

UNIVERZITA PAVLA JOZEFA ŠAFÁRIKA V KOŠICIACH
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA KLASICKEJ FILOLÓGIE

HORTUS GRAECO - LATINUS CASSOVIENSIS IV

ZBORNÍK PRÍSPEVKOV

z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky

Košice 2024

UNIVERZITA PAVLA JOZEFA ŠAFÁRIKA V KOŠICIACH
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA KLASICKEJ FILOLÓGIE

HORTUS GRAECO-LATINUS CASSOVIENSIS IV

Zborník príspevkov z klasickej filológie,
latinskej medievalistiky a neolatinistiky

Košice 2024

Hortus Graeco-Latinus Cassoviensis IV

Zborník príspevkov z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky

Zborník bol vydaný v rámci riešenia grantových projektov VEGA č. 1/0109/21 *Poemata de se ipso Gregora z Nazianzu* a VEGA č. 1/0255/22 *Medicus poeta. Novolatinská literatúra lekárskeho autorov spätých so Slovenskom*.

Editori: doc. Mgr. Jana Balegová, PhD.
doc. Mgr. Erika Brodňanská, PhD.

Pracovisko: Katedra klasickej filológie
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Recenzenti: doc. PhDr. Kristína Bosáková, PhD.
PhDr. Mária Bujalková, CSc.
doc. Mgr. Marcela Domenová, PhD.
doc. PhDr. Zuzana Kákošová, CSc.
doc. ThDr. Branislav Kľuska, PhD.
doc. Mgr. Imrich Nagy, PhD.
doc. Mgr. Anikó Polgár, PhD.
Mgr. Ján Živčák, PhD.

Tento text je publikovaný pod licenciou CC BY NC ND - CC AttributionNonComercial – No-derivates 4.0 („Uveďte autora - Nepoužívajte komerčne - Nespracovávať“)

Za odbornú a jazykovú stránku zborníka zodpovedajú autori jednotlivých príspevkov.

Umiestnenie: <https://unibook.upjs.sk/sk/>

Dostupné od: 15. 4. 2024

DOI: <https://doi.org/10.33542/HTS-0302-9-0>

ISBN 978-80-574-0301-2 (tlačená publikácia)

ISBN 978-80-574-0302-9 (e-publikácia)

OBSAH

Slovo na úvod	7
Introduction	11
MARCELA ANDOKOVÁ	
<i>A patientia ad tolerantiam. Pohľad na chápanie trpezlivosti v Biblii a v latinskej klasickej a patristickej literatúre</i>	15
JANA BALEGOVÁ	
Niekoľko poznámok k pracovným postupom Mateja Bela pri spracovaní kapitoly o Spišskom hrade v jeho opise Spišskej stolice	30
ERIKA BRODŇANSKÁ	
Dvojica akrostichov sv. Gregora z Nazianzu	47
ĽUDMILA ELIÁŠOVÁ BUZÁSSYOVÁ	
Učebné pomôcky používané vo výučbe latinčiny na slovenských vysokých školách – tradícia a kontinuita	60
VINCENZO DAMIANI	
ἰατρεῖον ἐστὶν τὸ τοῦ φιλοσόφου σχολεῖον Gesundheit und Moral bei Seneca und Epiktet	72
JANA GRUSKOVÁ	
Grécka filológia v Rímskej ríši v 2. storočí po Kr.	86
TOMÁŠ HAMAR ET AL.	
The Latin Version of the Eleventh Revision of the International Classification of Diseases: The Process of Translation and its Pedagogical Implications	106
PETR HONČ	
Medical Dissertation Theses at Charles University in the Early Modern Period	115
RÓBERT HORKA	
Dvojité pocta Seduliovi ako ukážka neskoroantickej syntézy poetických žánrov	132
ERIKA JURÍKOVÁ	
<i>Generales seu praetores bellici Cassoviae</i> Vojenský hrdinovia v košickej tlači z roku 1749	150
ANDREJ KALAŠ – PANAGIOTIS GEROPOULOS	
Empedocles: Cosmic Cycle and Origin of Life or From Monsters to Divine Sphairos	159

KATARÍNA KARABOVÁ	
Menej známe filozofické tlač	
z prostredia historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777)	175
ANDREA KASARDOVÁ	
Semiotická analýza prekladov Žalmu 61 z hebrejčiny a gréčtiny.	
Teoreticko-metodologické východiská	188
ANABELA KATRENIČOVÁ	
Ženy, ktoré vládli hromu	198
JOZEF KORDOŠ	
<i>Qua arte argentum ab auro separatur?</i> Odľučovanie striebra od zlata	
v dizertácii Štefana Čibu <i>De montibus Hungariae</i> (Trnava, 1714)	206
LUBOR KYSUČAN	
Mezi Arkádií a Nilem aneb antické krajiny reálne a imaginárni	216
IVAN LÁBAJ	
Súčasný stav prekladania antickej literatúry na Slovensku	233
BARBORA MACHAJDÍKOVÁ	
Mediálna diatéza u Apollónia Dyskola:	
gramatikografické a typologické aspekty	247
ZUZANA MALINOVSKÁ	
Medúza v súčasnom švajčiarskom prepise	262
BOŘIVOJ MAREK	
Návrh modelu literárni výchovy v predmety latinský jazyk	273
SLAVKA ORIŇÁKOVÁ	
Inšpiračné pramene Tobiasa Gottfrieda Schröera	
v jeho latinskej odbornej tvorbe	289
FREDERIK PACALA	
Latinské epigramy v novolatinskej gramatografii vo fondoch slovenských knižníc –	
východiská, pramene, hypotézy (na príklade fondu SNK v Martine)	299
LUKÁŠ PECHA	
Persian Kings in Herodotus' Writings and in Near Eastern Sources	310
ALEXANDRA RYCHTARČÍKOVÁ	
Postava obetavej panny	
– prieniky antickej tragédie a stredovekej náboženskej hry	327

DANA STEHLÍKOVÁ

Středověké encyklopedie a jejich didaktická relevantnost 338

ANDRÁS SZEGHY

Prehľad latinských tlačí 16. storočia

v košických pamäťových inštitúciách v súčasnosti 350

MAREK ŠIBAL

Divinum Karola Ota Mollera vo svetle myšlienkového sveta 17. storočia 358

FRANTIŠEK ŠIMON – JANA BALEGOVÁ

Paratextové poetické príspevky J. G. Macera Szepsia

v dielach krakovských humanistov 16. storočia 367

ANGELA ŠKOVIEROVÁ – OLGA VANEKOVÁ

Juraj Bahil a jeho protifajčiarska osveta

v didakticko-reflexívnej básni *Elegia de pipa* (1735) 377

LIBOR ŠVANDA – NATÁLIA GACHALLOVÁ – TEREZA ŠEVČÍKOVÁ

Tomáš Jordán, *protomedicus Moraviae* a brněnský lékař 388

VIKTOR WINTNER

Theologia supplementaris alebo doplnková teológia

v Iuvencovom biblickom epose *Evangeliorum libri quattuor* 396

SVORAD ZAVARSKÝ

Vera eruditio v podaní Franza Wagnera

(ako kľúč k porozumeniu diela Martina Sentivániho) 409

Zoznam autorov 419

Slovo na úvod

Je to už jedenásť rokov, čo Katedra klasickej filológie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach otvorila po prvý raz bránu svojej pomyselnej pestrej záhrady. Vtedy poskytol zborník *Hortus Graeco-Latinus Cassoviensis* priestor prezentovať výsledky práce zo všetkých odborov vied o antickom staroveku, latinskej medievalistike a neolatinistike kolegom zo Slovenska. O päť rokov neskôr už „záhradu“ obohatili aj kolegovia z Čiech a Moravy a tentoraz, pri jej v poradí štvrtom otvorení, ju svojimi prácami poctili aj kolegovia z Grécka a Nemecka. Pestrosť ostala naďalej jej charakteristickou črtou. V zborníku sa predstavujú práce z antických dejín, z lingvistiky klasických jazykov, z antickej i stredovekej literatúry, antickej filozofie, z dejín antickej medicíny či neolatinistiky a nechýbajú ani príspevky venujúce sa vyučovaniu klasických jazykov. Navyše zborník vychádza ako výstup dvoch zdanlivo nesúrodých projektov VEGA realizovaných na katedre: č. 1/0109/21 *Poemata de se ipso Gregora z Nazianzu* a č. 1/0255/22 *Medicus poeta. Novolatinská literatúra lekárskeho autorov spätých so Slovenskom*. Zdanie však klame, pretože Gregor z Nazianzu, hoci cirkevný otec, písal aj poéziu, v jeho diele sa nachádzajú početné alúzie z lekárskeho prostredia, mal brata lekára. Celé jeho dielo sa vyznačuje pestrosťou spracúvaných tém. V dielach lekárov básnikov zas nie sú ničím výnimočným odkazy na Bibliu. Ako sa navzájom rôznia a súčasne prelínajú projekty, rôznia a prelínajú sa aj témy jednotlivých príspevkov.

Marcela Andoková skúma koncept cnosti trpezlivosti v Biblii, ako aj v textoch latinských klasických či patristických autorov s dôrazom na dielo a myslenie Aurelia Augustina. U týchto autorov sa termín *patientia* neraz vyskytuje ako synonymum k iným termínom, ktoré s ním úzko súvisia.

Jana Balegrová sa venuje postupom, ktoré použil významný barokový vzdelanec a encyklopedista Matej Bel pri práci s predlohou pri spracovaní kapitoly o Spišskom hrade, súčasť jeho opisu Spišskej stolice, a hodnotí Belov autorský podiel.

Erika Brodňanská predstavuje dve akrostichické básne Gregora z Nazianzu tak v súvislosti s dejinami akrostichu, ako i v kontexte poetického diela tohto cirkevného otca, pričom poukazuje aj na úzku súvislosť medzi ich formou a obsahom.

Ludmila Buzáßyová objasňuje historické prepojenie slovenských vysokoškolských učebníc latinského jazyka, predovšetkým gramatík, s českými a sprostredkované aj s nemeckými vzormi, a poukazuje na existujúce tendencie odpútavania sa od vzorov.

Vincenzo Damiani uskutočňuje komparatívnu analýzu Senecovho a Epiktetovho poňatia telesného a duševného zdravia.

Jana Grusková sa snaží uviesť do slovenského prostredia problematiku špecializovaného výskumu zameraného na dôkladnejšie spoznanie gréckej filológie v Rímskej

riši v 2. storočí po Kr., kedy dosiahla grécka filológia a k nej patriace bádanie v oblasti gréckej gramatiky a lingvistiky nebývalý rozkvet.

Tomáš Hamar, Alyssa Bryl, Lucia Lauková a Melinda Vasil'ová predstavujú metodiku latinského prekladu všetkých diagnóz v aktuálne platnej medzinárodnej klasifikácii chorôb MKCH-11, organizáciu prekladateľskej činnosti, význam vzniku latinskej verzie a perspektívy údržby databázy latinských názvov diagnóz.

Petr Honč mapuje problematiku lekárskeho dizertácií Karlovej univerzity v 17. a 18. storočí, ktorej doteraz nebola venovaná veľká pozornosť. Zameriava sa tiež na styčné body s humanitnými vedami, ktoré nie je možné v ranom novoveku striktno oddeľovať od vied prírodných.

Róbert Horka prináša prvý slovenský preklad básní neznámych autorov z 5. storočia, Belisaria a Liberia, ktoré sú syntézou niekoľkých poetických žánrov. Hypoteticky rekonštruje okolnosti ich vzniku. Obe básne zaujmú aj svojou formou.

Erika Juríková charakterizuje promočnú tlač jezuitu Jána Gabriela Valentína Kendraia *Bellici Cassoviae simul et per superiorem Hungariam sub Principibus Austriacis Praetores seu Generales Saeculo XVII.*, ktorá má panegyrický charakter. Venuje sa životným osudom a vojenskej kariére štyroch generálov, ktorí slúžili v službách rakúskeho cisára Rudolfa II. Habsburského a zohrali významnú úlohu pri upevňovaní katolíckeho náboženstva, pričom ich vojenská činnosť súvisí s mestom Košice.

Andrej Kalaš a Panagiotis Geropoulos si všímajú osobnosť Empedokla z Akragantu a tie časti jeho filozofie, ktoré sa týkajú kozmického cyklu a pôvodu živých bytostí. Argumentujú v prospech hypotézy, že najvyššia forma života sa odohráva vo vrcholnej fáze vývoja kozmu nazývanej *Sfairos*.

Katarína Karabová sa zaoberá menej známymi filozofickými publikáciami z produkcie historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777), ktorých poznanie prispieva k celkovému pochopeniu filozofického myslenia v Trnave počas jej existencie.

Andrea Kasardová ponúka úvodné teoreticko-metodologické poznámky k výskumu prekladov žalmov. Sústreďuje sa na Ž 61 a jeho veršovú štruktúru, ktorá ponúka jeho semiotické vymedzenie na pozadí opozície poézie – próza.

Anabela Katreničová prostredníctvom literárnej analýzy diel najvýznamnejších neskoro stredovekých autorov venujúcich sa problematike čarodejníctva, Ulricha Molitorisa, Jána Nidera a Burcharda z Wormsu, skúma ambivalentný postoj stredovekých autorov k presvedčeniu, že čarodejnice majú moc vplývať na počasie a meniť ho.

Jozef Kordoš sa zameriava na pomerne špecializovaný výklad o odlučovaní striebra od zlata, ktorý sa nachádza v spise vydanom trnavskou univerzitnou tlačiarňou v roku 1714 pod názvom *Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae*.

Lubor Kysučan mapuje vzájomné súvislosti medzi krajinami reálnymi a imaginárnymi v klasickej antike a dopad ľudskej činnosti na dobovú krajinu všeobecne. Antický človek si totiž popri reálnej krajine vytváral vo svojej imaginácii krajinu ideálne, do ktorých premietal utopické predstavy o spoločnosti, spôsobe života i exotike.

Ivan Lábaj podáva prehľad prekladov gréckej a rímskej literatúry na Slovensku za posledných viac ako 200 rokov so zameraním na kompletne diela a aj základné diela, ktoré ešte ostávajú nepreložené.

Barbora Machajdíkova si všíma gramatické pojednanie Apollónia Dyskola *De Constructione*, v ktorom má médium iba vedľajšie postavenie, pričom je charakterizované v negatívnych termínoch ako ne-aktívum a ne-pasívum.

Príspevku Zuzany Malinovskej dominuje mytologická Medúza, ktorá je produktívnym symbolom dlhodobo inšpirujúcim umelcov, spisovateľov a vedcov z rôznych oblastí. Poukázaním na „medúzovské“ mytémy v texte súčasného prozaika M. Voltenauera *Kto zabil Heidi?* štúdia vysvetľuje, ako autor využíva antitetický charakter symbolu.

Bořivoj Marek ponúka model literárnej výchovy na hodinách latinského jazyka, pričom čiastočne vychádza z ponímania Martina Löschmanna a Gisely Schröderovej. Ich model však upravuje, aby vyhovoval práci s latinským textom.

Slavka Oriňáková sa venuje inšpiračným zdrojom latinskej odbornej tvorby Tobiáša Gottfrieda Schröera, bratislavského učenca 19. storočia, ktorý sa stal známym svojimi názormi v oblasti výchovy a vzdelávania mládeže.

Frederik Pacala predstavuje východiská, pramene a hypotézy, ktoré sa týkajú výskumu zameraného na básnické texty obsiahnuté v gramatikách latinčiny a gréčtiny dochovaných na území dnešného Slovenska medzi 16. až ca. 18. storočím.

Lukáš Pecha sprostredkúva výsledky obsahového porovnania Herodotovho diela a výberu písomných prameňov z Blízkeho východu, najmä inskripčného charakteru, vzťahujúcich sa k trom perzským kráľom – Kýrovi Veľkému, Kambýsovi a Dáreiovi.

Alexandra Rychtarčíková skúma mieru reflexie antických prvkov s ohľadom na ich premenu od obdobia tragédií Sofokla a Euripida až k dielu Hrotsvithy, pričom dôraz sa kladie na postavu panny, ktorá sa nezištne obetuje pre svoju vieru, „blaho“ väčšiny, alebo zomiera za trest, že sa nechce podvoliť diktátu moci.

Dana Stehlíková ukazuje možnosti ako nerezignovať na čítanie originálov pri výučbe latinského jazyka na (českých) gymnáziách.

Andras Szeghy poskytuje prehľad o latinských tlačiarňach 16. storočia zachovaných v siedmich košických knižniciach, archívoch a v múzeu. Charakterizuje jednotlivé inštitúcie, ich historické pozadie i dôvody prítomnosti daných tlačí v nich.

Marek Šibal sa venuje aspektu Božieho pôsobenia v dizertácii *De divino in medicina* K. O. Mollera, ktorý je jednou z najvýznamnejších postáv dejín farmácie a medicíny na území dnešného Slovenska, a ktorý sa hlásil k pietistickému hnutiu presadzujúcemu myšlienku, že nadobúdanie poznania má byť neodlučiteľne späté s budovaním a upevňovaním viery.

František Šimon a Jana Balegová sústreďujú pozornosť na komendačné básne J. G. Macera Szepsia v dielach dvoch významných krakovských humanistov zo 16. storočia, Jakuba Górskeho a Stanisława Orzechowského.

Angela Škovierová a Oľga Vaneková predstavujú didakticko-reflexívnu báseň Juraja Bahila namierenú proti fajčeniu *Elegia jocoseria de pipa*. Poukazujú na jej prepracovanie do dobovej slovenčiny, primárne sa však zameriavajú na osvetový obsah latinského originálu básne i na jeho formálne charakteristiky.

Libor Švanda, Natália Gachalová a Tereza Ševčíková poukazujú na ambivalentný vzťah významného ranonovovekého lekára Tomáša Jordána z Klausenburku k mestu, v ktorom pôsobil veľkú časť svojho života – k Brnu.

Viktor Wintner približuje Iuencov biblický epos *Evangeliorum libri quattuor*, všima si jeho teologicky nezanedbateľný exegetický aparát, ktorým sa Iuencus snaží upresniť či rozvinúť pôvodný text evanjelií a možno ho označiť za doplnkovú teológiu.

Svorad Zavarský prezentuje po prvý raz slovenskej odbornej verejnosti dielo Franza Wagnera SJ *Dissertatio philologica de vera eruditione*, ktoré je napísané formou dialógu a dokumentuje dobové myslenie o školstve a vzdelávaní nielen na Slovensku, ale aj v širšom stredoeurópskom kontexte.

Veríme, že bohaté „kvetenstvo“ našej záhrady zaujme všetkých záujemcov o antiku a jej dedičstvo zachovávané v rôznych vedných oblastiach naprieč storočiami.

Editori

Introduction

It has been eleven years since the Department of Classical Philology of the Faculty of Arts of the University of Pavol Jozef Šafárik in Košice opened the gates of its imaginary colourful garden for the first time. At that time, the *Hortus Graeco-Latinus Cassoviensis* provided a space to present the results of work from all fields of the classical, Latin medieval, and Neo-Latin studies to colleagues from Slovakia. Five years later, the "garden" was enriched by colleagues from Bohemia and Moravia, and this time, at its fourth opening, colleagues from Greece and Germany also honoured it with their works. Variety remained its characteristic feature. Papers on ancient history, the linguistics of classical languages, ancient and medieval literature, ancient philosophy, the history of ancient medicine and Neo-Latin studies, as well as contributions on the teaching of classical languages, are presented in the proceedings. Moreover, the volume is published as an output of two seemingly disparate VEGA projects carried out at the department: No. 1/0109/21 *Poemata de se ipso by Gregory of Nazianzus* and No. 1/0255/22 *Medicus poeta. Neo-Latin literature of medical authors associated with Slovakia*. However, appearances are deceptive, because Gregor of Nazianzus, although a church father, also wrote poetry, his works contain numerous allusions to the medical milieu, and he had a brother who was a physician. His entire work is characterised by the variety of the themes he explores. References to the Bible are not uncommon in the works of medical poets. Just as the projects differ and simultaneously overlap with each other, the themes of the individual contributions also differ and overlap.

Marcela Andoková explores the concept of the virtue of patience in the Bible as well as in the texts of Latin classical or patristic authors, with an emphasis on the work and thoughts of Augustine of Hippo. In these authors' works, the term *patientia* often appears as a synonym for other closely related terms.

Jana Balegová discusses the methods used by the eminent Baroque scholar and encyclopaedist Matthias Bel when working with the template in the elaboration of the chapter on Spiš Castle, a part of his description of the Spiš county, and evaluates Bel's authorial contribution.

Erika Brodňanská presents two acrostic poems by Gregory of Nazianzus both in relation to the history of the acrostic and in the context of the poetic work of this church father, pointing also to the close connection between their form and content.

Ludmila Buzássyová explains the historical connection of Slovak university textbooks of the Latin language, especially grammars, with Czech and, mediately, German models, and points out the existing tendencies of detachment from the models.

Vincenzo Damiani conducts a comparative analysis of Seneca's and Epictetus' conceptions of physical and mental health.

Jana Grusková attempts to introduce the issue of specialized research aimed at a more thorough understanding of Greek philology in the Roman Empire in the 2nd century AD to the Slovak milieu, when Greek philology and the related research in the field of Greek grammar and linguistics reached an unprecedented flowering.

Tomáš Hamar, Alyssa Bryl, Lucia Lauková and Melinda Vasilová present the methodology of Latin translation of all diagnoses in the currently valid International Classification of Diseases ICD-11, the organization of translation activities, the significance of the creation of the Latin version and the perspectives of the maintenance of the Latin diagnoses names database.

Petr Honč traces the issue of medical dissertations of Charles University in the 17th and 18th centuries, which has not received much attention so far. He also focuses on the contact points with the humanities, which cannot be strictly separated from the natural sciences in the early modern period.

Róbert Horka presents the first Slovak translation of poems by unknown authors from the 5th century, Belisarius and Liberius, which are a synthesis of several poetic genres. He hypothetically reconstructs the circumstances of their formation. Both poems are also interesting in their form.

Erika Juríková characterizes the graduation print of the Jesuit John Gabriel Valentin Kendrai *Bellici Cassoviae simul et per superiorem Hungariam sub Principibus Austriacis Praetores seu Generales Saeculo XVII*, which has a panegyric character. It deals with the life fates and military careers of four generals who served in the service of the Austrian Emperor Rudolf II. Habsburg and played a significant role in the consolidation of the Catholic religion, while their military activities are connected with the city of Košice.

Andrej Kalaš and Panagiotis Geropoulos note the personality of Empedocles of Akragant and those parts of his philosophy that concern the cosmic cycle and the origin of living beings. They argue in favour of the hypothesis that the highest form of life takes place in the culminating phase of the cosmos evolution called the *Sphairos*.

Katarína Karabová deals with less known philosophical publications from the production of the historical University of Trnava (1635 - 1777), the knowledge of which contributes to the overall understanding of philosophical thinking in Trnava during its existence.

Andrea Kasardová offers introductory theoretical and methodological remarks on the research of the Psalms translations. She focuses on Psalm 61 and its verse structure, offering its semiotic definition against the background of the poetry-prose opposition.

Anabela Katreničová explores the ambivalent attitude of medieval authors towards the belief that witches had the power to influence and change the weather through a literary analysis of the works of the most important late medieval authors dealing with the issue of witchcraft, Ulrich Molitoris, Jan Nider and Burchard of Worms.

Jozef Kordoš focuses on a rather specialised explanation of the separation of silver from gold, which can be found in a treatise published by the Trnava University Press in 1714 under the title *Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae*.

Lubor Kysučan traces the interrelationships between real and imaginary landscapes in the classical antiquity and the impact of human activity on the contemporary landscape in general. In addition to real landscapes, ancient man created ideal landscapes in his imagination, into which he projected utopian ideas about society, ways of life and exotics.

Ivan Lábaj gives an overview of the translations of Greek and Roman literature in Slovakia over the last 200 years, focusing on complete works as well as basic works that remain untranslated.

Barbora Machajdíkova notes Apollonius Dyskolos' grammatical treatise *De Constructione*, in which the medium has only a secondary position, being characterized in negative terms as non-active and non-passive.

The paper of Zuzana Malinová explores the mythological Medusa, a productive symbol that has long inspired artists, writers and scientists from various fields. By pointing out the "Medusa" mythemes in the text of the contemporary novelist M. Voltenauer *Who Killed Heidi?* the study explains how the author uses the antithetical nature of the symbol.

Bořivoj Marek offers a model of literary education in Latin language classes, partly based on the ideas of Martin Löschmann and Gisela Schröder. However, he modifies their model to suit the work with Latin text.

Slavka Oriňáková discusses the inspirational sources of the Latin scholarship of Tobias Gottfried Schröer, a 19th-century scholar from Bratislava who became well-known for his views on the education of youth.

Frederik Pacala presents the background, sources and hypotheses related to research on poetic texts contained in Latin and Greek grammars preserved in the territory of present-day Slovakia between 16th and ca. 18th century.

Lukáš Pecha presents the results of a content comparison of Herodotus' work and a selection of written sources from the Near East, mainly of an inscriptional nature, relating to three Persian kings - Cyrus the Great, Cambyses and Darius.

Alexandra Rychtarčíková examines the degree of reflection on ancient elements with regard to their transformation from the period of the tragedies of Sophocles and Euripides to the work of Hrotsvitha, focusing on the figure of the virgin

who selflessly sacrifices herself for the sake of her faith, the "well-being" of the majority, or dies as a punishment for not wanting to submit to the dictates of power.

Dana Stehlíková shows the possibilities of not abandoning the reading of originals when teaching Latin in (Czech) grammar schools.

Andras Szeghy provides an overview of 16th century Latin prints preserved in seven Košice libraries, archives and museum. He characterizes the individual institutions, their historical background and the reasons for the presence of the prints in them.

Marek Šibal deals with the aspect of God's action in his dissertation *De divino in medicina* by K. O. Moller, who is one of the most important figures in the history of pharmacy and medicine in the territory of today's Slovakia, and who subscribed to the pietistic movement promoting the idea that the acquisition of knowledge should be inextricably linked to the building and strengthening of faith.

František Šimon and Jana Balegová focus on the commendatory poems of J. G. Macer Szepsius in the works of two important 16th-century Cracow humanists, Jakub Górski and Stanisław Orzechowski.

Angela Škovierová and Ol'ga Vaneková present a didactic and reflective poem by Juraj Bahil against smoking, *Elegia jocoseria de pipa*. They point to its reworking into contemporary Slovak, but primarily focus on the educational content of the Latin original poem and its formal characteristics.

Libor Švanda, Natália Gachalová and Tereza Ševčíková point out to the ambivalent relationship of the important early modern period physician Thomas Jordan from Klausenburg to the city where he worked for a significant part of his life - Brno.

Viktor Wintner introduces Iuvencus's biblical epic *Evangeliorum libri quattuor*, noting its theologically not insignificant exegetical apparatus, through which Iuvencus attempts to refine or develop the original text of the Gospels, and it can be described as complementary theology.

For the first time, Svorad Zavarský presents a treatise by Franz Wagner SJ *Dissertatio philologica de vera eruditione* to the Slovak professional public, which is written in the form of a dialogue and it documents contemporary thinking about education and schooling not only in Slovakia, but also in the broader Central European context.

We believe that the rich "flora" of our garden will be of interest to all those interested in antiquity and its heritage preserved in various fields of science across the centuries.

The editors

***A patientia ad tolerantiam*. Pohľad na chápanie trpezlivosti v Biblii a v latinskej klasickej a patristickej literatúre¹**

Marcela Andoková

Bratislava

A patientia ad tolerantiam. Some remarks on the understanding of the virtue of patience in Latin classical and patristic literature

Abstract: This paper examines the concept of the virtue of patience in the Bible, as well as in the texts of both Latin classical and patristic authors with the emphasis on the works and thinking of Aurelius Augustinus. While the Greek mythology does not pay particular attention to this virtue, in the Old Testament the situation is quite different. Here, *patientia* represents the virtue by which man imitates the conduct of God who is patient with sinners and gives them time for repentance. Moreover, the virtue of patience is praised also by Stoic philosophers. In their works, the term *patientia* often appears as a synonym of other related terms, especially *tolerantia*, *longanimitas*, etc. The author of the contribution points out the nuances of their meanings and reflects upon the notion of *tolerantia*, which is in close relation with the term *patientia*, as manifested mainly in the works of St. Augustine. The understanding of this term finds its origin in the Bible and refers predominantly to *longanimitas Dei* – i.e. the long-suffering of God who does not condemn sinners. In this connection, Augustine speaks of the tolerance of sinners in the church, which has nothing to do with the word tolerance in the modern sense.

Keywords: Stoic philosophy, the virtue of patience, *tolerantia*, Latin Church fathers, tolerance of sinners, synonymy

Úvod

„Trpezlivosť ako baránok s pokornou myslou znáša pohromy a krivdy ako otcovskú metlu božskú. Opiera sa pritom o kotvu nádeje ako koráb zmietaný na mori. V slzách prosí Boha o milosť, po daždi očakáva slnko, znáša zlé a dúfa v lepšie veci. Na druhej strane netrpezlivec plače, narieka, vyvádza a zúri sám nad sebou, vrčí ako pes, ukrivdený sa chce pomstiť, a predsa nič nezíska. Napokon si zúfa a býva svojím vlastným vrahom, sám na seba vzťahuje mocné ruky.“²

Týmito slovami charakterizuje trpezlivosť (*patientia*) vo svojom diele *Orbis Sensualium Pictus* známy kresťanský mysliteľ a reformátor školstva Ján Amos Komenský, ktorý ju popri múdrosti (*prudentia*) a usilovnosti (*sedulitas*) považuje za jednu z troch základných cností potrebných pri štúdiu. Je zjavné, že Komenský pri svojom opise tejto cnosti vychádza predovšetkým z Biblie a z kresťanskej tradície, ktorá trpezlivosť vníma ako jednu z cností pomáhajúcich

¹ Predkladaný článok vznikol s podporou projektu VEGA č. 1/0210/22 *Sto rokov klasických štúdií na Univerzite Komenského v Bratislave*.

² COMENIUS, *Orbis sensualium pictus* 114, s. 246–247. Voľný preklad autorky.

človeku znášať utrpenie, bolesť a nešťastie s odovzdanosťou a s pokojnou myslou.³ V kresťanskej ikonografii sa táto cnosť zvykla pomerne hojne alegoricky zobrazovať, či už v osobe mladej ženy⁴ bojujúcej proti neresti, alebo v podobe vola. Jej zobrazenie má u Komenského svoje špecifické črty. Ide o postavu mladej ženy sediacej na kameni, ktorá má rozpustené vlasy a je oblečená v dobovom odeve. Ruky má zopnuté a zbožne sa díva na oblohu, pretože od Boha očakáva pomoc v súžení. Sedenie ešte viac zvýrazňuje postoj trpezlivej odovzdanosti, ktorý je umocnený obrazom baránka⁵ pri ľavej a obrazom kotvy pri pravej nohe ženy. Kotva symbolizuje nádej, ktorá plynie z trpezlivosti tak, ako to čítame v Liste Rimanom: „Chváľime sa aj súženiami, veď vieme, že súženie prináša trpezlivosť a trpezlivosť osvedčenú čnosť a osvedčená čnosť zasa nádej.“ (Rim 5, 3-4)

Sedenie v stereotypnom myslení našej kultúry evokuje často pasívny prístup typický viac pre ženu ako pre muža, ktorého všeobecne charakterizuje skôr činnosť. Pasívny prístup spájaný s trpezlivosťou je však u Komenského chápaný veľmi kladne a autor ho stavia do opozície voči neustále sa vzpierajúcej postave netrpezlivca, ktorého na obrázku symbolizuje postava muža na druhej strane rieky s rukami zdvihnutými k hlave. Pri nohe má štekajúceho psa, ktorý doň neustále dobiedza a nedopraje mu pokoj. Napravo od ženy je znázornený ešte ďalší muž, ktorý umiera, lebo sa napichol na vlastný meč.

Komenský však zďaleka nie je prvým kresťanským autorom, ktorý venuje cnosti trpezlivosti vo svojom diele značný priestor. S touto témou sa stretávame už v Biblii aj v antickej, či už klasickej, alebo kresťanskej literatúre prvých storočí nášej éry. Termín *patientia* sa tu však veľmi často vyskytuje s inými pojmami, ktoré s ním úzko súvisia alebo sú jeho priamymi synonymami. Ide zvlášť o také výrazy ako *sustinentia*, *longanimitas* či *tolerantia*, ktoré nachádzajú svoje pevné miesto aj v myslení a diele významného kresťanského autora neskorej antiky Aurelia Augustina. V tomto príspevku sa teda pozrieme na to, ako sa chápanie týchto pojmov vyvíjalo naprieč storočiami a do akej miery, a či vôbec môžeme zvlášť v prípade pojmu *tolerantia*

³ K dôležitosti týchto troch cností v Komenského diele *Orbis Sensualium Pictus* pozri bližšie JAŠOVÁ - KUBOVÁ, *Obrazy cností v diele J. A. Komenského a C. Ripu* (2011), s. 480–482.

⁴ Známe je napr. vyobrazenie cnosti trpezlivosti v podobe sochy ženy, ku ktorej sa túli baránok, z dielne Matyáša Bernarda Brauna, ktorá sa nachádzala v priestoroch bývalého zaopatrovacieho ústavu pre vojenských veteránov v Kukse (okr. Trutnov). Braun pre potreby tohto hospitálu vytvoril plastiky 12 cností a 12 nerestí, ktoré sa stali skvostom barokového umenia v Čechách v 18. storočí.

⁵ Popri Biblii (porov. napr. Sk 8, 32) mal baránok významné miesto aj v antickej mytológii, kde sa spájal s uctievaním boha slnka Héliu a s nádejou v návrat teplého ročného obdobia. Héliovou pýchou bolo sedem stád kráv a sedem stád baránkov, ktoré mal na ostrove Thrinakii. Každé stádo tvorilo 50 kusov dobytká. Niekoľko kusov z tohto stáda zabili Odysseovi druhovia, za čo ich potrestal najvyšší boh Zeus. Porov. HOMÉROS, *Odysseia* XII, 260–419.

hovoriť o predchodcovi pojmu, ktorý dnes poznáme pod označením „tolerancia“. ⁶ Skôr než sa však zamyslíme nad týmito otázkami, pozrime sa najprv na to, aké miesto mala cnosť trpezlivosti v antickej mytológii a v Biblii.

1 Trpezlivosť a grécka mytológia

Keď sa pozrieme na koncept trpezlivosti v antickej literatúre, zistíme, že tejto cnosti nebola v gréckej mytológii, na rozdiel od iných kvalít, venovaná zvláštna pozornosť. Gréci všeobecne radi zbožšťovali mnohé abstraktá, ktoré vo svojom živote vnímali ako dôležité, napr. Spravodlivosť (Diké), Sloboda (Eleutheria), Spravodlivá pomsta (Nemesis) či Pamäť (Mnémosyné) a iné.⁷ Trpezlivosť k nim však rozhodne napatriła. Vyvstáva otázka, prečo je to tak.

Súvisí to zrejme s faktom, že antické národy bojujúce uprostred živlov tohto sveta o každodenné prežitie potrebovali skôr iné kvality, ktoré personifikovali a zbožšťovali, než túto skôr typicky ženskú vlastnosť, ktorá navyše vtedajším mužom príliš nesvedčala. Medzi bohyňami má, pokiaľ ide o trpezlivosť, výnimočné postavenie rozhodne Persefoné, ktorú Hádés uniesol uprostred zbierania kvetov do svojej podzemnej ríše a učinil svojou manželkou. Jej matka Déméter bola zo straty dcéry natoľko nešťastná, až si napokon vymohla božský súhlas, aby sa jej dcéra mohla vrátiť na svet. Preto Persefoné v Hádovej ríši trpezlivo čaká tretinu roka, kým sa bude môcť vrátiť na denné svetlo, aby tam mohla so svojou matkou stráviť jeho zvyšok.

Ani antická literatúra nám nezanechala veľa príkladov trpezlivých žien, ktoré by pre ostatných boli prameňom obdivu a námetom pre básnikov. Výnimku medzi nimi predstavuje predovšetkým verná Odysseova manželka, ktorá na rodnej Ithake dvadsať rokov trpezlivo čakala na svojho muža a neochvejne odolávala náporu zástupu svojich nápadníkov. O nej sa Homér pochvalne vyjadruje týmito slovami:

„Akú len šľachetnú myseľ mala Pénélopeia,
dcéra Íkariova, keď nemohla zabudnúť nikdy
na muža mladosti svojej! A preto sa sláva jej cnosti
neminie nikdy a bohovia budú pozemským ľuďom
vnukávať pôvabné piesne o múdrej Pénélopeii.“⁸

Tieto slová vyznievajú o to viac pochvalne, ak si uvedomíme, že mužská pospolitosť v klasikom Grécku sa len málokedy pozitívne vyjadrovala o ženách a ešte zriedkavejšie ich druhým dávala za vzor.

⁶ Tento termín, ktorý sa prvýkrát objavuje v 15. stor. v čase náboženských vojen, sa v niektorých kontextoch chápal v pejoratívnom zmysle. V dnešnej dobe (prinajmenšom od 18. storočia, keď sa v západnom svete rozšíril boj proti fanatizmu) sa pojem „tolerancia“ chápe ako duchovný postoj, či už individuálny, alebo kolektívny, ktorý každému poskytuje slobodu vyjadrovať svoje názory a postoje, odlišné od názorov druhých ľudí. Porov. <https://dai.fmph.uniba.sk/~filit/fvt/tolerancia.html>

⁷ K významu gréckych božstiev pozri napr. VERNANT, *Mythe et pensée chez les Grecs* (1996).

⁸ HOMÉROS, *Odysseia* XXIV, 194–198, slov. preklad s. 255.

2 Koncept trpezlivosti v Biblii

Kým klasická grécka spoločnosť zväčša o cnosti trpezlivosti mlčala, v textoch Starého zákona vyzerá situácia úplne inak. Píše sa tu nielen o mužoch a ženách, ktorých zdobila, ale táto vlastnosť sa neraz pripisuje aj samotnému Bohu Izraela, ako to čítame napríklad v knihe *Joel* 2, 13:

LXX: καὶ διαρρήξατε τὰς καρδίας ὑμῶν καὶ μὴ τὰ ἱμάτια ὑμῶν καὶ ἐπιστράφητε πρὸς κύριον τὸν θεὸν ὑμῶν ὅτι ἐλεήμων καὶ οἰκτίρμων ἐστὶν μακρόθυμος καὶ πολυέλεος καὶ μετανοῶν ἐπὶ ταῖς κακίαις

Vlg.: *Et scindite corda uestra et non uestimenta uestra et conuertimini ad Dominum Deum uestrum quia benignus et misericors est patiens et multae misericordiae et praestabilis super malitia.*

SSV: Roztrhnite si srdcia, a nie rúcho, obráťte sa k Pánovi, svojmu Bohu, veď je dobrotivý a milosrdný, trpezlivý a veľmi ľútostivý a môže odvrátiť nešťastie.

V hebrejskej Biblii je na mieste slova „trpezlivý“ v tomto verši použitý výraz „’erek ’appajim“, čo by sme mohli preložiť ako „dlhé nozdry“ či „dlhý dych“. Znamená to, že Boh sa nenechá rýchlo uniesť prudkým hnevom voči neposlušnému človeku; naopak, trpezlivo čaká, že si hriešnik vinu uzná a obráti sa. Tento výraz sa však v hebrejskej Biblii vzťahuje nielen na Boha, ale aj na človeka a spája sa s jeho trpezlivosťou či veľkým chápaním. Opakom tohto termínu je potom „krátky dych“ (*q̣ešar-rû^ah*), ktorý predstavuje netrpezlivosť či veľké bláznovstvo.⁹

S touto dvojicou protichodných výrazov sa stretávame v múdroslovnej literatúre napríklad v *Prís* 14, 29, kde čítame:

LXX: μακρόθυμος ἀνὴρ πολὺς ἐν φρονήσει ὁ δὲ ὀλιγόψυχος ἰσχυρῶς ἄφρων

Vlg.: *Qui patiens est multa gubernatur prudentia qui autem inpatiens exaltat stultitiam suam.*

SSV: Trpezlivý (má) veľa rozumu, prchký však vyvádza (priam) bláznovstvo.

V Septuaginte sa koncept trpezlivosti spája v zásade s dvoma substantívami, a to *μακροθυμία* a *ὑπομονή*.¹⁰ Prvé z nich sa zväčša chápe ako cnosť Boha, ktorý je voči človeku zhovievavý a len pomaly sa rozčúli. Je *μακρόθυμος* (*longanimis*)¹¹, t. j. necháva si čas na pomstu a trpezlivo čaká na obrátenie hriešnika. V *Ž* 102 (103), 8 sa píše:

⁹ Porov. TIŇO, *Človek z pohľadu biblickej antropológie* (2003), s. 95.

¹⁰ K významu týchto pojmov pozri *Greek-English Lexicon of the Septuagint* (2009), s. 439, 704; SPANNEUT, „Patience“ (1984), stl. 439-442; LICHNER, *Vers une ecclésiologie de la tolerantia* (2014), s. 24.

¹¹ Toto adjektívum je príbuzné s lat. substantívom *longanimitas* prekladaným zväčša do slovenčiny ako „zhovievavosť“. K významu pojmu a jeho výskytu v patristickej literatúre a lat. Biblii pozri napr. BLAISE, *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens* (1993), s. 501.

LXX: οἰκτίρων καὶ ἐλεήμων ὁ κύριος μακρόθυμος καὶ πολυέλεος

Vlg.: *Miserator et misericors Dominus longanimis et multum misericors.*

Preklad z LXX: Súcitný a ľútostivý je Pán, zhovievavý a veľmi milosrdný.¹²

Druhé zo substantív má v sebe konotáciu nádeje a aplikuje sa zvlášť na človeka (Ž 61[62], 6):

LXX: πλὴν τῷ θεῷ ὑποτάγηθι ἡ ψυχὴ μου ὅτι παρ' αὐτοῦ ἡ ὑπομονὴ μου

Vlg.: *Verumtamen Deo subiecta esto anima mea quoniam ab ipso patientia mea.*

Preklad z LXX: No Bohu sa podriad', moja duša, lebo od neho je moja vytrvalosť.¹³

Tento rozmer nádeje veľmi dobre reflektuje preklad hebrejského textu, v ktorom je explicitne uvedený výraz „nádej“ (tiqva^h):

Preklad z HB: Iba pri Bohu sa stíš moja duša, lebo od neho je moja nádej.¹⁴

Na druhej strane Septuaginta, ako sme mali možnosť práve vidieť, používa na tomto mieste termín ὑπομονή, ktorý v sebe nádej implicitne zahŕňa. Táto konotácia je jasnejšia, ak sa pozrieme na Ž 70 (71), 5, kde sa termíny „trpezlivosť“ a „nádej“ vyskytujú ako paralelné výrazy v oboch častiach toho istého verša:

LXX: ὅτι σὺ εἶ ἡ ὑπομονὴ μου κύριε κύριος ἡ ἐλπίς μου ἐκ νεότητός μου

Vlg.: *Quoniam tu es patientia mea Domine Domine spes mea a iuuentute mea.*

Preklad z LXX: Ved' ty si moja vytrvalosť, Pane, Pán (je) moja nádej od mojej mladosti.¹⁵

Preklad z HB: Ved' ty si moja nádej, Pane, Bože, moja dôvera od mojej mladosti.¹⁶

¹² Preklad gr. textu E. Brodňanská, in: *Komentáre k SZ. Žalmy* 101–118 (2020), s. 91; pracovný preklad hebr. textu znie: „Ľútostivý a milostivý je Pán, zhovievavý a veľký v milosrdenstve“ (prekl. hebr. textu M. Sova, in: *Komentáre k SZ. Žalmy* 101–118, 2020, s. 91).

¹³ Preklad gr. textu L. Marek, in: *Komentáre k SZ. Žalmy* 51–75 (2017), s. 311.

¹⁴ Preklad hebr. textu M. Sova a L. Marek, in: *Komentáre k SZ. Žalmy* 51–75 (2017), s. 311.

¹⁵ Preklad gr. textu M. Kľusková, in: *Komentáre k SZ. Žalmy* 51–75 (2017), s. 551.

¹⁶ Preklad hebr. textu M. Sova a M. Kľusková, in: *Komentáre k SZ. Žalmy* 51–75 (2017), s. 551.

Nádej sa teda neodmysliteľne spája s postojom odovzdanej trpezlivosti a vytrvalosti, ktorá človeku bráni v zúfalstve a pomáha mu preklenúť všetky protivenstvá života, ako to čítame v Ž 9, 19:

LXX: ὅτι οὐκ εἰς τέλος ἐπιλησθήσεται ὁ πτωχός ἢ ὑπομονὴ τῶν πενήτων οὐκ ἀπολείται εἰς τὸν αἰῶνα

Vlg.: *Quoniam non in finem obliuio erit pauperis patientia pauperum non peribit in finem.*

SSV: Lež na úbožiake on nezabudne naveky, ani nádej úbožiakov navždy márna nebude.

V gréckom NZ sú oba termíny, μακροθυμία aj ὑπομονή, použité podobným spôsobom, ako sme to mali možnosť vidieť v SZ, pričom termín μακροθυμία sa tu vzťahuje tak na Boha (napr. *Rim* 9, 22), ako aj na človeka, ktorý Božiu trpezlivosť napodobňuje (napr. *Ef* 4, 2). V niekoľkých prípadoch sa μακροθυμία prekladá substantívom *longanimitas* (napr. 2 *Pt* 3, 15) a v texte z 2 *Tim* 3, 10 sa vyskytuje spolu s pojmom ὑπομονή (lat. *patientia*):

LXX: Σὺ δὲ παρηκολούθησάς μου τῇ διδασκαλίᾳ, τῇ ἀγωγῇ, τῇ προθέσει, τῇ πίστει, τῇ μακροθυμίᾳ, τῇ ἀγάπῃ, τῇ ὑπομονῇ

Vlg.: *Tu autem adsecutus es meam doctrinam institutionem propositum fidem longanimitatem dilectionem patientiam.*

SSV: Ty si však nasledoval moje učenie, spôsob života, plány, vieru, zhovievavosť, lásku, trpezlivosť.

V jednom prípade (2 *Kor* 1, 6) sa pri preklade výrazu ὑπομονή do latinčiny stretávame dokonca s pojmom *tolerantia*, ktorý sa tu chápe v zmysle trpezlivého znášania ziel:

LXX: εἴτε δὲ θλιβόμεθα, ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως καὶ σωτηρίας· εἴτε παρακαλούμεθα, ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως τῆς ἐνεργουμένης ἐν ὑπομονῇ τῶν αὐτῶν παθημάτων ὧν καὶ ἡμεῖς πάσχομεν.

Vlg.: *Siue autem tribulamur pro uestra exhortatione et salute siue exhortamur pro uestra exhortatione quae operatur in tolerantia earundem passionum quas et nos patimur.*

SSV: Ak sme teda sužovaní, je to na vašu potechu a spásu; ak sme potešovaní, je to vám na potešenie, ktoré sa prejavuje v znášaní takých istých utrpení, aké znášame aj my.

Aj na tomto príklade je zjavné, že ὑπομονή v sebe nesie konotáciu nádeje. Latinský text NZ uvádza teda pri preklade oboch vyššie spomínaných gréckych pojmov popri *patientia* a *longanimitas* aj ďalší termín, a to *tolerantia*, ktorý sa v latinských

ranokresťanských a patristických textoch začne používať ako synonymum k obom spomínaným termínom. Významovým odtienkom týchto pojmov, ako aj ich ďalším synonymám u latinských antických autorov, zvlášť u Aurelia Augustina, sa budeme venovať v nasledujúcich častiach príspevku.

3 Trpezlivosť v antickej literatúre a filozofii

Otázkami cností, a teda aj trpezlivosťou, sa zaoberali mnohí antickí filozofi. Rímsky stoický filozof Seneca nám v *Liste* 67 zanechal nasledujúcu zmienku o tejto cnosti, ktorá podľa neho prevyšuje všetky ostatné:

„Keď niekto statočne znáša muky, je v službách všetkých cností. Azda jedna z nich, trpezlivosť, najviac vyniká nad ostatné a je najviac viditeľná, ale je tam aj statočnosť, ktorej vetvami sú trpezlivosť, odolnosť a znášateľnosť.“¹⁷

Rovnako pochvalne sa o trpezlivosti vyjadruje v diele *Tuskulské rozhovory* aj Cicero:

„Všeobecne sa teda uznáva, a to medzi vzdelanými i nevzdelanými, že ľudia udatného a silného ducha, trpezliví, ktorí vedia ovládnuť ľudské slabosti, znášajú bolesť trpezlivo. A nenašiel sa nikto, kto by človeka, ktorý sa takto chová v bolesti, neuznal za hodného chvály.“¹⁸

Pri analýze horeuvedených úryvkov si môžeme všimnúť, že popri termíne *patientia* sa v nich vyskytuje aj substantívum *tolerantia*, ktoré M. Okál v Senekovom liste preložil ako „znášateľnosť“, a tiež s ním príbuzné adverbium *tolanter*, ktoré E. Šimovičová u Cicerona preložila pomocou výrazu „trpezlivo“ (*tolanter dolorem pati*). Vidíme teda, že oba termíny, *patientia* aj *tolerantia*, sa pri opise kvalít cnostného človeka nezriedka vyskytujú spolu a vytvárajú akoby kompaktný obraz o silnom charaktere. Pochopiť význam slova *tolerantia* v latinskom texte nie je v zásade ťažké. Viac problémov spôsobuje toto substantívum tomu, kto ho chce vhodne preložiť do slovenčiny. V nejednom prípade sa totiž vo filozofických či starokresťanských textoch javí ako synonymum slova *patientia*. Klasickí autori, zvlášť Cicero a Seneca, využívali totiž veľkú sémantickú blízkosť medzi slovami, aby pomocou nich vyjadrili svoje myšlienky.¹⁹

¹⁷ SENECA, *Epistulae morales ad Lucilium* 67, 10, s. 228: *Cum aliquis tormenta fortiter patitur, omnibus uirtutibus utitur. Fortasse una in promptu sit et maxime appareat patientia. Ceterum illic est fortitudo, cuius patientia et perpressio et tolerantia rami sunt.*

¹⁸ CICERO, *Tusculanae disputationes* II, 18, 43, s. 302: *Inter omnis igitur hoc constat, nec doctos homines solum sed etiam indoctos, uirorum esse fortium et magnanimorum et patientium et humana uincuntium toleranter dolorem pati; nec uero quisquam fuit, qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret; slov. preklad s. 90.*

¹⁹ Cicero ponúka napr. stoickú definíciu trpezlivosti v diele *De inuentione*, kde je trpezlivosť súčasťou odvahy a je obsiahnutá vo vytrvalosti umožňujúcej znášať „dobrovoľne a dlho pre čestný alebo užitočný motív ťažké a bolestivé úlohy.“ CICERO, *De inuentione* II, 54, 63, s. 226: *Patientia est honestatis aut utilitatis causa rerum arduarum ac difficilium uoluntaria ac diuturna perpressio.*

Pozrime sa teraz, aký je pôvod substantíva *tolerantia* a s ním súvisiaceho slovesa *tolerare*. Pôvod tohto slova sa nachádza v indoeurópskom koreni **telh₂-* (**tleh₂-*, **tlh₂-*) „niesť“, z ktorého pochádzajú aj slovesá *tollere* a *tolerare*. Sloveso *tollere* znamenalo najprv „niesť“ či „znášať“, následne „zdvihnúť“, „odňať“²⁰, zatiaľ čo *tolerare* malo význam „niesť“, „znášať ťarchu“ a jeho substantívny derivát *tolerantia* zas označoval „vytrvalosť“ či „stálosť v znášaní niečoho neprijemného“. Oba významy slova, doslovný aj prenesený, sú doložené v klasickej latinčine, ale všeobecne tu prevláda druhý z nich. Preto môžeme povedať, že v termíne *tolerantia* je implicitne zahrnutá idea fyzického či morálneho úsilia. Oba významy majú teda negatívnu konotáciu: človek znáša nejakú ťarchu alebo bremeno, niečo, čo je neprijemné.²¹

V klasickej latinčine sa synonymá k slovám *tolerantia* / *tolerare* používali predovšetkým vzhľadom na *uariatio* reči v zmysle zásady *uariatio delectat*. Už starí gramatici sa pokúšali poukazať na rozdiely medzi viacerými synonymami. Quintilianus na tieto rozdiely upozorňuje, keď hovorí o zvučnosti slabík, o tóne a úrovni jazyka, o vyhľadávaní slov, o neologizmoch, archaizmoch alebo jednoducho len o rečových figurách ako takých:

„Pretože však veľmi často viac slov znamená to isté (hovorí sa tomu synonymia), niektoré z nich sú ušľachtilejšie, vznešenejšie, vynikajúcejšie, príjemnejšie alebo ľúbozvučnejšie než ostatné. Tak, ako sú slabiky zložené z hlások lepšie znejúcich jasnejšie, rovnako sú aj slová zložené z takýchto slabík zvučnejšie, a čím má ktoré slovo viac zvučnosti, tým krajšie sa počúva. A to, čo spôsobuje spojenie slabík, spôsobuje aj spojenie slov, takže jedno slovo spojené s druhým znie lepšie než iná dvojica.“²²

4 Chápanie pojmov *patientia* a *tolerantia* u latinských patristických autorov

Tendenciu vyhľadávať a kumulovať slová, ktoré predstavujú synonymá k termínu *patientia*, a tak vysvetľovať dôležitosť tejto cnosti v kresťanskom živote, môžeme sledovať nielen v kázňach či odborných spisoch predstaviteľov ranej cirkvi, ale v širšom kontexte tiež v dielach kresťanských básnikov či intelektuálov. Napríklad kresťanský básnik 4. storočia Prudentius cnosť trpezlivosti nielen vysoko vyzdvihuje, ale ju priam personifikuje vo svojom básnickom diele nazvanom *Duchovný boj* (*Psychomachia*). Ide o epickú skladbu s alegorickým obsahom napísanú v hexametroch,

²⁰ Porov. ERNOUT - MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine* (2001), s. 694.

²¹ Porov. LICHNER, *Vers une ecclésiologie de la tolerantia* (2014), s. 22–32.

²² QUINTILIANUS, *Institutio oratoria* VIII, 3, 16, s. 81: *Quamquam enim rectissime traditum est, perspicuitatem propriis, ornatum translatis uerbis magis egere, sciamus nihil ornatum esse, quod sit in proprium. Sed cum idem frequentissime plura significant, quod συνωνυμία uocatur, iam sunt alii alia honestiora, sublimiora, nitidiora, iocundiora, uocaliora. Nam ut syllabae e litteris melius sonantibus clariores, ita uerba e syllabis magis uocalia, et quo plus quodque spiritus habet, auditu pulchrius. Et quod facit syllabarum, idem uerborum quoque inter se copulatio, ut aliud alii iunctum melius sonet.* Porov. tiež IX, 3, 45, s. 182.

kde autor rozohráva v ľudskej duši boj medzi siedmimi cnosťami a siedmimi neresťami.²³ V tomto súboji neresti utrpia drvivú porážku a v duši tak pre ne viac nie je miesta. Skladba sa preto končí vystavaním definitívneho Božieho mesta.²⁴ Môžeme povedať, že počnúc Prudentiom, ktorý do svojej poézie vnáša alegorické postavy znázorňujúce personifikované cnosti a neresti, sa mytologické postavy z antického pantheonu začínajú stabilne objavovať v kresťanskej epike. V *Psychomachii* predstavuje trpezlivosť protipól k hnevu, ktorý trpezlivosť premôže svojím pokojom a statickým postojom.²⁵

Antickí kresťania rozvinuli dedičstvo latinskej literatúry, ale vďaka ideám prevzatým z najstarších prekladov Písma do latinčiny známých ako *Veteres Latinae* ich ďalej rozvinuli v zmysle, ktorý predstavuje určitý vývoj klasického významu slova *patientia* a s ním súvisiaceho termínu *tolerantia*, ktorý nás v tejto časti zvlášť zaujíma. Kresťania praktizujú rovnakú cnosť, akou je tá, o ktorej hovorila aj pohanská literatúra. Z klasického pojmu *tolerantia* si podržali jeho základný význam, ktorý je „znášať trpezlivo zlé“, a k nemu pripojili ešte dôležitosť znášania týchto príkórí pre Kristovo meno. Kristus sa tak stáva príčinou trpezlivého znášania akéhokoľvek zla. Kresťanskí autori pritom citujú viaceré biblické verše, ktoré dávajú zmysel kresťanom praktizujúcim túto cnosť, pretože Písma ich k tomu povzbudzujú a pretože táto cnosť pochádza od Boha a nachádza svoj obraz v Kristovi. Ten trpezlivo znášal všetky nepravosti, ktorých sa mu dostalo, a tak zanechal príklad trpezlivosti kresťanom. Tí počas prenasledovania často spájajú koncept *tolerantia* so slovom *martyrium*. Mučeníci nasledujú príklad Krista a znášajú trpezlivo prenasledovanie pre jeho meno. *Tolerantia* sa tak stáva základnou cnosťou mučeníkov, odlišnou od tolerance pohanov.²⁶ S tým súvisí ďalšia cnosť, o ktorej hovoria kresťanskí autori, a tou je nádej (*spes*).

Sloboda, ktorej sa kresťanom dostalo v 4. storočí, so sebou priniesla nové výzvy a s nimi aj potrebu nanovo si zadefinovať, aké je miesto kresťana vo svete. S tým pochopiteľne úzko súvisí aj vývoj pojmu *tolerantia* ako takého. Už to nie je viac mučeník, ktorý trpí a znáša mučenie pre Krista, ale je to človek pozvaný trpezlivo znášať druhého veriaceho, ktorého správanie je v rozpore s pravidlami kresťanského života. Všetky ťažkosti, ktoré znášali prví kresťania a mučeníci, sa teraz aplikujú na veriacich v cirkvi. Kresťan trpezlivo znáša druhých, lebo chce napodobňovať správanie Boha a zvlášť Krista. Práve tu sa rodí koncepcia tolerovania hriešnika.

²³ Porov. PELTTARI, *The Psychomachia of Prudentius* (2019), s. 75–76.

²⁴ Porov. HORKA, *Starokresťanská latinská poézia* (2020), s. 78.

²⁵ Napr. PRUDENTIUS, *Psychomachia* 128: *Inde quieta manet patientia, fortis ad omnes telorum nimbos et non penetrabile durans, nec mota est iaculo monstri sine more furentis opperiens propriis perituram uiribus iram.*

²⁶ Porov. napr. TERTULLIANUS, *De patientia* 16, 1, CCL 1, s. 316–317.

V tejto súvislosti nachádzame zaujímavú zmienku napríklad u milánskeho biskupa Ambróza v jeho *Komentári k Lukášovmu evanjeliu*, keď komentuje verše Lk 9, 51-56, týkajúce sa Kristovej výčitky učeníkom, ktorí chceli, aby oheň zostúpil na tých, čo ich neprijali. Podľa neho Kristova výčitka učeníkom poukazuje na to, že netreba vždy prísne karhať tých, ktorí zhrešili; niekedy je totiž vhodnejšia miernosť, ktorá nám prináša trpezlivosť, vinníkovi zas pomáha k náprave.²⁷ Týmto postojom nevyjadrujeme nič iné, len napodobňujeme Božie správanie, ako to čítame v inom Ambrózovom diele:

„Vari pohrdaš hojnosťou jeho [Božej] dobroty, trpezlivosti a zhovievavosti, neuvedomujúc si, že práve Božia добрôta ťa privádza k pokániu?“²⁸

Táto veľkodušná trpezlivosť, ktorú od nás očakáva Kristus, v nás zaháňa túžbu po pomste. Milosrdenstvo a trpezlivosť voči iným sa teda v kresťanskom kontexte začínajú chápať ako dôsledok milosrdenstva, ktoré Boh preukazuje vo svojej trpezlivosti človeku.²⁹ Podľa Ambróza tí, čo uprednostňujú cestu tvrdosti pred miernosťou, by nemali byť započítaní medzi Kristových učeníkov.³⁰ Ak teda chceme napodobňovať Krista, musíme si v cirkvi navzájom niesť svoje bremená (porov. Gal 6, 2), t. j. musíme trpezlivo znášať (*patienter ferre*) chyby druhého a tak ho naprávať. Hieronym pri komentovaní piateho blahoslavenstva (Mt 5, 7: „blahoslavení milosrdní, lebo oni dosiahnu milosrdenstvo“) konštatuje, že milosrdenstvo sa prejavuje nielen v almužnách, ale aj v každom hriechu brata, ak si vzájomne nesieme svoje bremená.³¹ Navyše, kresťanskí autori začínajú používať termín „trpezlivosť“ vo vzťahu k obrazu každodenného života v kláštore. Trpezlivosť sa podľa nich stáva cnosťou, ktorú cirkev očakáva od každého biskupa.³² Neprekvapuje nás preto, že téme *patientia* vo vzťahu k cirkevnej *tolerantia* venuje značný priestor vo svojom myslení a diele aj jeden z najväčších biskupov kresťanského Západu v neskorkej antike, Aurelius Augustinus.

Augustín je dedičom trojitej tradície, ktorá prispela aj k formovaniu jeho slovníka a názorov súvisiacich s koncepciou trpezlivosti. V prvom rade ho ovplyvňovala klasická kultúra, ktorú poznal vďaka svojmu štúdiu rétoriky. Ďalším zdrojom vplyvu na jeho slovník bola *Vetus Latina* a napokon aj samotná kresťanská tradícia prvých storočí. Prvé preklady Písma do latinčiny hojne využívali bohatstvo synonymie

²⁷ AMBROSIIUS, *Exp. euang. secundum Lucam* VII, 27, SC 52, s. 17: „...quia nonnumquam amplius prodest clementia tibi ad patientiam, lapso ad correctionem.“

²⁸ AMBROSIIUS, *De fuga saeculi* 3, 14, CSEL 32. 2, s. 174: *An diuitias bonitatis eius et patientiae et longanimitatis contemnis ignorans quoniam bonitas Dei ad paenitentiam te adducit?*

²⁹ K špecifickým črtám Ambrózovho chápania *misericordia*, zvlášť vo vzťahu k biblickému pojmu *iustitia*, pozri napr. ANDOKOVÁ, *Quae est iustitia nisi misericordia* (2021), s. 39–52.

³⁰ Porov. AMBROSIIUS, *De poenitentia* I, 1, 3, SC 179, s. 54.

³¹ HIERONYMUS, *Commentarii in euangelium Matthaei* I, 5, 7, SC 242, s. 106–107: *Misericordia non solum in elemosinis intellegitur sed in omni peccato fratris, si alter alterius onera portemus.*

³² Porov. LICHNER, *Vers une ecclésiologie de la tolerantia* (2014), s. 31.

a augustínovský korpus je toho dobrým príkladom. Ide tu o akúsi kontextuálnu synonymiu, kde slová, ktoré môžu mať bežne odlišný zmysel, sa stávajú dokonalými synonymami a môžu sa dobrovoľne zamieňať.³³ Táto sémantická rozmanitosť pochádza z rôznych kódexov Biblie, ktoré sa nachádzali v Augustínovej knižnici v Hippone. Svoju rolu tu však nepochybne zohráva aj fakt, že Augustín cituje biblické verše spamäti a voľne ich modifikuje. V *Sermo* 359 čítame:

„Či už sa to povie trpezlivosť alebo vytrvalosť alebo znášanlivosť, tá istá vec sa označuje rozličnými menami.“³⁴

Podobnú definíciu nájdeme tiež v *En. in Ps.* 31, kde Augustín ako synonymum k *patientia* uvádza štvrtý termín, a to *longanimitas*, čiže „zhovievavosť“, ³⁵ ktorý, ako sa zdá, najlepšie pomáha pochopiť koncept *tolerantia* a jeho synonymá v Biblii, ako aj u samotného hipponského biskupa:

*Tolerantia quae dicitur, patientia quae dicitur, sustinentia quae dicitur, longanimitas quae dicitur, non est nisi in malis.*³⁶

Kontext, v ktorom sa u Augustína pomerne často stretávame s termínmi *tolerantia* či *tolerare*, je do značnej miery odrazom jeho polemiky s donatistami, ktorá výrazne ovplyvnila jeho ekleziológiu, a to najmä v otázkach postoja k hriešnikom v cirkvi (*ecclesia permixta*). Keď hipponský biskup obrazným spôsobom hovorí, že treba znášať kúkoľ (*tolerare zizania*, porov. *Mt* 13, 24-30), myslí týmto kúkoľom heretikov, konkrétne donatistov. Tí, keď katolíci nesúhlasia s ich konaním zla, kričia: *tolerate nos*. Ďalej hipponský biskup pokračuje:

„Tak mi je prikázané, aby som prinášal ovocie prostredníctvom znášanlivosti. Nekarhám ťa, tolerujem ťa; inak povedané, tým, že ťa tolerujem, sa sám naprávaš. A ak sa ani do konca vekov nenapravíš? Budem ťa tolerovať až do konca.“³⁷

Týmto slovami podčiarkuje Augustín nutnosť trpezlivo znášať či tolerovať hriešnikov až do konca a tak im dať šancu k náprave. Používa pritom slovné spojenia

³³ Porov. MOUSSY, *Problèmes de synonymie* (1992), s. 184.

³⁴ AUGUSTINUS, *Sermo* 359A, 2, *PLS* 2, s. 759: *Sive patientia, sive sustinentia, sive tolerantia nominetur, pluribus uocabulis eandem rem significat. K chápaniu pojmu tolerantia vo vzťahu ku kresťanskej dokonalosti pozri napr. ANDOKOVÁ, Tolera infirmitatem, si desideras perfectionem* (2011), s. 119.

³⁵ AUGUSTINUS, *Enarratio in Psalmum* 32, 2, s. 1, 5, *CCL* 38, s. 251: *Multiplex est enim misericordia Dei, patiens est, longanimis.*

³⁶ AUGUSTINUS, *Enarratio in Psalmum* 31, 2, 20, *CCL* 38, s. 240.

³⁷ AUGUSTINUS, *Enarratio in Psalmum* 128, 7, *CCL* 40, s. 1885: *Sic enim mihi praeceptum est, ut fructum afferam cum tolerantia. Non te corrigo, tolero te; aut forte, cum tolero te, corrigis te. Si non te corrigis usque in finem? Tolerato te usque in finem.*

„tolerovať zlých“ (*tolerare malos*)³⁸ či „tolerovať hriešnikov“ (*tolerare peccatores*)³⁹, ktoré dovtedy v latinčine bežné neboli. Augustín tým zdôrazňuje skutočnosť, že práve postoj trpezlivej znášateľnosti môže primäť hriešnika k zmene zmýšľania skôr, než neustále útoky na jeho momentálne správanie. Preto nezriedka povzbudzuje svojich veriacich, aby v cirkvi tolerovali hriešnikov a nevynášali nad nimi okamžitý súd, ktorý prináleží jedine Bohu. No zároveň ich povzbudzuje aj k tomu, aby sami viedli dobrý život a neprispievali k škandálom, spôsobujúcim rozdelenie v cirkvi.⁴⁰ U Augustína teda nejde len o akési útrpné znášanie toho druhého z nevyhnutnosti, ale *tolerantia* má podľa neho v sebe aj istý rozmer úcty a lásky voči druhému, pričom mu poskytuje priestor pre slobodné rozhodnutie, ako aj šancu na nápravu. V *De catechizandis rudibus* sa píše:

„Dobrych ľudí [v ich správani] napodobňuj, zlých znášaj, všetkých miluj, lebo nevieš, aký bude zajtra ten, ktorý je dnes zlý. Nemiluj ich nespravodlivosť, ale miluj ich samotných [v nádeji], že sa dajú na cestu spravodlivosti.“⁴¹

Slová *tolerantia* / *tolerare* nadobúdajú v tomto kontexte oproti klasickému použitiu trochu posunutý, ba dalo by sa povedať až nový význam. V klasickej či neskorej latinčine sa totiž tieto výrazy obyčajne používali v spojení s bežnými podstatnými menami (ako napr. *tolerare morbum*), no slovné spojenia so životnými substantívami v jazyku bežné neboli. Podľa nám dostupných poznatkov sa takéto spojenia začínajú v latinčine objavovať práve u Augustína.⁴² Rozhodne však u neho nešlo o chápanie pojmu „tolerancia“ tak, ako ho používame dnes.

Záver

Pojem *tolerantia*, ako sme mali možnosť vidieť, je v antickej, či už pohanskej alebo kresťanskej spisbe, úzko spätý s konceptom trpezlivosti (*patientia*). Kým v gréckej mytológii *patientia* nezohrávala dôležitú úlohu a nezvykla sa ani personifikovať ako cnosť dôležitá pre život, v Biblii nachádza omnoho väčšie uplatnenie. V Starom zákone sa trpezlivosť úzko spája s napodobňovaním Boha, ktorý sám je trpezlivý voči hriešnikovi a dáva mu tak šancu k náprave. Podobné idey nachádzame tiež v Novom zákone, kde sa popri výrazoch *patientia* či *longanimitas* objavuje ako synonymum týchto pojmov aj termín *tolerantia*, čiže „znášateľnosť“. Tá má svoje

³⁸ Porov. AUGUSTINUS, *De catechizandis rudibus* 27, 55, CCL 46, s. 178.

³⁹ Porov. AUGUSTINUS, *Sermo* 4, 32, CCL 41, s. 43.

⁴⁰ Porov. AUGUSTINUS, *Sermo* 47, 11, CCL 41, s. 581.

⁴¹ AUGUSTINUS, *De catechizandis rudibus* 27, 55, CCL 46, s. 178: *Homines ergo bonos imitare, malos tolera, omnes ama: quoniam nescis, quid cras futurus sit, qui hodie malus est. Nec eorum ames iniustitiam, sed ipsos ideo ama, ut apprehendant iustitiam.*

⁴² POROV. ANDOKOVÁ, *Rečnické umenie sv. Augustína* (2013), s. 72–73.

pevné miesto tiež u stoikov, ktorí ju spájajú s cnosťou trpezlivosti, majúcou prednosť pred inými cnosťami. V ranom kresťanstve sa *tolerantia* zvykla spájať s mučeníkmi, ktorí trpezlivo znášali príkoria pre svoju vieru a týmto konaním tak napodobňovali samotného Krista.

Z našej analýzy ďalej vyplýva, že kresťanskí autori prvých storočí sa pomaly vzdiaľujú od stoického vplyvu a stále viac sa v chápaní trpezlivosti či znášanlivosti opierajú o Písmo, ktoré vytvára, rozvíja a formuje myšlienku cirkevnej *tolerantia* a dáva jej solídny základ. Kríza identity v antickom kresťanstve na konci 4. storočia nachádza svoju odpoveď u Augustína, ktorý stotožňuje poslanie kresťana a cirkvi v tom zmysle, že slovo *tolerantia* označuje cnosť majúcu svoj pôvod u Boha. Tá vo vzťahu k bratom, ktorých hriechy treba trpezlivo tolerovať až do konca, umožňuje pokrsteným kresťanom žiť v láske a nádeji svoj kresťanský život. Takto chápaná *tolerantia* nemá nič spoločné s toleranciou v modernom zmysle slova.

Literatúra

- ANDOKOVÁ, Marcela: *Quae est iustitia nisi misericordia? The Relationship between Mercy and Justice in St Ambrose's Thinking*. In: *Studia Patristica* CXIII. Eds. M. Vinzent, E. Gannaway, R.L. Grant. Leuven: Peeters Publishers, 2021, s. 39–52.
- ANDOKOVÁ, Marcela: *Rečnícke umenie sv. Augustína v kázňach k stupňovým žalmom*. Bratislava: IRIS, 2013.
- ANDOKOVÁ, Marcela: *Tolera infirmitatem, si desideras perfectionem: The notion of tolerantia in relation to Christian perfection in Augustine's Sermones ad populum*. Eds. Brent A. – Khomych T. – Vakula O. – Vinzent M. In: *Studia Patristica* 51. Leuven: Peeters Publishers, 2011, s. 115–132.
- Biblia Hebraica Stuttgartensia - Codex Leningradensis Hebrew Text*. Eds. H. Van Dyke Parunak – R.E. Whitaker. Michingan: University of Michigan, 1982.
- Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*. Ed. R. Weber. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994 (4. vyd.).
- BLAISE, Albert: *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*. Turnhout: Brepols, 1954; 1993.
- ERNOUT, Alfred – MEILLET, Alfred: *Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine*. Paris: Klincksieck, 2001.
- Greek-English Lexicon of the Septuagint*. Ed. T. Muraoka. Louvain: Peeters, 2009.
- HORKA, Róbert: *Starokresťanská latinská poézia. Vysokoškolská učebnica*. Bratislava: CMBF, 2020.
- JAŠOVÁ, Miroslava – KUBOVÁ, Bernadeta: *Obrazy cností v diele J. A. Komenského a C. Ripu (K problémom interpretácie)*. MVEK Prešov, 2011, s. 477–486.
- Komentáre k Starému zákonu. Žalmy 51–75*. Ed. B. Hroboň. Preklad a textové poznámky Ž 62: hebr. text M. Sova – L. Marek, gr. text L. Marek; preklad a textové poznámky Ž 71: hebr. text M. Sova – M. Klusková, gr. text M. Klusková. Trnava: Dobrá kniha, 2017.

Komentáre k Starému zákonu. Žalmy 101–118. Eds. B. Hroboň – A. Kacian. Preklad a textové poznámky: hebr. text žalmov M. Sova, gr. text žalmov E. Brodnaňská. Trnava: Dobrá kniha, 2020.

LICHNER, Miloš: *Vers une ecclésiologie de la tolerantia. Recherche sur saint Augustin*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2014.

MOUSSY, Claude: *Credibilis, probabilis, verisimilis. Problèmes de synonymie dans le vocabulaire de la rhétorique*. In: *Les problèmes de la synonymie en latin*. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1993, s. 173–186.

Novum Testamentum Graece et Latine. Eds. K. Aland - B. Aland. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1986.

Oxford Latin Dictionary. Ed. P.G.W. Glare. Oxford: Oxford University Press at the Clarendon Press, 1968 – 1982 (8 fasc); dotlač 2005.

PELTARI, Aaron: *The Psychomachia of Prudentius. Text, Commentary and Glossary*. Norman: University of Oklahoma Press, 2019.

PIAČEK, Jozef – KRAVČÍK, Miloš: *FILIT - Otvorená filozofická encyklopédia*, 1999. Dostupné na: <https://dai.fmph.uniba.sk/~filit/fil/fil.html>

Septuaginta. Ed. A. Rahlfs. Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt / Deutsche Bibelgesellschaft, 1935.

SPANNEUT, Michel: „Patience“. In: *Dictionnaire de spiritualite* 12/1, Paris 1984, stl. 438–476.

Sväté písmo. Rím: Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda, 1995.

TIŇO, Jozef: *Človek z pohľadu biblickej antropológie*. In: *RaN* 1 (2003), s. 88–97.

Veľký slovník cudzích slov. Ed. S. Šaling, M. Ivanová-Šalingová, Z. Maníková. Bratislava: SAMO, 2000.

VERNANT, Jean-Pierre: *Mythe et pensée chez les Grecs. Études de psychologie historique*. Paris: La Découverte, 1996.

Pramene

AMBROSIUS: *De fuga saeculi*. *CSEL* 32,2. Ed. C. Schenkl. Wien 1897, s. 163–207.

AMBROSIUS: *De poenitentia*. *SC* 179, ed. R. Gryson. Paris: Éditions du Cerf, 1971.

AMBROSIUS: *Expositio euangelii secundum Lucam*. *SC* 52, ed. G. Tyssot. Paris: Éditions du Cerf, 1958 (1976).

AUGUSTINUS: *De catechizandis rudibus*. *CCL* 46, ed. J.-B. Bauer. Turnhout: Brepols, 1969, str. 121–178.

AUGUSTINUS: *Enarrationes in Psalmos*. *CCL* 38–39–40, eds. E. Dekkers – J. Fraipont. Turnhout: Brepols, 1956.

AUGUSTINUS: *Sermones*. *PL* 38, *PLS* 2; ed. J.P. Migne. Paris, 1845, stl. 332–1484; *CCL* 41, ed. C. Lambot. Turnhout: Brepols, 1961.

CICERO, Marcus Tullius: *De inuentione*. Paris: Les Belles Lettres, 1994.

CICERO, Marcus Tullius: *Tusculanae disputationes*. Ed. M. Pohlenz. Leipzig: Teubner, 1918. *Tuskulské rozhovory*. Slov. preklad z lat. originálu E. Šimovičová. Bratislava: Tatran, 1982.

COMENIUS, Iohannes Amos: *Orbis sensualium pictus – Svět v obrazech*. Praha: Královské vinohrady, 1658 (1942).

- HIERONYMUS: *Commentarii in euangelium Matthaei*. SC 242, ed. E. Bponnard. Paris: Éditions du Cerf, 1977.
- HOMÉROS: *Odyseia*. William Heinemann: London, 1919. Slovenský preklad *Odyseia* I–XII (zv. 1), XIII–XXIV (zv. 2). Prel. M. Okál. Martin: Thetis, 2011.
- PRUDENTIUS: *Psychomachia*. CCL 126, ed. M.P. Cunningham. Turnhout: Brepols, 1966, s. 149–181.
- QUINTILIANUS, Marcus Fabius: *Institutio oratoria*. Eds. L. Radermacher – V. Buchheit. Leipzig: Teubner, 1971. Český preklad *Základy rétoriky*. Prel. V. Bahník. Praha: Odeon, 1985.
- SENECA, Lucius Annaeus: *Epistulae morales ad Lucilium*. Ed. O. Hense. Leipzig: Teubner, 1938, str. 1–613. Slovenský preklad *Listy Lucilioví*. 2 zv. Prel. M. Okál. Martin: Thetis, 2012.
- TERTULLIANUS: *De patientia*. CCL 1, ed. J. G. Ph. Borleffs. Turnhout: Brepols, 1954, s. 299–317.

Abstrakt: Tento príspevok si kladie za cieľ skúmať koncept cnosti trpezlivosti v Biblii, ako aj v textoch latinských klasických či patristických autorov s dôrazom na dielo a myslenie Aurelia Augustína. Kým grécka mytológia cnosti trpezlivosti nevenuje zvláštnu pozornosť, v Starom zákone je situácia odlišná. *Patientia* tu predstavuje cnosť, ktorou človek napodobňuje konanie Boha, ktorý je trpezlivý voči hriešnikovi a dáva mu čas na nápravu. Cnosť trpezlivosti vyzdvihujú aj latinskí, zvlášť stoickej filozofie. Termín *patientia* sa u týchto autorov neraz vyskytuje ako synonymum k iným pojmom, ktoré s ním úzko súvisia, najmä *tolerantia*, *longanimitas* atď. Autorka príspevku poukazuje na ich významové odtienky a zamýšľa sa nad obsahom pojmu *tolerantia*, ktorý s termínom *patientia* úzko súvisí, ako to vidieť zvlášť v textoch sv. Augustína. Chápanie tohto pojmu u kresťanských autorov vychádza predovšetkým z Biblie a súvisí s *longanimitas Dei*, čiže so zhovievavosťou Boha, ktorý nezatraca hriešneho človeka. V tejto súvislosti hovorí Augustín o tolerancii hriešnikov v cirkvi, ktorá však nemá nič spoločné s toleranciou v modernom zmysle slova.

Kľúčové slová: stoická filozofia, cnosť trpezlivosti, *tolerantia*, latinskí cirkevní otcovia, znášanie hriešnikov, synonymia

doc. Mgr. Marcela Andoková, PhD.

Katedra klasickej a semitskej filológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Gondova 2

814 99 Bratislava

Slovensko

marcela.andokova@uniba.sk

Niekoľko poznámok k pracovným postupom Mateja Bela pri spracovaní kapitoly o Spišskom hrade v jeho opise Spišskej stolice

Jana Balegová
Košice

Einige Anmerkungen zu den Arbeitsabläufen von Matej Bel bei der Vorbereitung des Kapitels über die Zipser Burg in seiner Beschreibung des Komitats Zips

Zusammenfassung: Zipser Burg steht am Anfang der zweiten Sektion des ersten Teiles des Spezialteiles (*pars specialis*) der Beschreibung des Komitats Zips von Bel, die unter dem Namen *Historia Comitatus Scepusiensis* im Jahre 1723 in Nürnberg im Rahmen des Werkes *Hungariae antiquae et novae Prodrum* (Vorbote des alten und neuen Ungarns) herausgegeben wurde. Die Unterlagen dafür hat für Mathias Bel Georg Bohusch bereitgestellt in der Form des umfangreichen Manuskripts mit dem Titel *Historico-geographica terrae Scepusiensis in superiori Hungariae celeberrimae descriptio concionnata*. Der Text besteht aus sechs Paragraphen und Bel widmet Aufmerksamkeit ausser der Zipser Burg auch den Burgen von Kežmarok (Käsemarkt), Nedeca (Netzdorf), Lubovňa (Lublau), Podolíneč (Pudlein) und Schlössern von Komitat Zips. Die Burgenreihe ist dieselbe wie bei Bohusch, inhaltlich aber ist der Text von Bel kurzer, hauptsächlich im Falle von Zipser Burg. Ausserdem, dass Bel nicht alle von Bohusch gesammelten Informationen genutzt hat und sein Text weitgehend umstilisiert und umformuliert hat, hat er seine Beschreibung um mehrere Erkenntnisse bereichert, die sich in den Bohusch' Paragraphen über die Zipser Burg nicht befinden. Bel hat sich gewissermassen an das von Bohusch vorbereitete Konzept festgehalten, wobei er sich vor allem auf die Beschreibung und kurze Geschichte der Zipser Burg konzentrierte und detaillierte Eintragungen über konkrete politisch-historische Ereignisse und ihrer Teilnehmer ausgelassen hat. Aus der heutigen Sicht sind die Bels Kenntnisse über die Zipser Burg korrekt vor allem was die Lage, einfache physische Beschreibung und Geschichte betrifft. Nach drei Jahrhunderten von der Herausgabe des Werkes und nach Jahrzehnten der modernen Forschung stehen, selbstverständlich, viel mehrere und genauere Informationen zur Verfügung, hauptsächlich was die älteste Geschichte sowie einzelne Bauetappen und -arbeiten betreffen.

Schlüsselwörter: Mathias Bel, Georg Bohusch, Komitat Zips, Zipser Burg, *Hungariae antiquae et novae Prodrum*

Belov historicko-zemepisný opis Spišskej stolice bol vydaný pod názvom *Historia Comitatus Scepusiensis* v roku 1723 v Norimbergu v rámci diela *Hungariae antiquae et novae Prodrum* (Posol starého a nového Uhorska).¹ Na základe inštrukcií preň Matejovi Belovi poskytol podklady Juraj Bohuš² formou

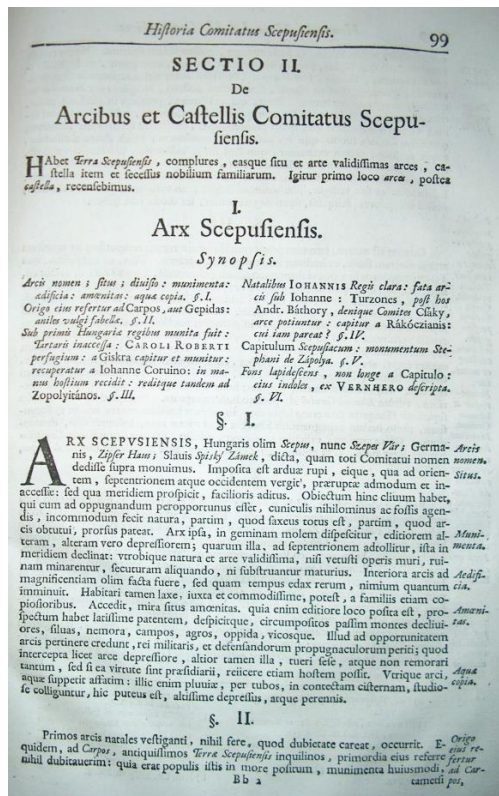
¹ *Prodrum* bol akýmsi predchodcom Belovho monumentálneho diela *Historicko-zemepisné vedomosti o súvekom Uhorsku* (*Notitia Hungariae Novae historico-geographica*), obsahoval ich predbežný plán a celý opis Spišskej stolice (*Historia comitatus Scepusiensis*).

² Juraj Bohuš (Georg Bohusch; 1687 Banská Bystrica – 22. 5. 1722 Kežmarok) bol geograf, historik, učiteľ. Študoval na gymnáziu v Banskej Bystrici, od r. 1707 na univerzite vo Wittenbergu, potom sa stal konrektorom v Banskej Štiavnici, od r. 1711 rektorom gymnázia v Kežmarku. Venoval sa prírodovednému a historickému výskumu Kežmarku a jeho tatranského okolia, zaoberal sa históriou, genealógiou, geológiou, mineralógiou, speleológiou, botanikou. Por. *Slovenský biografický slovník I.* (1986), s. 284–286.

rozsiahleho latinského rukopisu s názvom *Historico-geographica terrae Scepusiensis in superiori Hungariae celeberrimae descriptio concionnata*.³

Spišský hrad⁴ uvádza druhú stať prvého oddielu Špeciálnej časti (*pars specialis*) Belovho opisu Spišskej stolice. Text pozostáva zo 6 paragrafov a okrem neho sa Bel v tejto stati venuje Kežmarskému hradu, hradu Nedeca⁵, Ľubovnianskemu hradu, Podolínskemu hradu a kaštieľom Spišskej stolice. Poradie hradov je rovnaké ako v Bohušovom spise, obsahovo je však, najmä v prípade Spišského hradu, Belov text stručnejší. Je to zrejme už zo samotného počtu paragrafov, keďže v Bohušovej predlohe je Spišskému hradu venovaných 16 paragrafov a text je rozsiahlejší takmer o 4 normostrany.⁶ Túto skutočnosť možno sčasti vysvetliť finančnými limitmi tlačeneho Belovho diela. Okrem toho, že Bel nevyužil všetky Bohušom zhromaždené informácie

a jeho text do značnej miery preštylizoval či preformuloval, doplnil svoj opis o viaceré poznatky, ktoré sa v Bohušových paragrafoch o Spišskom hrade nenachádzajú. Z Belových formulácií však nevyplýva, že by Spišský hrad navštívil osobne. Pokiaľ ide o obsahovú stránku, pridržiaval sa Bel do určitej miery osnovy pripravenej Bohušom, pričom odlišnosti vyplývajú napríklad z rozdielneho akcentu a uhla pohľadu oboch autorov na určitú pertraktovanú problematiku, prípadne z rôznej úrovne kritického prístupu k jej spracovaniu. Bel sa sústredil predovšetkým na opis a stručnú históriu hradu a vynechával detailné Bohušove záznamy o konkrétnych politicko-historických

Spišský hrad v Belovom opise Spišskej stolice (*Historia Comitatus Scepusiensis*, 1723)

³ Rukopis uchováva Lyceálna knižnica v Kežmarku pod signatúrou Ms 832g. K tomu pozri BALEGOVÁ, *Názov a prírodné danosti Spiša* (2010), s. 30–34.

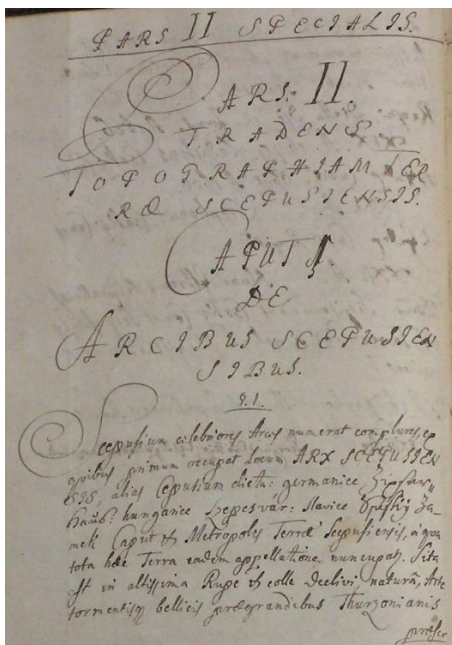
⁴ Jeden z najväčších hradov v strednej Európe. Nachádza sa vo východnej oblasti Slovenska, v Hornádskej kotline. Patrí do katastra obce Žehra.

⁵ Pôv. názov Dunajec, dnes Niedzica v Poľsku.

⁶ „Spišské hrady“ v Bohušovej práci predstavujú 23 paragrafov 1. kapitoly II. špeciálnej časti venovanej topografii Spiša (s. 93–117). K tomu viac BALEGOVÁ, *Hrady na Spiši v diele Juraja Bohuša* (2013), s. 179–184.

udalostiach a ich účastníkoch. Kým teda Bel pristupoval k spracovaniu materiálu ako encyklopedista, Bohuš sa prejavoval skôr ako historik.

Uvedené skutočnosti možno pozorovať hneď v prvých dvoch paragrafoch, zaoberajúcich sa názvom hradu, jeho polohou, opevnením, budovami, pôvabom okolitej krajiny, zásobovaním vodou (§ I) a počiatkami hradu (§ II). Tieto paragrafy z väčšej časti obsahom zodpovedajú prvým dvom paragrafom v Bohušovom spise, rozsahom je však ich text takmer dvakrát dlhší. V prvom paragrafe Bel v porovnaní s Bohušom⁷ venoval väčší priestor fyzickému opisu hradu a jeho polohy a pridal aj informáciu o zásobovaní vodou. Druhý paragraf rozšíril o svoj (už v prvej časti spomenutý) názor na osídlenie Spiša, ktoré dáva spolu s počiatkami hradu do vzťahu s Karpami.⁸ Bohušom uvedenú historku o prerušení pôvodnej výstavby hradu na bralách z južnej strany z dôvodu „útokov strašidiel“⁹ síce prevzal, no prejavil voči nej ďaleko skeptickejší postoj než Bohuš, označiac ju za ľudovú „báchorku“.

Úvod kapitoly o spišských hradoch
v Bohušovom opise Spišskej stolice

⁷ *Scepusium celebriores arces numerat complures, ex quibus primum occupat locum ARX SCEPUSIENSIS, alias Cepusium dicta, germanice Zipser haus, hungarice Szepesvár, Slavice Spiský Zámek caput et metropolis Terrae Scepusiensis, a qua tota haec terra eadem appellatione nuncupa[tur]. Sita est in altissima rupe et colle declivi, natura, arte, tormentisque bellicis praegrandibus Thurzonianis praesertim, e quibus globi exonerati ipsum fere patibulum Leutschoviense attingere solent insigni[ter] munita, ita, ut, si modo commeatu instructa sit, validissimi quoq[ue] exercitus obsidionem, in interiori praecipue, eaq[ue] in summitati rupis collocata arcis parte sustinere queat. Utinam vero et muri aliqua ex parte ruinam minitantes publico mandato mature ne penitus corruant, et im[m]ensos tunc sumptus causent repararent[ur], sane tutum o[mn]ibus incolis, nobilium praesertim familiis, tumultibus bellicis quibusvis praestaret nidum. Por. BOHUS, *Historico-geographica Terrae Scepusiensis in Superiori Hungaria celeberrimae descriptio concionata*, s. 93-94 (rukopis Lyceálnej knižnice v Kežmarku, sign. Ms 832g).*

⁸ Tejto otázke sa podrobne venuje v prvom paragrafe prvého (prírodovedného) dielu prvej (všeobecnej) časti svojho opisu Spišskej stolice. Por. BALEGOVÁ, *Názov a prírodné danosti Spiša* (2010), s. 37-39, 42-44.

⁹ *Hanc ferunt quondam e regione sui meridionali in altissimis illis petris, quae speciem quasi jam extructae civitatis vastissimae praebent, fundari ceptam fuisse, ubi tu[m] spectro[rum] insultibus, illa quae conatibus aedificantium tempore diei erecta fuere, noctu soepe iteratoque demolirent[ur], tandem aedificatio ejus in oppositum priori collem translata, et felicit[er] cum maxi[m]o incolarum emolumento consum[m]ata est. Huic traditioni ut fidem adhibeam, jubent me vestigia seu rudera muri alicuius robustissimi, a me ipso rupes has a[n]no 1719 die 24. 8bus (= octobribus) visitante, conspecta, ita ut vel*

O systematickosti jeho myslenia svedčí napríklad „preorganizovanie“ paragrafov oproti Bohušovej predlohe. Kým Bohuš vo svojom 3. a 4. paragrafe preskočil do relatívne nedávnej histórie k Jánovi Zápoľskému, Bel, odvolávajúc sa na práce historikov, pokračoval prvou zmienkou o hrade súvisiacou s víťazstvom Karola Róberta nad Matúšom Čákom Trenčianskym v roku 1312¹⁰ vďaka vojenskej podpore zo strany obyvateľov Spiša¹¹ (§ III).¹² O tomto panovníkovi sa Bohuš len stručne zmieňuje v krátkuťom 5. paragrafe, ktorý uvádza sériu známych obliehaní hradu. Oproti Bohušovi tu Bel v súvislosti s obliehaniami hradu spomenul i Matúša Čáka Trenčianskeho, Jána Jiskru, Jána Korvína (Huňadyho). Jánovi Zápoľskému sa venoval v nasledujúcom IV. paragrafe. Bohušov paragraf o lôžku, na ktorom sa narodil Ján Zápoľský a ktoré si mohli záujemcovia na hrade „donedávna“ pozrieť,¹³ presunul do poznámkového aparátu a doplnil informácie o nasledujúcich majiteľoch hradu. Belov IV. paragraf súčasne obsahuje celú zostávajúcu „históriu“ hradu. Na malej ploche necelý pol normostrany tak zhrnul obsah jedenástich Bohušových paragrafov v rozsahu približne 7 a pol normostrany. Kým Bohuš venoval Bočkaiovmu povstaniu celé 4 paragrafy (6.-9., vyše 3 normostrany), podrobne referujúc o udalostiach vzťahujúcich sa k hradu, Bel sa o ňom zmienil jedinou vetou. Podobne do jednej vety vtlačil informáciu o tom, že v roku 1703 sa hradu zmocnil František Rákoci a v roku 1710 ho pre Čákovcov získal späť gróf Hartleben. Bohuš tieto udalosti podrobne popisuje v 7 paragrafoch (10.-16., približne 4 normostrany).

Nasledujúce paragrafy sa v Bohušovom spise už týkajú ďalších hradov. Bel však venuje Spišskému hradu ešte paragraf o Spišskej Kapitule (§ V) a prameni Sívá Brada (§ VI). Paragrafy s touto tematikou nachádzame aj u Bohuša, avšak na inom mieste a s výraznými odchýlkami v obsahovom zameraní. Spišskou Kapitulou sa zaoberá v VI. kapitole Všeobecnej časti (3 paragrafy),¹⁴ zameriavajúc sa najmä na jej históriu a funkciu, pričom tu uviedol i zoznam prepoštov a prekreslil obrázok pečate. O kaplnke pripojenej ku kostolu sv. Martina, ktorú Bel správne prisudzuje Štefanovi Zápoľskému a uvádza celý prepis jeho epitafu, sa Bohuš zmieňuje formou dodatku (§ 4) v špeciálnej časti. Na rozdiel od Bela obsahuje len nekompletný prepis epitafu

hoc ipsum de fundatione illa arcis hujus prima, dubitare me minime siniat. Por. BOHUS, *Historico-geographica ... descriptio*, s. 94.

¹⁰ Bitka pri Rozhanovciach.

¹¹ Spišskí Sasi.

¹² Najstaršou zachovanou písomnou správou o Spiši, ktorá sa môže nepriamo týkať aj hradu, je listina Ondreja II. z roku 1209. FIALA – VALLAŠEK – LUKÁČ, *Spišský hrad* (1988), s. 30; MENCLOVÁ, *Spišský hrad* (1957), s. 5–6.

¹³ Sám Bohuš videl podľa vlastných slov jeho pozostatky: *Mihi ipsi ubi supra specificato anno arcem hanc lustraturus singula indultu commendantis visitarem, contigit illa felicitas, ut lectuli illius principalis reliquias oculis conspexerim.* Por. BOHUS, *Historico-geographica ... descriptio*, s. 96.

¹⁴ Por. BOHUS, *Historico-geographica ... descriptio*, s. 82–86.

Štefana Zápoľského (z pravej strany), ktorý navyše mylne pripisuje Štefanovi Čákimu.¹⁵ V poslednom, VI. paragrafe o Spišskom hrade Bel spomína prameň vyvierajúci pri Spišskej Kapitule, ktorý tvorí kameň (Sivá Brada). Väčšinu tohto paragrafu tvorí rozsiahly citát z balneografického spisu Juraja Wernhera¹⁶ *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum* (Krátka správa o podivuhodných vodách v Uhorsku, 1. vydanie Viedeň 1551)¹⁷. Rovnako zameraný paragraf sa nachádza u Bohuša opäť formou dodatku (§ 6) ku kapitole o Spišskej Kapitule,¹⁸ prameň tu však opisuje vlastnými slovami. Juraj Wernher¹⁹ je jediný autor, z ktorého diela Bel v paragrafoch o Spišskom hrade priamo cituje. Paradoxne práve v jeho prípade neuvádza bibliografický odkaz na jeho dielo. Na svoje ďalšie pramene (Thuróczi, Bonfini, Istvánfi) presne odkazuje v poznámkovom aparáte. To, že uprednostnil citát z viac než 170 rokov starého diela pred slovami svojho priateľa, je zrejším svedectvom, za akú autoritu bol prešovský humanista Juraj Wernher aj v 18. storočí pokladaný.

Z dnešného pohľadu sú poznatky Mateja Bela o Spišskom hrade korektné predovšetkým pokiaľ ide o polohu, jednoduchý fyzický opis a časť histórie. Po troch storočiach od vydania diela a desaťročiach moderného výskumu je pochopiteľne k dispozícii ďaleko viac a presnejších informácií, najmä čo sa týka jeho najstarších dejín (osídlenie hradného kopca, prvá zmienka), ako aj jednotlivých stavebných etáp a úprav.

Na základe porovnania Belovho opisu Spišského hradu s jeho hlavným zdrojom pre opis Spišskej stolice, Bohušovým *Opisom*, možno rovnako ako na inom mieste²⁰ konštatovať, že Belov podiel na konečnej podobe textu ide do takej miery nad rámec redakčných úprav, že ho možno nazvať spoluautorským. Formulácie, podľa ktorých Matej Bel v *Prodrome* „uverejnil“ Bohušovu prácu *Historico-geographica terrae Scepusiensis in superiori Hungariae celeberrimae descriptio concionnata* a ktoré vyvolávajú dojem, že M. Bel bol len editorom Bohušovho *Opisu*, sa teda dajú označiť za nepresné, až zavádzajúce.

¹⁵ Por. BOHUS, *Historico-geographica ... descriptio*, s. 270–271.

¹⁶ Latinské a nemecké podoby Wernherovho mena: Georgius Vernerus (Vuernerus, Wernerus, Wernherus); George (Georg, Jorg, Jorgh) Werner (Wernher).

¹⁷ Prvý slovenský preklad vyhotovil Ján Košecký – WERNHER, *O podivuhodných vodách Uhorska* (1974). Nový preklad s medailónom autora pripravila Jana Balegová – WERNER, *Krátka správa o podivuhodných vodách Uhorska* (2008), s. 161–190.

¹⁸ Por. BOHUS, *Historico-geographica ... descriptio*, s. 272–273.

¹⁹ Narodil sa v poslednom desaťročí 15. stor. v sliezskom mestečku Paczków. Študoval na univerzite vo Wittenbergu a v Krakove, kde v roku 1519 získal titul bakalára. Od roku 1524 je doložený jeho pobyt v Prešove, kde sa natrvalo usadil. Tu zastával najskôr funkciu pisára a notára a postupne získal významné postavenie v mestskej rade, v r. 1531 bol pravdepodobne i richtárom. Od r. 1533 bol kráľovským radcom (*consiliarius regius*) Ferdinanda I. Po uzavretí Veľkvaradínskeho mieru (1538) ho Ferdinand poveril funkciou kapitána Šarišského hradu, ktorú zastával do konca života. V službách kráľa i Prešova absolvoval mnoho diplomatických ciest. Zomrel pravdepodobne v roku 1556. O ňom pozri BALEGOVÁ, *Strenuus Musarum miles* (2010), s. 70–87.

²⁰ Por. BALEGOVÁ, *Názov a prírodné danosti Spiša* (2010), s. 30–31.

SECTIO II.

De

Arcibus et Castellis Comitatus Scepusiensis

Habet Terra Scepusiensis, complures, easque situ et arte validissimas arces, castella item et secessus nobilium familiarum. Igitur primo loco arces, postea castella, recensebimus.

I.

Arx Scepusiensis

Synopsis

Arcis nomen: situs; divisio: munimenta: aedificia: amoenitas: aquae copia. §. I.

Origo eius refertur ad Carpos aut Gepidas: aniles vulgi fabellae. §. II.

Sub primis Hungariae regibus munita fuit: Tartaris inaccessa: CAROLI ROBERTI perfugium: a Giskra capitur et munitur: recuperatur a Iohanne Corvino: in manus hostium recidit: reditque tandem ad Zopolytános. §. III.

Natalibus IOHANNIS Regis clara: fata arcis sub Iohanne: Turzones, post hos Andr. Báthory, denique Comites Csáky arce potiuntur: capitur a Rákóczianis: cui iam pareat? §. IV.

Capitulum Scepusiacum: monumentum Stephani de Zápolya. §. V.

Fons lapidescens non longe a Capitulo: eius indoles ex VERNHERO descripta. §. VI.

§. I.

Arcis nomen. Situs. ARX SCEPUSIENSIS, Hungaris olim *Scepus*, nunc *Szepes Vár*, Germanis *Zipser Haus*, Slavis *Spiský Zámek* dicta, quam toti Comitatus nomen dedisse supra monuimus. Imposita est arduae rupi eique, qua ad orientem, septentrionem atque occidentem vergit, praeruptae admodum et inaccessae, sed qua meridiem prospicit, facilioris aditus. Obiectum hinc clivum habet, qui cum ad oppugnandum peropportunos esset, cuniculis nihilominus ac fossis agendis incommodum fecit natura, partim, quod saxeus totus est, partim, quod arcis obtutui prorsus pateat.

Munimenta. Arx ipsa in geminam molem dispescitur, editiorem alteram, alteram vero depressiorem, quarum illa ad septentrionem adtollitur, ista in meridiem declinat: utrobique natura et arte validissima, nisi vetusti operis muri ruinam minarentur secuturam aliquando, ni substruantur maturius.

Aedificia. Interiora arcis ad magnificentiam olim facta fuere, sed quam tempus edax rerum nimium quantum imminuit. Habitari tamen laxe iuxta et commodissime potest a familiis etiam copiosioribus.

Amoenitas. Accedit mira situs amoenitas, quia enim editiore loco posita est, prospectum habet latissime patentem despicitque circumpositos passim montes decliviores, silvas, nemora, campos, agros, oppida vicosque. Illud ad opportunitatem arcis pertinere credunt rei militaris et defensandorum propugnaculorum periti, quod

intercepta licet arce depressiore altior tamen illa tueri sese atque non remorari tantum, sed si ea virtute sint praesidiarii, reiicere etiam hostem possit.

Aquae copia. Utrique arci aquae suppetit affatim: illic enim pluviae per tubos in contactam cisternam studiose colliguntur, hic puteus est altissime depressus atque perennis.

§. II.

Origo eius refertur ad Carpos aut Gepidas. Primos arcis natales vestiganti nihil fere, quod dubietate careat, occurrit. Equidem ad *Carpos*, antiquissimos *Terrae Scepusiensis* inquilinos, primordia eius referre nihil dubitaverim, quia erat populis istis in more positum munimenta huiusmodi, tametsi opere minus solido, iis locis excitare, quibus sedem fixerunt. Neque tamen reluctabor, si quis *Gepidis* hanc conditae arcis laudem adscripserit, ut sit FRÓLICHIO monente *Gepusia* sive *Scepusia*. Profecto enim altius reponenda sunt arcis exordia, quam ut, sive ab *Hunnis*, sive horum posteris *Hungaris* aut *Saxonibus* inquilinis, conditam credamus.

Aniles vulgi fabellae. Sunt, qui existiment, primitus in altissimis petris, quae ad meridiem spectant et speciem quasi urbis praeseferunt, aedificari coeptam fuisse, verum inauspicato: eo, quod diurnum opus nocturnis spectrorum insultibus disiectum subinde fuerit. Quae res permoverit conditores, ut ab opere desisterent atque eo loco arcem excitarent, quo iam sitam videmus. Sed fabella vulgi est, quam id pluribus huiusmodi aedificiis, nescio, qua fingendi lubidine, adpersit. Hoc in confesso est observari inter eas rupes validissimi cuiusdam muri exstantia rudera, sed an arcis ea sint vestigia illic aedificari coepit, an vero propugnaculi cuiusdam nostro antiquiores reliquias, sicuti negare nolim, ita dicere non habeo.

§. III.

Sub primis Hungariae regibus munita iam fuit. Certum est autem iam tum primorum Hungariae regum temporibus ita munitam arcem nostram fuisse, ut hostium insultus reiicere potuerit.

Tartaris inaccessa. Sane ea tempestate, qua Tartari regionem late populabantur, invictam permansisse, BONBARDI^{a)} auctor est.

Caroli Roberti perfugium. Ego primam eius apud scriptores^{b)} rerum Hungaricarum mentionem reperio CAROLI Roberti temporibus, hoc est ad annum MCCCXII, cum is expeditionem adversus *Matthaeum Trentsiniensem* suscepisset. Enim vero obsesso castro *Sárub*,^{c)} cui *Matthaeus* Demetrium cum praesidio imposuerat, rex hostibus impar *Scepusium* se recepisse perhibetur, ubi ab oppidanis copiis auctus auxiliaribus

^{a)} Vide *Topograph. Magni Regni Hung.* p. 156.

^{b)} THUROCZ, cap. XC. p. 84. et BONFINIUS Dec. II. Lib. IX. p. 317.

^{c)} Legendum credo *Sáros* apud Thuroczium loco citato.

ita confirmatus est, ut cruento licet praelio vicerit tamen *Matthaeum*. Erat ergo ea iam aetate perfugium optimi regis arx Scepusiensium.

A Giskra capitur et munitur. Postea, cum auspiciis *Elisabethae* suaque libidine *Giskra* Bohemus Hungariam superiorem bello dispungeret, diu hostium impetum repressit. Ad ultimum tamen pertinaci hoste admisso novis ab eo munita fuit operibus.

Recuperatur a Iohanne Corvino. Virtute *Iohannis Corvini*^{d)} postmodum expugnata.

In manus hostium recidit reditque tandem ad Zápolyitános. Sed quod *Corvinus* invidia superioris Hungariae procerum laborabat, in easdem hostium manus recidit^{e)} Scepusium, novo iterum expugnationis labore a MATTHIA rege, Iohannis filio, domandum. *Giskra* tandem, officium ut faceret, adacto suis arx Scepusiensis Comitibus paruit: inter quos gens potissimum *Zápolytanorum*, ante hos autem *Comites de Scepus*, emicuerunt.

§. IV.

Natalibus Iohannis regis clara. Post has vicissitudines ad IOHANNIS usque Regis tempora, qui^{f)} natales suos arci Scepusiensi debet, intemerata mansit. Nisi forte ad dignitatem arcis illud relatum velis, quod a *Stephano de Zápolya*, IOHANNIS patre, WLADISLAUS rex lautissime hic acceptus fuit, cum Leutschoviam proficisceretur.

Fata arcis sub Iohanne. Sed sub IOHANNE fortunam subiit variam. Enim vero eo semel iterumque profligato atque pulso in Poloniam anno MDXXVIII. armis *Cociani*,^{g)} obsidione vix tentata intercipitur, restituta^{h)} IOHANNI ex pacis *Vaciae* anno MDXXXIX. initae conditionibus. Inde nunc in potestate viduae Iohannis, *Isabellae*, et filii *Iohannis Sigismundi*, *Principis Transilvaniae*, fuit, nunc Caesareanum militem admisit.

Turzones, post hos Andr. Báthory, denique comites Csáky arce potiuntur. Sed *Iohanne Sigismundo*, *Transilvaniae Principe*, anno MDLXXI. postridie iduum Martii sine prole decedente, recidit ad fiscum regium, obtigitque *Turzonum* genti, iam tum apud Scepusios opibus et dignitate *Supremi Comititis* conspicuae: quae et ipsa cum in *Michaele Turzone* defecisset, in *Andreae Báthory* et post hunc *Illustrissimae antiquissimaeque Comitum CSÁKY de Keresztszeg* familiae potestatem iure haereditario concessit. Memoratu in primis digna est arcis nostrae obsidio, quam tumultu *Botskaiano* anno MDCIV fortissime toleravit *Barbiano* et *Christophoro Turzone* eandem adversus pertinaces *Blasii Lippai*, hominis factionis *Botskaianae*, insultus defendentibus. Bellis, quae postea secuta sunt, civilibus varia subire fata cogebatur.

^{d)} BONFINIUS Dec. III. Lib. VII. p. m. 478.

^{e)} BONFINIUS Dec. III. Lib. X. p. m. 524. 44. et p. 530. 7.

^{f)} Superest adhuc eius rei indicium, lectulus, in quo mater *Hedvigis* Iohannem enixa est; cum cura is adservari monstrarique solet videndae arcis caussa huc accedentibus.

^{g)} ISTVÁNFIUS Lib. IX. p. m. 146. 46.

^{h)} Idem Lib. XII. p. m. 206. 8.

Capitur a Rákóczianis. Anno certe MDCCII. *Francisco Rákótzio* victas manus dedit, post septennii captivitatem anno MDCCX. d. 13. Iulii ductu *Comitis Hartleben* recuperata.

Cui iam pareat. Paret hodie *Illustrissimo Excellentissimoque Domino SIGISMUNDO CSAKY de Kerestyszeg, Tavernicorum Regalium Magistro et Terrae Scepusiensis supremo perpetuoque Comiti.* Feliciter!

§. V.

Capitulum Scepusiacum. Arci ad occiduum solem oppidum subditum est, Hungaris *Várallja*, hoc est *arcis infima*, dictum suoque loco expediendum. Proxime versus eandem plagam *Capitulum abest Ecclesiae collegiatae S. Martini de Scepus*, colli haud inamoeno insidens et urbiculae quasi cuiusdam praeseferens speciem: nam et muro humiliori licet circumdatum et inaedificatis aedibus aliquot decorum est, inter quas eminet *Praepositi* sedes, septentrionali aedis sacrae lateri adposita, iuxta et *residentia* P. P. Societatis IESU. Templum ipsum, *D. Martino* sacrum, antiquitate potius atque emortualibus monumentis, quam amplitudine celebratur. In his sumtuosissimum est *Stephani de Zápolya Palatini Regni Hungariae*, quod is sibi vivus statuerat atque postea, cum ei anno MCCCCLXXXIX. illatus fuisset, uxor sua *Hedwigis, Dux Tepritiensis* eademque *Iohannis* regis mater, redivitibus, qui ei sustentando sufficerent, liberaliter cumulaverat. Visitur id in *sacello S. CHRISTI corpori* dicato, quod occidentali aedis lateri coniunctum a reliqua templi parte ferreis crateribus discriminatur. Opus, si quod aliud, affabre factum: tanta enim lapides accuratione coagmentati inque turriculas et parietes sunt fastigiati, ut vix interlitam calcem notare queas. Ceterum monimento ipsi versus sequentes incisi leguntur:

Ad dextrum latus:

*Contegitur Stephanus Comes hac Scepusius urna,
Qui decus ob patriam mile trophaea tulit.
Qui de stirpe fuit regali coniuge dignus,
Dignus regnicolis et Palatinus erat:
Una salus regni fuerat tutela decusque,
Virtutis cuius fama perennis erit.*

VIII. Kalend. Ian.

Ad sinistrum latus:

*Qui duxit sine honore suos inglorius annos:
Ille sibi mortem sentiat esse gravem.
Ast ego, qui fastos implevi ingentibus actis,
Quive Palatineo culmine clarus eram;
Laetus eo, quo fas animas virtute superbas
Scandere, magnanimos, quo decet ire viros.*

Nam licet hic Stephani iaceat sub marmore virtus,
Attamen Hungarico clara sub axe viget.
MCCCCLXXXIX.

Fons lapidescens non longe a capitulo. Non longe a sacra isthac urbicula fons est aquis lapidescentibus celebris, quem, quia, sicuti est, VERNHERUS descripsit, eius verbis utemur.

Eius indoles ex Vernhero descripta. Ita vero ille, cum Terrae Scepusiensis fontes naturae consimilis meminisset: *Alter ceteris insignior prope arcem Scepusiensem ad aedem Divi Martini, quae sacrarum aedium in Scepusio princeps est. Hic scaturit, vel erumpit potius, aqua bullienti similis, cum magno intus murmure et strepitu, qui admota aure non sine admiratione auditur. Erumpit autem non foras tantum et sub dium, sed etiam meatus sub terra quaerit et quacunq; vadit, lapis fit; quamquam, qui subterranei sunt, eius generis lapides pluviis aquis irrigata humo et eo madore diutius manente dissolvuntur. Solent autem accolae, his, sic dissolutis et effossis, ad opera cementaria vice calcis uti. Qui vero sub dio nascuntur, ipsissimi sunt lapides, tophi dicti, levitate et raritate non dissimiles pumicibus. Et quia verisimile est iis aliquid glutinis inesse, qui in propinquo aedificant, libenter his ad muros faciendos utuntur eoq; quidam illic dictitant se domos ex aqua factas inhabitare.* Haec ille et ex vero quidem. Lapis ita coalitus niveo est colore, hinc et collis ille, qui istas aquas fundit, e longinquo spectantibus tamquam nivibus obsitus apparet. Plures eiusdem indolis fontes alibi dabimus.

Preklad Belovho opisu Spišského hradu

II. STAŤ

O hradoch a zámkoch Spišskej stolice

Spišská zem má viacero hradov, ktoré sú vďaka polohe a staviteľskému umeniu veľmi mocné, a tiež zámky a sídla šľachtických rodov. Na prvom mieste si teda prejdeme hrady, potom zámky.

I.

Spišský hrad

O b s a h

Názov hradu, jeho poloha, rozdelenie, opevnenie, budovy, pôvab, zásoba vody. §. I.

Jeho počiatky sa vzťahujú ku Karpom alebo Gepidom; pochabé ľudové bábkory. §. II.

Opevnený bol za prvých uhorských kráľov; neprístupný pre Tatárov; útočisko KAROLA ROBERTA; dobytý a opevnený Jiskrom, Ján Korvín ho získava späť, padá do rúk nepriateľov a nakoniec ho získavajú Zápoľskovci. §. III.

Povestný vďaka narodeniu kráľa JÁNA, osudy hradu za Jána; Turzovci, po nich Andrej Bátori a napokon sa hrad dostáva do moci čákovských grófov; obsadzujú ho Rákociovci; v čích službách je teraz? §. IV.

Spišská Kapitula, pamätník Štefana Zápoľského. §. V.

Prameň tvoriaci kameri neďaleko Kapituly, jeho vlastnosti opísané z WERNHERA.¹ §. VI.

§. I.

Názov hradu, jeho poloha. SPIŠSKÝ HRAD bol kedysi Uhrami nazývaný *Scepus*, teraz *Szepes Vár*, Nemcami *Zipser Haus* a Slováckmi *Spišský Zámek*. Vyššie sme pripomenuli, že dal názov celej stolici. Nachádza sa na strmom brale, ktoré je z východnej, severnej a západnej strany veľmi príkre a neprístupné, z južnej strany je však prístup ľahší. Z tejto strany sa pred ním rozkladá svah, ktorý by bol síce veľmi vhodný na obliehanie, no príroda zariadila, že sa nehodí na hĺbenie podkopov a priekop. Sčasti preto, že je celý kamenistý, sčasti tým, že vôbec nie je chránený pred pozorovaním z hradu.

Opevnenie. Samotný hrad sa delí na dve mohutné stavby, jednu položenú vyššie, druhú nižšie, pričom jedna sa týči k severu, druhá sa skláňa na juh.² Na oboch stranách je hrad prirodzene i vďaka stavebškému umeniu veľmi mocný. Iba dávno postaveným múrom by hrozilo, že sa raz zrúti, ak by sa dostatočne včas nepodmurovali.

Budovy. Vnútrojšok hradu bol kedysi vystavaný s veľkoleposťou, ktorú však hľadavý čas do veľkej miery narušil. Predsa však v rozľahlých priestoroch umožňuje veľmi pohodlné bývanie i zámožnejším rodinám.

Pôvab. K tomu pristupuje i mimoriadne pôvabná poloha, pretože jeho umiestenie na vyššom mieste poskytuje do veľkej diaľky siahajúci výhľad a z výšky je široko-d'aleko vidieť na okolo ležiace značne zrázne vrchy, lesy, háje, pláne, polia, mestá a osady. Tí, ktorí majú skúsenosti vo vojenstve a s obranou hradieb, sa domnievajú, že to patrí k výhodám hradu. Aj keby bol totiž dolný hrad obsadený, predsa by sa mohol ten horný ubrániť, a to nie len udržať, ale aj zahnať nepriateľa, ak by bola posádka dosť udatná.

Zásoba vody. Oba hrady majú dostatočnú zásobu vody: v jednom totiž rúrami starostlivo zhromažďujú dažďovú vodu do zakrytej cisterny, v druhom je do veľkej hĺbky vykopaná a nikdy nevysychajúca studňa.³

§. II.

Jeho počiatky sa vzťahujú ku Karpom alebo Gepidom. Ten, čo skúma počiatky výstavby hradu, neobjaví takmer nič, čo by bolo nepochybniteľné. Pokiaľ ide o mňa, vôbec nepochybujem, že jeho prvopočiatky sa vzťahujú ku *Karpom*, veľmi dávny obyvatelom *Spišskej zeme*, pretože títo ľudia mali vo zvyku budovať takéto opevnenia, hoci aj menej pevné, na miestach, kde sa usadili. No nebudem sa vzpierať ani tomu, ak niekto pripíše zásluhu o založenie hradu *Gepidom*, keďže podľa FRÖLICHOVHO návrhu je *Gepusia* to, čo *Scepusia*. Počiatky hradu totiž vskutku musíme klásť do dávnejšej minulosti, než veriť, že bol založený buď *Hunmi*, buď ich potomkami *Maďarmi*, alebo prisťahovalcami *Sasmi*.⁴

Pochabé ľudové báchorky. Niektorí sa domnievajú, že hrad sa najskôr začal stavať na vysokánskych bralách nachádzajúcich sa smerom na juh, ktoré vyzerajú ako mesto. Osud mu však neprial, pretože to, čo sa postavilo cez deň, bolo hneď nato zbúrané nočnými útokmi strašidiel. Toto prinútilo zakladateľov, aby upustili od diela a vybudovali hrad na tom mieste, kde ho teraz vidíme stáť. Je to však báchorka, ktorú ľud z nejakej záľuby vo vymýšľaní pripojil k viacerým takýmto stavbám. Zhoda je v tom, že medzi týmito skaliskami možno pozorovať vyčnievajúce rozvaliny akejsi veľmi mohutnej hradby.⁵ Či sú to však trosky hradu, ktorý sa tam začal stavať, alebo zvyšky nejakej ešte staršej hradby – to by som nechcel poprieť, no nedokážem to ani potvrdiť.

§. III.

Opevnený bol už za prvých uhorských kráľov. Je však isté, že už vtedy za čias prvých uhorských kráľov bol náš hrad opevnený tak, že bol schopný odvrátiť nepriateľské útoky.

Neprístupný pre Tatárov. Vskutku, BONBARDI^{a)} uvádza, že v dobe, keď Tatári rozsiahlo pustošili krajinu, ostal neprekonaný.

Útočisko Karola Roberta. Prvú zmienku o hrade nachádzam u spisovateľov^{b)}, ktorí písali o uhorských dejinách. Je z obdobia KAROLA Róberta, a to okolo roku 1312, keď tento podnikol vojenskú výpravu proti *Matúšovi Trenčianskemu*. Keď totiž *Matúš* obsadil hrad *Sárub*^{c)} a jeho veliteľom ustanovil Demetria s posádkou, kráľ, ktorý sa vojenskou silou nevyrovnal nepriateľom, sa vraj uchýlil na *Spiš*. Tam sa vďaka pomocným vojenským zborom obyvateľov mesta posilnil natoľko, že, hoc v krvavom boji, predsa *Matúša* porazil. Teda už v tejto dobe bol Spišský hrad útočiskom najdobrotivejšieho kráľa.

Dobytý a opevnený Jiskrom. Potom, keď z vôle *Alžbety* i z vlastnej svojvôle Čech *Jiskra* vojnou rozdeľoval Horné Uhorsko, hrad nadlho zadržal jeho nepriateľský nápor. Keď neústupnému nepriateľovi napokon predsa dovolil vstúpiť, dal ho tento opevniť novými stavbami.

Ján Korvín ho získava späť. Onedlho bol dobytý zásluhou statočnosti *Jána Korvína*^{d)}.⁶

Padá do rúk nepriateľov a nakoniec ho získavajú Zápoľskovci. Ale pretože *Korvínovi* škodila nenávisť hornouhorskej šľachty, padol^{e)} *Spiš* späť do tých istých nepriateľských rúk a Jánov syn *MATEJ* si ho musel opäť podmaniť novým namáhavým dobýjaním. Keď bol napokon *Jiskra* prinútený plniť si svoje povinnosti, slúžil Spišský hrad svojim grófom. Spomedzi nich sa vyznamenal predovšetkým rod *Zápoľskovcov*, no ešte pred nimi *spišskí grófi*.

a) Pozri *Topographia Magni Regni Hungariae*, s. 156.

b) JÁN Z TURCA, kap. XC, s. 84. a BONFINI Dec. II. kn. IX., s. 317.

c) Verím, že u *Jána z Turca* treba na citovanom mieste čítať *Sáros*.

d) BONFINI Dec. III., kn. VII., v mojom vydaní s. 478.

e) BONFINI Decad. III., kn. X., v mojom vydaní s. 524. 44. a s. 530. 7.

§. IV.

Povestný vdáka narodeniu kráľa Jána. Po týchto zmenách nastalo pre hrad nerušené obdobie až do čias kráľa JÁNA, ktorý^{f)} za svoje narodenie vďačí Spišskému hradu, pokiaľ by si azda nechcel k významným počtám hradu pripočítať, že tu JÁNOV otec Štefan Zápoľský s veľkou nádherou prijal kráľa VLADISLAVA, keď šiel do Levoče.

Osudy hradu za Jána. Za JÁNA však boli osudy hradu rozmanité. Ján bol totiž opakovane porazený a v roku 1528 vyhnaný do Poľska. Hrad bol Jánovi odňatý Katzianerovým^{g)} vojskom hneď na začiatku obliehania a vrátený^{h)} mu bol na základe podmienok Vacovského mieru uzavretého v roku 1539.⁷ Potom bol chvíľu v moci Jánovej vdovy Izabely a jeho syna, sedmohradského vojvodu Jána Žigmunda, chvíľu zas cisárskeho vojska.

Turzovci, po nich Andrej Bátori a napokon sa hrad dostáva do moci čákiovských grófov. Ale potom, čo sedmohradský vojvoda Ján Žigmund 16. marca⁸ roku 1571 zomrel bez potomka, stal sa hrad kráľovským majetkom a pripadol rodu Turzovcov, už vtedy na Spiši povestnému bohatstvom a hodnosťou hlavného župana. A keď i tento Michalom Turzom vymrel, prešiel hrad dedičným právom do moci Andreja Bátoriho a po ňom do moci slávnej a starej rodiny ČAKIOVSKÝCH grófov z Cheresigu.⁹ Za zmienku stojí predovšetkým to obliehanie nášho hradu, ktoré neohrozene vydržal pri Bočkaiovom povstaní v roku 1604, keď ho Barbian a Krištof Turzo bránili proti vytrvalým útokom Bočkaiovoho prívrženca Blažej Lipaia. V občianskych vojnách, ktoré potom nasledovali, bol nútený znášať rôzne údely.

Obsadzujú ho Rákociovci. Je isté, že v roku 1703 sa hrad vzdal Františkovi Rákocimu a po sedemročnom obsadení bol 13. júla 1710 znovu získaný pod velením grófa Hartlebens.¹⁰

V čích službách je teraz. Dnes slúži najjasnejšiemu a najznamenitejšiemu pánovi ŽIGMUNDOVI ČÁKIMU z Cheresigu, hlavnému kráľovskému taverníkovi a dedičnému županovi Spišskej zeme. Veľa šťastia!

§. V.

Spišská Kapitula. Na západnej strane leží pod hradom mestečko maďarsky nazvané Várallja, to jest Podhradie a tento názov treba vysvetliť jeho umiestnením. Tým istým smerom sa hneď pri kolegiátnom kostole Sv. Martina na Spiši nachádza Kapitula. Je umiestnená na veľmi malebnom vršku a vyzerá ako malé mestečko, lebo je obohnaná hradbou, aj keď len nižšou, a skráslená niekoľkými budovami. Medzi nimi vyniká sídlo prepošta postavené severne od kostola a v blízkosti i rezidencia pátrov Spoločnosti JEŽIŠOVEJ. Samotný chrám zasvätený Sv. Martinovi robí známym skôr

^{f)} Až dosiaľ je ako dôkaz tejto udalosti zachované lôžko, na ktorom matka Hedviga porodila Jána. Majú vo zvyku dávať ho starostlivo do pozornosti a ukazovať tým, ktorí prichádzajú, aby si pozreli hrad.

^{g)} ISTVÁNI Kn. IX., v mojom vydaní s. 146. 46.

^{h)} Ten istý Kn. XII., v mojom vydaní s. 206. 8

jeho starobylosť a posmrtné pamätníky než veľkoleposť. Najhonosnejším z nich je ten, ktorý patrí *palatínovi Uhorského kráľovstva Štefanovi Zápoľskému*.¹¹ Dal si ho postaviť ešte za života a potom, keď doň bol v roku 1489 uložený,¹² jeho manželka *Hedviga, tešínska kráľovná* a zároveň matka kráľa *Jána* ho štedro zahrnula dôchodkami, aby bolo postarané o jeho udržiavanie.¹³ Nachádza sa v *kaplnke* zasvätenej BOŽIEMU *Telu*, ktorá je spojená so západnou stranou svätyne a od zvyšnej časti chrámu ju oddeľujú železné mreže.¹⁴ Dielo je výnimočne umelecky vypracované: kamene sú totiž spojené a zužujú sa do vežičiek a stien s takou veľkou starostlivosťou, že len ťažko možno spozorovať medzi nimi natreté vápno. Na pamätníku napokon čítame nasledujúce verše:¹⁵

Na pravej strane:

*V tejto tu urne pochovaný je spišský gróf Štefan,
pýcha, čo priniesla vlasti na tisíc trofejí snád'.
Onen manželky z rodu kráľovského bol hoden
a ako palatín hoden občanov kráľovstva bol.
Onen bol jedinou spásou a ochrancom kráľovstva slávnym,
povešť o chrbosti jeho bude až naveky žiť.
25. decembra.*

Na ľavej strane:

*Kto prešiel životom svojím bez žiadnej úcty a slávy,
ten nech si myslí, že smrť pre neho znamená zlo.
Ja ale, ktorý som dejiny zaplnil slávnymi činmi,
alebo slávny som ako palatín uhorský bol,
radostne odchádzam tam, kde smú chrbostou význačné duše
vystúpiť a kde sa patrí, aby šiel udatný muž.
Lebo hoc pod mramorom tu udatnosť Štefana leží,
predsa sa povestná stále pod nebom uhorským skvie.
1489¹⁶*

§. VI.

Prameň tvoriaci kameň neďaleko Kapitulý. Neďaleko tohto posvätného mestečka je prameň povestný vodou, ktorá tvorí kameň. A pretože WERNHER opísal, aký je, použijeme jeho slová.

Jeho vlastnosti opísané z Wernhera. Toto napísal, keď sa zmieňoval o prameňoch Spišskej zeme s celkom podobnými vlastnosťami: *Druhý, povestnejší než ostatné, je v blízkosti Spišského hradu pri chráme Sv. Martina,¹⁷ ktorý je najvýznamnejšou svätyňou na Spiši. Tento prameň vyviera alebo skôr vytryskuje ako vriaca voda s veľkým hučaním a hrmotom vo vnútri a tento hrmot, ak priložíme ucho, môžeme*

počúvať a naplno obdivovať. Voda vyviera nielen von a na povrch, ale hľadá si cestu aj pod zemou a všade, kadiaľ prúdi, sa tvorí kameň. Takéto podzemné kamene sa však rozpadávajú, keď je zem zaplavená dažďovou vodou a keď toto vlhko trvá dlhšie. Takto rozpadnuté ich obyvatelia po vykopaní zvyčajne používajú na murárske práce miesto vápna. Kamene, ktoré sa tvoria na povrchu, sú úplne rovnaké. Volajú sa tufy¹⁸ a ľahkosťou a pórovitosťou sa podobajú pemze. A pretože je pravdepodobné, že obsahujú určité množstvo gleja,¹⁹ ľudia, ktorí v blízkosti stavajú domy, ich s obľubou používajú na stavbu múrov. Preto niektorí hovoria, že bývajú v domoch postavených z vody.²⁰ Toto a zaiste pravdivo napísal Wernher. Takto spevnený kameň je snehobielej farby a preto sa aj pahorok, ktorý chrlí takéto vody, pri pohľade z diaľky zdá akoby pokrytý snehom. O viacerých takýchto prameňoch bude reč inde.

Vysvetlivky

¹ Juraj Wernher (po roku 1490 – 1556), humanistický vzdelanec a príležitostný básnik nemeckého pôvodu pochádzajúci zo sliezkeho mestečka Paczków. Natrvalo sa usadil v Prešove a preslávil sa predovšetkým ako autor balneografického spisu *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum* (Krátka správa o podivuhodných vodách Uhorska, Viedeň 1551).

² Horný a dolný hrad.

³ Na Spišskom hrade sa studňa nikdy nenachádzala, zásobovanie vodou sa realizovalo pomocou cisterien.

⁴ Osídlenie na území dnešného Spiša je doložené od starého, resp. počiatkov stredného paleolitu. K najstarším známym osídleniam hradného kopca patrí osídlenie spadajúce do stredného neolitu, súvisiace s ľudom tzv. bukovohorskej kultúry. Dominantné osídlenie Spiša a súčasne najintenzívnejšie a rozlohou najmohutnejšie osídlenie hradného kopca na konci strednej doby laténskej až staršej doby rímskej (2. stor. p. n. l. až 2. stor. n. l.) súvisí s nositeľmi púchovskej kultúry (pravdepodobne keltský kmeň Kotínov). V neskoršej dobe laténskej sa hradný kopec zmenil na pevnosť. SOJÁK, *Praveký a včasno-dejinný vývoj Spiša* (2009), s. 79, 83, 99–100; FIALA – VALLAŠEK – LUKÁČ, *Spišský hrad* (1988), s. 17, 20.

⁵ Podľa Belovho popisu ide o dnes už známe hradisko Dreveník nachádzajúce sa na travertínovej kope juhovýchodne od Spišského Podhradia.

⁶ Ján Huňady (medzi 1407 až 1409 – 1456), sedmohradský šľachtic, vojvodca a krajinský hodnostár.

⁷ Pravdepodobne ide o dobovú nepresnosť, ktorá bola v neskoršom období korigovaná, pričom autor tu má na mysli Veľkoveľkokaradinský mier uzavretý v roku 1538, keďže Zápoľský získal Spišský hrad na základe Veľkoveľkokaradinskej zmluvy z tohto roku.

⁸ Ján Žigmund zomrel 14. marca 1471. Ide pravdepodobne o nesprávny prepis dátumu, ktorý vznikol chybným počítaním *Idus* ako 13. deň v mesiaci, pričom v marci ide o 15. deň v mesiaci.

⁹ Cheresig (maď. Kőröszeget), obec v dnešnom Rumunsku.

¹⁰ Filip Hartleben, generál habsburskej armády.

¹¹ Podľa Belovho popisu nižšie ide o kaplnku Zápoľských, ktorá sa začala stavať v roku 1488 a pod ktorou sa nachádzala krypta s tumbou Štefana Zápoľského. Z tej sa zachovala len zdobená náhrobná doska, ktorá bola sekundárne osadená do južnej steny svätyne kaplnky. JANOVSÁ, *Katedrálny kostol sv. Martina* (2008), s. 39–70; JANOVSÁ – OLEJNÍK, *Katedrála sv. Martina v Spišskej Kapitule* (2017), s. 88, 299.

¹² Štefan Zápoľský zomrel v roku 1499. Táto chyba je výsledkom nesprávneho prepisu letopočtu nachádzajúceho sa pod veršami na ľavej strane náhrobnej dosky.

¹³ Ide o fundáciu, ktorou tešínska kňažná Hedviga so synmi Jánom a Jurajom obdarovala kaplnku v roku 1310. Por. WAGNER, *Analecta Scepusii sacri et profani I.* (1773), s. 359–366.

¹⁴ Kaplnka Božieho Tela bola v skutočnosti postavená na južnej strane chrámu sv. Martina a Kaplnka Zápoľských bola postavená ako jej prístavba. Por. JANOVSÁ, *Katedrálly kostol sv. Martina* (2008), s. 53-54; JANOVSÁ – OLEJNÍK, *Katedrála sv. Martina v Spišskej Kapitule* (2017), s. 88.

¹⁵ Básnické epitafy zložené v nie úplne korektnom elegickom distichu sa nachádzajú na dvoch kovových platniach v tvare erbových štítov. Por. JANOVSÁ – OLEJNÍK, *Katedrála sv. Martina v Spišskej Kapitule* (2017), s. 299.

¹⁶ Chybný prepis letopočtu (1489) označujúceho rok úmrtia Štefana Zápoľského (správne MCCCCXCIX – 1499). Rímske číslo XC (90) bolo pri prepise nesprávne nahradené číslicou L (50) a len troma číslicami X (10) namiesto štyroch.

¹⁷ Sívá Brada.

¹⁸ Ide o sintrové tufy, t. j. vápenatý sinter vyzrážaný z prameňov nasýtených uhličitanom vápenatým.

¹⁹ Ide o vodou nasýtený, ešte nespevnený uhličitan vápenatý.

²⁰ Por. WERNER, *Krátka správa o podivuhodných vodách Uhorska* (2008), s. 177.

Edičná poznámka

Pri transkripcii Belovho latinského textu boli uplatnené nasledujúce transkripčné pravidlá:

- písanie majuskuly je prispôsobené súčasnému úzu;
- interpunkcia je upravená podľa v súčasnosti platných pravidiel členenia textu vychádzajúcich zo slovenskej gramatiky;
- v texte sa dôsledne rozlišujú hlásky „u“ a „v“;
- latinské skratky odkazujúce na literatúru, ako sú lib. (liber – kniha), p. (pagina – strana), p. m. (pagina mea – moja strana, strana v mojom vydaní) a pod., sú ponechané v pôvodnej podobe;
- zachované je použitie kurzívy a kapitálok;
- zachovaný je Belov poznámkový aparát, ktorý je označený písmenami abecedy a je umiestnený pod čiarou;
- prekladateľské vysvetlivky sú označené arabskými číslami a sú umiestnené za prekladom textu.

Literatúra

BALEGOVÁ, Jana: *Hrady na Spiši v diele Juraja Bohuša*. In: Kniha 2013. Zborník a problémoch dejinách knižnej kultúry. Dejiny knižnej kultúry Spiša. Martin: Slovenská národná knižnica, 2013, s. 179–184.

BALEGOVÁ, Jana: *Názov a prírodné danosti Spiša*. In: Sambucus, Supplementum II – Sondy do Belových Vedomostí o súvekom Uhorsku. Eds. D. Škoviera – E. Juríková. Trnava: Filozofická fakulta TU, 2010, s. 30–47.

BALEGOVÁ, Jana: *Strenuus Musarum miles Juraj Werner*. In: Sambucus VI – práce z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky. Eds. D. Škoviera – E. Juríková – N. Sipekiová. Trnava: Filozofická fakulta TU, 2010, s. 70–87.

BOHUS, Georgius: *Historico-geographica Terrae Scepusiensis in Superiori Hungaria celeberrimae descriptio concionnata*, s. l., s. a. (rukopis Lyceálnej knižnice v Kežmarku, sign. Ms 832g).

FIALA, Andrej – VALLAŠEK, Adrián – LUKÁČ, Gabriel: *Spišský hrad*. Martin: Osveta, 1988.

JANOVSÁ, Magdaléna: *Katedrálly kostol sv. Martina v Spišskej Kapitule vo svetle nových výskumov*. In: Acta Musaei Scepusiensis. Pohľady do minulosti VIII. Slovenské národné múzeum-Spišské múzeum v Levoči, 2008, s. 39–70.

JANOVSKÁ, Magdaléna – OLEJNÍK, Vladimír (eds.): *Katedrála sv. Martina v Spišskej Kapitule*. Spišské Podhradie – Levoča: Rímskokatolícka cirkev Biskupstvo Spišské Podhradie, Štúdio J+J, 2017.

MENCLOVÁ, Dobroslava: *Spišský hrad*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957.

Slovenský biografický slovník, I. Martin: Matica slovenská, 1986, s. 284–286.

SOJÁK, Marián: *Praveký a včasnodedinný vývoj Spiša od staršej doby kamennej po počiatok doby historickej v 8. – 12/13. storočí*. In: *Historia Scepusii Vol. I*. Eds. M. Homza – S. Sroka. Prešov: ETC..., 2009, s. 78–123.

WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Pars I, Viennae: Trattner, 1773.

WERNER, Juraj: *Krátka správa o podivuhodných vodách Uhorska*. Prel. J. Balegová. In: *Latinský humanizmus*. Bratislava: Kalligram, 2008, s. 161–190.

WERNER, Juraj: *O podivuhodných vodách Uhorska*. Prel. J. Košecký. Martin: Osveta, 1974.

Abstrakt: Spišský hrad uvádza druhú stať prvého oddielu Špeciálnej časti (*pars specialis*) Belovho opisu Spišskej stolice, vydaného pod názvom *Historia Comitatus Scepusiensis* v roku 1723 v Norimbergu v rámci diela *Hungariae antiquae et novae Prodromus* (Posol starého a nového Uhorska). Podklady preň poskytol Matejovi Belovi Juraj Bohuš formou rozsiahleho latinského rukopisu s názvom *Historico-geographica terrae Scepusiensis in superiori Hungariae celeberrimae descriptio concionnata*. Text pozostáva zo 6 paragrafov a okrem Spišského hradu sa Bel v tejto stati venuje Kežmarskému hradu, hradu Nedeca (Dunajec), Lubovnianskemu hradu, Podolínskemu hradu a kaštieľom Spišskej stolice. Poradie hradov je rovnaké, ako v Bohušovom spise, obsahovo je však, najmä v prípade Spišského hradu, Belov text stručnejší. Okrem toho, že Bel nevyužil všetky Bohušom zhromaždené informácie a jeho text do značnej miery preštylizoval či preformuloval, doplnil svoj opis o viacero poznatkov, ktoré sa v Bohušových paragrafoch o Spišskom hrade nenachádzajú. Bel sa do určitej miery pridržiaval osnovy pripravenej Bohušom, pričom sa sústredil predovšetkým na opis a stručnú históriu hradu a vynechával detailné Bohušove záznamy o konkrétnych politicko-historických udalostiach a ich účastníkoch. Z dnešného pohľadu sú poznatky Mateja Bela o Spišskom hrade korektné predovšetkým pokiaľ ide o polohu, jednoduchý fyzický opis a časť histórie. Po troch storočiach od vydania diela a desaťročiach moderného výskumu je pochopiteľne k dispozícii ďaleko viac a presnejších informácií, najmä čo sa týka jeho najstarších dejín, ako aj jednotlivých stavebných etáp a úprav.

Kľúčové slová: Matej Bel, Juraj Bohuš, Spišská stolica, Spišský hrad, *Hungariae antiquae et novae Prodromus*

doc. Mgr. Jana Balegová, PhD.

Katedra klasickej filológie

Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach

Moyzesova 9

040 01 Košice

Slovensko

jana.balegova@upjs.sk

Dvojica akrostichov sv. Gregora z Nazianzu¹

Erika Brodňanská

Košice

A pair of acrostics of St. Gregory of Nazianzus

Abstract: The paper discusses two acrostic poems by St. Gregory of Nazianzus in iambic trimeter. One of the acrostics belongs to Gregory's moral poetry, the other is Gregory's confession and belongs to the poems in which the Church Father speaks of himself. The form the author chose to write the poems in is not accidental. It is directly related to the content of the poems. In the Gnostic poem I, II, 30 *Versus iambici acrostichi secundum omnes alphabeti litteras sic dispositi, ut quilibet iambicus in adhortationem aliquam desinat*, Gregory made use of all the letters of the alphabet from α to ω in their order. He is thus pointing not only to the perfection of God hidden behind the words "I am the Alpha and the Omega" from the New Testament book of Revelation of the Apostle John, but also to the comprehensive nature of the moral counsels and exhortations contained in the verses, the observance of which opens the way to salvation. In the poem II, I, 14, *De se ipso et adversus invidos acrostichum carmen*, the acrostic points directly to Gregory's personality, his inner state of being as well as his artistry in playing with words. The poem is thus the vehicle for three important elements of poetry – form, content and emotion.

Keywords: Gregory of Nazianzus, moral poetry, autobiographical poetry, acrostics

Cieľom príspevku je predstaviť dve akrostichické básne Gregora z Nazianzu, tak v súvťažnosti s dejinami akrostichu, ako i v kontexte poetického diela tohto cirkevného otca, a poukázať na úzku súvislosť medzi ich formou a obsahom.

Dejiny akrostichu

S pojmom ἀκρόστιχον, resp. jeho plurálom ἀκρόστιχα, sa po prvý raz stretávame v nadpise básne nachádzajúcej sa v zbierke *Anthologia Palatina*,² ktorá vznikla okolo roku 980 po Kr. Fenomén akrostichu však existoval aj prv a bol označovaný výrazmi ἀκροστιχίς alebo παραστιχίς. Pojem ἀκροστιχίς i vysvetlenie jeho významu nachádzame už v 1. stor. pred Kr. v Ciceronovom diele *De divinatione*,³ čo svedčí o tom, že bol nielen známy, ale aj používaný ako *terminus technicus*. Παραστιχίς je doložený až neskôr, po prvý raz u Suetonia v diele *De viris illustribus*

¹ Text vznikol v rámci riešenia grantového programu Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky VEGA č. 1/0109/21 *Poemata de se ipso Gregora z Nazianzu*.

² AP 9, 385: ἀκρόστιχα εἰς τὴν Ἰλιάδα κατὰ ῥαψωδίας. Báseň obsahuje zhrnutie obsahu Homérovej *Íliady* v 24 veršoch, v ktorých sa každý verš začína menom písmena, ktoré označuje číslo príslušnej knihy. Ide teda o abecedarion. Keďže sú názvy alfa, béta, gamma atď. zapracované priamo do metra básne, dá sa predpokladať, že jej účelom bolo umožniť školákovi zapamätať si obsah *Íliady* prostredníctvom asociácie s alfabétou: Ἀλφα λιτάς Χρύσου, λοιμὸν στρατοῦ, ἔχθος ἀνάκτων. / βῆτα δ' ὄνειρον ἔχει, ἀγορὴν καὶ νῆας ἀριθμεῖ. (MARCUS, *Alphabetic Acrostics in the Hellenistic and Roman Periods*, 1947, s. 111).

³ Cic. Div. 2, 111: ... ἀκροστιχίς dicitur, cum deinceps ex primis uersus litteris aliquid conectitur, ...

(*De grammaticis et rhetoribus*),⁴ kde sa uvádza, že gramatik Aurelius Opillus pridal do svojho diela *Pinax* akrostich svojho mena.⁵

Hoci dejiny akrostichu začínajú už Homérom,⁶ je vlastný až obdobiu, v ktorom bola literatúra prinajmenšom aj, ak nie zväčša, písaná a prijímaná prostredníctvom čítania. Pri recitovanom speve nie je možné postihnúť základnú charakteristiku akrostichu, teda vnímať súčasne s textom, ktorý plynie v riadku horizontálne, aj text tvorený spájaním začiatočných písmen riadok po riadku vo vertikálnom smere. Preto sa akrostichy objavujú obyčajne v metricky viazaných textoch, kde jednotlivé verše tvoria formálne štruktúru textu a písmená, ktoré tvoria akrostich, sú v tejto štruktúre pevne ukotvené, rozpoznateľné a čitateľné. Väčšina gréckych zachovaných akrostichov z antiky, ako upozorňuje Ch. Luz, má mimoriadne jasnú metrickú štruktúru, pretože sa nachádza v básňach v hexametroch alebo jamboch zložených κατά στίχον.⁷

V behu dejín sa grécke akrostichy vyskytovali v rôznych podobách, ako súčasť literárnych textov i ako akrostichové veršované nápisy. Často spĺňali funkčnú úlohu – boli prostriedkom na pomenovanie autora či napr. zosnulého na náhrobných nápisoch, no neraz umožňovali autorovi prezentovať svoje umenie príznačnejšie, boli vytvorené pre potešenie z literárnej hry. V Nikandrových náučných básňach sa tak napríklad javia ako formálna hra, u Arata zas ako literárna hra, pretože v sebe skrývajú intertextové alúzie.⁸ V latinskej literatúre dosiahlo hranie sa so slovom a skúšanie technických možností slova vrchol na začiatku 4. stor. po Kr. u Publia Optatiana Porfyria, ktorého *carmina cancellata* obsahujú akro-, meso- i teletichy v rôznych obrazcoch a figúrach.⁹

Akrostich nebol cudzí a mal svoje pevné miesto aj v kresťanských a židovských textoch. Z cisárskeho obdobia sú známe kresťanské náhrobné nápisy s akrostichmi, v byzantskom období sa stal akrostich pravidelnou súčasťou hymnickej poézie, no abecedarion, pri ktorom začína každý verš jedným písmenom abecedy v jej postupnosti, bol štruktúrnym prvkom starozákonných žalmov už v helenistickom období.¹⁰ Hebrejské texty *Žalmov* (9 – 10, 25, 34, 37, 111, 112, 119, 145), *Nárekov* (1 –

⁴ SUET. *Gram.* 6, 3: „ipse (sc. Aurelius Opillus) id (sc. cognomen) per duas (sc. litteras L) effert in parastichide libelli qui inscribitur Pinax.“

⁵ LUZ, *Technopaignia, Formspiele in der griechischen Dichtung* (2010), s. 2–3.

⁶ V prvých piatich veršoch 24. knihy *Íliady* je čitateľný akrostich ΛΕΥΚΗ. Hoci vznikol neúmyselne, hrá v dejinách gréckeho akrostichu dôležitú úlohu, pretože bol napodobňovaný ďalšími autormi. Viac pozri LUZ, *Technopaignia, Formspiele in der griechischen Dichtung* (2010), s. 4–5.

⁷ LUZ, *Technopaignia, Formspiele in der griechischen Dichtung* (2010), s. 1.

⁸ DANIELEWICZ, *Further Hellenistic Acrostics: Aratus and Others* (2005), s. 321–333; COURTNEY, *Greek and Latin acrostichs* (1990), s. 10–13.

⁹ HORKA, *Starokresťanská latinská poézia* (2020), s. 63–64; BAŽIL, *V tom lese zůstaneš sám* (2016), s. 11–18.

¹⁰ LUZ, *Technopaignia, Formspiele in der griechischen Dichtung* (2010), s. 73–74.

4) či *Prísloví* (31, 10-31) sú toho jasným dôkazom, hoci v ich gréckych a latinských prekladoch sa postupnosť písmen abecedy nezachovala. Mnohí ranokresťanskí autori si však napriek tomu boli tejto skutočnosti vedomí a štruktúru abecedaria využívali aj vo svojich básnických skladbách. Najstaršie doklady nachádzame u autorov z 3. a 4. stor. po Kr., najmä v literárnej tvorbe Metoda z Olympu a Gregora z Nazianzu na Východe, na Západe u Commodiana a Hilara.¹¹ Tvorba abecedných akrostichov, samozrejme, neustala ani v nasledujúcich storočiach. Ich cieľom bolo v prvom rade vyzdvihovať pravdy viery a ich originalita tak spočívala viac vo formálnej stránke, než v čomkoľvek inom.¹² Pri tvorbe si autori uvedomovali, že abeceda má presne definovaný poriadok, poskytuje konečnú štruktúru, komunikuje pocit úplnej jednoty a celistvosti a napokon napomáha aj procesu pamätania si. Bol to spôsob, ako ukázať Boha, ktorý pokrýva všetko od A po Z.¹³

Akrostichy v kontexte básnického diela Gregora z Nazianzu

V poetickej tvorbe¹⁴ kappadóckeho otca a jedného z najvýznamnejších teológov Východu, Gregora z Nazianzu, sa nachádzajú dva akrostichy, pričom je každý iný. Explicitne spája básne, v ktorých sa nachádzajú, iba metrum, konkrétne jambický trimeter, ktorý je ľahko prispôsobiteľný rôznym náladám a jeho rytmus je prirodzeným rytmom gréčtiny. Jeden z akrostichov, abecedarion, sa radí ku Gregorovej morálnej poézii, druhý ukrýva Gregorovo vyznanie a patrí k básňam, v ktorých cirkevný otec hovorí o sebe samom.

*Poemata moralia*¹⁵ reflektujú Gregorovo vnímanie kresťanských hodnôt a majú rôznorodý charakter. Niektoré sú určené na povzbudenie, iné vystríhajú, ďalšie sú žalospevmi. Nechýbajú ani gnómické básne určené výlučne na mravné poučenie. Mnohé z argumentov, ktoré Gregor v morálnych básňach používa, sú nezávislé a mnohé zas vychádzajú z tradičných príkladov alebo sú alúziami na diela klasických autorov či filozofov. S nimi stoja vo veršoch bok po boku odkazy na pasáže z Biblie. Neprehliadnuteľná je aj rozmanitosť básní v ich stavbe a štruktúre. Kým niektoré sú jasné a plné zrozumiteľných obrazov, iné sa vyznačujú balastom a nejasnými obrazmi. Počet veršov v Gregorových morálnych básňach variuje od štyroch po takmer tisíc.¹⁶ Sem zaradený *Akrostich jambických veršov, v ktorom sú použité všetky písmená*

¹¹ MARONE, *Gli antichi abecedari cristiani* (2008), s. 5–6.

¹² Tamže, s. 10.

¹³ VAN DER SPUY, *Hebrew Alphabetic Acrostics* (2008), s. 516.

¹⁴ Hymny Gregora z Nazianzu tvoria prvý rozsiahly poetický korpus v gréckej kresťanskej literatúre. Skladal básne s teologickým obsahom zamerané na dogmatiku (I, I *Poemata dogmatica*) a morálku (I, II *Poemata moralia*), ale tiež básne, ktoré sú označované ako historické a sú výpoveďou o ňom samom (II, I *Poemata de se ipso*) alebo sú adresované konkrétnym ľuďom z jeho okolia (II, II *Poemata quae spectant ad alios*).

¹⁵ *Patrologia Graeca* (PG) 37, 521–968.

¹⁶ BRODŇANSKÁ – KOŽELOVÁ, *Gregor z Nazianzu. Morálna poézia* (2020), s. 28.

alfabéty a každý jamb je určený na povzbudenie (I, II, 30 Στίχων ἡ ἀκροστιχὶς τῶν πάντων στοιχείων, ἐκάστου ἰάμβου τέλος παραινέσεως ἔχοντος)¹⁷ obsahuje 24 veršov. Jeho dĺžka je striktné daná počtom písmen alfabéty, ako to avizuje aj samotný názov básne. Každý verš je uzavretým myšlienkovým celkom a má povzbudzujúci charakter.

Akrostich o sebe samom a proti závistlivcom (II, I, 14 Εἰς ἑαυτὸν, καὶ πρὸς τοὺς φθονοῦντας, ἡ δὲ ἀκροστιχὶς οὕτως)¹⁸ zas odráža obsahovú náplň Gregorových básní *de se ipso*.¹⁹ Hovorí o jeho živote, o pravidlách, ktorými sa v živote riadi, ale i o smútkoch a nešťastiach, ktoré prežíval. Nachádzajú sa medzi nimi aj Gregorove osobné modlitby. Hoci pri autobiografiách išlo v helenistickom období len o podanie ideálneho obrazu vlastnej osoby²⁰ a novoplatonizmus s kresťanstvom do nej vniesli v neskoré antike nový rozmer – záujem o náboženský prerod individua a smerovanie ľudskej duše k Bohu,²¹ Gregor z Nazianzu tento žáner posunul ešte o kus ďalej a ponúkol pohľad do vlastného vnútra a vlastného prežívania najrozličnejších životných situácií.²²

Akrostich jambických veršov, v ktorom sú použité všetky písmená alfabéty a každý jamb je určený na povzbudenie (I, II, 30)

V rámci Gregorovho poetického diela je báseň I, II, 30 jedným zo zástupcov gnómickej poézie, ktorej primárnou úlohou je priniesť morálne ponaučenia a predstaviť základné morálne princípy. Gregor siahol po gnóme ako prvý z kresťanských autorov²³ a abecedarion je v rámci jeho morálnej tvorby osviežením. V básni dosahuje všetky charakteristiky gnómy, teda že gnóma má byť výstižnou a stručnou, a tým aj sviežou múdrosťou; že v nej má prevažovať didaktický zámer a má mať všeobecnú platnosť. K tomu Gregor pridáva vlastnú obratnosť. Gnómy usporadúva do abecedného, resp. alfabetického poradia. Ako už bolo spomenuté, túto formu majú aj niektoré žalmy a je možné, že ju Gregor prevzal práve z tohto zdroja. Keďže abecedné usporiadanie predstavuje ucelený program na dosiahnutie ideálu, chváliť Boha alebo opísať človeka či vec v abecednom poradí je znakom úplnosti a dokonalosti.²⁴ Takáto komplexnosť výpovede neostala u iných autorov nepovšimnutá a nechali sa Gregorovou tvorbou inšpirovať. Jeho gnómicke básne sú považované za archetyp byzantskej a gréckej alfabetickej poézie s asketicko-parenetickým ladením.

¹⁷ PG 37, 908–910.

¹⁸ PG 37, 1244–1250.

¹⁹ PG 37, 969–1452.

²⁰ NIEDERMEIER, *Untersuchungen über die antike poetische Autobiographie* (1919), s. 3–42.

²¹ ŠUBRT, *Římská literatura* (2005), s. 432.

²² BRODŇANSKÁ, *Gregor z Nazianzu. Listy vo veršoch* (2012), s. 37.

²³ Pri písaní gnómickej sentencie sa pravdepodobne nechal inšpirovať v dnešnej dobe už menej známymi autormi, akými sú Naumachios a Fókylidés. Obaja boli gnómicke básnikmi a z ich diel sa nám zachovali len zlomky (DAVIDS, *De gnomologieën van sint Gregorius van Nazianze*, 1940, s. 13).

²⁴ MUNK, M. L.: *The Wisdom in the Hebrew Alphabet* (1983), s. 34.

Kým v predbyzantskej literatúre zaznamenávame len niekoľko takýchto básní, v byzantskej literatúre je ich zastúpenie už pomerne početné. Predstavujú pritom istú jednotu, či už z hľadiska formy, alebo obsahu.²⁵ Báseň I, II, 30 bola veľmi obľúbená v Byzancii i všade tam, kde ovládali gréčtinu, a že mala veľký vplyv na alfabetické básne neskorého obdobia, dokazuje jej početná a kontinuálna rukopisná tradícia.²⁶

Gregor z Nazianzu dosiahol abecedným usporiadaním zaujímavé spojenie múdrosti a systému, do ktorého jednotlivé gnómy včlenil. Tento postup je výpoveďou o systematickosti, premyslenosti a precíznosti. Organizovanosť a poriadok sú kostrou asketického prístupu k životu. Gregorove životné zásady tak vedome či nevedome prenikajú aj do jeho diela. Jednotlivé povzbudenie poučujú o základných zásadách, miestami až asketickej, morálky. Opakujúc pasáže z *Apokalypsy*, v ktorých sa sám Kristus definuje ako Alfa a Omega (Zjv 1, 8; 21, 6; 22, 13), predstavil Boha ako začiatok a koniec všetkých vecí a vyzdvihol veľkosť Stvoriteľa ako platný vzor milosrdenstva a múdrosti vo všetkých skutkoch každodenného života. Po prvom verši nasleduje celý rad napomenutí či rád, ktorých cieľom bolo dať ľuďom poznať cestu k spásu, pričom vo viacerých z nich rezonujú sentencie zo starozákonných múdroslovných kníh i novozákonných listov apoštola Pavla.

Múdrosť je charakteristickou črtou kultúrnej tradície a učnosti v kultúre Izraelitov nie ako termín, ktorý možno v rôznych súvislostiach chápať ako encyklopedické vedomosti, literárne schopnosti, prefíkanosť, morálne rozlišovanie, chápanie spravodlivosti či inteligenciu, ale ako štýl myslenia a postoj k životu, zdôrazňujúci skúsenosti, formy usudzovania, morálku a riešenie univerzálnych problémov.²⁷ Múdrosť ako taká je umením dobre prežívaného života so známku dobrej výchovy. Múdrosť u Židov však bola zvýraznená postupným Božím zjavením a pravá múdrosť chápaná ako bázeň pred Bohom.²⁸ Hebrejská múdroslovná spisba vo svojej komplexnosti a zameranosti na neistotu reprezentuje ťažké úlohy a problémy každodenného života. Vyzýva k dosiahnutiu ideálu a dokonalosti, a to aj pokiaľ ide o presadzovanie náboženskej zložky učenia k múdrosti.²⁹ Nie je preto nijako prekvapivé, že hoci sa vybrané časti múdroslovných kníh odrážajú v celom poetickom diele Gregora

²⁵ Pokiaľ ide o formálnu stránku, boli skladané alfabetické básne, v ktorých jedno písmeno znamenalo súčasne vyjadrenie jednej myšlienky v jednom verši, ale pod jedno písmeno mohlo spadať aj viacero veršov vyjadrujúcich ucelenú myšlienku, každý verš však mohol byť aj samostatnou sentenciou. Pokiaľ ide o obsah, niektoré akrostichy boli modlitbami, iné cirkevnými piesňami, ďalšie boli príležitostnou poéziou či ľúbostnými básňami. Nemalú skupinu v rámci byzantských akrostichov tvoria aj básne s asketicko-parenetickým obsahom (ANASTASIJEWIĆ, *Die paränetischen Alphabete in griechischen Literatur*, 1905, s. 1–4).

²⁶ ANASTASIJEWIĆ, *Die paränetischen Alphabete in griechischen Literatur* (1905), s. 21. D. Anastasijewić uvádza až 77 svedkov, v ktorých sa táto Gregorova báseň nachádza (s. 14–18).

²⁷ RUISEL, *Poznávanie v historických súvislostiach* (2010), s. 161.

²⁸ ĐURICA, *Múdroslovné knihy Starého zákona s komentármi Jeruzalemskej Biblie* (2006), s. XIII.

²⁹ RUISEL, *Poznávanie v historických súvislostiach* (2010), s. 166.

z Nazianzu, predsa najfrekvencovanejšie možno sledovať ich zastúpenie v morálnej poézii, ktorej súčasťou je aj nami pertraktovaný abecedarion. Prostredníctvom alúzií na *Knihu Múdrosti*, *Prísloví* či na *Knihu Sirachovcovu* v ňom Gregor akcentuje sebaovládanie i ovládanie jazyka, krotenie hnevu, pýchy a závesti, podáva početné rady pre správny život. Viac povzbudení ako poučenia zaznieva z veršov, ktoré sú alúziami na listy sv. Pavla. Prostredníctvom nich totiž apoštol Pavol nielen vykladal kresťanské posolstvo a vyučoval cirkevné spoločenstvá, ktoré založil v Ríme, Efeze, Korinte a inde, ale im ponúkal aj morálne povzbudenie a akési smernice pre kresťanský život.³⁰ Tie ležali na srdci aj sv. Gregorovi z Nazianzu, o čom svedčí všetka jeho morálna poézia³¹ a v zhutnenej podobe, no predsa v úplnosti výpovede, aj báseň I, II, 30 *Versus iambici acrostichi secundum omnes alphabeti litteras sic dispositi, ut quilibet iambicus in adhortationem aliquam desinat*:

*Ἀρχὴν ἀπάντων καὶ τέλος ποιῶ Θεόν.
 Βίου τὸ κέρδος, ἐκβιοῦν καθ' ἡμέραν.
 Γίνωσκε πάντα τῶν καλῶν τὰ δράματα.
 Δεινὸν πένεσθαι, χεῖρον δ' εὐπορεῖν κακῶς.
 Εὐεργετῶν νόμιζε μιμεῖσθαι Θεόν.
 Ζῆτει Θεοῦ σοι χρηστότητα χρηστὸς ὢν.
 Ἡ σὰρξ κρατεῖσθω καὶ δαμαζέσθω καλῶς.
 Θυμὸν χαλίνου, μὴ φρενῶν ἔξω πέσης.
 Ἵστη μὲν ὄμμα, γλῶσσα δὲ στάθμην ἔχει.
 Κλεῖς ὥσι κείσθω, μὴδὲ πορνεῦοι γέλως.
 Λύχνος βίου σοι παντὸς ἡγείσθω λόγος.
 Μὴ σοι τὸ εἶναι τῷ δοκεῖν ὑποβόρειοι.
 Νόει τὰ πάντα, πρᾶσσε δ' ἃ πράσσειν θέμις.*

Aj všetko s Bohom začínaj, aj ukončuj.³²
 Blaženosť³³ života je dožiť³⁴ každý deň.
 Čo všetko činia čestní ľudia, poznávajú.
 Des bieda je, no horšie groše nečestné.³⁵
 Ej, ver, že dobro konajúc, ty si sťa³⁶ Boh. 5
 Fakt Božiu milosť žiadaj milosrdný súc.³⁷
 Gro toho striedmy byť, je telu uzdu dať.³⁸
 Hnev svoj na uzde maj, nech vášň nemá moc.
 Chci oči krotiť, jazyku zas kázeň³⁹ dať.⁴⁰
 I uším nasad' zámok, nemaj smilný smiech. 10
 Jak pochodeň nech životom ťa vedie um.⁴¹
 Kiež nezameníš za predstavu skutočnosť.⁴²
 Len premysli si všetko, konaj, čo sa smie.

³⁰ Sväté Písmo Starého i Nového zákona (1995), s. 2361.

³¹ Proti viacerým neduhom (napr. hnev, lakomstvo, záveť, nestriednosť) brojí aj v samostatných básňach. Viac pozri BRODŇANSKÁ – KOŽELOVÁ, *Gregor z Nazianzu. Morálna poézia* (2020).

³² Doslova: *Boha sprav počiatkom aj koncom všetkého*. Porov. Zjv 1, 8; 21, 6; 22, 13.

³³ Doslova: *zisk, výhoda*.

³⁴ Vo význame *zomrieť*. V gréčtine sú použité substantívum a sloveso (βίου, ἐκβιοῦν) s rovnakým slovným základom, tento jav sme sa snažili dodržať aj v slovenčine. Ziskom je každý deň zomrieť hriechu. Porov. Rim 6, 1–14.

³⁵ Porov. Sir 31, 6–7.

³⁶ Doslova: *podobáš sa Bohu, napodobňuješ Boha*. Porov. Ef 4, 32 – 5, 2.

³⁷ Porov. Rim 11, 22.

³⁸ Porov. Prís 25, 28.

³⁹ pravidlo, zákon

⁴⁰ Porov. Sir 28, 25–26; Prís 17, 27.

⁴¹ Porov. Prís 2, 3–5.

⁴² Porov. Sir 34, 1–2.

Ξένον σεαυτὸν ἴσθι, καὶ τίμα ξένους.
 Ὅτ' εὐπλοεῖς, μάλιστα μέμνησο ζάλης.
 Πάντ' εὐχαρίστως δεῖ δέχεσθαι τὰκ Θεοῦ.
 Ῥάβδος δικαίου πλεῖον, ἢ τιμὴ κακοῦ.
 Σοφῶν θύρας ἐκτρίβει, πλουσιῶν δὲ μὴ.
 Τὸ μικρὸν οὐ μικρὸν, ὅταν ἐκφέρῃ μέγα.
 Ὑβριν χαλίνου, καὶ μέγας ἔσῃ σοφός.
 Χάρις φθονεῖσθαι, τὸ φθονεῖν δ' αἶσχος μέγα.
 Ψυχὴ θύοιτο μᾶλλον ἢ τὸ πᾶν Θεῷ.
 Ὡς τίς φυλάξει ταῦτα, καὶ σωθήσεται;

Maj v úcte cudzincov, veď cudzincom si sám.⁴³
 Na búrku zvlášť pri šťastnej plavbe pamätaj. ¹⁵
 Od Boha má sa všetko s vďakou prijímať.
 Prút čestného je viac než pocta planého.⁴⁴
 Ráč zničiť⁴⁵ dvere múdrych, nie však bohatých.
 Sto úžitkov aj priniesť môže maličkosť.
 Ty uzdu pýche daj a budeš premúdry.⁴⁶ ²⁰
 Vraj závišť teší, vedz však, závišť mrzká⁴⁷ je.
 Za obeť Bohu dušu dať je najlepšie.
 Žiť bude naveky, kto toto zachová?

Akrostich o sebe samom a proti závistlivcom (II, I, 14)

Podobne ako má abecedarion výnimočné postavenie v rámci Gregorovej morálnej poézie, má aj báseň II, I, 14 v rámci jeho poézie *de se ipso*, ktorá je sama o sebe jedinečná, pretože sprístupňuje Gregorov vnútorný svet a jeho vývoj, je výsledkom a zhrnutím jeho celoživotného snaženia, keďže písaniu poézie sa venoval až na sklonku svojho života. Neustále túžil po kontemplatívnom živote, no zmysel pre povinnosť ho privádzal do života cirkvi a nútil aktívne sa zapojiť do politického i cirkevného života svojej doby. Nechával sa vliecť od jednej udalosti k druhej, od jedného hnutia mysle k ďalšiemu, precítoval lásku i nenávisť.⁴⁸ Viacero udalostí prežíval ako krivdu voči svojej osobe a bolo pre neho veľmi ťažké vyrovnať sa s nimi. Nemaľou skúškou bolo preň približne trojročné pôsobenie v Konštantínopole (379 – 381), kam bol pozvaný, aby urovnal cirkevné záležitosti hlavného mesta, ktoré bolo už niekoľko desiatok rokov v rukách ariánov. Počas svojho pôsobenia tam musel čeliť mnohým nepriateľom, a to nielen z radov heretikov. Bol síce ustanovený za konštantínopolského biskupa, veľmi krátky čas predsedal aj koncilu, ktorý sa tam konal v roku 381, no čast' biskupov vzniešla námietky voči jeho voľbe na biskupský stolec v hlavnom meste a Gregor cítil, že jeho pozícia nie je udržateľná na dlhší čas. Bol carihradským biskupom asi len šesť týždňov, keď sa kvôli zachovaniu pokoja a svornosti zriekol hodnosti biskupa i predsedu snemu. Bol hlboko sklamaný a ranený, keď 150 biskupov prijalo jeho rezignáciu bez väčších námietok a s jeho odchodom súhlasil aj cisár.

Takéto konanie pripisoval Gregor do istej miery závidi. A práve závišť patrí k tým emóciám, ktoré rezonujú v jeho poézii najviac, pričom je nemožné nevšimnúť si viacero rovín, ako k nej pristupuje. Kým v morálnych básňach a v básňach *quae*

⁴³ Porov. Ex 23, 9; Lv 19, 34.

⁴⁴ Porov. Ž 141 (140), 5; Prís 27, 6; Kaz 7, 5.

⁴⁵ Vo význame, aby si sa dostal dovnútra.

⁴⁶ Porov. Prís 11, 2.

⁴⁷ Porov. Múd 2, 24.

⁴⁸ JUNGCK, *Gregor von Nazianz De vita sua* (1974), s. 16; MISCH, *Geschichte der Autobiographie* (1907), s. 390.

spectant ad alios je závisť nasmerovaná k iným osobám, v básňach *de se ipso* sa týka samotného Gregora, on sám je tým, koho závisť prenasleduje. To podmieňuje aj celkový charakter básní.⁴⁹ Autobiografické básne nesú v sebe znaky sebaľútosti, pocitu nespravodlivosti, nepochopenia, no napriek tomu nepodliehajú absolútnemu pesimizmu. A to vďaka Gregorovmu ukotveniu vo viere v Boha.⁵⁰ Presne tento rozmer reflektuje aj báseň II, I, 14 *De se ipso et adversus invidios acrostichum carmen*. Kým z veršov prvej časti prýšči Gregorova frustrácia zo situácie v hlavnom meste, do popredia vystupujú príkoria, ktoré musel v Konštantínopole znášať, či už v podobe priamo proti nemu namierených kameňov, alebo hnevu a hanlivých slov od vlastných i od ariánov, prehliadnuť sa nedá ani jeho sklamanie z konania spolubratov v službe, predsa to všetko prehlušuje v druhej časti básne Gregorov osobný vzťah k Bohu, k sv. Trojici. Najsvätejšia Trojica preň totiž nebola len abstraktnou pravdou alebo len dogmou, ale bola doslova jeho vášňou.⁵¹ Práve on prispel prostredníctvom precíznej terminológie k pochopeniu Ducha Svätého v Nej, bol apologétom nicejského učenia a teologické reči o Najsvätejšej Trojici, ktoré predniesol v Konštantínopole, mu vyniesli titul Teológ, ale i kresťanský Démostenés.⁵²

Gregor bol majstrom slova, hoci nie vždy dokonalým, ako priznáva aj sám.⁵³ Vo svojich dielach – v rečiach, listoch i v poézii – však dbal nielen na účel a vecnú podstatu látky, ale i na literárnu formu. Recipientom ponúkal pôsobivý jazyk, ktorý oslovoval kresťanov i pohanov. Láska k slovu bola neoddeliteľnou súčasťou jeho osobnosti.⁵⁴ Dokladom toho je aj jambické trojveršie, ktoré predchádza vlastnému textu básne II, I, 14. Gregor v ňom pripúšťa, že jeho básneniu nechýba istá elegancia a majstrovstvo, upozorňuje na duchaplnosť svojho nadchádzajúceho „tárania“, na nevyhnutnosť všimnúť si akrostichy, prostredníctvom ktorých stoja jambické verše za zrodom iného metra:

<i>Ἔχει τι κομψὸν ἡμῖν ἡ ληρωδία.</i>	Spôsobné čos' má moja báseň pochabá.
<i>Ἐκ τῶν ἰάμβων ἄλλο μέτρον τίκεται.</i>	Z jambov sa iný rozmer rodí. Všimni si
<i>Ἀκροστίχοις πρόσελθε, καὶ γνώσῃ σαφῶς.</i>	začiatky veršov, ihneď všetko pochopíš. ⁵⁵

Nasledujúc Gregorove pokyny, vyskladá čitateľ z prvých písmen veršov nasledujúce slová: Γρηγορίου ἱερῆος ἀθύρματά τε στοναχαί τε. / Τέρπεσθ', οἷσι φίλον, πῆμασιν

⁴⁹ BRODŇANSKÁ, *Fthonos seen through the eyes of Gregory of Nazianzus the poet* (2024), s. 174.

⁵⁰ O závisťi v poézii Gregora z Nazianzu pozri BRODŇANSKÁ, *Fthonos seen through the eyes of Gregory of Nazianzus the poet* (2024), s. 161–179.

⁵¹ BRODŇANSKÁ, *Poézia ako alternatíva učeného teologického výkladu? Najsvätejšia Trojica optikou poézie sv. Gregora z Nazianzu* (2022), s. 37.

⁵² DROBNER, *Patrologie: úvod do štúdia starokresťanskej literatury* (2011), s. 383.

⁵³ Viac pozri ARCHONTIDIS, *To autobiografiko stoicheio sto ergo tou Gregoríou Nazianzenou* (2021), s. 299.

⁵⁴ BRODŇANSKÁ, *Paideia [Education] through the lens of the words in the poetry of Gregory of Nazianzus* (2016), s. 6.

⁵⁵ PG 37, 1245.

ἡμετέροις.⁵⁶ Ich metrom je elegické distichon. Používalo sa v elégiách, ktoré boli pôvodne žalospevmi, trúchlivými spevmi nad stratou niekoho či niečoho, ich metrum však bolo nemenej vhodným aj pre lyrické básne vyjadrujúce miernejšie city.⁵⁷ V rámci svojej poézie používal Gregor z Nazianzu elegické distichon napr. v básňach, v ktorých sa venoval problematike povahy, prirodzenosti človeka, zamýšľal sa nad povrchnosťou človeka zameraného na svet, vykresľoval rôzne cesty života, zvlášť tie, ktoré neprivádzajú k radosti.⁵⁸ Toto smerovanie je evidentné aj v elegickom distichu vytvorenom akrostichom básne II, I, 14:

Zábaviek a i stonov čosi Gregora kňaza.

Tešte sa z mojich útrap, vám čo to príjemné je.

Dvojveršie tvorí súčasne akýsi rámec básne. Šesťdesiatšedem veršov ho napĺňa obsahom, konkretizuje, čo slová akrostichu len naznačujú. Jambické verše básne a akrostich v elegickom distichu tak tvoria nerozlučiteľnú jednotu, sú úzko zviazané svojím obsahom, ale aj pevným systémom oboch použitých metier.⁵⁹

Γέρων μὲν εἰμι, καὶ κακῶν πολλῶν ἴδρις. Πῦτις γάρ ἐστι πραγμάτων ἐμπειρία, Ἥδη φρόνησιν ὥς τὰ πόλλ' ἐργάζεται. Γῆρας δὲ τοῦμὸν οὐδέπω τόσον κακὸν, Ὅσον τονῦν, εἰσεῖδεν ἐν μακρῷ χρόνῳ. Ῥᾶστον δ' ἂν εἶη καὶ μαθεῖν βραχεῖ λόγῳ. Ἴσταντ' ἀθέσμως ἀντίοι λαοῦ πρόμοι, Ὅπλοισι χόλῳ τε καὶ φθόνῳ πεφραγμένοι, Ὑβρει ζέοντες, ἀγρίου πυρὸς δίκην, Ἴστανθ' ὅλη δὲ συσχιδῆς οἰκουμένη. Ἐγὼ δ' ὁ κομψὸς (οὐ γὰρ ἐφρόνουμι μικρὰ), Ῥάβδῳ μὲν εἶχον οὐδαμῶς πλήσσειν κακοῦς. (Ἥπαντὸς ἂν τόδ', ἴστε, καὶ νῦν ἐπριάμην·) Ὅδ' ἦν, ἔπραττον· εἰχόμεν ἄμφοιν λίθοιν, Σωτήρα τὸν ἀκρόγωνον ἐκμιμούμενος. Ἀλλ', ὥς λέουσιν ἢ συσὶ πεφρικόσι Θυμὸν διαιτῶν, ἐν μέσῳ συνόρηξέως,	Ziel mnohých znalý som a starý som. Áno, to vráska naznačuje skúsenosť, Bo táto mnohé, jak i múdrosť prináša. A toľkú zlobu ešte moja staroba, Ver' koľkú dnešok, nevidela celý čas. 5 I najľahšie to z krátkej reči pochopíš. Ech, vstali proti sebe mrzko vodcovia, K ich zbroji patria zbrane, závišť, hnev A pýchou planú sťaby oheň blčiaci, I vstali, celý svet sa celkom rozdelil. 10 Som spôsobilý ja – veď som nízko nezmýšľal – Tých planých nijak palicou biť nemohol; – Och, vedzte, toto kúpil by som za všetko –; No ja som ja jak konal; držal kamene Oba⁶⁰ som, uholný sťa kameň – Spasiteľ.⁶¹ 15 Všetak, ako levom abo kancom zježeným, Čo prostred zrážky hnev chceš skrotiť, zúrivosť,

⁵⁶ PG 37, 1244.

⁵⁷ OKÁL, *Latinská štylistika, antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny, grécke a latinské mená v slovenčine* (2016), s. 160.

⁵⁸ BRODŇANSKÁ – KOŽELOVÁ, *Gregor z Nazianzu. Morálna poézia* (2020), s. 368.

⁵⁹ Pri preklade básne vychádzala autorka z kritického vydania De Blasi, *Adversus inimicos* (2022), s. 190–195, 223–253.

⁶⁰ Gregor z Nazianzu sťa kameň uprostred medzi dvomi kameňmi, Východom a Západom, aby ich povolal k svornosti.

⁶¹ Porov. Ef 2, 20. Doslova: *napodobňujúc Spasiteľa, ktorý je kameňom nárožným (uholným)*.

Ὑβριν τε οὐκ ἔπαυσα, καὶ συνετριβην.
 Ῥᾶον παθεῖν γάρ, ἣ τι τῶν καλῶν δράσαι.
 Μάρτυς μὲν, ἀκμὴ τοῦ παθεῖν κάμινων πλέον
 Ἀπυλλάγην τάχιστα δισοῦ κινδύνου.
 Τὴν δ' ὕβριν οὐκ ἔνεστιν εὐπετῶς φέρειν,
 Ἀεὶ παροῦσαν ἡμέραν μηκιστάτην.
 Ταῦθ' ὅστις οὐκ ἐπίστατ', οὐδ' ἡμῶν πέλας
 Ἐν ἔργον αὐτοῖς, αἱ καθ' ἡμῶν διπλόαι
 Στήτωσαν εἰς ἓν. Εἰ μὲν ἐξέστην θρόνων,
 Τοῦτου τί μεῖζον; εἰ δ' ἀπερρίφην ἄκων,
 Οἱ ταῦτα τομήσαντες οἶων ἄξιοι;
 Νῦν ἐνθρονίζοιμ', αὔριον δ' ἀπόθρονος.
 Ἄρ' ἂν τις εὖροι τοῦδε καὶ ψευδῆ λόγον;
 Χριστὲ, φράσαι τολμῶ τι τῶν ἐν καρδίᾳ.
 Ἀγῶσι βασκαίνουσι καὶ λίθοις ἐμοῖς.
 Ἴσως τὸ Πνεῦμα βάλλεται, φέρω σαφῶς,
 Τὸ Πνεῦμ' (ἀκούσαθ'), ὡς Θεὸς, πάλιν λέγω.
 Ἐμοὶ Θεὸς σὺ, καὶ τρίτον βοᾷ, Θεὸς
 Τοῦτ' ἔστι, Βάλλετ', εὐστοχεῖτε τοῖς λίθοις.
 Ἔστηκ' ἄτρεπτος τῆς ἀληθείας σκοπὸς,
 Ῥοῖζον λόγων τε καὶ βελῶν διαπτύων.
 Πατὴρ μὲν ἡμῖν ρίζα καὶ πηγὴ καλῶν.
 Ἐκ τοῦδε φῶς γεννητὸν, Υἱὸς καὶ Λόγος,
 Σφράγιςμ' ἀνάρχου· Πνεῦμά τ' ἄχρονος φύσις.
 Θεὸς, Θεὸς μου, καὶ Θεὸς, τρισσὴ μόνάς.
 Οὐκ ἔστιν ὅς με ταῦτα κωλύσει λέγειν.
 Ἴστω Τριάς μου· καιρὸς οὐ τρέφει λόγον.
 Σείοιτο πάντα· μὴ τρέποιτ' ἐμοὶ Θεός.
 Ἴσον γὰρ ἐν τι, καὶ τὸ πᾶν ἀτιμάσαι.
 Φωνὴν ἔχω, πόλεις σὺ καὶ λαμπροὺς θρόνους.
 Ἴσθημι γλῶσσαν· (ὦ καλῆς τυραννίδος.)
 Λάμποιμι λύχνος λυχνίας ὑπερτεθεῖς.
 Ὀλὴν καταστράπτωι τὴν οἰκουμένην.
 Νῦν ταῦτα· μικρὸν ὕστερον καινοὶ θρόνοι,

Od pýchy som ich nezdržal a zranil sa.
 Sa súžiť ľahšie je než zla sa dopustiť.
 I vskutku, martýrom sa stanúc, pre muky²⁰
 Gvaltom som dvojitej bol hrozby⁶² zbavený.
 Rozhodne nie je možné pýchu ľahko zniesť,
 Ešte ak po čas dlhý vždy je prítomná.
 Gáni a nechápe kto, blízky nie je nám.
 O jedno tí len snažia sa, by proti nám²⁵
 Razom sa falše spojili. Ak prestolov,
 A rád, som vzdal sa, čo je viac? No nerád ak⁶³,
 Ktorí si trúfli zvrhnúť ma, tí stoja zač?
 Nech dnes aj prestol mám, už zajtra nebudem.
 A tohto kto by našiel klamnú príčinu?³⁰
 Z tých, Kriste, na srdci čo mám, ja poviem čos'.
 Aj zápasy aj skaly sa mi závidia;
 To Duch snád' napádaný je, ja hovorím,
 Ešte raz jasne vravím – čujte – Duch, jak Boh.
 Šak ty si Boh môj, do tretice kričím, Boh³⁵
 Tento⁶⁴ je. Hádžte, dobre cieľte kameňmi.
 Ešte jak strážca pravdy stojím nehybný,
 Svišťaním striel i slov ja opovrhujem.
 Aj koreň je, aj prameň dobier Otec nám;
 Zrodené z neho svetlo, Syn a Slovo, nie⁴⁰
 Menej tiež pečať Večného; a Duch - ráz bezčasý⁶⁵;
 On, Boh, môj Boh, a Boh, to trojmá jednota.
 Ja neznám, kto by zabránil mi vraviť to.
 I Trojica nech zvie: čas slovo nezvráti.
 Chvej všetko sa; však Boh sa neprevráti mi.⁴⁵
 Úplne rovná sa si nectiť jedno, troch.
 Ty mestá máš a prestoly, ja hlas len mám.
 Razom ja jazyk krotím – zvoľa výborná!,
 A žiarim kiež sta lampa daná na stojan.
 Prežiarim celý svet kiež svojím blyskotom.⁵⁰
 V prítomne toto; začas nové prestoly,⁶⁶

⁶² Pod dvojitou hrozbou treba zrejme chápať „dva kamene, stĺpy“ (v. 14) – Východ a Západ, ktoré stáli na koncile proti sebe. Nebezpečenstvo, ktorému Gregor unikol svojím odchodom, je v tomto zmysle „dvojnásobné“.

⁶³ Ak som bol zvrhnutý, odvolaný z donútenia.

⁶⁴ Myslí sa Duch Svätý.

⁶⁵ prirodzenosť neobmedzená časom

⁶⁶ Alúzia na Dan 7, 9.

Πρώτων τε δευτέρων τε τάξις ἔννομος.
 Ἦ δεινὸν ἦν ἂν ἡ τῇδε δυσπραξία,
 Μὴ τοῦ Θεοῦ στρέφοντος ὕστερον κύβους.
 Απασιῶ τοῖς τῇδε προσκεῖσθαι καλοῖς,
 Σπένδῃ σὺ κόσμῳ τῷδε, τῷ Θεῷ δ' ἐγὼ,
 Ἵν' εὐκόλως φέρομι τὰς ἀηδίας.
 Νῦξ πάντα κρύπτει, ἡμέρα φωτίζεται.
 Ἦ πόλλ' ἐμόχθησ', ἀλλ' ὅμως οὐκ ἄξια
 Μισθῶν, ὅσοι μένουσι τοὺς Θεῷ φίλους.
 Ἐπρίξῃθ' Ἥσαϊας, ἀλλ' ἐκαρτέρει.
 Τὸ πῶρ ἐδεξιούτο τοὺς τρεῖς ἐν ξένῃ.
 Ἐρρίπτο θηρσὶν ὁ Δανιὴλ ὥσπερ φίλοις.
 Ρώμῃ δὲ Παῦλος καὶ Πέτρος νικηφόροι.
 Ὁ Πρόδρομος δ' οὐ θῆμα τῆς παρρησίας;
 Ἰσασιν, ὡς τέθηκα. Ὡς δ' ἐγὼ, Πάτερ,
 Σὸς εἰμι, καὶν με χεῖροσι στροβεῖν θέλοις

Záver

Z celkového počtu viac ako 17000 veršov Gregora z Nazianzu pripadá na akrostichy 91, čo tvorí len asi pol percentné zastúpenie. Napriek tomu sú povšimnutiahodnými zástupcami akrostichickej poézie. Forma, ktorú si pre ich napísanie Gregor zvolil, nie je náhodná a úzko súvisí s obsahom básní, ktorých sú súčasťou. V gnómickej básni I, II, 30 *Versus iambici acrostichi secundum omnes alphabeti litteras sic dispositi, ut quilibet iambicus in adhortationem aliquam desinat* určenej na vyzdvihnutie Boha ako vzoru múdrosti a milosrdenstva v každodennosti, na jeho prítomnosť vo všetkom od začiatku do konca využil Gregor všetky písmená alfabéty od α až po ω v ich postupnosti, čím poukázal nielen na Božiu dokonalosť ukrývajúcu sa za slovami „Ja som Alfa a Omega“ z novozákonnej knihy *Zjavenia apoštola Jána*, ale aj na celistosť morálnych rád a povzbudení obsiahnutých vo veršoch, ktorých dodržiavanie otvára cestu k spásu a večnému životu, i keď s otáznikom (I, II, 30, 24: „Žiť bude naveky, kto toto zachová?“) ponúkajúcim čitateľovi priestor na zamyslenie a zaujatie vlastného postoja k povedanému v predchádzajúcich veršoch básne. Naproti tomu v básni II, I, 14 *De se ipso et adversus invidos acrostichum carmen* poukazuje akrostich priamo na Gregorovu osobnosť, jeho vnútorné rozpoloženie i jemu vlastné umenie hry so slovom. Šesťdesiatšesť začiatočných písmen prezrádza

Áno, aj prvých, druhých riadny poriadok.
 Malér⁶⁷ by inak v tomto žití hrozný bol,
 Časom ak Boh by neprevrátil kockami.
 Odmietam dobrám žitia naklonený byť, 55
 Ty s týmto svetom jednáš, s Bohom ale ja,
 Oštary aby vyrovnane znášal som.
 Prikrýva všetko noc a osvetľuje deň.
 Rozhodne som sa trápil, nie som hodný však
 Ísť po plácu si tých, čo Bohu milí sú.⁶⁸ 60
 Jak rozpílený Izaiáš⁶⁹, pevný však.
 Ej, oheň plál tiež kol troch mužov v cudzine.⁷⁰
 Mrštený šelmám Daniel bol sťa priateľom.⁷¹
 Niesli si Pavol s Petrom v Ríme víťazstvo.
 Étosu, pravdy žertvou nebol Predchodca?⁷² 65
 Je jasné im, že umrel som. No, Otče, ja,
 Ešte i horším hoc bys' zvrátil ma, som tvoj.

⁶⁷ nešťastie

⁶⁸ Alúzia na Rim 8, 18.

⁶⁹ Porov. Heb 11, 37. Podľa povesti bol Izaiáš rozpílený, keď sa ukrýval v dutom cédri.

⁷⁰ Alúzia na Dan 3, 21–25.

⁷¹ Alúzia na Dan 6, 20–23.

⁷² Alúzia na Mt 14, 1–10; Mk 6, 18–28.

obsahový rámec jambickej básne a súčasne v sebe ukrýva ďalšie metrum – elegické distichon, prioritne určené pre žalospevy, ktoré, zdá sa, vystihuje naladenie cirkevného otca v danom čase. Šesťdesiatsedem písmen sa tu stáva nositeľom troch dôležitých prvkov poézie ako takej – formy, obsahu i emócie.

Je všeobecne známe, že Gregor z Nazianzu disponoval darom výrečnosti. Slová preň boli darom, ale i liekom či prejavom myslenia, boli mostom, ktorý spájaj pohanský svet so svetom kresťanov. Dve akrostichické básne z jeho pera skutočnosť, že hra so slovom mu nebola cudzia, len potvrdzujú. Nie nadarmo sa slovo, *logos*, stalo aj súčasťou jeho vlastného mena – Theologos.

Literatúra

ANASTASIJEWIĆ, Dragutin N.: *Die paränetischen Alphabete in griechischen Literatur*. München: Dr. C. Wolf & Sohn, 1905.

ARCHONTIDIS, Stylianos P.: *To autobiografiko stoicheio sto ergo tou Gregorion Nazianzenou*. Thessaloniki: Ekdoseis Grafima, 2021.

BAŽIL, Martin: *V tom lese zůstaneš sám. „Krise interpretace“ a vznik „křesťanského textu“ v latinské literatuře od poloviny 3. do třetí čtvrtiny 4. století. Část 1*. In: Avriga – ZJKF, 58 (2016), s. 5–26.

BRODŇANSKÁ, Erika: *Gregor z Nazianzu. Listy vo veršoch*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, 2012.

BRODŇANSKÁ, Erika: *Paideia [Education] through the lens of the words in the poetry of Gregory of Nazianzus*. In: Graeco-Latina Brunensia, 21 (2016), no. 1, s. 5–19.

BRODŇANSKÁ, Erika: *Poézia ako alternatíva učeného teologického výkladu? Najsvätejšia Trojica optikou poézie sv. Gregora z Nazianzu*. In: Studia theologica, 24 (2022), no. 1, s. 15–39.

BRODŇANSKÁ, Erika: *Fthonos seen through the eyes of Gregory of Nazianzus the poet*. In: Graecolatina et Orientalia XLIII–XLIV. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, 2024, s. 161–179.

BRODŇANSKÁ, Erika – KOŽELOVÁ, Adriána: *Gregor z Nazianzu. Morálna poézia*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, 2020.

COURTNEY, Edward: *Greek and Latin acrostichs*. In: Philologus, 134 (1990), no. 1, s. 3–13.

DANIELEWICZ, Jerzy: *Further Hellenistic Acrostics: Aratus and Others*. In: Mnemosyne, 58 (2005), no. 3, s. 321–334.

DAVIDS, Hendrik Leonardus: *De gnomologieën van sint Gregorius van Nazianze*. Nijmegen Utrecht: Dekker en van de Vegt n. v., 1940.

DE BLASI, Alessandro: *Adversus inimicos. Carmi giambici di Gregorio di Nazianzo [cc. II 1, 14; II 1, 47; II 1, 39; II 1, 41; II 1, 40a/b; I 1, 10]. Introduzione, testo critico, traduzione e commento*. Padova – Leuven: Università degli Studi di Padova – Katholieke Universiteit Leuven, 2022.

DROBNER, Hubertus R.: *Patrologie: úvod do studia starokresťanské literatury*. Praha: Oikoymenh, 2011.

ĐURICA, Ján (ed.): *Múdroslovné knihy Starého zákona s komentármi Jeruzalemskej Biblie*. Trnava: Dobrá kniha, 2006.

- HORKA, Róbert: *Starokresťanská latinská poézia*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta, 2020.
- JUNGCK, Christoph: *Gregor von Nazianz De vita sua. Einleitung, Text, Übersetzung, Kommentar*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1974.
- LUZ, Christine: *Technopaignia, Formsplele in der griechischen Dichtung*. London, Boston: Brill, 2010.
- MARCUS, Ralph: *Alphabetic Acrostics in the Hellenistic and Roman Periods*. In: *Journal of Near Eastern Studies*, 6 (1947), no. 2, s. 109–115.
- MARONE, Paola: *Gli antichi abecedati cristiani*. Roma: Viverein, 2008.
- MISCH, Georg: *Geschichte der Autobiographie. Erster Band: Das Altertum*. Leipzig und Berlin: Teubner, 1907.
- MUNK, Michael L.: *The Wisdom in the Hebrew Alphabet: The Sacred Letters as a Guide to Jewish Deed and Thought*. Brooklyn, N.Y.: ArtScroll Mesorah Publication, 1983.
- NIEDERMEIER, Lorenz: *Untersuchungen über die antike poetische Autobiographie*. München, 1919.
- OKÁL, Miloslav: *Latinská štylistika, antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny, grécke a latinské mená v slovenčine*. Martin: Thetis, 2016.
- RUISEL, Imrich: *Poznávanie v historických súvislostiach*. Bratislava: Slovak Academic Press, 2010.
- Sväté Písmo Starého i Nového zákona*. Rím: Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda 1995.
- ŠUBRT, Jiří: *Římská literatura*. Praha: Oikoymenth, 2005.
- VAN DER SPUI, Roelie: *Hebrew Alphabetic Acrostics – Significance and Translation*. In: *Old Testament Essays*, 21 (2008), no. 2, s. 513–532.

Abstrakt: Príspevok sa venuje dvom akrostichickým básňam sv. Gregora z Nazianzu v jambickom trimetri. Jeden z akrostichov sa radí ku Gregorovej morálnej poézii, druhý ukrýva Gregorovo vyznanie a patrí k básňam, v ktorých cirkevný otec hovorí o sebe samom. Forma, ktorú si pre ich napísanie zvolil, nie je náhodná a úzko súvisí s obsahom básní. V gnómickej básni I, II, 30 *Versus iambici acrostichi secundum omnes alphabeti litteras sic dispositi, ut quilibet iambicus in adhortationem aliquam desinat* využil Gregor všetky písmená alfabéty od α až po ω v ich postupnosti, čím poukázal nielen na Božiu dokonalosť ukrývajúcu sa za slovami „Ja som Alfa a Omega“ z novozákonnej knihy *Zjavenia apoštola Jána*, ale aj na celistvosť morálnych rád a povzbudení obsiahnutých vo veršoch, ktorých dodržiavanie otvára cestu k spásu. V básni II, I, 14 *De se ipso et adversus invidos acrostichum carmen* poukazuje akrostich priamo na Gregorovu osobnosť, jeho vnútorné rozpoloženie i jemu vlastné umenie hry so slovom, je nositeľom troch dôležitých prvkov poézie ako takej – formy, obsahu i emócie.

Kľúčové slová: Gregor z Nazianzu, morálna poézia, autobiografická poézia, akrostichy

doc. Mgr. Erika Brodňanská, PhD.
Katedra klasickej filológie
Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach
Moyzesova 9
040 01 Košice
Slovensko
erika.brodnanska@upjs.sk

Učebné pomôcky používané vo výučbe latinčiny na slovenských vysokých školách – tradícia a kontinuita

Ludmila Eliášová Buzássyová

Bratislava

Teaching aids used in the teaching of Latin in Slovak universities - tradition and continuity

Abstract: This contribution explains the historical dependence of Slovak university textbooks of the Latin language, on the Czech and, indirectly, on the German ones. The effort of authors of new university textbooks to break away from older models is also noted. The close connection of Latin textbooks by Slovak and Czech authors results from the fact that the Slovak and Czech nations co-existed in one state (1918-1992). Classical seminar in Comenius University in Bratislava, founded in 1922, progressed thanks to the help of Czech professors. The teaching aids used for teaching Latin in the Slovak university education have long been based on Czech models. In addition, after the Second World War, secondary school textbooks written originally by Czech authors began to be used in universities as well. Only gradually were the older Czech textbooks of Latin removed from practice. The *Latinská gramatika / Latin Grammar* by Špaňár – Horecký (1960, 1993, 2006) became the representative of the standard Latin in Slovakia. As revealed by a comparative analysis, its authors were inspired by Novotný's *Základní latinská mluvnice / Basic Latin Grammar* (1957), Heřmanský's *Latinská gramatika / Latin Grammar* (1949), and Kořínek's *Latinská mluvnice / Latin Grammar* (1922). The currently used university textbooks (Dekanová: *Ita* (2015), Panczová: *Latinčina* (2018), Balegová: *Cursus Latinus* (2022), show a tendency to renounce the Špaňár – Horecký standard in the methodology, interpretation of linguistic phenomena, and terminology.

Keywords: textbook, grammar, Latin, Czech, Slovak

Cieľom tohto príspevku je: 1) objasniť historické prepojenie slovenských vysokoškolských učebníc latinského jazyka, predovšetkým gramatík, s českými a sprostredkované aj s nemeckými vzormi a 2) poukázať na existujúce tendencie odpútavania sa od vzorov.

1. Historické prepojenie medzi učebnicami latinčiny od slovenských a českých autorov

Úzke prepojenie v spôsobe zostavovania učebníc latinčiny slovenských a českých autorov logicky vyplýva z historickej skutočnosti, že slovenský a český národ koexistovali v jednom štáte, a to od roku 1918 do roku 1992. Najmä v prvých desaťročiach tohto obdobia prinieslo spojenie dvoch národov v spoločnom štáte intelektuálne podnety zo strany vzdelanostne pripravenejšej českej inteligencie a zrelšej akademickej obce v prospech dozrievajúcej slovenskej. Univerzita Komenského v Bratislave, založená r. 1919, a aj jej klasických seminár, fungujúci od r. 1922, napredovali vďaka pomoci českých profesorov. Až po 2. svetovej vojne charakter slovenskej klasickej filológie už určovali jej priekopníci, vedci a prekladatelia Miloslav Okál, o niečo mladší Július Špaňár a po tejto zakladateľskej dvojici aj ďalší.¹

¹ ŠKOVIERA, *Klasická filológia* [online]. Viac o úlohe českých profesorov a odbornom formovaní a profilovaní osobností slovenskej klasickej filológie pozri aj Škovierovu štúdiu *Sedemdesiat rokov klasickej filológie na filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave* (1996).

Vďaka približne trom desaťročiam pôsobenia českých profesorov na Slovensku sa slovenská klasická filológia dostala pod sprostredkovaný vplyv nemeckej klasickej filológie. Nemecký vplyv na českú klasickú filológiu bol nesmierne silný hlavne od 50-tych rokov 19. storočia, keďže mnohí českí klasickí filológovia boli žiakmi nemeckých profesorov. Ak hovoríme o nemeckom vplyve, nemáme na mysli natoľko vlastné Nemecko, ako skôr Prahu a Viedeň. V Prahe na vtedajšej Nemeckej univerzite² študovala prevažná väčšina študentov klasickej filológie.³ V roku 1849 tu pôsobil napr. Georg Curtius, vynikajúci klasický filológ, indoeuropeista a komparatista, v roku 1855 sa tu stal profesorom klasickej filológie Ludvig Lange, autor monumentálneho diela *Handbuch der römischen Altertümer*. Vo Viedni pôsobil o. i. klasický filológ Hermann Bonitz, pre naše územia známy najmä ako pôvodca rakúskej gymnaziálnej reformy z roku 1849.⁴ Podľa Bartoňka sa česká klasická filológia začala vymaňovať z nemeckého vplyvu až vďaka Františkovi Novotnému, Karlovi Svobodovi a Vladimírovi Grohovi, teda krátko po 2. svetovej vojne.⁵

Vzhľadom na špecifický charakter prvorepublikového a ranopovojnového vzdelávacieho systému je prirodzené, že sa na výučbu latinčiny v slovenskom vysokoškolskom prostredí (*de facto* len na Univerzite Komenského) používali české učebné pomôcky. Nové, slovenské učebné pomôcky, ktoré postupne vznikali, boli metodologicky a najmä terminologicky závislé od českých.

Ďalšia významná skutočnosť, ktorá ovplyvňovala charakter učebníc, bola odborná zrelosť ich adresátov – adeptov vysokoškolského štúdia. Tá po druhej svetovej vojne v klasických jazykoch postupne klesala a vysoká škola začala čiastočne preberať funkcie strednej školy. Učebnice, ktoré vznikali pre potreby stredných škôl, sa po druhej svetovej vojne postupne stali pomôckami používanými na vysokých školách. To platí ako pre slovenskú, tak – hoci v menšej miere – pre českú realitu. Toto oscilovanie medzi strednou a vysokou školou dlho determinovalo nielen charakter prvých učebníc, ktoré u nás vznikali, ale vzhľadom na postupujúcu politicky (alebo neskôr pragmaticko-ekonomicky) motivovanú marginalizáciu antických štúdií v spoločnosti a v školstve sa stalo trvalou charakteristikou výučby latinčiny na vysokých školách. V podstate stredoškolská metóda výučby latinčiny sa aspoň v prvých dvoch-troch rokoch štúdia využívala už v 60-tych a začiatkom 70-tych rokov 20. storočia. Výučba stála na stredoškolskej učebnici latinčiny od Júliusa Špaňára a Emanuela Kettnera: *Latinčina pre gymnáziá (pôvodne Latinčina pre 1. – 3. ročník*

² Nemecká univerzita vznikla rozdelením Karlo-Ferdinandovej univerzity v roku 1882 na nemeckú a českú. Jej pomenovania sa v dejinách menili. V roku 1945, po oslobodení, bola zrušená.

³ JANÁČEK, *100 let klasické filologie v JČF a JKF* (1969), s. 9.

⁴ Tzv. Bonitz – Exnerova reforma sa aplikovala v českých krajinách ako súčasť Rakúskej habsburskej monarchie. Na území Uhorska nadobudla platnosť v roku 1850.

⁵ BARTOŇEK, *Česká klasická studia po roce 1918*, (1997), s. 40 a DŘEVÍKOVSKÁ, *Antika na stránkách českých časopisů v letech 1918–1938* (2012), s. 14 [online].

SVŠ)⁶ a na Heřmanského cvičebnici syntaxe pre gymnáziá⁷ (plným názvom *Latinská cvičebnica pre V. triedu gymnázií a reálnych gymnázií a VI. triedu ref. reál. gymnázií*). Nepochybne najznámejšia stredoškolská učebnica latinčiny, od autorov Špaňára a Kettnera, zažila ďalšiu renesanciu po revolúcii v roku 1989, keďže po obnovení štúdia latinčiny (resp. klasických jazykov všeobecne) od 90-tych rokov bola pre nedostatok iných učebníc, ale aj pre svoje nesporné kvality základnou učebnou pomôckou používanou na vysokoškolských kurzoch na rôznych klasickofilologických aj neklasickofilologických pracoviskách.

Medzi českými stredoškolskými profesormi pôsobiacimi na Slovensku, ktorých práca mala dosah na vysokoškolskú výučbu latinčiny, vynikol vyššie spomenutý František Heřmanský.⁸ Počas pôsobenia v Martine o. i. prebudil záujem o klasickú filológiu u Miloslava Okála.⁹ Spomedzi učebných pomôcok, ktoré pôvodne pre gymnáziá Heřmanský pripravil, bola okrem už zmienenej učebnice syntaxe mimoriadne úspešná jeho *Latinská mluvnica pre slovenské stredné školy* (prvé vyd. v Prahe 1920, posledné, štvrté už s názvom *Latinská gramatika pre gymnáziá* v Bratislave 1949). Používala sa na FiF UK ešte koncom päťdesiatych a začiatkom šesťdesiatych rokov. Len postupne bola vytlačená *Gramatikou latinského jazyka* autorskej dvojice Špaňár – Horecký, ktorej prvé vydanie vyšlo v roku 1960.

Čo súdil o gramatike Špaňára a Horeckého jeho starší kolega a odchovanec Heřmanského Okál, z nejakých oficiálnych dokumentov nevedno. Každopádne na túto gramatiku nereagoval recenziou, tak ako sa vo všeobecnosti kritike učebníc latinčiny (odhliadnuc od dvoch veľmi raných recenzií) nevenoval.¹⁰ Navyše počas svojho pôsobenia vo funkcii vysokoškolského učiteľa nevedol semináre zo základov latinskej gramatiky, len zo štylistiky. Inak v jeho pedagogickej profilácii prevažovala grécistika a predmety z antickej kultúry a jej tradícií.¹¹ Ani iné dobové reakcie na latinskú

⁶ Učebnica bola schválená v roku 1964 ministerstvom školstva ako učebnica pre 1. - 3. ročník stredných všeobecnozdelávacích škôl. Jej stručnú charakteristiku pozri in: BRODŇANSKÁ, *Antická kultúra pre prekladateľov – luxus či nevyhnutnosť?* (2017), s. 52–54.

⁷ ŠKOVIERA, *Poznámky k vyučovaniu latinčiny v univerzitnom štúdiu do reformy školstva roku 2008*, 2012, s. 214.

⁸ O význame tohto profesora pre Slovensko pozri: NÁBĚLKOVÁ, „...radost' z roboty samej a vedomie, že pracou pre Slovensko slúžili sme republike.“ (2022).

⁹ FRAŇO, *Miloslav Okál* (2011), [online]. Škoviera (*Miloslav Okál. Prvý slovenský profesor klasickej filológie*, 2013, s. 15) spomína pri Okálovom štúdiu na martinskom gymnáziu aj pôsobenie českej latinčínárky Ebby Jahnovej. Pozri aj NÁBĚLKOVÁ, „...radost' z roboty samej a vedomie, že pracou pre Slovensko slúžili sme republike.“ (2022), s. 120.

¹⁰ O Okálových názoroch na metodiku zostavovania učebníc a o jeho dvoch kritikách stredoškolských učebníc latinčiny pozri: ŠKOVIERA, *Miloslav Okál. Prvý slovenský profesor klasickej filológie* (2013), s. 63.

¹¹ Zoznam prednášok a seminárov na fakultách UK od r. 1919 do 2019 je dostupný online: <https://uniba.sk/o-univerzite/rektorat-uk/archiv-uk-a/digitalizovane-univerzitne-tlace/zoznamy-prednasok/>.

gramatiku od Špaňára a Horeckého sa nepodarilo nájsť, takže otázka jej dobového prijatia odbornou verejnosťou ostáva otvorená.

Tak či onak, gramatika dvojice Špaňár – Horecký postupne vytlačila staršie učebnice, stala sa reprezentantkou normy a v súčasnosti je jedinou všeobecne akceptovanou vysokoškolskou gramatikou na Slovensku, s ktorou sa radí každý autor zostavujúci vlastnú učebnicu alebo skriptá. Okrem bratislavskej Katedry klasickej a semitskej filológie sa používa aj na ďalších príbuzných pracoviskách, ktoré na Slovensku vznikli po roku 1989.¹² Dočkala sa dovedna štyroch vydaní 1960, 1993, 1998 a 2006. Výraznejšie jej nekonkuruje ani Novotného *Latinská mluvnice* (1957) a taktiež ani rovnako nazvaná učebnica od Quitta a Kucharského (1972) dostupné v slovenských akademických knižniciach. Je prvou modernou gramatikou latinčiny od slovenských autorov.¹³ Či totiž možno označiť prívlastkom „slovenská“ aj Heřmanského gramatiku je do istej miery (vzhľadom na český pôvod autora a miesto vydania prvých vydaní) otázne, o jej poslednom, štvrtom vydaní z roku 1949 zo Štátneho nakladateľstva v Bratislave, už ako o slovenskej nepochybne hovoriť možno.

2. Július Špaňár – Ján Horecký *Gramatika latinského jazyka / Latinská gramatika* a jej česko-slovenské korene

Aj keď je gramatika autorov Špaňár – Horecký takou všeobecne známou, treba pomenovať niektoré jej charakteristiky spojené s jej vznikom a objasniť jej postoj k vzorom. Keď o nej hovoríme ako o vysokoškolskej učebnici, musíme zdôrazniť, že aj ona si do istej miery zachovala charakter stredoškolskej učebnice. Vo svojom prvom vydaní z roku 1960 nesie ešte podtitul „pomocná vysokoškolská učebnica“ (s dôrazom na slovo „pomocná“).¹⁴ Paradoxne – vzhľadom na situáciu panujúcu v súčasnosti i nedávnej histórii vo výučbe latinčiny na stredných školách – bola táto učebnica schválená ako učebnica pre stredné školy Ministerstvom školstva a vedy SR 20.12. 1993.

Vieme, že Špaňár neašpiroval na to napísať skutočne akademickú gramatiku založenú na vlastnej excerpcii prameňov. Také ambície mal skôr Okál, ako vraj naznačoval v rozhovoroch, hoci v archívoch sa po nejakej jeho gramatike stopy nezachovali.¹⁵ Treba preto v tomto diele vidieť učebnicu, ktorá vznikla z dobovej spoločenskej potreby, pričom jej adresátmi boli študenti, ktorí si zo stredných škôl priniesli relatívne

¹² V roku 1991 začalo písať svoje dejiny prešovské pracovisko, vzápätí trnavská Katedra klasických jazykov a v roku 2007 Katedra klasickej filológie v Košiciach. Vo svojich knižniciach majú túto gramatiku aj ďalšie spríbuznené pracoviská na filozofických, teologických a pedagogických fakultách.

¹³ Škoviera upozorňuje na pokus „nádejného klasického filológa“ Emila Černého, ktorý spracoval morfológiu latinčiny. Bola to *Latinská mluvnica dla D-ra F. Schultza*, ktorá vyšla v Pešti v roku 1865. Pozri ŠKOVIERA, *Listy Františka Heřmanského Miloslavovi Okálovi* (2012), s. 265.

¹⁴ Aj Špaňár pôsobil aj ako stredoškolský profesor. R. 1950 vydal spolu s Jarmilou Vajčíkovou *Latinskú čítanku pre gymnázia* a v roku 1955 s Emanuelom Kettnerom *Cvičebnicu latinského jazyka*. ŠKOVIERA, *Listy Františka Heřmanského Miloslavovi Okálovi* (2012), s. 265.

¹⁵ ŠKOVIERA, *Miloslav Okál. Prvý slovenský profesor klasickej filológie* (2013), s. 43.

málo vedomostí. Uspokojila sa s osvedčenými príkladmi a zaužívanou metodikou a bola tradičnou v dobrom i zlom.

Ktoré gramatiky boli pre autorskú dvojicu hlavnou inšpiráciou? Či už hovoríme konkrétne o vzoroch španárovej gramatiky, alebo o závislosti slovenských gramatík od vzorov všeobecne, máme na mysli nie natoľko obsahovú stránku (obsah tematických celkov, príklady), ale skôr formálnu a metodologickú stránku, teda radenie tematických celkov, štruktúrovanie učiva, znenie definícií a najmä terminológiu. Nevýhodou starších gramatík latinčiny (a učebníc všeobecne) je, že neobsahujú zoznamy použitej literatúry, preto identifikovanie vzorov a posudzovanie ich vplyvu je možné len komparáciou relevantných textov.

Stopy závislosti na vzoroch možno v španárovej gramatike identifikovať v tých kľúčových miestach, ktoré vyučujúci z vlastnej skúsenosti poznajú ako do istej miery problémové. Za také možno označiť napríklad výklad slovesno-menného prísudku a doplnku, niektoré otázky z oblasti pádovej syntaxe, predovšetkým týkajúce sa akuzatívu, takzvané dôvodové alebo príčinné vety a podmienkové vety, vrátane podmienkových viet v závislosti.

Keďže španárovská gramatika vyšla krátko po Novotného gramatike (*Základní latinská mluvnice*, 1957), ponúka sa predpoklad, že ňou mohla byť ovplyvnená. Podobnosť, ktorú tieto dve gramatiky vykazujú však, zdá sa, výraznejšie neprekračuje očakávaný rámec vyplývajúci z identít tradičných tém a ustálených výkladových postupov. Komparácia s rôznymi do úvahy prichádzajúcimi gramatikami (vrátane tej od Heřmanského) odhalila, že aj keď čiastočnú inšpiráciu gramatikami od Novotného a Heřmanského nemožno poprieť, významným vzorom Španárovej a Horeckého gramatiky bola Kořínkova *Latinská mluvnice*.¹⁶ Zdá sa, že s Kořínkovou a Heřmanského gramatikou má španárovská podobné znaky z hľadiska celkovej štruktúry¹⁷ a typológie modelových príkladov.¹⁸ V španárovej gramatike nájdeme aj drobné lapsusy, ktoré mohli vzniknúť v dôsledku nepozornosti pri práci so vzorovým textom.¹⁹ Istá modernizácia obsahu a terminológie zas svedčí o vplyve Novotného.

¹⁶ Plným názvom *Latinská mluvnice, kterou ku potřebě žáku zvláště nižších a středních tříd gymnasijských sepsal Josef Kořínek a upravil Josef Kořínek syn. Díl II. Skladba*. V roku 1922 vyšla v ôsmom vydaní. Spomínaný Josef Kořínek bol stredoškolský profesor a podobnosť s menom známeho indoeuropeistu, komparatistu a slavistu (Josefa Miloslava Kořínka) pôsobiaceho na Univerzite Komenského je náhodná.

¹⁷ Pokiaľ ide o štruktúru, Heřmanský a Kořínek rovnako zaradili tematický celok pádovej syntaxe do časti *Skladba*. Naopak Novotný sa javom, ktoré označujeme ako pádová syntax, venuje v rámci II. dielu I. *O Význame slovních druhů a tvarů*, v časti *B Slovní tvary*, kam zaradil: gramatické číslo, menný rod, pády, slovesné rody, slovesné časy, slovesné spôsoby, neurčité tvary slovesné.

¹⁸ Napr. v španárovej gramatike sú podmienkové vety ilustrované príkladmi *Si id credis, erras* práve tak ako v Kořínkovej *Latinskej mluvnici*, 1922, s. 208, 210–211 a v Heřmanského *Latinskej gramatike* 1949, s. 217–220. Naopak Novotný ilustruje tieto vety príkladmi z autorov.

¹⁹ Uvedme prípad, keď Španár označil vetu *Corioli oppidum captum est* za vetu s prístavkom. Kořínek v *Latinskej mluvnici* 1922, na s. 6–7 v oddieli 2, hovorí o substantívnom prívlastku a o prístavku. Príklad, ktorý Kořínek použil na charakteristiku prívlastku, vzťahol Španár omylom k prístavku.

2.1. Slovesno-menný prísudok a doplnok – história didaktiky

Bližšie sa pristavím pri slovesno-mennom prísudku a doplnku, latinskou terminológiou zastrešené pojmom *nomen predicativum* a nemeckým *Prädikatsnomen* a *Prädikativ*, pretože výklad týchto príbuzných javov nielenže ilustruje históriu ich didaktiky, ale dodnes vyvoláva otázky, ako tieto javy v praxi vysvetľovať a akú terminológiu zvoliť.

Pri výklade slovesno-menného prísudku a doplnku Špaňár a Horecký postavili v duchu českej (a nemeckej) tradície, nehľadiac alebo málo hľadiac na to, ako boli tieto javy vysvetľované v gramatikách slovenčiny. Je to o to pozoruhodnejšie, že spoluautorom gramatiky bol Ján Horecký, ktorému bola nepochybne dobre známa v tej dobe etablovaná Paulinyho *Slovenská gramatika* (1. vyd. Martin, Osveta 1953), v ktorej je normované vymedzenie slovenského doplnku v hlavných rysoch tak, ako ho poznáme dnes, tzn. ako prechodný člen medzi prísudkom a vedľajšou vetou, ktorý patrí do tzv. polovetných (polopredikatívnych) konštrukcií. Sú to konštrukcie s činným a trpným prídčastím, s prechodníkom a s neurčitkom. (Typ: *Prišiel, strážený ochrankármí. Jeseninovská starenka, čakajúca na syna, stále stojí na priedomí. Rečníl, rozplývajúci sa nad vlastnými slovami. Naposledy ho videli sedieť v krčme.*).²⁰

V špaňárovej gramatike sa termínom doplnok označujú aj také menné tvary, ktoré v slovenčine hodnotíme ako mennú časť slovesno-menného prísudku.²¹ Ide o konštrukcie so sponovým slovesom *esse* byť, *fieri* stať sa, *videri* zdať sa, *nominari* nazývať sa, *putari* byť považovaný za atď. (a ich aktívne protiklady). V špaňárovej gramatike sú začlenené do kapitoly s názvom *Podmet a prísudok* (s. 146–147), kde autori pri vetách s týmito slovesami hovoria o mennom prísudku.²² V tejto kapitole autori vykladajú modelovú vetu *Cicero pater patriae appellatus est*, takto: „Tým vzniká väzba dvojakého nominatívu (podmetového a doplnkového)“ (s. 147) bez akéhokoľvek ďalšieho komentára o doplnku. V kapitole *Doplnok* (s. 153–155) vety so sponovými slovesami už autori vôbec nespomínajú a venujú sa iným typom doplnku.

Podobne Novotný vo svojej gramatike (*Základní latinská mluvnice*, 1957, s. 215.) v kapitole o podmete a prísudku hovorí pri vete *Homines beati videntur* najprv o prísudkovom mene, potom v kapitole o doplnku pri tej istej latinskej vete o doplnku. Nikde v gramatike nenájdeme formulovanú informáciu: prísudkové meno = doplnok, ktorú si používateľ možno mal domyslieť. Ani v českej, práve tak ako v slovenskej učebnici nie je terminologicky jednoznačne a *expressis verbis* určený vzťah medzi mennou časťou slovesno-menného prísudku a doplnkom.

²⁰ Príklady sú prevzaté zo skript Jozefa Pavloviča *Syntax slovenského jazyka I* (2012), s. 30.

²¹ Treba aspoň na margo dodať, že takto sa používa termín doplnok aj v Niederleho *Mluvnici řeckého jazyka*.

²² Aj Novotný vo svojej gramatike v kapitole o podmete a prísudku hovorí pri vete *Homines beati videntur* najprv o prísudkovom mene, potom v kapitole o doplnku pri tej istej latinskej vete o doplnku. Pozri: NOVOTNÝ, *Základní latinská mluvnice* (1957), s. 215.

Aká je história termínu doplnok? Termín doplnok bol zavedený najprv do českej syntaxe, a to J. Gebauerom (*Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské* II. Skladba, 1894).²³ Odtiaľ si našiel cestu aj do česky písaných latinských gramatík, a teda aj do tých používaných na Slovensku. Z českej syntaxe pôvodom pochádza aj rozlišovanie tzv. doplňujúceho doplnku a určovacieho doplnku. Toto rozlišovanie síce existuje aj v najnovšej bohemistickej literatúre, za prototypický doplnok sa v nej však v súčasnosti považuje doplnok iba pri plnovýznamových slovesách (tzn. určovací doplnok) – čo je v slovenskej gramatike jediné chápanie doplnku.²⁴

V latinských gramatikách reprezentujú doplňovací doplnok konštrukcie so slovesami *esse, fieri, putare/putari...* a určovací konštrukcie typu *Cato senex, laeti videmur*. Nájdeme ich v českých gramatikách latinčiny, a to ako v Kořínkovej (1922), taktiež v mladšej Novotného *latinskej mluvnici* (1957). Kořínek vo svojej *Mluvnici* (1922, s. 8 bod A) píše pri slovesách *fio, evado, videor, maneo appellor, nominor, creor...* toto: „Doplňkem přísudek se doplňuje...“ Pri spojeniach *Cato senex, Cicero consul, sciens te laedere nolui...* (s. 11, bod B) zas hovorí: „Doplňkem přísudek se určuje“. Aj v kapitole o particípiách hovorí o doplnkovom particípiu, ktorým sa prísudok doplňuje alebo určuje (s. 164–167).

Novotný k doplňovaciemu doplnku už pridal aj nový termín *vnitřní* (s. 215) a k určovaciemu doplnku *vnější* (s. 216).

Na druhej strane Špaňár a Horecký doplnok formálne nedelia na doplňovací, či vnútorný, a určovací, či vonkajší. Staršiu „českú“ terminológiu zato používajú podobne ako Kořínek, hoci len implicitne; teda nie v definíciách, ale len zakomponovanú vo výkladových pasážach: Špaňár – Horecký (1993, s. 153, par. 118, bod 5): „Niektorými doplnkami sa význam slovesa nedoplňuje, ale len bližšie určuje. Tieto určovacie doplnky môžu byť pri všetkých slovesách a blížia sa svojím významom príslovkovému určeniu.“ Takto je informácia o doplňovacej alebo určovacej funkcii doplnku síce nejakou formou prítomná, ale je neužitočná a možno dokonca mätúca.

V Heřmanského gramatike je termín doplnok uvedený v nadpise príslušnej kapitoly spolu s latinským ekvivalentom (*nomen praedicativum*) (s. 96, par. 76). Všetky podoby konštrukcií s doplnkom sú stručne podané v jednej kapitole. Autor nepoužíva ani termín doplňující, určující, ani vonkajší a vnútorný doplnok. Používa zastaralú terminológiu (priradený, nadradený doplnok miesto zhodný, nezhodný) celkovo však je jeho výklad konzistentnejší a zrozumiteľnejší a z hľadiska grafiky užívateľsky priateľskejší ako výklad u Špaňára a Horeckého.

²³ KARLÍK, *Doplňek* [online].

²⁴ KAČALA, *Doplnok v slovenčine* (1971), s. 141, ORAVEC – BAJZÍKOVÁ, *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax* (1982), s. 148–156.

V moderných nemeckých učebniciach latinčiny sa konštrukcie so slovesami *feri videri, nominari...* označujú ako predikátové, obsahujúce kopulu a predikátové meno (*Kopula, Prädikatsnomen*). Okrem toho gramatiky poznajú *Prädikativum*, ktoré presne zodpovedá slovenskému doplnku.²⁵ Veľmi starostlivo teda rozlišujú dva typy doplnku. Na druhej strane staršia učebnica Kühnerova *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, 1878, ktorú mohol mať k dispozícii Špaňár,²⁶ rozlišuje *prädikatives Adjektiv oder Substantiv*, ale len pri sponových a polosponových slovesách.²⁷ Prípady typu *Cicero consul* terminologicky nechopuje. Ak po tejto učebnici Špaňár – Horecký aj siahli, asi im nemohla dobre poslúžiť ako vzor a inšpirácia.

Zdá sa, že spájanie tradície a inovácie, kombinovanie vzorov, adaptovanie českej terminológie a spolupráca autorskej dvojice Špaňár – Horecký nebola – ako sme mohli vidieť – gramatike vždy na osoh. Výsledkom je nejednoznačné označenie gramatických javov, terminologická nedôslednosť a jej nesúlad s modernou slovenskou lingvistickou terminológiou, s ktorým sa používateľ gramatiky musí vysporiadať aj vyše šesťdesiat rokov po jej vydaní. Používanie termínu doplnok pre vetné členy, ktoré slovenská gramatika hodnotí ako mennú časť slovesno-menného prísudku, by mohlo u študentov spôsobiť terminologický zmätok, samozrejme len v prípade, keby si z predchádzajúcich stupňov štúdia priniesli dobré vedomosti o tom, čo je doplnok v slovenčine. Keďže to sa stáva zriedka, prekážať môže tento rozpor skôr pedagógom.

3. Súčasnosť a budúcnosť výučby latinskej gramatiky na vysokých školách

Napriek tomu, že Špaňárova a Horeckého gramatika je v súčasnosti zastaraná a užívateľsky nevelmi priateľská, predsa doposiaľ nebola nahradená. Jedinou gramatikou, ktorá v československom priestore vyšla ako v pravom zmysle akademická gramatika latinčiny a nie ako prepracovaná stredoškolská učebnica, skriptá, cvičebnica alebo hybridný učebnicový text, je Panhuisova *Gramatica Latina* v preklade L. Pultrovej (2014), ktorá ale predstavuje celkom špecifický text.²⁸ Zatiaľ čo v Čechách sa už dávno začalo s polemikou s Novotného *Mluvniceou*,²⁹ na Slovensku novú latinskú gramatiku nemáme. Učebnice určené pre vysoké školy, ktoré vznikli v ostatných desaťročiach (a to nielen na Slovensku, ale aj v Čechách), nie sú gramatikami *stricto sensu*. Sú to napospol učebnice latinčiny, v ktorých sa výkladové gramatické pasáže spájajú s cvičeniami.

²⁵ Porov. MENGE, *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik* (2000), s. 311, LINDAUER – PFAFFEL, *Roma* (2019), s. 94, 99.

²⁶ Učebnica je v čiastkovej knižnici Katedry klasickej a semitskej filológie.

²⁷ KÜHNER, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache* (1878), s. 5–7, 10.

²⁸ Porov. URBANOVÁ, *Dirk Panhuis. Gramatika latiny* (2015), s. 184–186.

²⁹ Je to zjavné z pracovného textu z latinskej súvetnej syntaxe od Petra Peňáza používaného na Ústave klasických štúdií MU v Brne, z učebného textu *Latinská syntaktická cvičení* od kolektívu autorov pod vedením A. Bartoňka (2004 alebo iné vydania) a osobitne z Mikulovej *Syntaxe latinských vedlejších vět* (2014).

Vznikajúce vysokoškolské skriptá a učebnice stoja stále viac menej na základoch vybudovaných Špaňárom, ako autoritou, do polemiky s ktorou sa tvorca novej učebnice púšťa len opatrne. Predsa však odklon od tradície vidno. V niečom sa od špaňárovského výkladu vybraných gramatických javov odklonila už A. Dekanová, a to v učebnici *Ita* (napr. výkladom konjunktívov, podmienkových viet a pod.).³⁰ Pozitívne treba hodnotiť aj vysokoškolskú učebnicu H. Panczovej *Latinčina I, II*,³¹ autorka ktorej v záujme zjednodušenia dokázala vystihnúť podstatu v jazykovom jave a podať ho vo svojej učebnici zrozumiteľnejšie ako Špaňár a Horecký.³² Výraznejší či zásadnejší posun od „špaňárovej tradície“ však je zrejmy v učebnici Jany Balegovej *Cursus Latinus: Učebnica a Cursus Latinus: Cvičebnica*. Na rozdiel od autorkiných predchádzajúcich učebníc pre výučbu latinčiny pre neodborových študentov,³³ je *Cursus Latinus* v syntaxi inovatívnejší, odpútava sa od špaňárovských poučiek a viac hľadá na novšie vzory, z nich najmä na Mikulovej *Syntax latinských vedlejších vět* a jej prostredníctvom k učebniciam románskej, a nie len nemeckej/rakúskej proveniencie. K niektorým tradičným výkladovým postupom z oblasti súvetnej syntaxe (osobitne podmienkové súvetia v závislosti a ďalšie javy druhej a tretej závislosti), pristupuje kriticky, nahrádza ich novými, odchyľuje sa od tradičných definícií a učivo ilustruje novými alebo novo interpretovanými príkladmi. Navyše cvičebnicová časť prináša naozaj veľké množstvo príkladov.

Aspoň tých pár učebníc, ktoré som spomenula, ukazuje cestu vývoja didaktiky latinskej gramatiky – cez prax vysokoškolských učebníc. Dnes vznikajúce vysokoškolské učebné pomôcky majú znaky moderných učebníc, a to aj pri zohľadnení skutočnosti, že výučba latinčiny a latinskej kultúry na vysokých školách v súčasnosti stále začína od nuly a situácia už lepšia nebude. Zdá sa, že koncipovaním takýchto učebných textov sa vytvára priestor pre zmenu a pritom nie je nutné zavrhnúť Špaňára. Potreba novej, akademickej gramatiky latinčiny je však viac než očividná.

³⁰ Učebnica je určená aj pre samoukov, výklad čiastočne prihliada aj na tzv. priamu metódu. Učebnica prešla od svojho prvého vydania drobnými úpravami a bola obohatená o slovník, ktorý zostavil E. Jirkal. Zatiaľ posledné vydanie je z roku 2011.

³¹ Učebnica bola primárne koncipovaná pre študentov teológie. Predchodkyňou tejto učebnice bola iná učebnica od tej istej autorky *Ars grammatica*. Bratislava: Teologická fakulta Trnavskej univerzity 2004, ktorú pozitívne v recenzii ohodnotil D. Škoviera. (Pozri ŠKOVIERA, Helena Panczová, *Ars grammatica* (2006), s. 101–103.

³² Treba oceniť jej snahu usporiadať trochu prehľadnejšie aj učivo venované doplnku. Síce sa naďalej drží tradičného špaňárovského chápania doplnku, pridala však aj správne príklady na tento jav v slovenčine (PANCZOVÁ, *Latinčina I*, 2019, s. 61).

³³ Ide o učebnicu *Lingua Latina. Cursus communis* a k nej prináležiace cvičebnice pre historikov, filológov a študentov filozofie, ktoré zostavila autorka spolu s F. Šimonom a A. Katreničovou.

Literatúra

- BALEGOVÁ, Jana: *Cursus Latinus. Učebnica*. Košice: ŠafárikPress, 2022.
- BALEGOVÁ, Jana: *Cursus Latinus. Cvičebnica*. Košice: ŠafárikPress, 2022.
- BALEGOVÁ, Jana: *Lingua Latina. Cursus communis. Učebnica*. Košice: ŠafárikPress, 2019.
- BALEGOVÁ, Jana: *Lingua Latina. Cvičebnica pre historikov*. Košice: ŠafárikPress, 2019.
- BALEGOVÁ, Jana – KATRENIČOVÁ Anabela: *Lingua Latina. Cvičebnica pre filológov*. Košice: ŠafárikPress, 2019.
- BALEGOVÁ Jana – ŠIMON, František: *Lingua Latina. Cvičebnica pre filozofov*. Košice: ŠafárikPress, 2019.
- BARTONĚK, Antonín: *Česká klasická studia po roce 1918*. In: Mezinárodní vědecká konference na paměť 50. výročí úmrtí českého klasického filologa a překladatele Otmara Vaňorného, Vysoké Mýto 1996. Vysoké Mýto: Okresní muzeum, 1997, s. 35–42.
- BRODŇANSKÁ, Erika: *Antická kultura pre prekladateľov – luxus či nevyhnutnosť?* In: Výzvy 2017: Súčasný výzvy vo vyučovaní jazykov: ako ďalej? Nitra: SlovakEdu, 2017, s. 50–59.
- DEKANOVÁ, Alexandra – JIRKAL, Emanuel: *Ita. Latinčina – základy*. Enigma publishing 2015.
- DŘEVÍKOVSKÁ, Kateřina: *Antika na stránkách českých časopisů v letech 1918–1938*. Diplomová práce. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, 2012 [online]. Dostupné z: <https://theses.cz/id/u20t3g/> [cit. 2023-08-18].
- FRAŇO, Peter: *Miloslav Okál*. In: Ostium 7 (2011), č. 4, 2011. Dostupné z: <https://ostium.sk/read-offline/1150/miloslav-okal.print> [cit. 2023-08-18].
- HEŘMANSKÝ, František: *Latinská mluvnice pro slovenské stredné školy*. 2. vyd. Praha: nákladem Jednoty českých filologů, 1925.
- HEŘMANSKÝ, František: *Latinská gramatika pre gymnáziá*. 4. vyd. Bratislava: Štátne nakladateľstvo, 1949.
- HEŘMANSKÝ, František: *Latinská cvičebnica pre V. triedu gymnázií a reálnych gymnázií a VI. triedu ref. reál. gymnázií*. Praha: Jednota českých filologů, 1934.
- JANÁČEK, Karel: *100 let klasické filologie v JČF a JKF*, Zprávy Jednoty klasických filologů 11 (1969), s. 8–23.
- KAČALA, Ján *Doplnok v slovenčine*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1971.
- KARLÍK, Petr: *Doplněk*. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny, 2017. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/DOPLNĚK> [cit. 2023-08-18].
- KÜHNER Raphael: *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Zweiter Band, Erste Abtheilung. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1878.
- KOŘÍNEK, Jozef: *Latinská mluvnice kterou ku potřebě žáku zvláště nižších a stredných tried gymnázií ních sepsal Josef Kořínek a upravil Josef Kořínek syn. Díl II. Skladba*. 8. vyd. Praha: I. L. Kober, 1922.
- LINDAUER Josef – PFAFFEL Wilhelm: *Roma – Lateinische Grammatik*. 3. Auflage, 9. Druck. Bamberg: C.C. Buchners Verlag – München: J. Lindauer, R. Oldenbourg Verlag, 2019.
- MENGE Hermann: *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik*. Völlig neu bearbeitet von Thorsten Burkard und Markus Schauer. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000.
- MIKULOVÁ, Jana: *Syntax latinských vedlejších vět*. Brno: Masarykova univerzita, 2014.

NÁBĚLKOVÁ Miroslava: „...radost' z roboty samej a vedomie, že prácou pre Slovensko slúžili sme republike.“ *K slovenskému pôsobeniu Františka Heřmanského z hľadiska česko-slovenských medzijazykových a medziliterárnych vzťahov*. Česko-slovenská historická ročenka, 24 (2022), s. 93–145.

NIEDERLE, Jindřich – NIEDERLE, Václav – VARCL, Ladislav: *Mluvnice řeckého jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1974.

NOVOTNÝ, Antonín: *Základní latinská Mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1957.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1982, s. 156.

PANCZOVÁ, Helena: *Latinčina*. 1. diel. Bratislava: Lingea, 2019.

PANCZOVÁ, Helena: *Latinčina*. 2. diel. Bratislava: Lingea, 2019.

PAULINY, Eugen: *Slovenská gramatika*. Martin: Osveta, 1953.

PAVLOVIČ, Jozef: *Syntax slovenského jazyka I*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, 2012.

ŠKOVIERA, D.: *Klasická filológia* [online]. In: Encyclopaedia Beliana. Dostupné z: <https://beliana.sav.sk/heslo/klasicka-filologia> [cit. 2023-08-17].

ŠKOVIERA, Daniel: *Listy Františka Heřmanského Miloslavovi Okálovi v Archíve literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice*. In: Sambucus VIII (2012), s. 264–268.

ŠKOVIERA, Daniel: *Sedemdesiat rokov klasickej filológie na filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave*. In: Auriga: Zprávy Jednoty klasických filológů 36–37 (1994–95) (vyd. 1996), s. 13–19.

ŠKOVIERA, Daniel: *Poznámky k vyučovaniu latinčiny v univerzitnom štúdiu do reformy školstva roku 2008*, Sambucus VIII, 2012 s. 214.

ŠKOVIERA, Daniel: *Helena Panczová, Ars grammatica. Učebnica latinčiny*. Bratislava: teologická fakulta Trnavskej univerzity 2004. In: AVRIGA – ZJKF 48 (2006), s. 101–103.

ŠPAŇÁR, Július – HORECKÝ, Ján: *Gramatika latinského jazyka*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1960.

ŠPAŇÁR, Július – HORECKÝ, Ján: *Latinská gramatika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1998.

ŠPAŇÁR, Július – KETTNER, Emanuel: *Latinčina pre gymnáziá*. 6. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1998.

URBANOVÁ, Daniela: *Dirk Panhuis. Gramatika latiny. Přel. Lucie Pultrová. Praha: Academia, 2014*. ISBN 97880-200-2335-3. In Graeco-Latina Brunensia, 20 (2015), č. 1, s. 184–186.

Elektornické zdroje

<https://uniba.sk/o-univerzite/rektorat-uk/archiv-uk-a/digitalizovane-univerzitne-tlace/zoznamy-prednasok/>

Abstrakt: V príspevku sa objasňuje historická závislosť slovenských vysokoškolských učebníc latinského jazyka od českých a sprostredkovane aj od nemeckých. Poukazuje sa aj na snahu autorov nových vysokoškolských učebníc odpútať sa od starších vzorov. Úzke prepojenie učebníc latinčiny slovenských a českých autorov vyplýva zo skutočnosti, že slovenský a český národ koexistovali v jednom štáte (1918–1992). Klasický seminár na Univerzite Komenského v Bratislave, založený v roku 1922, napredoval vďaka pomoci českých profesorov. Učebné pomôcky používané na výučbu latinčiny v slovenskom vysoko-

školskom vzdelávaní dlho vychádzali z českých vzorov. Navyše po druhej svetovej vojne sa učebnice písané českými autormi pre potreby stredných škôl začali používať aj na vysokých školách. Len postupne boli vytlačené z praxe. Reprezentantkou normy vo výučbe latinčiny na Slovensku sa stala *Latinská gramatika* od Špaňára – Horeckého (1960, 1993, 1998, 2006). Ako odhalila komparatívna analýza, jej autori sa pri jej zostavovaní inšpirovali Novotného *Základnou latinskou mluvnicou* (1957), Heřmanského *Latinskou gramatikou* (1949) a Kořínkovou *Latinskou mluvnicou* (1922). V súčasnosti používané vysokoškolské učebnice (Dekanová: *Ita* (2015), Panczová: *Latinčina* (2018), Balegová: *Cursus Latinus* (2022) vykazujú tendenciu zriekať sa špaňárovského štandardu v metodológii, výklade jazykových javov a terminológii.

Kľúčové slová: učebnica, gramatika, latinčina/latinský, český, slovenský

Štúdiá vznikla v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0210/22 *100 rokov klasických štúdií na Univerzite Komenského v Bratislave*.

doc. Mgr. Ľudmila Eliášová Buzássyová, PhD.

Katedra klasickej a semitskej filológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Gondova 2

811 02 Bratislava

Slovensko

ludmila.buzassyova@uniba.sk

ἰατρεῖόν ἐστιν τὸ τοῦ φιλοσόφου σχολεῖον Gesundheit und Moral bei Seneca und Epiktet

Vincenzo Damiani

Ulm

Health and morality in Seneca and Epictetus

Abstract: In this contribution, a comparative analysis of Seneca's and Epictetus' concepts of physical and mental health (ὕγεια, *valetudo*) is conducted. The following points are made: 1) Both Seneca and Epictetus consider bodily health as an indifferent factor (ἀδιάφορον, *indifferens*), consistent with Stoic doctrine. However, while Epictetus maintains this stance consistently, Seneca offers a more nuanced, positive assessment, arguing that bodily health plays a pivotal role in the full development of virtue. 2) Seneca and Epictetus both depict the wise man as a physician responsible for the health of the soul. His authority is founded not only on the care and trust he establishes with his disciples but also on his own advanced experience of self-transformation, which qualifies him to guide others. 3) Within its various domains, medical dietetics serves as a critical reference point for the Stoic conception of healthy living.

Keywords: Seneca, Epictetus, Health, Stoicism, Virtue

ἰατρεῖόν ἐστιν, ἄνδρες, τὸ τοῦ φιλοσόφου σχολεῖον· οὐ δεῖ ἡσθέντας ἐξελθεῖν, ἀλλ' ἀλγήσαντας. ἔρχεσθε γὰρ οὐχ ὑγίεις, ἀλλ' ὁ μὲν ὤμον ἐκβεβληκώς, ὁ δ' ἀπόστημα ἔχων, ὁ δὲ σύριγγα, ὁ δὲ κεφαλαλγῶν. εἰτ' ἐγὼ καθίσας ὑμῖν λέγω νοημάτια καὶ ἐπιφωνημάτια, ἵν' ὑμεῖς ἐπαινέσαντές με ἐξέλθῃτε, ὁ μὲν τὸν ὤμον ἐκφέρων οἶον εἰσήνεγκεν, ὁ δὲ τὴν κεφαλὴν ὡσαύτως ἔχουσιν, ὁ δὲ τὴν σύριγγα, ὁ δὲ τὸ ἀπόστημα;¹

Die Philosophenschule, ihr Menschen, ist eine Arztpraxis: Ihr sollt sie nicht mit Freude, sondern mit Schmerzen verlassen. Denn ihr kommt nicht gesund hinein, sondern der eine mit einer ausgekugelten Schulter, der andere mit einem Abszess, ein anderer mit einer Fistel und ein anderer mit Kopfschmerzen. Und so soll ich hier sitzen und euch angenehme kleine Gedanken und Worte erklären, damit ihr mit Lob für mich von dannen zieht, und der eine nimmt seine Schulter mit, wie sie war, als er kam, der andere seinen Kopf in demselben Zustand, der eine seine Fistel und der andere seinen Abszess?²

Der Freigelassene Epiktet (ca. 55-135 n. Chr.), feiner und gnadenloser Beobachter menschlichen Verhaltens, besteht hier – wie so oft – auf der Selbstveränderung als einziges echtes Ergebnis philosophischer Bestrebungen.³ Vergleichbar ist die Radikalität dieser Veränderung mit der Invasivität einer chirurgischen Behandlung. Zumindest setzt diese einen medizinischen Eingriff voraus, der für den Patienten, welcher Linderung seiner Beschwerden sucht, alles andere als

¹ Text: SCHENKL (1894).

² EPICT. *Diss.* 3, 23, 30–31. Wenn nicht anders angegeben, sind die Übersetzungen vom Autor.

³ Siehe LUCHNER, *Philiatroi* (2004), p. 157–159.

angenehm ist – und sein soll.⁴ Denn ein solcher Eingriff ist der einzige Weg, um die Ursache der Krankheit wirklich zu beseitigen, sowohl im Körper als auch in der Seele. Jede andere Behandlung ist wirkungslos, ja eine betrügerische Art und Weise, den Patienten nur zu erfreuen, ohne ihm wirklich zu helfen, gesund zu werden – eine Kritik, die in der griechisch-römischen Antike oft an bestimmte Kategorien von Ärzten gerichtet wird, insbesondere in der Kaiserzeit.⁵ Ein anderer bedeutender Vertreter des Stoizismus dieser Zeit, Lucius Annaeus Seneca (4-65 n. Chr.), greift zu Beginn seiner Schrift *De constantia sapientis* auf ein ähnliches Bild zurück:

Ceteri sapientes molliter et blande, ut fere domestici et familiares medici aegris corporibus, non qua optimum et celerrimum est medentur sed qua licet: Stoici uirilem ingressi uiam non ut amoena ineuntibus uideatur curae habent, sed ut quam primum nos eripiat et in illum editum uerticem educat qui adeo extra omnem teli iactum surrexit ut supra fortunam emineat.

Alle anderen Philosophen behandeln mit sanften und milden Methoden, beinahe so, wie Sklaven und Hausärzte kranke Körper behandeln, nicht auf dem besten und schnellsten Wege, sondern auf dem, der ihnen erlaubt ist. Die Stoiker dagegen, die einen mannhaften Weg eingeschlagen haben, sind nicht darauf bedacht, dass dieser Weg denjenigen, die ihn beschreiten, verlockend erscheint, sondern dass er uns so schnell wie möglich fortreißt (*eripiat*) und uns zu jenem hohen Gipfel hinaufführt, der sich so weit über alle Pfeilschüsse erhoben hat, dass er über dem Zufall steht.⁶

In beiden Passagen wird die wahre (stoische) Philosophie mit einer drastischen und gegebenenfalls schmerzhaften medizinischen Behandlung verglichen. Wer Tugend erlangen will, muss sich auf einen steilen Weg der Genesung begeben. Nur so ist es möglich, die eigene Seele gesund, also tugendhaft zu machen.⁷ Diese Behandlung erfolgt durch die Philosophie oder, wenn man bei dem Gleichnis bleibt, durch den Philosophen-Arzt selbst.

Mit dieser Metapher im Hinterkopf werde ich im Folgenden die Funktion des medizinischen Modells in der Moralphilosophie von Seneca und Epiktet im Hinblick auf drei Hauptpunkte untersuchen: 1) Der axiologische Status der körperlichen und geistigen Gesundheit und die Beziehung zwischen ihnen; 2) die Rolle und Autorität des Philosophen bei der Herstellung (oder Wiederherstellung) einer gesunden moralischen Haltung; 3) die Definition einer gesunden Lebensweise aus philosophischer Sicht.

⁴ Vgl. Cic. *Tusc.* 4, 23: *Hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo*; SVF 3, 465; DL 7,115; HADOT, *Exercices spirituels* (1987), p. 16.

⁵ Vgl. GAL. *De opt. med. cogn.* 5 CMG Suppl. Or. 4 S. 77; MM 1, 6–8 p. 7–9 Lorusso = 10,4 K.

⁶ SEN. *dial.* 2 [*De constantia sapientis*] 1, 2.

⁷ Vgl. PLAT. *Resp.* 4 444c1–e5.

1. Körperliche Gesundheit vs. psychische Gesundheit: eine komplexe Hierarchie?

In der Antike waren körperliche und geistige Gesundheit unterschiedliche, wenn auch miteinander verknüpfte Faktoren. In der medizinischen Fachliteratur werden ‚geistige Funktionsstörungen‘ durchweg auf *körperliche* Ursachen zurückgeführt und fallen somit vollständig in den Bereich der körperlichen Krankheiten.⁸ Wenn wir jedoch von ‚geistigem Wohlbefinden‘ im *philosophischen Sinne* sprechen, beziehen wir uns auf Phänomene wie Emotionen und Verhaltensmuster, die, um die heutige Terminologie zu verwenden, vollständig psychogen sind oder in irgendeiner Weise mit externen Faktoren zusammenhängen – auf jeden Fall aber nicht somatogen sind. Dies ermöglicht eine relativ klare hierarchische Unterscheidung zwischen geistiger und körperlicher Gesundheit im kaiserzeitlichen Stoizismus, wobei die erstere, die für die Bestimmung des sittlichen Verhaltens im Einklang mit der Natur unerlässlich ist, logischerweise über der letzteren stehen muss: Während die körperliche Gesundheit nie vollständig garantiert werden kann – auch nicht von einem guten Arzt – und leicht in Krankheit umschlägt, ist eine gesunde Seele ein dauerhafter Erwerb (Sen. ep. 72,6).⁹ Trotz dieser Abstufung, in der die Gesundheit der Seele als unveränderliches κτῆμα über der Gesundheit des Körpers steht, kann man sich fragen, welche Rolle das medizinische Modell und insbesondere die Art und Weise, wie Gesundheit in einem medizinischen Kontext konzipiert wird, in der stoischen Definition von Gesundheit selbst spielt.

Sehen wir uns zunächst an, welchen Platz die Gesundheit (ὕγεια, *bona valetudo*) im weiteren Kontext der Moraltheorie von Seneca und Epiktet einnimmt. Beide erkennen in Übereinstimmung mit der stoischen Tradition Faktoren im Leben an, die für uns aus moralischer Sicht gleichgültig sind, d.h. sie sind weder gut noch schlecht an sich, aber ihr Wert hängt von der Art und Weise ab, *wie* wir mit ihnen *umgehen* – diese werden im Griechischen ἀδιάφορα genannt, im Lateinischen *indifferentia*. Unter den ἀδιάφορα selbst erkannte bereits der Stoiker der ersten Generation Zenon (ca. 334-262 v. Chr.) Faktoren, die wegen ihrer Naturkonformität noch als *vorteilhaft* (προηγμένα) gelten können¹⁰ – diese Zwischenstufe wird, wie wir gleich sehen werden, vor allem in Senecas Definition von Gesundheit eine Rolle spielen. Die körperliche Gesundheit gehört zu diesen gleichgültigen Faktoren, da

⁸ Siehe SINGER, *Classification* (2020); THUMIGER/SINGER, *Introduction* (2018), p. 23, 29 und *passim*; VAN DER EIJK, *Cure and (In)curability* (2013).

⁹ Vgl. SEN. ep. 15, 1: *mos antiquis fuit, usque ad meam seruatus aetatem, primis epistulae uerbis adicere 'si uales bene est, ego ualeo'. recte nos dicimus 'si philosopharis, bene est'. ualere enim hoc demum est. sine hoc aeger est animus; corpus quoque, etiam si magnas habet uires, non aliter quam furiosi aut phrenetici ualidum est. ergo hanc praecipue ualetudinem cura, deinde et illam secundam; quae non magno tibi constabit, si uolueris bene ualere.*

¹⁰ DL 7,101-107; SVF 3, 122. 124. 128; Cic. *fin.* 3, 51-52. Vgl. COOPER, *The Relevance of Moral Theory* (2007), p. 12 Anm. 4.

unsere rationale Entscheidung allein nicht immer kontrollieren kann, ob unser Körper gesund ist oder nicht.¹¹ Als gegebener Zustand ist die Gesundheit etwas, das *außerhalb* unseres moralischen Willens liegt. In einem Brief an Lucilius erklärt Seneca dies folgendermaßen:

[...] *cum uirtutem unicum bonum hominis adamauerit, turpitudinem solum malum fugerit, reliqua omnia – diuitias, honores, bonam ualeitudinem, uires, imperia – scierit esse mediam partem nec bonis adnumerandam nec malis, monitorem non desiderabit ad singula [...]*.

[...] wenn er die Tugend als einziges Gut des Menschen leidenschaftlich liebt, das Laster als einziges Übel meidet und weiß, dass alles andere – Reichtum, Ehre, Gesundheit, Kraft, Macht – in der Mitte liegt (*esse mediam partem*), weder zu den Gütern noch zu den Übeln gezählt werden kann, dann wird er nicht das Bedürfnis haben, dass ihn jemand von Fall zu Fall berät [...].¹²

Epictetus bietet eine ähnliche Definition:

τὰ δὲ κακά, τὰ δ' ἀδιάφορα. ἀγαθὰ μὲν οὖν αἱ ἀρεταὶ καὶ τὰ μετέχοντα αὐτῶν, κακὰ δὲ κακίαι καὶ τὰ μετέχοντα κακίας, ἀδιάφορα δὲ τὰ μεταξὺ τούτων, πλοῦτος, υἰγία, ζῶή, θάνατος, ἡδονή, πόνος.

Von den Dingen, die es gibt, sind einige gut, einige böse und einige gleichgültig. Die Güter sind die Tugenden und das, was an ihnen teilhat; die Übel sind die Laster und das, was an ihnen teilhat; dazwischen liegen die gleichgültigen Dinge, wie Reichtum, Gesundheit, Leben, Tod, Vergnügen und Schmerz.¹³

Um Epiktets Position besser zu verstehen, sollten wir uns den Anfang des *Handbuchs* vor Augen führen, wo sein Schüler Arrian in bewundernswerter Kürze das Grundprinzip seiner Philosophie zusammenfasst: „Von allem, was ist, hängen einige Dinge von uns ab, andere nicht“.¹⁴ Die Dinge, die von uns abhängen, können wir durch unsere bewusste moralische Entscheidung, die Epiktet *προαίρεσις* nennt, verändern oder beeinflussen.¹⁵ Die richtige, d.h. der Natur entsprechende Entscheidung beruht wiederum auf klaren Vorstellungen (*προλήψεις*) von allem, was wahrgenommen wird. Wenn wir eine klare Vorstellung davon haben, was von uns abhängt und was nicht, können wir uns entscheiden und im Einklang mit der Natur leben. Nun gehört die körperliche Gesundheit zu den Dingen, die *nicht* von uns abhängen – sie ist also ein gleichgültiger Faktor. Und doch: „Gleichgültig“ bedeutet nicht, dass solche Faktoren gänzlich ignoriert werden sollten. Sie sind als solche gleichgültig, aber nicht

¹¹ AHONEN, *Making the Distinction* (2018), p. 359–360.

¹² SEN. *ep.* 94, 8.

¹³ EPICT. *Diss.* 2, 19, 13.

¹⁴ EPICT. *Ench.* 1,1: τῶν μὲν ὄντων τὰ μὲν ἔστιν ἐφ' ἡμῖν, τὰ δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν.

¹⁵ Zu *προαίρεσις* siehe HOFMEISTER PICH, *Προαίρεσις und Freiheit* (2010); FREDE, *A Free Will* (2011), p. 66–88.

in Bezug auf ihre Verwendung, denn diese wiederum hängt von unserer moralischen Entscheidung ab:

ὑγεία ἀγαθόν, νόσος δὲ κακόν; οὐ, ἄνθρωπε. ἀλλὰ τί; τὸ καλῶς ὑγιαίνειν ἀγαθόν, τὸ κακῶς κακόν.

Ist Gesundheit ein Gut, Krankheit ein Übel? Nein, Mensch. Was dann? *Auf die richtige Weise* gesund zu sein (καλῶς ὑγιαίνειν), ist gut; *auf die falsche Weise* gesund zu sein (κακῶς ὑγιαίνειν), ist schlecht.¹⁶

Während Epiktet auf den richtigen oder falschen Gebrauch der Gesundheit hinweist, der ihr einen moralisch relevanten Wert verleihen kann, scheint Senecas Position in dieser Hinsicht viel nuancierter zu sein. Man gewinnt den Eindruck, dass Seneca sich mit der traditionellen stoischen Klassifizierung der Gesundheit als ‚lediglich‘ ein ἀδιάφορον nicht ganz zufrieden gibt.¹⁷ Einige seiner Aussagen scheinen in der Tat die zentrale Rolle der Gesundheit innerhalb der antiken medizinischen Erkenntnistheorie widerzuspiegeln, in der die Gesundheit das primäre Ziel der τέχνη ἰατρική ist – sei es durch präventive oder therapeutische Eingriffe – und (was noch wichtiger ist) körperliche und geistige Gesundheit, die eng miteinander verwoben sind, nicht in einem hierarchischen Verhältnis betrachtet werden können.¹⁸ Obwohl die Gesundheit der Seele (*bona valetudo animi*) vor der körperlichen Gesundheit steht und als solche zuerst bei den Göttern zu suchen ist (ep. 10,4), schließt Seneca dennoch nicht aus, dass der Weise Gesundheit und Reichtum der Krankheit und Armut *vorzieht*, wenn sie vorhanden sind (d. h. als προηγμένα). Interessanterweise definiert er die Gesundheit sogar als *res inaestimabilis*, was er mit dem Leben selbst gleichsetzt oder als wesentliche Bedingung dafür ansieht, wie wir in *De beneficiis* lesen:

Vom Arzt kauft man etwas Unbezahlbares, Leben und Gesundheit (*rem inaestimabilem, vitam ac bonam valetudinem*).¹⁹

Schließlich kann auch die körperliche Gesundheit, wenn sie vorhanden ist, zur besseren Entwicklung der Tugend beitragen (*De vita beata* [dial. 7] 22,3): „Bestimmte Dinge“, so Seneca (und *bona valetudo* ist eines davon), „können zwar verloren gehen, ohne dass das Hauptgut verloren geht, aber sie tragen zum Teil zu der aus der Tugend geborenen beständigen Freude bei“. Wie dieses komplexe Gleichgewicht zu erreichen ist, wird am Anfang von Brief 14 mit typischer rhetorischer Wirksamkeit zusammengefasst:

¹⁶ EPICT. *Diss.* 3, 20, 4.

¹⁷ Vgl. PIGEAUD, *La maladie de l'âme* (1989), p. 336.

¹⁸ Siehe oben, Anm. 8.

¹⁹ SEN. *benef.* 6, 15, 2.

Sic gerere nos debemus, non tamquam propter corpus uiuere debeamus, sed tamquam non possimus sine corpore.

Wir müssen uns nicht so verhalten, als müssten wir für den Körper leben, sondern als könnten wir ohne den Körper nicht leben.²⁰

Auch wenn wir in dem Bewusstsein leben sollten, dass eine übermäßige Sorge um den Körper uns auf Dauer versklavt, sollten wir dennoch darauf achten, dass er keinen vermeidbaren Schaden erleidet (*non nego indulgendum illi, seruendum nego: ep. 14,1*). Denn über die Idee der Gesundheit des Körpers haben die Menschen die Gesundheit der Seele begriffen (*ep. 120,5: noueramus corporis sanitatem: ex hac cogitauius esse aliquam et animi*).

Eine entscheidende Rolle des medizinischen Modells – Gesundheit als Voraussetzung und Ziel eines guten Lebens – in der axiologischen Definition von Gesundheit ist bei Seneca deutlich zu erkennen, und gerade deshalb erweist sich seine Position in dieser Hinsicht im Vergleich zum stoischen κοινή als etwas zwiespältig: Während Epiktet konsequent nach dem Prinzip argumentiert, dass die körperliche Gesundheit kein Gut an sich ist und daher für die moralische Entwicklung zurückgestellt werden kann, bleibt für Seneca *bona valetudo* eine zentrale, wenn nicht gar unverzichtbare Bedingung für die volle Entfaltung des Individuums.

2. Der Philosoph als Arzt und seine Autorität

Die eingangs zitierte Passage aus Epiktets *Dissertationes* erklärt nicht nur die therapeutische Funktion der Philosophie, sondern rechtfertigt auch die *Autorität* des Philosophen. Denken wir an die Rolle des Arztes, heute und in der Antike, gegenüber dem Patienten. Das Wissen, die Haltung und der Ruf des Arztes ermöglichen es ihm, etwas zu verschreiben, *ohne es jedes Mal rechtfertigen zu müssen*.²¹ Epiktets Gleichnis vom ἰατρῆον soll, so behaupte ich, genau dieses Verhältnis andeuten: Um sich zum Besseren, d.h. in Richtung Tugend zu entwickeln, ist es notwendig, sich vertrauensvoll der Autorität des Philosophen zu unterstellen. In *De beneficiis* erklärt Seneca, warum:

Quare et medico et praeceptori plus quiddam debeo nec aduersus illos mercede defungor? quia ex medico et praeceptore in amicum transeunt et nos non arte, quam uendunt, obligant, sed benigna et familiari uoluntate.

Warum bin ich dem Arzt und dem Lehrer noch etwas schuldig, und warum begleiche ich meine Schuld nicht, indem ich sie bezahle? Weil sie sich von Ärzten und Lehrern in Freunde verwandeln, und wir ihnen nicht für ihr Handwerk, das sie verkaufen, sondern für ihre wohlwollende und freundliche Gesinnung [uns gegenüber] zu Dank verpflichtet sind.²²

²⁰ SEN. *ep.* 14, 2.

²¹ TOTELIN, *Authority* (2021).

²² SEN. *benef.* 6, 16, 1.

Demjenigen, der uns auf dem Weg zur Tugend führt, schulden wir unsere tiefste Dankbarkeit:²³ ebenso wie einem (guten) Arzt, der uns nicht nur behandelt und uns sagt, welche Therapie wir einhalten sollen, sondern der sich um uns *kümmert* und mit der Zeit zu einem Freund wird. *Praeceptor* und *medicus* sind jeweils mit der Gesundheit unserer Seele und unseres Körpers betraut. Es handelt sich dabei um Güter, die keineswegs durch ein Handelsgeschäft erworben werden können, denn sie erfordern eine Verbindung zwischen demjenigen, der gibt, und demjenigen, der empfängt, die weit über einen bloßen Vertrag hinausgeht. In beiden Fällen wird eine tiefe Vertrauensbeziehung aufgebaut, in der der Empfänger durch die Anerkennung der Autorität des Gebers eine Veränderung zum Besseren erfährt. Während der erste Schritt zur Genesung darin besteht, die eigene Krankheit anzuerkennen, besteht der nächste darin, sich widerstandslos auf den Rat – und die Autorität – des Arztes/Philosophen zu verlassen und mit den Worten von Epiktet zu sagen „Hilf mir. Bedenke, was ich zu tun habe. Meine Aufgabe ist es, dir zu gehorchen“.²⁴ Nicht zuletzt ist es notwendig, der Autorität des Philosophen/Arztes zu gehorchen, um zu lernen, wie wir unsere Vorstellungen nutzen und somit richtig handeln können:

ἐπεὶ τοιαῦτα λέγε καὶ πρὸς τοὺς ἰατρούς· τίς γὰρ ἡμῶν οὐκ ἔλεγεν ὑγιεινόν τι καὶ νοσερόν, πρὶν Ἱπποκράτη γενέσθαι; ἢ κενῶς τὰς φωνὰς ταύτας ἀπηχοῦμεν; ἔχομεν γάρ τινα καὶ ὑγιεινοῦ πρόληψιν, ἀλλ' ἐφαρμόσαι οὐ δυνάμεθα. διὰ τοῦτο ὁ μὲν λέγει ἀνάτεινον, ὁ δὲ λέγει δὸς τροφήν· καὶ ὁ μὲν λέγει φλεβοτόμησον, ὁ δὲ λέγει σικύασον. τί τὸ αἴτιον; ἄλλο γε ἢ ὅτι τὴν τοῦ ὑγιεινοῦ πρόληψιν οὐ δύναται καλῶς ἐφαρμόσαι τοῖς ἐπὶ μέρους;

Versuch, dasselbe den Ärzten zu sagen: Wer von uns hat nicht schon vor Hippokrates von ‚gesund‘ und ‚krank‘ gesprochen? Oder haben wir diese Worte umsonst ausgesprochen? In der Tat haben wir auch eine Vorstellung von ‚Gesundheit‘, aber wir können sie nicht anwenden. So sagt der eine: „Vermeide es zu essen“, der andere: „Gib ihm zu essen“, dieser: „Lass ihn bluten“, jener: „Schröpfe ihn“. Was ist der Grund dafür? Gibt es einen anderen Grund als den, dass wir nicht in der Lage sind, die Vorstellung von ‚gesund‘ auf bestimmte Sachverhalte richtig anzuwenden?²⁵

Sowohl der Arzt als auch der Philosoph sind in der Lage, den ihnen Anvertrauten individuelle Ratschläge zu erteilen, da sie wissen, was der Gesundheit förderlich ist. Doch trotz dieser grundlegenden Ähnlichkeit gibt es einen bedeutenden Unterschied, der Senecas scharfem Blick nicht entgeht. Während diejenigen, die körperliche Gesundheit (wieder)erlangt haben, nicht unbedingt in der Lage sind, andere mit gesunden Geboten zu versorgen, sind diejenigen, die seelische Gesundheit erlangt haben, in der Lage, auch andere gesund zu machen. In gewisser Weise ist der Weg zur seelischen Gesundheit nicht nur ein Weg der Genesung, sondern beinhaltet auch die

²³ Vgl. GAL. *Aff. Dig.* 5, 6 CMG V 4, 1, 1 S. 17 = 5, 24–25 K.

²⁴ EPICT. *Diss.* 2, 15, 15.

²⁵ EPICT. *Diss.* 2, 17, 8–9.

Aneignung therapeutischer Fähigkeiten: Er macht jeden Menschen zum Heiler seiner selbst und anderer:

Deinde cuius curata suffusio est, is non protinus eum uisum recepit, aliis quoque potest reddere; malitia liberatus et liberat.

Wer vom grauen Star geheilt ist, kann, wenn er wieder sehen kann, anderen das Augenlicht nicht wiedergeben; wer aber von der Bosheit befreit ist, befreit auch andere.²⁶

Epiktet seinerseits äußert einen ähnlichen Vorbehalt. Gesund zu sein, sollte kein Grund zum Rühmen sein, es sei denn, wir haben die Macht, wie Asklepios, andere Menschen durch präzise Rezepte gesund zu machen und unsere eigene Gesundheit als Vorbild zu zeigen:

οὕτως οὐκ ἄρκεῖ σοι τὸ μηδὲν ἀλγεῖν, ἂν μὴ κηρύσσης συνέλθετε πάντες οἱ ποδαγρῶντες, οἱ κεφαλαλοῦντες, οἱ πυρέσσοντες, οἱ χολοί, οἱ τυφλοί, καὶ ἴδετέ με ἀπὸ παντὸς πάθους ὑγῖα; τοῦτο κενὸν καὶ φορτικόν, εἰ μὴ τις ὡς ὁ Ἀσκληπιὸς εὐθὺς ὑποδείξει δύνασαι, πῶς θεραπεύοντες εὐθὺς ἔσονται ἄνοσοι κάκεῖνοι, καὶ εἰς τοῦτο φέρεις παράδειγμα τὴν ὑγίαν τὴν σεαυτοῦ.

Du begnügt dich also nicht damit, keinen Schmerz zu empfinden, sondern musst auch noch verkünden: „Versammelt euch alle, die an den Füßen, am Kopf leiden, die Fieber haben, die Krüppel, die Blinden, und seht mich an, wie gesund und frei von allem Leid ich bin“? Das ist beleidigend und vulgär, es sei denn, du kannst wie Asklepios gleich darauf hinweisen, wie sie zu heilen sind, damit auch sie frei von Krankheit werden, und zu diesem Zweck deine eigene Gesundheit als Beispiel anbieten.²⁷

Das medizinische Modell funktioniert sowohl bei Seneca als auch bei Epiktet auf der Ebene des Betreuungsverhältnisses zwischen dem Philosophen und dem προκόπτων, das seinerseits stark an das Vertrauensverhältnis zwischen Arzt und Patient erinnert. Der allgemeine paternalistische Ansatz, der die Arzt-Patienten-Beziehung in der Antike kennzeichnet,²⁸ bietet auch ein produktives Vergleichselement im Bereich des moralischen Fortschritts. Zwar ist die Vorstellung von der philosophischen Erziehung als medizinischer Behandlung im Panorama der antiken Philosophie keineswegs einzigartig;²⁹ doch sowohl bei Seneca als auch bei Epiktet wird die Metapher, wie ich vorschlage, durch eine bedeutende Unterscheidung weiter qualifiziert. Denn ein wesentlicher Unterschied zwischen der Funktion des Arztes und der des philosophischen Mentors liegt darin, dass die philosophische Erziehung nicht nur mit einem

²⁶ SEN. *ep.* 94, 19.

²⁷ EPICT. *Diss.* 4, 8, 28–29 = EDELSTEIN (1945), p. 205 T. 406.

²⁸ CARRICK, *Medical Ethics* (1995), p. 177; RÜTTEN, *Medizinische Themen* (1996), p. 106–108; SCHULZE, *Patient* (2005), col. 674; STEGER, *Das Erbe des Hippokrates* (2008), p. 116.

²⁹ Vgl. Philo Lar. fr. 2 Mette; HERLER, *Brief an Menoikeus* (2014), p. 45–48. Kurzer Überblick in NOHR, *Vernunft als Therapie und Krankheit* (2021), p. 16–18.

Genesungsprozess vergleichbar ist, in dem der Patient seine Gesundheit wiedererlangt; vielmehr erhält der Patient neben der Gesundheit auch die Fähigkeit, die τέχνη weiterzugeben – mit anderen Worten, der Patient selbst wird in gewisser Weise zum Arzt.

3. Das gute Leben und das Modell der Diätetik

In der hippokratischen Abhandlung *De prisca medicina* (Περὶ ἀρχαίας ἱητρικῆς) unterscheidet der Autor zwei Arten von Diätetik: einerseits die Diätetik als Mittel zur *Wiederherstellung der* Gesundheit, die nicht vorhanden ist, also als Instrument der Therapeutik; andererseits die Diätetik als *präventives* Regime, das es ermöglicht, die bereits vorhandene Gesundheit zu *erhalten*.³⁰ Innerhalb des *Corpus Hippocraticum* sind übrigens sowohl eine Abhandlung *Über die gesunde Diät* (Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς) als auch eine *Über die Diät bei akuten Krankheiten* (Περὶ διαίτης ὁξέων) überliefert, wobei allein schon die Titel von zwei unterschiedlichen Rollen der Diätetik als präventives und kuratives Instrument zeugen. Seneca greift genau diese Unterscheidung in *De ira* auf, einem seiner Werke, das am deutlichsten eine Anlehnung an das medizinische Denken erkennen lässt.³¹ Wenn man den Zorn als eine Krankheit der Seele betrachtet, so Seneca, wird er nicht anders behandelt als die Krankheiten des Körpers (siehe oben, 0):

Ut in corporum cura alia de tuenda ualetudine, alia de restituenda praecepta sunt, ita aliter iram debemus repellere, aliter compescere.

So, wie es bei der Pflege des Körpers Mittel gibt, um die Gesundheit zu erhalten, und andere, um sie wiederzuerlangen, so müssen wir den Zorn auf die eine Weise abwehren und auf die andere beherrschen.³²

Wie bei der Behandlung und Pflege des körperlichen Zustands können auch hier präventive Maßnahmen den Zorn vermeiden, wenn er noch nicht aufgeflammt ist, während kurative Maßnahmen, die den Zorn angehen, die Seele wieder in einen gesunden Zustand versetzen.

Dies ist nicht die einzige Parallele zwischen der Funktion der medizinischen Diätetik und der philosophischen Seelenführung. Wie ein gesunder Körperzustand wird auch eine gesunde Seele nicht auf einen Schlag erreicht. Seneca vergleicht den Weg zur Tugend mit einer langsamen Rekonvaleszenz, bei der die Idee eines allmählichen Fortschritts im Vordergrund steht. Er stellt sich nicht als vollkommen weiser Mann dar – vielmehr zählt er sich selbst zur Schar derer, die noch gegen ihre Laster ankämpfen:

³⁰ Vgl. CH Vet. med. 3 CMG I 1 S. 37–38 = 1.574–578 L.

³¹ Vgl. PIGEAUD, *La maladie de l'âme* (1989), p. 315–336.

³² SEN. *dial.* 4 [*De ira*] 2, 18, 1.

Non perueni ad sanitatem, ne perueniam quidem; delinimenta magis quam remedia podagrae meae compono, contentus, si rarius accedit et si minus uerminatur.

Ich bin noch nicht gesund und werde es auch nie sein; ich stelle mir eher Mittel zusammen, um meine Podagra zu lindern, als sie zu heilen, und ich bin zufrieden, wenn die Anfälle seltener werden und die Schmerzen nachlassen.³³

Gerade diese Unvollkommenheit macht seine Empfehlungen noch überzeugender: Sie beanspruchen nicht die Autorität von oben herab, sondern die Glaubwürdigkeit von Ratschlägen unter Gleichgesinnten – was wiederum auch ein Mittel zur Konstruktion von Autorität ist (dieselbe Strategie, die autobiografische Erzählung der eigenen Unvollkommenheit und Entwicklung als Argumentationsmittel zu verwenden, wird auch von Galen angewandt, um die Glaubwürdigkeit seiner eigenen Ernährungsempfehlungen zu untermauern).³⁴ Seneca stellt sich selbst als jemanden dar, der noch nicht vollkommen gesund ist, sondern noch mit seiner Krankheit zu kämpfen hat, wie ein Rekonvaleszent. Die Ernährung des Rekonvaleszenten wird durch einen speziellen Zweig der Diätetik geregelt, die sogenannte Analeptik (ἀναληπτική), wie die pseudogalenische *Introductio sive Medicus* bezeugt:

ὁ γὰρ ἀναλαμβάνων οὐκέτι μὲν παρὰ φύσιν ἔχει, οὐπω δὲ κατὰ φύσιν, ἀλλ' ὁδεύει, ἄρτι ἀπαλλαγείς τοῦ παρὰ φύσιν, εἰς τὸ κατὰ φύσιν, διόπερ ἑτέρας ἀγωγῆς δεῖται, οὔτε θεραπευτικῆς, οὐ γὰρ νοσεῖ, οὔτε τῆς ἐπὶ τῶν ὑγιαίνόντων, οὐπω γὰρ τελείως ὑγιαίνει.

Der Rekonvaleszente befindet sich nicht mehr in einem unnatürlichen, aber auch noch nicht in einem naturgemäßen Zustand: Er ist gerade auf dem Weg vom unnatürlichen zum natürlichen Zustand und bedarf daher weiterer Hilfe, die weder therapeutischer Art ist, da er nicht krank ist, noch hygienischer Art, da er noch nicht ganz gesund ist.³⁵

Um einen späteren Ausbruch von Krankheiten zu vermeiden, ist auch eine gute Erziehung von klein auf wichtig. So, wie eine gute körperliche Konstitution von Kindesbeinen an gepflegt werden muss, muss auch die Vorbeugung von Krankheiten der Seele früh beginnen. Mit Senecas Worten:

Plurimum, inquam, proderit pueros statim salubriter institui; difficile autem regimen est, quia dare debemus operam, ne aut iram in illis nutriamus aut indolem retundamus.

Es wird für die Kinder förderlich sein, sage ich, wenn sie von Anfang an gesund erzogen werden; aber es ist schwierig, [die richtige] Herangehensweise zu finden, denn wir

³³ SEN. *dial.* 7 [*De vita beata*] 17, 3–4.

³⁴ GAL. *De bonis malisque sucis* 1 CMG V, 4, 2 S. 392–393 = 6, 755–756 K; RAIOLA, *Nel tempo di una vita* (2015), p. 131–133.

³⁵ (GAL.) *Introductio* 8, 4 S. 17 Petit.

müssen darauf achten, keinen Zorn in ihnen zu nähren, aber auch ihren Charakter nicht zu kasteien [...].³⁶

Auch in den medizinisch-diätetischen Schriften der Zeit spielt die Sorge um eine geregelte Lebensführung eine Rolle. Galen wiederum weist im ersten Buch von *De sanitate tuenda* ausdrücklich auf den Zusammenhang zwischen einer gesunden Lebensweise für den Körper und der Bildung eines guten Charakters hin:

ὁ δὴ τοιοῦτος ἄνθρωπος, ὑπὸ τὴν ὑγιεινὴν ἀγόμενος τέχνην, εὐτυχὴς μὲν ἂν εἴη τις, εἰ μετὰ τὴν πρώτην ἀποκύησιν ἐπιστατοῖτο πρὸς αὐτῆς· οὐτῷ γὰρ ἂν τι καὶ εἰς τὴν ψυχικὴν ὀνίαιτο, τῆς χρηστῆς διαίτης ἥθη χρηστὰ παρασκευαζούσης.

Sicherlich wäre ein solcher Mensch glücklich, der nach den Grundsätzen der Hygiene (ὑπὸ τὴν ὑγιεινὴν ἀγόμενος τέχνην) erzogen und ihr gleich nach der Geburt anvertraut würde. Auf diese Weise würde auch seine Seele gefördert, denn eine gute Lebensweise formt einen guten Charakter.³⁷

Seneca macht sich das medizinische Modell und die Idee der präventiven Diätetik zu eigen, was seiner sehr wertschätzenden Auffassung von körperlicher Gesundheit entspricht (siehe oben, 0): 1) Es gibt zwei Arten von Diätetik/Lebensstilregulierung: einerseits für kranke Menschen, die ihre Gesundheit wiedererlangen wollen, andererseits für Menschen, die ihre Gesundheit erhalten wollen; 2) Der Fortschritt bei der Wiedererlangung der körperlichen und moralischen Gesundheit ist ein allmählicher Prozess, der einer besonderen Anleitung bedarf; 3) Eine frühe Gewöhnung an eine gesunde Lebensweise ist für die Etablierung eines beständigen guten Habitus unerlässlich. Epiktets Position hingegen ist hier wieder radikaler. Er scheint in der Tat die Definition von Gesundheit als ἀδιάφορον auf die Spitze zu treiben und kommt sogar zu dem Schluss, dass es sinnlos ist, nach körperlicher Gesundheit zu streben:

Υγείας οὖν μὴ ὀρέγωμαι; – μηδαμῶς, μὴδ' ἄλλου ἀλλοτρίου μηδενός. ὁ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐπὶ σοὶ παρασκευάσαι ἢ τηρῆσαι ὅτε θέλεις, τοῦτο ἀλλότριόν ἐστιν.

„Soll ich dann nicht nach Gesundheit streben?“ Überhaupt nicht, auch nicht nach etwas anderem, das fremd ist. Und fremd ist das, was nicht in deiner Macht steht, dir zu verschaffen oder zu erhalten (παρασκευάσαι ἢ τηρῆσαι), wenn du willst (meine Kursivierung).³⁸

Diese Sichtweise steht in völligem Gegensatz zu der medizinisch-diätetischen Vorstellung³⁹ von Gesundheit als einem Zustand, der kontrolliert, bewahrt und wiederhergestellt werden kann, abgesehen von unvorhergesehenen Unterbrechungen.

³⁶ SEN. *dial.* 4 [De ira] 2, 21, 1; vgl. ep. 95, 5: *Deinde etiam si recte faciunt, nesciunt facere se recte. non potest enim quisquam nisi ab initio formatus et tota ratione compositus omnis exsequi numeros ut sciat quando oporteat et in quantum et cum quo et quemadmodum et quare.*

³⁷ GAL. *DST* 1, 7, 1 CMG V, 4, 2 S. 16 = 6,32 K.

³⁸ EPICT. *Diss.* 4, 1, 76–77.

³⁹ Vgl. VAN DER EIJK, *Gesundheit, Lebensstil und Verantwortung* (2021).

Allenfalls die Einhaltung einer bestimmten Lebensführung, wie diese ein Kranker (διαγωγή ὡς ἄρρωστος) befolgen würde, kann nach Epiktet helfen, die Seele in ihrem Fortschritt zur Tugend zu stärken (Diss. 3,13,20).

4. Fazit

Aus der vorangegangenen Analyse ausgewählter Passagen lassen sich einige Schlussfolgerungen über die Rolle des medizinischen Modells in unseren beiden Fallstudien ziehen. Während Epiktet eine recht radikale Auffassung vom Wert der (körperlichen) Gesundheit vertritt, zeigt Seneca eine nuanciertere Position. Der Einfluss der medizinischen Sprache und Methode ist bei beiden offensichtlich, aber Seneca scheint dem medizinischen Modell aufgrund seiner weniger dogmatischen Haltung eine größere Rolle einzuräumen.

1) Sowohl Seneca als auch Epiktet betrachten die körperliche Gesundheit als einen gleichgültigen Faktor (ἀδιάφορον, *indifferens*), ganz im Sinne der stoischen Lehre. Doch während Epiktet diese Position konsequent beibehält, zeigt Seneca auch eine deutlich positive Einschätzung. Ihm zufolge spielt die Gesundheit des Körpers eine unverzichtbare Rolle für die volle Entfaltung der Tugend.

2) Sowohl Seneca als auch Epiktet stellen den Weisen als einen Arzt dar, dem die Gesundheit der Seele anvertraut ist. Seine Autorität beruht nicht nur auf der Beziehung der Fürsorge und des Vertrauens, die er zu seinen Schülern aufbaut, sondern auch auf seiner eigenen (vollständigen oder fortgeschrittenen) Erfahrung der Selbstveränderung, die ihn befähigt, für andere ein Ratgeber zu sein. Ein grundlegender Unterschied zwischen dem medizinischen und dem philosophischen Prozess der Selbstveränderung und Genesung (besonders deutlich bei Seneca und angedeutet bei Epiktet) liegt in der Aneignung von Kompetenz, die während dieses Prozesses stattfindet. Während das einzige Ziel der medizinischen Therapie die Genesung des Patienten ist, hat die philosophische Therapie den Vorteil, dass die genesene Person *ipso facto* auch die Kompetenz erwirbt, andere zu heilen.

3) Die medizinische Diätetik mit ihren verschiedenen Bereichen und Vorschriften erweist sich als grundlegender Bezugspunkt für die Definition einer gesunden Lebensweise aus philosophischer Sicht. Auch hier zeigt Seneca eine größere und konkretere Offenheit gegenüber dem medizinischen Vorbild, während Epiktet eine skeptischere Haltung gegenüber der Möglichkeit, die Gesundheit durch die Lebensführung zu beeinflussen, zeigt.

Literaturverzeichnis

- AHONEN, Marke: *Making the Distinction: The Stoic View of Mental Illness*. In: *Mental Illness in Ancient Medicine. From Celsus to Paul of Aegina*. Ed. Ch. Thumiger – P. Singer. Leiden – Boston: Brill, 2018, p. 341–364.
- CARRICK, Paul: *Medical Ethics in Antiquity*. Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic Publishers, 1995.

- COOPER, John M.: *The Relevance of Moral Theory to Moral Improvement in Epictetus*. In: *The Philosophy of Epictetus*. Ed. T. Scaltsas – Andrew S. Mason. Oxford: New York: Oxford University Press, 2007, 9–19.
- FREDE, Michael: *A Free Will. Origins of the Notions in Ancient Thought*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2011.
- HADOT, Pierre: *Exercices spirituels et philosophie antique*. Paris: Études Augustiniennes, 1987.
- HEßLER, Jan Erik: *Epikur. Brief an Menoikeus. Text, Übersetzung und Kommentar*. Basel: Schwabe, 2014.
- HOFMEISTER PICH, Roberto: *Προαίρεσις und Freiheit bei Epiktet. Ein Beitrag zur philosophischen Geschichte des Willensbegriffs*. In: *Wille und Handlung in der Philosophie der Kaiserzeit und Spätantike*. Ed. J. Müller – R. Hofmeister Pich. Berlin – New York: De Gruyter, 2010, p. 95–127.
- LUCHNER, Katharina: *Philiatroi. Studien zum Thema der Krankheit in der griechischen Literatur der Kaiserzeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.
- NOHR, Olaf: *Vernunft als Therapie und Krankheit: Medizinische Denkfiguren in der Geschichte der Philosophie*. In: *Was ist Gesundheit? Interdisziplinäre Perspektiven aus Medizin, Geschichte und Kultur*. Ed. Ph. van der Eijk et al. Berlin – Boston: De Gruyter, 2021, pp. 15–29.
- PIGEAUD, Jackie: *La maladie de l'âme. Étude sur la relation de l'âme et du corps dans la tradition médico-philosophique antique*. Paris: Les Belles Lettres, 1989.
- RAIOLA, Tommaso: *Nel tempo di una vita. Studi sull'autobiografia in Galeno*. Pisa – Roma: Fabrizio Serra Editore, 2015.
- RÜTTEN, Thomas: *Medizinethische Themen in den deontologischen Schriften des Corpus Hippocraticum*. In: *Médecine et morale dans l'antiquité*. Ed. H. Flashar – J. Jouanna. Vandœuvres – Genève: Fondation Hardt, 1996, p. 65–120.
- SCHULZE, Christian: *Patient*. In: *Antike Medizin. Ein Lexikon*. Ed. Karl-Heinz Leven. München: Verlag C.H. Beck, 2005, col. 673–678.
- SINGER, Peter: *Classification, Explanation and Experience: Mental Disorder in Graeco-Roman Antiquity*. In: *Systems of Classification in Premodern Medical Cultures: Sickness, Health, and Local Epistemologies*. Ed. U. Steinert. Abingdon: Routledge, 2020, pp. 279–306.
- STEGE, Florian: *Das Erbe des Hippokrates. Medizinethische Konflikte und Ihre Wurzeln*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.
- THUMIGER, Chiara – SINGER, Peter: *Introduction. Disease Classification and Mental Illness: Ancient and Modern Perspectives*. In: *Mental Illness in Ancient Medicine. From Celsus to Paul of Aegina*. Ed. Ch. Thumiger – P. Singer. Leiden – Boston: Brill, 2018, pp. 1–32.
- TOTELIN, Laurence: *Authority*. In: (ed.): *A Cultural History of Medicine in Antiquity*. Ed. L. Totelin. London: Blackwell, 2021, pp. 189–210.
- VAN DER EIJK, Philip: *Cure and (In)curability of Mental Disorders in Ancient Medical and Philosophical Thought*. In: *Mental Disorders in the Classical World*. Ed. W. Harris. Leiden/Boston: Brill, 2013, p. 307–338.
- VAN DER EIJK, Philip: *Gesundheit, Lebensstil und Verantwortung: Historische Wurzeln und gegenwärtige Perspektiven*. In: *Was ist Gesundheit? Interdisziplinäre Perspektiven aus*

Medizin, Geschichte und Kultur. Ed. Ph. van der Eijk *et al.* Berlin/Boston: De Gruyter, 2021, pp. 30–42.

Abstrakt: Obsahom príspevku je komparatívna analýza Senecovho a Epiktétovho chápania telesného a duševného zdravia (ὕγεια, valetudo), ktorá viedla k nasledujúcim zisteniam: 1) Seneca aj Epiktétos považujú telesné zdravie za indiferentný faktor (ἀδιάφορον, indifferens), čo je v súlade so stoickým učením. Avšak zatiaľ čo Epiktétos zastáva tento postoj dôsledne, Seneca ponúka diferencovanejšie, pozitívnejšie hodnotenie a tvrdí, že telesné zdravie zohráva kľúčovú úlohu pri plnom rozvoji cnosti. 2) Seneca aj Epiktétos zobrazujú múdreho človeka ako lekára zodpovedného za zdravie duše. Jeho autorita sa zakladá nielen na starostlivosti a dôvere, ktorú nadväzuje so svojimi žiakmi, ale aj na jeho vlastnej pokročilej skúsenosti so sebahpremieňaním, ktorá ho oprávňuje viesť ostatných. 3) Lekárska dietetika slúži v rámci svojich rôznych oblastí ako rozhodujúci referenčný bod pre stoickú koncepciu zdravého života.

Kľúčové slová: Seneca, Epiktétos, zdravie, stoicizmus, cnosť

Dr. phil. Vincenzo Damiani
Universität Ulm
Institut für Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin
Barbara Mez-Starck-Haus
Oberberghof 7
D-891081 Ulm
Deutschland
vincenzo.damiani@uni-ulm.de

Grécka filológia v Rímskej ríši v 2. storočí po Kr.*

Jana Grusková

Bratislava

Greek Philology in the Roman Empire in the 2nd Century AD.

Abstract: The article aims at introducing into the Slovak-speaking environment the issues of specialized research focused at a more thorough understanding of Greek philology in the Roman Empire in the 2nd century AD. At that time, Greek philology and related research in the field of Greek grammar and linguistics flourished and made important advances. The article presents some aspects of these activities. It pays attention to today's understanding of the term philology in Slovakia. By using as an example a completely preserved work of one of the most prolific scholars, it allows a closer look at topics, ideas, approaches, methods etc. of philologists/grammarians/linguists of that time.

Keywords: Greek philology, Greek scholarship, Greek grammar, second century AD, Roman Empire

V kontexte antickej kultúry, jej rozmanitých podôb a jej tradícií má filológia predovšetkým nasledujúce ciele: obnovovať, zachovávať a prenášať texty literárnej tradície, porozumieť týmto textom, správne ich interpretovať a primerane ich sprostredkovať.¹ Vnímanie slova „filológia“ v súčasnom slovenskom jazykovom prostredí súvisí na jednej strane s lokálnou kultúrnou tradíciou, na druhej strane s jeho dnešným postavením, najmä ako názvu odboru na vysokých školách (zastrešujúceho rôzne filológie), ktorý v sebe zahŕňa široké spektrum vedomostí a zručností. Pokiaľ ide o klasickú filológiu, chápeme pod týmto pojmom ako jazykovú (gramatickú a jazykovednú) prípravu, tak aj interpretáciu textov (jazykovú, historickú, kultúrnu, literárno-estetickú atď.) a všetky ostatné činnosti, ktorým sa klasický filológ pri svojej práci venuje a ktoré často presahujú do iných disciplín.

Pri skúmaní filológie v 2. storočí po Kr., a teda aj gramatiky a jazykovedy, ktoré s ňou boli úzko spojené,² je veľkým problémom fragmentárny stav zachovania prameňov. Iba veľmi malá časť toho, čo sa vytvorilo, prežila v pôvodnej podobe a v pôvodnom rozsahu. Niektoré zachované diela sú výsledkom systematickej selekcie, za iné vďačíme náhode. Originálne znenie máme k dispozícii iba v ojedinelých prípadoch. Naše poznanie sa tak spravidla opiera iba o fragmenty, a aj to často len sprostredkované cez pramene (svedectvá) nepriamej tradície, ako citáty, výťahy, parafrázy, zmienky a pod.

* Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č. 1/0888/21 *Analýza procesov selekcie a systematizovania poznatkov v gréckej filológii počas jej rozkvetu v Ríme Marca Aurelia* (Univerzita Komenského, Bratislava).

¹ Pozri PFEIFFER, *History of classical scholarship* (1968), s. 3; MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 185; DUBISCHAR, *Typology* (2015), s. 545–546.

² Výstižné zhrnutie aktuálneho stavu bádania v danej problematike (spolu s odkazmi na ďalšiu literatúru) podal v roku 2015 Stephanos Matthaios v rozsiahlej štúdii *Greek Scholarship in the Imperial Era and Late Antiquity* (na 113 stranách), na ktorú sa v nasledujúcich riadkoch opakovane odkazuje, pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015).

u neskorších autorov. Mnohé preto zostáva veľmi zahmlené, nejasné a torzovité. Ďalším úskalím je neuspokojivý stav edičného spracovania zachovaného pramenného materiálu. Pre veľký počet textov totiž neexistujú moderné kritické edície, ani štúdie, ktoré by systematicky spracovávali komplikovanú textovú tradíciu.³

Grécka filológia, ktorej súčasťou bolo skúmanie jazyka, sa etablovala ako samostatná disciplína v 3. storočí pred Kr. v Alexandrii v tzv. helenistickom období dejín gréckej kultúry. Systematicky sa rozvíjala počas posledných troch storočí pred Kr., najmä vďaka bádaniu alexandrijských učencov. Jej obsahom bolo štúdium a spracovanie diel literárnej tradície, ktoré zahŕňalo ako filologickú interpretáciu, tak aj gramatickú analýzu. Zatiaľ čo bola gramatika počas prvého obdobia, ktoré sa končí asi začiatkom 1. storočia pred Kr., primárne viazaná na výklad literárnych textov, v druhej etape, ktorá sa začína 1. storočím pred Kr. a spadá od roku 31 pred Kr. do tzv. cisárskeho obdobia,⁴ narastali požiadavky na teoretickú stránku jazyka, čo sa prejavilo v tom, že sa postupne rozpracovávala a systematizovala lingvistická teória.⁵ Prvé obdobie je reprezentované alexandrijskými filológmi ako Zénodotos z Efezu (asi 330 – po 260 pred Kr.), Aristofanés z Byzantia (asi 257 – 180 pred Kr.) a Aristarchos zo Samothráky (asi 215 – 144 pred Kr.).⁶ V druhom období citeľne narastá počet štúdií zameraných na otázky jazyka, jeho štruktúry a jeho správneho používania. Učenci ako Tyrannión z Amisu, ktorý žil v Ríme, a Tryfón z Alexandrie obohatili v 1. storočí pred Kr. toto bádanie dôležitými prácami.⁷ V nasledujúcich obdobiach našli významných pokračovateľov, najmä v bádateľoch, akými boli v 2. storočí po Kr. Apollónios Dyskolos a jeho syn Héródianos z Alexandrie. Gramatika v užšom zmysle, teda lingvistická teória, tak stála spočiatku v službách filológie, zameranej na textovú kritiku a interpretáciu literatúry, a len pomaly, v dlhotrvajúcom procese, si získavala svoju autonómiu.⁸

Pojmy filológia, gramatika a jazykoveda teda nepredstavujú v sledovanom období rôzne akademické disciplíny, ale reprezentujú podstatné oblasti jednej disciplíny označovanej ako γραμματικὴ τέχνη.⁹ To isté platí aj pre jej predstaviteľov, tí

³ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 185. K moderným edičným projektom pozri dodatok na konci tejto štúdie.

⁴ Obdobie od 1. storočia pred Kr. do začiatku 6. storočia po Kr. možno rozdeliť na dve veľké epochy, ktoré sa označujú ako „cisárske obdobie“ a „neskorá antika“, pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), *passim*.

⁵ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 197–198.

⁶ Pozri Brill's *Companion to Ancient Greek Scholarship* (2015), *passim*.

⁷ Iní učenci, napr. Didymos Chalkenteros (okolo 65 pred Kr. – okolo 10 po Kr.) v Alexandrii, sa venovali predovšetkým filologickej činnosti.

⁸ Krátky súhrn tejto problematiky ponúka SVOBODA *et al.*, *Gramatika* (1973), s. 217–218. Podrobnejšie informácie obsahujú napr. moderné súborné publikácie uvedené v nasledujúcej poznámke.

⁹ V moderných štúdiách sa niekedy používa pojem „filológia a gramatika“, pozri napr. MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), často sa však hovorí jednoducho o gramatikoch. Angličtina si nezriedka pomáha

sa nazývali γραμματικοί.¹⁰ V ére helenizmu bola γραμματική τέχνη pestovaná v alexandrijskej a pergamskej filologickej škole. Každá z týchto inštitúcií bola štruktúrovaná ako σχολή, čo predpokladalo úzky vzťah medzi učiteľmi a žiakmi. Cez princíp školskej príslušnosti a tiež nástupníctva (διαδοχή) od jednej generácie k ďalšej sa zabezpečovala aj kontinuita v otázkach teórie a metodológie.¹¹ Alexandrijská škola zastávala názor, že v jazyku vládne obsahovo-formálny paralelizmus, poriadok, *analógia*, zatiaľ čo stoici,¹² u ktorých sa gramatika prelínala s filozofiou, tvrdili, že v jazyku prevláda skôr nepravidelnosť a nerovnomernosť, *anomália*.¹³ Analogisti sa usilovali bohatstvo jazykových foriem usporiadať do skloňovacích, časovacích a iných paradigmatických schém a tak vypracovávali pravidlá a vzory, zatiaľ čo anomalisti dokazovali, že pravidlá a vzory majú mnoho výnimiek.¹⁴ Oba prístupy boli prínosné a viedli k vypracovaniu komplexného opisu gréckeho jazyka.¹⁵

V porovnaní s helenistickým obdobím, keď sa bádateľská činnosť sústredila v Alexandrii a Pergame, nadobudla disciplína v cisárskej dobe kozmopolitnejší rozmer. Okrem svojho stáleho postavenia v školstve zaznamenala mohutný geografický rozmach a rast, rozvíjali sa ďalšie významné vedecké ohniská.¹⁶ Alexandrijskí učitelia zachovávali tradíciu, ktorá ich spájala s ich helenistickými predchodcami. Práve vďaka tejto silnej väzbe a kontinuite zostala Alexandria v oblasti filologického a gramatického vzdelávania popredným centrom až do konca antiky.¹⁷ Antická filológia a jazykoveda vykazovali počas celého vývoja výraznú kontinuitu, ktorá je veľmi typická aj pre 2. storočie po Kr. Vytvárali sa tu predpoklady pre plynulý prechod cez neskorú antiku do stredoveku, do byzantského obdobia.¹⁸

Antická filológia sa počas svojho etablovania snažila vymedziť vlastné oblasti bádania v protiklade k iným vedným disciplinám. Predmetom jej bádania bola lite-

pojmi „scholars“ a „scholarship“. Pozri napr. *Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship* (2015) či *Ancient Scholarship and Grammar. Archetypes, Concepts and Contexts* (2011).

¹⁰ Odrasom tejto skutočnosti sú aj názvy edičných radov, ako napr. *Grammatici Graeci* alebo *Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker*; pozri dodatok na konci tejto štúdie.

¹¹ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 203–204.

¹² Hlavnými predstaviteľmi boli Chrysippos zo Soloi (okolo 280 – 207 pred Kr.), ktorý pôsobil v Aténach, a Kratés z Mallu († okolo 145 pred Kr.), ktorý pôsobil v Pergame.

¹³ Výstižné, jazykovedne vysoko kompetentne sformulované zhrnutie v slovenčine podáva ONDRUŠ, *Kapitoly z dejín jazykovedy* (1975), 82–83. Tieto prístupy anticipovali teoreticko-metodologické problémy modernej jazykovedy.

¹⁴ Pozri ONDRUŠ, *Kapitoly z dejín jazykovedy* (1975), 83.

¹⁵ Pozri tamže. Ten slúžil ako model pre opis gramatiky latinského jazyka a neskôr pri opise národných jazykov.

¹⁶ Pozri napr. MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 196, 206–207.

¹⁷ Pozri tamže, s. 206. Na začiatku cisárskej éry a počas 1. storočia po Kr. bola väčšina gréckych filológov, „gramatikov“, pôsobiach v Ríme pôvodne vyškolená v Alexandrii.

¹⁸ Pozri tamže, s. 196.

rárna tradícia, avšak v porovnaní s dnešným širokým vnímaním s istými obmedzeniami. Celý rad spisov tzv. odbornej či naukovej literatúry (medicínskych, astronomických, matematických, geometrických, geografických a pod.) spravidla nepatrí do oblasti bádania filologicko-gramatickej činnosti.¹⁹ Výkladu vedeckej literatúry sa venovali zástupcovia jednotlivých vedných disciplín.²⁰ V diachrónnom priereze však môžeme sledovať časté prieniky. Aj bohaté komentáre k dielam, ktoré patrili primárne do oblasti bádania iných vedných disciplín, napr. komentáre k antickým filozofickým textom, obsahujú mnoho aspektov γραμματική τέχνη. V období 2. storočia po Kr. sa takéto prvky stávajú prirodzenou súčasťou diel, napr. u Galéna.²¹

Obdobie 2. storočia po Kr. bolo v mnohom geograficky, kultúrne a politicky rôznorodé, aj pokiaľ ide o dejiny antickej filológie, „gramatiky“, a v jej rámci jazykovedy. Dôležitým aspektom bol aj vzťah medzi gréčtinou a latinčinou v Rímskej ríši. Sem patrí napr. vyučovanie latinčiny a pôsobenie latinských gramatikov vo východných provinciách.²² Pre toto obdobie je charakteristický atticizmus, ako jazykový, tak literárny.²³ Bol determinovaný uvedomelou závislosťou na kánone klasických, predovšetkým attických autorov, ktorí boli považovaní za nasledovaniahodné vzory v jazykovej a literárnej forme. Reprezentantmi literárneho atticizmu boli rétori. V tomto období zaznamenala filológia nárast kontaktov s rétorikou; rozdiel medzi nimi spočíval predovšetkým vo výskumnej perspektíve a cieľoch. Rétorika sa zameriavala na súčasnú tvorbu, zaujímal sa o prozaické texty literárnej tradície pre potreby vzdelávania, vnímala ich ako referenčný materiál pre prípravu a hodnotenie nových textov.²⁴ Filologicko-jazykovedná činnosť sa zas predovšetkým zameriavala na literárne dedičstvo poézie. Ďalším fenoménom bolo hnutie „druhá sofistika“. ²⁵ Vzišlo z Malej Ázie a od konca 1. storočia po Kr. sa postupne rozšírilo takmer po celom impériu. Hlavnými predstaviteľmi boli opäť rétori, tzv. sofisti, ktorí pôsobili ako súkromní či štátni učitelia a vo svojej spisovateľskej činnosti napodobňovali klasické vzory, ale aj staré literárne formy a námety. Pri nástupe na štúdium rétoriky sa vyžadovalo, aby mal študent už skončené vzdelanie u gramatika, iba tak si potom dokázal riadne osvojiť aj literárne modely.²⁶

¹⁹ Pozri tamže, s. 191–192.

²⁰ Pozri tamže.

²¹ Pozri napr. ŠIBAL, *Filologické a lexikografické aspekty* (2023).

²² Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 192.

²³ Pozri napr. PAGANI, *Language Correctness* (2015), s. 828–830; MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 290–296; DICKEY, *The Sources of our Knowledge* (2015), s. 466–468.

²⁴ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 192. Rétori v tom období pestovali aj literárnu kritiku. Rétorika bola zároveň prostriedkom zábavy pre vzdelané vrstvy obyvateľstva.

²⁵ Pozri PHILOSTR. *Vit. Soph., passim*.

²⁶ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 291.

Obsah a úlohy antickej γραμματική τέχνη sa začali systematizovať veľmi skoro. Zachované doklady²⁷ ukazujú, že tento proces inicioval Aristarchos žiak Dionysios Thrax (Διονύσιος ὁ Θραξ, asi 180/170 – 90 pred Kr.).²⁸ Definoval „γραμματική“ a určil jej časti („části“): cieľom bolo analyzovať „to, čo povedali básnici a prozaici“, t. j. preskúmať literárny obsah diel a spôsob ich vyjadrenia. Výklad pritom zahŕňal aj niektoré oblasti lingvistiky, ako napr. hľadanie etymológií (ἐτυμολογίας εὔρεσις) či sledovanie analógií za účelom priradenia slov k správnej flektívnej paradigme (ἀναλογίας ἐκλογισμός).²⁹

Podľa svedectva Sexta Empeirika (cca 160 – 210 po Kr.) v diele *Proti grammatikōi* už Asklepiadēs – gramatik zo začiatku 3. storočia pred Kr. – delil filologickú prácu, t. j. γραμματική τέχνη, na tri časti (μέρη) (*Math.* 1, 91–96 [ed. Mau]; porov. *Math.* 1, 252); μέρος τεχνικόν, „technická časť“, t. j. systematický opis jazyka; μέρος ἰδιαιτερον, „osobitná časť“, t. j. filologická analýza a textová kritika; μέρος ἱστορικόν, „historická časť“, t. j. interpretácia reálií.³⁰ V tzv. Tyranniónovom systéme „gramatika“ pozostávala zo štyroch špecifických častí (μέρη) – textová kritika (διορθωτικόν), čítanie (ἀναγνωστικόν), interpretácia (ἐξηγητικόν) a estetické hodnotenie literatúry (κριτικόν); tie boli zas podporované štyrmi pomocnými nástrojmi (ὄργανα), a to vysvetlenie glos a básnickej slovnej zásoby (γλωσσηματικόν), štúdium reálií (ἱστορικόν), metrický rozbor (μετρικόν) a gramatický rozbor (τεχνικόν). Posledné menované μέρος τεχνικόν sa zameriavalo na prezentáciu základnej štruktúry jazyka od hlások až po vetu, s dôrazom na časti reči (μέρη τοῦ λόγου), a na teóriu správneho používania jazyka (ἐλληνισμός).³¹ Sextos Empeirikos nás ďalej informuje, že Démétrios Chlōros – gramatik, ktorý žil pravdepodobne v 1. storočí pred Kr. – definoval „γραμματική“ ako náuku (τέχνη) „o tom, čo hovoria básnici, ale aj poznanie jazyka podľa bežného zvyku“: *Math.* 1, 84 γραμματική ἐστὶ τέχνη τῶν παρὰ ποιηταῖς τε <καὶ συγγραφεῦσι λεγομένων> (add. Di Benedetto³²) καὶ τῶν κατὰ τὴν κοινὴν

²⁷ SEXT. EMP. *Math.* 1, 57: Διονύσιος μὲν οὖν ὁ Θραξ ἐν τοῖς παραγγέλμασί φησι ‘γραμματική ἐστὶν ἐμπειρία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσι λεγομένων’ atd’.

²⁸ Pôvodom pravdepodobne z Alexandrie, kde žil a pracoval. Pokúsil sa uviesť do systému vtedajšie poznatky o gréckom jazyku. Dielo *Τέχνη γραμματική, Náuka o grammatike*, tradované pod jeho menom, sa stalo štandardnou učebnicou gréčtiny na jeden a pol tisícročia a zároveň vzorom pre rímskych gramatikov. Pre kritickú edíciu pozri UHLIG, *Dionysii Thracis Ars grammatica* (1883); k autorstvu pozri DICKEY, *The Sources of our Knowledge* (2015), s. 475–476; ERBSE, *Zur normativen Grammatik der Alexandriner* (1980); MUCHNOVÁ, *Dionysios Thrax* (2009); *Brill’s Companion to Ancient Greek Scholarship* (2015), *passim* (s odkazmi na ďalšiu literatúru); ONDRUŠ, *Kapitoly z dejín jazykovedy* (1975), 83–84.

²⁹ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 198.

³⁰ Pozri tamže, s. 198–199.

³¹ Pozri tamže.

³² Doplnil Vincenzo Di Benedetto (1966). Porovnaj definíciu u Dionysia Thraka (GG 1, 1, 2–3): Γραμματική ἐστὶν ἐμπειρία τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολλὸν λεγομένων; pozri aj pozn. 27.

συνήθειαν λέξεων εἶδησις.³³ Ako vidno, v tomto období už nebolo jej úlohou len interpretovať literárne texty a skúmať ich jazykovú stránku, teraz zahŕňala aj znalosť jazyka v jeho každodennej podobe, t. j. v jeho používaní mimo literárnych kontextov. Démétriov názor zdieľali aj iní filológovia.³⁴ Tento vývoj možno pozorovať v dielach 1. a 2. storočia po Kr. Aj Quintilianus (1. st. po Kr.) vo svojej *Institutio oratoria* (1, 4, 2) definoval gramatiku veľmi podobne a rozdelil jej činnosť na „*ratio loquendi*“ a „*enarratio auctorum*“ (*Inst.* 1, 9, 1).³⁵

Vonkajšie podmienky v 2. storočí po Kr. žičili gréckej kultúre. Cisár Hadrianus (reg. 117–138) bol jej obdivovateľom, čo sa prejavilo v mnohých aktivitách na podporu v oblasti umenia, literatúry i architektúry v Ríme aj v provinciách. V Ríme založil v roku 135 Athenaeum podľa vzoru alexandrijského Múzea, čím mesto dosiahlo samostatné postavenie v gréckej vzdelanosti.³⁶ Už v 1. storočí po Kr. oscilovala filológia, γραμματικὴ τέχνη, medzi Alexandriou a Rímom.³⁷ Od 2. storočia po Kr. sa vďaka plateným akademickým postom integrovala do systému základného a vysokoškolského vzdelávania v ríši. Hadrianove predpisy stanovovali, že verejní gramatici mali rovnaké privilégia ako iní učitelia, napríklad filozofi, rétori a lekári.³⁸ Nezriedka dosahovali vysoké pozície a veľkú úctu, mali vplyv na politiku. Často boli angažovaní ako vychovávatelia princov, napr. „gramatik“ Alexandros z Kotiaia bol vychovávateľom Marca Aurelia. Okrem verejných učiteľských miest pre „gramatiku“ fungovali profesorské miesta v alexandrijskom Múzeu a v Athenaeu v Ríme. Aj pre Atény bolo zriadenie štátneho profesorského postu novým impulzom (no je zrejmé, že tu „gramatické“ štúdiá zohrávali menšiu úlohu než štúdiá na poli filozofie a rétoriky).³⁹

Nová vlna filhelénstva prichádza s Marcom Aureliom (nar. 121 po Kr.; reg. 161–180). Tak ako pre Hadriana, ktorý ho určil za nástupcu svojho nasledovníka Antonina Pia,⁴⁰ bolo aj pre neho grécke kultúrne dedičstvo predmetom obdivu a zdrojom inšpirácie.⁴¹ Marcus Aurelius mal pozoruhodné vzdelanie v gréckom jazyku

³³ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 199.

³⁴ Pozri SEXT. EMP. *Math.* 1, 84: Δημήτριος δὲ ὁ ἐπικαλούμενος Χλωρὸς καὶ ἄλλοι τινές. Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 199–200.

³⁵ Quint. *Inst.* 1, 4, 2: *haec igitur professio, cum brevissime in duas partes divitatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem, plus habet in recessu quam fronte promittit.* Zahŕňala teda náuku o správnom používaní jazyka a interpretáciu poézie. Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 200.

³⁶ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 206.

³⁷ Pozri tamže.

³⁸ Pozri tamže, s. 207.

³⁹ Pozri tamže.

⁴⁰ Cisár Antoninus Pius (reg. 138 – 161) skôr zdôrazňoval rímske tradície a rímsku kultúru.

⁴¹ Pozri napr. GRUSKOVÁ, *Rozkvet gréckej filológie* (2020).

a literatúre. Bol nadšeným stúpencom stoeckej filozofie,⁴² obdivovateľom a podporovateľom gréckej kultúry a filológie. Pravdepodobne na základe jeho podnetu vzniklo napr. monumentálne dielo o všeobecných pravidlách gréckej prozódie (ktorá zahŕňala predovšetkým náuku o kladení prízvuku) *Περὶ καθολικῆς προσφῳδίας* od Ailia Héródiana.

Tieto priaznivé vonkajšie podmienky viedli v 2. storočí po Kr. aj k expanzii filológie, „gramatiky“ (a tým aj jazykovedy), jej výraznému rozkvetu ako aj k organizácii bádania v nových vedeckých a kultúrnych centrách. To malo prirodzene za následok aj už spomenuté posilnenie pozície disciplíny vo vzdelávacom systéme a v kultúrnom a intelektuálnom živote, a *vice versa*. Jej inštitucionalizácia a začlenenie do systému vzdelávania zaručovali dôstojné postavenie v rámci politického a spoločensko-kultúrneho života.⁴³

Široká škála predmetov výskumu o gréckom jazyku vyústila do potreby systematizovať poznatky a ich štúdium na všetkých úrovniach, vrátane teórie slovných druhov, prozódie, pravopisu, etymológie a flexie. V procese systematizácie, rozširovania a prehľbovania filologických a gramatických poznatkov a teórií, ku ktorému dochádza v 2. storočí po Kr., zaujímali bádatelia nezriedka kritický postoj voči svojim helenistickým predchodcom. Fenomén excerpovania diel a zostavovania súborných prác k jednotlivým témam vyplynul z akademických a spoločenských potrieb. Filológovia mali v tomto období ešte stále k dispozícii bohatý „thesaurus“ starých diel antickej literatúry (z ktorých sa drvivá väčšina neskôr stratila) ako aj výsledky usilovného výskumu, pramene a materiály skorších učencov. Tie bolo treba dôkladne preštudovať, aby ich mohli sprostredkovať a použiť pre kritickú analýzu a rozšírenie, oživenie, doplnenie, prehĺbenie, aktualizáciu a správnu reflexiu filologickej minulosti.⁴⁴ Toto sú jedinečné črty filológie, „gramatiky“ v období cisárstva. Navyše boli intenzívne štúdie stimulované základnou otázkou správneho používania gréckeho jazyka (tzv. *ἐλληνισμός*), ktorá bola ťažiskom nielen gramatickej, ale aj rétorickej výchovy.⁴⁵

V tomto období sa filologická, „gramatická“, vzdelanosť sústredila v rôznych výskumných a vzdelávacích centrách. Rozdiel, aký možno sledovať v helenistickom období medzi alexandrijskou a pergamskou školou a medzi tradíciami odvodenými z nich (založenými na rozdielnych teoreticko-metodologických stanoviskách), nena-

⁴² Pre svoje dielo *Myšlienky k sebe samému* (*Tὰ εἰς ἑαυτὸν*, 12 kn.), ktoré začal písať na území dnešného Slovenska (ἐν Κουάδοις πρὸς τῇ Γρανοῦᾳ), si zvolil práve gréčtinu; pozri GRUSKOVÁ, *Rozkvet gréckej filológie* (2020). Vydanie DALFEN, *Ad se ipsum* (1979, 2. vyd. 1987); FARQUHARSON, *The Meditations* (1944, repr. 1968); slov. preklad OKÁL, *Marcus Aurelius: Myšlienky* (1943).

⁴³ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 196.

⁴⁴ Pozri tamže, s. 211–212.

⁴⁵ Tamže, s. 251; ; PAGANI, *Language Correctness* (2015); VALENTE, *Typology of Grammatical Treatises* (2015), s. 615–621; VALENTE, *Orthography* (2015), s. 950, 952, 956; DE JONGE, *Grammatical Theory and Rhetorical Teaching* (2015).

chádzame medzi centrami cisárskeho obdobia. Preň je typická migrácia, šírenie a expanzia vzdelanosti. Učenci sa často sťahujú z jednej inštitúcie do inej.⁴⁶

Najvýraznejším gramatikom 2. storočia po Kr., aj z pohľadu dejín disciplíny, bol Apollónios Dyskolos.⁴⁷ Pôsoobil v Alexandrii asi v prvej polovici 2. storočia po Kr. Na podklade prác predchádzajúcich generácií učencov výrazne rozvinul grécku jazykovedu a významne prispel k systematizovaniu jej poznatkov. Iba štyri z jeho početných diel, ktoré sa mu v stredoveku pripisovali (pozri Suda α 3422 [Adler]), o ktorých autorstve sa dnes nepochybuje, sa zachovali (vcelku alebo z väčšej časti): *O zámene*⁴⁸ (Περὶ ἀντωνυμίας); *O spojkách* (Περὶ συνδέσμων; neúplne a s interpoláciami); *O príslovkách* (Περὶ ἐπιρρημάτων; v skrátenej a poškodenej podobe) a *O syntaxi* (Περὶ συντάξεως).⁴⁹ Prvé tri sú menšieho rozsahu (tzv. *scripta minora*). Dielo *O syntaxi* je jediným zachovaným systematickým traktátom z obdobia antiky na danú tému. V prvej knihe Apollónios stanovuje slovné druhy (τὰ μέρη τοῦ λόγου) a ich poradie, zdôrazňuje prednosť mena (ὄνομα) a slovesa (ῥῆμα) pred ostatými slovnými druhmi, potom sa venuje syntaxi člena. Druhá kniha sa zaoberá syntaxou zámene, v tretej rozoberá náuku o jazykovej kongruencii a inkongruencii; nasleduje syntax slovesa. Obsahom štvrtej knihy bola syntax predložiek, prísloviek a spojok; jej väčšia časť sa nezachovala. Ostatné Apollóniove diela poznáme iba fragmentárne, najmä prostredníctvom citátov u neskorších autorov. K mnohým otázkam ponúkol nové poznatky a pohľady.⁵⁰ Na jeho tvorbu mal silný vplyv stoicizmus, strácala sa v nej ostrá hranica medzi analogistami a anomalistami. Z historického hľadiska patrili jeho úvahy k prvým pokusom o riešenie problémov pomenovaním ich povahy a vytváraním prostriedkov na gramatickú analýzu.⁵¹ Apollónia možno považovať za učenca, prostredníctvom ktorého sa alexandrijská a stoická lingvistická teória spojili do zmyslu-

⁴⁶ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 208. V tomto období sa nedá hovoriť o existencii škôl tak, ako to bolo v helenistickom období.

⁴⁷ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), *passim*, zvlášť s. 257–261; DICKEY, *The Sources of our Knowledge* (2015), s. 476–477 (s odkazmi na ďalšiu literatúru); BLANK, *Apollonius Dyscolus* (1993); COHN, *Apollonios* (1895); ONDRUŠ, *Kapitoly z dejín jazykovedy* (1975), s. 84–85. K najnovším výsledkom špecializovaného výskumu jeho diela pozri napr. MACHAJDÍKOVÁ, *Mediálna diatéza u Apollónia Dyskola* (2024).

⁴⁸ Veľmi užitočný pohľad do problematiky poskytuje diplomová práca Jana Hřibala (pozri HŘIBAL, *Apollónios Dyskolos* [2012]), ktorá sa venuje najmä spisu Περὶ ἀντωνυμίας. Vznikla pod vedením doc. Dr. Dagmar Muchnovej na Ústavu řeckých a latinských studií Filozofickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe.

⁴⁹ Pozri SCHNEIDER – UHLIG, *Apollonii Dyscoli quae supersunt* (1878, 1910) (= *Grammatici Graeci II*).

⁵⁰ Pozri napr. BLANK, *Apollonius Dyscolus* (1993); ONDRUŠ, *Kapitoly z dejín jazykovedy* (1975), s. 84–85.

⁵¹ Pozri napr. MARKO, *Štyri antické argumenty* (2017). Apollóniova *Syntax* mala veľký vplyv na neskorších gramatikov ako gréckych, tak aj rímskych. Jeho systém dominoval počas celého stredoveku až do 15. storočia. Bol základom aj pre Priscianove (6. st.) *Institutiones grammaticae* (*Základy gramatiky*); pozri napr. BUZÁSSYOVÁ, *Od hlasu k hláske* (2016), s. 219–220.

plnej syntézy.⁵² Snažil sa umiestniť jednotlivé slová a slovné druhy do hierarchického systému v závislosti od ich syntaktickej pozície a relevantnosti.⁵³ Apollónios zastával názor, že najvyšším princípom, ktorý riadi syntax, je racionalita jazyka. Toto poňal ako καταλληλότης, t. j. princíp, ktorý robí niečo vhodným alebo nevhodným na vyslovenie, správnym alebo nesprávnym.⁵⁴

Jeho synovi a žiakovi (Ailiovi) Héródianovi (Αἰλῖος Ἡρώδιανός) patrí takisto popredné miesto v dejinách antickej filológie, „gramatiky“.⁵⁵ Životopisné informácie o ňom, čiastočne spojené s informáciami o otcovi, naznačujú, že sa narodil a vyrastal v Alexandrii. Počas vlády Marca Aurelia odišiel do Ríma. Cisár sa zaujímal o jeho gramatickú činnosť a pravdepodobne podporoval aj jeho bádanie na poli prozódie (pozri vyššie); v týchto podmienkach vytvoril rozsiahle dielo Περί καθολικῆς προσωδίας (*O prozódii všeobecne*),⁵⁶ ktorému predchádzali Περί Ἰλιακῆς προσωδίας (*O prozódii v Iliade*), Περί Ὀδυσσειακῆς προσωδίας (*O prozódii v Odyssey*) a Περί Ἀττικῆς προσωδίας (*O attickej prozódii*).⁵⁷ Héródianova tvorba zahŕňala niekoľko oblastí starovekej gramatickej doktríny, ako je fonológia, morfológia, deklinácia a konjugácia, pravopis (ortografia), náuka o prízvuku (prozódia) a i.⁵⁸ Medzi jazykové aspekty, ktoré Héródianos skúmal, patrila aj tzv. „patológia“, jazykové zmeny, ktorým sa venoval v traktáte Περί παθῶν (*O jazykových zmenách*).⁵⁹ Systém sa týkal fonologických a morfológických zmien (πάθη), ktorými prešli slová vo vývoji zo svojej predpokladanej pôvodnej podoby do známej a bežne používanej formy. Aj tu boli jeho argumenty závislé od analogickej metódy.⁶⁰

Na rozdiel od ostatných Héródianových diel, z ktorých máme iba fragmenty (sprostredkované, až na ojedinelé výnimky, cez práce neskorších učencov, v zbierkach scholií, slovníkoch a pod.), krátke dielo *O lexikálnej singularite*, Περί μονήρους λέξεως, sa zachovalo v takej podobe, ako ho Héródianos napísal (1–66 Papazeti [2008] –

⁵² Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 259.

⁵³ Pozri tamže, s. 260.

⁵⁴ Pozri LALLOT, *Syntax* (2015), s. 853–855; MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 260; PAGANI, *Language Correctness* (2015), s. 823; VALENTE, *Typology of Grammatical Treatises* (2015), s. 620–621.

⁵⁵ Pozri MATTHAIOS, *Greek Scholarship* (2015), s. 261–264; DICKEY, *The Sources of our Knowledge* (2015), s. 477–478; SCHULTZ, *Herodians* (1912); DYCK, *Aelius Herodian* (1993), (s odkazmi na ďalšiu literatúru); DICKEY, *A Catalogue of Works* (2014), (s odkazmi na ďalšiu literatúru), a publikácie citované v nasledujúcich poznámkach.

⁵⁶ K fragmentom originálu tohto spisu pozri ALPERS – GRUSKOVÁ – WILSON – BANNERT – PRIMAVESI, *Aus den Untersuchungen I* (2023).

⁵⁷ K Héródianovmu príspevku k štúdiu antickej prozódie pozri PROBERT, *Ancient Greek Accentuation* (2006), *passim*.

⁵⁸ K typológii diel pozri napr. VALENTE, *Typology of Grammatical Treatises* (2015).

⁵⁹ Pozri napr. PAGANI, *Language Correctness* (2015), s. 824–826.

⁶⁰ Pozri tamže, s. 827–828.

moderné kritické vydanie;⁶¹ GG 3, 2, 908–952 Lentz [1870]).⁶² Umožňuje nám tak hlbšie nahliadnuť do Héródianovej práce a vytvoriť si obraz o jeho metódach, názoroch, prístupoch a postupoch. Dielo má dve knihy a na začiatku a na konci každej z nich ponúka teoretické úvahy.⁶³ Zároveň je jedinečnou ukážkou Héródianovho štýlu. Pozoruhodné sú najmä úvody s plynulou argumentáciou a oslovenie čitateľa, adresáta diela: „mój drahý filológ“, ἄριστε φιλόλογε (40, 5 Papazeti [935, 5 Lentz]).

V Περί μονήρους λέξεως sa Héródianos venuje téme, ktorá bola pre gramatikov veľkým problémom. Ide o slová (λέξεις) nezapadajúce do systému pravidiel.⁶⁴ Začína konštatovaním, že niektoré slová tvoria skupiny z viacerých členov na základe určitej podobnosti (ὁμοιότης), iné nie:

Τῶν λέξεων αἱ μὲν πληθούσι καθ' ὁμοιότητα, αἱ δὲ οὐ. καὶ τῶν μὲν πληθουσῶν ... (1, 2–3 Papazeti [908, 3–4 Lentz])

„Niektoré zo slov sú na základe podobnosti početné (t. j. tvoria viacčlenné skupiny), iné nie. A z tých, ktoré sú početné ...“

Pre zaradenie do skupiny vytvorenej na základe podobnosti sa berie do úvahy koncovka, počet slabík, prízvuk, predposledná slabika, tretia slabika od konca a i. Niektoré slová sa však na základe podobnosti s inými nedajú zaradiť do žiadnej skupiny, stoja osamote. Πλήθω, resp. (na iných miestach v texte) πληθῶ sa pritom vzťahuje na príslušnosť viacerých slov k istému typu flexie. Pojem ὁμοιότης čitateľa hneď nasmeruje k „analogii“, pri ktorej ide o výpočet podobných slov, ἢ τῶν ὁμοίων παράθεσις. Určenie podobnosti je pritom vecou pozorovania.⁶⁵ Héródianos uvádza ako príklad slová končiace na -αλεος. Väčšina z nich sú paroxytona, ale δαιδάλεος a κονισάλεος sú proparoxytona, a to vplýva na analógiu:

ἡ ἀναλογία ἀνωμένη τῷ τοιούτῳ διαφόρου κινήσεως παρίστησι τὰς λέξεις [...] (2, 9–10 Papazeti [909, 6–7 Lentz])

⁶¹ Táto dôležitá kritická edícia nebola knižne publikovaná. Je prístupná online ako súčasť dizertačnej práce PAPAŽETI, *Κριτική έκδοση* (2008).

⁶² Pozri SLUITER, *A Champion of Analogy* (2011); PAGANI, *Language Correctness* (2015), s. 826–827; STEINTHAL, *Geschichte der Sprachwissenschaft* (1891), s. 354–361.

⁶³ Nevieme povedať, či to bol bežný postup v Héródianových dielach, fragmentárny stav zachovania to neumožňuje. Možno sa domnievať, že mali teoretické úvody alebo časti, ktoré sa však v procese excerpovania stratili.

⁶⁴ Prvým, kto podľa doloženého materiálu použil terminológiu singularity v lingvistickom kontexte, sa zdá byť rímsky učenec, filológ a gramatik M. Terentius Varro (116–27 pred Kr.): *Ling.* 10, 82; cf. 9, 53: *Tertio, si singularis est vocabuli series neque habet cum qua comparari possit, ut esse putant caput capitī capitis capite*; pozri (s odkazmi na ďalšiu literatúru) SLUITER, *A Champion of Analogy* (2011), s. 294; PAGANI, *Language Correctness* (2015), s. 827 s pozn. 167; VALENTE, *Typology of Grammatical Treatises* (2015), s. 619.

⁶⁵ Héródianos hovorí o παραφυλάττομεν, „pozorujeme“ (1, 4 Papazeti [908, 4 Lentz]).

„kedže analógia sa trápi (ἀνωμένη) pre takúto skutočnosť, presúva dané slová do odlišnej flexie [...]“⁶⁶

Héródianos zosobňuje analógiu, hovorí o nej, že pod ťarchou danej skutočnosti trpí (ἀναλογία ἀνωμένη) a podniká kroky, aby zabezpečila, že presunutím uvedených slov do odlišnej flexie (διάφορος κίνησις) nastane náprava. Následne autor vymedzuje, kedy je slovo považované za monήρης, teda kedy patrí do kategórie lexikálnej singularity:

κρίσις δὲ ἔστω τῆς προκειμένης λέξεως μονήρους ἢ πολλῇ χρησὶς παρὰ τοῖς παλαιοῖς καὶ ἡ συνήθεια ἔσθ' ὅτε ὁμοίως τοῖς παλαιοῖς Ἑλλήσιν ἐπισταμένη χρησὶν. (3, 22 – 4, 1 Papazeti [910, 6–8 Lentz])

„Kritériom pre singularitu daného slova nech je jeho časté používanie u starých (autorov literárnej tradície) a jeho každodenné používanie, ktoré je niekedy porovnateľné s používaním u starých Grékov.“

Z uvedeného je jasné, že predmetom spisu nie sú ani zriedkavo používané slová, ani raz sa vyskytujúce slová (tzv. hapax legomena), ani cudzie slová či slová, na ktoré človek potrebuje skúmanie reálií (ιστορία), napr. Σῶρ (staré označenie pre Feníciu).⁶⁷ Kritériom pre označenia slova (λέξις) ako monήρης je to, že sa často používa u starých autorov (ἢ πολλῇ χρησὶς παρὰ τοῖς παλαιοῖς) a zároveň sa používa aj v bežnom, súčasnem jazyku (ἢ συνήθεια), no nezodpovedá žiadnemu morfológickému pravidlu (κανών), možno povedať, že sa riadi svojím vlastným pravidlom, napr. Ζεὺς. Každé z nich tvorí skupinu samo o sebe.⁶⁸

Héródianos vysvetľuje (3, 2–11 Papazeti [909, 12ff. Lentz]): Analógia neza-
kazuje používať tieto slová (οὐκ ἀποδοκιμάζουσα τὸ χρησθαι), len ich označuje za
ojedinelé (σημειούμενη). Héródianova zosobnená „Analógia“ sa pritom zaoberá celou
gréckou lexikou. Má nástroj (τέχνη), ktorý používa ako sieť, aby udržala všetky početné
formy ľudského jazyka pohromade (συνέχουσα), snaží sa robiť veci správne (v súlade
so zákonmi) a naprávať nesprávne (ἐπιχειροῦσα κατορθοῦν) a napokon odovzdáva
ďalej (παραδιδούσα) v stručnej forme to, čo vie o (slovách) zriedkavých a o častých (τά
τε σπάνια καὶ δαμνῆ).⁶⁹

Následne autor predstavuje svoj zámer, pričom prechádza do prvej osoby, hovorí o sebe:

οὐδὲ οὖν πρόκειται ἡμῖν περὶ πάσης λέξεως λέγειν, ἀλλὰ περὶ τῆς ἐκφυγούσης τὸ
πληθος, καὶ οὐδὲ ταύτης καθολικῶς, ἀλλ' ἐπὶ ποσόν· οὐδὲ κατηγορεῖν τῶν λέξεων
εἰ σπάνιοι εἶεν· ἐπεὶ τοί γε εἰ <τὸ> μὴ πληθύνει πανταχοῦ ὡς ἡμαρτημένον ἐλέγχειν
ἐπιχειρήσασιν, οὐκ ἂν ἐξαρκέσασιν μυρίον ἀριθμὸν εὐδοκιμωτάτων λέξεων ὡς
παρὰ τοὺς τῆς φύσεως νόμους ἐξενεχθεῖσιν κακίζοντες· ἀλλ' ὥσπερ ἐγεννήσατο ἡ

⁶⁶ Konkrétne prechodom ku vzoru pre iónske mená.

⁶⁷ Pozri SLUITER, *A Champion of Analogy* (2011), s. 300–301.

⁶⁸ Pozri tamže, s. 293.

⁶⁹ Pozri aj tamže, s. 301.

φύσις ἡμῖν ταύτας παρ' αὐτῆς εὐμενῶς προσδέχεσθαι, ἀλλαχοῦ μὲν μίαν εἰσηγησάμενης, ἐτέρωθι δὲ δύο, καὶ νῆ Δία ἀλλαχόθι τρεῖς, ἔπειτα τέσσαρας, μέχρις εἰς ἄπειρον χωρήσει πλῆθος [...] ὅπως διὰ τοῦ πληθύνοντος <τὸ> παρηλλαγμένον καὶ σπάνιον ἐλέγχωμεν. (3, 11–22; 4, 13–14 Papazeti [909, 23 – 910, 6; 17–18 Lentz])

Nie je teda naším zámerom hovoriť o každom slove, ale iba o takom, ktoré nepatrí do viacčlennej skupiny, a ani (hovoriť) o ňom v celej šírke, ale iba do istej miery.⁷⁰ Nechceme ani viniť slová za to, že sú zriedkavé. Keby sme sa pokúšali slovo, ktoré nemožno akokoľvek zoskupiť, vyhodnotiť ako chybné, nedospeli by sme k spokojnosti, lebo by sme poškodili nespočetné množstvo vysoko uznávaných slov, ak by sme ich vylúčili z dôvodu, že sú v rozpore s prirodzenými zákonmi. Ale (prislúcha nám) prijímať s dobrou myslou všetky slová, ktoré pre nás príroda vytvorila, pričom niekde zaviedla jedno, inde dve, niekde inde, pri Diovi, zas tri, potom štyri, až kým nedospeje k nekonečnému počtu [...], aby sme prostredníctvom toho, čo je početné,⁷¹ skúmali to, čo je odlišné a zriedkavé.

V prvej knihe preberá μονήρεις λέξεις, ktoré sú rozšírené v dielach autorov starej literárnej tradície a zároveň sa používajú v bežnom jazyku, napr. πῶρ (*ohneň*), v druhej zas popri nich predstavuje aj také slová, ktoré sú rozšírené v dielach starých autorov, ale nevyskytujú sa v bežnom jazyku:

τὸ μὲν οὖν πρῶτον βιβλίον περιέξει τὰς μονήρεις λέξεις τὰς γινωσκομένας ὑπὸ τῆς συνηθείας καὶ τῶν παλαιῶν, τὸ δὲ δεύτερον καὶ τὰς ἐν ἀγνοίᾳ τῇ συνηθείᾳ. (4, 16–19 Papazeti [910, 21–23 Lentz])

Prvá kniha bude obsahovať ojedinelé slová, ktoré pozná bežný jazyk aj starí (autori literárnej tradície), druhá kniha bude obsahovať aj také, ktoré bežný jazyk nepozná.“

Časté používanie týchto slov u autorov starej literárnej tradície buď samo o sebe⁷² alebo, vo väčšine prípadoch, zároveň s ich používaním v bežnom (súčasnóm) jazyku teda určuje, či slovo môže byť chápané ako μονήρης a vytvoriť jednočlennú skupinu.⁷³

Výklad o jednotlivých μονήρεις λέξεις má podobu pravidiel (κανόνες). Na záver úvodu Héródianos oznamuje (4, 19–20 Papazeti [910, 23 Lentz]): ἀρκτέον δὲ τῶν κανόνων ἐντεῦθεν, „a teraz treba začať s pravidlami“. Zatiaľ čo v iných dielach Héródianos podáva pravidlá bežne formulované v podobe „všetky slová, ktoré majú vlastnosti a, b, c, sa budú správať spôsobom S“, v Περὶ μονήρους λέξεως to robí obrátene. Ojedinelosť (singularita) slova sa tu totiž nepovažuje za výnimku z pravidla,

⁷⁰ Vracia sa k tomu v závere diela (66, 1 Papazeti [952, 8 Lentz]): Τοσαῦτα περὶ μονήρων λέξεων ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον.

⁷¹ T. j. tvorí na základe podobnosti viacčlennú skupinu.

⁷² Toto kritérium opäť spomína na začiatku druhej knihy (40, 9–11 Papazeti [935, 8–10 Lentz]): πειράσομαι δὲ καὶ ἄλλας παραθέσθαι λέξεις, αἵτινες οὐκ εἰσιν ἐν τῇ νυνὶ συνηθείᾳ καὶ <χρήσει>, παρὰ μέντοι τοῖς παλαιοῖς.

⁷³ Pozri SLUITER, *A Champion of Analogy* (2011), s. 303–304.

ale je sama „pravidlom“, podľa ktorého sa však neriadi žiadne iné slovo.⁷⁴ Vysvetlenia sú zvyčajne formulované z hľadiska patológie.⁷⁵

Medzi monήρεις λέξεις sa nachádzajú vlastné a všeobecné podstatné mená, prídavné mená, slovesá, príslovky, v druhej knihe k tomu pristupujú aj predložky.⁷⁶ Môže ísť pritom aj o jednotlivé tvary flexie (napr. ἐστί, ἐσμέν). Prvá kniha tak napríklad obsahuje nasledujúce slová: Ζεύς, γῆ, οὐρανός, Ἀθηνᾶ, μοῖρα, Ἄρτεμις, παρθένος, Ποσειδῶν, νῆσος, κάλλος, Ἀπόλλων, πῦρ, μοῦσα, ἄρουρα, Κάνωβος, δίκη, Νεῖλος, χαρίεις, οὖς, πούς, ποδός, φρήν, Σειρήν, γαστήρ, σκηνή, δοθιήν, πυρά, ἐρωδῖός, μηχανή, εἰς, τίς, ὀλίγος, καρκίνος, πηλίκος, κοῖλος, ἐταῖρος, ὕστερος, ἀνὴρ, ὁδοὺς, ὕψος, ἄγω, μίσγω, ἐλαύνω, παίζω, κράζω, δίδωμι, εἰμί, ἐστί, ἐσμέν, οἶδα, ἔπesson, αἰνῶ, δός, δοῦναι, ἄπαξ, ὦδε, ἔνδον, πάρεξ, ὥς, τῶς, ὅψε, μάλλον, ἄθροῦν, δεῦρο, κεῖθεν, χαμαί.

Slovo môže byť pritom v nesúlade s morfológickými pravidlami (t. j. s pravidlom, do ktorého by podľa istej analógie malo patriť) napr. z hľadiska počtu slabík, zakončenia slova (t. j. poslednej slabiky), samohlásky v predposlednej slabike, samohlásky v tretej slabike od konca, začiatku slova, prízvuku. Na niektoré slová sa vzťahujú viaceré kritériá.⁷⁷

V oboch knihách sú na prvom mieste mená, na druhom slovesá, na treťom v prvej knihe príslovky, v druhej predložky a potom príslovky.⁷⁸ Poradie, ktoré Héródianos dodržiava v heslách, je zhruba rovnaké. Cituje príslušné pravidlo, potom príklady slov, potom citáty k (niektorým) uvedeným slovám, potom výnimky z pravidla, potom citáty k (niektorým) výnimkám atď., pričom nezriedka spomína aj podobné slová a pripája rôzne vysvetľujúce a doplňujúce poznámky.

Ὄνομα· οὐδὲν εἰς μα λῆγον οὐδέτερον ἀπλοῦν ἐν ταῖς πρὸ τέλους δύο συλλαβαῖς δισσὸν ἔχει ο, ὡς δῆλον ἐκ τῶν τοιούτων· ποίημα, νόημα, δόνημα, φίλημα, ἀνάθημα, φώνημα, στεφάνωμα, χρύσωμα, κόλυμα, ἔλυμα, ἔρυμα, καὶ ἄλλο μυρίον πλῆθος τοιούτων {τῶν} ὀνομάτων ἀδιάπτωτον ποιεῖ τὸν κανόνα. δῆλον <οῦν> ὡς τὸ ὄνομα μονῆρες ἐστί. καὶ γὰρ ἡ τε τρίτη ἀπὸ τέλους τὸ ο ἔχει καὶ ἡ πρὸ τέλους. Αἰολεῖς δὲ ὄνυμα λέγοντες αὐτὸ ἀπολύουσι τοῦ προκειμένου ἐλέγχου. πρόσκειται τῷ κανόνι „ἀπλοῦν“, ἵνα μὴ τις ταῦτα σύνθετα ὄντα ὡς ἀντιπίπτοντα παρατάξῃ συνεχῶς ἐν τῇ συνηθείᾳ λεγόμενα, λέγω δὲ τὸ πρόδομα ἢ πρόπομα, ὅπερ καὶ πρόπομα λέγεται <ἀττικῶς>. (40, 17–29 Papazeti [935, 14–23 Lentz])

„Ὄνομα (meno): žiadne jednoduché neutrum (zakončené) na -μα nemá dva omikróny v dvoch slabikách pred poslednou, ako je zrejmé z takýchto príkladov: ποίημα, νόημα, δόνημα, φίλημα, ἀνάθημα, φώνημα, στεφάνωμα, χρύσωμα, κόλυμα, ἔλυμα, ἔρυμα, a ďalšie obrovské množstvo takýchto slov robí pravidlo neomylným.

⁷⁴ Pozri tamže, s. 309–310.

⁷⁵ Pozri tamže, s. 308.

⁷⁶ Pozri 66, 2–4 PAPAETI (952, 8–10 Lentz) ἐπεράθημεν δὲ ἐν τῷδε τῷ βιβλίῳ καὶ προθέσεων παράθεσιν ποιήσασθαι, ἐπεὶ καὶ αὐτὰ ὀλίγα οὔσαι ὁμοιότητα ἔσχον.

⁷⁷ Pozri PAPAETI, *Κριτική έκδοση* (2008), s. CXXIV/CXXV; SLUTTER, *A Champion of Analogy* (2011), s. 295.

⁷⁸ Pozri text diela a tiež PAPAETI, *Κριτική έκδοση* (2008), s. CXXVI.

Je (teda) jasné, že ὄνομα je ojedinelé (μονήρες). Lebo aj tretia slabika od konca obsahuje o, aj predposledná. Aiolovia však, keďže hovoria slovo (v podobe) „ὄνυμα“, ho tým uvoľňujú z predmetného skúmania. Do pravidla je zahrnuté aj (to, že ide o slovo) jednoduché (ἀπλοῦν), aby niekto kompozitá, ktoré sa v bežnej reči neustále používajú, nevymenovával opakovane ako prípady, ktoré odporujú uvedenému pravidlu, mám na mysli πρόδομα alebo πρόπομα, ktoré sa <v attičtine> vyskytuje aj v podobe πρόπωμα.“

V uvedenom príklade sa neobjavujú citáty. Väčšinou však Héródianos dokladá používanie rôznych slov, ktoré vo svojom výklade uvádza, citátmi z básnikov a prozaikov starej literárnej tradície. Niekedy iba uvedie meno autora a názov diela bez citovania príslušného miesta. Pri poézii cituje spravidla verš alebo časť verša. Veľmi často cituje z Homéra, ktorého nikdy nemenuje, miestami ho však označuje pojmom „básnik“ (ὁ ποιητής). Z epických básnikov uvádza ďalej Hésioda (niekedy bez mena), Antimacha, príklady berie aj z eposov *Kypria* a *Naupaktika*. Z monodickej poézie cituje z Alkaia a Sapphó, zo zborovej lyriky z Ibyka, Alkmana, Pindara. Z predstaviteľov jambickej poézie je raz citovaný Hippónax, z archaických elegikov Xenofanés (2), z neskorších Antimachos (3). Medzi tragickými básnikmi sa najčastejšie vyskytuje Sofoklés (13), menej Aischylos (2); Euripidés ani raz. Medzi básnikmi komédie je najčastejšie citovaným autorom Aristofanés (8), po ňom nasledujú Epicharmos (6), Kratinos (4), Sófrón (4) a ďalší. Z helenistických básnikov najviac Kallimachos (10), menej Aratos (4), Nikandros (2), Theokritos (1). Z historikov/ geografov sa najčastejšie vyskytuje Hekataios (10), potom Hérodotos (4), Filostefanos (2), Xenofón (1); z rétorov raz Démostenés. Všetci citovaní autori reprezentujú starú literárnu tradíciu, ktorej diela sú napísané v rôznych gréckych dialektoch.⁷⁹

Pokiaľ ide o zmienky o dialektoch ako takých, najviac pozornosti sa venuje attickým tvarom (24, napr. 29, 12–13 Papazeti [927, 11–12 Lentz] φλύαρος· τούτου δέ τινες ἐκτείνουσι τὸ α, καὶ μάλιστα παρ' Ἀττικοῖς), nasledujú aiolské tvary (16, napr. 30, 21–22 Papazeti [928, 14 Lentz] Αἰολεῖς δ' ἴψος λέγουσιν αὐτὸ οἰκειότερον), potom dórske (8, napr. 65, 24 Papazeti [952, 7 Lentz] διὰ τὸ ἄές Δώριον), bojótske (6, napr. 5, 15–16 Papazeti [911, 9 Lentz] ὑπὸ Βοιωτῶν καὶ Δεῦς καὶ Δάν), iónske (5, napr. 30, 15–16 Papazeti [928, 11 Lentz] λέγεται δὲ καὶ ὁδὼν πρὸς Ἰώνων) a jeden juhoitalský (27, 4–6 Papazeti [925, 24–25 Lentz] μὴ τι οὖν Ταραντῖνοι χωρὶς τοῦ γ προφερόμενοι τὴν λέξιν ἀναλογώτερον ἀποφαίνονται).⁸⁰

Zhrnutie: Z diela *Περὶ μονήρους λέξεως* jasne vyplýva, že Héródianos princíp analógie nachádza aj v takých prípadoch, akými sú lexikálne ojedinelé slová. Nechápe singularitu týchto slov ako výnimku, ale ako niečo, čo podlieha pravidlu (κανών),

⁷⁹ Pozri samotný text spisu a aj prehľad v PAPAETI, *Κριτική έκδοση* (2008), s. CXXXIV–CXXXV.

⁸⁰ Pozri samotný text spisu a PAPAETI, *Κριτική έκδοση* (2008), s. CXXXV.

podľa ktorého sa však neriadi žiadne iné slovo.⁸¹ Jeho spôsob vysvetľovania vedie k rozšíreniu poľa pôsobnosti pojmu analógia. Analógia pracuje s tým, čo je prirodzene dané. Ak je slovo ojedinelé, t. j. nenachádza sa vo viacčlenných skupinách flexie, bude tvoriť skupinu samo o sebe. Analógia sa prejaví pri existencii viacerých ojedinelých slov.⁸² Tým sa dosiahne *πλῆθος*. Kritériom pre oprávnenosť slova získať označenie *μονήρης λέξις* („ojedinelé slovo“) je jeho časté doloženie v starej literárnej tradícii a zároveň používanie v bežnom jazyku, pričom častá prítomnosť v literárnej tradícii sama o sebe stačí. Ak sa naplní toto kritérium, slovo (*λέξις*) získava štatút *μονήρης* („ojedinelé“). Môže tak tvoriť pravidlo samo pre seba, t. j. jednočlennú skupinu, stať sa exponentom lexikálnej singularity.⁸³ Takéto slovo vie gramatik zachytiť a vie o ňom sformulovať pravidlo (*κανόν*). Niektoré slová pritom akoby len porušovali paradigmatické pravidlá, ktoré sú inak „bezchybné“ (*ἀδιάπτωτον*). Vybočovanie z týchto pravidiel sa dá často vysvetliť pomocou patológie. Héródianos chápe analógiu ako skutočnú silu, ktorá „v jazyku formuje prozreteľnosť“ (*πρόνοιαν ποιῶσα*) a vie „chytiť [...] jazyk do siete sformulovaním pravidiel pomocou svojej *τέχνη*“ (*ὥσπερ εἰ ἐν δικτύῳ συνέχουσα τὸ πολυσχιδὲς τῆς τῶν ἀνθρώπων γλώσσης φθέγμα τῇ τέχνῃ*).

Héródianos svojimi úvahami rozšíril sféru vplyvu analógie. Výnimky a problematické prípady, ktoré sa odchyľujú od pravidla, priviedol späť do systému tým, že legitimizoval ako kritérium jazykovej správnosti ich časté doloženie v starej literárnej tradícii (*ἡ πολλὴ χρῆσις παρὰ τοῖς παλαιοῖς*) a bežné používanie (*ἡ συνήθεια*). Obratne čelil výzve, ktorú predstavoval daný materiál, a svoje bádanie zavŕšil premenou pojmu „výnimka“ na „pravidlo iba o jednom slove“.⁸⁴

Literárna tradícia hrala, ako vidno, u Héródiana ešte stále dôležitú úlohu. V nasledujúcich storočiach však v prácach gramatikov filologické záujmy stále viac ustupujú širokému spektru lingvistickej teórie. Postupne sa rozsah pojmu gramatika zužuje. Pri prechode do stredoveku sa termín, ktorý pôvodne označoval filologickú disciplínu, obmedzil na gramatiku v modernom zmysle.⁸⁵

* * *

Analýze a vydávaniu zachovaného materiálu z tvorby antických filológov/gramatikov/jazykovedcov sa intenzívne venovali bádatelia 19. a začiatku 20. storočia. Vznikli početné edície, odborné štúdie, monografie. Veľkým stimulom bol významný edičný projekt 19. storočia „*Grammatici Graeci*“ (1867–1910), v rámci ktorého vyšli napr. diela Apollónia Dyskola a Héródiana, reprezentantov alexandrijskej filológie.

⁸¹ Pozri SLUITER, *A Champion of Analogy* (2011), s. 309–310.

⁸² Pozri tamže.

⁸³ Pozri tamže, s. 308.

⁸⁴ Pozri tamže, s. 309–310; PAGANI, *Language Correctness* (2015), s. 826–828.

⁸⁵ Toto sa dá vidieť na príklade definície gramatiky Isidora zo Sevilly (Orig. 1.2.1 a 1.5.1). Orig. 1.2.1: *grammatica est loquendi peritia*; 1.5.1: *grammatica est scientia recte loquendi*.

Záujem o dejiny gréckej filológie, gramatiky a jazykovedy neútlíchol ani v druhej polovici 20. storočia, hoci sa výrazne zredukoval. S razantným napredovaním v oblasti gréckej paleografie v tomto období súvisel aj značný nárast požiadaviek a nárokov kladených na paleografické a textovo-kritické spracovanie zachovaného rukopisného materiálu. Len málo filológov sa púšťalo do náročných edičných projektov, najmä keď v rámci klasickej filológie kritické vydávanie textov začalo byť zatlačané do úzadia témami, ktoré viac vyhovovali vkusu modernej doby. Príspevky k systematickému spracovaniu gréckej filológie a gramatiky boli preto celkovo sporadické. Mnohé vyšli z výskumu Hartmuta Erbseho (1915–2004) a jeho nasledovníkov. Vznikli významné práce, ako niekoľkozväzková edícia scholií k Homérovej Iliade od Hartmuta Erbseho či veľkolepý edičný projekt na vydávanie scholií ku komédiám Aristofana (1960–2007) pod vedením Willema J. W. Kostera (1896–1986) a neskôr Douweho Holwerdu (1920–2011) a iné.⁸⁶ K nim v posledných rokoch pristúpila napr. edícia scholií k Odyssei od Filippomaria Pontaniho a iné. Tieto projekty priniesli nové impulzy pre skúmanie antickej filológie/gramatiky/jazykovedy a jej stredovekej tradície. Výsledkom dlhoročných snažení bolo vytvorenie edičného radu „Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker“ (SGLG, „Zbierka gréckych a latinských grammatikov“), ktorú založili významní klasickí filológovia, grécisti, Klaus Alpers (1935–2022), Hartmut Erbse a Alexander Kleinlogel (1929–2007). Svoj edičný zámer uviedli nasledujúcimi slovami:

„Die Unterzeichneten hielten es für angebracht, wichtige Editionen von Texten griechischer und lateinischer Grammatiker und Lexikographen in einer wissenschaftlichen Reihe zusammenzufassen, um sie hier leichter zugänglich zu machen.“ ... „Alle Beteiligten verbinden mit diesem editorischen Vorhaben die Hoffnung, daß es jüngere Gelehrte und ältere Studenten der klassischen Philologie zur Mitarbeit anregt und ihr Interesse auf ein Gebiet lenkt, dessen Bearbeitung lohnt, gerade weil es Jahrzehnte hindurch vernachlässigt worden ist.

Klaus Alpers, Hartmut Erbse, Alexander Kleinlogel“ (SGLG 1, 1974, [V])

„Dolu podpísaní považovali za vhodné sústrediť vydávanie dôležitých vydání textov gréckych a latinských grammatikov a lexikografov do vedeckej edičnej série, aby k nim bol jednoduchší prístup.“ ... „Všetci zúčastnení spájajú tento edičný zámer s nádejou, že ich počín motivuje mladších kolegov a starších študentov klasickej filológie k spolupráci na tomto projekte a nasmeruje ich záujem na oblasť, ktorej vedecké spracovanie má zmysel, najmä preto, že bola desaťročia zanedbávaná. Klaus Alpers, Hartmut Erbse, Alexander Kleinlogel“ (SGLG 1, 1974, [V])

Za 50 rokov existencie SGLG – pričom na prázdne miesto po Hartmutovi Erbse (†2004) a Alexanderovi Kleinlogelovi (†2007) nastúpil v roku 2010 Ian

⁸⁶ Posledný menovaný projekt sa začal v roku 1960. Do roku 1975 ho viedol W. J. W. Koster, neskôr D. Holwerda, ktorý ho dotiahol do konca.

C. Cunningham a po smrti Klausa Alpersa (†2022) prevzali editorskú štafetu v roku 2023/2024 Stefano Valente a Filippomaria Pontani – vyšlo 24 zväzkov, niektoré venované viacerým autorom. K napredovaniu bádania v danej oblasti prispel v posledných desaťročiach aj zvýšený záujem o alexandrijskú filológiu helenistického obdobia, podnietený najmä bádáním zameraným na helenistickú poéziu, ktorá mala do veľkej miery filologické pozadie. Rastúci záujem o filozofiu jazyka a dejiny či tzv. „historiografiu“ jazykovedy zas viedol k intenzívnejšiemu výskumu antických diel zo strany modernej jazykovedy. Diskusie o vývoji starovekých lingvistických teórií v 2. storočí po Kr. sa sústreďovali najmä na jej hlavných predstaviteľov: Apollónia Dyskola a Héródiana. Naše poznanie sa ďalej obohatilo publikovaním početných fragmentov antických papyrusových a pergamenových rukopisov s gramatickými textmi, zlomkami lexikografických prác, dobových komentárov k dielam a pod., z ktorých veľká časť je anonymná. K ich vyhodnoteniu významnou mierou prispeli práce Alfonsa Woutersa.⁸⁷ Napriek tomuto pokroku⁸⁸ zostáva veľmi veľká časť zachovaného materiálu nespracovaná a nepreskúmaná.⁸⁹ V prvom rade treba pre početné pramenné texty pripraviť kvalitné moderné kritické edície s podrobným erudovaným komentárom.

Literatúra

- ALPERS, Klaus (†) – GRUSKOVÁ, Jana – WILSON, Nigel – BANNERT, Herbert – PRIMAVESI, Oliver: *Aus den Untersuchungen zum Wiener Palimpsest des Grammatikers Herodian I: Prolegomena*. In: *Graecolatina et Orientalia*, 41–42 (2023) (v tlači).
- BLANK, David L.: *Apollonius Dyscolus*. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II: Principat*, Bd. 34/1. Berlin – New York: De Gruyter, 1993, s. 708–730.
- BUZÁSSYOVÁ, Ľudmila: *Od hlasu k hláske. Z dejín antickej náuky o reči*. Bratislava: Vydavateľstvo UK, 2016.
- Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship*. Vol. I–II. Ed. by Franco Montanari, Stephanos Matthaios, Antonios Rengakos. Leiden – Boston: Brill, 2015.
- COHN, Leopold: *Apollonios 81*. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*, II, 1 (1895), stĺpce 136–139.

⁸⁷ Pozri najmä WOUTERS, *The Grammatical Papyri* (1979).

⁸⁸ Užitočný prosopografický rozbor o učencoch-gramatikoch, filológoch poskytol Robert A. Kaster; pozri KASTER, *Guardians of Language* (1988).

⁸⁹ V súčasnosti prebieha niekoľko významných projektov, napr. „Etymologika. Ordnung und Interpretation des Wissens in griechisch-byzantinischen Lexika bis in die Renaissance“ na Universität Hamburg pod odborným vedením Stefana Valenteho (vedúci projektu Christian Brockmann). – Príspevkom projektu uvedeného v poznámke * (riešeného na Katedre klasickej a semitskej filológie FiF UK v Bratislave) k danej problematike sú aj jazykovedné štúdie MACHAJDÍKOVÁ – MARTZLOFF, *Eichner's law* (2023); MACHAJDÍKOVÁ – MARTZLOFF, *Volumes et viscères* (2023); MACHAJDÍKOVÁ, *Mediálna diatéza u Apollónia Dyskola* (2024) a ŠIBAL, *Filologické a lexikografické aspekty* (2023).

- DALFEN, Joachim: *Marci Aurelii Antonini Ad se ipsum libri XII*. Leipzig: Teubner, 1979, 2. vyd. 1987.
- DE JONGE, Casper C.: *Grammatical Theory and Rhetorical Teaching*. In: Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship. Ed. by F. Montanari – S. Matthaios – A. Rengakos. Leiden – Boston: Brill, 2015, s. 981–1011.
- DICKEY, Eleanor: *A Catalogue of Works Attributed to the Grammarian Herodian*. In: Classical Philology, 109 (2014), č. 4, s. 325–345.
- DICKEY, Eleanor: *The Sources of our Knowledge of Ancient Scholarship*. In: Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship. Ed. by F. Montanari – S. Matthaios – A. Rengakos. Leiden – Boston: Brill, 2015, s. 459–514.
- DUBISCHAR, Markus: *Typology of Philological Writings*. In: Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship. Ed. by F. Montanari – S. Matthaios – A. Rengakos. Leiden – Boston: Brill, 2015, s. 545–599.
- DYCK, Andrew R.: *Aelius Herodian: Recent Studies and Prospects for Future Research*. In: Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II: Principat, Bd. 34/1. Berlin – New York: De Gruyter, 1993, s. 772–794.
- ERBSE, Hartmut: *Zur normativen Grammatik der Alexandriner*. In: Glotta, 58 (1980), č. 3–4, s. 236–258.
- FARQUHARSON, Arthur S. L.: *The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius*. Oxford: Clarendon Press, 1944, repr. 1968.
- GRUSKOVÁ, Jana: *Rozkvet gréckej filológie a gramatiky v Rímskej ríši v dobe Marka Aurelia*. In: Jazyk a kultúra, 43–44 (2020), s. 49–55.
- HŘIBAL, Jan: *Apollónios Dyskolos a jeho spis Περί ἀντωνυμίας*. Úvodní studie a komentovaný překlad části textu. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2012.
- KAISTER, Robert A.: *Guardians of Language. The Grammarian and Society in Late Antiquity (The transformation of the classical heritage XI)*. Berkeley etc.: University of California Press, 1988.
- LALLOT, Jean: *Syntax*. In: Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship. Ed. by F. Montanari – S. Matthaios – A. Rengakos. Leiden – Boston: Brill, 2015, s. 850–895.
- LENTZ, August: *Herodiani technici reliquiae* (Grammatici Graeci III). Vol. 1. Leipzig 1867; Vol. 2, Fasc. 1. Leipzig 1868; Vol. 2, Fasc. 2. Leipzig, 1870 (obsahuje Περί μονήρους λέξεως).
- MACHAJDÍKOVÁ, Barbora – MARTZLOFF, Vincent: *Eichner's law in Latin, Greek and beyond: some neglected evidence*. In: Journal of Latin Linguistics, 22(1) (2023), č. 1, s. 81–130.
- MACHAJDÍKOVÁ, Barbora – MARTZLOFF, Vincent: *Volumes et viscères. Sens et emplois de ὄγκος dans les textes médicaux et philosophiques grecs, son rapport à ἔγκαια (Homère) et la question de la Loi Eichner*. In: Graecolatina et Orientalia, 41–42 (2023) (v tlači).
- MACHAJDÍKOVÁ, Barbora: *Mediálna diatéza u Apollónia Dyskola: gramatikografické a typologické aspekty*. In: Hortus Graeco-Latinus Cassoviensis IV. Ed. Jana Balegová – Erika Brodňanská. Košice: UPJŠ – Vydavateľstvo ŠafárikPress, 2024 (v tlači), s. 247–261.
- MARKO, Vladimír: *Štyri antické argumenty o budúcnosti náhodnostiach*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2017.

- MATTHAIOS, Stephanos: *Greek Scholarship in the Imperial Era and Late Antiquity*. In: Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship. Ed. by F. Montanari – S. Matthaios – A. Rengakos. Leiden – Boston: Brill, 2015, s. 184–296.
- MAU, Jürgen: *Sexti Empirici Opera* (rec. Hermannus Mutschmann), Vol. III *Adversus Mathematicos libros I–VI continens iterum* ed. J. Mau. Leipzig: Teubner, ² 1961.
- MUCHNOVÁ, Dagmar: *Dionysios Thrax a jeho autorství Technē grammatikē*. In: M. Kulhánková – K. Loudová (eds.): *Epea pteroenta*. Brno: Host, 2009, s. 250–261.
- OKÁL, Miloslav: *Marcus Aurelius: Myšlienky k sebe samému*. Preložil M. Okál. Martin: Matica Slovenská, 1943 (pozri aj *Marcus Aurelius: Myšlienky*. Preložil M. Okál. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1976; *Marcus Aurelius: Myšlienky k sebe*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2006).
- ONDRUŠ, Šimon: *Kapitoly z dejín jazykovedy*. I. *Staroindická a starogrécka jazykoveda*. In: *Jazykovedný časopis*, 26 (1975), č. 1, s. 73–87.
- PAGANI, Lara: *Language Correctness (Hellenismos) and Its Criteria*. In: Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship. Ed. by F. Montanari – S. Matthaios – A. Rengakos. Leiden – Boston: Brill, 2015, s. 798–849.
- PAPAZETI, Aikaterini: *Κριτική έκδοση και σχολιασμός του έργου Περί μονήρους λέξεως του γραμματικού Αιλίου Ἡρωδιανοῦ (2ος αι. μ. Χ.)*. Diss. Aristotle University of Thessaloniki. Thessaloniki 2008 (DOI: 10.26262/heal.auth.ir.112533).
- PFEIFFER, Rudolf: *History of classical scholarship. From the beginnings to the end of the Hellenistic age*. Oxford: Clarendon Press, 1968.
- PROBERT, Philomen: *Ancient Greek Accentuation. Synchronic Patterns, Frequency Effects, and Prehistory*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker* (SGLG). 1974–
- SCHNEIDER, Richard – UHLIG, Gustav: *Apollonii Dyscoli quae supersunt* (Grammatici Graeci II). Vol. 1: *Apollonii scripta minora* (ed. R. Schneider). Leipzig 1878; Vol. 2: *De constructione libri quattuor* (ed. G. Uhlig). Leipzig 1910; Vol. 3: *Librorum Apollonii deperditorum fragmenta* (ed. R. Schneider). Leipzig: 1910.
- SCHULTZ, Hermann: *Herodianos 4*. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE), VIII, 1 (1912), stĺpce 959–973.
- SLUITER, Ineke: *A Champion of Analogy: Herodian's On Lexical Singularity*. In: *Ancient Scholarship and Grammar. Archetypes, Concepts and Contexts*. Ed. by Stephanos Matthaios, Franco Montanari, Antonios Rengakos. Berlin – New York: De Gruyter, 2011. s. 291–310.
- STEINTHAL, Heymann: *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*. 2. Aufl. 2. Teil. Berlin: Dümmler, 1891.
- SVOBODA, Ludvík et al.: *Gramatika*. In: *Encyklopedie antiky*. Vyd. L. Svoboda et al. Praha: Academia, 1973, s. 217–218.
- ŠIBAL, Marek: *Filologické a lexikografické aspekty tvorby Klaudia Galéna*. *Farmaceutický obzor*, 92 (2023), č. 8–9, s. 153–157.
- UHLIG, Gustav: *Dionysii Thracis Ars grammatica* (Grammatici Graeci I). Leipzig: Teubner, 1883.

- VALENTE, Stefano: *Typology of Grammatical Treatises*. In: Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship. Ed. by F. Montanari – S. Matthaios – A. Rengakos. Leiden – Boston: Brill, 2015, s. 600–621.
- VALENTE, Stefano: *Orthography*. In: Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship. Ed. by F. Montanari – S. Matthaios – A. Rengakos. Leiden – Boston: Brill, 2015, s. 949–977.
- WOUTERS, Alfons: *The Grammatical Papyri from Graeco-Roman Egypt. Contributions to the Study of the "Ars Grammatica" in Antiquity* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België: Klasse der Letteren XLI/3). Brussel: Paleis der Academiën, 1979.

Abstrakt: Štúdia sa snaží uviesť do slovenského prostredia problematiku špecializovaného výskumu zameraného na dôkladnejšie spoznanie gréckej filológie v Rímskej ríši v 2. storočí po Kr. Vtedy dosiahla grécka filológia a k nej patriace bádanie v oblasti gréckej gramatiky a lingvistiky významný rozkvet. Štúdia predstavuje niektoré aspekty danej problematiky. Venuje pozornosť dnešnému chápaniu pojmu filológia v slovenskom jazykovom prostredí. Na konkrétnom príklade jediného kompletne zachovaného diela jedného z najvýznamnejších a najplodnejších učencov danej doby približuje prácu, prístupy a postupy vtedajších filológov/gramatikov/jazykovedcov.

Kľúčové slová: grécka filológia, grécki učitelia, grécka gramatika, 2. storočie po Kr., Rímska ríša

doc. Mgr. Jana Grusková, PhD.
Katedra klasickej a semitskej filológie
Filozofická fakulta
Univerzita Komenského v Bratislave
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovensko
jana.gruskova@uniba.sk

The Latin Version of the Eleventh Revision of the International Classification of Diseases: The Process of Translation and its Pedagogical Implications

Tomáš Hamar – Alyssa Bryl – Lucia Lauková – Melinda Vasiľová
Bratislava – Madison (Wisconsin)

Latinská verzia jedenástej revízie Medzinárodnej klasifikácie chorôb: proces prekladu a jeho pedagogické implikácie

Abstract: The International Classification of Diseases, ICD-11, is now officially in effect for national and international recording and reporting of causes of illness, death, and other information. The ICD provides a common language that allows healthcare professionals to share standardised information worldwide. The staff of the Institute of Medical Terminology and Foreign Languages of the Faculty of Medicine at Comenius University in Bratislava, in collaboration with the National Centre for Health Information (NCHI), created a Slovak version with a total of over 54,000 diagnostic and supplementary codes. On their own initiative, they also created Latin names for all the mentioned diagnoses, which will be published on the World Health Organization (WHO) website. The translation was developed over eighteen months, and a team of nine Latinists with experience in professional translation and teaching of Latin medical terminology contributed to the project. The article introduces the methodology of Latin translation, the management of the translation activity, the significance of the newly created Latin, and the prospects for maintaining a database of Latin diagnostic names. The Latin translation process had a twofold pedagogical impact: it provided an enriching practical experience for Latinists, merging their traditional language expertise with modern medical applications. It also serves as an extensive case study for future curricula of Latin medical terminology courses.

Keywords: Medical Terminology, ICD-11, International Classification of Diseases, Latin Terminology, Latin Medical Terminology, Latin for Medical Students.

The International Classification of Diseases and Related Health Problems (or ICD) is an indispensable instrument for systematically recording, reporting, and categorising an extensive range of health conditions. Over its 150-year history, it has evolved from a simple enumeration of causes of death to a comprehensive classification and terminology system for healthcare professionals.¹ ICD-11, the most recent edition, promotes semantic interoperability and data sharing across various sectors of healthcare. This is evident in its ontology-based building design, which integrates classification and terminology on a single platform. The World Health Organisation (WHO) oversees the global maintenance and implementation of the ICD, which translates medical diagnoses into alphanumeric codes. As the international standard for epidemiological and health management, it serves a wide range of users, from healthcare professionals to policymakers. It is

¹ *Print Versions for the ICD-11 ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (2022)*
International Classification of Health Interventions (ICHI) online DATABASE of WHO.

indispensable due to its adaptability and consistency across iterations, making it an essential tool in global health data analysis and distribution of resources.

The World Health Organization (WHO) is keen on promoting the use of the International Classification of Diseases (ICD) as a universal platform worldwide. In pursuit of this, WHO reaches out to the health ministries of individual countries to ensure the creation of national versions of the latest ICD edition. In Slovakia, translating the most recent version was entrusted to the National Health Information Center (NHIC)² by the Ministry of Health of the Slovak Republic. The NHIC collaborated with the Faculty of Medicine at Comenius University in Bratislava, specifically with the Institute of Medical Terminology and Foreign Languages. Their joint mission was to craft the Slovak version of the ICD-11 database within the span of two years. By working with experienced terminologists, the project aimed to develop a database that is both accurate and attuned to the unique linguistic and medical nuances of the Slovak population. The accuracy and relevance of the database will be reviewed by medical experts before publication.³

Prompted by the Institute of Medical Terminology and Foreign Languages, a proposition emerged to undertake not just the Slovak translation but also to craft a translation into Latin. The solution envisaged by NHIC was to incorporate Latin terminology for diseases within the Slovak national version. This integrative approach would incorporate Latin terms as a part of the Slovak system environment. Furthermore, upon completion, there was already an aspiration to offer the Latin version of the database to WHO, suggesting the possibility of recognising the Latin rendition as a distinct linguistic variant.

The reasons for creating a Latin version of ICD 11

1. Latin has traditionally functioned as the universal language for many scientific fields, particularly health-related ones. The utilisation of Latin as a means of communication guarantees a universally shared and unequivocal point of reference for medical practitioners around the globe, irrespective of their mother tongue. Establishing a standardised Latin version serves as a crucial point of reference, facilitating the maintenance of consistency in both the interpretation and the translation of medical terms across various national versions. The historical context of medical terminology reveals a significant influence of Latin etymology on the formation of numerous medical phrases. The inclusion of a Latin adaptation serves to strengthen the historical and etymological framework of medical terminology.

² The Slovak abbreviation of the organisation is NCZI – as in “Národné centrum zdravotníckych informácií”.

³ SABAJOVÁ, Eva et al.: *Metodika prekladu MKCH-11 do slovenského jazyka* (Unpublished document. Date of creation: 27. 07. 2021).

2. Education and Training: As part of their educational curriculum, medical students worldwide study Latin terminology. The presence of a Latin rendition of the International Classification of Diseases (ICD) enhances comprehension and strengthens the educational process.

Using Latin can be a common platform for effective communication and comprehension among medical practitioners of diverse linguistic origins, facilitating collaboration and bridging language barriers.

Indeed, the language of medicine today is predominantly English. Even in anatomical terminology, where the usage of Latin terms is explicitly prescribed⁴, most Anglophone universities use anatomical atlases that feature English names of anatomical structures. It should be noted that these are English names derived from Latin and Greek roots; however, they have now become lexemes integrated into the English language system. Meanwhile, the currently valid anatomical nomenclature is "**TA version 2.07 Terminologia Anatomica**", an international standard established and published by FIPAT (*Federative International Programme for Anatomical Terminology*), a subsidiary of IFAA (the *International Federation of Associations of Anatomists*). This database shows that the primary term is Latin, and English is accepted as a synonym. Contrarily, Latin is thoroughly ingrained in biology, encompassing zoology and botany. It would be virtually unthinkable for anyone to write a scientific article about a plant species without providing its Latin scientific name as an identifier, showcasing the deep-rooted tradition and recognition of Latin in these fields.

ICD10 and ICD11

The most substantial and fundamental difference between ICD-10 and ICD-11 is that while the tenth version primarily exists in book form, albeit with an online equivalent, a foundational requirement during the development of ICD-11 was that this database would never be published in a book format in national versions, as it is a living entity that continually evolves, being supplemented, altered, and revised. Expert consortia worldwide collaborate to requalify and specify individual diagnoses, with global changes occurring in the database regularly. Individual teams managing the national databases must reflect these updates, maintaining a dynamic resource adapted to the current understanding and discoveries in the medical field, thereby presenting an agile approach to the ever-evolving landscape of healthcare knowledge.

Another important distinction is that in ICD-11, it will no longer be possible to assign diagnostic codes "from memory" because each diagnosis is associated with

⁴ *Terminologia Anatomica*. 2nd ed. issued by Federative International Programme for Anatomical Terminology, 2019 <https://ta2viewer.openanatomy.org/>.

a very long and complex code, which is further supplemented with specific codes about individual details concerning the patient - such as age, gender, and anamnestic data. The assignment of individual diagnostic codes will be exclusively possible through specialised tools. This measure is being introduced by the WHO to achieve the most precise coding for each illness. In diagnostic and therapeutic practice, there have been instances where doctors assigned codes and diagnoses to patients from memory. This often resulted in generalisations, thus distorting the actual state of epidemiology for various diseases, meaning that statistics did not accurately reflect reality. Introducing this policy is a step towards avoiding such inaccuracies and ensuring a more precise representation of the epidemiological landscape through meticulous detailing in diagnostic coding.

The system of translation

The system of dividing the translation was as follows: The ICD-11 has 27 chapters, with varying numbers of diagnoses in each chapter, ranging from 27 (Codes for special purposes) to 4634 (Diseases of the musculoskeletal system or connective tissue). The individual diagnoses vary in length from single-word examples such as "Holoanencephaly/ *Holoanencephalia*" to multi-word examples like "Pedal cyclist injured in collision with car, pick-up truck or van: person injured while boarding or alighting/ *Trauma birotarii in collisione cum autocinetu, autocurru sarcinario aut autocineto onerario, trauma hominis ascendentis aut descendentis in accidente commeatus*." Naturally, the question arises: is there genuine utility in translating such intricate modern diagnoses into Latin beyond challenging the translator's creativity and proving their capabilities? The answer transcends the mere act of translation. Our motivation was rooted in the principle of completeness. We aimed to demonstrate that the Latin language, even as a classical tongue, retains the flexibility to encapsulate realities that didn't exist during its historical peak. The intrinsic value lies in the challenge and in showcasing Latin's enduring adaptability. For our translation team, it was paramount to translate the entire roster of diagnoses without exception, underscoring that Latin remains a viable linguistic vessel, even for the most contemporary of terminologies.

Preparation phase

Before translating the eleventh version of the International Classification of Diseases (ICD-11) into Latin, it was imperative to ascertain whether such a translation had previously existed. In consultation with the World Health Organization (WHO) staff responsible for coordinating translations into various national languages, it was confirmed that no Latin version had existed. Our preliminary research discovered a national version of ICD-10 that included Latin names for all diagnoses. It was the Serbian national version issued by the Institute of Public Health of Serbia in 2010, and

as the Latin Language Editor, prof. Vera Marković is listed.⁵ While ICD-10 is considerably less extensive than ICD-11, this Latin version provided our translation team with a valuable foundation. However, it should be noted that our team did not fully agree with all the translations in ICD-10 and undertook numerous innovations to enhance the accuracy and relevance of the Latin terms.

The Team of Translators and Their Specific Tasks

The translation team comprised ten educators specialising in the Latin language, each bringing extensive experience of teaching at medical faculties and specialised healthcare-focused secondary schools. All translators were affiliated with Comenius University in Bratislava, satisfying the requirements set by the leadership of the Medical Faculty at that time. Besides their pedagogical experiences, the translators had theoretical education and published scholarly articles in the domain of medical and scientific Latin terminology.

The list of translators participating in the creation of the Latin version of ICD-11:

PhDr. Alexandra Dekanová

PhDr. Tomáš Hamar, PhD.

Mgr. Lucia Lauková, PhD.

Mgr. Ivan Lábaj, PhD.

Mgr. Barbora Machajdíkova, PhD.

Mgr. Ema Pavláková, PhD.

Mgr. Marek Šibal, PhD.

Mgr. Mária Šibalová, PhD.

Mgr. Angela Škovierová, PhD.

Mgr. Melinda Vasil'ová, PhD.

Name of the Translator	Chapter	Name of the Chapter	Nr. of diagnoses
DEKANOVÁ	01	Certain infectious or parasitic diseases	2933
HAMAR	02	Neoplasms	3945
LAUKOVÁ	03	Diseases of the blood or blood-forming organs	630
DEKANOVÁ	04	Diseases of the immune system	682

⁵ MKB-10: *Medunarodna statistička klasifikacija bolesi i srodnih zdravstvenih problema* (2010); published also in: *MEDIATELY - DATABASE* version 9.18.0, company site: MODRA JAGODA, spletno oblikovanje in razvoj mobilnih aplikacij d.o.o. Cigaletova ulica 9, 1000 Ljubljana, Slovenija, Zastopnik: Blaž Triglav, direktor <https://mediately.com/sk/icd>.

Name of the Translator	Chapter	Name of the Chapter	Nr. of diagnoses
PAVLÁKOVÁ	05	Endocrine, nutritional or metabolic diseases	1933
ŠKOVIEROVÁ	06	Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders	1797
MACHAJDÍKOVÁ	07	Sleep-wake disorders	84
VASILOVÁ	08	Diseases of the nervous system	2492
HAMAR	09	Diseases of the visual system	1920
ŠIBAL	10	Diseases of the ear or mastoid process	283
LAUKOVÁ	11	Diseases of the circulatory system	1626
LÁBAJ	12	Diseases of the respiratory system	1141
ŠIBAL	13	Diseases of the digestive system	2362
ŠIBALOVÁ	14	Diseases of the skin	2117
ŠKOVIEROVÁ	15	Diseases of the musculoskeletal system or connective tissue	4634
LÁBAJ	16	Diseases of the genitourinary system	1877
HAMAR	17	Conditions related to sexual health	71
LÁBAJ	18	Pregnancy, childbirth or the puerperium	1096
LÁBAJ	19	Certain conditions originating in the perinatal period	943
ŠKOVIEROVÁ	20	Developmental anomalies	4079
ŠIBAL	21	Symptoms, signs or clinical findings, not elsewhere classified	2027
LAUKOVÁ	22	Injury, poisoning or certain other consequences of external causes	4532
DEKANOVÁ	23	External causes of morbidity or mortality	4028
DEKANOVÁ	24	Factors influencing health status or contact with health services	1425
DEKANOVÁ	25	Codes for special purposes	29
PAVLÁKOVÁ	26	Supplementary Chapter Traditional Medicine Conditions	444
DEKANOVÁ	V	Supplementary section for functioning assessment	762
HAMAR	X	Extension Codes	18684
		TOTAL NUMBER OF CODES	68320

The translation methodology was straightforward: each translation was crafted by the designated translator, and before digitalisation, a final review was conducted. The primary reviewer was PhDr. Tomáš Hamar, PhD., while his translations were reviewed by Mgr. Lucia Lauková, PhD. The digitisation of translations - their input into the WHO interface - was executed by Tomáš Hamar. Regarding the timeline, the translation process began in September 2021, with the last diagnoses digitised by January 2023.

Latin translation of ICD-11 and its management and publication

On May 15, 2024, a standalone version of the translation tool was established in the ICD-11 interface on the WHO website, explicitly dedicated to the Latin translation. This milestone was achieved after a series of negotiations with WHO representatives. Significant credit for the realisation of this standalone version goes to Ing. Timea Brziaková, head of the Standards and Norms department at the National Centre for Health Information. The main contributors on the part of WHO were Robert Jakob, Team Leader of Classifications and Terminologies (ICD, ICF, ICHI) at WHO, and Eva Krpelanová, MD.

Currently, the Latin version has been completed but not yet published. Ongoing checks of translations are being conducted, including adding newly emerged diagnoses. The anticipated release date for the Latin version of the platform is 2024. The intellectual property of the Latin translation belongs to the Ministry of Health of the Slovak Republic. The management and oversight of this translation are undertaken by the Institute of Medical Terminology and Foreign Languages at the Faculty of Medicine, Comenius University in Bratislava, in cooperation with the National Centre for Health Information. Once published, contacting international experts in Latin medical terminology will be crucial to provide feedback on the terms. The international discourse will provide an excellent platform for closer collaboration between experts on medical terminology worldwide. To maintain the platform, financial resources will be required. The ideal solution would be to announce a grant task on a global scale.

Pedagogical Implications of the Translation

The rapid advancement of technology in education, along with the benefits of electronic media, multimedia, and hypertext for educational materials, offers access to electronic guides, articles, and Latin-based websites. These tools serve as motivating factors for educators to inspire their students in studying Latin.⁶ The translation of the ICD-11 into Latin has opened up new pedagogical avenues, particularly in the realm of medical education. A series of textbooks on Latin medical terminology based on the vocabulary derived from the translation is already in the

⁶ BRODŇANSKÁ & KOŽELOVÁ, *Integrácia informačno-komunikačných technológií* (2013), p. 13.

works. Educators focus on the clinical names of diseases, leaning heavily on the set of terms acquired during translation. When coding from ICD-11 – a mandatory practice for health insurance coding – Slovak doctors will consistently encounter the Slovak name, the English term, and the Latin term. This makes it crucial for the creation of new medical terminology textbooks to rely on authentic materials that are actively used in practice. Such an approach ensures that students are well-prepared for real-world applications, reinforcing their learning with terms they will encounter regularly in their professional lives.

Sources

BRODŇANSKÁ, Erika – KOŽELOVÁ, Adriána: *Integrácia informačno-komunikačných technológií do výučby latinského jazyka*. In: GRANT journal. ISSN 1805-062X, 1805-0638 (online), ETTN 072-11-00002-09-4. 2013, pp. 10–14.

Print Versions for the ICD-11 ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (2022). International Classification of Health Interventions (ICHI) online DATABASE of WHO.

MARKOVIČ, Vera: *MKB-10: Medunarodna statistička klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema*. Deseta revizija, knjiga 1, tabelarna lista, Izdanje 2010. Lektor za latinski jezik: prof. Vera MARKOVIČ, ISBN 978-86-7358-055-5.

SABAJOVÁ, Eva a kol.: *Metodika prekladu MKCH-11 do slovenského jazyka / Methodology for the Translation of ICD-11 into Slovak*. Unpublished document. Date of creation: 27. 07. 2021.

Online sources

Terminologia Anatomica. 2nd ed. issued by Federative International Programme for Anatomical Terminology, 2019. <https://ta2viewer.openanatomy.org/>.

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version : 01/2023).
<https://icd.who.int/browse11/l-m/en>.

MEDIATELY - DATABASE version 9.18.0, company site: MODRA JAGODA, spletno oblikovanje in razvoj mobilnih aplikacij d.o.o. Cigaletova ulica 9, 1000 Ljubljana, Slovenija, Zastopnik: Blaž Triglav, director. <https://mediately.com/sk/icd>.

MARTINCOVÁ, Ružena *et al.*: *Skratky a referenčné názvy liekových foriem v humánnej medicíne*. Abbreviations and Standard Terms of Pharmaceutical forms in Human Medicine. Online document ŠUKL – State Institute for Drug Control.

https://www.sukl.sk/buxus/docs/Posudzovanie_kvality_liekov/Liekopis/Refer_nazvy_lf/liek_form2.pdf

Abstrakt: Medzinárodná klasifikácia chorôb MKCH-11 (The International Classification of Diseases, ICD-11) je teraz oficiálne v platnosti pre národné a medzinárodné zaznamenávanie a hlásenie príčin ochorenia, smrti a ďalších informácií. MKCH poskytuje spoločný jazyk, ktorý umožňuje zdravotníckym odborníkom zdieľať štandardizované informácie po celom svete. Pracovníci Ústavu lekárskej terminológie a cudzích jazykov Lekárskej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave vytvárali v spolupráci s Národným centrom zdravotníckych informácií (NCZI) slovenskú verziu celkového počtu vyše 54 000 diagnostických a doplnkových kódov. Pracovníci z vlastnej iniciatívy vytvorili okrem slovenských názvov aj latinské názvy všetkých uvedených diagnóz, ktoré sú zverejnené na stránke Svetovej zdravotníckej organizácie World Health Organization (WHO). Preklad vznikol v období osemdesiatich

mesiacov a na preklade sa podieľal tím deviatich latinčinárov so skúsenosťami s odborným prekladom a výučbou latinskej lekárskej terminológie. Príspevok bližšie predstavuje metodiku latinského prekladu, organizáciu prekladateľskej činnosti, význam vzniku latinskej verzie a perspektívy údržby databázy latinských názvov diagnóz. Prínos prekladu z latinčiny mal dve hlavné pedagogické ťažiská: latinčinárom poskytol obohacujúcu praktickú skúsenosť a spojil ich tradičné jazykové znalosti s modernými medicínskymi aplikáciami. Zároveň slúži ako rozsiahla prípadová štúdia ako základ pre budúce učebné osnovy vyučovania latinskej lekárskej terminológie.

Kľúčové slová: lekárska terminológia, Medzinárodná klasifikácia chorôb, MKCH-11, latinská terminológia, latinská lekárska terminológia, latinčina pre medikov

PhDr. Tomáš Hamar, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Medicine
Institute of Medical Terminology
and Foreign Languages
Špitálska 24
813 72 Bratislava
Slovakia
tomas.hamar@uniba.sk

Alyssa Bryl, MA
University of Wisconsin-Madison
College of Letters and Science
Department of German, Nordic, and Slavic+
United States of America

Mgr. Lucia Lauková, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Medicine
Institute of Medical Terminology
and Foreign Languages
Slovakia

Mgr. Melinda Vasiľová, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Medicine
Institute of Medical Terminology
and Foreign Languages
Slovakia

Medical Dissertation Theses at Charles University in the Early Modern Period

Petr Honč

Praha

Lékařské disertace Univerzity Karlovy v raném novověku

Abstract: The research focused on the study of university dissertations and disputations in the early modern period has been flourishing in European historiography in recent years, supported by the digitisation and better accessibility of old prints. Dissertations and unique documents of contemporary scholarship and their topics reflect well the specifics of the period and also testify to the level of scholarly work at the faculty. The paper seeks to provide a basic mapping of the issue of medical dissertations of Charles University in the 17th and 18th centuries, which has not received much attention so far. It also focuses on the points of contact with the humanities, which cannot be strictly separated from the natural sciences in the early modern period. Indeed, by the standards of the time, general comprehensive education also played an important role in therapy. In most dissertations, therefore, we can find a number of characteristics reflecting the humanities education of their authors, such as an interest in history, philology, etymology and other disciplines. Very often, we can observe these elements, especially in peritexts (corollaries, erotemata or various celebratory poems). Another common feature is Latin as a basic means of professional communication and its strong relationship with medicine, which has survived the advent of modern languages in science. The authorship of dissertations, which can be viewed from several points, is also discussed. The author concludes with a discussion of desiderata and other avenues of research on the topic.

Keywords: history of universities, early modern period, medical faculties, medical dissertations, education in humanities

1 Introduction

The Faculty of Medicine has been part of Charles University since its foundation in the mid-14th century, making it the oldest medical school in Central Europe. Based in Prague, this University was able to build on ideas and organisational structures adopted from older universities, especially from Italy and France. Ancient medicine, largely preserved and further developed in the Arabic cultural circle, made its way back to the Christian West from the 11th century onwards through translations from Arabic into Latin.¹ Galenism dominated medical thought until the 17th century, and its medical procedures remained in practice even longer.² The focus on medical study was also influenced by Aristotelian natural philosophy and high scholasticism, represented in particular by the works of Albertus Magnus and Thomas Aquinas.³ Oral disputation in Latin, which complemented the lectures

¹ ČORNEJOVÁ, *Dějiny Univerzity Karlovy I* (1995), p. 183.

² LINDEMANN, *Medicine and Society in Early Modern Europe* (2010), p. 84–90.

³ PORTER, *Dějiny medicíny* (2015), p. 137–138.

(*lectiones*), functioned at that time as one of the basic methods of teaching, examination, and research.⁴

The abundance of surviving medical manuscripts with medical themes testifies that the Faculty of Medicine must have been considered well-established in the area.⁵ However, this promising development was interrupted by the Hussite movement, resulting in the suspension of all activities at the Faculty for approximately two hundred years. Even in the 15th and 16th centuries, some lectures and disputations dealt with medical topics, and some doctors who had studied medicine abroad served as professors at the Faculty of Arts. Nevertheless, newly qualified doctors of Medicine did not receive their degrees at this institution. In the middle of the 16th century, the Jesuit college Klementinum was founded in Prague. After its elevation to a university, it even competed with Charles University. The Jesuits were also entrusted with the restoration of all four faculties of the University in 1622, which soon caused disputes with the Archbishop of Prague who, from his position as a university chancellor, felt his rights had been infringed.⁶ In 1654, the University was renamed the Charles-Ferdinand University and only the theological faculty and the Faculty of Arts remained under Jesuit administration.⁷ Despite this fact, the members of the Society of Jesus (also known as the Jesuit Order) retained some influence at the Faculty of Medicine in the following period, and their *Ratio Studiorum* influenced teaching throughout the entire 17th century.⁸

However, the university system at this time was already different in many ways from the one from the Middle Ages, especially as a result of two paradigmatic changes: the invention and subsequent spread of the printing press, as well as the religious reformation. Europe had been definitively divided into Catholic and Protestant parts, and intellectual work, mainly due to the invention and spread of the printing press, had undergone significant changes.⁹ The medieval emphasis on oral disputation gradually weakened during the early modern period, and written expression became increasingly prominent.¹⁰ University theses started to be published in printed form and, as a result, gradually surpassed the possibilities of oral debates in both length and sophistication. The culture of printed dissertations was probably strongest in German-speaking countries¹¹ and in countries strongly influenced by this very environment, which was undoubtedly the case for the Czech lands as well.

⁴ KOTALA, *Novověká ústní disputace* (2014), p. 13.

⁵ BERÁNEK, *O počátcích pražské lékařské fakulty 1348–1622* (1968), p. 44.

⁶ ČORNEJOVÁ, *Tovaryšstvo Ježíšovo* (2002), p. 117–119.

⁷ ČORNEJOVÁ, *Dějiny Univerzity Karlovy II* (1995), p. 23–34.

⁸ TOMEK, *Geschichte der Prager Universität* (1849), p. 294.

⁹ Cf. EISENSTEIN, *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (2005), p. 46–87.

¹⁰ On the course of oral disputations cf. KOTALA, *Novověká ústní disputace* (2014), p. 82–131.

¹¹ CHANG, *From Oral Disputation to Written Text* (2004), p. 131.

Research on the study of university dissertations and disputations in the early modern period has flourished in European historiography in recent years.¹² In fact, these are unique documents of contemporary scholarship and essential sources for intellectual history. The digitisation of old prints has certainly given impetus to a renewal of interest in this area of knowledge, making dissertations more accessible and facilitating comparisons across several European countries. An inventory of medical dissertations from Charles University was published as early as 1957 and was supplemented by a not very extensive study that is strongly ideologically tinged in its assessment of the post-White Mountain period.¹³ A very negative evaluation of Baroque medicine was traditional in Czech historiography almost throughout the entire 20th century. The authors of a recently published synthesising monograph on medicine in the Czech lands view this era through a completely different prism, but only a small amount of space is devoted to the topic of medical dissertations.¹⁴

The aim of this study is to carry out a basic mapping of medical dissertations of Charles University in the 17th and 18th centuries and also to outline the possibilities of further research. The unifying line will be the analysis of points of contact with the humanities, which cannot be strictly separated from the natural sciences in the early modern period. A prerequisite for studying medicine was the attainment of at least a bachelor's degree from the Faculty of Arts. This close link between the two faculties allowed studies to acquire a more comprehensive education and a greater general overview, which, by the standards of the time, also played an important role in therapy. We can, therefore, find a number of characteristics reflecting the education in humanities of their authors in most dissertations. Another common feature of the period under study is the Latin language used as the basic means of professional communication.¹⁵ Medicine and Latin (as well as Greek) had developed a very strong relationship over the centuries, which survived even the rise of national languages in the 18th century.¹⁶ This paper will also briefly discuss the authorship of dissertations, which is often highly ambiguous. However, this very issue is quite complicated and deserves separate and more detailed research.

2 Oral Disputations and Dissertations in Early Modern Universities

At most early modern European universities, students were required to participate in a scholarly debate commonly referred to as *dissertatio inauguralis* or *disputatio inauguralis* before completing their studies. Apart from these disputations

¹² Cf. Extensive collective monograph FRIEDENTHAL – MARTI – SEIDEL (eds.), *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context* (2021).

¹³ SCHMID – ROZSÍVALOVÁ, *Pražské lékařské disertace* (1957).

¹⁴ ČERNÝ – SVOBODNÝ (eds.), *Velké dějiny zemí Koruny české: Lékařství* (2023), p. 159.

¹⁵ MARTI, *Disputation und Dissertation in der Frühen Neuzeit und im 19. Jahrhundert* (2018), p. 271.

¹⁶ HONČ, *Lékařská terminologie* (2019), p. 44.

aimed at obtaining a doctoral degree (*disputationes pro gradu*), there were also practice disputations (*pro exercitio*) and disputations held for other purposes, often of a celebratory nature (*honori*). All kinds of dissertations were exclusively in Latin, and this would be the case until the end of the 18th century when this method of classical dissertations started to decline gradually. Inaugural dissertations, which were also published in printed form from the second half of the 16th century onwards, initially formed the basis for disputations. Thus, they were not the same kind of work as contemporary dissertations in doctoral programmes of study.¹⁷

At the University of Basel, where also students from the Czech lands often went to study, medical dissertations were obligatorily published in printed form from 1575 onwards. Their scope varied greatly, depending on several factors, including the financial means of each student.¹⁸ At the University in Prague, some theses on medical topics from the same period, disputed at the Faculty of Arts, are available for disposal. These were not yet printed, relatively brief in scope, and based on medieval disputation usage, as can be seen from their titles.¹⁹ Since the 1580s, the first printed theses have been preserved. The transition from the original *quaestiones* to the *theses*, sometimes referred to as the 'post-Reformation shift',²⁰ coincides in the case of Prague with the transition from manuscript to printed form. It was during the religious controversies at the beginning of the Reformation movement that it first became apparent how much impact and influence printed writings could have, which would spread rapidly thanks to the printing press itself.

At the beginning of the early modern period, there were not many medical faculties that would attract a large number of students from foreign countries thanks to their reputation. Apart from a few famous Italian and French medical schools, some medical faculties in German-speaking countries (e. g. Vienna, Halle, Göttingen) gradually began to strengthen their positions. By the end of the 18th century, almost every country had at least one recognised medical school.²¹ After the re-establishment of the medical faculty in Prague in the 1620s, not many students studied there until

¹⁷ Cf. FRIEDENTHAL – MARTI – SEIDEL (eds.), *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context* (2021), p. 7–8; CHANG, *From Oral Disputation to Written Text* (2004), p. 133. The terms dissertation and disputation have the same meaning in this context. In the case of medical inaugural theses, Google records approximately 141,000 occurrences of "dissertatio inauguralis medica" and 123,000 occurrences of "disputatio inauguralis medica".

¹⁸ HOLÝ – VACULÍNOVÁ, *Milites Apollinis* (2021), p. 19.

¹⁹ *Utra facultatum praestantior Juris prudentiae an Medicina?* (1577); *Utrum Anatomiae cognitio ad recte curandos non solum externos, verumetiam internos morbos sit summe necessaria nec ne?* (1577); *Beneficio artis Medicae vita proferri possit necne?* (1580). SCHMID – ROZSÍVALOVÁ, *Pražské lékařské disertace* (1957), p. 8–9.

²⁰ CHANG, *From Oral Disputation to Written Text* (2004), p. 135–136.

²¹ BROCKLISS, *Curricula. The faculty of medicine* (1996), p. 609; LINDEMANN, *Medicine and Society in Early Modern Europe* (2010), p. 152.

the mid-18th century; therefore, the number of surviving dissertations is not as large as in some Western European faculties. Nevertheless, there were some foreign students, mostly from Catholic countries.

Since printing was already more widespread and accessible, medical theses/disputations/ dissertations were published in printed form. In the 17th century, the term *theses medicae* or *disputatio medica* prevailed for these printed works; from the last quarter of the century onwards, the term *dissertatio* appeared, and it became definitively established in the 1720s (*dissertatio inauguralis medica*). With the change in terminology, the form, quality, sophistication, and scope of written dissertations changed over the period under review. Some of these higher-quality dissertations were later republished as independent scholarly monographs. This was also the case of the dissertation on coffee, chocolate, tea, and nicotine defended by Georgius Fridericus Medicus in 1721 and authored by Leonard Ferdinand Meisner of Löwenberg.²² This work was also published in Nuremberg under this very name a year later.²³ It was a more ornate edition which included introductory illustrations of the crops discussed.

LEONARD FERDINAND MEISNER, *De caffè, chocolatae, herbae thee ac nicotianae natura, usu, et abusu anacrisis, medico-historico-diaetetica* (1721).

At the Faculty of Medicine in Prague, disputations for the purpose of obtaining a doctoral degree (*pro gradu*) predominated. We will be focusing on this type of disputation in the following parts of this explanation. Less frequently, there were occasional disputations in honour of someone (*honori*), which usually corresponded in length to the speech made by the speaker during the oral disputation. We find among them disputations celebrating the patrons of medicine (Saints Cosmas and Damian), but also disputations with a professional medical focus. As an example,

²² *Anacrisis medico-historico-diaetetica seu Dissertationes quadripartitae de caffè et chocolatae, nec non de herbae thee ac nicotianae natura, usu et abusu* (1720).

²³ MEISNER, *De caffè, chocolatae, herbae thee ac nicotianae natura, usu, et abusu anacrisis, medico-historico-diaetetica* (1721).

we can state the *Theses medicae de convulsione*, which was defended by Dr Antonius Lindenmayer in honour of Professor Nicolas Franchimont von Frankenfeld on 6 November 1682.²⁴ At the beginning, an explanation was given of the etymology of spasm and Celsus' and Galen's definition of the term. After that, the diagnosis and treatment, which included in addition to diet the classical bloodletting, were discussed. The entire discussion was five pages long. Nicolas Franchimont himself was the author of the thesis *Lithotomia medica*, which was defended (*pro gradu*) in 1683 by Matěj Johannes Frischmann.²⁵ This thesis was already nearly a hundred pages long. Medical dissertations in Latin were published at the Faculty of Medicine in Prague until 1848.²⁶

2.1 Structure of Dissertations

The basic structure of inaugural dissertations was largely standardised, although there were minor differences.²⁷ Ordinarily, it was presented in quarto size ranging from about ten to several hundred pages. Introductory pages were customarily found at the beginning of the dissertation, and they contained the title of the work, as well as information about under which monarch and under which university and faculty dignitaries the dissertation was being held (*sub auspiciis, sub rectoratu, sub decanatu, sub praesidio*). At the end of the title, there was the name of the candidate (*defendens, respondens*) who was, in some cases, also the author himself. Information regarding the year and place of publication and the Publisher were not missing, either. Sometimes, the month of the disputation was also given, with a black space left beside it for the later manual attribution of a specific day and hour.

Dissertations also very often included various dedications to patrons, saints or the monarch himself.²⁸ Among the saints, Saint John of Nepomuk was particularly popular, even before he was beatified and canonised. This was related to the efforts to promote his cult. Illustrations were not lacking in the more elaborate dissertations; however, these were not numerous. The work itself was divided into individual theses, chapters, or treatises (*disceptatio*).²⁹ In the conclusion part (sometimes referred to by the term *coronis*), not only do we often find a summary of the main theses and questions, but also some additions such as *erotemata, corollaria*, various congratulations, and celebratory poems.

²⁴ *Theses medicae de convulsione* (1682).

²⁵ *Lithotomia medica seu tractatus lithonripticus, de calculo renum & vesicae* (1683).

²⁶ SCHMID – ROZSÍVALOVÁ, *Pražské lékařské disertace* (1957), p. 3.

²⁷ CHANG, *From Oral Disputation to Written Text* (2004), p. 149–150.

²⁸ Cf. DE MŮLENAERE, *Disputatio and Dedication* (2015), p. 284–306.

²⁹ Cf. BUJÁLKOVÁ – ČOVAN – MALINOVSKÁ, *Matúš Palumbíni a jeho dizertačná tlač De Phthisi* (2020), p. 114–115.

2.2 Dissertation Topics

The content of the dissertations not only gives us an overview of the scientific level of the period and location, but it also provides us with an abundance of other historical and cultural information. We certainly cannot agree with the generalising claims found in older literature that the post-White Mountain period was a dark age in science when everything had to be subordinated to Catholic dogma.³⁰ On the other hand, due to the insufficient studying of a vast amount of material, we are not yet able to assess sufficiently the real contribution and originality of individual works.³¹ The subject matter of the medical dissertations in Prague varied to a great extent, but some themes and topics recurred more frequently. This is certainly related to the professional focus of the professors working at the medical faculty at that time. Until the 1750s, the themes and topics of the theses were theoretical. However, later on, dissertations elaborated also through the method of experimentation appeared as well.³²

The themes and topics are dominated by treatises on diseases and their treatment. Dissertations dealing with different types of fever and means to alleviate this condition are recurrent. The study of fevers also had an important place in teaching.³³ The plague and the epidemic associated with it were also an important topic discussed in depth by Karel Černý.³⁴ These works appeared especially at the times when epidemic waves passed through the Czech lands. Furthermore, we find treatises on inflammation, cachexia, dysentery, dropsy, scurvy, tuberculosis, and various types of necrosis.

The subject of the inaugural dissertations was also anatomy, which, from the 1550s onwards, saw rapid development in Western Europe, especially in Italy. Therefore, we find works dealing with the description of the stomach, the auditory system, digestion, the circulatory system, etc., which, in addition to the anatomical description itself, usually give an account of physiology, aetiology and pathology. We find considerably fewer surgical topics in the period under scrutiny, which is related to the later establishment of surgery as a full-fledged part of the study of medicine.³⁵ According to the university statutes of 1651, anatomical-surgical instruction was only

³⁰ SCHMID – ROZSÍVALOVÁ, *Pražské lékařské disertace* (1957), p. 10–11.

³¹ Cf. ČERNÝ, *Mor 1480–1730* (2014), p. 26.

³² SCHMID – ROZSÍVALOVÁ, *Pražské lékařské disertace* (1957), p. 16–17. The list of dissertations is not complete, although the authors in a new study from 1960 added 16 medical dissertations found in the monastery library in Teplá. Cf. ROZSÍVALOVÁ – SCHMID, *Pražské lékařské disertace* (1960), p. 1313–1314. Thanks to digitisation, other dissertations preserved only in libraries abroad are now also available.

³³ HLAVÁČKOVÁ – ROZSÍVALOVÁ, *Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské univerzity v letech 1690–1848* (1984), p. 4.

³⁴ Cf. ČERNÝ, *Mor 1480–1730* (2014), p. 35–108.

³⁵ HABERMANN, *Lateinisch – Deutsch in der Medizin an Universitäten der Frühen Neuzeit*, (2018) p. 140–141.

seasonal, and dissections were to be carried out in the winter mainly on people who had died a violent death.³⁶ Examples from the field of surgery include works dealing with lithotomy or gangrene. This dissertation also mentions amputation as a possible solution to gangrene, and in this context, the author mentions the necessary surgical instruments (emphasising their sharpness) that can reduce the suffering of such patients.³⁷

Other topics were related to dietetics and the suitability of different foods. One of the dissertations, written by the French physician Joannes Henricus Josephus Bauer, who probably aimed at applying to the Faculty of Medicine in Prague,³⁸ dealt with the harmfulness of metals in food and beverages.³⁹ The already mentioned work on coffee, chocolate, tea, and nicotine or a treatise on the medical use of milk⁴⁰ are also works of interest. Moreover, there are works on pharmacology, such as those on arnica, which was considered an almost universal cure in the 18th century,⁴¹ and quinine bark (cinchona), which was used as an effective remedy for fever.⁴² Rarely do we find treatises on newer therapeutic means, such as the use of electricity in treatment.⁴³ Some dissertations that dealt with mental conditions (e. g. hypochondria) could now be classified in the field of psychiatry.

2.3 Peritexts

By the term peritext(s), we understand all the supplementary parts already mentioned in the section on the structure of dissertations. Not all of these supplements were of equal importance; some were integral parts of the dissertations, and others served more as appendices. Some were related to the main topic of the dissertation, others focused on a completely different issue or were merely complementary and decorative. Even their labels were not completely standardised, which can cause some

³⁶ ČERNÝ – SVOBODNÝ (eds.), *Velké dějiny zemí Koruny české: Lékařství* (2023), p. 156.

³⁷ *Dissertatio inauguralis medico-chirurgica de inflammationibus, gangraena & sphacelo in genere* (1741), p. 87–88.

³⁸ The purpose of the dissertation is expressed by the unusual formulation "pro voto et stallo". We then learn from the introduction that the author wants to join the medical faculty, so perhaps this is a similar statement to pro cathedra: "Quod in votis meis vel maxime semper latuit, fuit, ut Viri Excellentissimi Inclutae Facultatis Vestrae, Nobilium ingeniorum copia ornatissimae tandem etiam associari et admitti merear, ut per Vos conatus mei Rei Medicae ultra prosequendae magis tantum animentur: Hanc ob causam etiam Pragae Bohemorum me conferens Celeberrimae hujus ac Antiquissimae Universitatis statutis me subjeci."

³⁹ *Dissertatio medica de metallorum noxa in ciborum, potuum & medicamentorum praeparatione ac asservatione cavenda* (1751).

⁴⁰ *Dissertatio inauguralis medica de usu lactis medico seu de curationibus per lac* (1735).

⁴¹ *Panacea lapsorum seu dissertatio inauguralis medica de H. Arnica* (1736).

⁴² *Dissertatio inauguralis medica de legitimo usu, atque abusu corticis china chinae dicti* (1749).

⁴³ *Dissertatio inauguralis philosophico-medica de utilitate electrificationis in arte medica, seu in curandis morbis* (1751).

difficulties. We also do not know whether some of them may have been included in some form in the oral disputations. These questions will need to be studied in more detail, but what is certain is that candidates often gave credit to their general knowledge in these parts.

In 1688, a dissertation was defended by Jan Matěj Löw, the brother of the well-known professor of the Faculty of Medicine Johann Frant Ritter Loew von Erlsfeld, who acted as chairman (*praeses*) during the disputation.⁴⁴ The dissertation was perhaps written jointly by the two brothers and was dedicated to the Austrian archdukes Joseph and Charles. Each of the twelve theses is interspersed with a celebratory poem on the Habsburg dynasty, reflecting in particular the Habsburg monarchy's recent military successes in the war against the Turks, who were repulsed from Vienna in 1683. From the short excerpt, it is already easy to see how ingeniously the brothers managed to incorporate medical terms denoting the panegyric poem while also making use of some rhetorical figures such as paronomasia.

<i>De prospero Domus Austriacae statu,</i>	<i>From the favorable condition of the Austrian house,</i>
<i>Boni omnes gratulantur,</i>	<i>all the good one rejoice,</i>
<i>Dum interim tyrannus Ottomanicus,</i>	<i>while the Ottoman tyrant,</i>
<i>Mille malis exagitatur.</i>	<i>is afflicted by a thousand diseases,</i>
<i>Ampliare cupit Imperii sui limites,</i>	<i>He wants to expand the borders of his empire,</i>
<i>Sed morbo laborat regio;⁴⁵</i>	<i>but he is sick with the royal disease,</i>
<i>Imo cum vires illius concidunt</i>	<i>and when his powers fail,</i>
<i>Patitur morbum caducum.</i>	<i>he is suffering from epilepsy.</i>
<i>Omnia illius Comitum, patiuntur morbum</i>	<i>All his congresses are plagued by</i>
<i>comitalem.</i>	<i>a parliamentary disease – epilepsy.</i>

Other types of peritext included *corollaria*, which are short questions or statements after the main text.⁴⁶ In classical Latin, the term *corollarium* denoted a gift; later in the Middle Ages, it was used in a philosophical sense to denote a 'consequence' (corollary); in the context of early modern dissertations, it is a simple addition to the main topic.⁴⁷ In Prague dissertations, *corollaries* still appear in the 18th century, which was not common everywhere.⁴⁸ They are often found in connection with *quaestiones pertinentes* or *quaestiones impertinentes*.

As an example, let us consider the *Corollarium quaestionum impertinentium* that was part of a 1721 dissertation on tuberculosis.⁴⁹ The individual questions always

⁴⁴ *Duum viratus medicus. Duodena thesium coronatus* (1688).

⁴⁵ On the concept of *morbus regius* cf. BARLOW, *The King's Evil* (1980).

⁴⁶ On this topic cf. LINDBERG, *Collaries and Dissertations* (2021), p. 649–680.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 650–652.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 667.

⁴⁹ *Microcosmus phthinodes disputando examinandus seu Dissertatio medica de phthisi* (1721).

touched upon medicine and another scientific field: *Quaestio Theologico-Medica*, *Canonico-Medica*, *Iuridico-medica*, *Politico-Medica*, *Astrologo-Medica*, *Physico-Medica*, *Physiologico-medica*, *Chirurgico-medica*, *Pharmaceutico-Medica*, *Chymico-Medica*, *Diaetetico-Medica*. The fact that the corollaries focused on different scientific disciplines and therefore had an overlap with other areas of life was probably not exceptional.⁵⁰ To illustrate this notion even further, let us have a look at the contents of at least two of the issues mentioned. The *Quaestio canonico-medica* discussed whether a physician could advise sexual abstinence to an epileptic or a person suffering from tuberculosis, and discourage him from getting married.⁵¹ The *Quaestio diaetetico-medica* discussed whether drunkenness is more harmful than overeating.⁵²

Another dissertation from 1726, which dealt with hearing and its defects,⁵³ contained several *quaestiones impertinentes* concerning drowning. The questions were also related to infanticide, and we can thus see in them the beginnings of forensic medicine.⁵⁴ Interestingly enough, a dissertation dealing with death by drowning was defended in Prague the following year.⁵⁵ It is most likely that the interest in this topic was stimulated at the Faculty of Medicine by the publication of the first textbook on forensic medicine in Central Europe, authored by the aforementioned Johann Franz Ritter Loew von Erlsfeld.

In some cases, the dissertations would include *erotemata*, i. e. a kind of control questions. In the dissertation of 1682, whose main author was probably the dean of the Faculty of Medicine (Sebastian Christian Zeidler), these questions followed each explanatory section (*disceptatio*).⁵⁶ Remarkably, the *erotemata* here took the form of a dialogue between the Sphinx and Oedipus. The Sphinx asks questions (riddles), and Oedipus answers them. The questions sometimes concerned general health care and referred to medical authorities.⁵⁷ Other times, the *erotemata* focused on the main topic of the work, as when the author explored whether spitting (*phthyllism*, *sputatio*) could protect against the plague:

The Sphinx: Can spitting protect against the plague?

⁵⁰ Cf. LINDBERG, *Collaries and Dissertations* (2021), p. 673.

⁵¹ *An ad Epilepsiam, vel phthisim posito conservandae valedudinis, & vitae, ergo, a medico continentia suaderi, & matrimonium disuaderi possit? Resp. Affirm.*

⁵² *An ebrietas? An repletio per cibum facta ab utenti, sit magis nociva. Resp. Per cibum facta.*

⁵³ *Dissertatio medica inauguralis de auditu, ipsiusque vitiis* (1726).

⁵⁴ *An pulmones infantis in aquam immersi, si fundum petunt, infantem nondum respirasse notent? Resp. Affirmat. An aqua in ventriculo copiosa reperta denotet hominem viventem submersum fuisse? Resp. Affirmat.*

⁵⁵ *Disquisitio inauguralis physico medico-legalis de submersorum morte* (1727).

⁵⁶ *Disceptatio inauguralis medica, sive basiliscus pestilentiae* (1682).

⁵⁷ *Sphinx: Quare divinus Hippocrates dixerit: Labor, Cibus, Potus, Somnus, Venus, omnia moderata? Oedipus: Quia his verbis totam fere Doctrinam Rationalis Hygies compecti voluit. Clara est elucidatio.*

*Oidipus: Don't make me angry! Those who say so should be sent to an infirmary where they would learn not only to spit, but also to vomit. If one is not accustomed to it, the smell in the infirmary works better than emetics.*⁵⁸

2.4 The Importance of Education in Humanities

As already mentioned, all medical students had to be graduates of the Faculty of Arts, and this regulation was in force in the Habsburg Monarchy until 1786. Candidates for Doctors of Medicine in Prague were usually even Masters or Doctors of Philosophy. An essential part of the teaching at the Faculty of Arts was Latin and Greek and the related study of classical authors.⁵⁹ This knowledge gave students access to the main medical authorities whose works were expounded at medical faculties. The students were also very well-trained in logic, which they practiced during the disputations. We must not forget the other liberal arts, especially astronomy, the knowledge of which was essential to the study of contemporary medicine.⁶⁰ The competencies acquired at the Faculty of Arts were also significantly reflected in the final form of medical dissertations. As far as the level of language is concerned, in early modern medical texts, we find mainly the humanistic style of Latin, Greek was fully assimilated, and Arabic terms almost disappeared.⁶¹

Many medical graduates also show an intense interest in philology in their later careers.⁶² Emphasis would be placed on the history and etymology of medical terminology, the knowledge of which was intended to accelerate the treatment of diseases.⁶³ Therefore, many dissertations begin with an explanation of the origin of the name of the disease in question, which was often related to its symptoms. Nor can we leave aside the interest in geology, geography, and other disciplines. The physician should have had at least a theoretical knowledge of the conditions in foreign countries. Once again, that could have been useful in the treatment of the patient.⁶⁴ The study of medicine in the 17th and 18th centuries was, indeed, in the broadest sense, considered a *studium generale*.

⁵⁸ *Sphinx: An phtylismus sive sputatio peste praeservet? Oidipus: Rogo non moveas mihi stomachum, qui id asserunt, mittendi forent ad Lazaretum, ubi discerent non solum spuere, sed etiam s. v. vomere. Odor enim Lazareti in non assuetis plus operatur, quam syrupus emeticus.*

⁵⁹ PEDERSEN, *The Faculty of Medicine* (1996), p. 452–455; HABERMANN, *Lateinisch – Deutsch in der Medizin an Universitäten der Frühen Neuzeit*, (2018), p. 142–143.

⁶⁰ Cf. SIRAI, *Medieval & Early Renaissance Medicine* (2009), p. 65–70.

⁶¹ ROELLI, *Latin as the Language of Science and Learning* (2021), p. 491.

⁶² Cf. HABERMANN, *Lateinisch – Deutsch in der Medizin an Universitäten der Frühen Neuzeit*, (2018) p. 143.

⁶³ *An cognitio ethymologiae morbi curam accelerare possit? Resp.: Affirmative. (Microcosmus phthinodes disputando examinandus seu Dissertatio medica de Phthisi, 1721).*

⁶⁴ *An medico exterarum provinciarum notitia sit absolute necessaria? Resp: Si non practice saltem speculative affirmat. (Medicus officiosus, 1724).*

2.5 The Question of Authorship

The issue of authorship, which we have already touched upon several times in the previous explanation, is quite complicated.⁶⁵ *"The authorship of the early-modern dissertation ought to be considered both in terms of who penned the text and of who enjoyed the credit of its publication, and in our consideration the professor's public disputation ought to be differentiated from the student's (including the inaugural disputation)."*⁶⁶

The author of the inaugural dissertation in the early modern period was not always the candidate for an academic degree but often the *praeses* of the dissertation itself. Candidates were often even prevented by university regulations from writing a dissertation, as can be seen in the university statutes of the University of Marburg for the Faculty of Theology from 1653.⁶⁷ On the other hand, at some universities, such as Tübingen, the inaugural dissertation was probably written by the candidate themselves.⁶⁸ At other times, the dissertation may have been the result of a collaboration between the candidate and the presiding professor.

No such regulation has survived from the University of Prague, so we can only infer authorship from certain characteristics of the works or from knowledge of the broader context. If the phrase *Solo Deo Praeside* appears on the title page of the inaugural dissertation, it means that the candidate (*defendens*) was indeed the author themselves. However, this was not very common in inaugural dissertations; we are more likely to encounter this formulation in celebratory dissertations (*honori*). Sometimes we learn the authorship information from the censorship if it was part of the dissertation.⁶⁹

A later publication of the dissertation as a separate monograph may also serve as a clue, as was the case, for example, with the already cited dissertation on coffee,

⁶⁵ Cf. CHANG, *Collaborative production and experimental labor* (2010), p. 347–355; CHANG, *From Oral Disputation to Written Text* (2004), p. 150–152; MARTI, *Disputation und Dissertation in der Frühen Neuzeit und im 19. Jahrhundert* (2018), p. 273; HABERMANN, *Lateinisch – Deutsch in der Medizin an Universitäten der Frühen Neuzeit*, (2018) p.148–149; HOLÝ – VACULÍNOVÁ, *Milites Apollinis* (2021), p. 21.

⁶⁶ CHANG, *From Oral Disputation to Written Text* (2004), p. 150–151.

⁶⁷ „*Ipsi praesides conscribant disputationes: studiosis ne permittant scribendas, nisi forte ex singulari eaque gravi causa veteranis aliquid de facultatis consensu concendendum judicetur, idque etiam non crebro.*“ A similar regulation applied to the Faculty of Medicine: „*Studiosis, cumprimis veteranis, ut disputationes ipsimet conscribant, eisdem a Praeside et Decano Facultatis approbatas imprimi curent, permittitor.*“ HORN, *Die Disputationen und Promotionen*, (1893) p. 59.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 60.

⁶⁹ For example, in the *Dissertatio inauguralis medica continens observationes methodico-rationales* (1751), for which praeses Franciscus Josephus Du Toy and defendens David Becher are mentioned, the censorship reads as follows: *Marte proprio, magna cum diligentia composuit Theses has in regulis Medicis optime fundatas Praenobilis Dominus Defendens...*“ It is thus made explicit that David Becher was the actual author of the thesis.

chocolate, tea, and nicotine. The question of authorship will have to be investigated in more detail, but on the basis of the research so far, we might conclude that the situation in this regard was similar to the one at the University of Marburg. Very rarely would experienced candidates be allowed to present and defend their own work. Another important and difficult question is to what extent one can speak of originality in medical dissertations, whether the author was *praeses* or *respondens*, and how citations were handled at that time.⁷⁰

3 Conclusion

In this study, which can be described as preparatory, we have tried to present some characteristics of early modern medical dissertations written at the Faculty of Medicine in Prague. The methodological inspiration for us was, in particular, a collective monograph that treats this topic in a broader interdisciplinary context.⁷¹ We have tried to outline the issues and the historical context, as well as describe the basic structure of medical dissertations. This is more of an external description than a deeper content analysis, which will be the subject of further research. Moreover, some of the theses presented will need to be re-examined in the future with more detailed research.

Nevertheless, we believe that this paper has already succeeded in showing that dissertations and disputations at the Faculty of Medicine in Prague did not differ substantially from the practice at schools in Western Europe during the period under scrutiny. We have also confirmed the strong links between medicine and a number of humanistic disciplines, which may in many ways resemble the modern interdisciplinary field of *Medical Humanities*.⁷² It would certainly be very beneficial to include the financial aspects of dissertation publishing and their future fate in further research, as some works can be found in libraries in different countries. The crucial topic of knowledge transfer and the mutual openness or closedness of Catholic and Protestant universities in early modern Europe are also related to this issue.

All this research is considerably complicated by the vast amount of extant medical publications, which are beyond the power of an individual to process. The ongoing digitisation of early modern texts is undoubtedly a great advantage, as it provides scope for comparison. It is likely that in the near future, it will also be possible to use artificial intelligence for more detailed content analysis. Only then will we perhaps be able to answer unequivocally the question, already posed by Karel Černý,

⁷⁰ Cf. ČERNÝ, *Mor 1480–1730* (2014), p. 64–81.

⁷¹ Cf. FRIEDENTHAL – MARTI – SEIDEL (eds.), *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context* (2021).

⁷² Cf. HONČ, *Lékařská terminologie* (2019), p. 53.

of whether the Faculty of Medicine in Prague was really a provincial institution after its restoration in the 17th century.⁷³

Literature

- BARLOW, Frank: *The King's Evil*. The English Historical Review, 95, 374, 1980, pp. 3–27.
- BERÁNEK, Karel: *O počátcích pražské lékařské fakulty 1348–1622*. In: Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis, vol. 9, 1968, p. 44–87.
- BROCKLISS, Laurence: *Curricula. The faculty of medicine*. In: A History of the University in Europe. Volume II, Universities in Early Modern Europe (1500–1800). Ed. H. Ridder-Symoens. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 609–620.
- BUJALKOVÁ, Mária – ČOVAN, Miroslav – MALINOVSKÁ, Nora: *Matúš Palumbíni a jeho dizertačná tlač De Phthisi (17. storočie)*. In: Hortus Graeco-Latinus Cassoviensis III. Zborník príspevkov z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky. Ed. J. Balegová – E. Brodňanská. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2020, p. 110–118.
- ČERNÝ, Karel: *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*. Praha: Karolinum, 2014.
- ČERNÝ, Karel – SVOBODNÝ, Petr (ed.): *Velké dějiny zemí Koruny české. Lékařství*. Praha: Paseka, 2023.
- CHANG, Ku-ming Kevin: *From Oral Disputation to Written Text. The Transformation of the Dissertation in Early Modern Europe*. In: History of Universities, vol. XIX/2, 2004, p. 129–187.
- CHANG, Ku-ming Kevin: *Collaborative production and experimental labor: two models of dissertation authorship in the eighteenth century*. In Elsevier. Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences, 41, 2010, p. 347–355.
- ČORNEJOVÁ, Ivana a kol. (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy I, 1347/8–1622*. Praha: Univerzita Karlova, 1995.
- ČORNEJOVÁ, Ivana a kol. (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy II, 1622–1802*. Praha: Univerzita Karlova, 1995.
- ČORNEJOVÁ, Ivana: *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*. Praha: Nakladatelství Hart, 2002.
- DE MÛELENAERE, Gwendoline: *Disputatio and Dedication. Seventeenth-Century Thesis Prints in the Southern Low Countries*. In: De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief (2015) 31 (2), p. 284–306.
- EISENSTEIN, Elisabeth: *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- FRIEDENTHAL, Meelis – MARTI, Hanspeter – SEIDEL, Robert (ed.): *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context*. Leiden, Boston: Brill, 2021.
- HABERMANN, Mechthild: *Deutsch in der Medizin an Universitäten der Frühen Neuzeit*. In: Vernakuläre Wissenschaftskommunikation. Beiträge zur Entstehung und Frühgeschichte der modernen deutschen Wissenschaftssprachen. Ed. M. Prinz – J. Schiewe. Berlin, Boston: De Gruyter, 2018, p. 139–168.

⁷³ ČERNÝ, *Mor 1480–1730* (2014), p. 26.

- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – ROZSÍVALOVÁ, Eva: *Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské univerzity v letech 1690–1848*. Praha: Univerzita Karlova, 1984.
- HOLÝ, Martin – VACULÍNOVÁ, Marta: *Milites Apollinis. Studenti medicíny z českých zemích na basilejské univerzitě v 16. a raném 17. století*. In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 61 (1), 2021, p. 11–35.
- HONČ, Petr: *Lékařská terminologie. Výjuka odborného jazyka na lékařských fakultách*. In: *Andragogika. Čtvrtletník pro rozvoj a vzdělávání dospělých*, 22 (1), 2019, p. 44–56.
- HORN, Ewald: *Die Disputationen und Promotionen an den Deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jahrhundert. Mit einem Anhang enthaltend ein Verzeichnis aller ehemaligen und gegenwärtigen deutschen Universitäten*. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1893.
- KOTALA, Lukáš: *Novověká ústní disputace. Kořeny, proces, úskalí a možnosti*. Praha: Krystal OP, 2014.
- LINDBERG, Bo: *Collaries and Dissertations*. In: *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context*. Ed. M. Friedenthal – H. Marti – R. Seidel. Leiden, Boston: Brill, 2021., p. 649–680.
- LINDEMANN, Mary: *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- MARTI, Hanspeter: *Disputation und Dissertation in der Frühen Neuzeit und im 19. Jahrhundert – Gegenstand der Wissenschaftssprachgeschichte?* In: *Vernakuläre Wissenschaftskommunikation. Beiträge zur Entstehung und Frühgeschichte der modernen deutschen Wissenschaftssprachen*. Ed. M. Prinz – J. Schiewe. Berlin, Boston: De Gruyter, 2018, p. 271–292.
- PEDERSEN, Olaf: *The Faculty of Medicine*. In: *A History of the University in Europe. Volume II, Universities in Early Modern Europe (1500–1800)*. Ed. H. Ridder-Symoens. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 452–455.
- PORTER, Roy: *Dějiny medicíny. Od starověku po současnost*. Praha: Portál, 2015.
- ROELLI, Philipp: *Latin as the Language of Science and Learning*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2021.
- ROZSÍVALOVÁ, Eva – SCHMID, Ludvík: *Pražské lékařské disertace*. In: *Časopis lékařů českých*, 41, 1960, p. 1313–1314.
- SIRAI, Nancy G: *Medieval & Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice*. Chicago, London: University of Chicago Press, 2009.
- SCHMID, Ludvík – ROZSÍVALOVÁ, Eva: *Pražské lékařské disertace*. Acta Universitatis Carolinae – Medica, Praha: Univerzita Karlova, 1957.
- TOMEK, Wenzel Wladiwoj: *Geschichte der Prager Universität*. Praha: Gottlieb Haase Söhne, 1849.
- Cited dissertations*
- Theses medicae de convulsione*, defendens Antonius Lindenmayer Bojus, honori Nicolai Franchimont a Franckenfeld (1682).
- Disceptatio inauguralis medica, sive basiliscus pestilentiae Telescopio ac Microscopio Intelligentiae detectus*, praeses Sebastianus Christianus Zeidler, exposuit Paulus Rochus Redlich (1682).

Lithotomia medica seu Tractatus Lithontripticus, De Calculo Renum & Vesicae, author Nicolaus Franchimont a Franckenfeld, defendens Matthaeus Johannes Frischmann de Ehrencron (1683).

Duum viratus medicus. Duodena thesium coronatus, praeses Ioannes Franciscus Löw, defendens J. Matthaeus Löw (1688).

Anacrisis medico-historico-diaetetica seu Dissertationes quadripartitae de caffè et chocolatae, nec non de herbae theebasiliscu ac nicotianae natura, usu et abusu, praeses Leonardus Ferdinandus Meisner, exposuit Georgius Fredericus Medicus (1720).

Microcosmus Phthinodes disputando examinandus seu Dissertatio medica de Phthisi, praeses Leonardus Ferdinandus Meisner, publico examini subiecit Joannes Lodgman de Aven (1721).

Medicus officiosus de illustrissimi exterarum provincias perlustrantis peregrinatoris sanitatis conservatione sollicitus, praeses Leonardus Ferdinandus Meisner, exposuit Johannes Martinus Cardon (1724).

Ostium scientiarum apertum & praeclusum seu Dissertatio medica inauguralis de auditu, ipsiusque vitiis, praeses Leonardus Ferdinandus Meisner, publice disquisitioni exposuit Josephus Biener (1726).

Disquisitio inauguralis physico-medico-legalis de submersorum morte, praeses Jacobus Smith, author et respondens Petrus Paulus Helffer (1727).

Dissertatio inauguralis medica de usu lactis medico seu de curationibus per lac, praeses Joannes Jacobigeelhausen, examini submittit Ignatius Antonius Beer (1735).

Panacea lapsorum seu dissertatio inauguralis medica de H. Arnica, praeses Leonardus Ferdinandus Meisner, publice disquisitioni exposuit Adalberus Ignatius Andeides (1736).

Dissertatio inauguralis medico-chirurgica de inflammationibus, gangraena & sphacelo in genere, praeses Joannes Antonius Josephus Scrinci, author & defendens Ignatius Godefridus Waibl (1741).

Dissertatio inauguralis medica de legitimo usu, atque abusu corticis chinae dicti, praeses Joannes Antonius Josephus Scrinci, defendens Joannes Josephus Peterzilka (1749).

Dissertatio inauguralis philosophico-medica de utilitate electrificationis in arte medica, seu in curandis morbis, praeses Joannes Antonius Josephus Scrinci, author & defendens Joannes Bohadsch (1751).

Dissertatio medica de metallorum noxa in ciborum, potuum & medicamentorum praeparatione ac asservatione cavenda, solo Deo praeside, author & defendens Joannes Henricus Josephus Bauer (1751).

Dissertatio inauguralis medica continens observationes methodico-rationales, necessarias ad formandam veram prognosim in febribus acutis, praeses Franciscus Josephus Du Toy, defendens David Becher (1751).

Abstrakt: Bádání zaměřené na studium univerzitních disertací a disputací v raném novověku zažívá v posledních letech v evropské historiografii rozkvět, který byl podpořen i digitalizací a lepším zpřístupněním starých tisků. Disertace jsou jedinečnými doklady dobové vzdělanosti a jejich témata dobře odrážejí specifika daného období a vypovídají také o úrovni vědecké práce na fakultě. Tento příspěvek usiluje o základní zmapování problematiky lékařských disertací Univerzity Karlovy v 17. a 18. století, které doposud nebyla věnována velká pozornost. Zaměřuje se také na styčné body s humanitními vědami,

kteře nelze v raném novověku od přírodních věd striktně oddělovat. Obecné komplexní vzdělání hrálo totiž podle dobových měřítek důležitou roli i při terapii. Ve většině disertací proto můžeme najít řadu charakteristik odrážejících humanitní vzdělání jejich autorů, jako je zájem o historii, filologii, etymologii a další obory. Velmi často můžeme tyto prvky pozorovat zejména v peritextech (corollaria, erotemata či různé oslavné básně). Dalším společným jmenovatelem je latina jako základní prostředek odborné komunikace a její silný vztah s medicínou, který přešel i nástup moderních jazyků ve vědě. Pojednáno je i o autorství disertací, na něž se dá nahlížet z více úhlů pohledu. V závěru se autor zamýšlí nad desideraty a dalšími možnostmi výzkumu tohoto tématu.

Klíčová slova: dějiny univerzit, raný novověk, lékařské fakulty, lékařské disertace, humanitní vzdělání

PhDr. Petr Honč, Ph.D.

Department of Languages and Medical Terminology

Third Faculty of Medicine

Charles University

Ruská 87

100 00 Prague

Czech Republic

petr.honc@lf3.cuni.cz

Dvojitá pocta Seduliovi ako ukážka neskoroantickej syntézy poetických žánrov

Róbert Horka

Bratislava

A double homage to Sedulius as an example of late-antique synthesis of poetic genres

Abstract: Sedulius's poetic work belonged to both the canon of lyric and epic school authors in the Middle Ages, but even during Late Antiquity his poems were considered valuable. The laudatory epigrams bear witness to this. Among them, a pair of poetic formations from the 5th century stands out as a jewel, most often attributed to the unknown authors Belisarius and Liberius, of whom we know nothing except that they are the presumed authors of this pair of poems. We have therefore attempted to reconstruct, at least hypothetically, the circumstances of their composition. In our paper we also present the first Slovak translation of these poems, which are a synthesis of several poetic genres, a typical sign of Latin poetry in late antiquity. Both examples present a hexametric strophe framed by a dedicatory acrostic and telestic. As a result, they provide a complex audiovisual aesthetic experience, appealing to both the ear and the eye at the same time.

Keywords: Belisarius, Liberius, Paschal Song, Sedulius, technopaegnon

Ked' Arusianus Messius v 4. storočí vytvoril svoju kvadrigu školských autorov z rečníka Cicerona, epika Vergília, historika Sallustia a dramatika Terentia,¹ malo ísť podľa jeho úsudku o autorov s takým kvalitným literárnym prejavom, že mohol slúžiť ako model dokonalosti pre žiakov a študentov. Aj stredoveká poézia mala také štvorzáprahy vzorových literátov. Lyrické žánre sa vyučovali na básňach Ambróza, Prudentia, Sedulia a Gregora Veľkého,² kým epická tvorba mala už ku koncu 6. storočia definované ako vzorové diela eposy Juvenca, Sedulia, Avita a Aratora.³ Sedulius si ako jediný vyslúžil miesto v oboch stredovekých kánonoch, čo poukazuje na jeho nezastupiteľné postavenie v školskej výučbe. Naša štúdia by sa chcela preto zamerať na hold, ktorý mu vydavatelia jeho diel a jeho obdivovatelia vzdávali, pričom prináša aj prvý slovenský preklad týchto poetických laudácií, vytvorený podľa princípov Okálovej *Antickej metriky*.⁴ Následne sa zameriame na dvojicu týchto panegyrik z pera Belisaria a Liberia a pokúsime sa na základe faktov hypoteticky zrekonštruovať okolnosti ich vzniku, čo nám spätne môže pomôcť vrhnúť trochu svetla na nejasnosti ohľadom vzniku Seduliovho literárneho diela. Ďalšie metodologické postupy opíšeme priamo na tých miestach štúdie, kde ich budeme používať.

¹ CONTE, *Dějiny římské literatury* (2003), s. 558.

² SPRINGER, *Sedulius, The Paschal Song and Hymns* (2013), s. xxi.

³ HERZOG, *Die Biblepik der latinischen Spätantike* (1975), s. xix–xx.

⁴ OKÁL, *Antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny* (1990), s. 142–145.

1. Pohľad na Seduliovu poéziu v staroveku a stredoveku

Živý záujem o Seduliovu poéziu dokumentuje už riekanka v jambickom dimetri, ktorou uvádza svoje vydanie Seduliových básní z roku 1501 v Speyeri editor Konrád Hist:⁵

Paschale quod Sedulius
carmen dedit, discipulus,
doctor legat et monachus.
Nam puerorum studio,
Scientium solatio,
Monasticho enchiridio,
Plus fiet his facilius.
Reddetur et honestius
Multoque lectu dignius,
Quam sit salax Ovidius,
Grandiloquus Virgilius,
Urbanus et Terentius.

Spev veľkonočný z piatich kníh,
čo Sedulius spísal ich,
nech číta vedec, žiak i mních.
Tie pre žiaka sú poučkou,
pre vedca vecou milúčkou,
pre mnícha vhodnou príručkou,
bo všetkých hravo poráža.
Lepšie sa totiž prednáša,
čítanie viacej povznáša,
než Ovídius rozmarný
či Vergílius oslavný
a Terentius zábavný.

Aj druhý z vydavateľov, Michael Reyser z Ambergu,⁶ považoval za potrebné pripojiť k tomuto vydaniu svoju poctu Seduliovi, tentoraz v elegických distichoch:

Perlege Sedulii magnum sine murmure vatis
Delectum carmen, lectio digna Deo,
Nam iuvenum reficit mentes redditque beatos
Et sua doctorum phama per ora volat
Non Thais, aut Sapho non est hic Lesbia virgo
Sed Christi castus cum pietate timor.

Čítaj tu od Sedulia, čo básnik bol bez všetkých pochyb
takú ľúbeznú báseň, že z nej má radosť aj Boh.
Mladíkom osvieži myseľ a svätými zatúžia stať sa
povestnou taktiež ju nazve každého učenca hlas.
Lesbiu, panenskú Sapfo či Thais v nej nenájdeš nikde,
Krista len s bážňou a láskou posvätnou učiť ťa ctiť.

A v hexametri mu do tretice vzdá svoj básnický hold aj tretí vydavateľ, Mikuláš Winheim:⁷

Si carpsisse iuvat veteri de lege medullam
atque nova, eximium perlege frater opus
quod si te oblectant vel carmina vel sacra Christi
gesta. Tuo cordi consona digna feres.
Fac ergo hoc doceat pueros preceptor amatos
libro, lascivis nam caret ecce modis
tam bene (crede mihi) conducent nostra legenti
quam si vel relegant dulce Maronis opus
huic omnes cedant vati, qui mollia fingunt
carmina, quae Venerem saepe ciere solent.

Autor ak za pokrm núka tu Starého zákona základ,
Nového taktiež, tak, brat môj, prečítaj to skvelé dielo.
Môže ťa zaujať verš i Kristove zázraky božské,
alebo do srdca vnášaj si súčasne obe tie dobrá.
Taktiež zabezpeč, aby vždy učiteľ len z tejto knihy
milých vzdelával žiakov, bo niet v nej nemravných statí.
(Ver mi,) z nej čitateľ našu reč spozná rovnako dobre,
ako keby ju skúmal na lahôdkach Vergíliových.
Preto nech básnici všetci, čo fajnovo zloženým veršom
vzývať Venušu zvykli, sa stiahnu pred týmto bardom.

⁵ HIST, REYSER, WINHEIM, eds., *Paschale opus mirabilium divinatorum* (1501), s. 1. Preklad: a me ipso.

⁶ Ibid., s. 4. Preklad: a me ipso.

⁷ Ibid., s. 4. Preklad: a me ipso.

Na druhú stranu v čase tohto vydania boli už Seduliove básne také sprofanované neustálym drilom študentov, že od 14. storočia stratili pre básnikov všetko čaro a zostal k nim často iba odpor.⁸ Od Petrarca si napríklad kresťanskí epici Juvencus, Prudentius, Arator a Sedulius vyslúžili v *Bucolicum carmen*⁹ iba posmešnú invektívu:

Huic comes, hinc prudens, hinc sedulus alter aranti
Certabant rigido glebas confringere rastro.
Terra ferax, fessique boves et laurea nusquam,
Nusquam hedere, aut mirtus, viridis non gloria serti,
Non studium Muse, fragilis vox...

Tuná pachti sa Junec, tam Prudký, hen Oráč a Sedliak.
Každý vytrhnuť brázdu chce svojím surovým pluhom.
Pôda je úrodná, volky však slabé. Tým vavríny nikdy,
nikdy im brečtan či myrtová zeleň neniesla slávu,
lebo ich nestály hlas pohrdol Múzou...

No kým na Seduliove básne ešte nenasadala takáto patina všednosti spôsobená dlhou a úmornou školskou repetíciou, hľadeli na jeho verše s obdivom aj tí najlepší básnici. Práve ich pozitívna mienka dostala Sedulia medzi odporúčané diela už v *Gelaziánskom dekréte*¹⁰ a následne bol zaradený medzi školských autorov. Ak od Petrarca budeme postupovať anachronicky, tak Ermoldus Nigellus začiatkom 9. storočia vo svojej *Panegyrike na kráľa Ľudovíta*¹¹ vzdáva povinný hold predošlým epikom, pričom Sedulia nielen nevynechá, ale dokonca použije jeho vlastný slovník:

Non ego gestorum per singula quaeque recuram,
Nec fas, nec potis est, nec valet ingenium.
Si Maro, Naso, Cato, Flaccus, Lucanus, Homerus,
Tullius et Macer, Cicero sive Plato,
Sedulius, nec non Prudentius atque Iuvencus
Seu Fortunatus, Prosper et ipse foret:
Omnia famosis vix posset condere cartis
atque suum celebre hinc duplicare melos.
Ast ego **lintre rudi** rimoso navita remo
Inmensi pelagi¹² aequor adire volo.

Nebudem preberať preto tu po jednom počiny kráľa.
To by nebolo možné, to nedá sa, na to ja nemám.
Hoci by bol tu sám Maro či Naso či Cato či Flaccus,
Lucanus, Homér či Macer, Tullius, Cicero, Platón,
s Iuvencom Sedulius, ba hoci aj sám Prudentius,
Prosper či Fortunatus keby sem osobne prišiel,
sotva by každý čin vedel tak na stránky oslavné vložiť,
aby vznikol spev chýrny, čo rovný je pradávny spevom.
Avšak ja som len plavčík, čo biedny čln puknutým veslom
naorské bezmedzné pláne sa chystá pochabo navieť.

Začiatkom 8. storočia Theodulf z Orleans v hexametroch opíše knihy, ktoré zvykne čítať,¹³ a v rámci poézie na prvé miesto neomylné zaradí Seduliovu tvorbu:

Cura decens patrum nec erat postrema piorum,
Quorum sunt subter nomina scripta vide:
Sedulius rutilus, Paulinus, Arator, Avitus
Et Fortunatus, tuque Juvence, tonans!

Zápal za otcov velí nám nenechať na samý koniec
ostatných nábožných mužov, tak ponižšie čítaj ich mená:
jagavý Sedulius, s ním Avitus, Arator, Pavlín,
povedľa Fortunata, ty, Juvencus hromovlád, stojíš!

⁸ HERZOG, *Die Biblepik der lateinischen Spätantike* (1975), s. xviii.

⁹ PETRARCA, *Bucolicum carmen* 316–320, ed. Avena, s. 152. Preklad: *a me ipso*.

¹⁰ *DECRETUM Gelasianum* 4, 5, ed. Dobschütz, s. 47: *Item venerabilis Sedulii paschale opus, quod heroicis descripsit versibus, insigni laude praeferimus*.

¹¹ ERMOLDUS NIGELLUS, *In honorem Hludowici caesaris* I, 15.24, MGH PLMA 2, s. 5. Preklad: *a me ipso*.

¹² POROV. SEDUL., *Epist. Maced. I*, CSEL 10, s. 1–2: *Tam immesum paschalis pelagus ... parva tiro lintre cucurrerim*.

¹³ THEODULFUS AURELIANENSIS, *Carm.* XLV, 11–14, MGH PLMA 1, s. 543. Preklad: *a me ipso*.

Alkuin ho pri svojom hexametrovom opise inventára knižnice v Yorku¹⁴ tiež uvádza na prvom mieste medzi kresťanskými básnikmi, ktorým zjavne dáva prednosť pred pohanskými:

Quid quoque Sedulius, vel quid canit ipse Iuencus, Alcimus st Clemens, Prosper, Paulinus, Arator, Quid Fortunatus, vel quid Lactantius edunt. Quae Maro Virgilius, Statius Lucanus...	Taktiež tam od Sedulia a Iuvenca všetky sú básne, Alcimus s Prudentiom a s Pavlínom, Arator, Prosper, Aj čo Fortunatovi či Lactantiovi patrí. Ďalej čo Vergilius a Statius s Lucanom zložil...

Na konci 7. storočia prednesie o Seduliovej poézii slová uznania, tentoraz prízvučným veršom, vo svojich *Rytmických básňach*¹⁵ Aethilwald:

Quemadmodum mellificis Heroicorum uorsibus Inlustris quondam poeta, Romae urbis indigena, Stili calamo stridulo Caraxante prosedulo, Sacris inseris scedulis Doctiloqus Sedulius.	Medové slová v reči tok hrdinským veršom spútal zas aj mesta Ríma potomok, povestný básnik dávnych čias a tušom, perom škripavým, by sväté pravdy rozhlásil, ich Sedulius sčítaný na stránky sediac posadil.

V asklepiadoch ho vychváli aj neznámy autor z Itálie:¹⁶

Scripsit Sedulius carmine nobili Laudes, Christe, tuas gestaque caelica Lucani similis versibus arduis. Iam cedant veteres, nam superat nouus; Hic, hic Sedulius carmine nobili, Dum te, Christe, canit, optime, maxime, Qui cum patre tenes regna perennia, Cum sancto pariter flamine iugiter, Cui sit laus et honor saecula per omnia.	Zložiť Sedulius na chválu Krista chcel, báseň skvostnú, by svet zázraky božské zrel, ako Lucanus sám hrdinské verše pel. Starci stiahnite sa, prichádza nový muž, tu je Sedulius s ľúbezou básňou už. Kriste najlepší a najvyšší, tebe on spieva, s Otcom že máš kráľovský večný trón, s nimi vedno ho má navždy aj svätý Plam, sláva nech je a česť na veky vekov vám!

Obdiv k Seduliovým básňam sa však neobmedzoval na ostrogótsku Itáliu. Oslavu jeho básní nájdeme v 6. storočí aj vo vizigótskej Hispánii. Izidor Sevillejší v básni *O svojej knižnici*¹⁷ opisuje policu s dielami kresťanských epikov týmito elegickými distichmi:

Si Maro si Flaccus si Naso et Persius horret Lucanus si te Papiniusque tedet, Pereat eximio dulcis Prudentius ore Carminibus uariis nobilis ille satis. Perlege facundi studiosum carmen Auiti	Ak Ťa Maro a Flaccus či Naso a Persius desia, Lucanus s Papiniom ak sa ti protivia tiež, Prudentius tu sladký ti nahradí ich jazyk skvostný, pre svoje rozličné básne volí tiež vznešenú reč. Od majstra Avita zas tu múdru si prečítaš báseň,

¹⁴ ALCUINUS, *Carm.* I, 1550-1554, MGH PLMA 1, s. 204. Preklad: *a me ipso*.

¹⁵ AETHILWALD, *Carm. rhyth.* I, 5-12, ed. Miles, s. 78. Preklad: *a me ipso*.

¹⁶ Epigram sa nachádza v *Codex Ambrosianus I 35 sup.* (XV st.), f. 4v. Porov. HUEMER, *De Sedulii poetae vita et scriptis commentatio* (1878), s. 8. Preklad: *a me ipso*.

¹⁷ ISID., *carm.* XI, 6-10, CCL 113A, s. 223. Preklad: *a me ipso*.

Ecce Iuencus adest Seduliusque tibi,
 Ambo lingua pares florentes uersibus ambo
 Fonte euangelico pocula larga ferunt.
 Desine gentilibus ergo inseruire poetis,
 Dum bona tanta potes quid tibi Calliroen?

aha, tam Juvencus leží, tamto Sedulia zrieš,
 podobným slovom tí vedno, tí vedno ozdobným veršom
 z prameňa evanjelií načreli do veľkých čiaš.
 Pohanských básnikov teda už nehľadaj, načo sa ženieš
 k prameňom Kallirhoé, taký keď nápoj tu máš?

Aj vo franskej Galii ho Fortunatus zaradí k najlepším pevcom biblickej epiky, keď vymenúva autorov, na ktorých chce nadviazať svojím svätomartinským eposom:¹⁸

Quae conuersatus dedit ad miracula terris
 multa, euangelici reserante uolumine libri,
 hebraicus cecinit stilus, atticus atque latinus,
 prosaico digesta situ, commune roratu.
 Primus enim, docili distinguens ordine carmen,
 maiestatis opus metri canit arte Iuencus.
 Hinc quoque conspicui radiauit lingua Seduli
 paucaque perstrinxit florente Orientius ore.

Kristus v pozemskom bytí bol strojom nesmiernych divov,
 z ktorých mnohé sa dajú nájsť v knihe Blaženej zvesti,
 výbere zloženom v próze, čo koluje po celom svete,
 šírený hebrejskou rečou i gréckym a latinským písmom.
 Avšak podobu básne až Juvencus prvý im vtlačil,
 umením pravého znalca ich vyspieval v rozmere presnom.
 Skvostná reč Seduliova zas dala im žiarivý odev,
 niekoľkých jazykom krásnym sa dotkol aj Orientius.

A táto tradícia obdivu k Seduliovým básňam siaha až do 5. storočia. Konzul Turcius Asterius Rufus sa zrejme krátko po Seduliovej smrti chváli ako svojím najväčším životným úspechom nie získaním konzulskej hodnosti, ale tým, že sa stal editorom Seduliovo básnického diela:¹⁹

Sume, sacer meritis, ueracis dicta poetae,
 Quae sine figmenti condita sunt uitio,
 Quo caret alma fides, quo sancti gratia Christi,
 Per quam iustus ait talia Sedulius.
 Asteriique tui semper meminisse iubeto,
 Cuius ope et cura edita sunt populis.
 Quem quamuis summi celebrent per saecula fastus,
 Plus tamen ad meritum est, si uiget ore tuo.

Pravého básnika slová nech prijme, kto ozaj je svätý,
 lebo v nich nehyzdí obsah nijakej nepravdy kaz,
 cudzí vznešenej viere a Kristovej milosti svätej,
 ktorá Seduliovi vnukala pravdivý spev.
 Pamäti navždy zver taktiež, že Asterius tvoj drahý,
 náklady a starosť znášal, aby ich ľud čítať smel.
 Hoci má naveky miesto aj v zozname úradov čestných,
 väčšmi si tento muž cení slávu, čo z jeho slov má.

Tak sme v oslavných ódach na Seduliovu poéziu prešli celé tisícročie, od prvého tlačeného vydania z roku 1501 až k prvému vydaniu koncom 5. storočia. Tým sa však zoznam holdov Seduliovmu básnickému géniovi ani zďaleka nekončí. Takmer každé stredoveké vydanie jeho básní prináša aspoň zopár veršov či riadkov na jeho oslavu. Väčšinu z nich zozbieral a predstavil v roku 1878 Johann Huemer, hlavný editor ostatného kritického vydania jeho diela v edícii CSEL.²⁰

Medzi týmito metricky aj obsahovo pestrými dielkami sa ako skvosty vynímajú najmä dve básne, ktoré už takmer od počiatku sprevádzali rukopisné i printové

¹⁸ VEN. FORT., *Mart.* I, 10-18, CUFBL 336, s. 6-7. Slov. preklad: *a me ipso*.

¹⁹ ASTERIUS RUFUS, *car. Sed.* 1-8, CSEL 10, s. 307. Slov. preklad: *a me ipso*.

²⁰ POROV. HUEMER, *De Sedulii poetae vita et scriptis commentatio* (1878), s. 51-64.

vydania Sedulia.²¹ Huemer ich obe pripisuje neznámemu Belisariovi,²² ktorý je na odlišenie od slávneho vojvodu Flavia Belisaria²³ niekedy označený prívlastkom *Scholasticus*. Práve na túto dvojicu básní sme sa rozhodli zamerať vo svojej štúdii.

2. Autor(i)

O autorovi týchto pozoruhodných diel nevieme takmer nič. Tých zopár informácií, ktoré sa nachádzajú v manuskriptoch, je prinajmenšom rozporuplných. Ich posúdeniu sa nevenovalo veľa odborníkov, pretože napospol sa pri nich dá pohybovať iba na poli dohadov. Najskôr uvedieme tých niekoľko správ, ktoré o autorovi / autoroch uvádza rukopisná tradícia.

Obe enkomiá prvý raz nájdeme v kódexe datovanom už do 8. storočia.²⁴ Odvtedy sú takmer neoddeliteľnou súčasťou väčšiny kódexov so Seduliovými básňami.²⁵ Nedá sa spoľahlivo určiť, či ide o jedného autora alebo dvojicu autorov, keďže obe básne vykazujú podobné, až spoločné črty.²⁶ Väčšina rukopisov označuje za autora prvej básne Belisaria.²⁷ Druhú básen pripisujú niektoré kódexy neznámemu autorovi Liberiovi, Liberatovi či Libertovi.²⁸ Oboch niekedy zdobia aj prívlastok *Scholasticus*.²⁹ Meno jedného alebo oboch autorov v niekoľkých rukopisoch úplne chýba. Preto sa aj novovekí editori podľa prvých skúmaných rukopisov, ktoré obsahovali iba Belisariovo meno, spočiatku nazdávali, že obe básne napísal jediný autor.³⁰ Tak ich uvádza aj Johann Huemer.³¹ Po preskúmaní ďalších relevantných manuskriptov, ktoré obsahovali aj meno Liberius, sa zneistení editori a filológovia púšťali do rôznych špekulácií o identite autorov či autora. Počnúc tým, že obe panegyriky napísal vojvoda Belisarius, až po odvážne riešenie spojenia oboch mien

²¹ Obsahuje ich buď celé alebo fragmentárne 46 rukopisných kódexov, čo je takmer tretina z celkového počtu 164 manuskriptov, ktoré identifikoval Carl Springer. Porov. SPRINGER, *The Manuscripts of Sedulius. A provisional Handlist* (1995), s. 32–193.

²² HUEMER, *De Sedulii poetae vita et scriptis commentatio* (1878), s. 51.

²³ Fl. Belisarius. In: MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire. Volume III. A.D. 527 – 641* (1992), s. 181–224.

²⁴ *Codex Gothanus* I 75 (VIII st.) na f. 23a obsahuje prvú z básní. Porov. CSEL 10, s. viiii.

²⁵ Belisariovo meno uvádza 40 zo 46 rukopisných kódexov. Porov. SPRINGER, *The Manuscripts of Sedulius* (1995), s. 32–193.

²⁶ MANCHÓN GÓMEZ, *El Carmen Paschale de Sedulio y los poemas de Asterio, Belisario y Liberio* (2005), s. 1106.

²⁷ Môže mať tiež podobu: Bellesarius, Belaesarius, Bellaesarius, Belezarius, Vilisarius. Porov. Belisarius. In: MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire. Volume II. A.D. 395 – 527* (1980), s. 222.

²⁸ Liberiovo meno uvádza 37 rukopisov z celkového počtu 46. Porov. SPRINGER, *The Manuscripts of Sedulius* (1995), s. 32–193.

²⁹ Liberius. In: MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire. Volume II. A.D. 395 – 527* (1980), s. 676.

³⁰ DE NICOLA, *Belisarius Scholasticus* (2014), s. 1:315.

³¹ Porov. *VERSUS Bellesarii Scolastici II^a et II^b*, CSEL 10, s. 307–310.

do jedného a vytvorenie neznámeho básnika Liberia Belisaria.³² Tento názor sa napokon ako prijateľné riešenie akceptuje ešte aj dnes.³³ Niektorí písmeno D., ktoré v niekoľkých kódexoch predchádza Belisariovo či Liberiovo meno, interpretovali ako rímske *praenomen* Decimus alebo ako označenie svätosti (*divus*) autora či autorov básní.³⁴ Ďalej sa vo väčšine rukopisov vyskytuje pri ich menách prívlastok *Scholasticus*³⁵ a *Kódex Montepessulanus* 362 má zmienku o tom, že Belisarius bol Seduliov žiak.³⁶ Také rozporuplné náznaky takmer nedovoľujú sformovať nejakú solídnu predstavu o autoroch či autorovi. Na tomto mieste by sme preto chceli ponúknuť svoju teóriu, ku ktorej sme dospeli počas práce s textom.

Skúsme naivne predpokladať, že všetky tie údaje o autoroch oboch básní sú správne. Pridajme k tomu trochu filologickej intuície, ktorá vzišla z analýzy týchto básní. Dojem, ktorý v nás vyvolali pri ich prekladaní, sa takmer bez výhrad zhoduje s ich opisom od Raúla Manchóna Gómeza: „Autor(i) oboch básní pravdepodobne zamýšľali napodobniť a uctiť si svojho majstra Sedulia tým, že na jeho počesť napísali učený text vo forme literárneho cvičenia, ktorým by odporúčali čítanie jeho *Veľkonočnej piesne*. Texty sa vyznačujú pomerne komplikovanými a miestami strnulými alegorickými obrazmi a opisnými pomenovaniami, ktoré prezrádzajú vplyv Seduliovej básne. Spája ich aj podobné jazykové spracovanie, oveľa ťažkopádnejšie ako u ich predpokladaného majstra a oslavovaného básnika. A na dôvažok používajú len priemernú, strojenú latinčinu, ktorá sa môže zdať súčasnému čitateľovi až mätúca a nezrozumiteľná.“³⁷

Táto charakteristika nás vedie k opatrnému záveru, že ani jeden z autorov zrejme nebol básnikom. Ich básne sa javia ako lingvistické cvičenie dvoch klasicky vzdelaných Rimanov bez skutočného básnického nadania, ktorí sa z dlhej chvíle pustili do súťaže o to, kto z nich zostaví za presne stanovených podmienok lepšie verše.

Ak vychádzame z týchto premís, potom písmeno D., ktoré sa niekde viaže k ich menám, nemusí byť skratkou ani slova *divus* ani *Decimus*. Môže znamenať to, čo zvyčajne: *Dominus* či *Domnus*. Použitie tohto titulu, si síce od čias Domitiana vyhradzovali iba cisári,³⁸ ale v 5. storočí ho nájdeme už aj u nižších aristokratov. Napríklad

³² Porov. ARÉVALO, *Caelii Sedulii opera omnia ad Mss. Codd. Vaticanos aliosque at ad veteres editiones recognita* (1794), s. 92.

³³ MANCHÓN GÓMEZ, *El Carmen Paschale de Sedulio y los poemas de Asterio, Belisario y Liberio* (2005), s. 1106.

³⁴ HERNÁNDEZ MAYOR, *Aportaciones de Faustino Arévalo a la Edición de Sedulio* (2005), s. 150.

³⁵ *VERSUS Bellesarii Scolastici II^a et II^b*, CSEL 10, s. 307–309 app. crit.

³⁶ Porov. *VERSUS Bellesarii Scolastici II^a*, CSEL 10, s. 307 app. crit: „V(ersu)S B(eli)S(a)R(ii) SCOL(a)S(tici) DISCIPVLI Sedulii“

³⁷ MANCHÓN GÓMEZ, *El Carmen Paschale de Sedulio y los poemas de Asterio, Belisario y Liberio* (2005), s. 1106.

³⁸ Porov. SUET., *Vita Caes.* VIII, 13, BTL 1827, s. 327–328.

Ennodius z Pavie v liste Avienovi píše o istom Liberiovi toto: „Drahý **pane**, keď si teraz plní povinnosť odpovedať ti, zároveň sa modlím za to, aby ste všetky práce na vašom vidieckom sídle spolu s **pánom Liberiom**, vašim príbuzným, ktorý vám pri nich pomáha, dotiahli do úspešného konca.“³⁹ Ennodius tu Aviena a Liberia tituluje *dom(i)nus*, hoci obaja zastávali iba úrad prefekta.⁴⁰

Predstava dvojice urodzených pánov v sebe okamžite zahŕňa aj literárne vzdelanie vlastné tomuto stavu, zriedka však sprevádzané skutočným básnickým nadaním. Takémuto vzdelaniu by zodpovedal prívlastok *scholasticus*, ktorý bol používaný v neskorom staroveku na označenie absolventa gramatických štúdií.⁴¹ Mohol byť použitý aj s trochou sarkazmu, ak teda naozaj išlo o básnické *aemulatio* dvoch uhladených vzdelancov bez básnického nadania.

Keďže rodové mená Belisarius a Liberius nemajú žiadnu ďalšiu špecifikáciu, zdá sa, že ide o známe osoby, ktoré nepotrebovali presnejšie vymedzenie. Každému bolo jasné, kto je Belisarius: vrchný vojvodca cisára Justiniána. Navyše tento muž za svoj materinský jazyk vždy považoval latinčinu,⁴² bol vzdelaný v slobodných umeniach a zbožný kresťan katolíckeho vyznania.⁴³ Mohol byť autorom prvej básne? Azda; ale to rieši iba polovicu problému. Preto pokračujeme ďalej. Okrem Belisaria sa na Justiniánovom dvore v Konštantínopole medzi rokmi 540-550 objavilo viacero známych politikov a diplomatov zo Západu. Napríklad Cassiodorus, Cetaegus a tiež patricij Liberius, bývalý prefekt Itálie a Galie, osobný priateľ biskupov a básnikov Ennodia z Pavie a Avita z Vienny.⁴⁴ A tak sa v niektorých rukopisoch volá aj autor druhého seduliovského enkomia.⁴⁵ Petrus Marcellinus Felix Liberius prišiel k cisárskemu dvoru ako diplomat v roku 535⁴⁶ a okrem iného vynikal literárnym vzdelaním a hlbokou zbožnosťou.⁴⁷ Justinián preto zveril Liberiovi v roku 553 diplomatickú misiu pod

³⁹ ENNOD., *Epist.* IX, 7, CSEL 6, s. 233: *Domine mi, salutationis reuerentiam soluens rogo, ut actionis uestrae summam de suburbano illo eum parente uestro domno Liberio Christo uobiscum adnitente compleatis...*

⁴⁰ Porov. Rufius Magnus Faustus Avienus. In: MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire. Volume III. A.D. 527 – 641* (1992), s. 155. Porov. Petrus Marcellinus Felix Liberius. In: MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire. Volume II. A.D. 395 – 527* (1980), s. 677.

⁴¹ Porov. MANCHÓN GÓMEZ, *El Carmen Paschale de Sedulio y los poemas de Asterio, Belisario y Liberio* (2005), s. 1105.

⁴² HUGHES, *Belisarius. The last Roman General* (2009), s. 20.

⁴³ Porov. *LIB. Pont.* LXI, 102, ed. Duchesne, s. 296: *Fecit enim Vilisarius patricius xenodochium in via Lata; et in via Flamminea iuxta civitatem Hortae monasterium sancti Iuvenalis, ubi possessiones et dona multa largitus est.*

⁴⁴ SCHOLTEN, *Cassiodorus' Historia tripartita before the earliest extant manuscripts* (2015), s. 40.

⁴⁵ HUEMER, *De Sedulii poetae vita et scriptis commentatio* (1878), s. 51.

⁴⁶ Liberius 3. In: MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire* (1980), s. 679–680.

⁴⁷ O'DONNELL, *Liberius the Patrician* (1981), s. 51–52.

ochranou Belisaria u pápeža Vigila v Ríme.⁴⁸ Nedá sa objektívne potvrdiť, či títo dvaja šľachtici boli priatelia. Isté však je, že sa v polovici 6. storočia často nachádzali v rovnakom čase na rovnakom mieste.

Ako sa mohla táto dvojica latinských aristokratov dostať v gréckom Konštantínopole k Seduliovmu latinskému eposu? Možno jednoduchšie, ako sa na prvý pohľad zdá. Najstaršia edičná poznámka k Seduliovej *Vel'konočnej piesni* totiž znie: „Básnik Sedulius študoval najskôr ako laik filozofiu v Itálii. Macedoniovi píše, že potom študoval popri iných básnických rozmeroch aj hrdinské metrum. Svoje knihy spísal v Achajsku za čias cisárov Teodózia a Valentiniána.“⁴⁹

Ak túto edičnú poznámku prijmem ako fakt, tak v cisárskej knižnici sa pokojne mohol nachádzať nielen exemplár, ale dokonca originál tejto latinskej básne. Asterius Rufus ju totiž okolo roku 500 asi objavil iba pre kresťanský Západ.⁵⁰ Dopovedzme teda celý príbeh. Asi o storočie po vzniku Seduliovej *Vel'konočnej piesne* (Teodózius II. a Valentinián III. vládli medzi rokmi 425 a 450) sa dvaja latinsky hovoriaci literáti žijúci medzi Grékmi, konkrétne vojvoda Belisarius a proprefekt Liberius, mohli v Konštantínopole dostať k originálu básne, ktorú už poznali z Asteriovej edície. V údive nad týmto objavom sa rozhodli zmerať si z dlhej chvíle svoje literárne schopnosti latinským jazykovým cvičením vo forme nevšednej a hravej básne.

Nie je ťažké si to predstaviť. Dvaja zbožní šľachtici, ktorí práve nemusia plniť žiadne naliehavé štátne poslanie, objavia v knižnici známu báseň vo svojej materčine a chcú sa pri nej nejako zabaviť. Ako tému si s nostalgiou zvolia oslavu Sedulia, ktorý už pred storočím žil ako latinsky hovoriaci Riman v gréckom svete, rovnako ako oni teraz. A tak usporiadajú súťaž s týmito podmienkami: musí to byť parafráza seduliovskej témy spísaná v hexametroch, ozdobená akro- a telestichom SEDVLIVS ANTISTES. A pustia sa do práce. Veríme, že si túto zábavku, ktorej plody dnes čítame, obaja urodzení páni, nech už to bol ktokoľvek, naozaj užili. A víťaz si azda mohol vyslúžiť aj trochu rozmarný titul: *Sedulii discipulus*. Následne svoje básnické dielka vložili priamo do kódexu s *Vel'konočnou piesňou* ako svoj zápis do knihy návštev: boli sme, videli sme, zvíťazil som.

Pre tieto dohady samozrejme nemáme žiadne dôkazy a podklady. Snáď s výnimkou toho, že postavy aj ich konanie zapadajú do historického i geografického kontextu, že takéto hry aristokratov neboli vtedy ničím výnimočným⁵¹ a že prijateľne vysvetľujú všetky poznámky, ktoré o oboch básňach prináša rukopisná tradícia

⁴⁸ CONC. univ. Const. Sub Iustiniano habitum II, 8, ed. Straub, s. 27.

⁴⁹ SPRINGER, *The Gospel as Epic in Late antiquity* (1988), s. 23: *Sedulius versificus primo laicus in Italia philosophiam didicit; postea cum aliis metrorum generibus heroicum metrum Macedonio consulente docuit. In Achaia libros suos scripsit tempore imperatorum Theodosii et Valentiniani.*

⁵⁰ O Asteriovej edícii pozri: MONDIN, *Turcio Rufio Aproniano Asterio editore di Sedulio* (2020), s. 349–384.

⁵¹ Porov. MULLIGAN, *Epigrams, Occasional Poetry and Poetic Games* (2018), s. 242–244.

i filologické analýzy súčasných vedcov. A to je rozhodne viac, než priniesli všetky doterajšie dohady.

3. Metodika a technické riešenia slovenského prekladu

Pred tým, než predstavíme svoj preklad týchto dvoch básní, chceme ponúknuť niekoľko poznámok k technikám prekladu. Keďže obe panegyriky patria k žánru slovných hračiek, bude úlohou prekladateľa komunikovať všetky formálne roviny textu vedno s obsahom básne. V prípade našich básní pôjde konkrétne o tieto formálne prvky:

- sú napísané v hexametroch, ktoré podľa pravidiel Okálovej metriky nahrádzame v slovenčine prízvucným daktylo-trochejským šesťstopým veršom s príslušnou cezúrou;⁵²
- kombinácia vertikálneho akrostichu a telestichu s horizontálnym prvým a posledným veršom vytvára akoby rám celej básne, čo umožňuje čítať každú jej stranu.

Že sa takýto žánr dá zvládnuť aj v slovenskom preklade, sme už potvrdili preložením podobnej obraznej básne od Venantia Fortunata.⁵³ So skúsenosti teda môžeme povedať, že pri preklade takýchto komplikovaných diel, kde sa metrická schéma kombinuje s ďalším jazykovými, syntaktickými alebo grafickými ozdobami, bude potrebné zachovať istý, priam technologický postup.

V prípravnej fáze bude potrebné preložiť obsahovú stránku básne bez ohľadu na jej metrickú či inú formálnu štruktúru. Už aj v tejto fáze môžeme radiť slová do hexametrov, ale musíme si byť vedomí toho, že to všetko budeme musieť minimálne ešte raz prerobiť. Bola by to teda väčšinou zbytočná, aj keď príjemná a zaujímavá práca.

Prvým vlastným krokom prekladu bude zostavenie akro- a telestichu. V tomto prípade pôjde o preklad výrazu: SEDVLIVS ANTISTES. S menom básnika Sedulia sa veľa urobiť nedá. Avšak v prípade označenia *antistes* bude treba nájsť vhodný slovenský ekvivalent na 8 písmen, pretože najbežnejší preklad *biskup* má iba 6 písmen a napríklad preklad *predstavený* má až 11 písmen. Navyše sa budeme musieť vyhnúť písmenám Y, X alebo É, pretože keby sa také písmeno vyskytlo v akrostichu, asi by sme v slovenčine nenašli žiadne slovo začínajúce touto grafémou. Trochu sa to podobá na zostavovanie krížovky. My použijeme slovo ARCIKŇAZ. Významovo zodpovedá a predpona *arci-* trochu zaváňa gréčtinou, rovnako ako *antistes* v origináli, a má požadovaných 8 písmen. Grafému Ň považujeme za akceptovateľnú, hoci poznáme iba jedno použiteľné slovo, ktoré ňou začína. Ide o slovo *ňou*. Jeho použitie si bude vyžadovať, aby v predošlom verši bol podmet alebo predmet v singulári feminína

⁵² OKÁL, *Antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny* (1990), s. 160.

⁵³ HORKA, *Metodika prekladu starokresťanskej latinskej poézie* (2022), s. 126.

a slovo *ňou* bude na trochej musieť doplniť ďalšie neprízvučné jednoslabičné slovo, aby sa stalo prízvukným (napr. *ňou sa*). To sú však prijateľné podmienky.

V druhom kroku vyhladáme v obsahu preložených veršov vhodný výraz či nejaké synonymum, ktoré začína grafémou akrostichu, a ďalšie, ktoré končí písmenom telestichu. Zvolené slová budú musia korešpondovať s metrickou schémou hexametra, čiže tvoriť daktyl, resp. trochej. Napríklad Liberiov verš: *Sedulius domini per culta noualia pergenS* preložíme tak, že na prvé miesto zaradíme trochej STREDOM, ktorý prekladá pôvodné PER zo stredu verša a na záver položíme meno básnika SEDULIUS. To však na dosiahnutie päťslabичnej klauzuly treba doplniť jednoslabičným slovom (RAZ), ktoré navyše bude musieť predchádzať daktyl, aby bolo prízvukné. Nie je to ideálne riešenie, ale už Okál prejavoval istú zhovievavosť pri ditrocheji v štvorslabičných vlastných menách, ktorému sa nedá vyhnúť.⁵⁴ Potom už nič nebude brániť, aby sme zvyšné slová zložili do hexametera: „Stredom Pánových polí keď vydal sa raz Sedulius.“

V treťom kroku takto vystaviame celú báseň a následne sa môžeme pustiť do záverečného doladovania celku, aby myšlienky nezadŕhali, ale pokiaľ možno plynulo prechádzali z verša do verša. Na to bude potrebné vracieť sa k básni zas a znova s odstupom dní či mesiacov a doladovať ju dovedy, kým s ňou nebudeme primerane spokojní. Pôjde teda o zdĺhavý a neľahký proces, ale oplatí sa mu venovať, pretože práve to je povestná *Musa ludens*, ktorá pomáha oslobodiť tvorivé myslenie vedca od nezáživných a vysilujúcich činností, ktoré často musíme vykonávať, lebo to od nás šéf či šéfka žiada. Z vlastnej skúsenosti vieme, že je dobré mať neustále rozpracovaných niekoľko takýchto dielok ponúkajúcich potrebné odreagovanie, ktoré však nebude márnym časom, lebo výsledkom bude síce drobný, ale milý výstup, ktorým môžeme potešiť seba aj kolegov, pomáhať cibriť slovenčinu a popularizovať latinskú poéziu v širokej verejnosti.

4. Analýza diel a ich preklad

Obe prekladané básne teda predstavujú 16 hexametrov ozdobených identickým akrostichom a telestichom v znení: *Sedulius antistes*. Tieto figúry báseň akoby rámujú a z poetického útvaru tak vzniká aj útvar výtvarný a výtvarné dielo sa zároveň stáva čitateľným.⁵⁵ Keby bol takýto text vybavený trebárs ozdobnými unciami, iste by sa skvelo vynímal na stene chrámu alebo na titulnom liste iluminovaného kódexu. Vytvoriť niečo ozdobné bol zrejme aj pôvodný zámer autorov, lebo poetická stránka textu je posunutá do úzadia. Poetické útvary s takouto charakteristikou sa v antike všeobecne označovali ako slovná hračka (*technopaegnon*).⁵⁶ Keď Venantius

⁵⁴ OKÁL, *Antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny* (1990), s. 161.

⁵⁵ POROV. SQUIRE, *POP Art. The Optical Poetics of Publilius Optatianus Porfyrius* (2017), s. 41.

⁵⁶ POROV. AUSON., *Opera XXV, 1: Libello Technopaegnii nomen dedi, ne aut ludum laboranti aut artem crederes defuisse ludenti*.

Fortunatus robil v 6. storočí vlastné experimenty v tomto žánri, opísal svoj zámer takto: „Prečo by umelec nemohol oboje zmiešať tak, aby v jedinom diele bola súčasne prítomná poézia aj maľba?“⁵⁷

Obe panegyriky na Sedulia možno teda vnímať ako jednoduchú ukážku toho subžánru *technopaegnia*,⁵⁸ ktorý Optatianus nazýva mriežkovou básňou (*carmen cancellatum*).⁵⁹ Tá sa vyznačuje použitím vertikálne tzv. votkaných veršov (*versus intexti*), vo forme akrostichov, mezostichov či teletichov a horizontálne tzv. vsunutých veršov (*versus intercalares*). Obe tieto formy napokon vytvárali v rámci pôvodného textu mriežku ako jeho druhú, metatextovú rovinu.⁶⁰ Tento spôsob poetického vyjadrenia zdobil aj biblické abecedné žalmy či *Knihu Náreký*⁶¹ alebo stratené Enniove *Satiry*.⁶² Tam všade nájdeme akrostich. Na túto tvorbu nadviazal v 3. stor. Commodianus najmä pri kompozícii svojich kvázi-hexametrických *Ponaučení (Instructiones)*.⁶³ Až Optatianus však doviedol k dokonalosti umenie vkladať rôznosmerné *versus intexti* do básne tak, aby tvorili obrázok.⁶⁴ Poetika týchto textov však značne zaostávala za ich dekoratívnosťou.⁶⁵ Na túto tradíciu neskôr viac-menej úspešne nadviazali Venantius Fortunatus, Ermoldus Nigellus i ďalší a v neposlednom rade naše dve enkomiá.

Belisariova báseň⁶⁶ je parafrázou prológu Seduliovej *Veľkonočnej piesne*. Prvých osem veršov sa dokonca trochu ponáša na akési seduliovské cento:

S kôr, než sa Sedulius dá Kristových zázrakov súpi	S	S edulius Christi miracula ⁶⁷ uersibus eden	S
E pickým veršom spútať, k tej skromnej hostine pozv	E	E micat, inuitans paruae ad solemnia ⁶⁸ mensa	E
Dobrého druhu. Nie takého, ktorý vie rozmarný svoj hla	D	D ignum conuiuiam, ⁶⁹ non hunc, qui carperet illu	D
Utišif jedine v sieni trojnásob skvelej, kde k stol	U	V ix quod nobilium triplici ⁷⁰ fert aula parat	V
L ežadlá krásne sa vinú a pod stropom zláteným poká	L	L aetum quod ponit sub aurea tecta tribuna	L

⁵⁷ VEN. FORT., *carm. V*, 6, 7. CUFBL 346, s. 28: „Cur, etsi non ab artifice, misceantur utraque, ut ordiretur una tela simul poesis et pictura?“

⁵⁸ ERNST, *Carmen Figuratum: Geschichte des Figurengedichts von den antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters* (1991), s. 7.

⁵⁹ POROV, KÖRFER, *Kaiser Konstantin als Leser. Panegyrik, performance und Poetologie in den Carmina Optatians* (2020), s. 4.

⁶⁰ OKÁČOVÁ, *Carmina figurata na konci antiky. Magisterská diplomová práca* (2006), s. 20.

⁶¹ POROV, MARONE, *Gli Antichi Abecedari Christiani* (2008), s. 5–7.

⁶² POROV, CIC., *Div. II*, 54, 111. BTL 46, s. 129–130: „Quae ἀκροστιχίς dicitur, cum deinceps ex primis cuiusque versus litteris aliquid conecitur, ut in quibusdam Ennianis Q ENNIVS FECIT.“

⁶³ POLLMANN, *The Baptised Muse* (2017), s. 29.

⁶⁴ LEVITAN, *Dancing at the end of the Rope: Optatian Porphyry and the Field of Roman Verse* (1985), s. 224.

⁶⁵ OKÁČOVÁ, *Carmina figurata na konci antiky. Magisterská diplomová práca* (2006), s. 52.

⁶⁶ *VERSUS Bellesarii Scolastici II^a*. CSEL 10, s. 307–308.

⁶⁷ SEDUL., *carm. pasch. I*, 26. CSEL 10, s. 17: *miracula Christi*.

⁶⁸ SEDUL., *carm. pasch. I*, 5. CSEL 10, s. 14: *modicae contentus adi sollemnia mensae*.

⁶⁹ SEDUL., *carm. pasch. I*, 1. CSEL 10, s. 14: *Paschales quicumque dapes conuiua requiris*.

⁷⁰ SEDUL., *carm. pasch. I*, 11–12. CSEL 10, s. 15: *Quidquid mare nutrit edendum / quidquid terra creat, quidquid ad astra uolat*.

I skrí sa kamením drahým, kde miska tiež zlatisto žiar I I n quo gemmiferi totque aurea uasa⁷¹ canistr I
 Uňho hostina zdravá len všednú vždy ponúka strav U V iuida pro modico portant sibi prandia uict V
 S trohé kapustné listy, čo vlastná dá záhrada do mí S S ed quod holus uile⁷² producit pauperis hortu S
 A však po maškrtách takých sa znalci lahôdok pustiA A t post delicias properant qui sumere magnaA
 Rečami spupnými tupíť šik chudákov, hoc je ich zopár N ituntur paruum miserorum spernere germeN
 Cepujú ich striednosť tým, že z pupka vraj nerobí kopeC T utum quod nihil est (tutum nil ventre tumesci) T
 I ba čo útrobám bráni sa kŕmiť a hodovať duš I I nsidias membrisque mouent animaeque ludent I
 Keby však skúsili biednym dať stravu zo svojich misieK S i tamen his dapibus uesci dignantur egeniS
 Ňou ak pohrdnú v duši a skromný im vystačí boche Ň T emnat diuitias animus paucisque quiesca T
 A si by z tej trošky zvládli tiež podľa príkladu Pán A E xemplo assumptus domini, qui milia quinqu E
 Z ídených dovedna celých päť tisícok nasýtiť nara Z S emotis cunctis modicis saturauit ab esci S

Belisariova báseň je odpoveďou kritikom Seduliovej údajnej strohosti v porovnaní s epickou šírkou pohanských autorov. Belisarius sa pokúša obhájiť jeho jednoduchosť tým, že práve to, čo mu vyčítajú fiktívni kritici, je jeho prednosťou. Chudobnejší jazyk a jednoduchšia syntax mu totiž umožňuje, aby si jeho poéziu vedeli vychutnať nielen znalci, ale aj široká verejnosť.⁷³ Dnes by sme mohli povedať, že Sedulius je podľa Belisaria skvelý, lebo spopularizoval epickú tvorbu. Vyšperkovaná a vyumelkovaná poézia síce môže byť žiarivá a krásna, ale dokáže si ju vychutnať iba úzky okruh znalcov.⁷⁴ Sedulius však chcel zvestovať Krista všetkým, preto volil prosté jazykové prostriedky, aby piatimi knihami svojej *Veľkonočnej piesne* uspokojil hlad širokých mas po kvalitnej kresťanskej poézii,⁷⁵ ako Kristus piatimi jačmennými chlebíkmi nasýtil päťtisícový zástup.⁷⁶

Kým Belisarius koncipoval svoju báseň ako alegóriu pokrmu, a tým jej určil najmä didaktickú funkciu,⁷⁷ Liberius⁷⁸ prirovnáva báseň k hudbe zasadené do prírodnej scenérie opísanej ako *angulus amoenus*. Seduliova poézia uňho plní teda hlavne estetickú funkciu. Obsahovo je jeho báseň alúziou na začiatok I. knihy⁷⁹ Seduliovej *Veľkonočnej piesne*.

⁷¹ SEDUL., *carm. pasch.* I, 13–14. CSEL 10, s. 15: *Cerea gemmatis flauescunt mella canistris / conlucetque suis aurea uasa fauis.*

⁷² SEDUL., *carm. pasch.* I, 15–16. CSEL 10, s. 15: *At nos exiguum de paupere carpsimus horto / rubra quod adpositum testa ministrat holus.*

⁷³ Tak to vo svojej básni deklaruje sám Sedulius (SEDUL., *carm. pasch.* I, 37. CSEL 10, s. 18): *Haec (Maiestas Christi) mihi carmen erit: mentes huc uertite cuncti.*

⁷⁴ HERNÁNDEZ MAYOR, *La Actitud poética de Sedulio a través de la Metáfora: El Proemio del Carmen Paschale* (2009), s. 609.

⁷⁵ Porov.: SPRINGER, *The Gospel as Epic in Late Antiquity* (1988), s. 32.

⁷⁶ Porov. Mt 14, 13–21; Mk 6, 32–44; Lk 9, 10–17; Jn 6, 1–13.

⁷⁷ DE NIE, *Let All Perceive What Mysteries Miracles May Teach Our Souls: Poetry and Sacrament in Sedulius' Paschale Carmen* (2010), s. 286.

⁷⁸ *VERSUS Bellesarii Scolastici II^b*, CSEL 10, s. 309–310.

⁷⁹ SEDUL., *carm. pasch.* I, 1–59, CSEL 10, s. 16–20.

S tredom Pánových polí keď vydal sa raz Sedulius S Sedulius domini per culta noualia pergen S
E denu rovný zrel kraj a kvety v ňom čarovne krásne E n loca prospexit multo radiantia florE
D o behu dal sa k tej lúke, keď odrazu zbadal, že Dávi D D iscurrit per prata libens, quo gramine Daui D
U mne tam nôti si pieseň v priam božskej podobe spev U V idit diuino modulante carmina cant V
L ahodný keďže mal hlas a z varyta med sa mu rinu L L audabili psallente uiro refluit cythara me L
I hneď ho zmohla tá sladkosť, čo z lýry tak lúbezne prúd I I lle ubi grandiosni captus dulcedine plectr I
U háňal nadšený teda skrz ľalie bezhlavo k nem U V ritur et celeri graditur per lilia pass V
S vätejší kraj ale v diaľke a milší tiež uvidel za ča S S acratosque iterum late conspexit amoen S
A ko ho zahŕňa vlahou vždy tečúca Kristova riek A A eterna Christi fluuios quos abluit und A
R azom ta za dušou majstra sa rozbehol aj jeho nôh pá R Nec passus torpere diu doctoris acume N
C itaru túžil tam vlastniť, jak Dávid božský byť peve C T Unc sua Dauiticus delectus plectra poposci T
I mpulzov svetských, čo špinia ducha, sa preto už chrán I I rrita polluti contemnens numina mund I
K ríža len značku si na čelo vŕtali, by slávnych bitie K S igna crucis fronti ponit breuiterque triumpho S
Ň ou sa tvojich smel, Kriste, dotknúť a zaspievať piese Ň T angit, Christe, tuos numerosaque praemia liba T
A njelskú o tvojích výhrach, by zo svojho pestrého pol' A E rgo dum uario decorat sua rura color E
Z univým štebotom harfy vždy šíril už iba tvoj odkaz Z S tabunt hi garrula dicti testudine uersu S

Sedulius sám vo svojom liste hovorí, že najskôr bol študentom svetskej literatúry, avšak keď sa stal kresťanom, prišiel na chuť Dávidovej piesni, čo je perifrása žalmov.⁸⁰ Hebrejská poézia sa však nepovažuje za poéziu v pravom zmysle slova, pretože v nej absentuje metrum. Poéziu z nej robia iba použité básnické figúry, najmä paralelizmy a antitézy, ktoré umožňovali stanoviť hranice verša.⁸¹ Preto kresťanská poézia prevzala z antickej metrickú štruktúru a syntetizovala ju, v Seduliovom prípade veľmi úspešne, s formami biblickej poézie.⁸² Takto svoj zámer napísať biblickú epickú báseň napokon obhajať sám Sedulius:⁸³

Mám ja hádam len preto, že o veciach nebeských spievam
zvyknem už Dávida piesne, čo z jeho strún desiatich znejú,
v posvätnom zbore keď stojím a prednášam milú reč žalmu,
o divoch Kristových mlčať, tak slávnych a spásenosných,
slobodne ak už smiem vraviť a Pána hromovládneho
slasťou je pre mňa hlásať i zmyslami i celým srdcom?
Správne je totiž, by tomu, čo daroval zmysly i srdce,
slúžili výtvyry jeho.

⁸⁰ RABY, *A History of Christian-Latin Poetry. From the Beginnings to the close of the Middle Ages* (1997), s. 2.

⁸¹ LUTTIKHUIZEN, *The poetic character of Revelation 4 and 5* (1993), s. 16.

⁸² ROBERTS, *Bringing up the Rear: Continuity and Change in the Latin Poetry of Late Antiquity* (2007), s. 150.

⁸³ SEDUL., *car. pasch.* I, 23–30, CSEL 10, s. 17:

„Cur ego, Dauitici adsueta cantibus odas
Cordarum resonare decem sanctoque uerenter
Stare choro et placidis caelestia psallere uerbis,
Clara salutiferi taceam miracula Christi ?
Cum possim manifesta loqui, Dominumque tonantem
Sensibus et toto delectet corde fateri:
Qui sensus et corda dedit, cui conuenit uni
Facturam seruire suam.“

Preklad: *a me ipso.*

Liberius vyzdvihne práve túto Seduliovu syntézu žalmov, zosobnených v ich autorovi Dávidovi, a antickej metriky, ktorú zastupujú hudobné nástroje sprevádzajúce prednes poézie: lýra, varyto, citara, harfa. Túto syntézu starozákonného a antického poetického dedičstva potom Sedulius uplatní na celkom nový obsah a rozpráva pomocou nej najvýznamnejšie príbehy štyroch evanjelií. A hoci používa rozličné farby – tu je citát zo žalmu, tam z Vergília, Ovidia či Lucana⁸⁴ –, cieľom je vždy oslava Krista ako epického hrdinu.⁸⁵

5. Záver

Cieľom tejto štúdie bolo ukázať, ako analýza na prvý pohľad takých nezaujímavých a nudných básní, akými sú panegyriky, môže pomôcť pri poznávaní životných osudov osôb, ktoré ospevujú. Vďaka identifikácii osôb Belisaria a Liberia sme totiž získali ďalší argument v prospech hypotézy, že Sedulius spísal svoje veľkonočné dvojdielo (*Paschale carmen*, *Paschale opus*) po latinsky na území Grécka, akokoľvek sa to zdá nepravdepodobné. Preklady ostatných laudácií na jeho poéziu nám zasa môžu poskytnúť plastický obraz o tom, ako boli jeho básne recipované v jednotlivých dejinných epochách a zároveň nám ponúkajú rovnakú nenáročnú intelektuálnu zábavu, akú zrejme zažívali Belisarius, Liberius a ďalší autori, keď svoje oslavné ódy skladali. A v neposlednom rade takéto pokusy o preklad pomerne zložitých básní môžu odhaliť aj nové roviny a možnosti nášho materinského jazyka.

Literatúra:

ACTA CONCILIORUM oecumenicorum Tomus IV: Concilium universale Constantinopolitanum sub Iustiniano habitum. Eds. E. Schwarz, J. Straub. Berlin: De Gruyter, 1971.

ALCUINUS, Albinus Flaccus: *Carmina*. In: Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini aevi Carolini. Tomus I (=MGH PLMA 1) Eds. E. Dümmler et al. Berlin: Weidmann 1881, s. 169–351.

ARÉVALO, Francisco, ed.: *Caelii Sedulii opera omnia ad Mss. Codd. Vaticanos aliosque at ad veteres editiones recognita*. Romae: Antonius Fulgonius, 1794.

AVENA, Antonio, ed.: *Petrarca Francesco 1304 – 1374: Il bucolicum carmen e i suoi commenti inediti*. Padova: Società Cooperativa Tipografica, 1906.

CICERO, Marcus Tullius: *De divinatione, De fato, Timaetus* (=BTL 46). Ed. R. Giomini. Leipzig: Teubner, 1975.

CONTE, Gian Biagio: *Dějiny římské literatury*. Praha: KLP, 2003.

DE NICOLA, Angelo: *Belisarius Scholasticus*. In: Encyclopedia of Ancient Christianity. Ed. A. di Bernardino. Downers Grove: IVP Academic, 2014, s. 1:315.

DE NIE, Giselle: *Let All Perceive What Mysteries Miracles May Teach Our Souls: Poetry and Sacrament in Sedulius' Paschale Carmen*. In: Studia Patristica XLVIII. Leuven: Peeters, 2010, s. 273–287.

⁸⁴ VAN DER LAAM, *Imitation créative dans le Carmen Paschale de Sédulius* (1993), s. 135.

⁸⁵ HORKA, *Huius se visibus Dominus prius obtulit* (2022), s. 8–9.

- DECRETUM *Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis*. Ed. E. Dobschütz. Leipzig: J. C. Hinrichs, 1912.
- ENNODIUS, Magnus Felix: *Opera omnia* (=CSEL 6). Ed. W. Hartel. Wien: C. Gerold, 1882.
- ERMOLDUS NIGELLUS: *In honorem Hludowici caesaris libri IV*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini aevi Carolini*. Tomus II (=MGH PLMA 2). Ed. E. Dümmler. Berlin: Weidmann, 1884, s. 5–79
- ERNST, Ulrich: *Carmen Figuratum: Geschichte des Figurengedichts von den antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters*. Köln: Böhlau Verlag, 1991.
- FORTUNATUS, Venantius: *Oeuvres Tome IV: La Vie de Saint Martin* (= CUFBL 336). Ed. S. Quesnel. Paris: Les Belles Lettres, 2002.
- FORTUNATUS, Venantius: *Poèmes Tome II: Livres V – VIII* (=CUFBL 346). Ed. M. Reydellet. Paris: Les Belles Lettres, 2003.
- GREEN, Roger: *The Works of Ausonius*. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- HERNÁNDEZ MAYOR, María Dolores: *Aportaciones de Faustino Arévalo a la Edición de Sedulio*. Murcia: Universidad de Murcia, 2005.
- HERNÁNDEZ MAYOR, María Dolores: *La Actitud poética de Sedulio a través de la Metáfora: El Proemio del Carmen Paschale*. In: *Pectora mulcet. Estudios de Retórica y Oratoria Laitina*. Volumen 1. Eds. T. A. Pereira et al. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2009.
- HERZOG, Reinhart: *Die Bibelexe der lateinischen Spätantike*. München: Wilhelm Fink, 1975.
- HIST, Konrad et al., eds.: *Paschale opus mirabilium divinatorum*. Spira: Conradus Hist, 1501.
- HORKA, Róbert: *Metodika prekladu starokresťanskej latinskej poézie*. In: *Antika v kontexte storočí*. Eds. A. Koželová, J. Drengubjak. Prešov: FiF PU, 2022, s. 108–131.
- HORKA, Róbert: *Huius se visibus Dominus prius obtulit. Komu prvému sa zjavil zmŕtvychvstalý Kristus v Seduliovej Veľkonočnej piesni (Carmen Paschale V, 357–364)?* In: *Teologický časopis* 20 (2022), čís. 1, s. 7–16.
- HUGHES, Ian: *Belisarius. The last Roman General*. Yardley: Westholme, 2009.
- HUEMER, Johann: *De Sedulii poetae vita et scriptis commentatio*. Wien: Alfred Hölder 1878.
- ISIDORUS HISPALENSIS: *Versus* (=CCL 113A). Ed. J. M. Sánchez Martín. Turnhout: Brepols 2000.
- KÖRFER, Anna-Lena: *Kaiser Konstantin als Leser. Panegyrik, performance und Poetologie in den Carmina Optatians*. Berlin: De Gruyter, 2020.
- LIBER *Pontificalis, texte, introduction et commentaire*. Ed. L. Duchesne. Paris: E. Thorin 1886.
- LUTTIKHUIZEN, Gerard: *The poetic character of Revelation 4 and 5*. In: *Early Christian Poetry*. Ed. J. den Boeft, A. Hilhorst. Leiden: Brill, 1993, s. 15–22.
- MANCHÓN GÓMEZ, Raúl: *El Carmen Paschale de Sedulio y los poemas de Asterio, Belisario y Liberio (CPL 1450–2)*. In: *Poesía Latina Medieval (Siglos X–XV)*. Eds. M. Díaz y Díaz, J. Díaz de Bustamante. Firenze: Galluzzo, 2005, s. 1101–1110.
- MARONE, Paola: *Gli Antichi Abecedari Christiani*. Roma: Vivere In, 2008.
- MARTINDALE, John Robert: *The Prosopography of the Later Roman Empire. Volume II. A.D. 395 – 527*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- MARTINDALE, John Robert: *The Prosopography of the Later Roman Empire. Volume III. A.D. 527 – 641*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- MILES, Brent: *The "Carmina Rhythmica" of Æthilwald: Edition, Translation, and Commentary*. In: *The Journal of Medieval Latin* (2004), čís. 14, s. 73–117.

- MONDIN, Luca: *Turcio Rufio Aproniano Asterio editore di Sedulio*. In: Incontri di Filologia classica XVIII (2018 – 2019). Trieste: Università di Trieste, 2020, s. 349–384.
- MULLIGAN, Bret: *Epigrams, Occasional Poetry and Poetic Games*. In: A Companion to Late Antique Literature. Eds. S. McGill, E. Watts. New York: Wiley – Blackwell, 2018, s. 241–258.
- O'DONNELL, James: *Liberius the Patrician*. In: *Traditio* (1981), čís. 37, s. 31–72.
- OKÁČOVÁ, Marie: *Carmina figurata na konci antiky. Magisterská diplomová práce*. Brno: FiF MU, 2006.
- OKÁL, Miloslav: *Antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1990.
- POLLMANN, Karla: *The Baptised Muse*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- RABY, Frederic: *A History of Christian-Latin Poetry. From the Beginnings to the close of the Middle Ages*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- ROBERTS, Michael: *Bringing up the Rear: Continuity and Change in the Latin Poetry of Late Antiquity*. In: *Latinitas perennis Volume I. The Continuity of Latin Literature*. Eds. V. Verbaal et al. Leiden: Brill, 2007, s. 139–167.
- SCHOLTEN, Désirée: *Cassiodorus' Historia tripartita before the earliest extant manuscripts*. In: *The Resources of the Past in Early Medieval Europe*. Eds. C. Gantner et al. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, s. 34–50.
- SEDULIUS, Coelius: *Opera omnia* (=CSEL 10). Eds. J. Huemer, V. Panagl. Wien: ÖAW 2007.
- SPRINGER, Carl: *The Gospel as Epic in Late antiquity*. Leiden: Brill, 1988.
- SPRINGER, Carl: *The Manuscripts of Sedulius. A provisional Handlist*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1995.
- SPRINGER, Carl: *Sedulius. The Paschal Song and Hymns*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- SQUIRE, Michael: *POP Art. The Optical Poetics of Publilius Optatianus Porfyrius*. In: *The Poetics of Late Latin Literature*. Eds. J. Elsner, J. Hernández Lobato. Oxford: Oxford University Press, 2017, s. 25–99.
- SUETONIUS TRANQUILLUS, Gaius: *Opera vol I.: De vita Caesarum libri VIII.* (=BTL 1827) Ed. M. Ihm. Leipzig: K. G. Saur, 1933.
- THEODULF AURELIANENSIS: *Carmina*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini aevi Carolini. Tomus I* (=MGH PLMA 1) Eds. E. Dümmler et al. Berlin: Weidmann, 1881, s. 445–581.
- VAN DER LAAM, Paul: *Imitation créative dans le Carmen Paschale de Sédulius*. In: *Early Christian Poetry*. Ed. J. den Boeft, A. Hilhorst. Leiden: Brill, 1993, s. 135–166.

Abstrakt: Seduliovo poetické dielo patrilo v stredoveku ako ku kánonu lyrických, tak aj do kánonu epických školských autorov, no už aj počas neskoršej antiky boli jeho básne považované za hodnotné. Svedčia o tom oslavné epigramy. Medzi nimi sa ako klenot vyníma dvojica poetických útvarov z 5. storočia, ktoré sa najčastejšie prisudzujú neznámym autorom Belisariovi a Liberiovi. Okrem toho, že sú predpokladanými autormi tejto dvojice básní, o nich však nevieme nič. Preto sme sa pokúsili hypoteticky zrekonštruovať okolnosti ich vzniku. V našom príspevku prinášame aj prvý slovenský preklad týchto básní, ktoré sú syntézou niekoľkých poetických žánrov, čo je typická črta latinskej poézie neskoršej antiky. Obe ukážky predstavujú hexametrickú strofu rámcovanú dedikačným akrostichom a telestichom. Vďaka tomu poskytujú komplexný audiovizuálny estetický zážitok a oslovujú zároveň sluch i zrak.

Kľúčové slová: Berlisarius, Liberius, Sedulius, technopaegnon, Veľkonočná pieseň

doc. Mgr. Róbert Horka, PhD.

Katedra biblických vied

Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta

Univerzita Komenského v Bratislave

Kapitulská 26

814 58 Bratislava

Slovensko

Robert.Horka@uniba.sk

Vojenský hrdinovia v košickej tlači z roku 1749¹

Erika Juríková

Trnava

Generales seu praetores bellici Cassoviae. Military heroes in the Košice press from 1749

Abstract: In 1749, the academic printing house in Košice (Cassovia) published a print dedicated by the students of the rhetoric class to the Doctors of Philosophy for their graduation. It is a work by the native of Voderady, Jesuit Jan Gabriel Valentín Kendrai *Bellici Cassoviae simul et per superiorem Hungariam sub Principibus Austriacis Praetores seu Generales Saeculo XVII.*, which has a panegyric character. It deals with the life fates and military careers of four generals who served in the service of the Austrian Emperor Rudolf II Habsburg. All of them played a significant role in the consolidation of the Catholic religion and their military activities are connected with the city of Košice. The study characterizes the graduation press and briefly introduces the reader to the generals and their character traits that the author has highlighted in the soldiers. It also discusses the phenomenon of occasional literature representing the festivity of the Baroque man.

Keywords: Universitas Cassoviensis, Rudolph II Habsburg, Giorgio Basta, Ferdinand Gonzaga, Johann Jakob Barbiano Belgiojoso d'Este, Andreas Dóczy

Príležitostná literatúra vhodne charakterizuje jedinečnosť a výnimočnosť chvíle a okrem významných udalostí v živote človeka sa viaže k sviatkom, rituálom i činnostiam sprevádzajúcim jedinca počas jeho životnej cesty. V neposlednom rade je potvrdením, že človek patrí do nejakého spoločenstva, s ktorým zdieľa vlastné prežívanie okamihu.² Výskumu príležitostnej literatúry sa u nás dlhodobo nevenovala pozornosť, aj keď v zahraničí sa začala vnímať ako rovnocenná súčasť literárnej tvorby už od osemdesiatych rokov minulého storočia. Na Slovensku dlhodobo pretrvávali stereotypné názory, že ide o kvalitatívne menej zaujímavý segment a na rozdiel od „oficiálnej“ literatúry neodráža v plnej miere tendencie a žánrovú pestrosť literárnej produkcie. Interdisciplinárny výskum, ktorý na Slovensku prebieha od začiatku tohto storočia a intenzívne poslednú dekádu,³ odhalil omyl starších bádateľov: práve príležitostná literatúra tvorí akýsi „most“ k oficiálne preferovanej literatúre a napomáha nám uchopiť, pochopiť a interpretovať ju v celej šírke dobovej kultúry. Ako prvá totiž vždy začína zrkadliť nové smery

¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu KEGA 007TTU-4/2022 s názvom „Filozofické diela z produkcie historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777) ako svedectvo pokrokového vedeckého myslenia v slovenskom milie v 18. storočí“ (hlavný riešiteľ Katarína Karabová, Trnavská univerzita, Filozofická fakulta, 2022 – 2024). Ide o prepracovanú a podstatne rozšírenú verziu textu, ktorý bol uverejnený v odbornो-popularizačnej publikácii *Tyrnavia Erudita III – Vzdelaná Trnava 3* (Trnava 2022). Cf. JURÍKOVÁ, Gabriel Kendrai – neznámy jezuita z Voderád (2022), s. 50–53.

² VRÁBLOVÁ, *Podoby príležitostnosti v staršej slovenskej literatúre* (2022), s. 8–28.

³ Napr. projekt APVV 17-0161 „Zanedbané súvislosti. Príležitostné žánre v slovenskej literatúre v 16. – 18. storočí. (Ústav slovenskej literatúry Slovenskej akadémie vied, hlavný riešiteľ Timotea Vráblová, 2018 – 2022).

i dobové tendencie, častokrát poskytuje cenné informácie o jednotlivcoch aj celých rodoch. Veď v období 15. – 19. storočia takmer každý literárne činný autor začínal svoju „literárnu cestu“ práve ňou. Variabilita tém a žánrov, ktorá sa v segmente príležitostnej tvorby objavuje, zároveň umožňuje autorovi nájsť si tú sféru záujmu, ktorá mu je najbližšia.

Výnimočnou udalosťou v živote univerzitného študenta je nepochybne promócia. V prostredí jezuitských škôl univerzitného typu sa kládol mimoriadny akcent na oslavu promočného aktu a pri tejto príležitosti, podľa jezuitských predpisov platných na všetkých univerzitách spadajúcich pod správu Spoločnosti Ježišovej, povinne vychádzali promočné tlačé. Tými študenti nižších ročníkov vzdávali úctu (*in honoribus* ...) svojim starším kolegom. Zoznam študentov, ktorí dielo venovali a častokrát aj financovali, býva uvedený v zadnej časti tlačé; okrem mena a národnosti sa písal aj názov stolice, z ktorej študent pochádzal. V prípade, že sa medzi študentami daného ročníka nenašiel nikto vhodný, čiže dostatočne nadaný, zvykli dielko zväčša nevelikého rozsahu napísať pedagógovia, ktorí v tom čase pôsobili na univerzite.⁴

V prostredí Košickej univerzity bola v polovici 18. storočia vydaná zaujímavá promočná tlač *Bellici Cassoviae simul et per superiorem Hungariam sub Principibus Austriacis Praetores seu Generales Saeculo septimo decimo*⁵ [= Vojvodcovia čiže generáli, ktorí bojovali v Košiciach a zároveň aj v Hornom Uhorsku pod rakúskymi panovníkmi v 17. storočí].⁶ V jej prípade sa autorstvo v starších jezuitských bibliografiách,⁷ z ktorých údaj prebrali niektoré novšie práce,⁸ pripisuje pomerne neznámemu jezuitovi Gabrielovi Valentínovi Kendraiovi; jeho meno nie je na titulnom liste uvedené.⁹ Ten v čase vydania diela pôsobil na jezuitskej Košickej univerzite. Neskôr sa už podľa zachovaných materiálov literárnej tvorby nevenoval a zameral sa na ekonomické a riadiace činnosti v prospech rehole.

⁴ Ako príklad môžeme uviesť dve promočné tlačé profesora Trnavskej univerzity Štefana Čibu *Tyrnavia nascens* (Trnava 1706) a *Tyrnavia crescens* (Trnava 1707), ktoré vyšli tlačou v trnavskej Akademickej tlačiarňi. Cf. KORDOŠ (2011), Páter Štefan Čiba zo Spoločnosti Ježišovej a jeho *Tyrnavia nascens*, s. 9.

⁵ *Bellici Cassoviae simul et per superiorem Hungariam sub Principibus Austriacis Praetores seu Generales Saeculo septimo decimo*. Cassoviae, Typis Academicis Societatis Jesu, 1749. (ďalej KENDRAI, *Generales seu praetores bellici Cassoviae*, 1749).

⁶ Na dielo ma upozornil p. Ľubomír Hanzel z Voderad, ktorému chcem týmto poďakovať.

⁷ *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu* (1855), s. 178 – 179; LUKÁCS (1987), *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551 – 1773)*, s. 707.

⁸ SZINNYEI, *Magyar írók élete es munkái*, dostupné on-line na <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>; PAŠTEKA (2000), *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*, s. 654; *Slovenský biografický slovník* (2010), s. 488.

⁹ *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia* dielo eviduje len podľa názvu (I. zv, záznam číslo 891 – *Bellici*, s. 251).

Kto to teda bol a aké údaje o jeho živote máme k dispozícii?¹⁰ Úplné meno rodáka z Voderád neďaleko Trnavy znie Gabriel Valentín Kendrai (*Kenrai, Kendray*). Narodil sa vo februári 1724¹¹ a základy vied si osvojil v Trnave, kde vstúpil ako pätnásťročný do Spoločnosti Ježišovej. Roky noviciátu prežil v Trenčíne. Ako to bývalo v reholi zvykom, pred zavŕšením kompletného univerzitného štúdia strávil rok vyučovaním gramatických disciplín na jezuitskej nižšej vzdelávacej inštitúcii. Kendrai prežil toto obdobie na gymnáziu v Liptovskom Mikuláši. Na jezuitskej univerzite v Košiciach navštevoval filozofické štúdiá a následne sa stal pedagógom pre gramatické a humanitné triedy.

V rokoch 1750 – 1753 absolvoval Valentín Kendrai štvorročné teologické štúdiá vo Viedni a po návrate pôsobil najskôr ako kazateľ v Komárne, potom ako kazateľ – misionár v Šahách; od roku 1757 už ako profesor so štyrmi sľubmi. Na miestach pôsobenia pravdepodobne prejavil svoje organizačné a ekonomické schopnosti, pretože v roku 1762 ho predstavení poslali spravovať rehoľné majetky do Jágru v dnešnom Maďarsku, kde pôsobil sedem rokov. Po návrate do Trnavy (1770) sa nasledujúce roky vo funkcii správcu venoval hospodárskemu a finančnému zabezpečeniu jezuitského kolégia. Po rozpustení rehole odišiel do pastorácie v Šali (1773) a ako kňaz tam pôsobil až do svojej smrti.¹²

Podrobnejšie informácie o tomto jezuitovi nie sú dostupné, lepšie na tom nie je ani výskum jeho literárnej činnosti. Kendraiovi sa pripisuje autorstvo elegickej práce na biblické motívy, ktorá obsahuje osem elégií a vyšla pod názvom *Exercitatio poetica de Jonatha mel gustante et a Saul interficiendo nisi eum milites liberassent* [Poetické cvičenie o Jonatánovi, ktorý ochutnával med, pričom Šaul by ho usmrtil, keby ho vojaci nezachránili] v roku 1748 v Košiciach. Toto dielo, ktoré neevidujú ani maďarské či slovenské bibliografie 18. storočia, možno označiť za záhadu. V generálnom katalógu osôb Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej ho spomína len jezuitský historik a bibliograf Ladislav Lukáč.¹³ Fakt, že žiaden jeho exemplár sa fyzicky nenachádza v slovenských knižniciach, a to ani priamo vo Vedeckej knižnici a Východoslovenskom múzeu v Košiciach, v Slovenskej národnej knižnici v Martine či v Univerzitetnej knižnici v Bratislave, vyvoláva otázky, či naozaj ide o knižne vydanú publikáciu.

¹⁰ Informácie k životu G. Kendraia možno nájsť v: *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu* (1855), s. 178–179; LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551 – 1773)* (1987) s. 707; PAŠTEKA, *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska* (2000), s. 654; *Slovenský biografický slovník* (2010), s. 488.

¹¹ Narodil sa 14. 2. 1724 matke Kláre rodenej Szentkeresztiovej a otcovi Jurajovi Kendraiovi. V jezuitských katalógoch je označovaný ako *Hungarus*.

¹² Zomrel 18. 1. 1797 v Šali.

¹³ LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551 – 1773)* (1987), s. 707.

V úvode Kendraiovej promočnej tlače sa obracajú študenti triedy rétoriky na nových doktorov filozofie pri príležitosti promočnej slávnosti. Zdôrazňujú potrebu vzdelania v humanitných odboroch, konkrétne vo filozofii a rétorike. Úvodné slová nestrácajú na aktuálnosti ani dnes a rovnako vhodne by mohli zaznieť na slávnostných promóciách absolventov filozofických fakúlt. Kendrai sa novým magistrom prihovára takto: „Páni Magistri, ako posledná vás ozdobuje Filozofia, konečne aj Rétorika prikladá náležitý dar k vašej sláve. Ak je to snáď menej, ako ste čakali, isto to nie je menej, ako vám mohla ponúknuť. Nevidíme, že by ste tu nejako na nás zanevreli, hoci aj Vy ste sa zaslúbili nechať sa sužovať chudobou, aby ste mohli povedať, že ste Filozofi napodobňujúci starovekých filozofov. Tí sa viac starali o vzdelanosť ako o bohatstvo. Napriek tomu, že ak by chceli, je ľahké pre filozofov nazhŕňať bohatstvo, predsa sa oddávajú štúdiu iných, oveľa vznešenejších vied. Medzi vami ale nie je nikto, kto by to nevedel.“¹⁴

Ak by sme chceli bližšie definovať zameranie historického, rozsahom nevelkého diela, má oslavný charakter. Panegyrické tlače tvoria reprezentatívnu zložku barokovej literatúry, ktorá odrážala krutosť doby poznačenej vojnovými konfliktmi s Osmanmi, protihabsburskými vojnami i konfesijnými pnutiami.¹⁵ Barokový autor vidí svojho hrdinu medzi svätcami, misionármi, ale i dobrodruhmi a vojakmi. Promočná tlač sa venuje životným osudom a vojenskej kariére štyroch generálov, ktorí slúžili v službách rakúskeho cisára Rudolfa II.: najväčší priestor¹⁶ v nej patrí talianskemu vojvodcovi albánskeho pôvodu Giorgiovi Bastovi (1550 – 1607), po ňom nasleduje Ferdinand Gonzaga (1550 – 1605), Johann Jakob Barbiano Belgiojoso d'Este (1565 – 1626) a nakoniec hornouhorský cisársky kapitán Andrej Dóczy (16. st. – cca 1622). Spoločným menovateľom týchto mužov sú dva body typické pre uhorskú barokovú katolícku literatúru: svojou vojenskou činnosťou v prospech vlasti sa podieľali na obrane mesta významného z politických a strategických dôvodov, v tomto prípade Košíc, a ako podporovatelia Habsburgovcov zohrali úlohu pri upevňovaní katolíckeho náboženstva. Príbehy vojakov sú zoradené chronologicky a pre lepšiu orientáciu pridal autor do celej publikácie roky v podobe marginálnych poznámok. Možno sa domnievať, že tlač mala slúžiť zároveň ako učebný materiál.

Cisársky generál Giorgio Basta pokračoval v rodinnej tradícii vojenskej kariéry a v mladosti vstúpil do vojska. Slúžil Habsburgovcom a neskôr sa stal ako krutý vládca Sedmohradska nakrátko cisárskym vazalom. V rokoch 1602 – 1604 spolu s Johannom Barbianom pustošili Sedmohradsko, ktoré tradične inklinovalo k Osmanom. Basta, nepodceňujúc bojovú taktiku hajdúchov, premyslenou stratégiou porazil v novembri 1604 časť vojsk Štefana Bočkaia pri Ožďanoch. Maďarskí a rumunskí

¹⁴ KENDRAI, *Generales seu praetores bellici Cassoviae* (1749), [úvod].

¹⁵ JURÍKOVÁ, *Columba laureata* (2014), s. 24–39.

¹⁶ KENDRAI, *Generales seu praetores bellici Cassoviae* (1749), s. 3–43.

historici opisujú Bastu ako zradného, nemravného a násilníckeho muža, motivovaného chorobnou nenávisťou k Maďarom.¹⁷ V priebehu jeho krátkej vlády vraj v Sedmohradsku zavládol chaos a kniežatstvo stratilo tretinu svojho obyvateľstva a väčšinu šľachty, o čom je možné dočítať sa aj v dobových dielach.¹⁸ Kendrai mu však vyzdvihuje hlavne jeho vojenské zručnosti: „Juraj Basta, pôvodom Grék, bol povýšený do šľachtického stavu vďaka veľkolepým činom aj vojenskej zdatnosti. Bol totiž takým vojvodcom, že sa mohol zrovnávať s tými najpoprednejšími nielen vo svojej dobe, ale vyrovnal sa aj všetkým dávnyim vojvodcom.“¹⁹ Basta svoje bojové skúsenosti premietol do dvoch vojenských manuálov, v ktorých navrhoval zásadnú reformu vojska. Hoci ho dobové záznamy i ľudová slovesnosť spomínajú ako žoldniera, zradcu, násilníka a nemravného muža, patrila medzi najschopnejších vojvodcov a ako jeden z mála dosiahol titul *generalissima*. Po ignorovaní svojich návrhov na reformu vojska však vystúpil z cisárskych služieb a v súkromí dožil vo Viedni, kde v roku 1607 zomrel.²⁰

Druhý, najkratší text v rozsahu len necelých dvoch strán, sa zameriava na talianskeho generála Ferdinanda Gonzagu pôsobiaceho v službách cisára Rudolfa II. Tomu, ako Kendrai píše, bolo pre jeho vynikajúce nadanie zverené vojenské velenie nad Košicami a hornými časťami Uhorska.²¹ Išlo o talianskeho šľachtica z významnej vysokopostavenej rodiny Gonzagovcov, ktorí boli vládnucom v Mantove. Začiatkom 17. storočia spojili svoje sily s jezuitmi, dlhodobo podporovali vzdelávanie a nakoniec založili v Mantove na svoje časy veľmi modernú a inovatívnu univerzitu, ktorá napriek krátkej, len šesťročnej existencii (zanikla roku 1630) výrazným spôsobom ovplyvnila taliansku renesanciu.²²

Tretí literárny portrét je venovaný talianskemu generálovi Johannovi Jacobovi Belgiojosi Barbianovi (1565 – 1626), grófovi z talianskeho šľachtického rodu, nemecko-rímskemu cisárskemu dôstojníkovi a hlavnému kapitánovi Košíc. Jeho meno sa spája s obdobím povstania Štefana Bočkaia. Je zaujímavé, že Dante spomína starobylú rodinu Barbiano v Očistci ako grófov z hradu Conio.²³ Barbiano sa stal roku 1593 správcom Horného Uhorska a veliteľom Košíc. Počas protireformácie 6. januára 1604 poslal vojakov a delostrelectvo na podporu katolíkov z Košíc a tí získali Dóm svätej Alžbety od evanjelikov, čo vzbudilo u protestantov značnú vlnu nevôle. O tri dni

¹⁷ HANLON, *The Twilight of a Military Tradition: Italian Aristocrats and European Conflicts, 1560-1800* (2008), s. 85.

¹⁸ APOR, *Metamorphosis Transilvaniae* (2014), s. 166.

¹⁹ KENDRAI, *Generales seu praetores bellici Cassoviae* (1749), s. 3.

²⁰ DANGL – SEGEŠ, *Vojvodcovia* (2012), s. 167–170.

²¹ KENDRAI, *Generales seu praetores bellici Cassoviae* (1749), s. 44–45.

²² GRENDLER, *The University of Mantua, the Gonzaga, and the Jesuits, 1584–1630* (2009), s. 12.

²³ „Bagnacaval je bezdetný, a správne! Castrocaro však koná zle i s Coniom, že takých grófov plodí neúnavne.“ Cf. Dante Alighieri: *Božská komédia – Očistec*. Do slovenčiny preložili Viliam Turčány a Jozef Felix. Bratislava: Tatran, 1982, verš 115–117.

neskôr sa Barbianoovi vojaci zmocnili aj kostola v Sibiu. V roku 1604 napísal list Štefanovi Bočkaiovi so žiadosťou o finančnú pôžičku, čo Bočkai odmietol; tým si z grófa urobil svojho úhlavného nepriateľa: Barbiano neskôr zachytil Bočkaiove kompromitujúce listy, obvinil ho zo zrady cisára a s cisárskym vojskom zaútočil na jeho hrad Svätý Ján a zhabal mu majetky. Spolu s rekatolizačnou a centralizačnou politikou habsburského domu to spôsobilo vypuknutie povstania na jar 1604, na čelo ktorého sa postavil práve Bočkai.²⁴

Kendrai o Barbianoovi píše: „Akú výbornú mienku mal o Barbianoovi cisár [tj. Rudolf II. – poznámka autorky], sa ľahko spozná podľa toho, že keď sa Basta vrátil zo svojej provincie, zveril mu opraty nad Sedmohradskom a udelil najvyššiu vojenskú moc. Tento muž vynikal nielen krásou a šľachetnosťou, ale aj múdrosťou, rozhladenosťou a láskou k panovníkovi.“²⁵

Pristavíme sa ešte pri poslednom vojenskom hrdinovi z tých, ktorých vojenskú udatnosť sa Kendrai rozhodol opísať. Je ním košický kapitán v hodnosti generála Andrej Dóczi. Zastával významné miesto v dejinách Spoločnosti Ježišovej, pretože to bol práve on, kto povolal jezuitov na stálu misiu do vtedy prevažne protestantských Košíc, v ktorých v tom čas pôsobil veľmi aktívny kalvínsky kazateľ. Vytvoril pre ich pobyt materiálne podmienky, keď im v pôvodnej budove Kráľovského domu, ktorú jezuitom daroval na kolégium cisár Ferdinand III.,²⁶ dal zriadiť bývanie a kaplnku. Počas povstania Gabriela Bethlena odmietol ako kapitán vyjednávať s povstalcami, za čo bol po kapitulácii mesta zajatý a odvedený preč.²⁷ Práve počas jeho neprítomnosti v meste usídlených jezuitských misionárov zajali a zavraždili a dnes ich mená poznáme ako košických mučeníkov. Jezuitov a ich náhodného hosťa, ostrihomského kanonika, tu v noci zo 6. na 7. septembra 1619 umučili hajdúsi Juraja I. Rákóciho. Sú to známi svätí košickí mučeníci: Marek Križin, Melicher Grodecký a Štefan Pongráč. Táto drastická a bezprecedentná vražda ešte dlho rezonovala v jezuitskej spisbe.²⁸

Beštiálna vražda otriasla mestom, do opravy objektu sa nikto nechcel pustiť a nová kráľovská komora sa vybudovala na inom mieste. Výstavbu nového chrámu financovala matka Františka I. Rákóciho Žofia Bátoriová, ktorá (pravdepodobne) zaplatila

²⁴ DANGL – SEGEŠ, *Vojvodcovia*, (2012), s. 162.

²⁵ KENDRAI, *Generales seu praetores bellici Cassoviae*, (1749), s. 45–46.

²⁶ FEDORČÁK, *Jesuit Mission in Košice and Circumstances of the Foundation of the University of Košice*. In: *Mesto a dejiny*, roč. 3, č. 1 (2014), s. 49–55.

²⁷ Andrej Dóczi patril spolu s krajinským sudcom, neskôr palatínom Mikulášom Esterházim a ostrihomským arcibiskupom a diplomatom Petrom Pázmaňom k úhlavným nepriateľom sedmohradského kniežata Gabriela Bethlena. Cf. KÓNYA, *Pod zástavou kurucov. Protihabsburské povstania v Uhorsku v r. 1670 – 1711* (2015), s. 61.

²⁸ V roku 1737 vyšla v Trnave práca pripisovaná Gabrielovi Heveněšimu *Ungariae sanctitatis indicia*, v ktorej je na záver zaradený spoločný medailón všetkých troch mučeníkov s podrobným opisom ich vraždy. Do slovenčiny ju preložil Daniel Škoviera (2011).

aj výstavbu košickej Citadely. Na zbúranisku starého kráľovského domu dala postaviť jezuitom chrám podľa vzoru slávneho "IL GESU" v Ríme. Objekt je už novovekým košickým kostolom a jeho výstavba bola ukončená v roku 1681.²⁹ Pri ňom si jezuiti vybudovali školy a jágerský biskup Benedikt Kišdy zavŕšil svoje rekatolizačné aktivity v meste založením Košickej univerzity zameranej na vzdelávanie mladých mužov zo šľachtického a meštianskeho prostredia³⁰; kostol sa preto zvykne spomínať ako gymnaziálny alebo univerzitný kostol.³¹ O Dóczim sa Kendrai zmieňuje takto: „Andrej Dóczy mal rodičov z vysokého šľachtického rodu a od skorej mladosti sa zaujímal o vojenstvo. Zásluhy si získal službou trom kráľom, a to Rudolfovi II., Matejovi II. a Ferdinandovi II. Často sa ako osoba pre blaho vlasti ocitol v najnebezpečnejších situáciách. Predovšetkým Turkom spôsobil veľa porážok, a to najmä keď bojoval v Hornom Uhorsku.“³²

Útľe dielko *Generales seu praetores bellici Cassoviae* je napísané veľmi prístupným, pomerne jednoduchým štýlom v dobre zrozumiteľnej latinčine. Môžeme sa domnievať, že jeho autor nemal vysoké literárne ambície a práca bola predovšetkým formálnym splnením požiadavky jezuitského univerzitného systému. Hoci sa autor sám zmieňuje o tom, že čerpá z diel jezuitských historikov, necituje ich, ani neodkazuje na historické práce. Jednotlivé texty venované vojenským hodnostárom sú informačne nevyvážené. Možno skonštatovať, že práca je istým obrazom formálnosti vtedajšieho školstva, ale zároveň akcentuje hodnoty jezuitského vzdelávania a dejín Spoločnosti, ktorého súčasťou bolo nielen vzdelávanie, ale aj morálna profilácia absolventa.³³

Na záver môžeme skonštatovať, že Kendraiova práca má značne výchovný charakter, zdôrazňuje význam a postavenie Košíc a prostredníctvom nej sa autor snaží odovzdať študentom morálny odkaz, ktorý ich má sprevádzať počas ďalšieho štúdia i života. A ako sa v závere diela píše: „Zostane toto jediné povedať: že v Košiciach boli vojvodcovia, ktorí sa maximálne snažili o verejné dobro, preslávili sa svojou vojenskou znalosťou a činmi v prospech štátu a maximálne sa usilovali o verejné dobro.“³⁴

Pramene a literatúra

[Gabriel Kendrai]: *Bellici Cassoviae simul et Superioris Hungariae Praetore seu Generale Sub Austriacis Regibus seculo Septimo Decimo Honoribus Perillustrum, Reverendorum,*

²⁹ KOLBIARZ CHMELINOVÁ, *Iluzívny oltár Erasma Schrötta z roku 1797 v kontexte mecenátu pojezuitských úprav univerzitného Kostola najsvätejšej Trojice v Košiciach* (2020), s. 112.

³⁰ FEDORČÁK, *Benedikt Kisdy – náčrt biografického profilu* (2017), s. 10.

³¹ Po rozpustení Spoločnosti Ježišovej pripadol kostol premonštrátom, ktorí ho využívali až do roku 1811.

³² KENDRAI, *Generales seu praetores bellici Cassoviae* (1749), s. 55.

³³ Viac pozri: SIPEKIOVÁ, *Studia inferiora v jezuitskom školstve 17. a 18. storočia podľa dobových dokumentov* (2016), s. 25–34.

³⁴ *Unum hoc dixisse sufficiat, fuisse Cassoviae Praetores, scientia militari, ac rebus pro Republica gestis clarissimos, boni publici studiosissimos ...* KENDRAI, *Generales seu praetores bellici Cassoviae* (1749), s. 58.

- Nobilium et Eruditorum DD. AA. LL. et Philosophia Doctorum ab Illustrissima Rhetorica Cassoviensi Ornati*. Cassoviae, typis Academicis Soc. Jesu Anno M. DCC. XLIX., Mense Augusto, Die 21.
- APOR, Péter of Altorja: *Metamorphosis Transilvaniae*. Translated by Bernard Adams. London and New York: Routledge, Taylor and Francis, 2014.
- DANGL, Vojtech – SEGEŠ, Vladimír: *Vojvodcovia*. 111 osobností vojenských dejín Slovenska. Praha: Ottovo nakladatelství 2012.
- FEDORČÁK, Peter: *Benedikt Kisdý – náčrt biografického profilu*. In: Významné osobnosti politiky a kultúry v Košiciach. (Sonda do života niektorých významných osobností Košíc). Ed. Štefan Šutaj. Košice: Univerzita P. J. Šafárika, 2017, s. 9–24.
- FEDORČÁK, Peter: *Jesuit Mission in Košice and Circumstances of the Foundation of the University of Košice*. In: Mesto a dejiny, roč. 3, 2014, č. 1, s. 49–55.
- FEDORČÁKOVÁ, Mária: *Universitas Cassoviensis a tradícia univerzitného vzdelávania v Košiciach pred vznikom UPJŠ*. Košice: Univerzita P. J. Šafárika, 2021, s. 11–12.
- GRENDLER, Paul F: *The University of Mantua, the Gonzaga, and the Jesuits, 1584-1630*. Baltimore: John Hopkins University Press, 2009.
- HANLON, Gregory: *The Twilight of a Military Tradition: Italian Aristocrats and European Conflicts, 1560-1800*. London and New York: Routledge, 2008.
- HEVENESI, Gabriel: *Ungariae sanctitatis indicia – GABRIEL HEVENEŠI: Dôkazy svätosti Uhorska*. Scrinium latino-slovacum, zv. 2. Edíciu latinského textu a slovenský preklad pripravil Daniel Škoviera. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2011.
- JURÍKOVÁ, Erika: *Columba laureata. Panegyrické tlače z produkcie trnavskej univerzitnej tlačiarne*. Trnava: Trnavská univerzita, 2014.
- JURÍKOVÁ, Erika: *Gabriel Kendrai – neznámy jezuita z Voderád*. In: Tyrnavia Erudita III – Vzdelaná Trnava 3. Trnava: Trnavská univerzita v spolupráci s Mestom Trnava, 2022, s. 50–53.
- KOLBIARZ CHMELINOVÁ, Katarína: *Iluzívny oltár Erasma Schrötta z roku 1797 v kontexte mecenátu pojezuitských úprav univerzitného Kostola najsvätejšej Trojice v Košiciach*. In: Mecenstvo umenia okolo roku 1800 : k pamiatkam výtvarného umenia a architektúry z obdobia neskorého osvietenstva (nielen) na Slovensku. K. Beňová, K. Kolbiarz Chmelinová (eds.). Bratislava: Stimul, 2020, s. 110–151.
- KÓNYA, Peter: *Pod zástavou kurucov. Protihabsburské povstania v Uhorsku v r. 1670 – 1711*. Prešov: vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015.
- KORDOŠ, Jozef: *Páter Štefan Čiba zo Spoločnosti Ježišovej a jeho Tyrnavia nascens*. In: *Stephanus Csiba: Tyrnavia nascens – Štefan Čiba: Zrod Trnavy*. Edícia Scrinium latino-slovacum, zv. 5. Preložil a edíciu latinského textu pripravil Jozef Kordoš. Trnava: Filozofická fakulta TU, 2011, s. 9–69.
- KLIMEKOVÁ, Agáta – AUGUSTÍNOVÁ, Eva – ONDROUŠKOVÁ, Janka: *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí tlačí 18. storočia*, zv. 1. A – Č. Martin: Slovenská národná knižnica, 2008.
- LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551 – 1773)*. Rím, 1987.
- PAŠTEKA, Július: *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava: Lúč, 2000.

Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu. Colectionis Scriptorum ejusdem Societatis Universae. Tomus Primus. Viennae: Typis Congregationis Mechitharisticae, 1855.

SIPEKIOVÁ, Nicol: *Studia inferiora v jezuitskom školstve 17. a 18. storočia podľa dobových dokumentov.* In: Škola základ života ...história školstva v archívnych dokumentoch. Eds. I. Červenková, D. Tvrdoňová. Bratislava: Slovenský národný archív, 2016, s. 25–34.

SZINNYEI, József: *Magyar írók élete es munkái I-XIV.* Budapest: Hornyánszky, 1891–1914.

Dostupné on-line na <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> [cit. 15-12-2023].

Slovenský biografický slovník. Zväzok IV. CH – KI. Martin: Matica slovenská, 2010.

VRÁBLOVÁ, Timotea: *Podoby príležitosti v staršej slovenskej literatúre.* In: Podoby príležitosti v staršej slovenskej literatúre. Ed. T. Vráblová. Bratislava: Veda, 2022, s. 8–28.

Abstrakt: V roku 1749 vyšla v košickej akademickej tlačiarňi tlač, ktorú venovali študenti triedy rétoriky doktorom filozofie k promóciám. Ide o dielo rodáka z Voderád, jezuitu Jána Gabriela Valentína Kendraia, *Bellici Cassoviae simul et per superiorem Hungariam sub Principibus Austriacis Praetores seu Generales Saeculo XVII.*, ktoré má panegyrický charakter. Venuje sa životným osudom a vojenskej kariére štyroch generálov, ktorí slúžili v službách rakúskeho cisára Rudolfa II. Habsburského. Všetci zohrali významnú úlohu pri upevňovaní katolíckeho náboženstva a ich vojenská činnosť súvisí s mestom Košice. Štúdiá charakterizuje promočná tlač a čitateľovi stručne predstaví generálov a ich charakterové vlastnosti, ktoré autor u vojakov vyzdvihol. Zároveň sa venuje fenoménu príležitostnej literatúry reprezentujúcej festivitú barokového človeka.

Kľúčové slová: Universitas Cassoviensis, Rudolf II. Habsburský, Giorgio Basta, Ferdinand Gonzaga, Johann Jakob Barbiano Belgiojoso d'Este, Andrej Dóczy.

doc. Mgr. Erika Juríková, PhD.

Katedra anglického jazyka a literatúry

Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity

Priemyselná 4

917 01 Trnava

Telefón: 033/5939 540

erika.jurikova@truni.sk

Empedocles: Cosmic Cycle and Origin of Life or From Monsters to Divine Sphairos¹

Andrej Kalaš – Panagiotis Geropoulos

Bratislava – Thessaloniki

Kozmický cyklus a vznik života alebo od príšer po božský sfairos

Abstract: The paper focuses on the personality of Empedocles of Akragas and those parts of his philosophy which concern the cosmic cycle and origin of living beings. The authors accept and argue for the hypothesis that the highest stage of life belongs to the peak phase of the development of cosmos, called *Sphairos*. They further argue that Empedocles' account of the origin of life is theoretically close to Darwin's theory of the origin of the species through natural selection. In the end, they indicate some ideas which might disprove Aristotle's observation about the lack of teleology in Empedocles' thought.

Keywords: Empedocles, cosmic cycle, living creatures, *Sphairos*, evolution, teleology

1 Introduction or Empedocles as a controversial and charismatic figure among the Pre-Socratics

Empedocles (492 – 432 BC) speaks to us from the shadows of oblivion of pre-Socratic philosophy thanks to extant doxographic reports.² They provide quite plastic, although in its details not always historically reliable³ portrayal

¹ This paper was made possible through the support of the project VEGA 1/0020/21 *The Evolution of the Concept of Shame in the Ancient and Contemporary Moral Philosophy with an Accent on Its Ethical Functions*. The present paper broadly elaborates on the basic theses we sketched in the conference paper delivered at the occasion of 100th anniversary of founding of the Department of Philosophy and History of Philosophy of the Faculty of Arts at Comenius University, held on February 10, 2023 in Bratislava, Slovakia.

² In the present paper we will quote Empedoclean fragments according to the classical collection by Berliner philologist Hermann Diels, whose work was later updated with important supplements and registers by Walter Kranz: DIELS, *Die Fragmente der Vorsokratiker I – III* (1951 – 1952). We also take into consideration the more recent edition of B fragments by M. R. Wright: WRIGHT (ed.), *Empedocles The Extant Fragments* (1981, 1995²). Wherever Wright's edition differs from Diels, we prefer the more recent edition. The references to ancient sources consist of the Latin form of the author's name, the standard abbreviation of the ancient work's title, its exact pagination and the number of the respective fragment in Diels-Kranz edition. The other ancient works are quoted according to off-line database Musaios. If not stated otherwise, the translations of ancient texts are of the author of this essay. When necessary, we consider also the so-called new Empedoclean fragments found in the Strasbourg Papyrus. We make use of precious contribution by T. Vitek (*Nové Empedoklovy verše: Papyrus zo Štrasburku č. 1665 – 1666*, 2004) as well as a new and innovative reconstruction of the papyrus by R. Janko (JANKO, *Empedocles, On nature I 233–364: a new reconstruction of P. Strasb. Gr. Inv. 1665–6*, 2004). However, the discovery of new Empedoclean verses in papyri has furnished us with text that is, in opinion of several scholars, very uncertain and its reconstruction and interpretation is just in its beginning: VÍTEK, *Nové Empedoklovy verše: Papyrus zo Štrasburku č. 1665 – 1666* (2004), p. 85.

³ The ancient biographies did not intend to provide an historically accurate portrayal of the respective philosopher. The account of his life or the biographical anecdotes were rather meant to illustrate the essence of respective philosophy.

of a remarkable thinker. What is really fascinating about Empedocles is, in the first place, a certain tension between two sides of his philosophical personality, as well as his humanistic, even charismatic character.

For the scope of this paper we will not dwell on analysis of scandalous biographic information that was fabricated by ancient doxographers in connection with his suicidal throwing himself into Mount Etna⁴ volcano or his vegetarianism.⁵ Let us focus rather on the abovementioned contradiction in the thinker's personality. On one hand, we have some evidence of Empedocles' interest in rational account of the universe and scientific explanation of natural, biological and even physiological processes. On the other hand, there are other features in his personality that can be considered – from our point of view – as irrational, mystic or esoteric.⁶ How can we witness this duality in the doxographic material? Empedocles was reportedly a doctor, which can be connected with the information that he wrote a work with the title *Discourse on Medicine*.⁷ He allegedly experimented with the hydrodynamics of liquids in a device called clepsydra (κλεψύδρα; pipette)⁸ and explained the physiological principles of breathing. He apparently exploited these pieces of knowledge in healing and saving human lives.⁹ After all, his account of living beings, which reminds Darwin's evolutionism, is, in the ancient context, also a strictly scientific theory. On the other hand, Empedocles acts "irrationally" when he, like an eccentric, jumps into the bowels of the burning volcano. There might have been an element of truth in this information about his suicide, at least in the sense that it points to some – we would say "irrational" – strands of the philosopher's thought. We can mention, at this point, especially Empedocles' doctrine of transmigration of souls and the imperative of

⁴ One of the versions says Empedocles, feeling his life was about to end, left his house and was heading for Mount Etna. There he stood at the edge of the crater full of fire and then he threw himself into the flames. He hoped that if his body vanished, people would believe he was a god whose life on this earth was at end (D.L., *Vitae philosophorum* 8, 69, 4–9 [= DK 31 A 1]; DK 31 B 115). The value of the anecdote consists in its referring to philosopher's doctrine of purification of the soul in the process of transmigration. Thanks to purificatory practices Empedocles as a *daimon* achieved his redemption from the painful process of reincarnation. See also SEDLEY, *Creationism and its Critics in Antiquity* (2007), p. 70–71.

⁵ PORPH., *De abst.* 2, 31, 22–23 [= DK 31 B 139].

⁶ T. Viték puts forward scholarly arguments that justify considering Empedocles a visionary thinker (VÍTEK, *Empedoklés, I: Studie* (2001), p. 249).

⁷ Cf. D.L., *Vitae philosophorum* 8, 77, 8 [= DK 31 A 1].

⁸ Cf. ARIST., *De respiratione* 473a15–474a5 [= DK 31 A 100].

⁹ He is said to have resuscitated a woman who stopped breathing or to have saved from death many people who suffered from terrible diseases. Cf. D.L., *Vitae philosophorum* 8, 61, 5–10 [= DK 31 B 156; DK 31 B 1].

constant purification (καθαρμοί)¹⁰ achieved by strict vegetarianism,¹¹ mental discipline and, above all, by life-long pursuit of good on the individual as well as social level.

And this is the moment when Empedocles appears to be a charismatic, even philanthropic figure. What can be known from the fragments about this trait of his personality? We could perhaps read the information about his civic engagement in his city as an eager supporter of democracy in this context. He reportedly promoted a kind of democratic coup, but he refused to take the power over the city and apparently renounced also the kingship that had been offered to him, because he preferred his modest way of life.¹² It is surely difficult to assess the historical credibility of this account. However, it proves that the ancient tradition regarded Empedocles as a man of high moral qualities. Empedocles' fame as a renowned and "miraculous" doctor fits in the picture too, and it is confirmed by his own words that people, having been suffering terrible pains for a long time, used to seek a healing word from him.¹³ We have already mentioned that Empedocles allegedly resuscitated a woman who had not been breathing anymore, or that he saved from death many men who had been suffering from various terrible illnesses.¹⁴ A humanistic ethos can be heard also in his impassioned invitations to practise vegetarianism, which he theoretically justifies with a universal identity of all living.¹⁵ After all, the dignity of human condition will show

¹⁰ "Purifications" or "Purificatory chants" (Καθαρμοί) was (according to some scholars) the title of the second part of Empedocles' philosophical poem, which dealt with the topic. The first part, titled *On nature*, contained a scientific and rational account of the world and the man. The research in recent decades, based on new sources such as Strasbourg manuscripts, indicates that Empedocles' didactic poem might have been unitary and the parts dealing with the "scientific" account need not contradict the part that we would call "esoteric". Cf. LABUDA, *Úvod do antickej filozofie I. Zrod a vývoj ranej gréckej filozofie* (2015), p. 156; VÍTEK, *Nové Empedokleovy verše: Papyrus zo Štrasburku č. 1665 – 1666* (2004), pp. 75–94. The "scientific" verses apparently were situated close to the "esoteric" ones, which means that the poem was probably only one – not two, as the 19th century scholars surmised – and there was no internal thematic tension in it. Cf. HLADKÝ – KOČANDRLE – KRATOCHVÍL, *Evoluce před Darwinem. Nejstarší vývinová stadia evoluční nauky* (2012), p. 72.

¹¹ Cf. for instance the verses "Will you not cease from the din of slaughter? Do you not see that you are devouring one another because of your careless way of thinking?" (S.E.M. 9, 129, 2–3 [= DK 31 B 136]; translation M. R. Wright). In another passage Empedocles says that to take life to the sound limbs of an animal and eat it at the religious sacrifices is an abomination (PORPH., *De abst.* 2, 27, 39–41 [= DK 31 B 128]).

¹² D.L., *Vitae philosophorum*, 8, 66, 1–3; Ibidem 8, 63, 8 – 64, 2 [= DK 31 A 1].

¹³ D.L., *Vitae philosophorum* 8, 62, 9–10 [= DK 31 B 112]. If we read the expression κλῡειν εὐηκέα βάξιν ("to hear a healing word") in terms of psychotherapy, then it was Empedocles who as the first in the history – even before the sophist Antiphon (PLU., *Vitae decem oratorum* [Sp.] 833c8–833d2 [= DK 87 A 6]) – engaged in a psychiatric practise.

¹⁴ Cf. note 9.

¹⁵ Cf. note 11. A thorough analysis of sources concerning the life of Empedocles can be find in an extensive essay by T. Vitek who concludes that this material should be considered with a sceptical eye (VÍTEK, *Empedoklés, I: Studie* (2001), p. 13–48).

up clearly also in the context of his concept of cosmos and in his account of the origin of life.¹⁶

2 Four roots, Love and Strife, the cosmic cycle

According to Empedocles, the fundamental premise for a truthful account of the world is the existence of four basic and irreducible elements (στοιχεῖα), which he calls “roots” (ρίζωματα).¹⁷ The very designation “root” indicates something original and fundamental and every further insight about the world “grows out” of it. This term “roots” can be also a hint of biological dimension of Empedoclean thought, as V. Hladký pointed up to me in the manuscript of his forthcoming book. However, Empedocles himself has only the names of the gods for them, which suggests a “divine” character and, most of all, the eternity of these fundamental ontological principles.¹⁸ The later tradition identifies them with fire (Zeus), air (Hera), earth (Hades) and water (Nestis).¹⁹ The following Empedoclean verses are distinctly Parmenidean in their spirit and they show that the roots represent the “true” Parmenidean being with no beginning and no end, without any change and increase or diminution whatsoever:

Moreover, nothing comes to birth later in addition to these [*i. e.* roots], and there is no passing away, for if they were continuously perishing they would no longer exist. And what would increase this whole, and from where would it come? How would it be completely destroyed, since nothing is without them [*i. e.* the roots]? No, these are the only real things, but as they run through each other they become different objects at different times, yet they are throughout forever the same.²⁰

The last sentence implies the next step Empedocles is going to make. There is no real generation or corruption, only mixing (μίξις; *mixis*) and separation (διάλλαξις; *diallaxis*) of the roots. People incorrectly call the former generation and the latter corruption, death or an ill omen. In this way, the roots can be mixed into a form of

¹⁶ Cf. especially note 28 and the respective exposition.

¹⁷ The term “elements” is used by Aristotle who wants to suggest that Empedocles was the first who introduced these four elements in philosophy. Cf. ARIST., *Met.* 985a31–33 [= DK 31 A 37].

¹⁸ Kirk, Raven and Schofield maintain that Empedocles’ intended to make clear what is sound in traditional views about the divine (KIRK – RAVEN – SCHOFIELD, *Předsókratovští filosofové. Kritické dějiny s vybranými texty* (2004), p. 371).

¹⁹ Cf. *ibidem*, 371. According to the authors of the book about evolutionism before Darwin, a clear-cut connection between the names of the gods and the respective roots is one of the most discussed issues of Empedoclean studies (HLADKÝ – KOČANDRLE – KRATOCHVÍL, *Evoluce před Darwinem. Nejstarší vývinová stadia evoluční nauky* (2012), p. 74, note 10).

²⁰ SIMP., *In Phys.* 158, 29 – 159, 4 [= DK 31 B 17] (transl. M. R. Wright). About impossibility and unthinkability of real generation and destruction cf. other passages from Empedocles’ poem, e. g. Pseudo-Arist., *MXG (De Melisso Xenophane Gorgia) II*, 6 p. 975b1 [= DK 31 B 12].

a human, a wild beast, a bush or a large bird. Empedocles admits that he himself occasionally yields to the human convention (νόμος) when he uses the terms generation and destruction.²¹

The further logical step consists in arguing what makes the mingling and separation of eternal and unchangeable roots possible. At this point, Empedocles opposes Parmenides and postulates moving principles which cause those processes. These principles are Love (φιλία, φιλότης), which brings things together and makes them long for each other, and Strife (νεῖκος, κότος), which enacts the opposite, i. e. the separation of the roots.²² We must be aware that Love and Strife have been introduced as additional two principles, although they do not meet the strict Parmenidean requirement of immobility. Love is divine, its role in structuring the order of cosmos is positive and it is usually identified with the goddess Aphrodite. On the other hand, Strife is never identified with a divinity and it seems interpretatively convenient to attribute an exclusively destructive cosmological function to it.²³ That is why Simplicius points out that Empedocles introduced as many principles of being as six.²⁴ Moreover, Empedocles' project of "salvation of cosmic phenomena" puts stress on the eternity of the action of Love and Strife – both these principles cannot cease to exist – and their alternation.²⁵

Consequently, the Empedoclean cosmos proceeds in a cycle.²⁶ Since Love and Strife dominate in it alternatively, four periodically repeated stages can be identified there. We suppose that, from the viewpoint of internal consistency of Empedoclean philosophy, it is irrelevant which stage should be considered to be the first. The following order is determined by the fact that the total domination of Love will be the philosophically most important for our argument: (1) domination of Love, (2) Love yields to ascending Strife, (3) domination of Strife, (4) Strife yields to ascending Love. In what follows, we will briefly show the first and the second part of the cycle, in order to proceed to the problem of the origin of life, which is of our primary concern.

For the first stage of the cycle, Empedocles uses the term *Sphairos*, which means "sphere" or "ball". In this stage Love totally dominates the universe. It has perfectly mingled all the roots in a kind of ideal divine blend which Empedocles identifies with the god. In this insight, the Xenophanean disavowal of anthropo-

²¹ PLU., *Adv. Col.* 10, 1111f5–8 [= DK 31 B 8]; *ibidem* 11, 1113a10–1113b3 [= DK 31 B 9].

²² SIMP., *In Phys.* 9, 159, 19–20 [= DK 31 B 21]; SIMP., *In Phys.* 9, 158, 7–8 [= DK 31 B 17].

²³ At this point, Viték and Hladký differ the most in their interpretation. Cf. note 35.

²⁴ SIMP., *In Phys.* 9, 25, 26 [= DK 31 A 28].

²⁵ SIMP., *In Phys.* 9, 25, 21 – 26 [= DK 31 A 28]; SIMP., *In De caelo* 7, 293, 18–23 [= DK 31 A 52].

²⁶ A conventional reconstruction of the cosmic cycle can be found in O'BRIEN, *Empedocles' Cosmic Cycle* (1967).

morphism and the Parmenidean immobility find their echo.²⁷ On the other hand, the perfect hidden harmony, which encompasses the *Sphairos*, and its blissful solitude might be an anticipation of the Aristotelian concept of God.²⁸ All of it is achieved by the principle of Love, which has mingled perfectly and evenly²⁹ all the roots and thus attained their harmony and *Sphairos*' perfect knowledge.³⁰ In these words the doxographer Hippolytus quoted and commented on three verses from Empedocles' poem:

And in regard of the form of the world, what sort it is, arranged by Love,
[Empedocles] expresses himself in the following terms:

*For two branches do not spring from his back,
He has no feet, no swift knees, no organs of reproduction
But he was always Sphairos and equal on every side.*

An operation of this description Love maintains, and makes one most beautiful from the world out of plurality. Strife, however, the cause of the arrangement of each of the parts, forcibly severs and makes many things out of that one.³¹

And Simplicius describes the immobility and eternal bliss of divine *Sphairos* as follows:

Eudemus admits the immobility in *Sphairos* when Love dominates all and everything is mixed together:

There the swift limbs of the sun are not distinguished...

But, as Empedocles puts it:

*In this way it is held fast in the close covering of hamony,
a rounded sphere, rejoicing in encircling stillness.*

However, when Strife begins to rule, there is a movement inside the *Sphairos*:

*...for one by one all the parts of god began to tremble.*³²

²⁷ About the Empedoclean *Sphairos* and for further references cf. HLADKÝ, *Empedokleův Sfairos* (2006), pp. 393 – 410; SEDLEY, *Empedoclean Superorganism* (2016), pp. 111–125.

²⁸ About the concept of God in Aristotle cf. Book 12 of his *Metaphysics*. In the seventh chapter of Book 10 of his *Nicomachean Ethics*, Aristotle elaborates on the divine life of man – a theorist and philosopher – whose existence is “divine” in the highest degree a man can achieve (ARIST., *EN* 1177a12–1178a8).

²⁹ Empedocles' humanistic pathos and philanthropy transpires also on the ontological, cosmological and “psychological” level. The man is as it were genetically related to the divine (*Sphairos*) thank to constitutive elements of his mind. In fact, a perfect blending of all four roots is the characteristic of blood, which is, in humans, the organ of thinking with its seat in the chest. The human being, which thinks perfectly and has a true knowledge of the world, is similar to the god *Sphairos* in the sense that thanks to Love all the four roots are perfectly and harmoniously mixed together in the organ which is responsible for this “divine” faculty, it means in the blood. Cf. especially the fragments Stobaeus, 1, 49, 53, 70–75 [= DK 31 B 105] and the end of DK 31 A 30.

³⁰ Empedocles writes about the *Sphairos* as a god: “But he is mind alone, holy and inexpressible, darting through he whole cosmos with swift thoughts” (AMMONIUS, *In Arist. De interpret.* 249, 9–10 [= DK 31 B 134]; transl. Wright).

³¹ HIPPOL., *Ref. haer.* 7, 29, 13, 1 – 14, 3 [= DK 31 B 29] (transl. Wright).

³² SIMP., *In Phys.* 10, 1183, 28 – 1184, 4 [= DK 31 B 27, DK 31 B 31].

The first quoted verses deny that the *Sphairos* is endowed by legs, knees, springing branches or reproductive organs. This is possibly an expression of critique aimed at the anthropomorphism of traditional Greek view about the gods. Although the *Sphairos* is not like anything among beings we encounter in our world, we agree with V. Hladký who argues that the *Sphairos* is not just a simple and homogenic blend, but rather a structure whose single parts are clearly distinguishable even in the moment of perfect blending.³³ Such interpretation has an important bearing on our exposition because in this way the *Sphairos* cannot be seen as an *akosmia* and chaos, an entropic mixture of all the roots, but an “ideal” cosmic structure where one of the important stages of formation of life can be placed. Before coming to details, let us consider the last quoted verses. They suggest that the world of divine *Sphairos* is not eternal, but ceases when Love yields to the encroaching Strife. It is in this second stage of cosmic cycle when the world we live in is being formed. Hippolytus – whom we quoted above (DK 31 B 23) – informs us that the *Sphairos* is responsible for the disruption of the primordial unity and oneness, for the emergence of multiplicity by means of tearing out and separating what had been harmoniously joined in Love. Strife thus enables the origin of a “partial order” (ἡ κατὰ μέρος διακόσμησις). And this is our world – its disposition is not perfect, but still, it is not exposed to complete chaos. In this sense, our world is located in that stage of the cosmic cycle, when the cosmos moves away from the perfect state of divine unity caused by Love. Humankind thus partakes in the process of Strife increasing and Love receding.³⁴ If we hold the abovementioned interpretative stance that Love is an exclusively positive and Strife exclusively negative factor in formation of the universe, Empedocles very likely shares – as much as other ancient authors – the generally accepted ancient belief about the downward course of civilisation. For Empedocles, the early stage of development of humankind would be a memory of the ideal golden age when there was no killing because the man considered other animals as his own relatives.³⁵ At this point, the reader probably

³³ HLADKÝ, *Empedokleův Sfairos* (2006), pp. 399–400. Cf. also an instructive passage from another work by the same author we refer to in note 55.

³⁴ An alternative view is offered by T. Vitek (cf. VÍTEK, *Empedoklés, I: Studie* (2001), p. 225) who not very convincingly argues that it is exclusively Love that dominates our world. See also the views of scholarly authorities on this issue (Ibidem, p. 225, note 3 and 4).

³⁵ Cf. especially the Empedoclean fragment in PORPH., *De abst.* 2, 20, 12 – 2, 21, 10 [= DK 31 B 128] as well as the fragment DK 31 B 130 about the bloodless offerings of old and about the time when all animals were tame and friendly towards man. The myth of downward decline of humankind in the course of four or five gradually worsening ages (golden, silver, bronze, heroic and iron) can be found in Hesiod (*Op.* 109–201) or in the Roman poet Ovid (*Metam.* 89–150). An eco of the golden age can be heard also in the famous (“messianic”) *Eclogue* IV of the Roman poet Vergil, which several authors (Augustine, Dante, Constantine the Great) considered to be a prophecy of the arrival of Jesus Christ. References to other authors (ancient and beyond) who suggested that the humans of old had been taller, stronger and

suspects what stage of the cosmic cycle is the time of the golden age of humankind. But let us keep to the order of our exposition articulated by its internal logic.

3 Origin of living beings or anticipation of Darwinian evolution. Some teleological aspects

A part of the just described fourth (receding Strife and proceeding Love), first (culminating Love, *Sphairos*) and second stage (receding Love a proceeding Strife) of the cosmic cycle³⁶ is an important and fascinating account of the origin, formation, culmination and gradual decay of living beings. Based on several doxographic testimonies, we shall try to expound the Empedocles' idea and then suggest in what sense it anticipated Darwin's evolutionism.

With a little simplification, we can divide the whole process into four stages.³⁷ The basis of our exposition will be the fragment DK 31 A 72 from Aetius (*Placita* 5, 19, 5–12) with a supplement of references to other sources. Although the scholars do not agree on the accurate localisation of these four stages of zoogony in the Empedoclean

healthier see in CAMPBELL, *Zoogony and Evolution in Plato's Timaeus: The Presocratics, Lucretius and Darwin* (2000), p. 171, note. 27.

³⁶ T. Vítek in his extensive book argues that in the process of Empedoclean cosmogony (as well as zoogony, which is a part thereof) both Love and Strife must take a constructive part, and not only Love (cf. VÍTEK, *Empedoklés, I: Studie* (2001), p. 224). The peculiar approach of this author in his book focuses on identifying ambivalences in Empedocles (for example: besides its destructive function Strife may have also a creative one; and, vice versa, Love besides its creative function may have a destructive one, too). Moreover, Vítek refuses the search for historical-philosophical parallels in ancient thought and accepts only parallelism in the thought of particular authors. About the pitfalls of such approach see review by V. Hladký (HLADKÝ, *Vítkův Empedoklés (recenzia)* (2002), pp. 5–6). Hladký, on the other hand, is convinced that Strife has exclusively destructive character (HLADKÝ – KOČANDRLE – KRATOCHVÍL, *Evoluce před Darwinem. Nejstarší vývinová stadia evoluční nauky* (2012), p. 74). In the rest of this paper, we follow those interpreters who situate the process of origin of living beings into the fourth, first and second stage of the cosmic cycle (see note 37).

³⁷ In the essence, we accept the articulation of Empedoclean origin theory of living beings as it was suggested in the book *Evoluce před Darwinem*, where a scheme of even five stages of the process is proposed: (1) formation of tissues and limbs (stage of Love); (2) accidental formation of living beings, a part of which will not survive (stage of Love); (3) perfect androgynous beings (the culmination of Love's power, *Sphairos*); (4) formation of human beings as we know them (Strife encroaching); and finally (5) the decline of living beings (the culmination of Strife). Cf. HLADKÝ – KOČANDRLE – KRATOCHVÍL, *Evoluce před Darwinem. Nejstarší vývinová stadia evoluční nauky* (2012), p. 78 – 84. An alternative view is presented by supporters of so-called two zoogonies who argue that living beings could not survive the stage of *Sphairos* and thus there must be two lines of life: one in the time of increasing Love, till the *Sphairos*, and the other in the time of increasing Strife, which is the stage of our world; e. g. O'BRIEN, *Empedocles' Cosmic Cycle* (1967), p. 40; for a more detailed account cf. O'BRIEN, *Empedocles' Cosmic Cycle: A Reconstruction from the Fragments and Secondary Sources* (1969), pp. 189–230. A reinstalling of life after the destruction of the *Sphairos* is hypothetically admitted also by D. Sedley (SEDELY, *Empedoclean Superorganism* (2016), pp. 123–124). A broader list of references on this topic is provided in SEDLEY, *Creationism and its Critics in Antiquity* (2007), p. 33, note 8.

cosmic cycle (see note 37), there is much plausibility in Viték's assumption that every stage is alternatively dominated by one of the elements.³⁸

The first generation of life included the plants that grew up from earth by the action of upward force of fire and were firmly rooted in earth by the opposite and stronger force of air.³⁹ Similar to the plants, parts of animal bodies sprouted (ἐβλάστησαν) from earth, too.⁴⁰ However, these fragments, or, better say, tissues (blood, flesh, bones)⁴¹ did not build functioning wholes because the parts remained detached (ἀσυμφυῖ τὰ μόρια)⁴² and probably also immobile (perhaps attached to the ground), it means they lived like the plants. Nevertheless, the integration of these fragments by the action of Love was on its march and heads without necks, bare arms without shoulders and eyes without foreheads populated the world.⁴³ It is not clear whether these entities were just non-autonomous structural elements destined for further process of integration or they were already, as D. Sedley argues, some simple but viable organisms.⁴⁴ It seems plausible to place this period into the fourth stage of the cosmic cycle when Strife retreats and Love grows stronger. It seems that this period is dominated by the root of air. It is the increasing force of Love (it means not the power of "chance" and "spontaneity") that, thanks to its conjoining and harmonizing power, permits the suitable joining of the primordial roots into tissues, limbs and organs, which our philosopher describes as "consisting of a single limb" (μουνομελῆ).⁴⁵

In the second stage, these parts of living bodies started to join together in a massive measure. The process was continual but accidental. In this manner, beings with two faces appeared, or with two chests, creatures with bodies of bulls and human faces as well as, the other way round, creatures with human bodies and heads of a bull.⁴⁶ According to the fragment DK A 72 from Aetius, this was a generation of

³⁸ Air, fire, earth and water take part one after the other in the formation of living beings. Cf. VÍTEK, *Empedoklés, I: Studie* (2001), pp. 227–244.

³⁹ AETIUS, *Placita* 5, 26, 4–8 [= DK 31 A 70]; ARIST., *De gen. et corr.* 334a5 [= DK 31 B 54].

⁴⁰ ARIST., *De caelo* 300b29–31 [= DK 31 B 57].

⁴¹ SIMP., *In Phys.* 9, 32, 10 [= DK 31 B 98]; *ibidem*, 9, 300, 23–24 [= DK 31 B 96].

⁴² AETIUS, *Placita* 5, 19, 5 [= DK 31 A72].

⁴³ ARIST., *De caelo* 300b30–31 [= DK 31 B 57]; SIMP., *In De caelo* 587, 1 [= DK 31 B 57].

⁴⁴ SEDLEY, *Empedoclean Superorganism* (2016), p. 113, p. 124. If we understand it correctly, Sedley points out to this detail because the integration of simple but viable organisms into ever more complex and self-sufficient units is a universal principle that permeates whole Empedoclean zoogony and enables to explain the existence of the *Sphairos* as a superorganism. In fact, it is in the *Sphairos* that the independent organisms, which emerged in previous stages of Love's activity, are joined into the highest integrated whole. A quite complex argumentation can be found in *ibidem*, pp. 111–121, p. 123. For more about this topic see our exposition below and note 53.

⁴⁵ SIMP., *In De caelo* 7, 587, 18–19 [= DK 31 B 58].

⁴⁶ ARIST., *Phys.* 198b32–34 [= DK 31 B 61].

spectres (γενέσεις εἰδωλοφανεῖς), whereas Plutarch likens them to monsters (ἐοικότα τεράσμασι).⁴⁷ What is important at this second stage of the development of life is that the composites that had previously been conjoined haphazardly (ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου) and inconveniently started to disappear and only those put together randomly, but functionally (ἐπιτηδείως) remained.⁴⁸ For example, if human body is joined with human head, it forms a whole that can be preserved. However, if human body is joined with a bull's head, the whole is inconsistent and it perishes.⁴⁹ At this point, Aristotle could not refrain from a teleological comment that the process of joining the well-organized beings happened in such a way, “as if they had come to be for an end”. The grammar of Aristotle's statement proves that he was convinced that the process described by Empedocles was not intentional (for the purpose to create fitting individuals), but merely coincidental.⁵⁰ This stage of zoogony is possibly situated in the fourth stage of the cosmic cycle when Love increases and it is ruled by fire.

About the third stage, based on the fragment DK 31 A 72 from Aetius, we can establish that the monsters of that period probably were androgynous or asexual since they are described as “whole-begetting” (οὐλοφνεῖς).⁵¹ The scholars mostly concur

⁴⁷ PLU., *Adv. Col.* 1123b9 [= DK 31 B 60].

⁴⁸ ARIST., *Phys.* 198b29–32 [= DK 31 B 61]; AELIANUS, *De nat. animal.* 16, 29, 5–8 [= DK 31 B 61].

⁴⁹ SIMP., *In Phys.* 9, 372, 6–8 [= DK 31 B 61].

⁵⁰ This is the passage: “... when everything happened as if it had happened for something else.” However, the irreal clause of comparison (an imperfect tense in the apodosis and the particle ἄν in the protasis) in this structure (ὥσπερ κἄν εἰ ἔνεκά του ἐγίνετο = /after insertion of ellipses/ ὥσπερ καὶ ἐγίνετο ἄν εἰ ἔνεκά του ἐγίνετο; ARIST., *Phys.* 198b29–30) seems to support the hypothesis that in Aristotle's opinion, the process did not pursue any purpose. Teleological features in Empedocles' philosophy are examined in an inspiring paper on anthropic principle ZELINOVÁ, *Antropický princip a predsokratovská filozofia* (2021), p. 5. An interesting attempt to identify teleological aspects and a providential design even in the second stage of Empedoclean zoogony is offered in SEDLEY, *Creationism and its Critics in Antiquity* (2007), pp. 61–62.

⁵¹ We come to this conclusion following T. Víték who advises to read the key term in the fragment from Aetius οὐλοφνής as “androgynous” (Carsten and others suggest a conjecture οὐλοφνής of ἀλληλοφνής present in the manuscripts). However, Víték does not offer any deeper reasons for this decision; cf. VÍTEK, *Empedoklés, I: Studie* (2001), p. 229. Our philological intuition suggests that the term could be rendered as “whole-begetting” (φύομαι = I am generated), it means a being that was generated as a whole and by a being which was whole, by a being that owned all the elements of what was going to be generated and not by a composition of a male (“half”, σύμβολον; cf. O'BRIEN, *Empedocles' Cosmic Cycle: A Reconstruction from the Fragments and Secondary Sources* (1969), p. 227) and a female (the other “half”) share in the sexual reproduction. What can be the case is either asexual (vegetative) propagation (e. g. by cuttings) or self-fertilization or spontaneous generation from earth, which has its evidence in the sources. Another interpretation of the term “whole-begetting” is proposed by V. Hladký, who describes these beings as those which “has naturally grown together and constitute a compact whole” (HLADKÝ, *Empedokleův Sfairos* (2006), p. 403; in a similar vein cf. also HLADKÝ, *Empedokleův Sfairos v pohleděch antických interpretů* (2008), pp. 420–421). At this point, Hladký follows Kirk, Raven and Schofield who surmise that unlike the earlier creatures these beings are at last complete and functional organic wholes

that it is in this stage where Empedocles places the epic golden age of humanity when people did not sacrifice animals but made only bloodless offerings to Aphrodite.⁵² These strange humans who, at that moment, had neither beautiful body parts, nor human voice nor genitals, they originated from earth and were produced by fire.⁵³ Their origin from earth might be the reason of their vegetarianism. It would fit perfectly into the Empedoclean worldview, if this stage were truly situated in the peak moment of the development of the cosmos, in the *Sphairos*.⁵⁴ Let us remind that in our cosmic cycle schedule, this was its first stage and was likely dominated by earth, as it is from this element that these beings, according to Simplicius quoted above, first arose.⁵⁵ Somewhere within this stage, there must have been a dramatic turning point when the influence of Love began to weaken after its culmination. This brings us to the next stage of zoogony.

The fourth stage is the period when two sexes appear, and sexual reproduction is established in both plants and animals. The separation of the two sexes is an obvious effect of the emerging Strife, which gave rise to this “double

and not only organs, tissues and components of life (KIRK – RAVEN – SCHOFIELD, *Předsókratovští filosofové. Kritické dějiny s vybranými texty* (2004), p. 394). B. Inwood concurs with this reading and renders οὐλοφυής as “whole-natured” (INWOOD, *The poem of Empedocles. A text and translation with an introduction by Brad Inwood* (1992), p. 180).

⁵² References can be found above, at note 35.

⁵³ SIMP., *In Phys.* 9, 381, 32 – 9, 382, 3 [= DK 31 B 62].

⁵⁴ The authors of the book *Evoluce před Darwinem* in a visionary manner make clear how the living beings could survive in the *Sphairos*: “The *Sphairos* should be interpreted as a structured whole, a perfect spherical body which, however, decidedly is not a homogenic mixture, but there are clearly discernible single parts in it [...] it is a kind of superorganism” (HLADKÝ – KOČANDRLE – KRATOCHVÍL, *Evoluce před Darwinem. Nejstarší vývinová stadia evoluční nauky* (2012), p. 77). A similar interpretation of the *Sphairos* as a superorganism offers also SEDLEY, *Empedoclean Superorganism* (2016), pp. 122–123) who, however, situates the whole-begetting beings of the golden age apparently in the moment immediately after the dissolution of the *Sphairos* (ibidem, p. 124), it means in the stage of Strife. On the other hand, T. Víték disagrees with situating the golden age of humankind in the *Sphairos*, because he conceives it as a period when all the roots are perfectly blended together and the living beings cease to exist (VÍTEK, *Empedoklés, I: Studie* (2001), pp. 226–227). For the same reason, this author locates this age before the *Sphairos*, somewhere at the beginning of the rule of Love (ibidem, p. 227). In this perspective, however, Love would be not only constructive, but also destructive (decay-causing) force in zoogony, which would be difficult to prove from the source evidence (see the term διαίνδισα that implies dividing but cannot be attributed to Love; see also objections in Hladký’s review of Víték’s book in note 36 of this study).

⁵⁵ It is generally accepted among scholars that Plato’s myth about androgynous beings of old whom the god punished by dividing them was probably inspired by the Empedoclean doctrine (PLATO, *Symp.* 189c–193d). For more about this topic see HLADKÝ, *Empedokleův Sfairos v pohledech antických interpretů* (2008), pp. 370–378. However, the prevalent opinion is that in contrast to Plato, the Empedoclean whole-begetting beings of the third stage were not androgynous; they simply did not need genitals because they were produced from earth (ibidem, s. 375; an alternative viewpoint is offered in O’BRIEN, *Empedocles’ Cosmic Cycle: A Reconstruction from the Fragments and Secondary Sources* (1969), pp. 227–228; O’BRIEN, *Empedocles’ Cosmic Cycle* (1967), p. 38–40).

generation” (δίδυμον φύμα),⁵⁶ that is, the generation of humans with two sexes. They are presumably a continuation of the development of the previous asexual generation of whole-begetting beings (οὐλοφνεῖς).⁵⁷ New humans no longer originate from what is the same as themselves, such as from earth or water, but rather from mutual interaction (δι’ ἀλλήλων), although the first representatives of the new generation (perhaps still “whole-begetting”) originated from earth. Some organisms (probably plants) allegedly began reproducing sexually for greater access to nutrients, while others (probably animals) supposedly did so because “the beauty of females caused an excitement of the movement of semen”.⁵⁸ This is likely the phase in which our age appears, which increasingly moves away from the ideal of the golden age of the previous epoch due to the waning influence of Love. Love still operates in the world, as people mate during reproduction, but its influence is significantly weakened. It is probable that sexual reproduction is the source of a major part of the suffering and frustration of this generation of people, whom Empedocles characterizes as miserable.⁵⁹ In the cosmic cycle schedule, this period is situated in the second stage, when Strife increases and water becomes the dominant root.

The extant fragments of Empedoclean philosophy end with this phase, although some authors reasonably expect also a fifth stage in the development of life, which would result in the annihilation of life due to the complete separation of individual roots under the absolute predominance of Strife (the third stage of the cosmic cycle).⁶⁰ If Plato was truly inspired by Empedocles in his *Symposium*, the hypothetical fifth stage is echoed in Zeus’ threat in the dialogue that if present-day humans, who emerged after the division of androgynous beings, continue to be insolent, they will be divided once again (Plato, *Symp.* 190d).

Empedocles’ account of the origin of living beings is remarkable because it anticipates Darwin’s theory of evolution.⁶¹ It meets two fundamental requirements:

⁵⁶ Empedocles, *Pap. Strasb.* a(ii)27 (297 Janko) (published also in VÍTEK, *Nové Empedokleovy verše: Papyrus zo Štrasburku č. 1665 – 1666* (2004), p. 94).

⁵⁷ Apparently, the emergence of sex is a universal process that all living beings had to go through. Cf. *ibidem*, d11–14 (341–344 Janko).

⁵⁸ AETIUS, *Placita* 5, 19, 5 [= DK 31 A 72]. The Empedoclean wording πυκνωθείσης τῆς τροφῆς is meant to explain why the plants started to propagate sexually. The majority of interpreters renders it as “by thickening of nourishment”. Sedley’s argument that in this way, plants lost the opportunity to absorb the nutrients dissolved in the earth does not sound convincing. From the philological viewpoint, this obscure passage admits both reading alternatives.

⁵⁹ SIMP., *In Phys.* 381, 29 [= DK 31 B 62].

⁶⁰ See note 37.

⁶¹ More about the theme of evolution in ancient philosophical thought cf. HLADKÝ – KOČANDRLE – KRATOCHVÍL, *Evoluce před Darwinem. Nejstarší vývinová stadia evoluční nauky* (2012). The authors of the book point out that Ch. Darwin in one of his later editions of the *On the Origin of Species by Means of Natural Selection* really identified in the Empedoclean account reported by Aristotle in his *Physics* (*Phys.*

variability of emergent structures as well as the exposition of these entities to the selective pressure of the environment. Darwin considers the latter the moving force of natural selection which separates suitably organized beings from monsters that are not able to survive in specific conditions of lacking environmental resources. One problematic difference from Darwin is the fact that, for Empedocles, variability, selection, and extinction do not apply to fully formed and viable organisms, but rather to various combinations that will give rise to these viable individuals. It is worth noting that, according to Aristotle, the entire process occurs “randomly”, lacking the teleological dimension that is for Aristotle so important. This is precisely the point that deserves our final consideration.

From a historical-philosophical perspective, it is understandable that Aristotle evaluates Empedocles’ process of the origin of living beings as non-teleological. In the *Metaphysics*, when comparing Empedocles with Anaxagoras, he states that Anaxagoras, in terms of the age, was older than Empedocles but more modern in terms of his philosophical work.⁶² In fact, for Aristotle, the “quality” of philosophical systems is determined by the extent to which individual concepts approach his own positions, that is, the teleological image of the world. Therefore, Aristotle’s evaluation of Empedoclean biology is biased and predetermined by his overall classification of this philosopher in the presumed hierarchy of “teleological quality” of his predecessors. However, was Aristotle’s view objective from the perspective of the internal logic of Empedocles’ philosophy?

If we accept the proposed stages of the origin of life within Empedoclean cosmic cycle, a significant part of its “evolution” occurs during the periods when Love is active, with the third stage even falling within the cosmic apex, which is the *Sphairos*. However, in the preceding section, we showed that this cosmic period is utmost divine and rational, providing perfect, uniform, and harmonious blending of all roots that give the cosmos its spherical form (*Sphairos*).⁶³ The unresolved question, of course, remains as to how the perfect human beings of the third stage of life could

198b23–31) a forerunner of his own theory, although Darwin himself considered the account to be Aristotle’s own (HLADKÝ – KOČANDRLE – KRATOCHVÍL, *Evoluce před Darwinem. Nejstarší vývinová stadia evoluční nauky* (2012), p. 141–142). A very instructive introduction to Darwin’s evolutionism can be found in well-known Campbell’s general compendium of biology (CAMPBELL – REECE, *Biologie* (2006), pp. 428–443). A further orientation in the problem of Empedoclean zoogony, this time in contraposition to Plato’s *Timaeus*, is offered in Campbell’s (just a namesake of the biologist cited above) chapter *Reason and Necessity* (CAMPBELL, *Zoogony and Evolution in Plato’s Timaeus: The Presocratics, Lucretius and Darwin* (2000), pp. 149–152).

⁶² ARIST., *Met.* 984a11–13 [= DK 59 A 43]. Aristotle’s wording can be also read in the sense that Anaxagoras wrote his work later or (which is even more likely) that he surpassed Empedocles philosophically.

⁶³ See also note 29, where we suggest a close connection between the divine *Sphairos* and the rational human mind.

live there and how they could achieve the golden age of humanity. The great Empedocles scholar V. Hladký leaves this question open in his excellent article, although he suggests several possible solutions.⁶⁴ However, it is highly probable that, in Empedocles, a higher degree of knowledge and reason, especially at this stage of the life cycle, could be a significant indication of purposeful (teleological) design of organic processes within it. In conclusion, if there are any elements of teleology in Empedocles' thought, they must be situated in the third stage of the life cycle, which is the most divine and "intelligent". Therefore, if the elements of teleology within the account of the origin of life are confirmed, Empedocles would be a remarkable thinker in that he dared to combine the idea of evolution with the concept of purposeful (intelligent) design – perhaps the first to do so. However, this hypothesis would require much more thorough examination.⁶⁵

4 Conclusion

In our brief presentation of Empedocles, we attempted to outline his personality marked by apparent or real contradictions, as well as the humanistic and charismatic ethos of this philosopher, and particularly a part of his philosophy related to the cosmic cycle and the origin of living beings. It turned out that reconstructing the philosopher's idea of the origin of life encounters many questions related to the interpretation of the cosmic cycle, especially its culminating stage, the *Sphairos*. We assumed that Empedocles' concept of the origin of life may have conceptual similarities to Darwin's theory of evolution through natural selection. Finally, we reflected on whether Aristotle's characterization of this process as non-teleological is

⁶⁴ One possibility is that individual living beings will perish and become part of the vast organism of *Sphairos*. The second possibility is that Love will connect them to the *Sphairos*, but not in a way that they will physically and individually disappear, but rather they will voluntarily submit to its harmonious order. In the case of their physical integration into the complex superorganism of *Sphairos*, it is possible that their minds will remain separate and distinct within it, or that their individuality will cease to exist, creating a single holy and superhuman mind (φρὴν ἱερὴ καὶ ἀθέσφατος) in harmony with others. Cf. HLADKÝ, *Empedokleův Sfairos* (2006), pp. 406–407.

⁶⁵ We want to emphasize that our aim was only to outline the complex issue of the presence of teleological elements in Empedoclean "evolution", rather than to solve it. Undoubtedly, a crucial problem is that we suggest looking for "evolutionary" moments mainly in the second stage of life, while assuming teleological characteristics mainly in the third stage. For more on this problem, as well as relevant references, see: HLADKÝ – KOČANDRLE – KRATOCHVÍL, *Evoluce před Darwinem. Nejstarší vývinová stadia evoluční nauky* (2012), p. 78, note 24. Some observation to this topic can be also found in SEDLEY, *Empedoclean Superorganism* (2016), pp. 114–116, and, in a more elaborated way, in another work by the same author SEDLEY, *Creationism and its Critics in Antiquity* (2007), pp. 60–62, where he sees teleological elements mostly in the first stage of the development of life. G. Campell, however, argues against the teleological elements in the action of Love on the grounds that Empedoclean Love is not an organisational principle, but simply a force of attraction (CAMPBELL, *Zoogony and Evolution in Plato's Timaeus: The Presocratics, Lucretius and Darwin* (2000), p. 151). For a discussion on teleology in Darwin see: *ibidem*, p. 152; more references to the same topic: *ibidem*, p. 170, note 23.

accurate. It emerged that the great philosopher could have approached Empedocles with bias and overlooked moments in his evaluation of the Empedoclean doctrine that could involve teleology and intelligent design. In this regard, the question arises as to whether Darwin's theory itself allows for purposeful action or whether the emergence of new structures is only a result of spontaneity and random factors of the external environment. However, answering these questions is a challenge that exceeds the boundaries of our contribution.

References

- CAMPBELL, Neil A. – REECE, Jane B.: *Biologie*. Brno: Computer Press, 2006.
- CAMPBELL, Gordon: Zoogony and Evolution in Plato's Timaeus: The Presocratics, Lucretius and Darwin. In: M. R. WRIGHT, Andrew Barker (eds.): *Reason and Necessity. Essays on Platos Timaeus*. London: Duckworth 2000, pp. 145–180.
- DIELS, Hermann – KRANZ, Walther: *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vol. I–III⁶. Berlin: Weidmann, 1951–1952.
- HLADKÝ, Vojtech: *Empedokleův Sphaeros*. In: Filosofický časopis, 54 (2006), 3, pp. 393–410.
- HLADKÝ, Vojtech – KOČANDRLE, Radim – KRATOCHVÍL, Zdeněk: *Evoluce před Darwinem. Nejstarší vývinová stadia evoluční nauky*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2012.
- HLADKÝ, Vojtěch: *Vítkův Empedoklés (recenzia)*. In: Souvislosti 53–54 (3–4), 2002, pp. 194–202.
- HLADKÝ, Vojtěch: *Empedokleův Sphaeros v pohledech antických interpretů*. In: *Listy filologické*, 131 (3/4), 2008, pp. 379–439.
- INWOOD, Brad: *The poem of Empedocles. A text and translation with an introduction by Brad Inwood*. Toronto: University of Totonto Press, 1992.
- JANKO, Richard: Empedocles, *On nature* I 233–364: a new reconstruction of P. Strasb. Gr. Inv. 1665–6. In: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 150 (2004), pp. 1–26.
- KIRK, Geoffrey S. – RAVEN, John E. – SCHOFIELD, Malcolm: *Předsókratovští filosofové. Kritické dějiny s vybranými texty*. Transl. Filip Karfík, Petr Kolev, Tomáš Vítek. Praha: Oikymen, 2004.
- LABUDA, Pavol: *Úvod do antickej filozofie I. Zrod a vývoj ranej gréckej filozofie*. Ružomberok: Verbum, 2015.
- O'BRIEN, David: *Empedocles' Cosmic Cycle: A Reconstruction from the Fragments and Secondary Sources*. London: Cambridge University Press, 1969.
- O'BRIEN, David: *Empedocles' Cosmic Cycle*, In: *The Classical Quarterly*, 17 (1), 1967, pp. 29–40.
- SEDLEY, David: *Creationism and its Critics in Antiquity*. Berkeley: University of California Press, 2007.
- SEDLEY, David: *Empedoclean Superorganism*, In: *Rhizomata*, 4 (1), 2016, pp. 111–125.
- VÍTEK, Tomáš: *Empedoklés, I: Studie*. Praha: Hermann&synové, 2001.
- VÍTEK, Tomáš: *Empedoklés, II: Zlomky., Empedoklés III: Komentář*. Praha: Hermann&synové, 2006.
- VÍTEK, Tomáš: *Nové Empedokleovy verše: Papyrus zo Štrasburku č. 1665 – 1666*, In: *Reflexe*, 27 (2004), pp. 75–94.
- ZELINOVÁ, Zuzana: *Antropický princip a předsókratovská filozofia*, In: *Ostium*, 17 (2021), 3.

WRIGHT, M. R. (ed., trans. and com.): *Empedocles, The Extant Fragments*. Indianapolis: Hackett Publishing (2nd edn.), 1981, 1995².

Abstrakt: Príspevok sa zameriava na osobnosť Empedoklea z Akragantu a tie časti jeho filozofie, ktoré sa týkajú kozmického cyklu a pôvodu živých bytostí. Autori akceptujú a argumentujú v prospech hypotézy, že najvyššia forma života sa odohráva vo vrcholnej fáze vývoja kozmu nazývanej *Sfairos*. Ďalej dokazujú, že Empedokleov výklad vzniku života má konceptuálne blízko k Darwinovej teórii vzniku druhov prostredníctvom prírodného výberu. Na záver naznačujú niektoré momenty, ktoré by mohli vyvrátiť Aristotelovu poznámku o neprítomnosti teleológie v Empedokleovom myslení.

Kľúčové slová: Empedoklés, kozmický cyklus, živé bytosti, *Sfairos*, evolúcia, teleológia

doc. Andrej Kalaš, PhD.
Department of Philosophy and History
of Philosophy
Faculty of Arts, Comenius University
in Bratislava
Šafárikovo nám. 6
814 99 Bratislava,
Slovakia
andrej.kalas@uniba.sk

Mgr. Panagiotis Geropoulos
Department of Philosophy and Pedagogy
Aristotelian University
Thessaloniki
Greece
pcgeropo@edlit.auth.gr

Menej známe filozofické tlačē z prostredia historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777)

Katarína Karabová

Trnava

Philosophical works by lesser-known authors in the framework of the historic Trnava University

Abstract: The paper deals with lesser-known philosophical publications from Trnava, which have caught the author's attention alongside the works of prominent Trnava philosophers active in the 17th and 18th centuries. The author relies from extensive research of early philosophical literature. The historic Trnava University (1635 – 1777) produced a significant number of publications dedicated to philosophy. Many of these are not extensive treatises but rather smaller publications. Understanding these publications contributes to an overall comprehension of philosophical thought in Trnava during the existence of the university. The study also includes a chronological list of all philosophical prints published in Trnava during the operation of the historical Trnava University.

Keywords: Jesuit Educational System, Philosophy at Trnava University, Propaedeutics, Rationalism, Enlightenment

Viacerí autori, ktorí sa vedecky orientujú na školskú filozofiu v 17. a 18. storočí, sa zhodujú, že výučba filozofie v tomto období bola akousi prípravou k štúdiu teológie. Pri tomto svojom zmýšľaní vychádzajú z pravidiel vytvorených pre jezuitský školský systém, ako ich definuje norma jezuitského vzdelávania *Ratio studiorum*. Pritom filozofia sa iným spôsobom vyučovala na gymnáziách a iným na univerzitách. Pokiaľ sa na stredných školách stretávame skôr s filozofickou propedeutikou, ktorá mala študentovi poskytnúť úvod do systematickej filozofie a mala byť akýmsi úvodom k univerzitnému vzdelaniu, vyučovanie filozofie v prostredí univerzít sa ponímalo už v inom duchu. Poslucháči gymnázií sa počas hodín filozofie oboznamovali predovšetkým so zásadami logiky, ktorá bola vyučovaná popri rétorike a gramatike v rámci trojlístka humanitných predmetov aj vzhľadom na fakt, že logika bola v 17. i 18. storočí ponímaná v podobe *ars universalis* ako základ duchovnej činnosti. Pre študentov boli v prístupnej forme pripravované rôzne didaktické príručky ako *compendia*, *synopsis*, *institutiones*, *breviaria*, *demonstrationes* a mnohé ďalšie podobné typy publikácií, ktoré im mali zjednodušene poskytnúť zákonitosti logického myslenia. To, že sa základom propedeutiky stala práve logika a psychológia, vychádzalo z predpokladu, že tieto disciplíny stáli mimo vážnych filozofických sporov. V univerzitnom prostredí sa filozofia vyučovala v rámci trojročného kurzu. V prvých dvoch rokoch prešli študenti postupne logikou a fyzikou, aby sa v treťom ročníku mohli venovať metafyzike a psychológii. Viacerí bádatelia teda neváhajú konštatovať, že *Ratio studiorum* prisudzovalo filozofii len propedeutickú funkciu a samotná filozofia bola vnímaná ako vstupná brána k štúdiu teológie.

Aj v prostredí historickej Trnavskej univerzity je možné badať podobný charakter výučby filozofie, o akom sme hovorili do tejto chvíle. Vyučovanie filozofie – aspoň v prvých desaťročiach existencie tejto vzdelávacej ustanovizne, slúžilo v prospech teológie. Do roku 1753 bola vyučovaná v troch ročníkoch, neskôr v dvoch. Prvý ročník bol venovaný logike, druhý fyzike, v treťom ročníku sa pozornosť sústredila na metafyziku a psychológiu. Učebné osnovy pritom predpisovali okrem diel aj metodiku výučby, ktorá mala vychádzať z čítania a komentovania originálneho textu. Základ výučby predstavovala Aristotelova filozofia. Aristotela ako autora vhodného pri štúdiu filozofie odporúčalo samotné *Ratio studiorum*, avšak len v intenciách vyhovenia katolíckej vierouky. Na miesta, v ktorých sa od nej odchyľoval, bolo treba veľmi jasne poukázať a vyvrátiť sporné body. Takýto prísny postoj prezentuje *Ratio studiorum* ešte aj v roku 1832. Nariadenia pre učiteľa sa vyjadrovali aj o Tomášovi Akvinskom, ktorý mal byť rešpektovaný so všetkou úctou a len vo výnimočných prípadoch bolo možné sa od neho odchyliť. Z toho možno usúdiť, že vplyv scholastiky, resp. jej novej podoby pretrvával ešte aj na začiatku 19. storočia.

Scholastika ako filozofický systém formoval aj dianie vo filozofii v Trnave. Na úvod je potrebné zdôrazniť, že scholastike sa nikdy nepodarilo celkom odbremeniť od antiky. Vybraná filozofická problematika sa percipovala na základe kresťanských a polokresťanských spisovateľov, akými boli Boethius, Porphyrius, sv. Augustín. Druhé obdobie scholastiky v dobe, keď vrcholil intelektualizmus, bola filozofia spolu s teológiou už samostatným odborom myslenia, dokonca univerzitnou disciplínou, ktorá mala svoje opodstatnené problémy, metódy, autority.¹ Počas stáročí preniknutých scholastikou sa však dostávajú k slovu viacerí filozofi, ktorí s prejavom istej dávky liberalizmu prezentujú slobodomyselné filozofické názory. Tento stav zodpovedal duchu doby, hoci nedá sa striktné povedať, že by azda prezentovali istú revoltu proti Cirkvi. Spomeňme Gottschalkovo učenie o predurčení, ktoré sa pokúšal rozlúsknuť už aj sv. Augustín. Aj Johannes Scotus Eriugena, ktorý s Gottschalkom polemizoval, bol autorom mnohých spisov napísaných v novoplatónskom duchu, zvlášť pod vplyvom učenia Pseudo-Dionýzia. Pokiaľ však Scotus vníma filozofiu ako partnerku teológie, ravenký rodák Peter Damiani, vzdelaný muž a prísny askéta, radil, aby sa filozofia nijak nevyvyšovala nad Písmo, ale aby teológii posluhovala.² Prívlastok *ancilla theologiae* tak ovplyvnil aj jezuitské vzdelávacie reguly. Arcibiskup z Canterbury Anselm prišiel s myšlienkou, že človek je vďaka svojmu rozumu vernou kópiou Boha. Do popredia sa dostáva dialektika a jej mocnejší vplyv badať predovšetkým v školskom prostredí. Filozof a teológ Peter Abélard vypracoval dialektickú metódu spočívajúcu v osvetlení problému, ktorá sa usilovala o odstránenie rozporov navonok nezvládnutelných. Napokon v našom výpočte nemôžeme nespomenúť sv. Tomáša

¹ RÁDL, *Dějiny filosofie. Starověk a středověk* (1998), s. 349–350.

² Tamže, s. 351–363.

Akvinského, jedného z najväčších mysliteľov katolíckej cirkvi, ktorý, hoci sa nesnažil o vytvorenie vlastného filozofického systému, veľmi premyslene a cielene využil vhodné prvky z Aristotelovej filozofie a najmä vrcholné diela patristiky. Dejiny vedeckého a filozofického myslenia sú tak úzko prepojené, že pri ich akomkoľvek nútenom oddelení by stratili zrozumiteľnosť a kompaktnosť.³ Vo filozofickom myslení 14. až 16. storočia je možné vnímať zvýšenú mieru formalizmu, ktorá v skutočnosti spôsobila to, že mnohí vzdelanci začali pochybovať nielen o vtedajších hodnotách, ale aj o životných cieľoch. Túto pochybnosť zapríčinil nedostatok poznania, ktorý stál aj za skeptickým postojom k pravdám, ktoré boli v spoločnosti považované za nemenné. Napredovanie človeka v rozmanitých vedných odboroch viedol k zvýšenému vplyvu vied, čo spôsobilo v 17. storočí v Európe vznik osvietenstva. Počas neho vzrástla idea slobody, ktorá so sebou prinášala výrazné nebezpečenstvo. Myslitelia 17. a 18. storočia pristupovali s rešpektom k všeobecnej realite. V tomto období sme však svedkami dezorientácie v základných pojmoch a pomerne silno je badať posilnenie filozofie vo verejnom záujme.⁴

Zaujímavým faktom zostáva, že filozofia v 17. storočí sa v rámci európskych univerzít vyznačuje istou dávkou jednotnosti a plynulosti.⁵ Je totiž na mieste sa domnievať, že sa všetci významní učitelia tejto doby venovali rovnakým problémom. Riešenia, ku ktorým v rámci svojich bádateľských snáh dospeli, sa pritom prelínajú a disponujú vzájomnou nadväznosťou. Do popredia sa dostáva racionálna argumentácia a publikované práce filozofov nadobúdajú významný rozmer, ktorým sa stáva prísna vedeckosť založená na dôkazoch a rigorózných princípoch exaktnosti. Pokrok a úspechy na vedeckom poli sa zračili aj v myslení filozofov Trnavskej univerzity. Výrazným spôsobom sa pritom spoliehali na rozumové schopnosti ľudského individua. Tu máme na mysli racionalizmus, empirizmus a osvietenstvo. A práve aj za týmito snahami profesorov filozofie na Trnavskej univerzite môžeme hovoriť o ich na tú dobu modernom vedeckom nasmerovaní a zameraní.

Aj jedna z najvýznamnejších školských inštitúcií v našich dejinách, Trnavská univerzita založená v roku 1635 Petrom Pázmaňom, bola zverená do správy jezuitskému rádu. Pedagogická činnosť v jej prostredí sa logicky opierala o jezuitské školské predpisy a podliehala rigorózne stanoveným predpisom. Ako sme už spomenuli vyššie, výučba filozofie na gymnáziách podľa jezuitských princípov vzdelávania mala byť akýmsi úvodom k univerzitnému vzdelaniu. Nariadenia pre učiteľa sa vyjadrovali aj o Tomášovi Akvinskom, ktorý mal byť rešpektovaný so všetkou úctou a len vo výnimočných prípadoch bolo možné sa od neho odchýliť. Z toho možno usúdiť, že vplyv scholastiky, resp. jej novšej podoby pretrvával ešte aj na

³ KOYRÉ, *Od uzavretého sveta k nekonečnému vesmíru* (2004), s. 9.

⁴ MICHALOV, *Filozofia osvietenstva, romantizmu a idealizmu* (2007), s. 7–11.

⁵ MICHALOV, *Filozofia renesancie a baroka* (2004), s. 131.

začiatku 19. storočia.⁶ Pokiaľ máme hodnotiť myslenie trnavských filozofov, inklinovali k novej scholastike. Tá sa pokúšala konfrontovať s reformáciou vďaka systému, ktorý mal základy tak v Aristotelovi, ako aj v Tomášovi Akvinskom.⁷ Dodajme ešte, že po reforme Trnavskej univerzity sa skrátil pôvodný trojročný kurz filozofie na dvojročný, pričom sa mala celý druhý rok prednášať fyzika a prírodné vedy. Súviselo to s primárnym úsilím reformy, aby sa univerzita spojila s potrebami života a spoločnosti.⁸

Zaujímavé je práve posledné obdobie existencie Trnavskej univerzity, keď prichádza k nutnému myšlienkovému uvoľneniu aj v prostredí filozofie. Vyučujúcimi filozofie na Trnavskej univerzite boli predovšetkým teológovia a dogmatici, ktorí mali kladný postoj k autoritám a veľmi striktné ich delili podľa toho, ako veľmi boli pravdepodobné ich výroky. Jeden z profesorov Andrej Jaslinský, o ktorom sa zmieňujeme nižšie, vníma autority v tomto poradí: 1. Božia autorita, zjavená v Biblii, 2. cirkevná autorita, ktorej Boh zaslúbil neomylnosť, 3. nasledujú názory svätých a cirkevných otcov; 4. miesto zastávali poprední filozofi.⁹

Dá sa teda z predložených indícií predpokladať, že trnavskí filozofi využívali ako pracovnú metódu dedukciu, pomocou ktorej vychádzali zo spisov autorít najmä pri sporných otázkach alebo vtedy, keď bolo potrebné brániť náboženstvo. Na tomto mieste je však potrebné podotknúť, že ako metódu využívali aj špekuláciu a v neposlednom rade – ako budeme mať možnosť vidieť aj z viacerých diel v oblasti fyziky z tejto doby – čoraz obľúbenejším sa stáva experiment.

Totíž krátko po reforme Trnavskej univerzity vyšli v univerzitnej knižnici viaceré obdivuhodné diela z oblasti metafyziky, logiky, matematiky a predovšetkým fyziky. Fyzika, v tomto období ešte súčasť filozofie, zahŕňala v sebe aj tri oblasti z prírodnej filozofie – zem & vesmír, rastliny & živočchy, človek. V prípade trnavských tlačí ide najmä o početné učebnice, ktoré ich autori členili na *physica generalis*, *physica particularis* alebo *specialis*. *Physica generalis* obsahovala poznatky o telese a jeho vlastnostiach vo všeobecnosti. Rozoberala jednotlivé systémy z minulosti, ale čoraz častejšie sa odvolávala aj na názory novších mysliteľov (Descartes, Newton, Leibnitz). Vybrané kapitoly sa venovali aj problematike súvekej fyziky a rozoberali pojmy ako éter, vákuum, hmota, forma, pohyb, vlastnosti telies atď. Tiež sa vyjadrovali k statike, ktorú ponímali ako súčasť mechaniky a v jej rámci prezentovali teóriu hydrostatiky a hydrodynamiky. Vo *physica specialis* predstavovali špeciálne problémy z oblasti fyziky a predovšetkým poznatky z ostatných prírodovedných odborov.

⁶ MÜNZ, *Filozofia na Trnavskej univerzite* (1965), 48.

⁷ Porovnaj MÜNZ – ORAVCOVÁ, *Filozofické myslenie na trnavskej univerzite* (1987), s. 108–109.

⁸ TIBENSKÝ, *Dejiny vedy a techniky* (1979), s. 129.

⁹ MÜNZ, *Filozofia na Trnavskej univerzite* (1965), 48.

Ak by sme hodnotili fyzikálny systém trnavských profesorov fyziky ako celok, mohli by sme ich nazvať karteziánmi, avšak nie dôslednými. Hoci napospol pokladali za užitočnú skepsu ako cestu k poznaniu pravdy, neboli celkom jednotní v názore na teleso, hmotu, pohyb a vákuum. Obzvlášť pozoruhodný bol ich vzťah k názorom Isaaca Newtona. Dá sa predpokladať, že trnavskí fyzici nemohli Newtona pochopiť celkom dokonale. Prekážkou im bola najmä ich nedostatočná znalosť z vyššej matematiky a tradičné chápanie pojmu telesa a pohybu, ku ktorým Newton ešte radil pojem sila. Vzájomný vzťah medzi telesom, hmotou a pohybom bol definitívne stanovený až zákonom o zachovaní energie, ale až v 19. storočí.¹⁰

Etiku v prostredí Trnavskej univerzity môžeme vnímať ako oficiálnu filozofickú disciplínu, pestovala sa na Trnavskej univerzite len vo veľmi obmedzenej miere. Jednou z príčin môže byť azda fakt, že trnavskí filozofi takpovediac podľahli vplyvu prírodných vied a humanitné vedy stáli tak bokom. Etické názory sú však na viacerých miestach skutočne pozoruhodné. Podľa predstaviteľov tendencie vplyvu deizmu sa stretávame s názorom, že „etika učí prispôsobovať ľudské činy prírodným zákonom, aby urobila človeka šťastným.“¹¹ Z prírodného zákona vyplývajú trojaké povinnosti – voči Bohu, sebe samému a iným. Vo vzťahu k Bohu máme povinnosti vnútorné a vonkajšie, ide tu najmä o náboženstvo, ktoré presne definuje, ako Boha poznávať a uctievať. Vo vzťahu k sebe samému nám treba zachovávať a spravovať dobrá, ktoré nám Boh zveril. Povinnosti voči iným majú základ z rešpektovania ich práv, ktorými si zaistujú svoje šťastie. Jeden zo zástancov týchto názorov Michael Krell pritom uvádza, že deti majú preukazovať svojim rodičom lásku, úctu a vďaku, naopak rodičia majú svojim deťom dať duchovné a telesné vzdelanie.¹²

Profesor filozofie Andrej Jaslinský (1715, Svinica)¹³ sa vo svojej gnozeológii opiera o niektorých svojich predchodcov. Oproti deduktívnej metóde zdôrazňuje funkciu vonkajšej a vnútornej skúsenosti, vedomia a špekulácie. Pre skúsenosť sú podľa neho dve cesty: pozorovanie a experiment. Tieto metódy budú však podľa neho užitočné len za predpokladu, ak fyzik bude postupovať nezaujato, bez predsudkov, správnymi experimentmi a používa adekvátne nástroje. Uznáva Newtonove princípy výskumu a vhodne interpretuje jeho názory o tvorbe vedeckých hypotéz. Je stúpencom korpuskulárnej teórie hmoty, ktorá je založená na spojení Aristotelovho chápania hmoty a formy s Gassendiho pohľadom. Materiálne predmety sa podľa neho skladajú z materiálnych častíc, ktoré chápe ako *ens simplex* a ktoré nie sú vnímateľné a k predpokladu ich existencie dospievame úvahou. Tieto častice tvoria, podľa Jaslinského, totálnu entitu, ktorá funguje na princípe stroja. V tomto ohľade sa neodkláňa

¹⁰ TIBENSKÝ, *Dejiny vedy a techniky* (1979), s. 75.

¹¹ MAJLÁTH, *Assertiones ex universa philosophia* (1803), s. 21.

¹² KRELL, *Assertiones ex universa philosophia* (1763), s. 8.

¹³ DRIMAJ, *Významné osobnosti filozofie na historickej Trnavskej univerzite* (2012), s. 22.

od Descarta, hoci odmieta, podobne ako jeho kolegovia, Descartovu metodickú skepsu a kriticky sa stavia i k téze o vrozených ideách.¹⁴

Ján Ivančič (1722, Komárno) študoval filozofiu v Košiciach, teológiu v Trnave, matematiku vo Viedni. Na Trnavskej univerzite prednášal filozofiu a fyziku. Matematiku a fyziku považoval za súčasť filozofie prírody. Je autorom viacerých náboženských a teologických prác, ale gro svojho úsilia venoval práve filozofii. Riešil tradičnú scholastickú problematiku – duch a hmota, ich vzťah a existencia Boha a duchovných bytostí. Tiež sa zaoberal problémami, ktoré prinášal vývoj moderných prírodných vied. Zaujímala ho platnosť prírodných zákonov a úloha skúseností v poznaní.¹⁵

Ján Krstiteľ Horváth (1732, Kőszeg) predstavuje v prostredí filozofického myslenia na historickej Trnavskej univerzite najkomplexnejší prístup k novovekej prírodnej filozofii spolu so záujmom o gnozeológiu. Svoje filozofické názory rozviedol predovšetkým v teoretických častiach fyzikálnych prác. Filozofiu delil tradične na logiku, fyziku, metafyziku, matematiku a etiku, pridal k nim však právo a politiku. Prvky vecí delil na metafyzické a chemické, pritom metafyzické pokladal za homogénne, rovnaké a nepriestorové. V rámci chemických prvkov zastával spočiatku tradičný názor o štyroch elementoch, neskôr ho však odmietal. Najpozoruhodnejším spisom je jeho *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Kritik der reinen Vernunft*, ktoré však vyšlo až v roku 1797 v Budíne. Odvažuje sa tu veľmi detailne komentovať Kantovo dielo z roku 1783, hoci z narážok samotného Horvátha v predslove k spisu je možné usudzovať, že Kantovo dielo sledoval už dlhšie.¹⁶

Učebnice trnavských profesorov (Jaslinský, Ivančič, Horváth) boli síce moderné, ale za skutočný prelom v oblasti vyučovania fyziky sa považuje spisba odzrkadľujúca bádateľské úsilie Františka Borgiu Kéryho, ktorý v rokoch 1753-54 vyučoval na Trnavskej univerzite fyziku. Na Trnavskej univerzite však pôsobí už oveľa skôr. V rokoch 1735-36 bol profesorom matematiky a v centre jeho záujmu defiluje aj astronómia a už zmienená fyzika. Je autorom viacerých diel z tejto oblasti, ktoré boli publikované nielen na Trnavskej univerzite, ale aj na univerzite v Košiciach. Vo svojich prácach vychádza predovšetkým z Descartovej fyziky, tiež cituje Isaaca Newtona. Kéry ovplyvnil mladšiu generáciu mysliteľov, ktorá jeho myšlienky rozšírila a kriticky pristúpila k racionalistickej koncepcii vrozených ideí, podobne ako aj k neskoršej Kantovej kritikej transcendentálnej gnozeológii.¹⁷

Ako máme možnosť vidieť, aj trnavskí profesori filozofie sa nechali ovplyvniť moderným myslením. Prijali pritom inovatívne názory nielen Koperníka a Bacona, ale aj viacerých súdobých mysliteľov. Boli to však prírodné vedy, ktoré zbavili týchto

¹⁴ Pozri aj DÉMUTH – JURÍKOVÁ, *Andrej Jaslinský a jeho Základy fyziky* (2016), s. 63–94.

¹⁵ DRIMAJ, *Významné osobnosti filozofie na historickej Trnavskej univerzite* (2012), s. 22.

¹⁶ DÉMUTH, *História a poslanie filozofie na Trnavskej univerzite* (2012), s. 8.

¹⁷ DRIMAJ, *Významné osobnosti filozofie na historickej Trnavskej univerzite* (2012), s. 19.

mysliteľov povier. Veľký význam mala pre nich predovšetkým metafyzika, a to najmä z teologického hľadiska. Pomocou nej sa dokazovala existencia Boha, ona sa mohla stať vodítkom pre rozmanité kacírske myšlienky.¹⁸ A bola to práve táto oblasť, kde trnavskí filozofi ustúpili od tradičných teologicko-filozofických názorov a nechali sa zlákať istou exaktnosťou. Ako novoscholastici verili trnavskí filozofi v kresťanského Boha, ktorý stvoril svet z ničoho a poskytol mu zákony. V poslednom období existencie Trnavskej univerzity pred jej presídlením do Budína sa tunajší profesori filozofie prezentovali aj pokrokovými názormi z fyziky, ktorá bola v tej dobe aplikovaná v newtonovskej nebeskej mechanike.¹⁹ Mohlo by sa zdať, že nové poznatky boli v ostrom rozpore s učením teológie, a, ako sme už vyššie poznamenali, profesori filozofie boli vo viacerých prípadoch aj profesormi teológie. V ich pokrokovom zmýšľaní si nakoniec našli priestor obe vyhranené disciplíny.

V závere treba vyzdvihnúť predovšetkým možnosť profesorov filozofie vydávať svoje práce počas jestvovania historickej Trnavskej univerzity v jej vlastnej kníhtlačiarňi. Ich chronologický zoznam, ktorý sa počtom blíži k stovke, pripájame ako prílohu tejto štúdie.

PRÍLOHA

Filozofické tlače vydané v kníhtlačiarňi historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777)

1640

MOKCHAI, Andreas: Triplex philosophiae rationalis, naturalis et metaphisica in syntagma redacta. Praeside Nicolao Vesseleny. 38 s.

1656

Philosophia a spectabili ac magnifico domino Adamo ILLIESHAZY de Illieshaza. Praeside Andrea Makar. 14 s.

1659

Universa philosophia sub auspiciis celsissimi domini Achatii BARCZAI, principis Transylvaniae. Defensa a Michaelae Mihotsa. 18 s.

1663

CSEKE, Stephanus: Symbolum philosophicum. 32 s.

1671

DREILING, Ioannes: Palliati philosophiae heroes sive in aere viventes statuae, lapidari calalmo incisae. (sine pagina)

Aborigines sapientiae seu veteris Graeciae septem primi sapientes. Promotore Ladislao Sennyey. 28 s.

¹⁸ MÜNZ – ORAVCOVÁ, *Filozofické myslenie na trnavskej univerzite* (1987), s. 111.

¹⁹ MÜNZ – ORAVCOVÁ, *Filozofické myslenie na trnavskej univerzite* (1987), s. 116.

Assertiones ex universa philosophia, quas in Universitate Tyrnaviensi a. MDCLXXI publice propugnabat D. Sigismundus KORONTALY. Praeside R. P. Casparo Szarka. 34 s.

BEDITS, Stephanus: Assertiones philosophiae practicae. 24 s.

1673

Cornucopiae in applausum et triumphum reverendorum philosophorum neodoctorum.

Promotore Ioanne Csernyanszky. 48 s.

1674

LANDOVICS, Georgius: Sex insulae fortunatae seu laurea philosophica. 49 s.

1677

Disputationes philosophiae de partibus corporis naturalis sub professore Francisco MELEGHY. (sine pagina)

1687

BERZEVICZI, Georgius: Libellus neomagistris philosophiae oblatus. (sine pagina)

1690

HEVENESI, Gabriel: Philosophia sacra seu quaestiones philosophicae. (sine pagina)

1691

CATTANEUS, Octavius: Logicae summulae sive introductio compendaria in Aristotelis logicam. 141 s.

1694

SZÉKELY, Franciscus: Dissertatio ascetico-physico-theologica De statu animarum hominum post hanc vitam. 141 s.

1695

Tacitus philosophicus seu vita Aristotelis discursibus politicis illustrata et promotore R. P. Francisco SZEKELY. 45 s.

1696

Philosophus civilis maioribus suis institutus sive veterum philosophorum politicae vitae axiomata glossis et corolariis exposita. Promotore R. P. Carolo Enders. 34 s.

1697

Seneca christianus. Id est flores christiani ex Aennaei Senecae Epistolis collecti. 48 s.

1704

Quies metaphysica. Totius cursus et discursus philosophici. Promotore Paulo SOMALOVICS. 73 s.

1706

Discordia concors seu disceptatio philosophico-rhetorica. Promotore R. P. Laurentio Tapolcsani. 49 s.

Duodena conclusionum animasticarum quaestionibus curiosis illustrata. Praeside R. P. Laurentio TAPOLCSANYI e S.I. 88 s.

ACaDeMICVS Ens naturale per quaestiones philosophicas CoMpenDiose ControVertens. Disput. Ladislao Korlátkoy. Praeside Laurentio TAPOLCSÁNI. Pars I 184 p., pars II 188 p., pars III. 72 s.

Animastica. Thesibus ex universa philosophia proposita. Praeside Laurentio TAPOLCSÁNI. 72 s.

Axiomata christianopolitica. Discursibus ethicis e Senecae Cordubensis philosophi operibus collectis illustrata. Promotore Laurentio TAPOLCSÁNI. 51 s.

1707

Ars recte philosophandi seu vitam ex praescripto rationis moderandi desumpta potissimum ex dialogis Francisci Petrarchae De remediis utriusque fortunae. Praeside R. P. Georgio Raicsani. 314 s.

Curiosum quare per quia Aristotelicum resolutum. Praeside R. P. Wolff. Bossani. 168 s.

170 proverbia Aristotelis in usum philosophorum Tyrnaviae succincte explicata digestaque ordine alphabetico. 171 s.

Laurus tuta a fulmine seu consignatio sui in providentia Dei, ex principiis philosophiae sanctioris potissimum desumpta. (Promotore G. Raicsany). 72 s.

Somnium philosophi repraesentans tabulam Cebetis philosophi Platonici et enchiridion Epicteti philosophi Stoici. Praeside G. Raicsani. 90 s.

Sacculus distinctionum sive philosophicum A.B.C. continens ordine alphabetico distinctiones in philosophicis usitatissimas succincte explicatas in usum philosophorum Tyrnaviae. 168 s.

1708

TIMON, Samuel: Dies peripateticus. Hoc est philosophicum et ambulatorium. 48 s.

1710

Responsa matris philosophiae filio philosopho recens manumisso data. Ad quaesita eius futurum vitae statum concernentia. 55 s.

1715

PARTINGER, Franciscus: Ratio status animae immortalis, ascetice, historice, polemice ex s. Scriptura, patribus, aliisque doctoribus combinata. 563 s.

Aristoteles redidivus, romano catholicus. Ex operibus Melch. Cornaei excerptus. 166 s.

SCODA, Georgius: Philosophia morum. Compendio methodo in usum privati hominis accomodata. 164 s.

BERZEVICZI, Alexander: Felicioris saeculi sapientia ex primaevis philosophiae principis deducta. 37 s.

1716

Magisterium naturae humanae, regulas cognoscendum internum hominem complectens. Promotore R. P. Colomano Riezinger. 144 s.

1717

HEVENESI, Gabriel: Diarium adolescentis studiosi sive methodus actiones quotidianis bene et fructuose obeundi. 212 s.

RIEZINGER, Colomanus: Parva naturalia Aristotelis.

Physica exotica sive secreta naturae et artis. Promotore Antonio Gábon. 194 s.

1720

Itineraria peregrini philosophi Sinis, Japone, Cocincina, Canada et Brasilia definitum. 118 s.

BOSSÁNY, Wolfgangus: Sacculus distinctionum. Continens ordine alphabetico digestos terminos, quibus inter disputandum ex universa philosophia uti solemus. 168 s.

KAZY, Ioannes: Quaestio physica seriocuriosa pleraque de anima adiectis quibusdam miscellaneis probabilibus responsis resoluta. 88 s.

1729

KEREKES, Martinus: Selectae quaedam observationes de animalibus ex viridario philosophico Laurentino Forreri. 114 s.

HEVENESI, Gabriel: Diarium adolescentis stuidiosi.

1731

FIRMIANUS, Petrus: Somnium sapientium. 170 s.

1734

WAGNER, Franciscus: Assertiones ex logica. (sine pagina)

1735

RETZ, Franciscus: Instructio privata seu typus cursus annui, pro sex humanioribus classibus in usum magistrorum Societatis Iesu edita. 272 s.

1736

THIERRY, Ioannes: Definitiones philosophicae in scholis celebriores, quarum scientia et usu philosophiae tyrones ut plurimum adiuvari possunt. 149 s.

Distinctiones et axiomata philosophica a P. Georgio REEB S. I. philosophiae professore in Academia Dilingana collecta et explicata. 144 + 28 s.

1741

Dialogi physici ex opere Gallico Natalis Regnaut excerpti. 195 s.

DIRCKINSK, Ioannes: Triplex horologium iuventutis studiosae, quoadiduum, festum, philosophicum. 362 s.

Lapis angularis sive praemotio Thomistica. Opera et studio Innocentii a D. Thoma Aquinate. 238 s.

1746

Oeconomia philosophica ex tribus tomis R. P. Martini Szentiványi collecta. 20+304+26 p.

VÁNOSSY, Antonius: Idea sapientis theopolitici id est tripartita morum philosophia. Partes: ethica, theopolitica, oeconomica. Promotore Francisco Halvax. 134+212+28 s.

1748

SIKOS, Felicianus: Assertiones ex universa philosophia ad mentem doctoris Ioannis Duns-Scoti. (sine pagina)

1752

ERBER, Antonius: Institutiones dialecticae sive brevis quaedam ad reliquam philosophiam introductio, methodo scholastica elucubrata cum arbore Porphyriam. 166 s.

1753

KÉRY, Fr. Borgia: Dissertatio physica: De motu corporum. 184 s.

1754

JASZLINSZKY, Andreas: Institutiones logicae. 164 s.

KÉRY, Franciscus Borg.: Dissertatio physica de causis motuum in corporibus. 182 s.

1755

ADÁNYI, Andreas: Philosophiae naturalis pars prima seu physica generalis. 491 s.

JASZLINSZKY, Andreas: Institutiones metaphysicae in usum discipulorum concinnatae. 288 + 8 s.

BOSKOVICH, Petrus: Theoremata ex Aristotelis philosophia. (sine pagina)
1756

Propositiones philosophicae, ex institutionibus scholarum piarum in curia oppidi Ghymes Ladisluas Forgach. 16 s.
1757

REVICZKY, Antonius: Elementa philosophiae rationalis seu logica in usum auditorum conscripta. 134 s.

REVICZKY, Antonius: Elementa philosophiae naturalis. Pars prima seu physica generalis in usum auditorum conscripta. 323 s. Pars secunda Physica particularis. 228 s.

IVANCICS, Ioannes: Institutiones logicae in usum discipulorum conscriptae. 205 s.
1758

Institutiones metaphysicae in usum discipulorum conscriptae a Ioanne Ivancics S. I. sacerdote, philosophiae doctore, eiusdemque in Universitate Tyrnaviensi professore publico ordinario. 421 + 22 s.
1759

IVANCICS, Ioannes: Assertiones ex universa philosophia. (sine pagina)
1760

WEISS, Franciscus: Astronomiae iuxta Newtoni principia breviarium methodo scholastica ad usum studiosae iuventutis. 117 s.
1762

JASZLINSZKY, Andreas: Tractatus theologicus De angelis, beatitudine et actibus humanis in usum scholae conscriptus. 547 s.
1764

Tentamen metaphysicum ex praelectionibus Ioannis Gottgeiszt. (sine pagina)

ADORJÁN, Michael: Assertiones ex universa philosophia. (sine pagina)
1765

JOTANYI, Antonius: Assertiones ex universa philosophia. (sine pagina)
1766

Assertiones ex universa philosophia, quas in Universitate Tyrnaviensi publice propugnandas suscepit Leopold Neumayer. (sine pagina)
1767

Institutiones metaphysicae, quas in usum discipulorum conscripsit Ioannes Baptista Horváth. AA. LL. et philosophiae doctor et in regia Tirnaviensi universitate physicae profesor publicus. 392 s.

Institutiones logicae, quas in usum auditorum philosophiae conscripsit Ioannes Baptista Horváth. 20+503 s.

KORODA, Theophil.: Placita mathematica et philosophica. (sine pagina)
1768

HORÁNYI, Alexander: Selecta universae philosophiae capita. (sine pagina)
1771

TARRÓDY, Stephanus: Assertiones ex universa philosophia. (sine pagina)
1772

HORVÁTH, Joannes Baptista: Physica particularis. (sine pagina)

HORVÁTH, Joannes Baptista: Physica generalis. (sine pagina)
1774

Idea sapientis, id est: philosophiae morum partes tres: ethica, theo-politica, oeconomica, summaria methodo comprehensa, problematicis quaesitis et emblematis illustrata.
221+28 s.
1775

BAUMEISTER, M. Frid. Christ.: Philosophiae moralis institutiones, ius naturae, ethicam et politicam complexae. 237 s.
1777

HORVÁTH, Joannes Baptista: Elementa matheseos philosophiae auditoribus. (sine pagina)

Literatúra

DÉMUTH, Andrej – JURÍKOVÁ, Erika: *Andrej Jaslinský a jeho Základy fyziky*. In: Antológia z diel profesorov filozofie pôsobiacich na historickej Trnavskej univerzite (1635-1777). Krakow: Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2016, s. 63–94.

DÉMUTH, Andrej (ed.): *História a poslanie filozofie na Trnavskej univerzite*. Trnava – Krakow: Trnavská univerzita – Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2012.

DRIMAJ, Marek: *Významné osobnosti filozofie na historickej Trnavskej univerzite*. In: História a poslanie filozofie na Trnavskej univerzite. Trnava – Krakow: Trnavská univerzita – Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2012, s. 13–30.

KOYRÉ, Alexandre: *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru*. Praha: Vyšehrad, 2004.

KRELL, Michael: *Assertiones ex universa philosophia*. Tyrnaviae: Typis Academiae 1763.

MAJLÁTH, Georgius: *Assertiones ex universa philosophia*. Posonii: 1803.

MICHALOV, Jozef: *Filozofia osvietenstva, romantizmu a idealizmu*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, Katedra etiky a katechetiky, 2007.

MICHALOV, Jozef: *Filozofia renesancie a baroka*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, Katedra etiky a katechetiky, 2004.

MÜNZ, Teodor – ORAVCOVÁ, Marianna: *Filozofické myslenie na trnavskej univerzite*. In: Trnavská univerzita v slovenských dejinách. Bratislava: Veda, 1987.

MÜNZ, Teodor: *Filozofia na Trnavskej univerzite*. In: Prehľad dejín slovenskej filozofie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1965, s. 45–70.

RÁDL, Emanuel: *Dějiny filosofie. Starověk a středověk*. Praha: Votobia, 1998.

RADVÁNI, Hadrián: *Kníhtlačiareň Trnavskej univerzity*. Trnava: Trnavská univerzita, 1997.

TIBENSKÝ, Ján: *Dejiny vedy a techniky*. Bratislava: Osveta, 1979.

ZELLIGER, Alojz: *Pantheon Tyrnaviense*. Tyrnaviae: Typis Soc. S. Adalberti, 1931.

Abstrakt: Príspevok sa zaoberá menej známymi filozofickými publikáciami z Trnavy, ktoré zaujali pozornosť autora popri dielach významných trnavských filozofov zo 17. a 18. storočia. Autorka vychádza z dlhodobého výskumu filozofických spisov. Historická Trnavská univerzita (1635–1777) vydala významný počet publikácií venovaných filozofii. Mnohé z nich nepredstavujú rozsiahle traktáty, ale skôr

menšie publikácie. Poznanie týchto publikácií prispieva k celkovému pochopeniu filozofického myslenia v Trnave počas existencie univerzity. Súčasťou štúdie je aj chronologický zoznam všetkých filozofických tlačí vydaných v Trnave počas pôsobenia historickej Trnavskej univerzity.

Kľúčové slová: jezuitský školský systém, filozofia na Trnavskej univerzite, propedeutika, racionalizmus, osvietenstvo

Štúdia je čiastkovým výstupom z grantu KEGA č. 007TTU-4/2022 Filozofické diela z produkcie historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777) ako svedectvo pokrokového vedeckého myslenia v slovenskom milie v 18. storočí.

Mgr. Katarína Karabová, PhD.

Katedra klasických jazykov Filozofickej fakulty TU v Trnave

Hornopotočná 23

918 43 Trnava

Slovensko

katarina.karabova@truni.sk

Semiotická analýza prekladov Žalmu 61 z hebrejčiny a gréčtiny¹ Teoreticko-metodologické východiská

Andrea Kasardová

Košice

Semiotic analysis of Hebrew and Greek translation of Psalm 61

Theoretical and methodological background

Abstract: Introductory theoretical and methodological remarks on the research of translations of psalms (according to the etymological interpretation it is a chant accompanied by music), i.e. Hebrew poems composed according to special formal and metrical rules. The verse structure of the psalms offers their semiotic definition against the background of the opposition poetry (dominantly a text of iconic-symbolic semiotic provenance) - prose (dominantly a text of arbitrary semiotic provenance). According to J. Sabol, this opposition (in the following list it is a semiotic symptom typical for poetry in the first place, for prose in the second place) is realized: 1. linguistic-semiotically - with the oppositional symptoms of simultaneity (free associative principle of connecting elements) - successiveness (tendency to linear ordering of elements); 2. syntactic-constructive - it is an opposition of discontinuity - continuity; 3. suprasegmental-melodic - it is a tendency to monotony directed towards the semiotic field of music (at the pressure of the intonation of the verse) against the tendency to non-monotony (at the pressure of the intonation of the sentence in prose); 4. according to the dominance of the creator of the rhythmic-syntactic structure - the dominantly phonic breakdown of the text against the dominantly syntactic-semantic breakdown of the text. This suggests a research progression from form to content, applying the methods of information theory (real, maximal, and relative entropy and redundancy) to examine the syllabic and rhythmic structure of translations of the Psalms based on translations of Psalm 61 from the Hebrew and Greek.

Keywords: Psalm, symmetry, asymmetry, iconicity, symbolism, arbitrariness, verse, rhythm, entropy

V príspevku sa budeme zaoberať teoreticko-metodologickými východiskami semiotickej analýzy slovenských prekladov Žalmu² 61 z hebrejčiny a gréčtiny, pričom je jeho cieľom na základe exaktných údajov teórie informácie a teórie semiotiky zistiť symetriu, respektíve asymetriu formy a obsahu textu vybraných prekladov, teda tendenciu k ikonicko-symbolickému alebo arbitrárnemu semiotickému pozadiu. Postupovať budeme od formy k obsahu, budeme sa opierať o to, že forma je,³ alebo nie je⁴ súčasťou odrazovej plochy znaku. Zameriame sa iba na formu, obsah nateraz opomenieme. Vzhľadom na to, že ide o zvukovú veršovú štruktúru

¹ Text vznikol v rámci riešenia grantového programu Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky VEGA č. 1/0109/21 Poemata de se ipso Gregora z Nazianzu.

² Slovo *žalm* je odvodené z gréckeho *ψαλμός* (pieseň sprevádzaná brnkaním na strunovom nástroji) cez latinské *psalmus*, čo je prekladom hebrejského *mizmór* (spev sprevádzaný hudbou). Podľa Heribana sú žalmy „hebrejské básne zložené podľa osobitných formálnych a metrických pravidiel. Sú v nich vyjadrené najzákladnejšie postoje človeka voči Bohu: chvála, vďaka, prosba, dôvera, vyznanie hriechov a pod.“ (HERIBAN, *Príručný lexikón biblických vied*, 1998, s. 1086).

³ V takomto prípade ide o ikonicko-symbolický semiotický princíp.

⁴ V takomto prípade ide o arbitrárny semiotický princíp.

žalмов, ponúka sa ich semiotické vymedzenie na pozadí opozície *poézia* (dominantne text ikonicko-symbolickej semiotickej proveniencie) – *próza* (dominantne text arbitrárnej semiotickej proveniencie). Pre naše skúmanie sme si zámerne zvolili lingvistické preklady žalmu z hebrejčiny a gréčtiny, ktoré boli pripravené pre potreby komentárov a vyšli v rámci diela *Komentáre k Starému zákonu*.⁵ Hoci sú žalmy považované za poetické texty, autori nami zvolených prekladov⁶ vedome rezignovali na akúkoľvek sylabickú či rytmickú pravidelnosť svojich textov. Ich zámerom bolo pripraviť viac-menej doslovný preklad. To však neznamená, že podvedome sa nemohli uchýliť k vyššej miere usporiadania diskurzu, ktorá je typická pre poéziu.

V Žaltári, Knihe žalmov, sa nachádza 150 žalmov, ktoré sa podľa židovskej tradície delia na päť kníh. Možné sú však aj ďalšie delenia, či už podľa historickej postavy, ktorá sa v tom ktorom žalme spomína, alebo podľa obsahu, podľa literárnych druhov a podobne. Žalm 61⁷ patrí charakterovo medzi žalmy jednotlivcov a zaraďuje sa medzi náreky, resp. žalospevy. Keďže žalmy nemožno deliť na úplne izolované jednotky, v širšom kontexte je tento žalm súčasťou skupiny žalmov (61 – 64), ktoré nám ukazujú cestu od napätia k pokoju a dôvere.⁸ Nachádza sa v ňom viacero tém, akými sú večnosť, Božie milosrdenstvo, dôvera v Boha, túžba prebývať v Božom stánku, Božia ochrana, nádej, prosba a existenčná kríza.

V Žalme 61 vystupuje prenasledovaný Dávid, ktorý sa spomína už aj v predošlých žalmoch. Žalm sa začína Dávidovým *výkrikom*, žiadosťou o vypočutie modlitby. Aj keď jeho srdce chabne (61,3), Dávid je vysilený nielen duševne, ale aj fyzicky, Boh ho zachráni a stáva sa jeho útočiskom a pevnou vežou pred nepriateľom (61,4). Ide o jednotlivca v stave núdze, ktorý prosí o pomoc Boha. Ten vypočul jeho sľuby a ponúka mu ochranu ako dar. Keďže ide o kráľa, dar sa nestáva len darom pre jednotlivca, ale pre celý národ. Dávid prosí o pomoc už na základe predchádzajúcej pozitívnej skúsenosti s vypočutím svojich modlitieb, a tak sa nárek a prosba menia v závere na poďakovanie, ako čítame vo verši 61,9: „*Tak budem hrať tvojmu menu navždy, plniac svoje sľuby deň čo deň.*“

Ako sme už uviedli vyššie, východiskom na skúmanie semiotických štruktúr v prekladoch Žalmu 61z hebrejčiny a gréčtiny do slovenčiny je vzťah symetrie a asymetrie medzi formou a obsahom v jazyku, konkrétne ikonicko-symbolický princíp a arbitrárny princíp, pričom ikonicko-symbolický princíp predstavuje symetriu a arbitrárny asymetriu medzi formou a obsahom. Je však samozrejmé, že tieto

⁵ HROBOŇ, *Komentáre k Starému zákonu*. 5. zväzok. *Žalmy 51 – 75* (2017).

⁶ Preklad Ž 61 z hebrejčiny realizoval M. Sova, z gréčtiny L. Marek, pričom tento k nemu pripravil aj textové poznámky, komentár a hlbšie sa zaoberal i jeho kompozíciou (HROBOŇ, *Komentáre k Starému zákonu*, s. 20).

⁷ V latinskom a gréckom preklade je to žalm 60.

⁸ HROBOŇ, *Komentáre k Starému zákonu*. 5. zväzok. *Žalmy 51 – 75* (2017), s. 44.

princípy sa navzájom dopĺňajú, preskupujú a kooperujú. Podľa J. Sabola sa protiklad poézie a prózy⁹ realizuje:

1. *jazykovo-semioticky* s opozičnými príznakmi simultánnosť (voľný asociačný princíp spájanie prvkov) – sukcesívnosť (tendencia k lineárnemu radeniu prvkov);

2. *syntakticko-konštrukčne* – ide o opozíciu diskontinuálnosť – kontinuálnosť;

3. *suprasegmentálno-melodicky* – ide o tendenciu k monotónnosti smerujúcej k semiotickému poľu hudby (pri tlaku intonácie verša) proti tendencii k nemonotónnosti (pri tlaku intonácie vety v próze);

4. *podľa dominancie kreátora rytmicko-intonáčnej štruktúry* – dominantne fónické členenie textu proti dominantnému syntakticko-sémantickému členeniu textu.¹⁰

Sylabickú a rytmickú štruktúru textov sme sa rozhodli podrobnejšie skúmať s uplatnením metód teórie informácie (reálna, maximálna a relatívna entropia a redundancia). „Základným pojmom teórie informácie je entropia. Je to miera dezorganizácie, neurčitosti, neusporiadanosti systému. Počíta sa podľa vzťahu:

$$H = - \sum_{i=1}^n p_i \log_2 p_i$$

Je daná súčtom všetkých súčinov s formou $- p_i \log_2 p_i$.¹¹ Entropia je veľmi jemná miera, stupeň neurčitosti; pomocou nej zisťujeme tendencie textu k usporiadanosti, resp. neusporiadanosti. Čím je entropia nižšia, tým je slabičná štruktúra realizovaná rovnomernejšie, usporiadanejšie, vykazuje teda tendenciu k ikonicitě. Naopak, čím je entropia vyššia, tým je slabičná štruktúra uvoľnenejšia a má tendenciu k dynamike, arbitrárnosti. To platí samozrejme aj pri rytmických typoch a taktach. „Nižšie a nízke hodnoty entropie (a vyššia, resp. vysoká redundancia) signalizujú, že sa s oveľa väčšou pravdepodobnosťou vyskytuje istý typ (isté typy taktov). Takéto texty sú rytmicky výhodné, príznakové.“¹²

⁹ V nasledujúcom zozname uvádzame na prvom mieste semiotický príznak typický pre poéziu, na druhom mieste semiotický príznak typický pre prózu.

¹⁰ SABOL, *O problematike vzťahu poézie a prózy* (2012), s. 227–229.

¹¹ SABOL – ŠTRAUS, *Základy exaktného rozboru verša* (1969), s. 13. Vo vzorci predstavuje H reálnu entropiu, p pravdepodobnosť a n je počet skúmaných javov. Pravdepodobnosť vypočítame tak, že počet pozorovaných situácií vydáme celkovým počtom situácií daného javu. Hodnoty p sa pohybujú medzi hodnotami 0 a 1. Medzi ďalšie dôležité pojmy patrí maximálna entropia (H_0), reálna entropia (H_1), relatívna entropia (h) a redundancia (R). Relatívna entropia je výsledkom podielu reálnej entropie (H_1) a maximálnej entropie (H_0). Maximálna entropia vzniká vtedy, ak sa všetky javy vyskytujú s rovnakou pravdepodobnosťou. Pod pojmom redundancia (R) v teórii informácie rozumieme, obrazne povedané, akúsi „obranu“ systému voči rozličným stratám a deformáciám, ktorá „zabezpečuje“ spoľahlivosť prenosu informácie. Redundanciu (R) vypočítame pomocou vzorca $R = 1 - h$ (SABOL – ŠTRAUS, *Základy exaktného rozboru verša*, 1969, s. 20).

¹² SABOL, *Skúmanie a interpretácia rytmických tendencií textu* (1973), s. 12.

Pri porovnávaní slovenských prekladov Ž 61 z hebrejského a gréckeho jazyka sme sa riadili podľa členenia veršov v originálnych textoch, nie podľa grafického členenia preloženého textu, aby sme tak skúmali verš v jeho úplnej nedelenej podobe. Je dôležité podotknúť, že do analýzy sme nezahrnuli verš 1, pretože ide o akýsi typ podnadpisu, informácie k žalmu, ktorý nie je súčasťou vlastného textu žalmu a nemá tak pre analýzu význam. Výsledky analýzy sme spracovali do prehľadných tabuliek. V tabuľkách 1 a 2 uvádzame entropiu a redundanciu sylabických typov verša, v tabuľkách 3 a 4 entropiu a redundanciu rytmických typov verša v jednotlivých prekladoch. Tabuľky 5 a 6 mapujú rytmické tendencie v taktach („jemnejšia“ analýza rytmu) a tabuľky 7 a 8 sa týkajú distribúcie slabík s hlavným prízvukom.

Pri našom výskume sme na prvom mieste pristúpili k analýze entropie a redundancie sylabických typov verša tak v preklade z hebrejčiny (tab. 1), ako i z gréčtiny (tab. 2). Tabuľky reflektujú jednotlivé počty slabík vo verši, pravdepodobnosť a hodnotu – $p \log_2 p$.

Tabuľka 1

Entropia a redundancia sylabických typov verša
(Ž 61 – preklad z hebrejčiny)

	p	– p_i log₂ p
15 - slabičný verš	0,125	0,3750
18 - slabičný verš	0,125	0,3750
19 - slabičný verš	0,125	0,3750
22 - slabičný verš	0,125	0,3750
23 - slabičný verš	0,125	0,3750
24 - slabičný verš	0,125	0,3750
28 - slabičný verš	0,125	0,3750
29 - slabičný verš	0,125	0,3750

$$H_0 = 3,0000 \quad h = 1,0000$$

$$H_1 = 3,0000 \quad R = 0,0000$$

Reálna entropia (H_1) sa rovná maximálnej entropii (H_0).

V texte preloženom z hebrejského jazyka sme zaznamenali osobitý prípad, a to maximálnu entropiu. Sylabizmus je v preklade uvoľnený až do takej miery, že každý verš má iný počet slabík. Ukazuje sa tendencia k dynamike medzi veršami, a teda tendencia k arbitrárnosti bez snahy o sylabizmus. Výsledkom je maximálna neurčitost.

Tabuľka 2

Entropia a redundancia sylabických typov verša
(Ž 61 – preklad z gréčtiny)

	p	- p log₂ p
25 - slabičný verš	0,25	0,5000
17 - slabičný verš	0,125	0,3750
18 - slabičný verš	0,125	0,3750
21 - slabičný verš	0,125	0,3750
23 - slabičný verš	0,125	0,3750
26 - slabičný verš	0,125	0,3750
28 - slabičný verš	0,125	0,3750

$$H_0 = 2,8074 \quad h = 0,9796$$

$$H_1 = 2,7500 \quad R = 0,0204$$

V texte preloženom z gréckeho jazyka sme zistili reálnu entropiu 2,750. Sylabizmus je v ňom uvoľnený, avšak badať drobnú tendenciu k pravidelnosti. Entropia je vysoká, ale už nie maximálna. Ukazuje sa, že text prekladu z gréckeho jazyka je o čosi ikonickjší ako preklad z hebrejského jazyka. Z toho vyplýva záver, že sa entropia trochu znižuje, relatívna entropia je 0,9796 a je tu tendencia k väčšej pravdepodobnosti.

Následne sme pristúpili k analýze entropie a redundancie rytmických typov verša, ktoré predstavujú zvukovú syntakticko-konštrukčnú štruktúru znakov. Znovu sme výsledky rátania uviedli do tabuliek (3, 4), ktoré poukazujú na rozličnosť jednotlivých rytmických vrcholov. Rímskou číslicou sa označuje rytmický vrchol a arabskou číslicou poradie slabiky vo verši.

Tabuľka 3

Entropia a redundancia rytmických typov verša

(Ž 61 – preklad z hebrejčiny)

Verš	Rytmicový vrchol												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
2	1	3	6	8	11	13							
3	2	4	6	8	11	13	15	18	20	22	26		
4	2	6	10	12	15								
5	1	4	5	7	9	12	16	20	20	22			
6	2	3	6	8	10	12	15	18	19	21	23	25	28
7	1	2	5	8	9	11	13	15	17	19			
8	2	5	8	11	13	15	17	23					
9	2	4	5	7	9	11	13	15	17	19			

$$H_0 = 3,0000 \quad h = 1,0000$$

$$H_1 = 3,0000 \quad R = 0,0000$$

Reálna entropia (H_1) sa rovná maximálnej entropii (H_0).

Schéma rytmických vrcholov verša ukazuje rovnaké výsledky, ako sme získali v predchádzajúcom výpočte entropie a redundancie sylabických typov verša v preklade

z hebrejčiny, t. j. ide o maximálnu entropiu a nulovú redundanciu. Nenachádzame ani jeden zhodný verš.

Tabuľka 4

Entropia a redundancia rytmických typov verša

(Ž 61 – preklad z gréčtiny)

Verš	Rytmický vrchol												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
2	1	4	6	8	10	13	15						
3	2	4	7	9	12	14	16	20	24				
4	1	6	10	13	15	18							
5	1	3	5	7	9	12	14	18	20	22			
6	2	3	6	8	10	12	14	17	18	20	22	24	27
7	1	3	5	8	9	11	14	17					
8	1	4	7	10	12	18	20	22	24				
9	2	4	5	7	10	12	14	17	19	21	23	25	

$$H_0 = 3,0000 \quad h = 1,0000$$

$$H_1 = 3,0000 \quad R = 0,0000$$

Reálna entropia (H_1) sa rovná maximálnej entropii (H_0).

Pri skúmaní entropie a redundancie rytmických typov verša v preklade z gréckeho jazyka sme získali výsledok zhodný s predchádzajúcim, znova ide o maximálnu entropiu a nulovú redundanciu. V žalme sa nenachádzajú žiadne zhodné verše.

Z hľadiska rytmického typu je každý verš svojrázny, čo do značnej miery koreluje s výsledkami výskumu sylabizmu. Napriek tomu majú preklady žalmov predsa len istú rytmickú tendenciu, ktorá sa nachádza predovšetkým vo vnútri veršov. Rytmické jadro teda nie je dané ani tak rozložením rytmických vrcholov, ale skôr vo vnútri veršov istými tendenciami najmä trochejského spádu.

Jemnejšou analýzou je entropia a redundancia taktov (koľko prízvukných slabík sa nachádza vo verši, toľko je aj taktov), čo je kľúčom k poznaniu vnútornej štruktúry verša. Podrobnejšia analýza je spracovaná v tabuľkách 5 a 6, v ktorých sa uvádzajú jednotlivé takty/stopy, pravdepodobnosť a hodnota $-p \log_2 p$.

Tabuľka 5

Entropia a redundancia taktov

(Ž 61 – preklad z hebrejčiny)

Takt	p	$-p \log_2 p$
´xx	0,514	0,4935
x´xx	0,125	0,3750
´xxx	0,111	0,3520
´x	0,083	0,2980

Takt	p	- p log ₂ p
´xxxx	0,056	0,2329
x´xxx	0,042	0,1921
x´x	0,028	0,1444
x´xxxx	0,028	0,1444
´xxxxx	0,014	0,0862

$$H_0 = 3,1699 \quad h = 0,7314$$

$$H_1 = 2,3185 \quad R = 0,2686$$

V preklade z hebrejčiny sa nachádza deväť rozličných taktov, ktoré sa vyskytujú 72-krát. Má značnú tendenciu k trochejskej sylabotonickej štruktúre, ako možno vidieť aj v tabuľke, kde je trochej na prvom mieste.

Hodnoty entropie sú do veľkej miery nízke, signalizujú väčšie tendencie k rytmickosti v preklade. Keďže ide o podrobnejšiu analýzu, rozdiely sa ukazujú sa o čosi výraznejšie, než aké sme pozorovali v predošlých dvoch skúmaníach.

Tabuľka 6

Entropia a redundancia taktov

(Ž 61 – preklad z gréčtiny)

Takt	p	- p log ₂ p
´xx	0,527	0,4870
´xxx	0,176	0,4411
x´xx	0,095	0,3226
´x	0,068	0,2637
x´xxxx	0,041	0,1889
´xxxx	0,027	0,1407
x´x	0,027	0,1407
x´xxx	0,027	0,1407
´xxxxx	0,014	0,0862

$$H_0 = 3,1699 \quad h = 0,6977$$

$$H_1 = 2,2116 \quad R = 0,3023$$

Rovnako ako v predchádzajúcom prípade aj tu sa nachádza deväť rôznych taktov, avšak vyskytujú sa v preklade až 74-krát. Opätovne je podľa frekvencie výskytu trochej na prvom mieste (pozri tab. 6). Čo sa týka hodnôt entropie, v preklade z gréckeho jazyka sú ešte nižšie ako v preklade z hebrejského jazyka, z čoho vyplýva, že preklad z gréčtiny je rytmickejší s náznakom vyššej ikonickosti, lebo čím je entropia nižšia, tým je väčšia tendencia k usporiadanosti a k stabilite, teda k ikonickosti.

Tabuľka 7

Entropia a redundancia medzier medzi príznačnými slabikami

(Ž 61 – preklad z hebrejčiny)

Medzera	p	- p log ₂ p
0	0,099	0,3303
1	0,521	0,4901
2	0,239	0,4935
3	-	0,3555
4	0,014	0,0862
5	0,014	0,0862

$$H_0 = 2,5850 \quad h = 0,7135$$

$$R = 0,2865$$

„Na skúmanie distribúcie slabík s hlavným prízvukom (slabík s rytmickým vrcholom) používame metódu entropie a redundancie medzier medzi týmito prvkami. Pravidelnosť alebo nepravidelnosť medzier ukáže aj na pravidelnosť alebo nepravidelnosť rozloženia týchto rytmicky dominantných slabík.“¹³ Táto metóda na skúmanie rozloženia slov a taktov ukázala, že pravidelnosť medzier, a teda aj pravidelnosť rozloženia rytmicky dominantných slabík v preklade z hebrejčiny je jednoznačná. Za medzery pokladáme počet neprízvučných slabík medzi prízvučnými slabikami vrátane nulovej medzery. Hodnota entropie medzier je nižšia, ide o rytmicky relatívne výhodný preklad.

Tabuľka 8

Entropia a redundancia medzier medzi príznačnými slabikami
(Ž 61 – preklad z gréčtiny)

Medzera	p	- p log ₂ p
0	0,055	0,2301
1	0,548	0,4755
2	0,288	0,5172
3	0,082	0,2959
4	0,014	0,0862
5	0,014	0,0862

$$H_0 = 2,5850 \quad h = 0,6542$$

$$R = 0,3458$$

Po aplikovaní metódy entropie a redundancie medzier medzi príznačnými slabikami na preklad z gréckeho jazyka sme zistili, že podobne ako pri preklade z hebrejčiny, dokonca v ešte vyššej miere, je pravidelnosť medzier a rozloženia rytmicky dominantných slabík jednoznačná, keďže entropia je nižšia a redundancia vyššia ako pri preklade z hebrejčiny. Potvrďuje sa, že preklad z gréčtiny má viac poetických signálov než preklad z hebrejčiny.

¹³ SABOL, *Skúmanie a interpretácia rytmických tendencií textu* (1973), s. 13.

Keďže ide o doslovné preklady, autori prekladu sa vedome rozhodli, že rezignujú na sylabické a rytmické štruktúry. Avšak obidvaja vedeli, že žalmy sú poetickými textami, aj keď nie v tradičnom modernom európskom ponímaní, a tak sa podvedome predsa len uchýlili k vyššej miere usporiadania diskurzu typického pre poéziu.

V oboch prekladoch je zjavná tendencia klásť dôraz na vnútorné usporiadanie jednotlivých veršov, menej na ich zvukovú syntakticko-konštrukčnú štruktúru. Pomocou entropie taktov sme zistili, že verše sú do veľkej miery „trochejizované“, pričom preklad z gréckeho jazyka vykazuje na základe výsledkov entropie sylabických typov verša (aj keď šlo len o nepatrný signál), entropie taktov a aj entropie medzier väčšiu tendenciu k ikonite a je rytmickejší.

Perspektívne je ďalšie skúmanie, ktoré sa zameria viac na obsahovú, sémantickú stránku Ž 61, teda na prechod od formy k obsahu; pôjde predovšetkým o opozíciu metaforickosť (podobnosť) ako semiotický signál k (dominantnej) ikonickosti/symbolickosti a metonymickosť (príľahlosť) ako o semiotický signál k (dominantnej) arbitrárnosti.

PRÍLOHA

Preklad hebrejského textu Žalmu 61 vo veršoch podľa originálu

2 Počuj, Bože, môj výkrik, všimni si moju modlitbu.

3 Od končín zeme k tebe volám, keď moje srdce chabne. Na skalú vyššiu odo mňa ma privedieš.

4 Veď stal si sa mi útočiskom, pevnou vežou pred nepriateľom.

5 Prebývať chcem v tvojom stánku naveky, utiekať sa do úkrytu tvojich krídel.

6 Veď ty, Bože, si počul moje sľuby, dal si (mi) vlastníctvo tých, ktorí majú bázeň pred твоjím menom.

7 Dni pridaj ku kráľovým dňom, jeho roky (nech sú) ako celé pokolenia.

8 Pred Bohom nech zasadne naveky. Nariad', nech ho chránia milosrdenstvo a vernosť.

9 Tak budem hrať tvojmu menu navždy, plniac svoje sľuby deň, čo deň.¹⁴

Preklad gréckeho textu Žalmu 61 vo veršoch podľa originálu

2 Vypočuj, Bože, moju prosbu všimni si moju modlitbu.

3 Od končín zeme som volal k tebe, keď moje srdce ochablo, na skalú si ma vyzdvihol.

4 Viedol si ma, veď stal si sa mi nádejou, pevnou vežou pred nepriateľom.

5 Budem bývať v tvojom stánku naveky budem ochránený v tieni tvojich krídel.

6 Veď ty, Bože, si počul moje sľuby, dal si vlastníctvo tým, ktorí majú bázeň pred твоjím menom.

7 Pridáš dni ku kráľovým dňom, jeho roky až po večné veky.

¹⁴ HROBOŇ, *Komentáre k Starému zákonu*. 5. zväzok. *Žalmy 51 – 75* (2017), s. 299.

- 8 Oстане naveky pred Bohom. Jeho milosrdenstvo a pravda, kto (ich) bude hľadať?
9 Tak budem hrať tvojmu menu na večné veky, aby som splnil svoje sľuby deň čo deň.¹⁵

Literatúra

- HERIBAN, Jozef: *Príručný lexikón biblických vied*. Bratislava: Vydavateľstvo Don Bosco, 1998.
- HROBOŇ, Bohdan (ed.): *Komentáre k Starému zákonu. 5. zväzok. Žalmy 51–75*. Trnava: Dobrá kniha, 2017.
- SABOL, Ján: *Lingvisticko-semiotické pohľady na biblické texty*. In: *Studia Academi Slovaca*. 31. Prednášky XXXVIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK, 2002, s. 197–207.
- SABOL, Ján: *O problematike vzťahu poézie a prózy*. In: *Studia Academi Slovaca*. 41. Prednášky XLVIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2012, s. 225–231.
- SABOL, Ján: *Skúmanie a interpretácia rytmických tendencií textu*. In: *Slovenská reč*, 38 č. 1. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1973, s. 12–21. Dostupné na internete: <https://www.juls.savba.sk/ediela/sr/1973/1/sr1973-1-lq.pdf>
- SABOL, Ján – ŠTRAUS, František: *Základy exaktného rozboru verša*. Bratislava: SPN, 1969.

Abstrakt: Úvodné teoreticko-metodologické poznámky k výskumu prekladov žalmov (podľa etymologickej interpretácie ide o spev sprevádzaný hudbou), teda hebrejských básní zložených podľa osobitných formálnych a metrických pravidiel. Veršová štruktúra žalmov ponúka ich semiotické vymedzenie na pozadí opozície *poézia* (dominantne text ikonicko – symbolickej semiotickej proveniencie) – *próza* (dominantne text arbitrárnej semiotickej proveniencie). Podľa J. Sabola sa tento protiklad (v nasledujúcom zozname ide na prvom mieste o semiotický príznak typický pre poéziu, na druhom mieste pre prózu) realizuje: 1. jazykovo-semioticky – s opozičnými príznakmi simultánnosť (voľný asociatívny princíp spájanie prvkov) – sukcesívnosť (tendencia k lineárnemu radeniu prvkov); 2. syntakticko-konštrukčne – ide o opozíciu diskontinuálnosť – kontinuálnosť; 3. suprasegmentálno-melodicky – ide o tendenciu k monotónnosti smerujúcej k semiotickému poľu hudby (pri tlaku intonácie verša) proti tendencii k nemonotónnosti (pri tlaku intonácie vety v próze); 4. podľa dominancie kreátora rytmicko-intonáčnej štruktúry – dominantne fónické členenie textu proti dominantnému syntakticko-sémantickému členeniu textu. Naznačuje sa takto bádateľský postup od formy k obsahu s uplatnením metód teórie informácie (reálna, maximálna a relatívna entropia a redundancia) pri skúmaní sylabickej a rytmickej štruktúry prekladov žalmov na základe slovenských lingvistických prekladov Žalmu 61 z hebrejského a gréckeho jazyka.

Kľúčové slová: Žalm, symetria, asymetria, ikoncita, symbolickosť, arbitrárnosť, verš, rytmus, entropia

Mgr. Andrea Kasardová
Katedra klasickej filológie
Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach
Moyzesova 9
040 01 Košice
Slovensko
adikacechova@gmail.com

¹⁵ HROBOŇ, *Komentáre k Starému zákonu. 5. zväzok. Žalmy 51 – 75* (2017), s. 299.

Ženy, ktoré vládli hromu

Anabela Katreničová

Prešov

Women who ruled the thunder

Abstract: Natural laws and sudden changes in the weather have inspired fear and wonder in people since the beginning of time. Their inscrutability, unpredictability, often destructive character and ignorance of their essence and the reason for their origin led people to their deification. Witches have traditionally been credited with the power to influence and change the weather. This sin represents an immense offense against God because by its very nature, it interferes with God's order of nature, which he tries to change and manage according to his will. The aim of this work is through a literary analysis of the works of the most important late medieval authors dealing with the issue of witchcraft, Burchard of Worms, John Nider and Ulrich Molitoris, focus on the attitude of the medieval authors towards this question which seems to be ambivalent. On the one hand, they are convinced that the devil can influence the heavenly bodies by his power, but he only has the power that God has entrusted to him. On the other hand, according to them, it is necessary to admit that demons, as spiritual beings, can set physical nature in motion and therefore can stir the air, cause wind, or make fire fall from the sky. According to them, witches by their power cannot command the devil to change the weather or move the heavenly bodies and therefore it is impossible for them to be able to influence natural phenomena. This happens, but only because the devil, who can predict the change of weather, instills it in the witch, who then by her deceitful actions creates the impression of causing a storm or hail, which God allows on man as a punishment for sin.

Keywords: Middle Ages, witches, magic, weather, storm

Úvod

Prírodné zákony a prudké zmeny počasia od počiatku vekov vzbudzovali v ľuďoch strach a údiv. Ich nevyspytateľnosť, nepredvídateľnosť, neraz ničivý charakter i nepoznanie ich podstaty a dôvodu ich vzniku viedol ľudí k ich deifikácii. Tak sa v Grécku Zeus a neskôr v Ríme Jupiter stávajú vládcami neba, ktorí svojich protivníkov zrážajú k zemi bleskami, podobne ako v Babylone boh Adad či v Egypte Hor. Aj Jahve, boh starovekých Izraelitov, svoju prítomnosť rád manifestuje za pomoci jemného vánku, pri ktorom sa prechádza¹ alebo v ktorom sa zjavuje.² A hoci ho jemný vánok charakterizuje, nespravodlivých trestá ohňom,³ vodou,⁴ ľadovcom,⁵ tmou,⁶ ktorým vládne. Prírodné zákony a zmeny počasia teda spadali do kompetencie božstva a ľuďom nebolo dovolené, aby do nich zasahovali. V stredovekej Európe tomu nebolo ináč. Kresťanský Boh naďalej ostával pánom neba

¹ Gn 3, 8.

² 1 Kr 19, 12.

³ Gn 19, 1–29.

⁴ Gn 6, 17 – 7, 5.

⁵ Ex 9, 13–35.

⁶ Ex 10, 21–29.

i zeme, ktorý riadil a spravoval celý svet. Akékoľvek zasahovanie do jeho právomoci predstavovalo bezbožný čin, teda hriech. O to viac, ak sa o to pokúšali ženy, už tradične považované za nedokonalejšie stvorenie so slabým rozumom, vo svojej prirodzenosti náchylné podľahnúť zvodom diabla, o ktorom sa píše: *Čo iné je žena, než nepriateľka priateľstva, nevyhnutelný trest, nevyhnutné zlo, prirodzené pokušenie, žiadaná pohroma, domáce nebezpečenstvo, rozkošné nešťastie, zlá prirodzenosť natretá dobrou farbou*.⁷ V tomto príspevku sa pokúsime rozanalyzovať pohľad stredovekých autorov na ženy, ktoré dokázali vplývať na počasie, a na moc, ktorú im pripisujú. V našej literárnej analýze sa preto zameriame na stredoveké opisy žien, ktoré búrky privolávajú alebo ich svojím pôsobením naopak odvracajú.

1. Ženy a ich moc privolať búrku

Čarodejniciam sa tradične pripisovala moc vplývať a meniť počasie, ktorá sa vo všeobecnosti menuje medzi prvými spoznávajúcimi znameniami každej strigy. Tento hriech predstavuje nesmierne previnenie sa voči Bohu, pretože svojou podstatou zasahuje do Božieho poriadku prírody, ktorý sa snaží meniť a riadiť podľa svojej ľubovôle. To, čo my dnes možno považujeme za banalitu a naivnú ľudovú poveru, bolo v stredoveku vnímané ako reálna hrozba a zbraň na zničenie nepriateľov. Na živelné pohromy v podobe povodní, veľkých príválových dažďov či búrok sa v období stredoveku pozeralo ako na formy Božieho spravodlivého trestu za bezbožné chovanie obyvateľov.

Nad schopnosťou žien skutočne vyvolávať búrky však viselo množstvo otáznikov, jednak z dôvodu, že sa k týmto skutočnostiam priznávali len pod vplyvom mučenia,⁸ jednak zo skúseností, keďže sa ženám čarodejniciam nikdy nepodarilo búrkou a krupobitím zničiť celú nepriateľskú krajinu.⁹ Jestvovalo však presvedčenie, že ženy túto činnosť nevykonávali zo svojej vlastnej moci, ale dokázali na to vplývať prostredníctvom diabla. Postoj samotných stredovekých autorov k tejto otázke je však ambivalentný. Na jednej strane sú presvedčení, že diabol je schopný vlastnou silou vplývať na nebeské telesá, ale disponuje len takou mocou, akú mu zveril Boh.¹⁰ Na strane druhej je podľa nich nevyhnutné pripustiť, že démoni ako duchovné bytosti môžu viesť do pohybu telesnú prirodzenosť a preto môžu miešať vzduch, vyvolať vietor alebo nechať padať oheň z neba.¹¹ Stredovekým autorom tak ostávalo už len

⁷ NYDER, *Formicarius* (1602), s. 390: *Quid aliud est mulier, quam amicitiae inimica, ineffugabilis poena, necessarium malum, naturalis tentatio, desiderabilis calamitas, domesticum periculum, delectabile detrimentum, mali natura boni colore depicta.*

⁸ MOLITORIS, *De lamiis et phitonicis mulieribus* (1489), f. a2^v: *Ex confessione quoque earum in tortura facta se talia fecisse et modum faciendi tradidisse compertum esse.*

⁹ Tamže, f. a3^r.

¹⁰ NYDER, *Formicarius* (1602), s. 355.

¹¹ Tamže: *Necesse est confiteri, quod deo permittente daemones possunt perturbationem aeris inducere, ventos concitare, et facre ut ignis de caelo cadat.*

dokázať, že sám diabol mal moc a vládu aj nad prírodnými zákonitosťami rovnako ako Boh. Na základe viacerých biblických miest je stredoveký teológ Ulrich Molitoris (1442 – 1507) presvedčený, že Boh dokáže prepožičať svoju moc aj ľuďom. Ako príklad udáva Mojžiša,¹² ktorý pred tvárou faraóna pomocou svojej palice a vyslovenia slov, ktoré mu rozkázal Boh, dokázal premeniť vody Nílu na krv a privolať na Egypťanov rôzne nešťastia, ba až smrť.¹³ Z knihy Jób sa však dozvedáme, že Boh túto svoju moc prepožičiava aj diablovi, aby skúšal svojich verných.¹⁴ Túto skutočnosť potvrdzujú aj stredovekí autori venujúci sa opisu diablovho pôsobenia prostredníctvom žien. Odvolávajú sa na cirkevné authority, Jána Damascénskeho, Gregora Veľkého, Augustína i Tomáša Akvinského, hlásajú, že diabol má moc nad človekom len s Božím súhlasom a dovoľením, čo sa však stáva veľmi často.¹⁵

Otázku, prečo spravodlivý a dobrý Boh dopúšťa trápenie ľudí i zeme však nezodpovedajú z nášho pohľadu veľmi uspokojivo, odkazujúc nás na výrok apoštola Pavla: *Veď kto poznal Pánovo zmýšľanie? Alebo kto bol jeho radcom? A kto mu dal niečo prvé, aby mu bolo treba vrátiť?*¹⁶ Ak Boh na ľudí dopúšťa nešťastia, koná tak len vo svojej spravodlivosti, aby ich potrestal za hriechy a vo svojom nekonečnom milosrdenstve, aby ich uchránil pred väčšími mukami večného zatratenia.¹⁷ Ulrich Molitoris však svojich čitateľov pouča, že búrky, hromy a blesky môžu vzniknúť aj z prirodzených dôvodov pohybu nebeských telies,¹⁸ na základe prírodných zákonitostí, a teda nemusia byť nutne prejavom Božieho hnevu, trestu a pokusu o nápravu hriešnikov.

Na otázku, prečo sú teda samotné ženy, čarodejnice, presvedčené, že svojimi rituálmi a zariekaním dokážu privolať búrku, hromy a blesky, ponúka zaujímavé vysvetlenie. Svoju argumentáciu stavia na presvedčení, že diabol je ako čisto duchovná bytosť na vyššej úrovni poznania a predvídania ako človek. Vie preto z pohybu nebeských telies a prvkov predvídať zmenu vzduchu, ktorá vedie k vzniku búrky. Aj v prípade Božieho hnevu alebo súdu diabol vie predvídať lepšie ako človek, kedy nastane a vtedy podnieti mysle zlovoľných žien, aby poháňané závišťou konali úklady proti blížnemu a uchýlili sa k praktikám vyvolávania búrok a bleskov, ktoré by prišli,

¹² MOLITORIS, *De lamiis et phitonicis mulieribus* (1489), f. a3^r.

¹³ Ex 7, 14 – 10, 29.

¹⁴ Jób 1, 6 – 2, 7.

¹⁵ AUGUSTINUS, *De divinatione daemonum*, MPL 40, 5. 9.: *Accipiunt enim saepe potestatem et morbos immittere, et ipsum aerem vitiando morbidum reddere.*

¹⁶ Rim 11, 34. MOLITORIS, *De lamiis et phitonicis mulieribus* (1489), f. c2^r.

¹⁷ MOLITORIS, *De lamiis et phitonicis mulieribus* (1489), f. c2^r.

¹⁸ Tamže: *Dico itaque quae sepe numero aeris perturbationem, tempestates, tonitura et alia absque ministerio demonum posse fieri ex dispone naturali planetarumque motu divina bonitate astra cursus suos agere permittente. Et de illis causis satis tractant philosophi, prout Aristoteles in libris metheorum scribit.*

aj bez ich zariekavaní. Samotné čarodejnice sú vo svojej pýche zaslepené, oklamané diablom, a preto si skutočne myslia, že ich diabolskými rituálmi dokázali vyvolať prudké zmeny v počasi.¹⁹

Samotný diabol im vnuká aj rituály, ktorými ho majú uctievať, aby tak s jeho pomocou docielili svoj zámer. V stredovekej literatúre sa stretávame s viacerými opismi týchto rituálnych praktík. Ulrich Molitoris ich udáva hneď niekoľko. Prvý spôsob spočíva v hode kremeňom poza chrbát smerom na západ. Druhý vo vyhodení do vzduchu piesku z potoka. Tretí vo varení prasačích chlupov na dvore. Posledný štvrtý udáva ako spôsob privolania búrky priečne uloženie brvna alebo kusu dreva na brehu rieky.²⁰ Na to, aby diabol vypočul prosby čarodejníc, mu musia priniesť aj obeť, ktorá spočíva v jeho uctievaní a klaňaní sa mu a v celopale.²¹ Stredovekí autori len veľmi zriedkavo ponúkajú vo svojich spisoch detailnejší opis týchto zariekavaní a rituálov, aby svojim čitateľom nedávali zlý príklad, pretože sú presvedčení, že poznanie týchto vecí škodí spásu človeka a rovnako nie je dobré čítať zakázané knihy, ktoré obsahujú podrobné opisy bezbožných skutkov.²²

V literárnych prameňoch našťastie nachádzame niekoľko skromných opisov rituálu určeného na vyvolanie búrky. Prvý opísal nemecký teológ Burchard z Wormsu vo svojom svednom zrkadle, kde odsudzuje aj schopnosť niektorých žien v období sucha privolať dážď a vlahu. Ich rituál spočíval v sprievode mladých dievčat, na čele ktorého stála mladučka panna. Tá úplne nahá viedla dievčatá na lúku, kde musela nájsť rastlinu blenu čierneho. Po jej nájdení ju mala odtrhnúť pravým malíčkom aj so všetkými jej koreňmi a priviazať si ho na malíček na pravej nohe. Takto musela v sprievode zájsť k najbližšiemu prameňu vody, ktorou ju ostatné dievčatá s prútmi v ruke pokropili. Po odriekaní rôznych zaklínacích formuliek a spevov sa pospiatky vrátili domov.²³

Okrem rituálu opísaného u Burcharda a kropenia vzduchu vodou²⁴ jestvuje záznam takéhoto rituálu aj u Jána Nidera (1380 – 1438), teológa nemeckého pôvodu, člena Rádu kazateľov, autora prvého uceleného diela venovaného systematickému pojednaniu o čarodejnických prejavoch a aktivitách s názvom *Formicarius* (1435 – 1437). Obrad sa musí vykonávať na poli pod šírou oblohou, kde sa na úvod vzyva vodca všetkých démonov s prosbou, aby zoslal na zem jedného zo svojich posluhovačov. Keď

¹⁹ MOLITORIS, *De lamiis et phitonicis mulieribus* (1489), f. c3^r.

²⁰ Tamže.

²¹ Tamže.

²² NYDER, *Formicarius* (1602), s. 349.

²³ VOGEL, *Il peccatore e la penitenza nel medioevo* (1988), s. 176. Pozri viac: KATRENIČOVÁ, *Striga – antihrdinka penitenciálu Burcharda z Wormsu* (2021), s. 86–100; KATRENIČOVÁ, *Medieval penitential and nature of women's sins* (2020), s. 25–36.

²⁴ INSTITORIS, *Malleus maleficarum* (1494), II, 4.

zostúpi na pole, obetuje sa mu čierna sliepka a vyhodí sa vysoko do vzduchu. Démon ju príjme a hneď na to udrú prvé blesky a spustí sa lejak.²⁵

2. Ochrana pred búrkou

Ku kúzlam a zaklínaniam viažucim sa k počasiu môžeme priradiť aj tie s ochranným charakterom, ktorých cieľom bolo búrku nie privolať, ale odvrátiť. O možnosti takéhoto konania vydal príklad sám Ježiš Kristus, ktorý utíšil búrku i vietor na mori.²⁶ Rovnako bosorky dokázali svojimi magickými úkonmi búrku nielen privolať, aby zničili a poškodili svojich nepriateľov, ale aj odohnať.

Vzácný príklad takéhoto odvracania nešťastia v podobe ničivej sily búrky nachádzame v inkvizičnom procese z jesene roku 1459 so siedmimi bosorkami vo francúzskom mestečku Grésivaudan, z ktorých jedna sa priznala k tejto schopnosti a podrobne popísala priebeh tohto rituálu.²⁷ Išlo o staršiu ženu, vdovu po dvoch manželoch, ktorá bola známa svojimi liečiteľskými schopnosťami a vyfukovaním ohňa, ktorý spálil všetky choroby. Rovnako, ako sama priznala, disponovala mocou odvracať búrky pomocou nasledujúcej modlitby:

Panna Mária na výsostiach česala svojho malého syna a hľadela z výšky dole. Tam hore, nad tými troma borovicami, uvidela troch diablov nesúcich kamene na zničenie celého sveta. Nahlas vykrikla až sa náš Pán Ježiš Kristus otočil a povedal: „Mária, matka moja, čože tak plačete?“ „Dobrý synu, Ježišu Kriste, mám prečo plakať: sedela som na výsosti, z výšky som zhliadla a pozrela dole a zbadala som nad týmito troma borovicami troch diablov nesúcich biele kamene na zničenie celého sveta.“ „Mária, moja drahá matka, neodvrátili ste ich?“ „Drahý synu, Ježišu Kriste, buď pochválený za tieto slová. Odvrátim ich chlebom, soľou a semenom, ktorým som od teba oťarchavela.“ Teraz, vráť sa, búrka, k tým vysokým skalám, kde neklíči obilie ani hrozno, kde nie je žena, ani dieťa, kde nie je ani sliepka, ani kohút nespieva. V mene Otca i Syna i Ducha Svätého. Amen.²⁸

²⁵ NYDER, *Formicarius* (1602), s. 358: *Primo verbis certis in campo principem omnium daemoniorum imploramus, ut de suis mittat aliquem, a nobis designatum percutiat, deinde veniente certo daemone, in campo aliquo viarum pullum nigrum immolamus, eundem in altum proiciendo ad aera, quo a daemone sumpto, obedit, et statim auram concitat, non semper in loca designata a nobis, sed iuxta dei viventis permissionem grandines et fulgura proiciendo.*

²⁶ Lk 8, 22–25.

²⁷ PARAVY, *Prière d'une sorcière du Grésivaudan pour conjurer la tempête* (1982), s. 67–71.

²⁸ PARAVY, *Prière d'une sorcière du Grésivaudan pour conjurer la tempête* (1982), s. 68: *Mare Maria se siet sus ses autes majestés, pignave son cruiss et regardet amont et regardet aval et lesus desus se los très pins, ele vit très enemis que portent pieres por tout le monde périr. El y gitiet ung si grant cri que notre segnor Jhesu-Christ arière tomat et dit : « Mare Maria que aves que onsi plores ? — Ben fil Jhesu crit, je ae ben de que plores. Je etien sus mes autes majestés et regardove amont et regardes aval et ae veu troys enemis su selos tre pin qui porten pierre blanche pour tout le monde périr. — E bella mare Maria, que ne les avevo conjura ? — Beau fil Jhesu crist, de que los auria ! Je conjura du pan et de la sal et de la crema de marde, de que fu tes enceinte ». « Or te vire lay tempete en celles autes roches ou pan ne vin ne croit, ne feme ne enfante, ne pol, ne jal ne chantet. In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen.*

Táto modlitba predstavuje oslávenú Pannu Máriu ako hlavného činiteľa pri odvracaní ničivej sily búrky. Spočíva na výsostiach, v nebi, spolu so svojim synom Ježišom Kristom, o ktorého sa s láskou stará a zároveň dohliada na svet, ktorý sa jej rozprestiera pod nohami. Ona svojim pozorným a zároveň láskavým pohľadom ako prvá zbadá blížiacu sa hrozbu, ktorú predstavujú diabli nesúci kamene na zničenie celého sveta. Prosí Ježiša o pomoc a povolenie zasiahnuť, aby odvrátila nešťastie, na ktoré používa chlieb, soľ a semeno. Ako vidieť, v tejto modlitbe dochádza k silnému synkretizmu kresťanstva s pôvodným prírodným náboženstvom uctievaním plodivú silu zeme. Mária búrku zaháňa a odvracia ju ďaleko od ľudských príbytkov do nehostinnej neobývanej krajiny, kde nespôsobí ľuďom ani škodu ani utrpenie.

Zaujímavosťou je aj skutočnosť, že sa búrka vyznačuje apokalyptickými rysmi, takými charakteristickými pre koniec stredoveku. Hrozba blížiaceho sa konca sveta je naznačená prítomnosťou diablov, ktorí sú jej hlavnými nositeľmi podobne ako v Jánovej Apokalypse.²⁹ Ozbrojení kameňmi sa snažia zničiť celý svet. Ich počet je takisto čisto symbolický. Sú traja ako protiváha k Svätej Trojici. V súlade s dobovou tendenciou, ako správne poukazuje francúzska medievalistka Pierette Paravyová, jedinou ochranu pred záhubou sveta predstavuje Máriina pokorná prosba, ktorú adresuje svojmu synovi v pozícii pomstiteľa. V modlitbe je Mária znázorňovaná v tradičnej pozícii matky, Bohorodičky, ktorá sa stará o svojho Syna, avšak hierarchia medzi ňou a jej Synom je plne zachovaná. Je to ona, ktorá musí prosieť svojho Syna o milosrdenstvo a ochranu pred nebezpečenstvom. Rovnako je to však jej láska, ktorá prinúti jej Syna vyhovieť jej prosbe.³⁰

Predstavená modlitba má aj obradný charakter. Podobne ako pri slávení omše, aj tu sa Kristovi prinášajú obetné dary, avšak nie chlieb a víno, ale chlieb so soľou. Pohanský a okultný ráz má už semeno, ktorým Mária oťarchavela. To vypovedá o pretrvávajúcom kulte plodnosti, ktorý sa cirkvi nepodarilo ani asimilovať ani odstrániť. Modlitba sa končí už tradičnou invokáciou k Svätej Trojici, ktorá zakončuje každý exorcizmus.

Podobný obrad odvracania ničivej sily búrky spomína aj Ján Nyder vo svojom diele *Formicarius*. Spojovacím prvkom je silné presvedčenie o apokalyptickom charaktere búrky a prítomnosti diabla ako hybnej príčiny jej vzniku. Jedinou ochranou pred takto vyvolanou búrkou a samotnými diablami vyslanými na zem, aby škodili ľuďom, je podľa presvedčenia čarodejníč účinná nasledovná modlitba: *Zaprisahávam vás, búrky a vetry pre tri božské kince, ktoré prebodli Kristove ruky a nohy, a pre štyroch svätých evanjelistov Matúša, Marka, Lukáša a Jána, aby ste rozpustené*

²⁹ Zjv 12, 12.

³⁰ PARAVY, *Priere d'une sorciere du Grésivaudan pour conjurer la tempeste* (1982), s. 89–70.

zostúpili do vody.³¹ Aj v tejto modlitbe možno badať synkretizmus kresťanstva a pohanského presvedčenia v moc číselnej symboliky. Pomoc tu majú zabezpečiť tri klince, v stredoveku veľmi obľúbená a vyhľadávaná relikvia, a štyria evanjelisti, ktorým cirkev podľa tradície vďačí za sprostredkovanie Ježišovho učenia a výrokov.

Záver

O stredovekých čarodejniciach sa na jednej strane verilo, že disponujú veľkou mocou, prepožičanou od samotného diabla, ktorou dokážu vplývať na prirodzený poriadok sveta a jeho zákony. Tieto oddané služobnice diabla totiž dokázali privolať alebo odvracať búrky, hromy a blesky. Rôznymi magickými rituálmi, zariekavaním a obetami dokázali privolať diabla, ktorý hnaný nenávisťou k ľuďom, vyhovel ženským prosbám a narúšal Boží poriadok sveta. Na strane druhej jestvovalo mnoho pochybností o takejto moci bosoriek, ktorá navyše odporovala tak pozorovaniu ako aj skúsenostiam. Nikdy sa však v týchto prípadoch nespochybňovala prítomnosť diabla ako hybnej sily týchto prírodných pohrôm a zodpovednosť žien bosoriek, ktoré ju svojou bezbožnou a bohorúhavou činnosťou vyvolali.

Abstrakt: Prírodné zákony a náhle zmeny počasia vzbudzovali od počiatku strach a údiv. Ich nevyspytateľnosť, nepredvídateľnosť, často ničivý charakter a neznalosť ich príčin, viedol ľudí ich zbožšteniu. Čarodejniciam bola tradične pripisovaná moc vplývať a meniť počasie. Tento skutok predstavoval veľký hriech a prestúpenie Božieho poriadku. Cieľom tejto práce je pomocou literárnej analýzy diel najvýznamnejších neskorostredovekých autorov venujúcich sa problematike čarodejníctva, Ulricha Molitorisa, Jána Nidera a Burcharda z Wormsu, preskúmať postoj stredovekých autorov k tomuto presvedčeniu, ktorý sa zdá byť ambivalentný. Na jednej strane boli presvedčení, že diabol má moc vplývať na nebeské telesá, ale túto moc má len prepožičanú od Boha. Na druhej strane pripúšťali, že diabol ako duchovná bytosť môže aj sama uvádzať do pohybu telesnú prirodzenosť. Podľa ich názorov ženy čarodejnice nemohli mať moc rozkazovať diablu meniť počasie alebo hýbať telesnými prirodzenosťami a preto nemohli priamo vplývať na počasie. To sa mohlo udiť len pomocou diabla, ktorý sám v tušení náhlejšej zmeny počasia vnukol bezbožným ženám túto skutočnosť rovnako ako aj rituál, ktorým ju mohli zdanlivo vyvolať.

Kľúčové slová: stredovek, čarodejnice, mágia, počasie, búrka

Literatúra

AUGUSTINUS, *De divinatione daemonum*, MPL 40.

INSTITORIS (KRAMER), Heinrich: *Malleus maleficarum*. [online]. Norimberg: Per Antonium Koberger Nurbergen, 1494. Dostupné na internete: <https://archive.org/details/9413083.nlm.nih.gov/page/n293/mode/2up>

KATRENIČOVÁ, Anabela: *Medieval penitentials and nature of women's sins*. In: Dialogo: Multidisciplinary journal, roč. 7, č. 1 (2020), s. 25–36.

³¹ NYDER, Formicarius (1602), s. 358. *Adiuro vos grandines, et ventos per tres Christi divinos clavos qui Christi manus et pedes perforarunt, et per quatuor evangelistas sanctos Mattheum, Marcum, Lucam, et Ioannem, ut in aqua resoluti descendatis.*

- KATRENIČOVÁ, Anabela: *Striga – antihrdinka penitenciálu Burcharda z Wormsu*. In: *Žena hrdinka: Zborník príspevkov*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2021. s. 86–100.
- MOLITORIS, Ulricus: *De lamiis et phitonicis mulieribus*. [online]. Reutlingen: Johann Otmar, 1489. Dostupné na internete: <https://archive.org/details/delamiisetphiton00moli/page/n7/mode/2up>
- NYDER, Joannes: *Formicarius*. Duaci: Ex Officina Baltazaris Belleri, 1602. 581. s.
- PARAVY, Pierrette: *Priere d'une sorciere du Grésivaudan pour conjurer la tempete (Proces d'Avalon, 1459)*. In: *Le Monde alpin et rhodanien. Revue régionale d'ethnologie*, roč. 10, č. 1-4 (1982), s. 67–71.
- Sväté Písmo Starého a Nového zákona*, Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 2001.
- VOGEL, Cyrille: *Il peccatore e la penitenza nel medioevo*. Torino: Editrice Elle di Ci, 1988, 328 s.

Mgr. et Mgr. Anabela Katreničová, PhD.
 Inštitút romanistiky
 Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove
 Ul. 17. novembra 1
 080 01 Prešov
 Slovensko
 anabela.katrenicova@unipo.sk

Qua arte argentum ab auro separatur? Odlučovanie striebra od zlata v dizertácii Štefana Čibu De montibus Hungariae (Trnava, 1714)¹

Jozef Kordoš

Trnava

Qua arte argentum ab auro separatur? The Process of Separating Silver from Gold in the Dissertation of Stephanus Csiba *De montibus Hungariae* (Tyrnaviae, 1714)

Abstract: In 1714, the University Press of the *Universitas Tyrnaviensis*, a Jesuit university founded in Trnava (Tyrnavia, Tyrnau, Nagyszombat) by cardinal Peter Pazmany in 1635, published a work entitled *Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae*. In line with contemporary practice, the work was published to honour a solemn graduation of the fresh *doctores* of the year held on 30th August 1714 in Trnava. The work therefore belongs to a specific complex of highly representative gratulatory works referred to as *gratulationes promotionum* (Promotionsschriften). It is also the last work ascribed to Stephanus Csiba SJ (1672, Kecskemét – 1719, Kosice), who, at the time, was already professor *emeritus* of philosophy at the *Universitas Tyrnaviensis*. In this work, Csiba presents a geological list of Hungarian mountains and brings forth his own theory of the genesis of mineral veins. The highly specialized account of the contemporary technology used to separate gold from silver in order to purify both gold and silver is given in the second chapter dedicated to the mining of silver in Hungary and the silver mines. A special institution called Scheidgaden had been in charge of the works that was located in the free city of Kremnica, the capital of the seven free mining cities of Hungary, but also in Banská Štiavnica, the second most important of these cities. The process of separating gold from silver included preparation of an acid (*aqua fortis*, i.e. Aqua Regia) that was made out of vitriol found in many of the Kremnica's gold mining shafts.

Keywords: Jesuit science, University of Trnava, natural history, mining engineering, Scheidgaden, Kremnitz

V roku 1714 vyšla v univerzitnej tlačiarňi (*typis academicis*) historickej Trnavskej univerzity nevelká knižka s názvom *Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae*, čiže Historicko-prírodovedná rozprava o horách Uhorska. Titulný list tejto dizertácie hneď po názve uvádza, že dielo vychádza „k vavrínom ovenčenej pocte“ (*laureato honori*) dvoch hlavných adresátov, ktorými sú slobodný barón z Bereňan a opäť od Blahoslavenej panny Márie v Poroszló Žigmund Jozef Beréni, člen Generálneho kolégia kňazstva Uhorského kráľovstva (*e C[ollegio] G[enerali] C[leri] R[egni] H[ungariae]*), a urodzený pán Ján Ambróz Peterffi, a pri „príležitosti ich vyznamenania najvyšším vavrínom filozofie a slobodných umení na živnej arcibiskupskej Trnavskej univerzite Spoločnosti Ježišovej“ (*dum in Alma Archi-Episcopali Societatis JESU UNIVERSITATE TYRNAVIENSI ... suprema*

¹ Štúdiá je výstupom z projektu KEGA č. 027TTU-4/2021 Filozofické diela z produkcie historickej Trnavskej univerzity (1635 - 1777) ako svedectvo pokrokového vedeckého myslenia v slovenskom milie v 18. storočí.

artium liberalium et philosophiae laurea insignerentur) im ho venovali „spolužiaci filozofi – novodoktori“² 30. augusta 1714. Tí sa rovnako ako „novodoktori – filozofi“ podpisujú aj pod úvodný dvojstranový predhovor.

Ďalšie meno, ktoré titulný list uvádza, je meno promotora, teda najvyššieho akademického hodnostára, ktorý promócie svojou účasťou zaštil, a tým bol Štefan Čiba SJ, vtedy *emeritus* a *senior* Filozofickej fakulty. V rokoch 1713 – 1714 Štefan Čiba SJ pôsobil na Trnavskej univerzite ako profesor filozofie,³ bol teda profesorom aj tejto poslednej triedy filozofie⁴ a jej čerstvých absolventov filozofov – novodoktorov, ktorí dizertáciu venovali prvým dvom menovaným urodzeným pánom, svojim spolužiakom. Práve preto ho možno s istotou považovať aj za jej autora,⁵ keďže autormi diel vydávaných pri príležitosti slávnostných promócií boli zvyčajne profesori tried, ktoré príslušný spis venovali čerstvým absolventom.⁶ Zaiste, v niektorých prípadoch je možné promočný spis považovať za kolektívny výtvor príslušnej triedy, možno však s istotou celkom vylúčiť, že by diela na takejto úrovni vznikali úplne bez zásahov profesora, alebo aspoň jeho priebežného vedenia a záverečnej redakcie. Skôr

² *Suprema artium liberalium et philosophiae laurea* predstavuje vlastne najvyšší titul vo filozofii a získať ho bolo možné len absolvovaním celých troch rokov štúdia filozofie. Titul sa nazýval aj doktorátom v tom prípade, že absolvent zostal pôsobiť na univerzite ako doktor v pozícii učiteľa. Cf. DROBĚNOVÁ, *Študenti a profesori* (2010), s. 170.

³ Cf. LUKÁCS, *Catalogus Generalis* (1987), s. 201, s. v. CSIBA, Stephanus, P. Viac o živote Štefana Čibu pozri KORDOŠ, *Tyrnavia crescens* (2019), s. 21.

⁴ O rok skôr, teda v prvom roku pôsobenia Štefana Čibu ako profesora filozofie na Trnavskej univerzite vyšla v Trnave podobná dizertácia (*Dissertatio historico-physica de admirandis Hungariae aquis*, Tyrnaviae 1713), ktorá je venovaná tým istým adresátom, v tom čase čerstvým bakalárom (*laureato honori ... Artium Liberalium et Philosophiae Baccalaureorum*), čiže absolventom druhého ročníka filozofie. Titul bakalára bolo možné získať už aj absolvovaním triedy logiky (teda po prvom roku štúdia filozofie), obyčajne však ovenčil „prvý vavrín filozofie“ (*prima philosophiae laurea*) absolventov na konci druhého ročníka (trieda *fyzikov*), keď získavali titul bakalár. Magistrami sa stávali po absolvovaní tretieho ročníka (trieda *metafyzikov*), keď ich „ovenčili najvyšším vavrínom slobodných umení a filozofie“ (*suprema artium liberalium et philosophiae laurea*). Cf. MARSINA, *Filozofická fakulta* (2012), s. 42–43. Štefan Čiba bol teda v rokoch 1713 – 1714 profesorom tej istej triedy, ktorá pod jeho vedením absolvovala najprv na bakalárskom stupni, o rok neskôr na magisterskom.

⁵ Ďalšie, rovnako anonymné diela, ktoré sa Čibovi (na základe rovnakých skutočností) pripisujú, sú historický epos o vzniku Trnavy *TYRNAVIA NASCENS sive Bela II. Rex Hungariae, cognomento Caecus, Tyrnaviae Conditor, grata Camoena celebratus* (Typis Academicis, Tyrnaviae 1706), súbor panegyrikov na významné osobnosti Trnavskej univerzity *TYRNAVIA CRESCENS sive quinque Ungariae antistitum de Urbe hac Academica, literisque praecipue meritorum gloriosa memoria panegyricce celebrata*, (Typis Academicis, Tyrnaviae 1707) a už vyššie zmienená dizertácia O podivuhodných vodách Uhorska (*Dissertatio historico-physica de admirandis Hungariae aquis*, Tyrnaviae 1713). Prvé dve jeho diela sú k dispozícii v modernom bilingválnom vydaní: Stephanus Csiba - Tyrnavia nascens = Štefan Čiba - Zrod Trnavy. Na vydanie pripravil a preložil Jozef KORDOŠ. Trnava: Filozofická fakulta TU 2011; KORDOŠ, Jozef: Tyrnavia crescens. Trnava: Filozofická fakulta TU 2019.

⁶ Cf. napr. ŠKOVIERA, *Páter Ján Kazi* (2009), s. 19–21.

– a to je prípad aj tejto dizertácie – sa ukazuje, že študenti zrejme mohli na tvorbe takéhoto diela participovať v rámci didaktického procesu.

Spis tvorí šesťnásť kapitol. V prvých šiestich sa autor zaoberá postupne „horami“, v ktorých sa ťaží zlato, striebro, meď, železo, ortuť a olovo, potom venuje ďalších šesť kapitol rôznym minerálom, horninám, drahým či určitým spôsobom špecifickým kameňom uhorských hôr, ako napr. lapis lazuli, masikot, magnet, sol' či mramor. V trinástej kapitole sa jeho pozornosť obracia k jaskyniam uhorských hôr, v štrnástej uvádza hory a vrchy, v ktorých sa rodí vinič, v pätnástej prináša výklad o ojedinelých druhoch živočíchov, ktoré žijú v horách Uhorska, a rozpravu uzatvára šesťnástou kapitolou o najvyšších karpatských (teda tatranských) štítoch.

Z prehľadu obsahov jednotlivých kapitol sa ukazuje, že rozprava sa nezaobrá len baníctvom a ťažbou kovov, minerálov či nerastných surovín, ale priestor dostávajú aj niektoré ďalšie prírodovedné odbory ako zoológia, speleológia či ampelológia, pričom nemožno zamlčať, že celkový geografický náčrt súvekeho Uhorska autor zhrnul v predslove knihy. Napríklad v XV. kapitole o ojedinelých živočíchoch uhorských hôr sa väčšina priestoru venuje menšiemu živočíchu, ktorého „pred niekoľkými rokmi“ chovali v zajatí v jezuitskom kolégiu v Levoči, pričom máme zjavne k dispozícii jeden z najstarších dosiaľ známych opisov svišta tatranského.⁷

Rôzne špecializované opisy sa objavujú priebežne v jednotlivých kapitolách, často predovšetkým vo forme odpovedí na rôzne (odborné) otázky spojené s preberanou problematikou, ktoré v jednotlivých kapitolách dizertácie nasledujú vždy za hlavným výkladom. Ako príklad dobre poslúži hneď prvá otázka k výkladu v prvej kapitole O zlatonosných baniach, ktorá znie „Akým spôsobom vzniká v útrobach hôr zlato a ostatné kovy?“ V odpovedi autor dizertácie vychádza z teórie „podľa Filozofa v tretej knihe Meteorologiky, v poslednej kapitole,“ že v útrobach zeme sa vplyvom horúčavy dávajú do pohybu vlhké výpary, ktoré následne stúpajú cez kamenie ležiace nad nimi, zafarbiajú ho a prilievajú naň. Vplyvom jeho intenzívneho chladu sa zrážajú dovedna tak, že sa zároveň zrastajú s väčšinou suchých zemských častíc a vytvárajú akoby rosu, či inovať, na ktorú ďalej vplýva a pôsobí chlad a ktorej pod ňou ležiaca hornina poskytuje stále nové výpary. Rosa či inovať takto ďalej rastie a viac a viac sa zahusťuje a tuhne, kým sa z nej nestane kov.⁸ Aké kovy vznikajú, závisí priamo od zeme, s akou sa výpary miešajú a spájajú – ak napríklad výpary preniknú na miesta, kde je

⁷ Názov živočicha sa v rozprave neuvádza, podľa opisu ho však možno s istotou považovať za svišta. Cf. KORDOŠ, *Trnavská historicko – prírodovedná rozprava* (2022), s. 44–45.

⁸ *Modum generationis metallorum ad mentem Philosophi Libro 3. Meteorologicorum capite ultimo a Peripateticis sic explicari: Intra terrae viscera excitantur vi caloris exhalationes humidae, quae ascendentes in suprapositos lapides impingunt et adhaerescunt, atque eorum intenso frigore constipantur ita, ut una cum pluribus corpusculis terreis et siccis concrecant ad modum roris ac pruinae, quae continuante suam actionem frigore et subjecta minera novos halitus subministrante crescit ac magis magisque densatur ac duratur, donec formetur in metallum. De Montibus Hungariae, s. 13.*

zem jemná, čistá a vlhká, a spoja sa s ňou, vzniká zlato, ak sa naopak spájajú so zemou nečistou a chladnou, vzniká olovo, atď.⁹ Ako zdroj sa tu uvádza dielo Atanáza Kirchera *Magnes sive de arte magnetica opus tripartitum*. Porovnanie s danou pasážou v Kircherovom diele¹⁰ ukazuje, že trnavská dizertácia uvádza Kircherov výklad v skrátenej a zjednodušenej forme, pričom ho zasadzuje do celkom nového kontextu, v zásade však možno konštatovať, že trnavská dizertácia neprináša nový, ani vlastný či iný pohľad na vznik kovových rúd ako Kircher.¹¹

Pomerne špecializovaný opis obsahuje aj druhá kapitola venovaná striebrom nosným horám Uhorska. Keďže striebro sa obyčajne vyskytuje spoločne so zlatom v zmiešaných žilách a autor dizertácie, ako sám hovorí, v celom Uhorsku nepozná takú baňu, v ktorej by sa ťažilo len striebro,¹² v rámci zrydzovania kovov a získavania čistého zlata či striebra bolo nutné čisté formy oboch kovov od seba oddeliť. Výklad možno rozdeliť na dve časti, z ktorých prvá sa venuje výrobe lúčavky kráľovskej (*aqua fortis, sive separatoria*), druhá procesu odlučovania zlata od striebra jej prostredníctvom. Autor dizertácie uvádza, že odlučovanie sa robí v Banskej Štiavnici a Kremnici *per artem pyrotechnicam*,¹³ neuvádza však, že na to existovala

⁹ ... *si exhalatio, seu vapor ille vi ignis subterranei ... ad talia loca deveniant, ubi est terra subtilis, pura et humida, implet poros ejus et juncta illi terra aurum efficitur, si vero veniat ad loca impura et frigida, fit plumbum, ...* De Montibus Hungariae, s. 14.

¹⁰ KIRCHERUS, MAGNES (1641), s. 626. Kircherov výklad sa na tomto mieste zaoberá „výparmi, ktoré všetko vytvárajú“ (*vapor παντόμορφος*), pričom tieto výpary, ktoré nie sú vlastne ničím iným než zmesou vlhkosti a vzduchu, označuje za prvotnú hmotu kovov (*prima metallorum materia*). Tieto výpary sa uvádzajú do pohybu v útrobach zeme tak, že podzemný oheň (*ignis subterraneus*) ich rozpáli a oni potom prenikajú rôznymi priechodmi v zemi ako cez sifóny. Treba tiež podotknúť, že Kircher sa k tejto problematike dostáva v rámci výkladu o magnetizme zmiešaných látok, pričom magnetickú silu považuje za tú, ktorá drží pokope elementy zmiešané a tak vlastne aj celý vesmír (*...Magnetica catena ... omnes res ita arcte sibi invicem connectuntur, ut etiamsi contrariarum sint qualitatum, in unum tamen latente quodam rerum omnium consensu Magnetico coeant.*)

¹¹ Podľa autorov História geológie na Slovensku Čiba v *Rozprave o horách Uhorska* okrem iného formuluje vlastnú teóriu vzniku rudných žíl, ktorá mala byť neskôr odmietnutá zástancami neptunistickej teórie Abrahama Gottloba Wernera. Okrem toho „práca neprináša výsledky Čibovho vlastného terénneho výskumu, ale je kompiláciou starších literárnych rozpráv a teórií (predovšetkým Aristotela, Atanasia Kirchera, Žigmunda Herbersteina, Jána Cuspiniana a A. G. Wernera).“ Cf. GRECU, P. a kol., *História geológie na Slovensku* (2002), s. 112.

¹² ... *Argentum, quod e plerisque Montibus Hungariae, e quibus aurum, simul effoditur, neque enim, quod sciam, fodina tota Hungaria est, quae solum argentum proferat, sed auro semper huius minera miscetur ...* De Montibus Hungariae, s. 24.

¹³ Čo si pod touto „pyrotechnickou vedou“ máme predstaviť, pomôže aszda najlepšie ozrejmiť jej stručná takmer súveká charakteristika, ktorú uvádza vo svojom diele *Commentariorum in sublimis Philosophi et incomparabilis Viri Petri Severini Dani Ideam medicinae philosophicae propediem proditorum Prodromus* škótsky lekár Willielmus Davisson. *Ars Pyrotechnica* sa nazýva tiež *Chemia* a jej znalosť je súčasťou prastarej múdrosti, pretože „poučuje o spôsobe rozdeľovania toho, čo je zmiešané, prostredníctvom ohňa, keďže oheň je pre nás hlavným činiteľom, ktorý rozvážuje a rozdeľuje zmiešané

špeciálna dielňa (*Scheidgaden*, lúčobňa), ktorá bola súčasťou kráľovskej komory a na jej čele stál špeciálny komorský úradník (*Obergoldscheider*, hlavný odlučovač zlata):

„Toto odlučovanie striebra od zlata pyrotechnickou metódou sa vykonáva v Kremnici a Banskej Štiavnici pomocou kyseliny, ktorú volajú lúčavka, a je to vskutku podivuhodné a úžasné divadlo. Kardinál Ptolemaeus¹⁴ v Špeciálnej prírodovednej dizertácii o neživých zmesiach, č. 5 o kovoch poučuje, že táto kyselina sa pripravuje z chalkantitu,¹⁵ resp. vitriolu,¹⁶ alumu¹⁷ a soli dusíka. Píše sa, že v uhorských banských mestách sa vyrába z banského zväpenateného vitriolu týmto spôsobom: vyťaží sa zem, ktorá obsahuje vitriol. Tú vhodia do kadí, zalejú čistou vodou, ktorá zo zeme vytiahne a naviaže vitriol a potom sa varí v širokých olovených kadiach, kým sa z nej vitriol nevylúči. Potom sa vyleje do pece na to pripravenej a sotva sa rozpustí, trošku sa zmierni oheň, aby nadobudol konzistenciu asi ako kaša uvarená z múky. Keď potom dozreje, nechá sa vytiect' na rovnú plochu a rozdeľuje sa železnou palicou na kúsky ako pasta. Keď napokon vychladne, zhrnie sa dokopy a drví sa na prach a z tohto prachu sa v alembiku¹⁸ destiluje pyrotechnickou metódou do druhej nádoby. Tak vzniká kyselina, alebo lúčavka.“¹⁹

(...dicimus autem hanc sapientiam cognitionem Artis Pyrotechnicae continere et ob id, quod Ars Pyrotechnica per ignem doceat modum dissolutionis mixti, quia ignis praecipuum est agens, qui nobis mixtum deligat et dissolvit... DAVISSONUS, *Commentariorum ... Prodrum* (1660), s. 19.

¹⁴ Kardinál Giovanni Battista Tolomei SJ (Florenca, 1653 – Rím, 1725), odkazuje sa tu na jeho dielo *Philosophia mentis et sensuum secundum utramque Aristotelis methodum pertractata metaphysice et empirice a Joanne Baptista Ptolemaeo Societatis Jesu*. In Romano Collegio, Romae MDCXCVI, ex typographia Reuerendae Camerae Apostolicae. Citovaná pasáž sa nachádza v časti nazvanej *De scientia rerum naturalium, Physica Particularis de Mixto Inanimi, dissertatio V. de metallis, de aqua forti et regia*, s. 560.

¹⁵ Chalkantit je modrá skalica.

¹⁶ Pod pojmom vitriol sa v 18. storočí rozumel síran meďnatý (modrá skalica), železnatý (zelená skalica), alebo zinočnatý (biela skalica). Na prípravu lúčavky sa bežne používala hlavne biela skalica. Cf. KIANIČKA, *Poznámkový aparát* (2018), s. 187 v pozn. č. 145.

¹⁷ Kamenec.

¹⁸ Alembik je starší destilačný prístroj zložený z dvoch nádob spojených trubicou.

¹⁹ *Haec separatio argenti ab auro peragitur per artem pyrotechnicam Schemniczii et Cremniczii beneficio aquae fortis, quam separatoriam vocant, mirabili prorsus et jucundo spectaculo. Aquam fortem Cardinalis Ptolemaeus in Physicae particularis de Mixto inanimi Dissertatione 5. de metallis docet fieri ex chalchanto, seu vitriolo, alumine et sale nitro. In montanis vero Hungariae Civitatibus scribitur illam ex vitriolo montano calcinato hac ratione praeparari: Effoditur terra, quae copiam vitrioli in se continet. Hanc in cados injiciunt et aquam fontanam superfudunt, haec ex terra extrahit et attrahit vitriolum, quae deinde coquitur in lebetes plumbeo crasso, donec subsidat vitriolum, tum in fornacem ad id praeparatam injicitur, ubi primum dissolvitur, mox remoto paulum igne condensatur, ut fiat instar pultis ex farinella decoctae, dein ubi maturuerit, permittitur effluere in planum ac stylo ferreo dividitur in frusta instar smigmati. Denum ubi refrigeratum est, collectum contunditur in pulverem, ex quo pulvere per alembicum arte pyrotechnica in alterum vitrum per retortum transmittitur et inde est aqua fortis, seu separatoria. De Montibus Hungariae, s. 29–30.*

Pokiaľ ide o proces výroby lúčavky z vitriolu, treba hneď na tomto mieste upozorniť, že máme k dispozícii aj iný jeho, navyše takmer súčasný opis, ktorý určite nebol v našich krajinách neznámy. Jeho autorom bol nizozemský cestovateľ Jakob Tollius,²⁰ lekár a vynikajúci filológ, ktorý svoju cestu po slovenských banských mestách podnikol na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov 17. storočia a podrobne ju opísal vo svojom V. liste z ciest. Tolliove *Listy z ciest (Epistolae itinerariae)* vydal až po smrti autora r. 1700 H. Ch. Henninius, teda o 14 rokov skôr, ako vyšla trnavská dizertácia, a práve toto vydanie hojne využíval a citoval vo svojom opise Tekovskej stolice Matej Bel, ktorý zhruba o polstoročie neskôr cituje vo svojom výklade o kremnickej komore, konkrétne o jednotlivých kremnických zlatonosných šachtách takmer doslovne aj Tolliovo očité svedectvo o spracovaní a varení (bieleho) vitriolu na výrobu lúčavky: „O tom, ako prebiehalo, nás nepoučí nik lepšie ako TOLLIIUS. V popoludňajších hodinách, hovorí, som bol svedkom spracovania bieleho vitriolu, ktorý sa získava zo zlatej bane najbližšieho vrchu (po nemecky sa volá Berg). Tamojšia ruda, alebo skôr žila, je chudobná, vyvára sa v olovených hrncoch alebo nádobách celkom štrnásť dní na lúh, ktorý sa vylieva do drevených kadí a samovoľne tuhne. Potom sa vhadzuje do pecí, ktoré zo všetkých strán aj zhora rozpaľuje oheň, taví sa na tekutinu, vypúšťa sa a predtým, ako opäť stuhne na kameň, delí sa na kúsky veľkostí rovné dlani. Takto pripravený vitriol sa nazýva žihaný a na povrchu je sfarbený belavo, vnútornú skladbu má šedú. Štiavničania do žihaného vitriolu, ktorý roztrhajú a rozdrvia na menšie časti, pridávajú draselný liadok a pripravujú roztoky svojich lúčaviek, aby ich pomocou získali zlato ukryté vo svojom striebre.“²¹ K Tolliovmu opisu Bel dopĺňa ešte niekoľko vlastných informácií, že „donedávna sa tento lúh pripravoval v štyroch olovených varných nádobách, šesť stôp dlhých a širokých v priemere dve, s objemom dvanásť okovov. Rovnaký bol aj počet pecí, v ktorých sa vyvarený a stuhnutý vitriol tavil. Varné nádoby však musia byť olovené, pretože železné alebo medené by lúh rozožral skôr, než by sa mohli dokončiť práce. O ne sa vtedy na vlastné náklady starala Štiavnická komora. Tí, ktorí si sami o sebe myslia, že výnimočne rozumejú chemickej vede, tvrdia o usadenine z tohto lúhu, ktorá sa vytvára na úplnom dne varnej nádoby, že je nesmierne užitočná ... Inak toto je zaiste vitriol, o ktorom rozprával vyššie citovaný TOLLIIUS, keď prísne a zásadne odporúčal uprednostňovať pred ním z rozličných príčin iný, rovnako prirodzene sa vyskytujúci.“²²

²⁰ Jakob Tollius (1633 – 1696) napísal o svojich cestách cestopis vo forme listov, z ktorých každý niekomu adresoval, je ich dovedna šesť a vyšli knižne pod názvom *Listy z ciest* v Amsterdame v roku 1700 až po autorovej smrti. Jeho podrobný životopis KOLDEWEY, *Tollius* (1894), s. 423–427. Najbližším zdrojom informácií o Tolliovi, jeho diele a živote je predovšetkým *Prologus ad lectores*, ktorý napísal vydavateľ Tolliových listov H. Ch. Heninnius a vydal v úvode *Epistolae itinerariae*.

²¹ TOLLIIUS, *Epistola V.* (1700), s. 178 = BEL, *Notitia Hungariae IV* (1742), s. 201.

²² Bel tu odkazuje na vlastný predchádzajúci výklad o šachte Kribanus, v ktorom cituje iné miesto z Tolliovho V. listu. Tollius v ňom rozpráva o bližšie neurčenej šachte s bohatým náleziskom vitriolu rôznych farieb, ktorý je podľa neho na výrobu lúčavky oveľa vhodnejší ako v Kremnici bežne používaný biely vitriol.

Výklad trnavskej dizertácie pokračuje ďalej opisom procesu oddeľovania striebra od zlata pomocou lúčavky: „Touto kyselinou sa striebro od zlata odlučuje nasledujúcim spôsobom: Striebro, ktoré v sebe má prímies zlata, sa roztaví a roztavené sa vyleje do kade s vodou za miešania vody v kadi drevenou palicou, čím sa striebro rozdelí na menšie časti. To sa potom v presne stanovenej váhe vloží do guľatej sklenenej nádoby s takým hrdlom, aby sa dal doňho vložiť sklenený tubus, ktorý sa podľa tvaru nazýva retortum. Vtedy sa zaleje lúčavkou a postaví sa na oheň, nasadí sa retortum a prenáša sa do druhej nádoby s rovnakým tvarom. Každý z koncov retorta, ktoré sa vkladajú do hrdiel obidvoch sklenených nádob, je lemovaný jemnou hrnčiarskou hlinou, aby nič neuniklo. Po určitom čase sa skvapalnené striebro vplyvom ohňa prenáša do druhej nádoby, ktorá sa nazýva prijímač, a akoby prekvapkáva. V prvej nádobe zostáva len zlato vo forme veľmi jemných prachových častíc, a je to čisté zlato. Striebro sa však opäť zráža a vzápätí sa vyvára v špeciálnom ohnisku vybavenom najjemnejším pieskom tak dlho, kým nedozrie a nezahusť sa. Nie je vôbec nepríjemné na pohľad, že striebro, keď dostatočne zhustne, začne živo vriieť ako olej a stúpať a odlučovač musí byť v pohotovosti, aby neprerazilo von, a nakvapkať niekoľko kvapiek z lojovej sviečky. Keď to spraví, tá búrka celkom pomínie, zmes pozvoľna nadobúda bielu farbu a napokon stuhne. A pretože sa zo skla nedá vybrať, nádoba inak s hodnotou pol toliara sa musí rozbiť. Toľko o odlučovaní striebra od zlata podľa spoľahlivého výkladu muža, ktorý je v banských záležitostiach zbehlý a tento proces dôkladne odsledoval. Ako sa striebro odlučuje od medi, uvedieme nižšie v nasledujúcej kapitole.“²³

Hoci Tolliov výklad (a aj Belov) možno považovať za určitú paralelu k opisu výroby lúčavky z vitriolu, pokiaľ ide o odlučovanie striebra od zlata, obaja (Tollius aj Bel) o ňom mlčia, resp. Bel ho uvádza len ako náplň práce komorského úradníka Ober-

²³ *Hac autem aqua separatur aurum ab argento modo sequenti: Argentum habens sibi admixtum aurum liquatur et liquatum cado aqua repletum infunditur movente uno aliquo aquam baculo ligneo sicque argentum in partes minores dividitur. Istud in certo pondere imponitur in vitrum globosum cum collo, ut capiat tubum vitreum, qui a figura retortum appellatur, tum superfunditur aqua fortis et foco imponitur appposito deinde retorto in vitrum aliud ejusdem cum priori figurae transmittitur. Utraque autem pars retorti, qua secundum collum duobus his vitris committitur, subtili argilla circumlinitur, nequid expiret, et tum intra certum tempus argentum in aquam versum subjecto igne traducitur in aliud vitrum, quod recipiens vocatur, quasi distillatum. In primo vitro manet solum aurum in minutissimos pulveres redactum illudque est purum aurum, argentum vero rursus coagulatur, mox in eodem foco, qui delicatissimis arenis instructus est, excoquitur tamdiu, donec maturescat et condensetur argentum. Illud visu non injucundum, quod postquam jam satis coagulatum est argentum, incipiat tamquam oleum viride bullire et ascendere et ne erumpat, separator argenti debet esse in promptu et ex candela sevice guttas aliquot instillare, quo facto statim tempestas illa sedatur paulatimque album colorem induit ac tandem induratur. Et quia excipi e vitro non potest, vitrum medio Imperiali alias aestimatum confringere necesse est. Haec de separatione argenti ab auro ex fideli relatione Viri in montanis multis annis versati et haec accurate observantis.* De Montibus Hungariae, s. 30–31.

Cimentierer („predstavený lučbárov,“ alebo „hlavný lučbár“),²⁴ Tollius len, keď rozpráva o príprave lúčavky a o tom, že zlato možno získať aj z vitriolu v rámci procesu prípravy lúčavky. Kvalitnejší vitriol podľa neho tiež obsahuje zlato a pri varení vitriolového lúhu zlato obvyčajne zostáva v zemitom zvyšku, ktorý počas varenia vzniká (*caput mortuum*). Kvalitnejší vitriol má však podľa Tollia obsahovať aj tzv. výparové zlato (*volatile aurum*), „aké sa uvoľňuje do destilačného prijímača vedno s výparmi, aj keď sa zlato oddeľuje od striebra...“²⁵

Tollius, samozrejme, mohol byť svedkom prípravy lúčavky a Bel mohol doplniť informácie o procese na základe toho, čo mu poskytli jeho vynikajúce kremnické kontakty,²⁶ ani taký vážený a vzdelaný cestovateľ ako Tollius však zaiste nemohol získať podrobné informácie o procese a technológii odlučovania striebra od zlata, resp. zrýdzovaní zlata a striebra, pretože boli výrobným tajomstvom kremnickej mincovne.²⁷ Tým sa dostatočne vysvetľuje aj fakt, že trnavská dizertácia uvádza ako svoj zdroj informácií „výklad muža, ktorý je v banských záležitostiach zbehlý a tento proces dôkladne odsledoval.“ Technológia odlučovania však predsa len bola zaznamenaná a zachovala sa nám v rukopise z r. 1768, ktorý je uložený v okresnej pobočke Rumunského národného archívu v Kluži. Práca je napísaná v nemčine, má 38 strán a 15 obrázkov a jej autorom bol Matej Scarwuth, ktorý od roku 1767 (zrejme až do svojej smrti r. 1802) pôsobil ako hlavný lučbár v Kremnici.²⁸

Už len skutočnosť, že Scarwuthova práca potrebuje na dôkladný opis technologických postupov odlučovania 38 strán, umožňuje celkom jednoznačne uzatvoriť, že výklad v trnavskej dizertácii nemožno považovať za rýdzo technický, ale skôr informatívny, ktorý len veľmi schematicky naznačuje, ako proces odlučovania prebieha. Hoci štýl je vecný a autor dizertácie sa vyjadruje jasne, v porovnaní so špecializovaným a o niečo mladším opisom Scarwutha pôsobí skôr ako heslovité zhrnutie či náčrt problematiky, aký je charakteristický skôr pre učebný text než pre odbornú publikáciu. Za takúto charakteristiku trnavskej historicko-prírodovednej dizertácie sa prihovára aj skutočnosť, že práca je kompiláciou iných diel (ako sme ilustrovali vyššie na príklade údajne Čibovej vlastnej teórie vzniku rudných žíl), v neposlednom rade o tom môže svedčiť aj jazyk, ktorý je pomerne jednoduchý a ani v takých technických opisoch, ako je odlučovanie striebra od zlata, sa celkom nevyhne metaforickému vyjadreniu istých skutočností – mám na mysli opis situácie, keď

²⁴ Bel doslava hovorí, že „do poľa jeho pôsobnosti spadá starostlivý dohľad nad lučbárskymi prácami, pri ktorých sa čistí zlato a striebro,“ BEL, *Notitia Hungariae IV* (1742), s. 196.

²⁵ TOLLIVS, *Epistola V.* (1700), s. 175; miesto cituje aj BEL, *Notitia Hungariae IV* (1742), s. 199.

²⁶ KIANIČKA, *Bel a Kremnica* (2018), s. 40–42.

²⁷ Cf. KIANIČKA – WOLLMANN, *Lúčenie zlata* (2004), s. 141–142.

²⁸ Moderné vydanie aj so slovenským prekladom KIANIČKA – WOLLMANN, *Lúčenie zlata* (2004), s. 144–165; reprodukcie pôvodných kresieb z rukopisu s. 169–171. O Scarwuthovi, jeho živote a iných aktivitách BALÁŽOVÁ, Von den „Naturalia“ (2017), s. 28–37.

odlučovač nakvapká do búrlivo vriacej zmesi niekoľko kvapiek loja zo sviečky a „keď to spraví, tá búrka celkom pomíne...“ Práve chápanie metafory v modernej lingvistike či kognitívnej vede poukazuje na to, že metafora sa celkom bežne a pravidelne používa na sprostredkovanie technického jazyka, predovšetkým v situáciách, keď je potrebné s ním oboznámiť neodborníkov, teda napríklad keď učiteľ vysvetľuje odbornú látku študentom.²⁹

Literatúra

Pramene

BELLIUS, Matthias: *Notitia Hungariae novae Historico Geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima Hungariam Cis-Danubianam, Altera Trans-Danubianam, Tertia Cis-Tibiscanam, quarta Trans-Tibiscanam, universim XLVIII. Comitatus Designatam expromit*. Tomus IV. Viennae Austriae: Typis Johannis Petri van Ghelen, 1742.

Csiba, Stephanus - Tyrnavia nascens = Štefan Čiba - Zrod Trnavy. Na vydanie pripravil a preložil Jozef Kordoš. Trnava: Filozofická fakulta TU, 2011.

DAVISSONUS, Willielmus: *Commentariorum In Sublimis Philosophi Et Incomparabilis Viri Petri Severini Dani Ideam Medicinae Philosophicae Propediem Proditorum Prodromus*. Hagae – Comitibus, Ex Typographia Adriani Vlacq, 1660.

KIRCHERUS, Athanasius: *Magnes sive de arte magnetica opus tripartitum*. Sumptibus Hermanni Scheus sub signo Reginae. Romae ex Typographia Ludouici Grignani, MDCXLI.

TOLLIUS, Jacobus: *Epistolae itinerariae ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletiae, digestae, annotationibus, observationibus et figuris adornatae*. Cura et studio Henrici Christiani Henninii. Amstelaedami typis Francisci Halmae typographi sub signo Constantini Magni, MDCC.

Sekundárna literatúra

BALÁŽOVÁ, Barbara: *Von den „Naturalia“ zum „Theatrum Machinarum.“ Barocke Handsteine aus den mittelslowakischen Bergbaustädten*. In: *Opuscula Historiae Artium*, Roč. 66, č. 1 (2017). Seminář dějin umění, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, s. 20–43.

CAMERON, Lynne: *Metaphor and Talk*. In: *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Raymond W. Gibbs, Jr. (ed.) Cambridge: Cambridge University Press 2008. s. 197–211.

DROBĚNOVÁ, Zuzana: *Študenti a profesori*. In: *Dejiny Trnavskej univerzity 1635 – 1777, 1992 – 2010*. Jozef Šimončík – Alžbeta Hološová (eds.) Trnava, Typi Universitatis Tyrnaviensis 2010, s. 157–179.

GRECULA, Pavol a kol.: *História geológie na Slovensku*. Zväzok I, Bratislava, 2002.

KIANIČKA, Daniel Haas: *Poznámkový aparát*. In: BEL, Matej/ BELIUS, Matthias: *Dejiny mesta Kremnica / Historia urbis Cremnitziensis*. Edične pripravil Daniel Haas Kianička, edícia latinského textu a preklad Jozef Kordoš. Kremnica: NBS – Múzeum mincí a medailí 2018, s. 162–218.

KIANIČKA, Daniel Haas: *Matej Bel a Kremnica*. In: BEL, Matej/ BELIUS, Matthias: *Dejiny mesta Kremnica / Historia urbis Cremnitziensis*. Edične pripravil Daniel Haas Kianička, edícia

²⁹ CAMERON, *Metaphor and Talk* (2008), s. 206.

- latinského textu a preklad Jozef Kordoš. Kremnica: NBS – Múzeum mincí a medailí 2018, s. 11–48.
- KIANIČKA, Daniel – WOLLMANN, Volker: *Lúčenie zlata a striebra v kremnickej mincovni v 18. storočí*. In: HUNKA, Ján (ed.): Slovenská numizmatika XVII. Nitra: Archeologický ústav SAV; Spoločnosť Antona Točíka, Národný numizmatický komitét 2004. s. 139–171.
- KOLDEWEY, Friedrich: *Tollius, Jakob*. In: Allgemeine Deutsche Biographie 38 (1894), s. 423–427. Dostupné na internete: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124188826.html#adbcontent> [29. 5. 2019].
- KORDOŠ, Jozef: *Trnavská historicko – prírodovedná rozprava o horách Uhorska*. In: Tyrnavia erudita III/Vzdelaná Trnava 3. Kultúrohistorické aspekty vzniku trnavských tlačí a ich autorov. Eds. Erika Juríková a Jozef Kordoš. Trnavská univerzita v Trnave, Mesto Trnava 2022, s. 44–45.
- KORDOŠ, Jozef: *Tyrnavia crescens*. Trnava: Filozofická fakulta TU, 2019.
- LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551 – 1773)*. Pars I. A – H. Romae, 1987.
- MARSINA, Richard: *Filozofická fakulta starej Trnavskej university 1635 – 1777*. In: Alžbeta Hološová a kol.: Trnavská univerzita vo svetle dejín. Kraków – Trnava, 2012. s. 38–51.
- ŠKOVIERA, Daniel: *Páter Ján Kazi zo Spoločenosti Ježišovej a jeho Stará a nová stoa*. In: Kazi, Joannes/ Kazi, Ján: *Stoa vetus et nova/Stará a nová stoa*. Na vydanie pripravil a preložil Daniel Škoviera. Trnava: Filozofická fakulta TU, 2009, s. 9–65.

Abstrakt: V roku 1714 vydala trnavská univerzitná tlačiareň pri príležitosti slávnostnej promócie magistrov filozofie a slobodných umení dielo s názvom *Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae*, čiže Historicko-prírodovedná rozprava o horách Uhorska. Spis tvorí šestnásť kapitol, v prvých šiestich sa autor zaoberá postupne „horami“, v ktorých sa ťaží zlato, striebro, meď, železo, ortuť a olovo, potom venuje ďalších šesť kapitol rôznym minerálom, horninám, drahým či určitým spôsobom špecifickým kameňom uhorských hôr, ako napr. lapis lazuli, masikot, magnet, soľ či mramor. V trinástej kapitole sa jeho pozornosť obracia k jaskyniam uhorských hôr, v štrnástej uvádza hory a vrchy, v ktorých sa rodí vinič, v pätnástej prináša výklad o ojedinelých druhoch živočíchov, ktoré žijú v horách Uhorska, a rozpravu uzatvára šestnástou kapitolou o najvyšších karpatských (teda tatranských) štítoch. V príspevku sa zameriame na pomerne špecializovaný výklad o odlučovaní striebra od zlata, ktorý sa nachádza v kapitole "o striebromonosných horách", resp. o strieborných baniach.

Kľúčové slová: jezuitská veda, Trnavská univerzita, prírodoveda, odlučovanie, montanistika, kremnická lúčobňa

Mgr. Jozef Kordoš PhD.

Katedra klasických jazykov Filozofickej fakulty TU v Trnave

Hornopotočná 23

918 43 Trnava

Slovensko

jozef.kordos@truni.sk

Mezi Arkádií a Nilem

aneb antické krajiny reálné a imaginární

Lubor Kysučan

Brno

Between Arcadia and Nile

or Ancient Landscapes Real and Imaginary

Abstract: Classical Antiquity is understood as a period, when the landscape for the first time in human history becomes not only ecological or environmental phenomenon, but also the social, aesthetic and artistic one. Following the civilizations of ancient Egypt and Middle East, Greeks and Romans were among the first ones, who created the cultural landscape. Its idea and perception was not very far away from our modern concept of landscape and its perception. The landscape was perceived as a phenomenon of nature, religion and art in the Graeco-Roman Antiquity. Besides the real landscapes ancient people invented also fictional landscapes reflecting their utopical ideas about the way of life, society and exotics. The aim of our paper is to analyse and describe the relations between real (agricultural, military, urban, „industrial“) and fictional (bucolic, sacred, exotic, utopical, political) landscapes in the Graeco-Roman Antiquity and the impact of human activity on the landscape at that time in general.

Keywords: bucolic poetry, Classical Antiquity, landscape, forest, city, country, agriculture

Prolog – Touha po krajině

Pád želené opony, ať už fyzické či té v našich myslích, na přelomu 80. a 90. let 20. století vnesl do akademického a veřejného prostoru nové fenomény, které dříve byly buď tabuizovány nebo v přízemním normalizačním světě upoceného proletářského blahobytu a omezených obzorů prostě jen ignorovány a opomíjeny. Jedním z nich byla i krajina. Bez nadsázky můžeme říci, že krajina byla v českých intelektuálních kavárnách 90. let stejně oblíbeným tématem, jako Keltové, postmoderna a o něco později globalizace. Tento znovuprobuzený zájem byl přirozenou odpovědí na ignoranci, ba přímo devastaci české krajiny v období reálného socialismu. Krajina se stala předmětem badatelské pozornosti nejen krajinných ekologů, botaniků a architektů, ale i kulturních historiků, sociologů, estetiků, a dokonce i religionistů. Viditelným projevem oživeného zájmu o krajinu byla nejen řada kvalitních publikací, ale i dlouhá řada inspirativních mezioborových konferencí (*Tvář naší země – Krajina domova*). Bohužel tato chvályhodná vnímavost ke krajině ulpěla v akademické rovině, zatímco reálný vztah k ní navzdory řadě revitalizačních programů podporovaných státem a později EU i nezištné činnosti řady ochranných spolků zůstal neméně devastací. Velkofarmy normalizačního venkova vystřídaly suburbie s montovnami, logistickými centry a hypermarkety protkané betonem dálnic, nepořádek a netečnost kolektivizovaného zemědělství vystřídaly paradoxně dotačními programy ještě živější divoký kapitalistický agrobyznys s jediným imperativem zisku, ať to stojí, co to stojí. Poctivý sedlák hospodařící s praktickým

i duchovním vztahem ke krajině stále představuje vzácný zjev. Trpkými plody tohoto praktického nezájmu jsou, nikoliv jen čistě přírodní, katastrofy jako povodně, sucha, kůrovcová kalamita, za nimiž stojí netečným ekonomickým systémem způsobená devastace půdy a lesů. Nicméně úpěnlivá touha po krajině, s níž se můžeme identifikovat, po krajině jako místu odpočinku a usebrání, kde můžeme naplnit své sny a aspirace, v lidech přetrvává bez ohledu na politické a ekonomické převraty. Tato touha má velmi staré kořeny směřující až do neolitu a k nejstarším civilizacím, výrazně byl vztah ke krajině posílen v období klasické antiky.

Cílem naší studie je popsat percepci krajiny v antice, její reálnou podobu a nejrůznější typy, jej devastaci a péči o ni, stejně jako „snové“ krajiny objevující se v umění, náboženství i politické propagandě.

Kde se vzala krajina, krajiny reálné a imaginární

Člověk své okolí mění už od paleolitu, kdy si osvojil oheň, vytvořil první nástroje a začal jimi přetvářet přírodu, zejména za účelem sběru a lovu. O krajině však můžeme hovořit až v období neolitu a zemědělské revoluce, kdy se člověk v důsledku přechodu na zemědělský způsob života a vazby na přírodně výrazné a občas i energeticky silné kultovní lokality nových komplexnějších náboženství, mnohdy spojených s astronomií, usazuje na jednom místě.¹ Toto místo intenzivně kultivuje a předává dalším generacím, které do něj vnášejí nové kvality. Každá generace krajinu určitým způsobem přetváří, proto je přirovnávána k palimpsestu. Na takových místech dochází ke koncentraci populace a následně vzniku komplexní společnosti, charakterizované rozvojem městské civilizace a formálních institucí.

Utváření krajiny můžeme zároveň chápat jako počátek antropocénu,² období, kdy se lidská civilizace vedle sil geologických a kosmologických řadí k těm nejpodstatnějším vlivům formujícím podobu planety. Antropocén lze rovněž jednoduše definovat jako období, kdy člověk začíná ovlivňovat svět na dálku, tzn. jeho lokální činnost přináší globální následky. Poprvé se tak děje právě v eneolitu a na úsvitu starověku, kdy nejstarší hydraulické civilizace v údolích velkých řek vytvářejí komplexní zemědělskou krajinu propojenou složitými závlahovými soustavami, přehradami a kanály. Současně zemědělství produkující skleníkové plyny dosahuje takového objemu, že začíná ovlivňovat globální klima planety.

Sedentarizace ovšem neznamená zásadní zlom pouze v dějinách ekonomických, ekologických a sociálních, nýbrž i mentálních. Rodí se tak kategorie domova, která se stává základem osobní i kolektivní identity člověka a jedním z klíčových fenoménů lidské civilizace. Domov a krajina tvoří nerozlučnou jednotu. Krajina domova je místem, kde se nalézá nejen úrodná půda dávající nám obživu, ale současně

¹ SCHMIDT, *Zuerst kam der Tempel* (2000), s. 5–41.

² K tomu více POKORNÝ – STORCH, *Antropocén* (2020).

i rodný dům, domácí krb a hroby předků, zásadní spojnice s minulostí, stejně jako chrámy bohů odkazující k budoucnosti pozemské i posmrtné. Můžeme říci, že krajina je průsečíkem konkrétního místa³ a lidské mysli, tudíž má i silný spirituální aspekt. Krajina je tedy i projekcí lidské psychiky, jejích tužeb, snů a aspirací. Z tohoto úhlu pohledu můžeme vedle reálných krajín hovořit i o krajínách imaginárních.

K těm můžeme řadit:

- Náboženské – často spojené s putováním a poutěmi (Svatá země, nebeský Jeruzalém, posvátná města muslimů, hinduistů a buddhistů). S tím souvisí symbolické přenášení svatých míst – např. Lorety, Jeskyně narození, jesličky, betlémy, či přímo urbanismus – např. středověká etiopská královská metropole Lalibela stejně jako velkorysá přestavba a rozšíření Prahy za Karla IV. byly koncipovány jako nápodoba Jeruzaléma, chrámová hora v Angkoru symbolizuje mytickou hinduistickou horu Méru.
- Politicko-ideologické (Izrael, Sovětský svaz, Severní Korea, patriotická krajina národního obrození, německá krajina – Blut und Boden). Celé krajiny, případně místa v krajíně se stávají symboly politických či ideologických snah – Izrael je novým domovem a zemí zaslíbenou pro sionistické hnutí, Sovětský svaz zemí zaslíbenou pro levicové intelektuály (ve velmi extrémních případech tuto roli plnila i maoistická Čína, Kuba nebo dokonce Kambodža pod hrůzovládou Rudých Khmerů). Někdy tuto symbolickou roli hrají určitá místa, severokorejská hora Pektusan jako místo narození vůdce Kim Čong-ila, hory v české krajíně jako symboly národní identity, zpřítomňované zejména umělci a politiky v době národně emancipačních snah – Říp, Blaník, případně významné lokality jako Budeč, Levý Hradec, Pražský hrad, Vyšehrad, Tábor, podobně na Slovensku Tatry, Kráľova hoľa, Devín.
- Duchovní – krajiny, do nich si promítáme své ideje, spirituální sny (Tibet, Nepál, Indie jako země zaslíbení pro antické filozofy stejně jako novodobé hippies, barokní „svatá krajina“).
- Idylické (Arkádie, obecně středomořská „bukolská“ krajina, betlémská krajina).
- Mytologické (Olymp).
- Exotické (v klasickém starověku Egypt, Indie, pro českou společnost třeba za první republiky Podkarpatská Rus, dnes krajiny přírodních národů, divočina ve všech podobách).

³ Podoba krajiny rovněž formuje charakter civilizace. Centralizované a hierarchické staroorientální civilizace se rozvíjely v údolích velkých řek, k jejich despotickému hierarchickému rázu přispěla nutnost správy komplexních závlahových soustav. Naproti tomu pestrá a rozdrobená řecká krajina vyznačující se členitým pobřežím, množstvím ostrovů a horskými hřebeny dala vzniknout decentralizovaným obcím, v nichž vyrůstá samosprávná občanská společnost stojící u kořenů západní civilizace.

- Literární, filmové a malířské (Řím, Paříž, Provence, Bretaň, Barbison, Dalmácie jako místo lokací zfilmovaných příběhů Karla Maye, kraj Boženy Němcové a Aloise Jiráska, Máchův kraj, Hoštice, zcela fiktivní cimrmanovské lokality).
- Romantické a dobrodružné (Foglarova Stínadla, Divoký západ – tramping, folk, turistický byznys, westernová městečka).
- Postmoderně idylické a turistické (Středomoří, Havaj, Karibik, Thajsko, Bali).

Pochopitelně všechny tyto krajiny se vzájemně prolínají, nesou několik významů současně a většinu z nich už nalézáme i v antice. Pro studium vývoje krajiny představuje období klasické antiky téměř modelovou situaci. Řecko-římská antika nejen položila základy moderní evropské civilizace, ale jak svým širokým časovým rozpětím, tak vývojovou dynamikou je ideálním předobrazem novověku, neboť v ní probíhaly obdobné procesy – migrace, urbanizace, transfer moci a spolu s ní i pozemkového vlastnictví od aristokratických elit k střední třídě. Svou původní podstatou byla antika agrární společností, nakonec se však jak svou kulturní formou, tak ekonomickou a politickou strukturou proměnila v městskou civilizaci. Právě minulé procesy i určité kulturní napětí a současně symbióza mezi městem a venkovem utvářely podobu antické krajiny.⁴

Venkovská krajina

Venkovská krajina⁵ antického světa procházela obdobnou proměnou jako evropská krajina od raného středověku až po industriální éru, tzn. od mýcení lesů až po kultivovanou zemědělskou krajinu. V klasické mediteránní antice se rozeznávají tři základní typy krajiny: kultivovaná zemědělská krajina, pastviny a totální divočina.⁶ Pochopitelně mezi těmito typy existovaly přechodné zóny a jednotlivé typy se navzájem prostupovaly (např. pastevní lesy). Divočinu reprezentovaly hory a zejména les. Tvář krajiny poznamenal vývoj vztahů mezi městem a venkovem. Ve nejstarších epochách vývoje antické civilizace existoval jen nepatrný rozdíl mezi městem a venkovem a řada měst měla v podstatě venkovský charakter – mnozí obyvatelé měst i vážení občané byli v podstatě zemědělci vlastnící půdu za městem.⁷ Např. ze 600 až 700 městských států, které existovaly v klasickém Řecku, jen několik málo z nich

⁴ Paradoxně však klasické jazyky neznají pojem krajiny a adekvátní slova v našem smyslu. Latinský výraz *regio* znamená spíše oblast, kraj, nikoliv ovšem krajinu v našem slova smyslu jako ekologický či estetický fenomén. Tomuto významu by se nejvíce přibližoval latinský termín *loca* a řecké τόπος. I toto slovo však označuje spíše konkrétní místo a nedosahuje míry abstrakce našeho pojmu krajina.

⁵ Jediný ucelený výklad o venkovské krajině starověkého Řecka podává v kapitole *Rural Landscape of the Ancient Greece* SNODGRASS, *An Archaeology of Greece* (1987), s. 63.

⁶ GARNSEY – SCHEIDEL, *Cities, Peasants and Food* (1998), s. 301.

⁷ GARNSEY – SCHEIDEL, *Cities, Peasants and Food* (1998), s. 30 definuje tento typ obyvatel jako „přes den venkovan, v noci měšťan“.

(Athény, Korint, Théby) mělo vysloveně městský charakter.⁸ Postupně se však tento rozdíl prohlubuje. Zatímco města zaznamenávala bouřlivý demografický růst a civilizační rozvoj, venkov se i nadále vyznačoval poměrně nízkou životní úrovní.⁹ Zvláště v helénistických státech a Římě potom měly na krajinu dopad i ekonomicko-sociální změny v zemědělství. Drobní rolníci postupně zbankrotovali a odcházeli do měst, kde vytvářeli masy městské chudiny, a pozemkové vlastnictví se koncentrovalo v rukou bohatých latifundistů. To se samozřejmě odrazilo i v podobě zemědělské krajiny, která se začínala přibližovat našemu modernímu velkozemědělství. To se týkalo zejména obilí, vinné révy a oliv,¹⁰ které se staly základními komoditami antické „globalizované“ ekonomiky. Dalším faktorem byla rozpínavost helénistických států a zejména pak římské říše. Spolu s s římskou expanzí se šířil systém parcelace půdy (tzv. centuriace), jejíž podoba je dobře viditelná z leteckých a satelitních fotografií ve Středomoří.¹¹ Na rozdíl od středověké Evropy, v níž se z bezpečnostních důvodů populace soustředila do uzavřených, občas i opevněných vesnic, antická zemědělská krajina představovala otevřený prostor, jednotlivé statky a usedlosti byly volně rozprostřeny v krajině.¹² Výrazným faktorem určujícím vývoj krajiny byla i migrace Řeků do západního Středomoří a Černomoří, známá jako „velká řecká kolonizace“. Příkladem takové zemědělské krajiny vytvořené kolonizací, která přežila až do současnosti, je Starigradská pláň¹³ na chorvatském ostrově Hvar.

Městská krajina

V rozporu s některými povrchními představami o antickém způsobu života měla totiž antická velkoměsta svou dvojí tvář. Jejich reprezentační centra a rezidenční čtvrtě elit se sice vyznačovaly estetickou architekturou i mimořádným komfortem, jejich infrastruktura byla v mnoha ohledech imponující – např. starověký Řím měl lepší zásobování vodou než celá řada soudobých metropolí. Ve stínu impozantních a mramorem oplývajících for, chrámů a správních budov byla přítomna bída, nelad a špína chudších čtvrtí připomínajících spíše dnešní slumy velkoměst třetího světa. Množství exhalací z otevřených pouličních řemeslnických dílen, přelidnění, všudypřítomný hluk a „středomořsky“ ležérní hygiena¹⁴ činily život v nich zvláště

⁸ GARNSEY – SCHEIDEL, *Cities, Peasants and Food* (1998), s. 25.

⁹ Jedinou výjimku v tomto ohledu představovali vojenští veteráni, protože byli osvobozeni od daní (Garnsey, 2004: 98).

¹⁰ MATTINGLY, *First fruit?* (2011), s. 213–253.

¹¹ PALET – ORENGO, *The Roman centuriated landscape* (2011), s. 383–402.

¹² GARNSEY-SCHIEDL, *Cities, Peasants and Food* (1998), s. 113.

¹³ ANDLAR – ŠRAJER – TROJANOVIĆ, *Discovering cultural landscape in Croatia* (2018), 765.

¹⁴ Environmentálním problémům antického světa se věnuje americký badatel J. D. Hughes ve své vynikající studii HUGHES, *Pan's Travail: Environmental Problems of Ancient Greeks and Romans* (1994). Konkrétně stav životního prostředí v římských městech výstižně vykresluje rakouský archeolog

v horkých letních měsících vysloveně nesnesitelným. Doléhala na ně celá řada negativních aspektů městského života, jaké známe i ze současnosti.¹⁵ Navíc trpěla dopravními zácpami, byla vystavena nebezpečí požárů, jejichž oběti se několikrát stal i samotný Řím. Jejich atmosféru, konkrétně demografické a ekologické aspekty města výstižně popisuje např. Iuvenalis ve své slavné *Satiře o velkoměstském životě*:

*Pinguia crura luto, planta mox undique magna
calcor, et in digito clavus mihi militis haeret.
Nonne vides quanto celebretur sportula fumo?
Centum convivae, sequitur sua quemque culina.*¹⁶

Tvořivým a senzitivním lidem však stejně tak vadil i městský neklid a určitá roztěkanost životního stylu, roztříštěnost času, nedovolující člověku vychutnat okamžik a zároveň tvořivě pracovat a žít naplno. Např. Horatius píše:

*Praeter cetera me Romae poemata censes
scribere posse inter tot curas totque labores?*¹⁷

Podobně jako města dnešní, ani ta antická nebyla znečištěná jen fyzicky, ale i sociálně, psychicky, spirituálně. Např. u Iuvenala je město Řím vnímáno nejen jako místo environmentálně nepříjemné a nepřívětivé, ale současně jako místo mravní dekadence, v touze po venkově je skryta i snaha uniknout z prostředí nabitého společenským pokrytectvím a závistí:¹⁸

*Per totum hoc tempus subiectior in diem et horam
invidiae noster.*¹⁹

Krajina drancovaná

Soudobá podoba středomořské krajiny je důsledkem rozsáhlé devastace, kterou prošla v době antiky. Jejím nejvýraznějším projevem bylo kácení kdysi bohatých lesů na stavbu lodí a domů, otop, vaření a za účelem získávání pastvin a úrodné půdy, jíž byl v relativně hornatém Středomoří velký nedostatek. Rozsáhlá

a environmentální historik Günther E. Thüry ve své monografii THÜRY, Müll und Marmorsäulen: *Siedlungshygiene in der römischen Antike* (2001).

¹⁵ ALDRETE – ALDRETE, *The Long Shadow of Antiquity* (2012), s. 228–229.

¹⁶ Juv. 3, 247–250.

¹⁷ HOR. *Epist.* 2, 2, 65–66.

¹⁸ Dobovým autorům však nejde jen o moralistní kritiku, město v sobě nese náboj neklidu, roztěkanosti, ba až určité nesmyslnosti života. Velmi moderně a výstižně popisuje marnost městského kolotání a pachtění a únavu z něj Plinius Mladší: *Mirum est, quam singulis diebus in urbe ratio aut constet aut constare videatur; pluribus iunctisque non constet. ... Proinde tu quoque strepitum istum inanemque discursum et multum ineptos labores, ut primum fuerit occasio, relinque teque studiis vel otio trade.* (Plin. *Ep.* I, 1–8).

¹⁹ HOR. *Sat.* 6, 47–48.

deforestace zásadním způsobem proměnila charakter středomořské krajiny.²⁰ Jejím důsledkem byla eroze a s ní související degradace zemědělské půdy i klimatické změny.²¹ S důsledky této rozsáhlé devastace lesních porostů v podobě sucha a chronického nedostatku vody se Středomoří potýká dodnes.²² Nespokojené ohlasy na mýcení lesů v antice zaznívají v krásné literatuře i ve věcných svědectvích současníků.²³

Vedle kácení lesů výraznou roli v ekologické devastaci antického Středomoří sehrála degradace orné půdy, k níž přispěla zejména proměna tradičního maloroľnického zemědělství založené na osobním vztahu k půdě, v anonymní „velkovýrobu“ založenou na masové práci otroků opírající se o hospodaření na velkostatcích, tzv. latifundiích, vlastněných římskou oligarchií a pozemkovými spekulanty bez jakékoliv osobní vazby. Nešetrné a neosobní zacházení s půdou vedlo v řadě oblastí antického Středomoří k jejímu zasolení a postupné desertifikaci. Popisovaného problému si byl vědom již Plinius Starší, který ve své Přírodovědě píše:

*Modum agri in primis servandum antiqui putavere, quippe ita censebant, satius esse minus serere et melius arare; qua in sententia et Vergilium fuisse video. verumque confitentibus latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias — sex domini semissem Africae possidebant, cum interfecit eos Nero princeps.*²⁴

Nejdrastičtější se půdní eroze projevila právě v severní Africe,²⁵ jež se na čas stala hlavní obilnicí Říma.²⁶ Důsledkem degradace půdy v průběhu dalších staletí byla

²⁰ K tomu podrobněji THIRGOOD, *Man and the Mediterranean Forest* (1981), s. 25–39.

²¹ Přímo ukázkovým příkladem bludného kruhu ekologických problémů antického Středomoří je příklad Efezu. Rozsáhlé mýcení lesů v okolí tohoto starověkého velkoměsta vedlo k rozsáhlé erozi. Vzniklé naplaveniny z půdy smyté deštěm a odnášené říčními toky zanesly efezský přístav, což v konečném důsledku vedlo k ekonomickému úpadku této bohaté metropole, jejíž prosperita vyrůstala z námořního obchodu. V některých případech hromadění sedimentů v ústích řek a přístavech vedlo ke vzniku bažin a močálů a následnému rozšíření malárie (GROVE – RACKHAM, *The Nature of Mediterranean Europe*, 2001, s. 79).

²² Tyto problémy již od antiky ještě umocňuje rozsáhlé pěstování oliv, které se staly symbolem Středomoří. Díky svým hlubokým kořenům, schopným vytáhnout vodu a vlhkost z velkých hloubek, je oliva ideální strom pro tuto suchou oblast, na druhé straně kvůli této své schopnosti ještě přispívá k dalšímu vysychání zdejší půdy a krajiny.

²³ V Ovidiově literárním zpracování báje o čtvero věků je symbolickým atributem ekologicky i sociálně rozvráceného věku železného je mimo jiné i bezohledná těžba dřeva:

*Vela dabat ventis (nec adhuc bene noverat illos)
navita, quaeque diu steterant in montibus altis
fluctibus ignotis exsultavere carinae* (Ov. *Met.* 132–134)

²⁴ PLIN. *HN* 18, 35.

²⁵ KÖTKE, *The Final Empire* (1993), s. 37–38.

²⁶ Ekonomické bohatství provincie Africa založené na exportu obilí se projevilo i v budování výstavných měst, množství mozaik symbolizujících luxus římského bydlení stejně jako vyspělé literární kultuře, která

rozsáhlá desertifikace severní Afriky a v jejím důsledku hospodářský kolaps oblasti, kdysi jedné z nejbohatších v římském impériu. Jeho prvních příznaků si již ve 3. století všiml sv. Cyprián, jehož postupující vysychání pramenů a stále častější hladomory vedly k přesvědčení, že svět umírá. V mnoha oblastech severní Afriky se poušť rozšířila téměř až k pobřeží. Turisté, kteří dnes navštěvují ruiny kdysi kvetoucích římských měst v dnešním Alžírsku, Tunisu a Libyi, musejí mnohdy překonat dlouhou cestu pouští.²⁷

Tohoto neblahého vývoje někdejší římské Afriky²⁸ si v moderní době poprvé povšimnul slavný německý chemik Justus von Liebig při svém studiu dějin zemědělství.²⁹

Výrazným zásahem do rázu krajiny byla i výstavba bombastických sídel nové římské šlechty – spekulantů, finančníků a jiných zbohatlíků z jezdeckého stavu. Výraznou stopu v krajině zanechala těžba minerálů a hornin, zejména železa a mramoru. Dokladem jejího objemu je např. fakt, že haldy etruské strusky vzniklé tavbou železa v blízkosti dnešního Livorna byly využívány jako druhotný zdroj železa v době první světové války. Stopy po těžbě mramoru nalézáme na řadě míst Středomoří, např. na egejském ostrově Paru.

Viditelnou stopu v krajině zanechala i výstavba infrastruktury, akvaduktů, silnic, mostů, kanálů a zejména fortifikací. Zejména ve vojensky exponovaných oblastech římského pohraničí (Hadriánův val, *limes Romanus*) přímo hovoříme o „militární krajině“. Pozitivním odkazem římské infrastruktury však nejsou jen technicky a esteticky imponující památky, nýbrž i praktický dosah. Některé vodovody jsou používány dodnes a např. římská silniční síť v Evropě otevřela oblasti ekonomické prosperity, které dodnes vynikají svou hospodářskou dynamikou.

zde kvetla až do pozdní antiky, kdy se tato oblast stala jedním z nejdynamičtějších center křesťanské kultury. Lze tedy říci, že bohatá zemědělská krajina vytvořila i bohatou krajinu kulturní (míněno v tvůrčím uměleckém slova smyslu).

²⁷ Podobně zcela jinak vypadala i krajina starověkého Egypta, která měla ještě v římské době na mnoha místech spíše stále ještě obyvatelný polopouštní charakter. Svědčí o tom zbytky řady římských vojenských táborů nalézající se v oblastech Egypta dnes zcela překrytých neprostupnou pouští.

²⁸ Postupná desertifikace severní Afriky nebyla ovšem pouze dílem Římanů. Výrazně se na ní podepsaly i pozdější klimatické změny stejně jako arabské nájezdy, při nichž docházelo k záměrnému kácení stromů v oázách a ničení zavlažovací infrastruktury.

²⁹ Podobně američtí autoři CARTER-DÁLE, *Topsoil in the History*, (1974), s. 97 popisují stav krajiny v okolí někdejšího římského města Thamugadi (dnešní Timgad v Alžírsku) následovně: „Vodní i větrná eroze působily na krajinu. ... ruiny krajiny jsou dnes stejně působivé jako ruiny města. Z kopců byla splavena půda – příběh, který je zřetelně čitelný v celé oblasti.“

Krajina posvátná

Důsledkem důvěrně blízkého soužití antického člověka s přírodou a závislosti na jejím vegetačním cyklu byl posvátný vztah k ní. Příroda samotná pak v antickém chápání představovala posvátnou sféru zabydlenou božskými a polobožskými bytostmi. V řecko-římské antice byly posvátné hory, větry, stromy, háje, jezera, řeky, studánky i prameny, které tvořily neodmyslitelnou součást její mytologické a náboženské mapy a příběhu. V myšlenkovém světě tehdejšího polyteismu byly jednotlivé přírodní fenomény (nebeská tělesa, stromy, větry) personifikovány (respektive deifikovány) nebo jim alespoň byl přiřčen nějaký bůh jako patron. Antická krajina tak byla zabydlena nejrůznějšími vílami, nymfami, duchy, bůžky a satyry. Jak zdůrazňuje řada současných badatelů, v chápání antického člověka je veškerá krajina nebo její jednotlivé části a sféry chápána jako prostor, kde se zjevují bohové.

Zvláštní význam v tomto ohledu měly stromy,³⁰ lesy a háje. Božstva přebývající v lese byla spojena s nadpřirozenými schopnostmi (magie, věštění), např. starořecký Pan a později s ním ztotožněný římský Faun. Stejně tak byly stromy chápány jako místa, kde se zjevují bozi (Diův dub v Dódóně, cedr bohyně Artemidy v Orchomenu, vrba v Héřině chrámu na ostrově Samu, Jovův dub na pahorku Capitolu v Římě). Na místech takovýchto posvátných stromů často vznikaly chrámy. Někdy však byly předmětem uctívání celé háje. Plinius Starší o hájích píše:

*... haec fuere numinum templa, priscoque ritu simplicia rura etiam nunc deo praeclentem arborem dicant, nec magis auro fulgentia atque ebore simulacra quam lucos et in iis silentia ipsa adoramus.*³¹

Podobně např. i L. Annaeus Seneca popisuje ve svých dopisech povznášející, až náboženské prožitky z pobytu v divoké přírodě:

*... illa proceritas silvae et secretum loci et admiratio umbrae in aperto tam densae atque continua fide tibi numinis faciet.*³²

Krajina bukolická

Lesk, ale i bída a prázdnota kosmopolitních a anonymních helénistických velkoměst, plných bohatství, ale i neklidu, vyvolávají u citlivějších z jejich obyvatel potřebu úniku k prostšímu, přirozenějšímu způsobu života.³³ Tento dobový trend

³⁰ Stromy byly leckdy chápány jako obydlí bohů nebo polobožských bytostí (dryády). Vzhledem k tomu, že většinou šlo o ženské bohyně, jsou v latinské gramatice všechny názvy stromů ženského rodu (*pinus, abies, laurus*). V tradičním starověkém náboženství byl zemi vždy přisuzován ženský princip. Dokládá to i skutečnost, že všechna substantiva označující v řečtině i latině zemi jsou ženského rodu (řecké *gē, gaia*, latinské *terra, tellus, humus*). Stoická filozofie potom chápala Zemi jako jedinou živou bytost.

³¹ PLIN. HN XII, 1.

³² SEN. Ep. 41, 3.

³³ Brněnská socioložka a ekoložka Hana Librová se domnívá, že tato potřeba úniku mohla u obyvatel helénistických velkoměst vyvěrat i z pocitu určité nostalgie po jejich původní domovině – mnoho jejich

symbolicky reprezentuje Theokritos (asi 300 př. Kr. – asi 260 př. Kr.), z jehož díla vychází nový literární proud, totiž bukolická poezie, objevující svět přírody, pastýřů a venkova.³⁴ Bukolická poezie tak konstruuje snovou krajinu, kterou můžeme označit jako bukolickou³⁵ a která se stala archetypem evropské kultury až do současnosti. V Theokritově podání je však krajina nazírána již z velkoměstské perspektivy, je přičesaná dle potřeb překultivovaného obyvatele velkých měst. Známy britský kulturní historik Simon Schama ve své studii o historii evropského vnímání krajiny³⁶ píše: „Tato lyrika je evidentně produktem kultivovaného, dokonce uhlazeného vkusu, a jelikož Theokritos pocházel z Kósu,³⁷ velkou část života strávil v Alexandrii Ptolemaiovců a své dny završil na Sicílii, není žádným překvapením, že krajina v jeho podání je snůškou egejských olivových hájů, egyptských obilných polí a sicilských vinic.“³⁸ Jeho literární následovníci učinili z tohoto typu poezie ještě více umělou a módní literární hru, v prostředí přelidněných velkoměst mimořádně přitažlivou. S jistou dávkou nadsázky a obraznosti řečeno, hrou se postupně stává nejen poezie, ale i touto poezií inspirovaný a zároveň ji rovněž dále inspirující podvojný životní způsob, kdy příslušníci bohatých elit pravidelně tráví část roku mimo velkoměsto na svých letních sídlech. *Locus amoenus* se nestává jen literární metaforou, ale do jisté míry i sociální realitou. Alespoň ti vnímavější tam nehledají jen pouhou fyzickou relaxaci, čistší a přirozenější prostředí, ale zároveň i nezbytné *otium* – klid ke studiu, literární tvorbě, meditaci, kontemplaci o životě, čas na setkání s přáteli i se sebou samými. Vysněná bukolická krajina byla ovšem spíše krajinou suburbánní, šlo spíše o jakýsi předměstský venkov, jehož protagonisté oceňovali blízkost města nebo dokonce vyjadřovali stesk po městě. Ostatně ne jeden verš antických opěvovatelů venkovského života dokazuje, že se nedovedli plně odpoutat od navyklého života ve městě, k němuž je poutala řada vazeb a s nímž byl pochopitelně spojen jejich společenský úspěch a kariéra.³⁹ Se sobě vlastní skeptickou ironií tyto pocity nejlépe vystihl Horatius:

obyvatel se totiž do města přistěhovalo teprve za svého života v době překotné urbanizace (LIBROVÁ, *Láska ke krajině?*, 1988, s. 28).

³⁴ K tomu podrobněji GILHULY – WORMAN, *Space, Place, and Landscape* (2014).

³⁵ CANFORA, *Dějiny řecké literatury* (2001), s. 235.

³⁶ V podobném smyslu charakterizuje Theokritovu poezii CONTE, *Dějiny římské literatury* (2003), s. 255–256: „Všechny básně jeho sbírky *Idyl* (*Eidyllia*) jsou zaměřeny k obnově – nostalgické a učené – tradičního pastýřského světa: šlo o podívanou určenou pro vkus publika, které se přestěhovalo do města a stalo se kosmopolitním, i pro vkus společnosti vůbec.“

³⁷ Zde se autor dopouští historické nepřesnosti, Theokritos pocházel ze Syrakús, na Kósu pouze určitou dobu žil a závěr svého života netrval na Sicílii, ale v Alexandrii (HAMMOND – SCULLARD, *The Oxford Classical Dictionary*, 1970, s. 1054).

³⁸ SCHAMA, *Krajina a paměť* (2007), s. 572.

³⁹ Podobně Plinius Mladší ve své korespondenci považuje blízkost své laurentinské vily městu Římu za jednu z jejích hlavních výhod: *Miraris cur me Laurentinum vel – si ita navis – , Laurens meum tanto opere*

... quae nocuere sequar, fugiam quae profore credam;
Romae Tibur amem ventosus, Tibure Romam.⁴⁰

... Romae rus optas; absentem rusticus urbem
tollis ad astra levis.⁴¹

Divočina

Symbolem divočiny pro řeky byla Arkádie, kde jsou ještě v archaickém období doloženy lidské oběti, pro obyvatele Říma vysoké hory (Alpy, hory v Malé Asii) a lesy v okrajových územích,⁴² jako byly např. lesní porosty v Porýní a Podunají nebo v severní Gallii, Makedonii apod. Tzv. Hercynský les v rýnsko-dunajském pohraničí měl např. podle Caesara délku větší než 60 denních pochodů, tedy větší než 1800 km. Vitruvius⁴³ hovoří na přelomu našeho letopočtu o značné lesnatosti Apenin. Ve druhé polovině 5. stol. byl dostatek lesů i na Korsice.⁴⁴ Zatímco ve středověku byl les vnímán téměř většinově jako nepřátelský a nebezpečný prostor, v antice byl vztah k němu dvojznačný. Nejednomu z římských básníků je lesní tišina místem povznesení duše a útěchy, u jiných autorů je les místem děsu a až iracionální hrůzy, např. ve známé pasáži z Tacitových Análů popisující nález ostatků římského vojska na místě bitvy v Teutoburském lese.⁴⁵

Způsobem nepříliš vzdáleným od perspektivy moderního člověka oceňuje však antický člověk přirozenost a autentičnost přírody, která je, zřejmě jako reakce na umělý svět sofistikované civilizace vnímána jako pozitivní hodnota.⁴⁶

Hodnotu lesní „divočiny“ na svých cestách po impériu ocenil i císař Hadrián. Uchvácen krásou cedrových lesů na území dnešního Libanonu vydal zákon na jejich ochranu.

delectat; desines mirari, cum cognoveris gratiam villae, opportunitatem loci, litoris spatium. Decem septem milibus passuum ab urbe secessit, ut peractis quae agenda fuerint salvo iam et composito die poteris ibi manere. (Plin. Ep. II, 17, 1–2)

⁴⁰ HOR. Epist. I, 8, 11–12.

⁴¹ HOR. Sat. II, 7, 28–29.

⁴² SMITH, *What was the 'wilderness'* (2011), s. 154–179.

⁴³ VITR. De arch. II 10. 1.

⁴⁴ Victor, biskup z města Vity v západořímské severní Africe líčí potrestání katolických biskupů, které ariánský vandalský král Hunerich r. 484 poslal do vyhnanství na Korsiku, aby zde pro Vandaly káceli stromy na stavbu jejich válečných lodí.

⁴⁵ TAC. Ann. II, 61.

⁴⁶ *Alibi pratulum, alibi ipsa buxus intervenit in formas mille descripta, litteras interdum, quae modo nomen domini dicunt, modo artificis; alternis metulae surgunt, alternis inserta sunt poma, et in opere urbanissimo subita velut illati ruris imitatio.* (Plin. Ep. V, 6, 35)

Krajina exotická

Ztělesněním exotické krajiny se pro antický svět stal jednoznačně Egypt. Egypt byl pro Řeky a Římany exotický jak svou přírodou, tak kulturou. V době, kdy Řekové a Římané přicházeli do Egypta, představoval pro ně Egypt větší starožitnost než pro nás klasická civilizace. Antické „turisty“ přitahovaly starobylé památky, dokladem jsou graffiti antických cestovatelů. Přitažlivou pro ně byla i egyptská krajina, zejména zelený pás nilského údolí v poušti. Egyptskou krajinu i památky si ve své luxusní vile v Tiburu zpřítomnil císař Hadrián, který sám absolvoval návštěvu Egypta včetně dlouhé plavby po Nilu. Dávno před Hadrianem je výrazem zájmu o Egypt hrobka Gaia Cestia Epulona, známá jako „Cestiova pyramida“, zbudovaná v Římě r. 12 př. n. l. Nílská krajina zabydlená hrochy, krokodýly a nezbytným Nilem, palmami a stvoly papyru, představuje oblíbený topos antického umění na freskách i mozaikách.⁴⁷ Podobně jako sběratelství a imitace egyptského umění, drobnými plastikami počínaje a obelisky konče, je výrazem neutuchajíc egyptomanie,⁴⁸ která se v ničem neodlišuje od té současné.

Krajina utopická

Do přírody a krajiny si antická společnost promítá i svou sociálně ekologickou utopii. Báje o čtvero věcích konstruuje ideální krajinu, v níž je civilizace chápána jako destruktivní síla narušující řád prvotního zlatého věku, představujícím jakousi analogii k biblickému ztracenému ráji. Sociální harmonie plně koresponduje s harmonií v přírodě a zároveň vztahem člověka k přírodě projevujícím se v absolutním nenásilí a přirozeném sběračském způsobu života. Tuto krajinu charakterizuje nadbytek zdrojů a současně absence jakéhokoliv násilí mezi živými tvory, jakékoliv destrukce přírody. Jedná se o stav, kdy lidé jsou vegetariány, nezabíjejí zvířata a ani zvířata se nezabíjejí navzájem (toto má obdobu v sumerské mytologii i ve Starém zákoně ve známých symbolech soužití vlka a beránka obsažených zejména u proroků). Zlatý věk se stává symbolem politické obrody a stability a současně atributem bukolické krajiny.⁴⁹

⁴⁷ K tomu více VERSLUYS, *Aegyptiaca Romana* (2002).

⁴⁸ BARRET, *Egypt in Roman* (2017).

⁴⁹ *Fortunate senex, ergo tua rura manebunt
et tibi magna satis, quamvis lapis omnia nudus
limosoque palus obducatur pascua iunco.
non insueta gravis temptabunt pabula fetas
nec mala vicini pecoris contagia laedent.
fortunate senex, hic inter flumina nota
et fontis sacros frigus captabis opacum;
hinc tibi, quae semper, vicino ab limite saepes
Hyblaeis apibus florem depasta salicti
saepe levi somnum suadebit inire susurro;*

Krajina politická

Obraz zemědělce a zemědělské krajiny sehrál podstatnou roli i v Augustově politické propagandě. V poměrně složitém systému augustovské propagandy, do něhož byli zapojeni i umělci, vzniká rovnice minulost – ctnost – patriotismus – rolník – skromnost a morálka – zlatý věk (motiv obnovy). Jak už jsme poznamenali výše, ve svých počátcích totiž Řím představoval rurální společnost, i mnozí známí mužové Říma byli v podstatě především rolníci, kteří se vlastní vojenské a politické kariéry věnovali vedle základního zdroje své obživy – zemědělské práce. Za různými státníckými povinnostmi či do války odcházeli doslova „od pluhu“. Na počátku principátu tak tento kult prostoty a agrárního způsobu života začíná být propojován s Augustovým politicko-ekonomickým programem obnovy venkova. V Augustově vidění venkov zároveň představuje důležitý symbol v obecnějším kontextu jeho konzervativní ideologie, usilující – dozajista již marně – o celkovou obnovu starých římských ctností a tradičního způsobu života. Právě venkov měl být symbolem těchto někdejších starořímských ctností a národní identity.⁵⁰ Ideovým naplněním těchto snah jsou Vergiliova Georgika a jejich oslava rolnické práce.⁵¹

Obrazy ideální krajiny a ideálního rolníka však představovaly tu nejsilnější utopii ve starověkých dějinách. Utopii, v níž nebylo místo pro stinné stránky antického světa (např. ve Vergiliových bukolických básních není jediné zmínky o otrocích, na nichž přitom stála většina tehdejší ekonomiky,⁵² ani o nízké životní úrovni venkova.⁵³

*hinc alta sub rupe canet frondator ad auras,
nec tamen interea raucae, tua cura, palumbes
nec gemere aeria cessabit turtur ab ulmo*“ (VERG. Ecl. I, 46–58)

⁵⁰ Jak uvádí Conte (*Dějiny římské literatury*, 2003, s. 263–265), právě Vergiliova Georgika jsou literárním výrazem Augustova programu obnovy zemědělství a zároveň obrody národního mýtu (vymezení se Itálie proti Východu). V této souvislosti je ovšem paradoxní, že minimálně po formální stránce právě Vergiliova poezie symbolicky dovršuje definitivní propojení římské literatury s kulturními hodnotami helénistického světa.

*⁵¹O, fortunatos nimium, sua si bona norint,
agricolas! Quibus ipsa procul discordibus armis
fundit humo facilem victum iustissima tellus.
Si non ingentem foribus domus alta superbis
Mane salutantum totis vomit aedibus undam,
Nec varios inhiant pulchra testudine postes
Inlusasque auro vestes Ephyreaque aera,
Alba neque Assyrio fucatur lana veneno
Nec casia liquidi corrumpitur usus olivi* (VERG. G. II, 459–466)

⁵² GARNSEY – SCHEIDEL, *Cities, Peasants and Food* (1998), s. 109.

⁵³ Právě Garnsey charakterizuje veškerou rozpornost antického přístupu ke kultu pudy a zemědělství takto výstižně: „Římané samozřejmě pěstovali kult rolnictva. Spisovatelé od Catona Staršího až až po Vergilia a dále se obraceli zpět k zlatému věku, kdy rolníci udávali tón celé společnosti a *bonus agricola* a *bonus vir* byly synonymní termíny. Avšak podpora tohoto mýtu paradoxně sílila v těžké době, kdy začínalo docházet k vyhánění rolníků z pudy v důsledku růstu latifundií, a tak rozhodně nemůže být

Epilog – Tváře antické krajiny

Jak antická literatura, tak klasická archeologie a environmentální historie obecně nám předestírají bohatství typů jak reálných, tak imaginárních krajin v antice stejně jako rozmanité způsoby jejich percepcce.⁵⁴ V možnostech této studie bylo v přehledové formě představit jen jejich základní typy. Obecně můžeme říci, že realitu antické krajiny i její percepci charakterizují tytéž dichotomie, jaké jsou přítomné i v novověké evropské kultuře: město – venkov, krajina sakrální – krajina profánní, divočina – kultivovaná krajina, reálná krajina – environmentální/politická utopie. Tou nejsilnější je opozice na jedné straně krajiny přirozené (v podstatě „divočiny“) či její záměrné imitace,⁵⁵ na straně druhé potom krajiny umělé, zkultivované a zkrášlené člověkem, někdy až s rokokovou hravostí na způsob pěstěné, takřka versailleské krajiny, kde je venkovská scenerie pouze jakousi umělou kulisou.⁵⁶ Výstižně tento přístup ke krajině opět definuje Simon Schama:⁵⁷ „Ve všech těchto případech je zřejmé, že jsou zde opěvovány přírodní formy, zároveň je tu však snaha eliminovat jejich nevzhlednost a rušivost.“ Tato přičesaná přirozenost je však považována za hodnotnější než přírodě vzdálený život ve městě⁵⁸ a za zdroj bytostně individuálního estetického prožitku. Horatius ve svých verších výstižně ukazuje, jak tato přirozenost kontrastuje se zbytečnou umělostí městského života a jeho technologických vymožeností:

*Deterius Lybicus olet aut nitet herba lapillis?
Purior in vicis aqua tendit rumpere plumbum
Quam quae per pronum trepidat cum murmure rivum?*⁵⁹

Krajina je pro antického člověka nejen kulisou jeho individuálního prožitku, ale současně výrazem identity, předmětem hlubokého estetického obdivu i ideových aspirací, a to jak v rovině krajiny reálné, tak i té imaginární. Názorně to potvrzuje následující citace:

*Magnam capies voluptatem, si hunc regionis situm ex monte prospexeris. Neque enim terras tibi sed formam aliquam ad eximiam pulchritudinem pictam videberis cernere: ea varietate, ea descriptione, quocumque inciderint oculi, reficiuntur.*⁶⁰

chápána jako indikátor moci rolnického stavu. Idealizace patriarchálního rolnictva tedy – právě tak jako ve dvacátém století – nebyla ničím víc než výrazem nacionalistické ideologie vládnoucí vrstvy militaristického státu (GARNSEY – SCHEIDEL, *Cities, Peasants and Food*, 1998, s. 94).

⁵⁴ BEAGON, *Nature and view of her landscapes* (2011), s. 284–309.

⁵⁵ Jsou to právě Pliniovy dopisy, které nám podávají ilustrativní svědectví o tom, že bohatí a oduševnění majitelé římských vil cítili potřebu rafinované hry na přirozenost.

⁵⁶ K tomu více BEDNAŘÍKOVÁ – KYSUČAN, *Les jako locus amoenus?* (2007), s. 28–33.

⁵⁷ SCHAMA, *Krajina a paměť* (2007), s. 572.

⁵⁸ K percepci krajiny v antice a jejímu reálnému utváření a vztahu k ní podrobněji SONNABEND, *Mensch und Landschaft* (1999).

⁵⁹ HOR. *Epist.* I, 10, 19–21.

⁶⁰ PLIN. *Ep.* V, 6, 13.

Estetickým, a lze říci i environmentálním a politickým ideálem pro antickou společnost na jejím vrcholu byla kultivovaná zemědělská krajina s ostrůvky neporušené přírody, vnímaná v podstatě moderním způsobem, jak nám ukazuje výše citovaná pasáž z Pliniova dopisu. Právě taková krajina pro tehdejšího člověka symbolizovala estetickou i politickou harmonii. V klasické antice zrozený ideál krajiny přežil až do novověku, aby utvářel krajinu domova i pro moderního člověka. Stejně tak jako jakési kulturní vzorce přežily v antice utvořené imaginární krajiny, pouze je moderní doba naplnila novým obsahem.

Literatura

Antické prameny

- HORATIUS, Quintus Flaccus: *Carmina*. Ed. Lucianus Mueller. Leipzig: B. G. Teubner, 1904.
- IUVENALIS, Decimus Iulius: *Satires*. In Juvenal and Persius. Ed. G. P. Goold. Cambridge – London: Harvard University Press, 1999.
- OVIDIUS, Publius Naso, *Metamorphosae (Ovid's Metamorphoses, Books 1–5)*. Ed. W. Anderson. Norman: University of Oklahoma Press, 1997.
- PLINIUS, Gaius Caecilius Secundus: *Epistularum libri novem. Epistularum ad Traianum liber. Panegyricus*. Ed. Rudolf Hanslik, Meinhard Schuster. Leipzig: B. G. Teubner, 1958.
- PLINIUS, Gaius Secundus: *Naturalis historia*. Ed. K. F. T. Mayhoff. Leipzig: B. G. Teubner, 1906.
- SENECA, Lucius Annaeus: *Annaei Senecae opera quae supersunt*. Vol III. Ed. O. Hense. Leipzig: B. G. Teubner, 1898.
- TACITUS, Publius Cornelius: *Libri qui supersunt. Tom. I, Pars I. Ab excessu divi Augusti (Annales libri I–VI)*. Ed. S. Borszák. Leipzig: B. G. Teubner, 1994.
- VERGILIUS, Publius Maro: *Bucolica et Georgica*. Ed. T. E. Page. London: Macmillan, 1898.

Sekundární literatura

- ALDRETE, Gregory, S. – ALDRETE Alicia: *The Long Shadow of Antiquity. What Have the Greeks and Romans Done for Us?* London-New York: Continuum, 2012.
- ANDLAR, Goran – ŠRAJER, Filip – TROJANOVIĆ, Anita: “Discovering cultural landscape in Croatia: history and classification of Croatian Adriatic enclosed landscape“. In: *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije - Annali di Studi istriani e mediterranee - Annals for Istrian and Mediterranean studies*. Series historia et sociologia 28 (2018), 4, s. 759–778.
- BARRETT, Caitlín Eilís: *Egypt in Roman Visual and Material Culture*. Online. Oxford University Press, 2017. Dostupné z: Oxford Handbooks Online, <https://academic.oup.com/edited-volume/43505/chapter/364129920?login=false>. [citováno 2023-09-04].
- BEAGON, Mary: „Nature and view of her landscapes in Pliny the Elder“. In: *Human Landscapes in Classical Antiquity. Environment and Culture*. Ed. G. Shipley – J. Salmon. London: Routledge, 2011, s. 284–309.
- BEDNAŘIKOVÁ, Jarmila – KYŠUČAN, Lubor: *Les jako locus amoenus? – Estetika lesa v antické literatuře*. In: *Člověk a les*. Ed. P. Klvač. Brno: Masarykova univerzita, 2007, s. 28–33.
- CANFORA, Luciano: *Dějiny řecké literatury*. Praha: KLP, 2001.

- CONTE, Gian Biagio: *Dějiny římské literatury*. Praha: KLP, 2003.
- GROVE, Alfred Thomas – RACKHAM, Oliver: *The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History*. New Haven, London: Yale University Press, 2001.
- GARNSEY, Peter – SCHEIDEL, Walter: *Cities, peasants and food in the Classical Antiquity. Essays in social and economic history*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- GILHULY, Kate – WORMAN, Nancy: *Space, Place, and Landscape in Ancient Greek Literature and Culture*. Cambridge: New York: Cambridge University Press, 2014.
- HAMMOND, Nicholas Geoffrey Lemprière – HOWARD, Howard Hayes: *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1970.
- HUGHES, Joseph Donald, *Pan's Travail: Environmental Problems of Ancient Greeks and Romans*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994.
- KÖTKE, William H.: *The Final Empire: The Collapse of Civilization and the Seed of the Future*. Portland: Arrow Point Press, 1993.
- LIBROVÁ, Hana: *Láska ke krajině?* Brno: Blok, 1988.
- MATTINGLY, David, J.: „First fruit? The olive in the Roman World.“. In: Human Landscapes in Classical Antiquity. *Environment and Culture*. Ed. G. Shipley – J. Salmon. London: Routledge, 2011, s. 213–253.
- PALET, Josef Maria – ORENGO, Hector A.: "The Roman centuriated landscape: conception, genesis and development as inferred from the Ager Tarraconensis case". In: *American Journal of Archaeology* 115 (2011), č. 3, s. 383–402.
- POKORNÝ, Petr – STORCH, David: *Antropocén*. Praha: Academia, 2020.
- SCHAMA, Simon: *Krajina a paměť*. Praha: Argo/Dokořán, 2007.
- SCHMIDT, Klaus: "Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt." *Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995–1999*". *Istanbuler Mitteilungen*, 50 (2000), č. 4, s. 5–41.
- SMITH, Catherine Delano: „What was the ‘wilderness’ in Roman times?“.. In: Human Landscapes in Classical Antiquity. *Environment and Culture*. Ed. G. Shipley – J. Salmon. London: Routledge, 2011, s. 154–179.
- SONNABEND, Holger (ed.): *Mensch und Landschaft in der Antike. Lexikon der historischen Geographie*. Stuttgart: J. B. Metzler, 1999.
- SNODGRASS, Anthony M.: *An Archaeology of Greece: The Present State and Future Scope of a Discipline*. Berkeley: University of California Press, 1987.
- THIRGOOD, J. V. *Man and the Mediterranean Forest: A History of Resource Depletion*. New York: Academic Press, 1981.
- THÜRY, Günther Emerich: *Müll und Marmorsäulen: Siedlungshygiene in der römischen Antike*. Mainz: von Zabern, 2001.
- VERSLUYS, M. J.: *Aegyptiaca Romana: Nilotic scenes and the Roman views of Egypt*. Boston: Brill Publishing, 2002.

Abstrakt: Řecko-římská antika představuje jedno z prvních období, v němž se krajina stává fenoménem nejen ekologickým a environmentálním, ale i společenským, estetickým a uměleckým. V návaznosti na civilizace starověkého Egypta a Mezopotámie, Řekové a Římané byli jedni z prvních, kdo vytvořil kulturní krajinu. Její charakter a percepce se v mnoha ohledech nelišily od našeho vnímání krajiny. Krajina byla

v antice chápána jako fenomén přírodní, náboženský i umělecký. Vedle reálné krajiny antický člověk vytvářel ve své imaginaci krajiny ideální, do nichž promítal utopické představy o společnosti, způsobu života i exotice. Příspěvek zmapuje vzájemné souvislosti mezi krajinami reálnými (zemědělská, militární, městská, průmyslová) a imaginárními (bukolská, posvátná, exotická, utopická, politická) v klasické antice a dopad lidské činnosti na tehdejší krajinu obecně.

Klíčová slova: bukolská poezie, klasická antika, krajina, les, město, venkov, zemědělství

doc. PhDr. Lubor Kysučan, PhD.
Katedra environmentálních studií
Fakulta sociálních studií
Masarykova univerzita
Joštova 10
602 00 Brno
Česká republika
kysucan@fss.muni.cz

Súčasný stav prekladania antickej literatúry na Slovensku¹

Ivan Lábaj

Bratislava

The current state of translating ancient Greek and Roman literature in Slovakia

Abstract: Even though the Slovak language was codified only in 1843, the Slovaks have been translating Greek and Roman literary works since the beginning of the 19th century using either the biblical Czech language or their own, sometimes uncoded variants of the Slovak language. Translators mainly focused on poetry, predominantly Greek and Roman lyrics, the Iliad, and the bucolics, and they conveyed these works using either the system based on syllable length or the syllabotonic verse. The current production focuses on translating philosophical treatises, dramatic plays (mostly tragedies), and occasional historiographical or other works (e. g., Pliny the Elder). This paper gives an overview of the Slovak translations of ancient Greek and Roman literature in the last more than 200 years with a focus on the complete works and the essential works that still remain untranslated.

Key words: Roman literature, Greek literature, Slovak translation, metre

Jedným z časom overených dôkazov, že jazyk istého národa je dostatočne kultúrny a vyspelý, je jeho schopnosť adekvátne preložiť diela antickej literatúry.² Tento dôkaz predložili, v niektorých prípadoch už v ďalekej minulosti, jazyky románske i germánske, a od začiatku 19. storočia vyspelosť svojej kultúry dokazovali aj dejatelia na poli slovenského jazyka.

Hoci o spisovnej slovenčine môžeme hovoriť až od roku 1843, už predtým vznikol preklad niekoľkých desiatok diel či dielok z rúk Slovákov, ktorí si za svoj kultúrny jazyk zvolili buď bibličtinu alebo bernolákovčinu, niekedy dokonca aj vlastnú verziu slovenčiny.³ Boli to preklady, ktoré sa vo veľkej miere šírili časopisecky a ktoré sa použitými prostriedkami pokúšali vtesnať krásy a kvality gréckeho či latinského textu do mantinelov domáceho jazyka. Použili na to časomerný verš a neraz rýmy, aby starodávny text priblížili súčasnemu čitateľovi. Po kodifikovaní štúrovskej slovenčiny produkcia prekladovej literatúry mierne klesla, ale nikdy neustala. So vznikom samostatného štátu Čechov a Slovákov prišla nádej na nový impulz v prekladaní, ale vtedajšia generácia filológov, odchovaná pod silným vplyvom maďarizácie, si na takúto úlohu netrúfala a nová generácia v tom čase ešte nedorástla.⁴ Napriek tomu sa môžeme stretnúť s ojedinelými prekladmi, ktoré vychádzali v prvých rýdzo slovenských

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0210/22 *Sto rokov klasických štúdií na Univerzite Komenského v Bratislave*.

² HORKA, *Jambický senár v prekladoch* (2014), s. 121.

³ Výnimku tvorí asďa len Gemerčan Ján Pavel Tomášek, ktorý preložil viacero Ciceronových rečí do češtiny, ktorú uprednostňoval ako spisovný jazyk Slovákov. Napriek tomu, že niektoré z týchto prekladov vyšli aj opätovne, žiadne z nich neboli zaradené do výberu prekladov rímskych autorov do češtiny, príp. slovenčiny, v českej mutácii Conteho *Dějiny římské literatury* (2003).

⁴ OKÁL, *O prekladaní antickej literatúry* (1965), s. 71.

tlačiarňach a vydavateľstvách. S nástupom absolventov Univerzity Komenského, najmä Miloslava Okála a jeho súčasníkov, sa však situácia otočila a nasledujúcich štyridsať rokov by sme s trochou nadsádzky mohli označiť za „prekladateľský blahobyť“.

Profesor Okál detailne popísal okolnosti vzniku prekladov do druhej svetovej vojny v dodnes aktuálnom článku⁵ pred takmer šesťdesiatimi rokmi, preto si tento príspevok kladie za cieľ jeho zistenia štatisticky zosumarizovať a zhodnotiť určité trendy či celkový stav prekladov cez spomenuté roky „blahobytu“ až do súčasnosti. Tomuto textu predchádzalo podrobné identifikovanie všetkých existujúcich prekladov antických diel do slovenčiny a výsledkom bola materiálová báza, ktorá nám umožní pozrieť sa na stav prekladania antickej literatúry u nás komplexne, bez toho, aby sme zatiaľ výraznejšie hodnotili kvality či nedostatky jednotlivých prekladov. To bude úlohou ďalšieho výskumu, teda translatologické posúdenie a literárnovedná interpretácia existujúcich prekladov. Na záver tohto príspevku si budeme môcť ujasniť, čo z takpovediac hlavných diel antiky nám v preklade ešte chýba, aby sme mohli v budúcnosti splatiť dlh voči nášmu jazyku.

Pokusov o pokračovanie v sumarizácii slovenských prekladov antickej gréckej a rímskej literatúry bolo viacero. Sám Okál nadviazal na svoj článok dvojicou textov, v ktorých sa zameriaval len na poéziu.⁶ Podobne sa pokúsil zhodnotiť stav prekladovej literatúry z klasických jazykov Daniel Škoviera, pričom veľký priestor venoval prekladom antických diel.⁷ Koncentrovaný súhrn vývoja prekladov z gréčtiny podala Jana Grusková.⁸

Za ostatných 222 rokov prešlo pod rukami prekladateľov vyše 200 autorov, z ktorých sa preložilo tu viac, tu menej (obr. 1).⁹ Medzi autormi môžeme nájsť mená spájané s veľkým korpusom diel, ako sú napr. Aristotelés alebo Cicero, ale rátajú sa sem aj autori, od ktorých máme zachované jedno či dve krátke dielka alebo dokonca len zlomky. Z celej tejto množiny autorov môžeme vyvodiť niekoľko záverov o doterajšom stave prekladania antickej literatúry u nás, a síce, že sa uprednostňujú diela grécke pred latinskými, a to v pomere takmer 2:1. V otázke literárnych druhov

⁵ Ibidem.

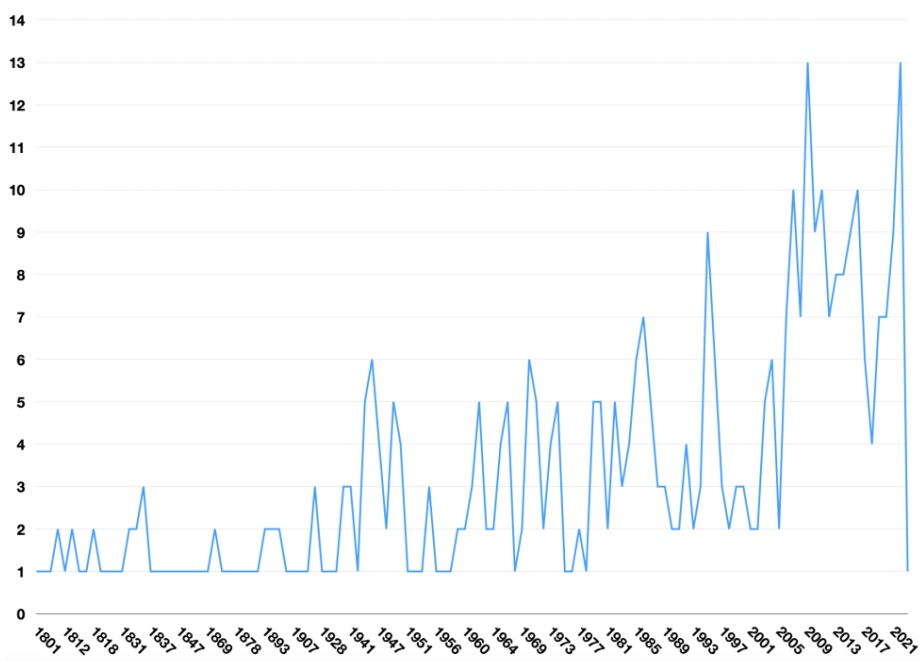
⁶ OKÁL, *Prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny I* (1982); OKÁL, *Prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny II* (1982).

⁷ ŠKOVIERA, *Prekladanie z gréčtiny a latinčiny po oslobodení* (1985).

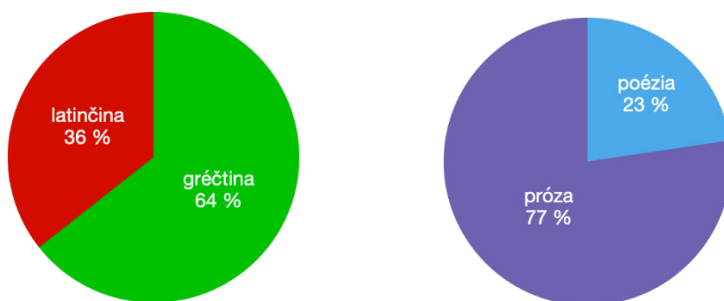
⁸ GRUSKOVÁ, *Vplyv spoločenských zmien na grécke štúdiá* (2018).

⁹ Všetky čísla či štatistiky, ktoré sú v príspevku uvedené, vychádzajú zo zatiaľ nevydaného zoznamu prekladov, ktorý sa stále aktualizuje a dopĺňa, a zohľadňujú všetky knižne i časopisecky vydané preklady celých diel, v niektorých prípadoch aj nevydané rukopisy, čiastkové preklady, preklady ukážok (napr. niekoľko veršov) a reedície starších prekladov.

ťahá poézia za kratší koniec, pretože len o niečo menej ako jedna štvrtina preložených autorov napísala svoje diela vo veršoch. (obr. 2)

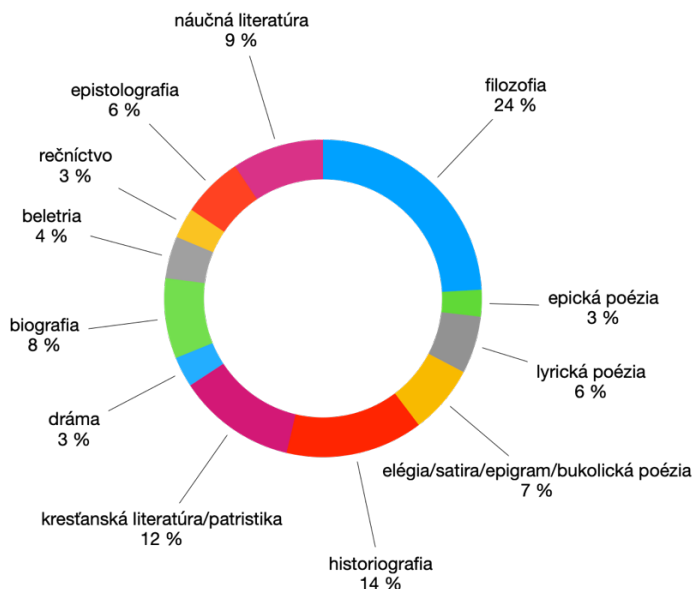

obr. 1: prehľad počtu publikovaných i nepublikovaných prekladov antickej literatúry v rozmedzí rokov 1801 – 2022

obr. 2: pomer jazykov a literárnych druhov v prekladoch

Čo sa týka žánrov, v jednotlivých obdobiach sa kládol dôraz na rôzne žánre, ale vo všeobecnosti sa obľube teší filozofická literatúra,¹⁰ diela gréckej drámy a viac-menej pravidelne sa objavujú aj zástupcovia epickej poézie. (obr. 3) Prekladatelia 19. storočia inklinovali aspoň v prvej polovici storočia k lyrike, kde nájdeme široký diapazón mien. Takisto môžeme nájsť pokusy o preklad Homéra alebo Vergília, medzi obľúbené žánre patria aj bukolická poézia, z ktorej nájdeme preložené Theokritove a Biónove idyly a aj Vergiliove *Eklogy*.¹¹

obr. 3: zastúpenie žánrov v prekladoch

Prvá polovica 20. storočia do druhej svetovej vojny, aj keď chudobnejšia na preklady, ako bolo už spomenuté, zahŕňa prevažne texty z latinskej prózy. Obľúbený bol Tacitus a Ciceronove reči. Počas vojny sa, naopak, objavujú prvé preklady gréckej drámy – *Antigona* v podaní Andrejs Žarnova, Aristofanove *Žaby* od Karola Jakuba alebo zabudnutý preklad Sofoklovho *Aianta* od Metoda Luckého, posledné dva preklady neprijaté.¹² V plodných povojnových rokoch, keď s výnimkou troch rokov (1946, 19955, 1968) vyšlo niečo z antiky každý rok, sa prekladali diela rôzneho štýlu, žánru a dĺžky. V prvom rade tu máme celý rad filozofických diel (Platón, Aristotelés, Epikuros,

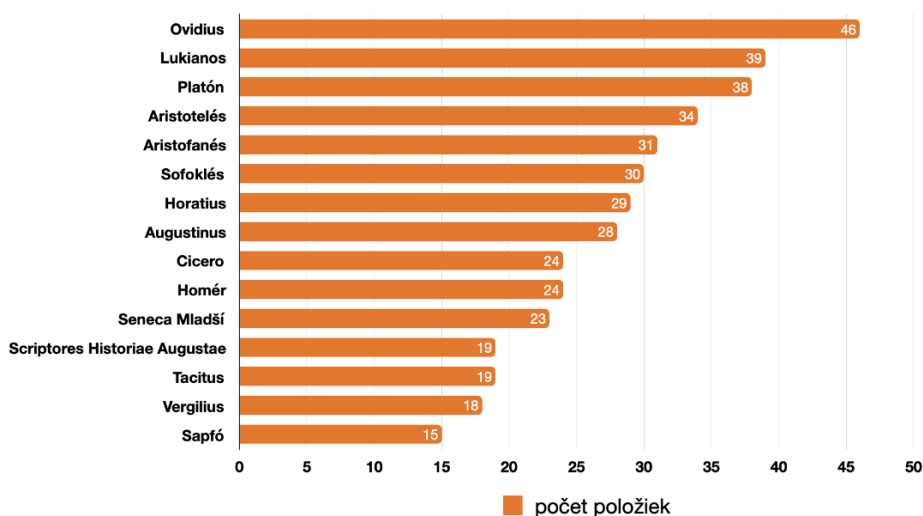
¹⁰ Podobný stav konštatoval tiež Škoviera v polovici 80-tych rokov, pozri ŠKOVIERA, *Prekladanie z gréčtiny a latinčiny po oslobodení* (1985), s. 190.

¹¹ Podrobne toto obdobie zmapoval Okál v spomínanom článku *O prekladaní antickej literatúry na Slovensku do druhej svetovej vojny* (1965).

¹² SEDLÁK, *K problémom činohry Národného divadla* (1992), s. 121.

stoici, atomisti), ľúbostnú poéziu, zastúpenú niekoľkými samostatnými dielami i antológiami, a nakoniec veľký výber takpovediac „základných diel“ – Homérove eposy, *Aeneida*, Hérodotos, základné diela gréckej drámy, Caesarove *Zápisky* atď.

Deväťdesiate roky 20. storočia boli síce na preklady chudobnejšie, pričom produkcia antickej literatúry sa u nás zameriavala do veľkej miery na reedície, ale situácia bola rozhodne lepšia, než ako sa to zvyklo konštatovať predtým.¹³ Okrem spomenutých reedícií evidujeme približne pätnásť nových prekladov kompletných diel a veľa kratších prác, pričom sa konečne dáva priestor aj kresťanskej literatúre, zastúpenej v týchto rokoch vydaniaми Ambróza a Augustína. V 21. storočí pokračuje trend znovuvydávania starších prekladov, pričom zásluhu na tom malo spočiatku (dnes už zaniknuté) vydavateľstvo Kalligram a v poslednom desaťročí po ňom, obrazne povedané, prebralo štafetu martinské vydavateľstvo Thetis. Okrem toho však vzniká aj množstvo nových prekladov a, aj keď sa antike nedáva taký veľký priestor ako kedysi v edícii *Zlatý fond svetovej literatúry* vydavateľstva Tatran, stále sa verejnosť, prevažne odborná, môže tešiť z faktu, že sa každý jeden rok vydá hneď niekoľko antických titulov. Opäť ide najmä o grécke filozofické diela, ranokresťanskú literatúru a najnovšie o rímsku drámu, zastúpenú Senecom mladším.¹⁴

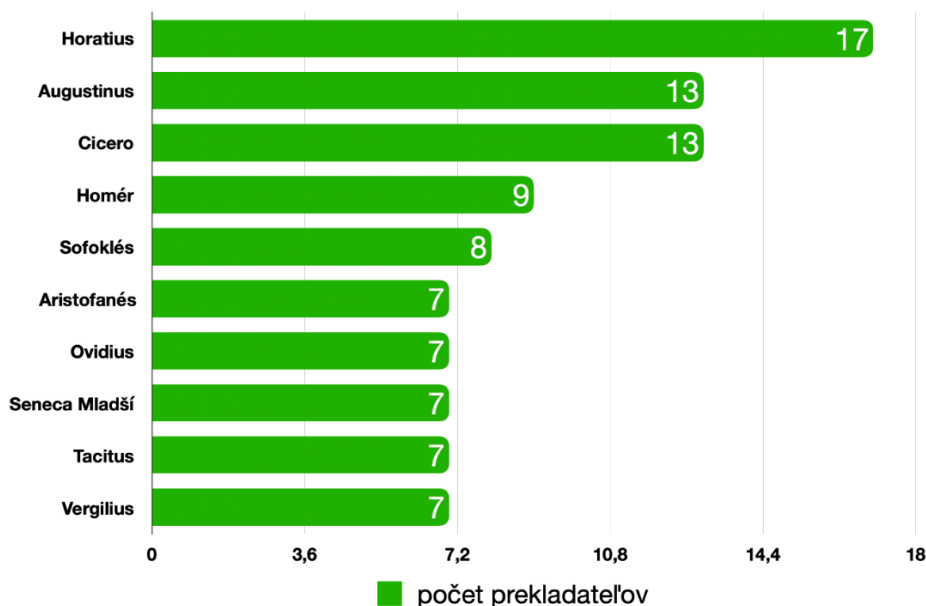

obr. 4: najprekladanejší antickí autori na Slovensku

¹³ Pozri BRODŇANSKÁ – KOŽELOVÁ, *Antická kultúra pre prekladateľov* (2017), s. 114.

¹⁴ Zásluhu na prekladoch Senecu má Martina Daubravová, rod. Borodovčáková, ktorá v rokoch 2017 – 2022 vydala všetky Senecove hry s výnimkou *Feničaniek*, najprv v spolupráci s Ľubomírom Feldekom, neskôr sama.

Ak by sme mali zhodnotiť popularitu jednotlivých autorov alebo diel, na vzorke zahŕňajúcej približne 1000 položiek alebo výskytov prekladov antických diel, môžeme prvenstvo prisúdiť Ovidiovi, ktorého básne sa v rôznych publikáciách vyskytli už takmer na 50 miestach. (obr. 4) Nezaostáva ani Lukianos, napriek tomu, že viac ako polovica jeho preložených diel v súčasnosti existuje len v strojopise,¹⁵ ďalej Platón, Aristotelés a Aristofanés, Homér, Seneca, a pomerne často sa v tlačenej podobe vyskytli preklady Sapfínej poézie.¹⁶

obr. 5: najviac prekladateľov pri jednotlivých autoroch

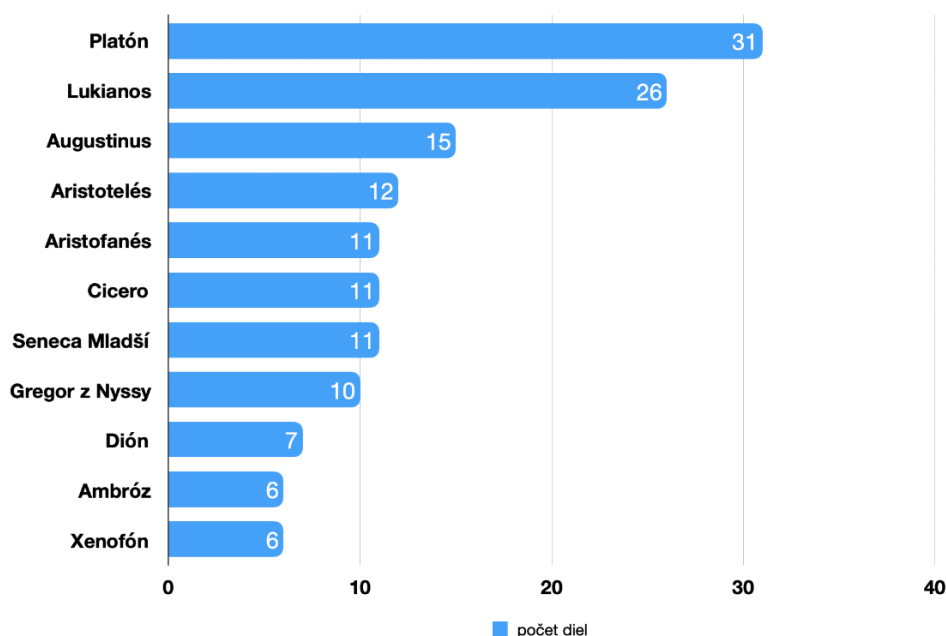
Kým niektorí autori sú doménou jedného či dvoch prekladateľov, iní zaujali počas posledných vyše 200 rokov hneď niekoľkých prekladateľov. (obr. 5) Najviac, až sedemnášť, si vyskúšalo preklad Horatiových pestrých metrických útvarov, od niekoľkých veršov až po celé diela.¹⁷ Široký diapazón diel Augustína a Cicerona zaujal doteraz trinásť prekladateľov a na Aristofanove komédie, kompletne preložené Miloslavom

¹⁵ Na existenciu hotového, no nepublikovaného prekladu Lukianových diel od Miloslava Okála upozornila Mária Slošiarová už pred 15 rokmi. Ako dôvod nepublikovania prekladu uvádza Šlosiarová udalosti roku 1989. Pozri ŠLOSIAROVÁ, *Preklady Miloslava Okála v zbierkach Archívu literatúry a umenia* (2008), s. 101–102.

¹⁶ Preklady Sapfínych básní uverejnil Samuel Rožnay (1812), Karol Strmeň (najprv časopisecky v roku 1967, neskôr knižne 1972, 2008) a nakoniec Vojtech Mihálik (1980, 1984, 1996).

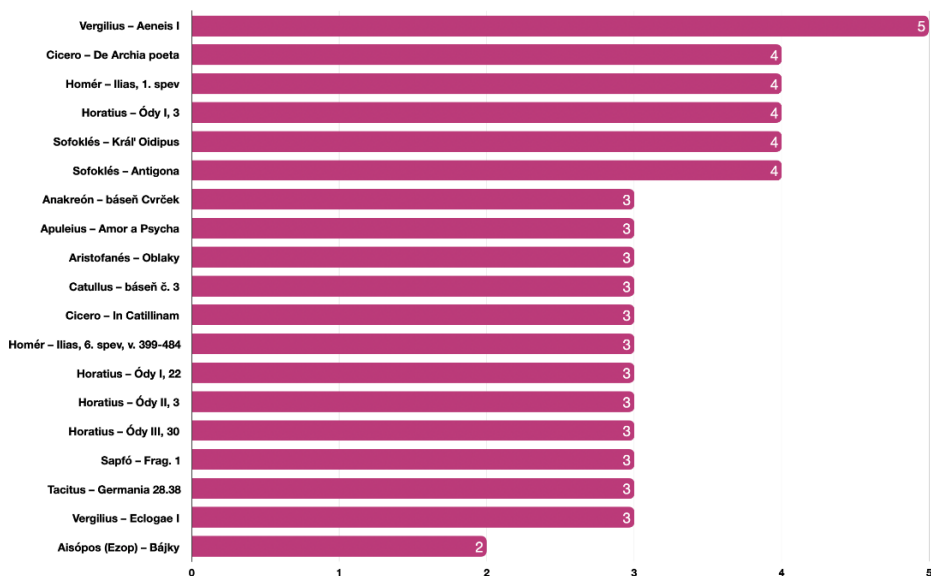
¹⁷ Bohuslav Tablic, Samuel Rožnay, Ján Hollý, Bohuslav Nosák-Nezabudov, Ján Hoznek, Bohdan Hroboň, Ondrej Ďurček, Ctiboh Zoch, Ignác Šafár, Karol Strmeň, Július Špaňár, Štefan Moravčík, Lubomír Feldek, Daniel Hevier, Jana Balegová, Zuzana Vajdičková, Jozef Kordoš.

Okázom, sa zameralo okrem neho ešte ďalších šesť prekladateľov. Najviac kompletne preložených diel (väčších či menších) evidujeme u Platóna, ale bohatú bibliografiu prekladov vieme vyskladať aj z diela Lukiana, Aristotela alebo Gregora z Nyssy. (obr. 6) A ak by sme si chceli porovnať rôzne prekladateľské postupy pri jednom diele, máme hneď v niekoľkých prípadoch k dispozícii viacero prekladov jedného diela, pričom najväčší počet variantov máme pri prvom speve Vergiliovej *Aeneidy*. (obr. 7) Populárna bola tiež Ciceronova *Reč za básnika Archiu*,¹⁸ prvý spev *Iliady* alebo 3. báseň prvej knihy Horatiových *Ód*. Ak by sme naopak hľadali, takpovediac, bestseller slovenskej prekladovej literatúry z antiky, o dlhoročné prvenstvo v počte vydaní pripravila Ezopove *Bájk*y v preklade Etely Šimovičovej Sofoklova *Antigona* vo verzii od dvojice Špaňár – Feldek. (obr. 8)

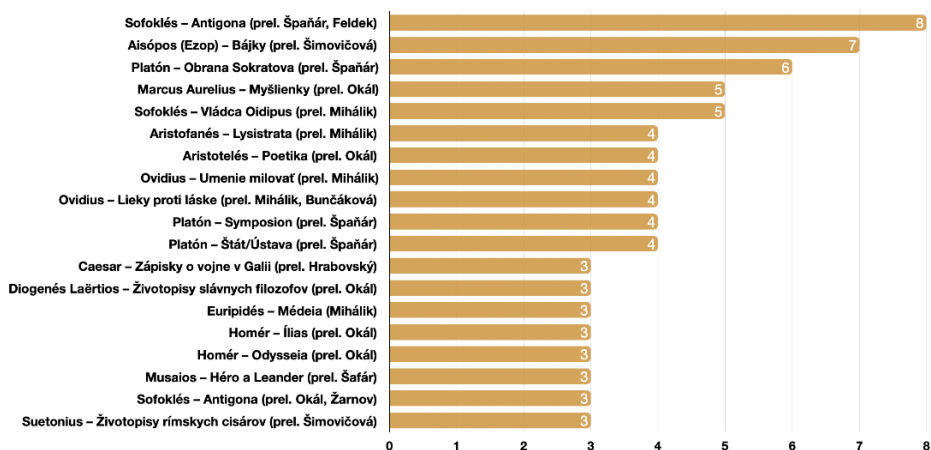

obr. 6: najviac diel preložených pri jednotlivých autoroch

¹⁸ Zaujímavosťou je, že v roku 1927 vyšli dva rozdielne preklady diela. Jeden preklad urobil Gustav Erhart (vyšiel v Ružomberku), druhý Alojz Šorna (vyšiel vo Veľkej Revúcej, dn. Revúca).

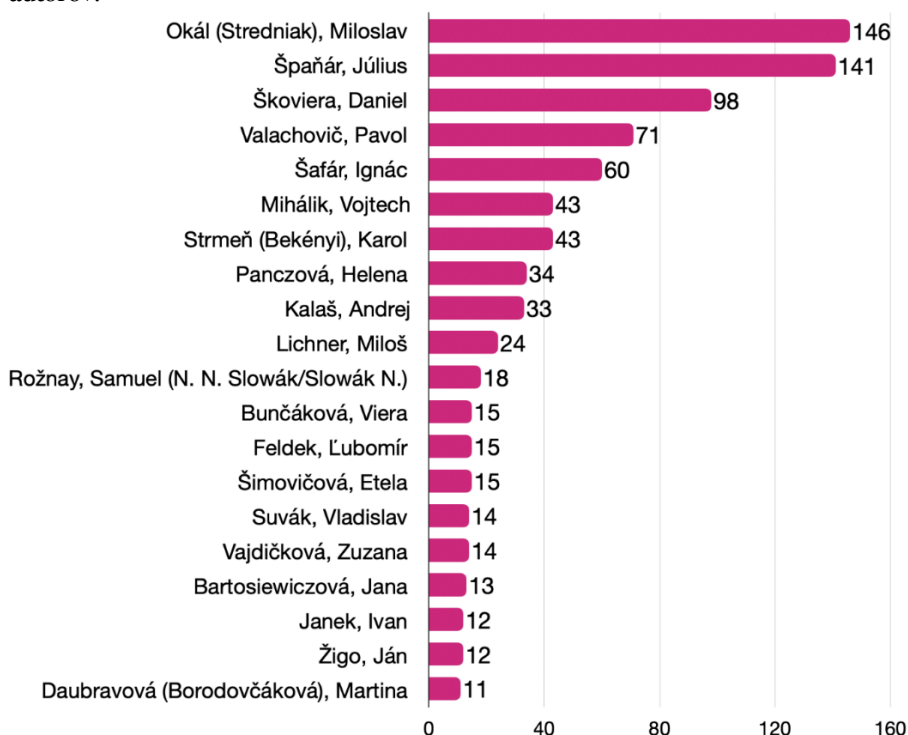
obr. 7: počet rôznych prekladov jedného diela

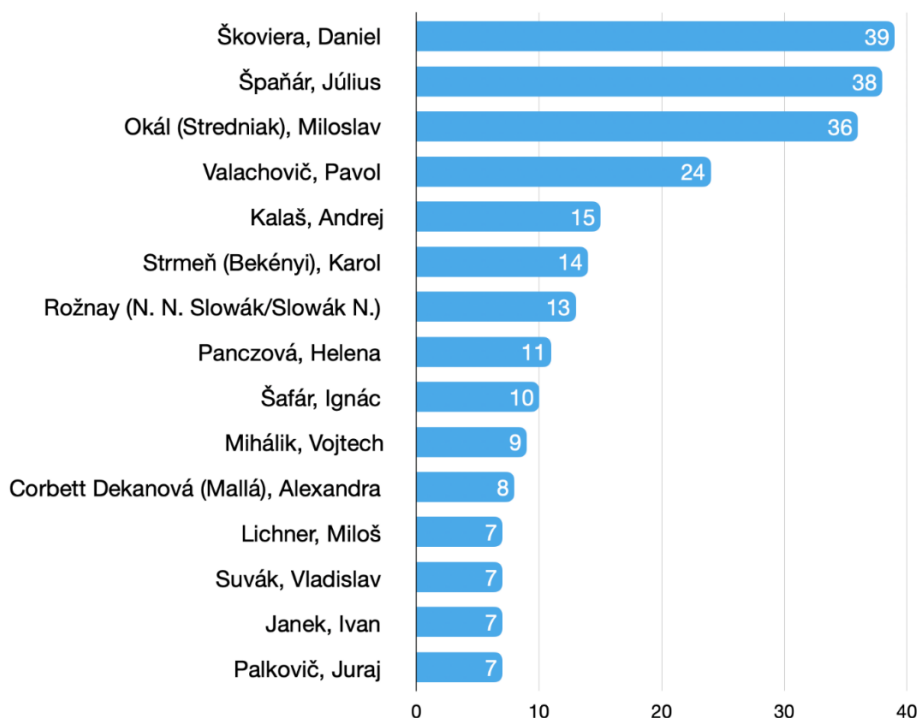
obr. 8: najviac vydání/verzií prekladu

Pri prekladateľoch sledujeme nástup niekoľkých generácií. Tá najstaršia, činná zhruba od začiatku 50. rokov 20. storočia, je zastúpená filológmi ako Okál, Šafár, Špaňár, Žigo, Šimovičová, Buncáková a pridávajú sa k nim aj básnici na čele s Mihálikom, Feldekom či Turčánym. Ďalšia generácia sa prihlásila koncom 70. rokov

– Škoviera, Kuklica, Bartosiewiczová, Rovenská. A rastúci počet prekladov v 21. storočí majú na svedomí ako noví prekladatelia – Borodovčáková, Karabová, Panczová, Zelinová, Fraňo, Janek, Kalaš alebo Lomnický, tak aj staršia generácia, napr. Valachovič alebo Vallová. Celkovo však pod prekladmi nájdeme podpísaných až 114 prekladateľov. Najčastejšie sa pri jednotlivých položkách stretneme s menom Milošlava Okála, Júliusa Špaňára alebo Ignáca Šafára. (obr. 9) Doteraz najpestrejšie prekladateľské portfólio s ohľadom na autorov má však Daniel Škoviera. (obr. 10) Zo starších prekladateľov zaujme pestrý výber pri Karolovi Strmeňovi alebo Samuelovi Rožnayovi, ktorý si za svoj krátky život (umrel ako 28-ročný) vyskúšal preklad až 13 rôznych autorov.

obr. 9: prekladatelia s najvyšším počtom položiek

obr. 10: prekladatelia s najvyšším počtom preložených autorov (rôznych)

Prekladatelia sa v drvivej väčšine prípadov pod svoj preklad aj podpíšu, v minulosti často pseudonymom, ale máme aj preklady, ktorých autorov nepoznáme. Takými sú napríklad výskyty iniciálok V. V., F. G. či S. P. alebo anonymný preklad Lukianových *Saturnálií* z roku 1861.¹⁹ Naopak sa neraz stalo, že sa cudzím prekladom, doslovným alebo mierne preštylizovaným, popýšili iní.²⁰

¹⁹ Prekladateľ skrývajúci sa za iniciálami V. V. preložil Sallustiovu *Vojnu proti Katilínovi* (Nitra, [1949]). V tom istom roku v Nitre vyšli aj preklady Cicerona, konkrétne *Reči proti Katilínovi* uverejnil F. G. a dielo *Laelius, O priateľstve* zase P. S. Časť Lukianových *Saturnálií* vyšla bez uvedenia prekladateľa ako „Z Lucianových žalob chudobných a bohatých“ v časopise *Světozor* (1861).

²⁰ V útlom vydaní Marca Aurelia sú pod prekladom *Hovorov so sebou* (1995) podpísaní Tomáš Oravec a Klára Košková, ale preklad aj poznámky pochádzajú od Miloslava Okála. Rovnako pri Tacitovej *Germánii*, ktorej takmer kompletný preklad je pripojený k prekladu diela *Kráľovstvo Slovanov* (2016, 2022²), chýba informácia, že ide o preklad Jany Rovenskej z roku 1980. V tiráži čitateľ totiž nájde len meno Ratka Sudeckého, prekladateľa „z ruských, čiernohorských a talianskych zdrojov“. A mierne preštylizovaný Špaňárov preklad Platónovho *Timaia* a *Kritóna* použil a vydal za svoj atlantológ Slavomír Chren v publikácii *Povešť o Atlantíde* (2004).

Preklady, minimálne tie z posledných sto rokov, sú zväčša dostupné v knižniciach, ojedinele dokonca zdigitalizované, ale pozoruhodnú klenotnicu nevydaných²¹ alebo dokonca nevidaných prekladov predstavuje knižnica Divadelného ústavu, ktorá opatruje napr. pôvodný strojopis Žarnovovej *Antigony* (sig. NB 8434), zamietnutý preklad *Aianta* (sig. NB 4962P), zvláštnu prebásnenú a zrýmovanú podobu Aristofanových *Vtákov* v úprave pre divadlo základnej školy alebo preklad (sig. NB 2569 PP) a inscenačný scenár (sig. NB 2471 P) Plautovho *Obchodníka* od Jozefa Felixa. Žiaľ, nedostupný a (aspoň zatiaľ) nadobro stratený je Mihálikov preklad Plautovho *Huncúta Pseudola*, ktorého v roku 1947 preložil pre Novú scénu SND, kde sa komédia dočkala 12 repríz. Keďže archív Novej scény vyhorel, jediný doklad existencie tohto prekladu je dochovaný bulletin. Inscenáciami antickej drámy, a teda aj prekladmi, sa osobitne zaoberali Martina Borodovčáková, ktorá sa venovala výhradne Sofoklovi,²² a Dáša Čiripová, ktorá na konci svojej štúdie uviedla zoznam všetkých inscenácií gréckych a rímskych drám na slovenskej scéne v rokoch 1925 – 1999 spolu s prekladateľmi.²³

Napriek zdanlivo veľkému množstvu – približne 200 autorov a 1000 položiek – ostáva ešte veľa nepreloženého. Je až zarážajúce, že od roku 1947, keď si v spomínanom bulletine k Plautovmu *Pseudolovi* povzdychol vtedy 21-ročný Vojtech Mihálik, čo všetko z bohatého literárneho odkazu antiky nám v preklade ešte chýba,²⁴ sme sa až tak veľmi neposunuli. Stále nám chýba v preklade napr. zhruba polovica Horatiových *Ód* a *Epód*, polovica Juvenalových *Sátír*, polovica Aischyla či Sofokla, takmer celé Vergiliove *Georgica*, veľká časť Livia, Ovidia, Propertia, Tibulla, Euripida, Plutarcha, Aristotela, Lukiana, Xenofón, celý Démostenés, Lucretius, Martialis alebo Polybios. Položky z tohto vyčerpávajúceho zoznamu odškrtavame pomaly. Dôvodov je, zdá sa, niekoľko.

Donedávna sa ako jedna z príčin uvádzala absencia celej jednej generácie filológov. Táto prekážka sa snáď dá prekonať, ako vidieť na údajoch o publikovaných prekladoch z posledných rokov.²⁵ Náročnejší je však druhý problém: doba prekladom nežičí. Či už je to pracovné vyťaženie kompetentných prekladateľov alebo neadekvátne ohodnotenie, ba až zaznávanie fundovaného prekladu na báze scientometrie, venovať sa prekladu je v súčasnosti luxus. Jeho úradná kategorizácia má zároveň aj finančný dopad na hodnotenie pracoviska, väčšinou univerzitného. Pritom preklad primárneho textu je práca, ktorá presahuje hranice čirej reprodukcie, na ktorú musí stačiť gramatika a štandardný slovník. Naozaj kvalitný prekladateľ si musí popri jazykových

²¹ Dôvodom, prečo niektoré preklady nevyšli, je buď ich neprijatie Národným divadlom (pozri pozn. 12), alebo ich existencia len ako rozmnoženého scenára pre potreby naštudovania hry. V niektorých prípadoch, ale väčšinou až v posledných rokoch, vyšiel text prekladu v bulletine k predstaveniu.

²² Pozri prehľad inscenácií Sofoklových drám na Slovensku v BORODOVČÁKOVÁ, *Sofokles* (2013), s. 74.

²³ ČIRIPOVÁ, *Productions of Greek and Roman Drama on the Slovak Stage* (2001), s. 168-171.

²⁴ MIHÁLIK, *Čo nám ešte chýba* (1947), s. 5.

²⁵ Od roku 2013 bolo publikovaných viac ako 60 prekladov celých diel a dielok.

kompetenciách osvojiť aj solídne vedomosti v odbore, ktorého sa text týka. Výsledkom je filologický preklad, ktorý spája úsilie o maximálnu vecnú presnosť s prenosom estetických hodnôt textu. Dôležitým faktorom je naša prekladateľská tradícia, ktorá vyžaduje, aby sa verše prekladali rovnocennou umeleckou formou, teda veršami.²⁶

V súvislosti s týmto sa dá napokon uviesť ešte tretí možný problém pri vzniku slovenských prekladov antických diel – metrum. Veľká časť nepreložených textov je napísaná vo veršoch, na ktoré si prekladatelia v poslednej dobe často netrúfajú. Ako bolo uvedené, na Slovensku a v Čechách sa držíme tradície prekladať verše veršami, presnejšie rovnakými veršovanými typmi. Zásady takéhoto prekladu boli formulované Komisiou pre prekladanie antickej poézie v roku 1921.²⁷ Nedodržanie týchto zásad alebo zámerná substitúcia metra sa potom nedá označiť za plnohodnotný preklad a skôr znesie pomenovanie *prebásnenie*.²⁸ V minulosti boli viaceré preklady antickej poézie podrobené (miestami ostrej) kritike Miloslava Okála,²⁹ ktorý bol vo svojich recenziách mimoriadne precízny. Veľmi pozorne si totiž všimol počet stôp v metrách, rozloženie prízvukov v mnohoslabičných slovách, vnútroveršové prerývky, klauzuly, atď.³⁰ Prehrešky len pranieroval, čo však úplne zavrhol, je preklad poézie prózou – či už z pohodlnosti alebo z neznalosti veršovej techniky.³¹ V súčasnosti evidujeme výskyt takéhoto prekladu len v dvoch prípadoch: preklad Theokritovej 21. idyly (1818) od Samuela Rožnaya, ktorý však vo viacerých prípadoch ukázal, že je schopný adekvátne sa popasovať s veršami, a nedávny preklad Hesiodovej *Theogonie* (2022) od Andreja Kalaša a Zuzany Zelinovej. Preklad veršov má svoje úskalía, aj v prípade najrozšírenejšieho typu verša – daktylského hexametra,³² ale treba veriť, že čoskoro pribudne viacero prekladov poézie a budeme si môcť prečítať napríklad aj druhú polovicu Horatiových *Ód* v úhladných slovenských prízvukných veršoch.

Tento príspevok si kládol za cieľ najmä štatistické zhodnotenie aktuálneho stavu prekladania antickej literatúry na Slovensku a poukázanie na to, čo nám v preklade ešte chýba. Táto bilancia a čísla nemajú za cieľ nikoho odradiť, ale naopak, povzbudiť do prekladania a ukázať, aká široká je možnosť realizovania sa. Nezmerné bohatstvo antickej literatúry je ešte stále svetom, do ktorého podstatná časť slovenskej verejnosti neprenikla, a je len na nás, aby sme im tento svet sprístupnili.

²⁶ ŠKOVIERA, *Preklad odborného textu ako vedecká práca* (2014), s. 281, 285.

²⁷ POZRI STIEBITZ, *K přízvuknému překládání starověkých rozměrů časoměrných* (1921).

²⁸ HORKA, *Jambický senár v prekladoch* (2014), s. 123. Prebásnenie Ovidiových *Premien* básnikom Viliamom Turčánym však OKÁL uznal, ba až pochválil, pozri OKÁL, *Prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny II* (1982), s. 122.

²⁹ Podrobnejšie sa tejto problematike venuje Daniel Škoviera, pozri ŠKOVIERA, *Miloslav Okál ako kritik prekladu* (2008).

³⁰ BRODŇANSKÁ, *Miloslav Okál a antická metrika* (2014), s. 103.

³¹ OKÁL, *Prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny II* (1982), s. 125.

³² POZRI KORDOŠ, *Problematika prekladania daktylských hexametrov do slovenčiny* (2008).

Literatúra

- BORODOVČÁKOVÁ, Martina: *Sofokles*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2013.
- BRODŇANSKÁ, Erika: *Miloslav Okál a antická metrika*. In: Klasický filológ Miloslav Okál. Eds. D. Škoviera, L. Buzássyová, J. Grusková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2014, s. 101–120.
- BRODŇANSKÁ, Erika – KOŽELOVÁ, Adriána: *Antická kultúra pre prekladateľov*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2017.
- CONTE, Gian Biagio: *Dějiny římské literatury*. Praha: Koniasch Latin Press, 2003.
- ČIRIPOVÁ, Dáša: *Productions of Greek and Roman Drama on the Slovak Stage*. In: Eirene 37 (2001), s. 161–176.
- GRUSKOVÁ, Jana: *Vplyv spoločenských zmien na grécke štúdiá a grécku kultúrnu tradíciu na území dnešného Slovenska*. In: Ideológia v premenách času v pamiatkach gréckej a latinskej tradície. Eds. L. Buzássyová, E. Juríková, J. Grusková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2018, s. 375–390.
- HORKA, Róbert: *Jambický senár v prekladoch Miloslava Okála a Vojtecha Mihálika*. In: Klasický filológ Miloslav Okál. Eds. D. Škoviera, L. Buzássyová, J. Grusková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2014, s. 121–130.
- KORDOŠ, Jozef: *Problematica prekladania daktylských hexametrov do slovenčiny*. In: Sambucus III. Ed. D. Škoviera, E. Juríková. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2008, s. 34–40.
- MIHÁLIK, Vojtech: *Čo nám ešte chýba*. In: Huncút Pseudolus (bulletin). Ed. P. Karvaš. [Bratislava]: Slovenské národné divadlo, 1947, s. 3–5.
- OKÁL, Miloslav: *O prekladaní antickej literatúry na Slovensku do druhej svetovej vojny*. In: Listy filologické 88 (1965), č. 1, s. 63–72.
- OKÁL, Miloslav: *Prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny I*. In: Zprávy Jednoty klasických filológů 24 (1982), č. 1–2, s. 4–32.
- OKÁL, Miloslav: *Prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny II*. In: Zprávy Jednoty klasických filológů 24 (1982), č. 3, s. 103–129.
- SEDLÁK, Ján: *K problémom činohry Národného divadla v období Slovenského štátu 1941 – 1945*. Bratislava: Národné divadelné centrum, 1992.
- SLOŠIAROVÁ, Mária: *Preklady Miloslava Okála v zbierkach Archívu literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine*. In: Sambucus III. Eds. D. Škoviera, E. Juríková. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2008, s. 98–108.
- STIEBITZ, Ferdinand: *K přízvучnému překládání starověkých rozměrů časoměrných*. In: Listy filologické 48 (1921), s. 161–184.
- ŠKOVIERA, Daniel: *Prekladanie z gréčtiny a latinčiny po oslobodení – výsledky a problémy*. In: Preklad včera a dnes. Ed. J. Vilikovsky. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1985, s. 189–196.
- ŠKOVIERA, Daniel: *Miloslav Okál ako kritik prekladu*. In: Sambucus III. Ed. D. Škoviera, E. Juríková. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2008, s. 109–125.
- ŠKOVIERA, Daniel: *Preklad odborného textu ako vedecká práca*. In: Filozofia 69 (2014), č. 3, s. 281–285.

Abstrakt: Hoci bola slovenčina kodifikovaná až v roku 1843, Slováci prekladali grécke a rímske diela od začiatku 19. storočia, či už do bibličtiny, kodifikovanej alebo aj nekodifikovanej slovenčiny. Prekladatelia sa spočiatku sústreďovali na poéziu, predovšetkým na gréckych a rímskych lyrikov, na Iliadu a bukolickú poéziu, a tieto diela prekladali buď časomierou alebo sylabotonicným veršom. Súčasná produkcia prekladov sa zameriava na preklady filozofických diel, drámy (najmä tragédií) a občasných historiografických či iných diel (napr. Plinius Starší). Tento príspevok podáva prehľad prekladov gréckej a rímskej literatúry na Slovensku za posledných viac ako 200 rokov so zameraním na kompletne diela a základné diela, ktoré ešte ostávajú nepreložené.

Kľúčové slová: rímska literatúra, grécka literatúra, preklad do slovenčiny, metrum

Mgr. Ivan Lábaj, PhD.
Katedra klasickej a semitskej filológie
Filozofická fakulta
Univerzita Komenského v Bratislave
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovensko
ivan.labaj@uniba.sk

Mediálna diatéza u Apollónia Dyskola: gramatikografické a typologické aspekty

Barbora Machajdíkova

Bratislava

Middle diathesis in Apollonius Dyscolus: grammaticographical and typological aspects

Abstract: Ancient Greek grammarians did not put the middle on the same level as the active or the passive, which were the two basic diatheses. In Apollonius Dyscolus' grammatical treatise *De Constructione*, the middle is given an accessory and secondary status and is characterized in negative terms as non-active and non-passive. In the following paper we will confront the definition of the middle with the notion of *autopátheia* and analyze how Apollonius attempts to further define the middle through the notions of *skhéma* and *sunéemptōsis*.

Keywords: Active, *diáthesis*, middle, passive, voice

Grécki gramatici pôvodne používali označenie „stredný“ (μέσος, niekedy aj τὸ μεταξύ) bez ďalšieho rozlíšenia na označenie prechodných a ambivalentných kategórií, napríklad v oblasti klasifikácie okluzívnych konsonantov v starogréčtine, či povahy prízvukov a tiež toho, čo súčasní vedci nazývajú diatézou.¹ Použitie výrazu „stredný“ umožnilo starogréckym gramatikom zaviesť tretí prvok do binárnej množiny, ktorej dva výrazy boli protikladné.²

Takáto neurčitá terminológia je prítomná už v diele *De Constructione* od Apollónia Dyskola.³ Výraz „stredný“ sa najčastejšie používal pri skúmaní slovesnej diatézy a postupne sa stal odborným termínom, čo viedlo k potrebe presnejšie ho definovať.⁴

Článok sa začína poukázaním na rôznorodosť použitia slova διάθεσις v diele Apollónia Dyskola: významy gréckeho slova *diáthesis* sa nemusia zhodovať s tým, čo dnes nazývame „diatézou“. Následne je uvedený myšlienkový rámec, v ktorom bolo médium vymedzené vo vzťahu k aktívu a pasívu, pričom sa sleduje, ako problematika média súvisí so všeobecnejšou otázkou *sunéemptōsis*. Nakoniec sa porovnáva prístup k otázke média u Apollónia a v *Tékhne grammatiké* pripisovanej Dionysiovi Thrakovi.⁵

¹ HOENIGSWALD, *Media, Neutrum und Zirkumflex* (1954), s. 209 – 212; SIGNES-CODONER, *The Definitions of the Greek Middle Voice* (2005), s. 4. Ku klasifikácii konsonantov, cf. BUZÁSSYOVÁ, *Od hlasu k hláske* (2016), s. 198.

² COLLINGE, *The Greek Use of the Term 'Middle' in Linguistic Analysis* (1963), s. 234.

³ Text a francúzsky preklad spolu s komentármi od Jeana Lallota: LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction* (1997), v dvoch zväzkoch.

⁴ RIJKSBARON, už v *The Treatment of the Greek Middle Voice by the Ancient Grammarians* (1986), upozornil na heterogénnosť definícií média v gréckej gramatickej tradícii.

⁵ Predkladaný článok vznikol v rámci výskumného projektu VEGA č. 1/0888/21 *Analýza procesov selekcie a systematizovania poznatkov v gréckej filológii počas jej rozkvetu v Ríme Marca Aurelia*, Univerzita Komenského, Bratislava. Vzhľadom na predmet nášho článku, ktorý sa týka gréckych foriem citovaných

Rôzne významy termínu *diáthesis* u Apollónia Dyskola

Substantívum *diáthesis* (διάθεσις) je odvodeninou zo slovesa διατίθημι „rozkladať, usporiadavať, zariaďovať“ (médiom διατίθεμαι). V spise *De Constructione* od Apollónia Dyskola sa vyskytuje najmenej päť použití slova *diáthesis*.⁶ Používa sa pri slovesách, ale nezodpovedá nevyhnutne súčasnému pojmu „diatéza“, ako ho chápu jazykovedci.

– Pojem *diáthesis* môže byť aplikovaný na slovesnú kategóriu času, o čom svedčí výraz χρονικῆς διαθέσεως (A.D. *Synt.* 3, 354).⁷

– Pojem „tranzitívnej diatézy“ môže byť vyjadrený syntagmou *diabibastikḗ diáthesis*, ktorá sa objavuje v genitíve vo výraze ἐγκειμένης διαβιβαστικῆς διαθέσεως ἐπὶ πρόσωπον ὑποκείμενον, teda „tranzitívna diatéza orientovaná na osobu-objekt.“⁸

– Výraz *psukhikḗ diáthesis* je použitý pri príležitosti diskusie o infinitíve, ktorý nemá príznak ani pre číslo ani pre osobu.⁹ S cieľom dokázať, že infinitív je sloveso, musel Apollónios ustanoviť, že *psukhikḗ diáthesis* nie je nevyhnutnou kategóriou slovesa.¹⁰

Ἀλλ' οὐδὲ ψυχικὴν διάθεσιν τὸ ῥῆμα ἐπιδέχεται· πάλιν γὰρ τὰ μετεληφότα πρόσωπα τοῦ πράγματος τὴν ἐν αὐτοῖς διάθεσιν ὁμολογεῖ διὰ τοῦ ῥήματος.

Sloveso však nemá ani duševnú *diáthesis*: tu aj osoby, ktoré sa zúčastňujú na deji, svedčia o *diáthesis*, ktorá je v nich prostredníctvom slovesa.

V jednej pasáži sa tvrdí, že *psukhikḗ diáthesis* sa týka iba slovesných spôsobov vyjadrujúcich osobu a týka sa vzťahu slovesného tvaru k osobám, ktoré uvádza.¹¹ Slovo „osoba“ nie je jednoznačné, pretože sa raz vzťahuje na paradigmum časovaného slovesa (prvá, druhá a tretia osoba), inokedy na činiteľov alebo účastníkov deja (*práγμα*).¹²

Ἐνθεν μοι δοκοῦσιν εὐθὺς ἀναστρέφειν οἱ ἐπιζητοῦντες διὰ τί ἐλλείπει προσώποις καὶ ἀριθμοῖς καὶ ἐτι ψυχικῇ διαθέσει, εἴγε οὐ πληθύνεται, ὅτι πᾶν πρᾶγμα ἓν ἐστιν,

a komentovaných starovekými gramatikmi, je náš prepis gréckych slov v súlade s princípmi medzinárodných noriem (transliterácia).

⁶ Tieto použitia uvádza LAMBERT, *Le terme et la notion de διάθεσις* (1978), s. 247.

⁷ LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 239 (§ 98); LAMBERT, *Le terme et la notion de διάθεσις* (1978), s. 246.

⁸ A.D. *Synt.* 3, 428. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 267 (§ 185), prekladá ako „diathèse transitive orientée vers une personne-objet“.

⁹ A.D. *Synt.* 3, 325.

¹⁰ Podľa LAMBERTOVEJ interpretácie, *Le terme et la notion de διάθεσις* (1978), s. 247. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 227 (§ 59), prekladá ako „la diathèse de l'âme“. HOUSEHOLDER, *The Syntax of Apollonius Dyscolus* (1981), s. 177, navrhuje preklad: „Furthermore, the verb in itself has no mood (‘mental attitude’); here, too, it is the subject persons who express their own mental attitude by means of the verb.“ JULIEN, *Mode verbal et diathesis chez Apollonius Dyscole* (1985), s. 92, prekladá ako „disposition mentale“.

¹¹ A.D. *Synt.* 1, 44–45. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 111 (§ 51).

¹² JULIEN, *Mode verbal et diathesis chez Apollonius Dyscole* (1985).

— εἶγε οὐκ ἔχει ψυχικὴν διάθεσιν, ὅτι μηδὲ εἰς πρόσωπα ἀνεκυκλήθη, ἅπερ ἔμψυχα ὄντα τὴν ἐν αὐτοῖς διάθεσιν τῆς ψυχῆς ἐπαγγέλλεται· ὥστε δυνάμει αὐτὸ τὸ ῥῆμα οὔτε πρόσωπα ἐπιδέχεται οὔτε ἀριθμούς, ἀλλ' ἐγγενόμενον ἐν προσώποις τότε καὶ τὰ πρόσωπα διέστειλεν, ὄντα λοιπὸν ἢ ἐνικὰ ἢ δοικὰ ἢ πληθυντικά.

Preto podľa mňa tí, ktorí sa čudujú, prečo [infinitív] nemá osobu, číslo ani diatézu duše, si počínajú hlúpo: ak nemá množné číslo, je to preto, že každý akt (*pragma*) je jeden; ak nemá diatézu duše, je to preto, že sa netýka osôb, ktoré práve preto, že sú oduševnené (*émpsychia*), vyjadrujú diatézu duše, ktorá je v nich, takže sloveso samo o sebe nemá ani osobu, ani číslo. Len priradením sa k osobám môže sloveso rozlíšiť osoby, ktoré inak môžu byť v jednotnom, dvojnom alebo množnom čísle.

— Apollónios Dyskolos používa syntagmu ψυχικὴν ἢ σωματικὴν διάθεσιν (v akuzatívě) v pasáži, kde predstavuje slovesá charakterizované vlastnosťou nazvanou *autopátheia*, ktorou sa ešte budeme zaoberať.¹³ Tu *psukhikḗ ē sōmatikḗ diáthesis* zodpovedá tomu, čo by lingvisti nazvali ako signifiké slovesa.¹⁴ Toto použitie je odlišné od pojmu *psukhikḗ diáthesis* (A.D. *Synt.* 3, 325), ktoré sa vzťahuje na charakteristiku neprítomnú v infinitíve.

— Slovo *diáthesis* môže byť tiež asociované s adjektívami *energētikḗ* a *pathētikḗ*.¹⁵

Κάκεινο γὰρ ὁμολόγον ἔστιν, ὅτι ἡ ἐνεργητικὴ διάθεσις προτέρα τῆς παθητικῆς· τότε γὰρ πέπονθεν, ὅτε καὶ ἀναδέδεκται τὴν ἐνεργητικὴν διάθεσιν.

Rovnako sa pripúšťa, že aktívna diatéza je prvotná vzhľadom na pasívnu: pasívum môže byť iba to, čo už má aktívnu diatézu.

V tomto použití je *diáthesis* blízka tomu, čo súčasní gramatici nazývajú diatézou.¹⁶ Možno pozorovať, že v predchádzajúcej citácii, rozlišuje Apollónios dve diatézy, aktívnu a pasívnu bez zmienky o mediálnej. Apollónios tiež tvrdí, že aktívum logicky predchádza pasívu.

Médium medzi aktívom a pasívom

Pred Apollóniom sa v gramatických textoch, ktoré poznáme prostredníctvom papyrusov, nenachádzajú zmienky o médiu. Možno citovať Papyrus Yale 1.25 datovaný do 1. stor. n. l. (col. 1, 28–29).¹⁷

[ῥῆμα δ' ἔστιν λ]έξις πρᾶξις ἢ πάθος | [σὺν χρόνῳ καὶ] προσώπῳ δηλοῦσα {ν}.

¹³ A.D. *Synt.* 3, 397 – 398. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 255 (§ 150).

¹⁴ LAMBERT, *Le terme et la notion de διάθεσις* (1978), s. 246.

¹⁵ A.D. *Synt.* 3, 345. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 235 (§ 87).

¹⁶ Viacerí autori, napríklad ROUSSEAU, *Propositions pour une description ordonnée des «voix» et des «diathèses»* (2014), s. 21, 32, tvrdia, že diatéza je syntaktický a sémantický jav týkajúci sa priamo usporiadania (*l'arrangement*) argumentov (aktantov) a participantov výpovede všeobecne, zatiaľ čo rod sa vzťahuje na morfológiu slovesa. TRONCIOVÁ, *Formes moyennes oppositives et non oppositives* (2014), s. 35, definuje diatézu ako postavenie (*disposition*), ktoré má subjekt vzhľadom na svoje sloveso. Cf. BENEDETTI, *'Diathesis' / 'voice'* (2014), 36–37.

¹⁷ WOUTERS, *The Grammatical Papyri from Graeco-Roman Egypt* (1979), s. 50, 55.

Sloveso je slovo označujúce činnosť (*prâxis*) alebo trpnosť (*páthos*), pričom sa vyjadruje aj čas a osoba.

Pojem slovesa je definovaný pomocou antitetických termínov *prâxis* a *páthos*, ktoré sú výpožičkami z filozofických spisov. Najrozšírenejšia definícia slovesa v gréckej gramatike vždy spočívala na tomto binárnom modeli bez zmienky o mediálnom rode. Z papyrusov možno citovať P.S.I. 7.761, z 5.–6.stor. n.l. (riadky 3–5):¹⁸

[ῥῆμα ἐ]στὶ μέρος λόγου [ἐν ἰδίῃς¹⁹ μετασχηματισμοῖς διαφόρων] | χρόνων ἐπιτεκτικὸν μετ' ἐνεργείας ἢ πάθους, ὅτε δέχ[εται ψυχικὴν?] ²⁰ | διαθήσιν.

Sloveso je slovný druh, ktorý svojimi špeciálnymi tvarmi vyjadruje rozličné časy v aktíve a v pasíve, keď získava ... diatézu.

Je zaujímavé pozorovať, že Apollónios Dyskolos použil veľmi podobnú formuláciu (s výrazom ἐν ἰδίῃς μετασχηματισμοῖς), ale tu spomína tri diatézy, aktívum (ἐνεργητική), pasívum (παθητική), k čomu sa pripája (καὶ ἔτι) médium (v gréčtine ἡ μέση).²¹

Ἰδιὸν οὖν ῥηματός ἐστιν ἐν ἰδίῃς μετασχηματισμοῖς διάφορος χρόνος διάθεσίς τε ἡ ἐνεργητικὴ καὶ παθητικὴ καὶ ἔτι ἡ μέση.

To, čo je vlastné slovesu, je vyjadrovať formálnymi variáciami, ktoré sú preň špecifické, rozličné časy, aktívnu a pasívnu diatézu a tiež strednú.

Pre pochopenie postavenia média v koncepcii Apollónia Dyskola je potrebné predstaviť jeho spôsob ponímania aktíva a pasíva. Podľa alexandrijského učenca má aktívum akúsi prednosť pred ostatnými diatézami. Napríklad pasívna konštrukcia je založená na zodpovedajúcej aktívnej konštrukcii, ktorá jej predchádza (προϋφεστώσης).²²

Χρὴ γὰρ νοεῖν ὅτι ἡ ἐνέργεια ὡς πρὸς ὑποκειμένον τι διαβιβάζεται, ὡς τὸ τέμνει, τύπτει, τὰ τοῦτοις παραπλήσια· ἥς καὶ τὸ παθητικὸν ἐκ προϋφεστώσης ἐνεργητικῆς διαθέσεως ἀνάγεται, δέρεται, τύπτεται. Οὐ δὲ τοῦτοις ὅμοιά ἐστιν τὸ ὑπάρχω, τὸ ζῶ, τὸ εἰμί, τὸ πνέω, τὸ φρονῶ, τὰ ὅμοια.

Treba to totiž chápať tak, že dej prechádza k objektu: tak pri *témnei* (reže), *túptei* (udiera) a podobných slovesách. Zodpovedajúce pasívum vychádza z už preexistujúcej aktívnej diatézy: *déretai* (je bitý), *túptetai* (je udieraný). Slovesá ako

¹⁸ WOUTERS, *The Grammatical Papyri from Graeco-Roman Egypt* (1979), s. 206–207.

¹⁹ Záměna medzi samohláskou η a sekvenciou oi. Cf. GIGNAC, *A Grammar of the Greek Papyri* (1976), s. 265–266.

²⁰ Text v tejto časti je veľmi neistý.

²¹ A.D. *Synt.* 3, 325. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 227 (§ 60), prekladá ἐν ἰδίῃς μετασχηματισμοῖς ako „par les variations formelles qui lui sont propres“.

²² A.D. *Synt.* 3, 395 – 396. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 254–255 (§ 148); BENEDETTI, *Pourquoi l'appelle-t-on moyen?* (2014), s. 11–12.

hupárkhō (som tu), *zō* (žijem), *eimí* (som), *pnéō* (dýcham), *phronō* (uvažujem) a podobné nie sú tohto typu.

Opozícia medzi aktívom a pasívom má za cieľ vysvetliť syntaktický jav. Ide o pasivizáciu, ktorá spočíva na transformácii akuzatívu (objekt) na nominatív a nominatívu (subjekt) na genitív (spolu s predložkou *ὑπό*) na vyjadrenie pôvodcu deja (pasívneho agensa). Prechod z aktívnej vety na pasívnu sa realizuje v stanovenom smere, keďže aktívna fráza predchádza pasívnej.²³

Apollónios Dyskolos berie do úvahy pasivizáciu prechodných slovies. Prechodné slovesá, ktoré možno transponovať do pasíva, sa vyznačujú súčasnou prítomnosťou priameho a nepriameho pádu, na rozdiel od neprechodných slovies, ktoré sú spojené iba s priamym pádom (*περιπατεῖ Τρύφων*, *peripateí Trúphōn*²⁴ „Tryfón sa prechádza“). Kontrast medzi týmito dvomi typmi slovies je vyjadrený nasledovne:²⁵

Ἔστιν οὖν καθολικώτερον φάναι ὡς τὰ πρὸς εὐθεῖαν συναρτώμενα τῶν ῥημάτων, οὐκ ἀπαιτοῦντα πλαγίαν πτῶσιν, οὐδὲ παρακειμένην ἔξει παθητικὴν προφοράν· τὰ γε μὴν πλαγίαν ἀπαιτοῦντα πάντως καὶ εἰς παθητικὴν <τὴν> διάθεσιν μεταστήσειεν, συμπαραλαμβανομένης γενικῆς μετὰ τῆς ὑπὸ προθέσεως, δέρομαι ὑπὸ Τρύφωνος, τιμῶμαι ὑπὸ Θεῶνος. Καὶ αὕτη μὲν μόνη ἐστὶν τῶν παθητικῶν ἡ σύνταξις· τῶν γε μὴν ἐνεργητικῶν ἐστὶν καὶ γενικὴ, οὐ συνούσης τῆς ὑπὸ προθέσεως, ὡς τὸ κυριεύω σοῦ, καὶ δοτικὴ, ὡς τὸ παλαίω σοί, καὶ αἰτιατικὴ, ὡς τὸ τιμῶ σέ.

Dá sa teda vo všeobecnosti povedať, že slovesá, ktoré sa spájajú s priamym pádom, ale nevyžadujú si nepriamy pád, nebudú mať ani zodpovedajúci pasívny tvar. Na druhej strane slovesá, ktoré si vyžadujú nepriamy pád, sa budú môcť bezvýhradne transformovať na pasívum pri použití genitívu s predložkou *hupó*: *déromai hupò Trúphōnos* (som bitý Tryfónom), *timōmai hupò Théōnos* (som ctený Theónom). Táto konštrukcia je jediná v prípade pasíva; aj aktívum môže byť s genitívom ale bez predložky *hupó*: *kurieúō soú* (vládnem ti), s datívom *palaiō soí* (bojujem s tebou) a s akuzatívom *timō sé* (ctím si ťa).

V diele Apollónia Dyskola má médium sekundárne postavenie, ako na to poukazuje jeho charakterizovanie pomocou záporných výrazov ako nie-aktívum a nie-pasívum.²⁶ Médium sa definuje ako prostredná *διάθεσις*.²⁷

ἡ συμπαραπομένη διάθεσις, ἐνεργητικὴ οὔσα ἢ παθητικὴ, καὶ ἡ μεταξὺ τούτων πεπωκυῖα μέση, οὐ προσχωροῦσα οὐδετέρᾳ.

²³ LAMBERT, *Le terme et la notion de διάθεσις* (1978), s. 251.

²⁴ A.D. *Synt.* 3, 402. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 257 (§ 155).

²⁵ A.D. *Synt.* 3, 404. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 258 (§ 157); RIAÑO RUFILANCHAS, *El complemento directo en griego antiguo* (2006), s. 69 – 70; BENEDETTI, *Pourquoi l'appelle-t-on moyen?* (2014), s. 11–12.

²⁶ Tento bod zdôraznila BENEDETTIOVÁ, *Pourquoi l'appelle-t-on moyen?* (2014), s. 12. Cf. SIGNES-CODOÑER, *The Definitions of the Greek Middle Voice* (2005), s. 13.

²⁷ A.D. *Synt.* 3, 319. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 225 (§ 54).

„diatéza sprevádzajúca aj (sloveso), aktívna alebo pasívna a stredná, ktorá sa nachádza medzi obidvomi bez toho, aby splynula s jednou z nich.“

Apollónios tiež rozlišuje slovesá, ktoré vyjadrujú istú pasívnosť bez toho, aby mali pasívnu flexiu (ako *páskhō* „trpím“).²⁸ Na opis slovies tohto typu používa Apollónios termín *autopátheia*, ktorý by sme mohli preložiť ako „autopasívum“.

Ἔστιν ἃ καὶ ψυχικὴν ἢ σωματικὴν διάθεσιν σημαίνει, οἷς οὐ προσγίνεται πάλιν ἡ παθητικὴ κλίσις διὰ τὸ ἐν τῇ προσούσῃ καταλήξει τὸ πάθος ὑπαγορεύεσθαι. Ἔστι μὲν γὰρ τὸ ἀνιῶ ἐν διαβάσει ἐτέρου προσώπου, ὅπερ ἀποτελέσει παθητικὸν τὸ ἀνιῶμαι, οὐ μὴν τὸ κοπιῶ ἢ τὸ ὀφθαλμιῶ· τὰ γὰρ τοιαῦτα τῶν ῥημάτων ἐν αὐτοπαθείᾳ ἔχει τὸν ὀρισμὸν. Καὶ ἐπειδὴ τὸ διατίθεσθαι ἢ ἐπὶ τοῖς εὐκταίοις γίνεται ἢ ἐπὶ τοῖς μὴ οὕτως ἔχουσιν, ὁμολογοῦν ὅτι οὐ συστήσεται παθητικὰ τοῦ πάσχω, χαίρω, ἐρυθριῶ, θνήσκω, γηρῶ, θάλλω, οὐρητιῶ, γαυριῶ.

Existujú tiež slovesá, ktoré znamenajú psychické alebo telesné rozpoloženie (*diáthesis*) a ktoré tiež nemajú pasívnu flexiu: je to preto, že už vyjadrujú pasívitú pomocou svojich (aktívnych) koncoviek. Sloveso *aniō* (sužujem) sa vyznačuje tranzitivitou smerom k inej osobe,²⁹ čo mu dáva pasívum *aniōmai* (som sužovaný). Nič podobné však nie je v prípade slovesa *kopiō* (namáham sa) alebo *ophthalmiō* (bolia ma oči): slovesá tohto typu totiž obsahujú autopasívne vymedzenie (*autopatheia*). Toto rozpoloženie (*diatithesthai*) sa môže týkať toho, čo je žiaduce alebo čo nie; takto je zhoda pri odmietnutí toho, že by mohlo existovať správne tvorenie pasíva v prípade slovies ako *páskhō* (trpím), *khaiō* (teším sa), *eruthriō* (červenám sa), *thnēskō* (umieram), *gērō* (starnem), *thállō* (kvitnem), *ourētiō* (potrebujem močiť), *gauriō* (chválím sa, honosím sa).

Element αὐτο- v slove αὐτοπάθεια neznamená, že paciens je sám príčinou svojho pasívneho stavu, ale že jeho pasívnosť je vyjadrená iba slovesnou lexémou bez potreby pasívnej morfológie.³⁰

Po uvedení slovies charakterizovaných vlastnosťou *autopátheia* Apollónios uvádza definíciu mediálnych slovies.³¹

Τὰ γοῦν διὰ τοῦ μέσου ἐνεστῶτος ἐν τύπῳ παθητικῷ ἐνέργειαν σημαίνοντα ἀπαράδεκτον ἔχει τὴν διὰ τοῦ ω κατὰληξιν, ἐνεργητικὴν οὖσαν, ἐπεὶ τὸ ταύτης εὐχρηστον διὰ τοῦ προειρημένου μέσου ἐνεστῶτος κατεῖληπτο, ὥς ἔχει τὸ βιάζομαι σε, μάχομαι σοι, χρῶμαι σοι καὶ ἄλλα πλεῖστα.

Slovesá, ktoré v mediálnom prézente pasívnej formy, znamenajú aktivitu, nepripúšťajú koncovku -ō, ktorá je aktívna, keďže jej hodnota je už zahrnutá v spomenutých mediálnych prezentoch ako napríklad *biázomai se* (znásilňujem ťa),

²⁸ A.D. Synt. 3, 397 – 398. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 255 (§ 150).

²⁹ Teda iná osoba, ako tá, ktorá je označená koncovkou.

³⁰ LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction II* (1997), s. 246.

³¹ A.D. Synt. 3, 398. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 255 (§ 151).

mákhomai soi (bojujem s tebou), *khromai soi* (stretávam sa s tebou) a množstve ďalších slovies.

Sloveso ako *máχομαι* reprezentuje slovesnú triedu zvanú *media tantum*. Tieto slovesá vyjadrujú svoj aktívny význam prostredníctvom tranzitívnej konštrukcie (s agensom v nominatíve a paciensom v nepriamom páde). Trieda tranzitívnych mediálnych slovies teda predstavuje symetriu s autopasívnymi slovesami v tom ohľade, že obidve tieto triedy preukazujú nesúlاد medzi tvarom koncovky a slovesnou konštrukciou.³² V obidvoch prípadoch je sloveso charakterizované morfológickou anomáliou: pasívna forma bez zodpovedajúcej aktívnej flexie (typ *mάχομαι*), aktívna forma bez pasívnej flexie v prézente (typ *πάσχω*).

Sloveso *βιάζομαι* však nemá rovnaké postavenie ako *mάχομαι* alebo *khromai*. Existuje totiž aktívne sloveso *βιάζω* „robiť niekomu násilie“, ktoré možno asociovať s pasívom *βιάζομαι* s významom „byť znásilnený“. V tejto svojej definícii Apollónios Dyskolos nerozlišuje medzi slovesami *media tantum* ako *mάχομαι* a ambivalentnými slovesami ako *βιάζομαι*, ktoré možno chápať raz s pasívnym významom, raz s aktívnym významom.³³ Presnejšia definícia sa nachádza v bezprostrednom pokračovaní tejto pasáže.³⁴

Σαφές οὖν ὅτι παντὸς παθητικοῦ εἰς μαι λήγοντος ἐνεργητικὸν ἔστιν παραδέξασθαι, ἂν μετὰ τῆς καταλήξεως συντρέχη καὶ τὰ τῆς συντάξεως, ἴσταμαι ὑπὸ σοῦ — ἴστημι σέ, δέρομαι ὑπὸ σοῦ — δέρω σέ, ἔλκομαι ὑπὸ σοῦ — ἔλκω σέ· οὐχὶ τὸ πέταμαι ὑπὸ σοῦ, διὰ τοῦτο οὐδὲ τὸ πέτημι σέ. Ὁ αὐτὸς λόγος καὶ ἐπὶ τοῦ ἄγαμαι, δύναμαι, ἔραμαι.

Je teda jasné, že každé pasívum končiace sa na *-mai* môže mať aktívum za podmienky, že táto konštrukcia sa zhoduje s koncovkou: *hístamai hupò sou* — *hístēmi sé* (som tebou stavaný — staviam ťa), *déromai hupò sou* — *dérō sé* (som tebou bitý — bijem ťa), *hélkomai hupò sou* — *hélkō sé* (som tebou tahaný — tahám ťa). Nevyskytuje sa však **pétamai hupò sou* (*som tebou lietaný) a kvôli tomu ani **pētēmi sé* (*lietam ťa); rovnako je to v prípade *ágamai* (obdivujem), *dúnamai* (môžem), *éramai* (milujem).

Otázka javu *sunéemptōsis*

Pojmy *skhēma* a *sunéemptōsis*, ktoré používa Apollónios v súvislosti s médiom,³⁵ boli špecialistami na túto otázku rôzne interpretované a zaslúžia si detailnejšie priblíženie:

³² LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction II* (1997), s. 247; SIGNES-CODONER, *The Definitions of the Greek Middle Voice* (2005), s. 18.

³³ SIGNES-CODONER, *The Definitions of the Greek Middle Voice* (2005), s. 26.

³⁴ A.D. Synt. 3, 398. LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 255–256 (§ 151).

³⁵ A.D. Synt. 3, 296. HOUSEHOLDER, *The Syntax of Apollonius Dyscolus* (1981), s. 165; LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 216 (§ 30).

Τὰ γὰρ καλούμενα μέσα σχήματα συνέμπτωσιν ἀνεδέξατο ἐνεργητικῆς καὶ παθητικῆς διαθέσεως [...], καὶ ἔνθεν οὐ παρὰ τὰς διαθέσεις ἀμαρτάνεται. Τὸ γὰρ ἔλουσάμην καὶ ἐποιησάμην καὶ ἐτριψάμην καὶ τὰ τούτοις ὅμοια ἔχει ἐκδηλωτάτην τὴν σύνταξιν ὅτε μὲν ἐνεργητικὴν, ὅτε δὲ παθητικὴν, εἶγε τὸ ἐτριψα τοῦ ἐτριψάμην διαφέρει καὶ τὸ ἔλousa τοῦ ἔλousάμην, παράκειται δὲ τῷ ἐποίησα τὸ ἐποίησάμην καὶ ἔτι τῷ προῆκα τὸ προηκάμην.

Takzvané *mésa skhēmata* vykazujú *sunémpōsis* aktívnej a pasívnej diatézy [...]. V súlade s tým neexistuje žiadne nesprávne použitie diatézy, lebo je úplne jasné, že *elousámēn*, *epoiēsámēn*, *etripsámēn* a podobné formy pripúšťajú niekedy aktívnu konštrukciu, inokedy pasívnu, ak uznávame, že *étripsa* (otrel som) sa odlišuje od *etripsámēn* (otrel som sa) a *élousa* (umyl som) od *elousámēn* (umyl som sa), zatiaľ čo *epoiēsámēn* (urobil som si) je príbuzné s *epoiēsa* (urobil som) a *proēkámēn* (hodil som si) je príbuzné s *proēka* (hodil som).

V príkladoch, ktoré uvádza, sa Apollónios vyhýba tvrdeniu, že *ἐτριψάμην* a *ἔλousάμην* majú pasívny význam (ktorý ani nemajú) a identifikuje *ἐποιησάμην* s aktívnym významom.

Predmetom intenzívnej diskusie je interpretácia výrazu *tà* [...] *καλούμενα μέσα σχήματα*. Vo svojom preklade do francúzštiny použil Jean Lallot výraz „les formes qu'on appelle moyennes“.³⁶ Signes-Codoñer navrhuje anglický preklad začiatku textu: „The so-called middle forms of the verb display a formal coalescence of the active and passive voices.“³⁷ Podľa Signesa-Codoñera sa Apollóniova definícia vzťahuje na mediálne tvary (*σχήματα*), ktoré sú pravidelne prítomné v slovesných paradigmách.³⁸

Benedettiová prekladá *μέσα σχήματα* pomocou francúzskeho spojenia „figures moyennes“ a výraz *συνέμπτωσις* pomocou „coïncidence“. Podľa Apollónia Dyskola sa *koïncidencia* objavuje vtedy, keď sa nevyskytuje chyba v oblasti diatézy (οὐ παρὰ τὰς διαθέσεις ἀμαρτάνεται).

Podľa Benedettiovej je slovo *σχῆμα* „figúra“ technický výraz vo filologickej praxi na označenie syntaktickej kombinácie, ktorá porušuje nejaké bežné pravidlo, ale zároveň je oprávnená na základe svojho použitia v rámci slávnej tradície.³⁹ V Aristarchovej doktríne termín *σχῆμα* označuje syntaktickú odchýlku medzi homérskym použitím a bežným použitím jeho doby.⁴⁰ Pojem *σχῆμα* sa teda vzťahuje na typ „poetickej licencie“.

V systéme Apollónia Dyskola vylučuje explikácia založená na princípe *koïncidencia* možnosť hovoriť o *figúre σχῆμα*. *Συνέμπτωσις* „*koïncidencia*“ a *σχῆμα*

³⁶ LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 216 (§ 30).

³⁷ SIGNES-CODOÑER, *The Definitions of the Greek Middle Voice* (2005), s. 19.

³⁸ SIGNES-CODOÑER, *The Definitions of the Greek Middle Voice* (2005), s. 20.

³⁹ BENEDETTI, *Pourquoi l'appelle-t-on moyen?* (2014), s. 13.

⁴⁰ AX, *Sprache als Gegenstand der alexandrinischen und pergamenischen Philologie* (1991), s. 284, používa výraz „Beobachtungen Aristarchs zur syntaktischen Abweichung (*σχῆμα*) des homerischen im Vergleich zum Sprachgebrauch seiner eigenen Zeit“.

„figúra“ sú alternujúce princípy: σχῆμα je porušenie pravidla, zatiaľ čo συνέμπτωσις neimplikuje žiadne porušenie. Preto nie je spojenie μέσα σχήματα „prostredné figúry“ kompatibilné s argumentáciou, ktorú rozvíja Apollónios. Z tohto dôvodu používa participium καλούμενα „(takto) nazvané“, ktoré svedčí o istom odstupe. Apollónios sa teda nestotožňuje s tradíciou, ktorá tu postuluje zmenu diatézy a podľa ktorej tu ide o μέσα σχήματα.

V prípade príkladov slovíes časovaných v aoriste dáva Apollónios Dyskolos do opozície flexiu na -σα, ktorá má aktívnu syntax a flexiu na -σάμην spojenú so slovesami, ktorých syntaktické správanie a sémantická hodnota sú variabilné. Mediálny aorist ἐποιησάμην zahŕňa tranzitívne použitie. Dnes by sme hovorili o médiu so subjektom beneficiárom.⁴¹ Zo syntaktického hľadiska je teda konštrukcia ἐποιησάμην „urobil som si“ ekvivalentná s ἐποίησα „urobil som“.

Na druhej strane ἐλουσάμην má z dnešného hľadiska „reflexívny“ význam. V systéme Apollónia Dyskola mohol byť tento reflexívny význam spájaný s pasívom, vzhľadom na to, že tu nedochádza k „prechodu“ deja na iného participanta. Syntaktické použitie mediálneho aoristu ἐλουσάμην „umyl som sa“ je teda v kontraste so syntaktickým použitím aktívneho aoristu ἔλουσα „umyl som“.

Ako to vysvetľuje Signes-Codoñer, žiaden grécky gramatik nepomyslel na vysvetľovanie významu takýchto foriem, najmä aoristov ako ἐποιησάμην a ἐτοψάμην, z hľadiska reflexivity, pretože to istým spôsobom implikovalo simultánnosť aktivity a pasivity v rámci jednej slovesnej formy.⁴² Apollónios uvádza ešte tretiu triedu tvarov aoristu na -θην definovaných ako „prirodzene pasívnych“, ktoré predstavujú protipól k tvarom na -σα, ktoré sú prirodzene aktívne. Opozícia medzi -θην a -σα sa vždy jasne manifestuje zo sémantického a syntaktického hľadiska.⁴³

οὐκ ἂν γοῦν τις τὸ φύσει ἐνεργητικὸν ἢ τὸ φύσει παθητικὸν εὖροι ἂν ἐν ὑπαλλαγῇ τῶν διαθέσεων, λέγω τὸ ἐποίησα ἀντὶ τοῦ ἐποιήθην ἢ τὸ ἐποιήθην ἀντὶ τοῦ ἐποίησα.

v rámci tvarov prirodzene aktívnych alebo prirodzene pasívnych by sa teda nenašla zámena diatézy, myslím tým *epoīēsa* (urobil som) namiesto *epoīēthēn* (bol som urobený) alebo *epoīēthēn* namiesto *epoīēsa*.

Médium v *Tékhnē grammatikḗ* pripisovanej Dionysiovi Thrakovi

Na záver možno porovnať koncepciu média u Apollónia Dyskola s prístupom autora diela *Tékhnē grammatikḗ*.

⁴¹ ROUSSEAU, *Propositions pour une description ordonnée des «voix» et des «diathèses»* (2014), s. 28.

⁴² SIGNES-CODONER, *The Definitions of the Greek Middle Voice* (2005), s. 5.

⁴³ A.D. Synt. 3, 297. HOUSEHOLDER, *The Syntax of Apollonius Dyscolus* (1981), s. 165; LALLOT, *Apollonius Dyscole. De la construction I* (1997), s. 216 (§ 30).

Podľa Signesa-Codoñera by dielo *Tékhñē grammatikē* malo byť datované do 4. stor. n.l.⁴⁴ Toto datovanie podporil aj Di Benedetto.⁴⁵ V prospech datovania od Di Benedetto svedčí aj porovnanie opisu slovesnej diatézy u Apollónia a „Dionysia Thraka“. Použitia výrazu διάθεσις sú oveľa rozmanitejšie v Apollóniovom spise ako v *Tékhñē*. Apollónios sa nepokúša o jasnú definíciu kategórie stredného rodu, zatiaľ čo „Dionysios“ áno, takže by bolo zvláštne, keby bol „Dionysios“ školský text napísaný niekoľko storočí pred Apollóniom.

Diatézy sa spomínajú v *Tékhñē* prostredníctvom týchto výrazov:⁴⁶

Διαθέσεις εἰσὶ τρεῖς, ἐνέργεια, πάθος, μεσότης· ἐνέργεια μὲν οἷον τύπτω, πάθος δὲ οἷον τύπτομαι, μεσότης δὲ ἢ ποτὲ μὲν ἐνέργειαν, ποτὲ δὲ πάθος παριστᾷσα, οἷον πέπηγα, διέφθορα, ἐποιησάμην, ἐγραψάμην.

Existujú tri diatézy: aktívna, pasívna, stredná: aktívum, napríklad *túptō* (udieram); pasívum, napríklad *túptomai* (som udieraný); médium je diatéza, ktorá vyjadruje raz aktívum, raz pasívum, napríklad *pépēga* (som upevnený), *diéphthora* (som zničený), *epoiesámēn* (urobil som si), *egrapsámēn* (napísal som si).

Štyri slovesné formy, ktoré tu autor používa na vysvetlenie hodnoty média, πέπηγα, διέφθορα, ἐποιησάμην a ἐγραψάμην, všetky manifestujú nesúladiu medzi formou a významom: dve aktívne perfektá majú pasívny význam (πέπηγα, διέφθορα) a dva mediálne aoristy, ktoré svojimi koncovkami formálne patrili v očiach gréckych gramatikov do pasíva (ἐποιησάμην, ἐγραψάμην), sa lepšie chápu v „aktívnom“ zmysle.

V spise *Tékhñē grammatikē* sa uvádzajú iba tie príklady mediálnych tvarov, ktorých význam je neočakávaný, pretože forma sa zdala nekompatibilná s významom. Ak by autor uviedol pravidelnejšie tvary ako ἐλουσάμην, čitateľ by zaiste nebol porozumel neurčitej hodnote stredného rodu.⁴⁷

⁴⁴ SIGNES-CODONER, *The Definitions of the Greek Middle Voice* (2005), s. 3.

⁴⁵ DI BENEDETTO, *At the Origins of Greek Grammar* (1990); DI BENEDETTO, *Dionysius Thrax and the Tékhñē Grammatikē* (2000). Na druhej strane WOUTERS, *The Grammatical Papyri from Graeco-Roman Egypt* (1979), s. 36, akceptuje autenticitu *Tékhñē*. Cf. tiež ERBSE, *Zur normativen Grammatik der Alexandriner* (1980), WOUTERS, *The Grammatical Papyri and the Technē Grammatikē of Dionysius Thrax* (1995). Datovaniu *Tékhñē* sa detailne venoval LALLOT, *La grammaire de Denys le Thrace* (1989), s. 20–26 (s bibliografickými údajmi). Lallot jemne modifikuje Di Benedettovu tézu a vyslovuje návrh, že 11-ta až 20-ta kapitola sú neskoršieho dátumu ako ostatné. V novšej štúdii LALLOT, *Grammatici certant* (1995) identifikoval, opísal a kritizoval argumenty od rôznych bádateľov, ktorí sa zaoberali týmto problémom. K otázke autenticity tohto diela cf. BUZÁSSYOVÁ, *Od hlasu k hláske* (2016), s. 81–82; MATTHAIOS, *Greek Scholarship in the Imperial Era and Late Antiquity* (2020), s. 328 („spuriousness of the *Tekhnē grammatikē* ascribed to Dionysius Thrax“).

⁴⁶ D.T. 13. LALLOT, *La grammaire de Denys le Thrace* (1989), s. 55, 164 – 165. Cf. ANDERSEN, *Remarks on Dionysius Thrax's Concept of 'Diáthesis'* (1994).

⁴⁷ SIGNES-CODONER, *The Definitions of the Greek Middle Voice* (2005), s. 20.

Závěrečné poznámky

Na záver možno konštatovať, že διάθεσις je u Apollónia Dyskola polysémny termín. Obzvlášť niektoré použitia výrazu διάθεσις nespádajú pod metalingvistickú terminológiu v užšom zmysle. Pôvodný význam slova „stav, rozpoloženie“ je ešte pozorovateľný vo viacerých pasážach. Sémanticko-diskurzívne úvahy nachádzajúce sa u Apollónia Dyskola si teda zachovávajú fyzicko-logickú bázu.⁴⁸

Apollónios Dyskolos zavádza termín *autopátheia* na opis slovíes, ktoré vyjadrujú psychické alebo telesné rozpoloženie (*diáthesis*) súvisiace s istou podobou pasivity, ale bez tohto, aby mali pasívnu flexiu (ako πάσχω „trpieť“, χαίρω „tešiť sa“, οὐρητῶ „potrebovať močiť“). Mediálne slovesá sú prezentované ako majúce pasívnu formu, pričom označujú aktivitu. U Apollónia Dyskola tieto termíny vyplývajú jeden z druhého. Pasívum sa definuje ako vychádzajúce z aktíva. Pojmy autopasivity a média sú zase definované vzhľadom na aktívum a pasívum.

Koncepcia gréckych gramatikov je preto veľmi odlišná od prístupu moderných lingvistov, ktorí médiu pripisujú oveľa dôležitejšie miesto v systéme gréckeho jazyka.⁴⁹ Historickí lingvisti považujú médium za staršiu kategóriu ako pasívum. Porovnávacia gramatika indoeurópskych jazykov ukazuje, že v prajazyku existovala opozícia medzi dvomi slovesnými rodmi, aktívnym a mediálnym, zatiaľ čo vznik pasívneho rodu ako autonómnej morfolologickej kategórie je jazykovou inováciou rôznych jazykov.⁵⁰ Typológovia sa snažia definovať médium z hľadiska významu alebo zo sémantickej a funkčnej perspektívy⁵¹ v rámci skúmania, ktoré zahŕňa gréčtinu a ostatné indoeurópske jazyky,⁵² ako aj jazyky z iných jazykových rodín.⁵³

⁴⁸ LAMBERT, *Le terme et la notion de διάθεσις* (1978), s. 252, píše: „une sémantique qu'on pourrait appeler physico-logique“.

⁴⁹ K téme gréckeho média: COCK, *ποιεῖσθαι: ποιεῖν* (1981); ALLAN, *The Middle Voice in Ancient Greek* (2003); TRONCI, *Taxonomie der Mediumkonstruktionen und Verbalmorphologie im Altgriechischen* (2011); TRONCI, *Formes moyennes oppositives et non oppositives* (2014). K problému diachronickej analýzy gréckeho sufiku pasívneho aoristu -θη- cf. PETERS, *Zur Herkunft des griechischen -t^h-Aoristes* (2004). K pôvodu gréckeho sufiku -μενος, cf. PINAULT, *Sound laws and the suffix of the PIE 'middle' participle* (2012).

⁵⁰ VELTEN, *On the Origin of the Categories of Voice and Aspect* (1931); RIX, *The Proto-Indo-European Middle: Content, Forms and Origin* (1988); POOTH, *Studien zur frühindogermanischen Morphologie* (2001); MEISER, *Zur Typologie des urindogermanischen Mediums* (2009); KULIKOV & LAVIDAS, *Reconstructing passive and voice in Proto-Indo-European* (2015); GRESTENBERGER, *Reconstructing Proto-Indo-European Deponents* (2016).

⁵¹ Médium môže nadobudnúť, v jednotlivých jazykoch, antikauzatívnu, zvratnú, recipročnú, autobenefaktívnu či antipasívnu hodnotu. Cf. KULIKOV, *Voice Typology* (2011), s. 393–394.

⁵² VENDRYES, *Une catégorie verbale: le mode de participation du sujet* (1947 – 1948); BENVENISTE, *Actif et moyen dans le verbe* (1966), s. 168–175, cf. FLOBERT, *Benveniste et le problème de la diathèse* (2014), s. 44–55; LAZZERONI, *La diatesi come categoria linguistica* (1990); KURZOVÁ, *Die Diathese in den indogermanischen Sprachen* (1990); KURZOVÁ, *Typology and Diachrony of the Middle Voice* (1999); MADARIAGA, *The development of Indo-European middle-passive verbs: a case study in Ancient Greek and Old Church Slavonic* (2010). K latinským deponentným slovesám cf. FLOBERT, *Les verbes déponents latins des origines à Charlemagne* (1975); MARINI, *L'opposition 'actif' vs. déponent et la persistance du 'moyen' en latin* (2014).

⁵³ ANDERSEN, *Zur Diathese* (1993); KEMMER, *The Middle Voice* (1993); CREISSELS, *Syntaxe générale. Une introduction typologique 2. La phrase* (2006), s. 21 – 41; INGLESE, *Towards a typology of middle voice systems* (2022).

Literatúra

- ALLAN, Rutger J.: *The Middle Voice in Ancient Greek. A Study in Polysemy*. Amsterdam: Gieben, 2003.
- ANDERSEN, Paul Kent: *Zur Diathese*. In: *Historische Sprachforschung* 106 (1993), č. 2, s. 177–231.
- ANDERSEN, Paul Kent. *Remarks on Dionysios Thrax's Concept of 'Diáthesis'*. *Historiographia Linguistica* 21 (1994), s. 1–37.
- AX, Wolfram: *Sprache als Gegenstand der alexandrinischen und pergamenischen Philologie*. In: *Sprachtheorien der abendländischen Antike*. Ed. P. Schmitter. Tübingen: Narr, 1991, s. 275–301.
- BENEDETTI, Marina: *Pourquoi l'appelle-t-on moyen? Apollonius Dyscole et les figures 'moyennes'*. In: *Langages* 194 (2014), č. 2, s. 9–20.
- BENEDETTI, Marina: *'Diathesis' / 'voice': loan words and loan translations in the grammatical metalanguage*. In: *Linguarum Varietas* 3 (2014), 35–42.
- BENVENISTE, Émile: *Actif et moyen dans le verbe*. In: *Problèmes de linguistique générale I*. Paríž: Gallimard, 1966, s. 168–175.
- BUZÁSSYOVÁ, Ludmila: *Od hlasu k hláske. Z dejín antickej náuky o reči*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2016.
- COCK, A. J. C. M.: *ποιεῖσθαι: ποιεῖν. Sur les critères déterminant le choix entre l'actif ποιεῖν et le moyen ποιεῖσθαι*. In: *Mnemosyne* 34 (1981), s. 1–62.
- COLLINGS, Neville Edgar: *The Greek Use of the Term 'Middle' in Linguistic Analysis*. In: *Word* 19 (1963), č. 2, s. 232–241.
- CREISSELS, Denis: *Syntaxe générale. Une introduction typologique 2. La phrase*. Paríž: Hermes / Lavoisier, 2006.
- DI BENEDETTO, Vincenzo: *At the Origins of Greek Grammar*. *Glotta* 68 (1990), s. 19–39.
- DI BENEDETTO, Vincenzo: *Dionysios Thrax and the Tékhne Grammatiké*. In: *History of the Language Sciences. Geschichte der Sprachwissenschaften. Histoire des sciences du langage*. Volume I. Eds. S. Auroux, E. F. K. Koerner, H.-J. Niederehe – K. Versteegh. Berlín / New York: Walter de Gruyter, 2000, s. 394–400.
- ERBSE, Hartmut: *Zur normativen Grammatik der Alexandriner*. In: *Glotta* 58 (1980), s. 236–258.
- FLOBERT, Pierre: *Les verbes déponents latins des origines à Charlemagne*. Paríž: Les Belles Lettres, 1975.
- FLOBERT, Pierre: *Benveniste et le problème de la diathèse*. In: *Grammaire comparée et variétés du latin*. Ed. P. Flobert. Ženeva: Droz, 2014, s. 44–55.
- GIGNAC, Francis Thomas: *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods. volume I. Phonology*. Miláno: Istituto Editoriale Cisalpino La Goliardica, 1976.
- GRESTENBERGER, Laura: *Reconstructing Proto-Indo-European Deponents*. In: *Indo-European Linguistics* 4 (2016), s. 98–149.
- HOENIGSWALD, Henry Max: *Media, Neutrum und Zirkumflex*. In: *Sprachgeschichte und Wortbedeutung. Festschrift Albert Debrunner gewidmet von Schülern, Freunden und Kollegen*. Bern: Francke Verlag, 1954, s. 209–212.

- HOUSEHOLDER, Fred W.: *The Syntax of Apollonius Dyscolus*. Amsterdam: John Benjamins, 1981.
- INGLESE, Guglielmo: *Towards a typology of middle voice systems*. In: *Linguistic Typology* 26 (2022), č. 3, s. 489–531.
- JULIEN, Jacques: *Mode verbal et diathesis chez Apollonius Dyscole*. In: *Histoire, Épistémologie, Langage* 7 (1985), č. 1, s. 83–125.
- KEMMER, Suzanne: *The Middle Voice*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins 1993.
- KULIKOV, Leonid: *Voice Typology*. In: *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*. Ed. Jae Jung Song. Oxford: Oxford University Press, 2011, s. 368–398.
- KULIKOV, Leonid – LAVIDAS, Nikolaos: *Reconstructing passive and voice in Proto-Indo-European*. In: *Proto-Indo-European Syntax and its Development*. Eds. L. Kulikov & N. Lavidas. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 2015, s. 101–124.
- KURZOVÁ, Helena: *Die Diathese in den indogermanischen Sprachen*. In: *Croatica, Slavica, Indoeuropaea. Festschrift zum 60. Geburtstag von Radoslav Katičić*. Ed. G. Holzer. Viedeň: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990, s. 121–130.
- KURZOVÁ, Helena: *Typology and Diachrony of the Middle Voice*. In: *The Emergence of the Modern Language Sciences. Studies on the Transition from Historical-Comparative to Structural Linguistics in Honour of E. F. K. Koerner. Volume 2*. Eds. S. Embleton, J. E. Joseph, H.-J. Niederehe. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 1999, s. 115–129.
- LALLOT, Jean: *La grammaire de Denys le Thrace. Traduction annotée*. Paríž: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1989.
- LALLOT, Jean: *Grammatici certant: vers une typologie de l'argumentation pro et contra dans la question de l'authenticité de la Technè*. In: *Dionysius Thrax and the Technē Grammatikē*. Eds. V. Law & I. Sluiter, 1995, Münster: Nodus, s. 27–39.
- LALLOT, Jean: *Apollonius Dyscole. De la construction (Περὶ συντάξεως). Volume I. Introduction, texte et traduction*. Paríž: Vrin, 1997.
- LALLOT, Jean: *Apollonius Dyscole. De la construction (Περὶ συντάξεως). Volume II. Notes et index*. Paríž: Vrin, 1997.
- LAMBERT, Frédéric: *Le terme et la notion de διάθεσις chez Apollonius Dyscole*. In: *Varron. Grammaire antique et stylistique latine*. Ed. J. Collart. Paríž: Les Belles Lettres, 1978, s. 245–252.
- LAZZERONI, Romano: *La diatesi come categoria linguistica: studio sul medio indoeuropeo*. In: *Studi e Saggi Linguistici* 30 (1990), s. 1–22.
- MADARIAGA, Nerea: *The development of Indo-European middle-passive verbs: a case study in Ancient Greek and Old Church Slavonic*. In: *Indogermanische Forschungen* 115 (2010), s. 149–178.
- MARINI, Emanuela: *L'opposition 'actif' vs. déponent et la persistance du 'moyen' en latin*. In: *Langages* 194 (2014), s. 49–61.
- MATTHAIOS, Stephanos: *Greek Scholarship in the Imperial Era and Late Antiquity*. In: *History of Ancient Greek Scholarship*. Ed. F. Montanari. Leiden / Boston: Brill, 2020, s. 260–372.
- MEISER, Gerhard: *Zur Typologie des urindogermanischen Mediums*. In: *Protolanguage and Prehistory*. Eds. R. Lühr & S. Ziegler. Wiesbaden: Reichert, 2009, s. 318–334.

- PETERS, Martin: *Zur Herkunft des griechischen -t^h-Aoristes*. In: *Analecta homini universali dicata. Arbeiten zur Indogermanistik, Linguistik, Philologie, Politik, Musik und Dichtung. Festschrift für Oswald Panagl zum 65. Geburtstag*. Eds. Thomas Krisch, Thomas Lindner & Ulrich Müller. Stuttgart: Heinz, 2004, s. 171–185.
- PINAULT, Georges-Jean: *Sound laws and the suffix of the PIE 'middle' participle*. In: *The Sound of Indo-European 2. Papers on Indo-European Phonetics, Phonemics and Morphophonemics*. Eds. R. Sukač – O. Šefčík. Mnichov: Lincom Europa, 2012, s. 227–251.
- POOTH, Roland A.: *Studien zur frühindogermanischen Morphologie I. „Stativ“, „Medium“ und „Perfekt“*. In: *Historische Sprachforschung* 114 (2001), č. 2, s. 220–258.
- RIAÑO RUFILANCHAS, Daniel: *El complemento directo en griego antiguo. Un estudio sobre los argumentos verbales de objeto en la prosa del griego antiguo*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2006.
- RIJKSBARON, Albert: *The Treatment of the Greek Middle Voice by the Ancient Grammarians*. In: *Philosophie du langage et grammaire dans l'antiquité*. Brusel / Grenoble: Ousia / Université des Sciences Sociales de Grenoble, 1986, s. 427–444.
- RIX, Helmut: *The Proto-Indo-European Middle: Content, Forms and Origin*. In: *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 49 (1988), s. 101–119.
- ROUSSEAU, André: *Propositions pour une description ordonnée des «voix» et des «diathèses»: problématique, statut et conceptualisation du «moyen»*. In: *Langages* 194 (2014), s. 21–34.
- SIGNES-CODOÑER, Juan: *The Definitions of the Greek Middle Voice between Apollonius Dyscolus and Constantinus Lascaris*. In: *Historiographia Linguistica* 32 (2005), s. 1–33.
- TRONCI, Liana: *Taxonomie der Mediumkonstruktionen und Verbmorphologie im Altgriechischen*. In: *Indogermanistik und Linguistik im Dialog. Akten der XIII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 21. bis 27. September 2008 in Salzburg*. Eds. T. Krisch – T. Lindner. Wiesbaden: Reichert, 2011, s. 585–594.
- TRONCI, Liana: *Formes moyennes oppositives et non oppositives. Brèves notes sur le grec ancien*. In: *Langages* 194 (2014), č. 2, s. 35–47.
- VELTEN, Hermann V.: *On the Origin of the Categories of Voice and Aspect*. In: *Language* 7 (1931), 229–241.
- VENDRYES, Joseph: *Une catégorie verbale: le mode de participation du sujet*. In: *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 44 (1947 – 1948), č. 1, s. 1–20.
- WOUTERS, Alfons: *The Grammatical Papyri from Graeco-Roman Egypt. Contributions to the study of the 'Ars Grammatica' in Antiquity*. Brusel: Paleis der Academiën, 1979.
- WOUTERS, Alfons: *The Grammatical Papyri and the Technē Grammatikē of Dionysius Thrax*. In: *Dionysius Thrax and the Technē Grammatikē*. Eds. V. Law – I. Sluiter, 1995, Münster: Nodus, s. 95–109.

Abstrakt: Starogrécki gramatici nekládli médium na rovnakú úroveň ako aktívum a pasívum, čo boli dve základné diatézy. V gramatickom pojednaní Apollónia Dyskola *De Constructione* sa médiu dostáva iba vedľajšie postavenie, pričom je charakterizované v negatívnych termínoch ako ne-aktívum a ne-pasívum. V predkladanom článku konfrontujeme definíciu média s definíciou autopasíva a analyzujeme, ako sa Apollónios ďalej pokúša definovať médium prostredníctvom pojmov *skhēma* a *sunémptōsis*.

Kľúčové slová: aktívum, *diáthesis*, médium, pasívum, slovesný rod

Mgr. Barbora Machajdíkova, PhD.
Katedra klasickej a semitskej filológie
Filozofická fakulta
Univerzita Komenského
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovensko
barbora.machajdikova@uniba.sk

Medúza v súčasnom švajčiarskom prepise¹

Zuzana Malinovská

Bratislava

Une représentation contemporaine romande de Méduse

Abstract : Particulièrement féconde, Méduse mythologique inspire depuis longtemps artistes, écrivains et chercheurs divers. Il en est de même pour Marc Voltenauer, l'écrivain contemporain romand. Dans son second roman *Qui a tué Heidi?* (2017) l'auteur reconnu des polars s'approprie la figure de Méduse pour la réécrire à sa guise : telle est l'hypothèse de départ de ma réflexion. En relevant les mythes méduséens dans ce texte à structure parallèle – histoire policière et histoire familiale – je veux démontrer la manière dont l'écrivain exploite le caractère antithétique du symbole. Je veux également prouver que l'histoire de Méduse revisitée permet à l'auteur non seulement de tenir le lecteur en haleine en lui proposant un polar captivant, mais aussi de le faire réfléchir sur l'être dans le monde contemporain. *Qui a tué Heidi?*, avec la Méduse réécrite au centre, interroge les dysfonctionnements individuels et sociaux tout en détruisant l'image idyllique de la Suisse contemporaine. Par sa thématique actuelle et universelle, le romancier dépasse l'étroit cadre de la littérature régionaliste et s'inscrit dans une des lignées contemporaines de la littérature policière.

Mots-clés: roman contemporain romand, Marc Voltenauer, *Qui a tué Heidi?*, texte à double structure, Méduse, mythe, réécriture

Úvod

Súčasný švajčiarsky po francúzsky píšuci prozaik Marc Voltenauer (nar. 1973) je významným predstaviteľom detektívnej literatúry. Zaujal už debutom *Drak z Muveranu* (*Le Dragon de Muveran*, 2015), thrillerom na americký spôsob, situovaným do švajčiarskych Álp, po ktorom nasledoval román so záhadou² *Kto zabil Heidi?* (*Qui a tué Heidi?*, 2017). Priaznivú recepciu Voltenauerovho diela vysvetľuje kritika „istým regionalizmom“,³ spočívajúcim v pevnom ukotvení príbehov v dobre známom domácom prostredí. Zárukou priaznivého ohlasu nie sú však len fabulačne zručné príbehy vytvárajúce ilúziu skutočnosti, ale aj veľmi dobré využívanie kódov detektívneho subžánru, ukrývajúceho kritický pohľad na súčasnú švajčiarsku spoločnosť. Platí to i pre román *Kto zabil Heidi?*, čitateľsky atraktívny detektívny príbeh o záhadných zmiznutiach mladých žien. Rozuzlenie, ba aj samotné vyšetrovanie udalostí, ktoré narušia pokojný život horskej dediny, postupuje veľmi pomaly, pretože autor, akcentujúc efekt reality, podrobne zachytáva každodenný život na švajčiarskom vidieku. Odvádza tak čitateľovu pozornosť od riešenia detektívnej záhady a upriamuje ju na bežný život obyvateľov, a ten zobrazuje v rodinných vzťahoch. Dominantný, na prvý pohľad zjavný detektívny príbeh premyslene skĺbi s rodinným,

¹ Štúdia je čiastkovým výstupom z projektu VEGA č. 1/0109/21 *Poemata de se ipso Gregora z Nazianzu*.

² Tzv. roman à énigme je žánrovým variantom detektívneho románu.

³ JEANNERET – MÜLLER, *Le roman policier en Suisse romande et alémanique* (2020), s. 56.

spočiatku neviditeľným príbehom. Vytvorí text so zdvojenou, súbežne sa rozvíjajúcou štruktúrou, ktorý osloví nielen sémantického milovníka kriminálnej literatúry, ale aj semiotického čitateľa.

Predmetom môjho uvažovania je román *Kto zabil Heidi?*, vyznačujúci sa paralelnou konštrukciou s dvoma pevne spätými rovinami. Na základe podrobnej analýzy – jej najrelevantnejšie výsledky v syntetickej podobe priblížim v nasledujúcej časti – predkladám možnosť interpretovať román, presnejšie jeho hlavnú dejovú líniu, ako príbeh inšpirovaný Medúzou. Vychádzam z hypotézy, že minimálne jedna románová postava s dôležitou funkciou v oboch rovinách textu pripomína mytologickú bytosť. Chcem ukázať, že súčasný švajčiarsky autor Marc Voltenauer si osvojil časti mýtu, najmä hlavné atribúty mytologickej postavy, a vytvoril novodobú švajčiarsku Medúzu ako výraz jeho názorov a postojov.

Mytologická Medúza ako inšpirácia

Viaceré verzie mýtu zhodne uvádzajú,⁴ že Medúza bola pôvodne pôvabným mladým dievčaťom s nádhernými dlhými vlasmi. Z troch sestier Gorgón (Sthenó, Euryalé, Medúza) bola len ona smrteľná. Svojím čarom okúzliť Poseidóna, ktorý Medúzu vo svätyni Pallas Athény zvedol, dokonca znásilnil, ako hovorí iná verzia mýtu. Za znesvätenie chrámu alebo zo žiarlivosti (verzie mýtu sa v tejto otázke rozchádzajú) potrestala bohyňa Medúzu tak, že premenila jej krásnu hrivu na kľbko zvíjajúcich sa hadov. Hrôzu vzbudzujúca bytosť nadobudla schopnosť zabíjať pohľadom: kto na ňu pozrel, skamenel. Diov syn Perseus sa pomocou štítu, vylešteného ako zrkadlo, vyhol petrifikujúcemu pohľadu strašidelného tvora a Medúze odťal hlavu. Z jej tela (alebo z pôdy presiaknutej Medúzinou krvou) vyskočili Poseidónovi synovia, okrídlený kôň Pégasus a obor Chrysaór. Medúzinu krv zachytil Asklépios: zo žíl na ľavej strane vytekala tekutina jedovatá, na pravej strane krv liečivá. Možno práve v tomto detaile o krvi – lieku, ktorý môže byť aj jedom – tkvie možnosť antitetickeho nazerania na Medúzu ako na bytosť smrtonosnú a životodarnú.

Medúza – odpudzujúca a príťažlivá, *femme fatale*, obraz smrti a života, ale i znak alterity – dlhodobo inšpiruje nielen⁵ výtvarných umelcov⁶ a spisovateľov,⁷ ale

⁴ *Slovník antické kultury* (1974), s. 378. HEDERICH, *Gründliches mythologisches Lexikon*, (1967), s. 1548–1551.

⁵ Od roku 1978 je hlava Medúzy logom známeho módného domu Versace.

⁶ Za všetkých spomeňme slávny obraz Caravaggia z roku 1597, súsošie Benvenuto Celliniho *Perseus s hlavou Medúzy*, 1545, obraz Gustava Klimta *Sily zla a tri Gorgony*, 1902, či *Hlavu Medúzy*, 1986, Keitha Heringa.

⁷ Ovidius v *Metamorfózach* (kniha IV). Zo súčasných autorov je to napríklad román francúzskej prozaičky Sylvie Germain *Enfant Méduse*, 1991, slovenský preklad *Dieťa Medúza*, 1998, esej Pascala Quignarda Malé pojednanie o Medúze, *Petit traité sur Méduse*, 1993, a i.

oslovuje aj vedcov z oblasti spoločenských vied:⁸ tí mytologickú postavu vnímajú ako komplexný protirečivý symbol a interpretujú ju rôznym spôsobom. Z perspektívy analyzovaného románu považujem za produktívne tri známe pohľady na Medúzu: Freudov⁹ psychoanalytický výklad, interpretáciu francúzskeho špecialistu na staro-grécku kultúru Jeana-Pierra Vernanta¹⁰ a feministické vnímanie Medúzy z pera Hélène Cixous.¹¹ Sigmund Freud chápal dekapitáciu Medúzy ako kastráciu, francúzsky kultúrny antropológ a historik považoval mytologickú bytosť za znak výraznej inakosti. Francúzska feministická filozofka, spisovateľka a literárna vedkyňa spájala Medúzu so ženskou emancipáciou a kreativitou.

Voltenauerova Medúza

Jedna z prvých scén románu *Kto zabil Heidi?* ukazuje mladíka v matkinej izbe, ktorý si oblieka jej ružové hodvábne nohavičky, čierny podvážkový pás, kvietkované šaty a obúva topánky na podpätkoch.¹² Nasadí si matkinu parochňu, navonia sa jej parfumom, dôkladne sa namaľuje a dlho pozoruje svoj obraz v zrkadle. Vynárajú sa mu spomienky z minulosti a tie v ňom prebúdzajú úzkosť: „Strach. Stále tu bol. Hoci sa už nemusel ničoho báť, matkina moc bola ešte vždy veľmi reálna.“¹³ Takmer identická epizóda sa v románe viackrát opakuje,¹⁴ pričom už v tretej kapitole rozprávač uvedie, že preoblečený mladík pred zrkadlom „sa stal ňou: vlastnou matkou“.¹⁵

Návratný motív vyzdvihuje neprimeranú väzbu syna na matku. Chlapec, ktorý „bol tou druhou a zároveň sám sebou“,¹⁶ chce splynúť s matkou: tá predstavuje „radikálnu inakosť, tú Druhú, vášho dvojníka, čosi čudné.“¹⁷ Matka syna priťahuje a desí: neustále cíti na sebe jej „priezačný, zvláštne ľadový pohľad [...], ktorým ho prepichuje ako studenou čepeľou noža.“¹⁸ Zabíjajúci pohľad je *par excellence* medúzovskou

⁸ Kanadské literárne vedkyne z Québeckej univerzity v Montreale, Andrea Oberhuber a Catherine Mavrikakis, ktorá je aj spisovateľkou, založili elektronickú revue pre modernú literatúru a umenie s názvom *MuseMédusa* <http://figura.uqam.ca/projet-editorial>.

⁹ FREUD, *Medusenhaupt* (1922).

¹⁰ VERNANT, *La Mort dans les yeux. Figures de l'autre en Grèce ancienne* (1985).

¹¹ CIXOUS, *Le Rire de la Méduse* (1975).

¹² VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 24: „Culotte en soie rose, porte-jarretelles noires, robe avec des motifs de fleurs printanières, chaussures à talons...“

¹³ Tamže, s. 26: „La peur. Toujours présente. Même s'il n'avait plus rien à craindre, l'emprise de sa mère était encore bien réelle.“

¹⁴ V kapitole 30, s. 135–140 a i.

¹⁵ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 170: „devenait elle : sa mère.“

¹⁶ Tamže, s. 170: „était à la fois cette autre et lui-même.“

¹⁷ VERNANT, *La Mort dans les yeux* (1985), s. 82: „l'alterité radicale, l'Autre, le double de vous-même, de l'Étrange“.

¹⁸ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 27: „regard translucide, distant, glacial [...] telle une lame froide qui le transperce...“

mytémou,¹⁹ zvlášť v spojení so zrkadlom, voltenauerovskou verziou Perseovho vylešteného štítu. Frekvencia týchto mytém v texte umožňuje vidieť paralely medzi mytologickou Medúzou a mladíkovou „monštruóznou matkou, ktorá nevie rozdávať lásku“.²⁰ Novodobá švajčiarska Medúza, s neprijemne škrekľavým hlasom a ostrým jazykom, syna ponížuje a vulgárne mu nadáva: „a ešte k tomu voňavka pre ženy... si predsa muž, či nie? Hádám len neskončíš ako buzerant!“²¹ Matkino neustále vrieskanie pripomína hrôzostrašný hrdelný vreskot, ktorý je jedným z hlavných znakov mytologickej Medúzy.²² Matku charakterizujú i ďalšie medúzovské mytémy: okrem zrkadla, do ktorého sa i ona rada pozerá, sú to najmä jej „krásne gaštanové vlasy“,²³ alúzia na Medúzinu nádhernú hrivu pred jej premenou na netvora. Možno preto konštatovať, že švajčiarsky autor sa pri modelovaní matky inšpiruje viacerými atribútmi mytologickej Medúzy: postavu však umiestni do aktuálneho švajčiarskeho kontextu s akcentom na ambivalentné vzťahy medzi synom a matkou, ktorá „zvádza a kastruje“.²⁴

Viaceré epizódy románu, typické pre rodinné príbehy (napr. spoločné stolovanie, príprava jedla, rodinné tajomstvá a i.), sa zameriavajú na postavu matky. Zobrazujú ju ako zlú, raz chladnú, ľahostajnú a duchom neprítomnú, inokedy krutú, násilnícku až vulgárnu matku a autoritatívnu manželku, čo manžela, pasívneho slabocha, ignoruje, kým on na ňu mlčky hľadá ako „skamenený“.²⁵ Súvislosť s Medúzou vynikne ešte viac v origináli, kde participium „médusé“ (ohromený, zdesený, paralyzovaný) odkazuje priamo na mytologickú bytosť. Rodinný model s nevšímavou, ev. neprítomnou manželkou a neláskavou matkou – macochou sa vo Voltenauerovom románe objavuje v troch mutáciách. Tri ženské postavy – ich počet možno vnímať ako alúziu na tri Gorgony – zanedbávajú manželov i synov jedináčikov, hoci každá to robí na svoj spôsob.²⁶ Michelle, Mathilde a Marlène sú archetypom antimatky. Voľbu ich krstných mien, začínajúcich písmenom *m* ako Medúza, môžeme s istou licenciou interpretovať ako autorovu intenciu naznačiť súvislosti medzi postavami a ich mytologickou predlohou. Začiatočnú spoluhlásku *m* využíva rozprávač aj pri kvalifikovaní a hodnotení postáv: v origináli ich často označuje ako *mauvaises mères*, teda zlé matky, inkarnácie zla (*mal*) a nešťastia (*malheur*), ktoré prinášajú synom smrť (*mort*). Matky ohrozujú mentálne zdravie svojich dospievajúcich synov. Citovo zanedbávaní chlapci Vincent, Cédric, Jérôme a Romain – autor ich zámerne nepriradil k matkám – odkázaní sami na seba a jeden na druhého, sa nevedia zorientovať vo svete, v ktorom

¹⁹ Štruktúrne-tematická jednotka mýtu. Pozri LÉVI-STRAUSS, *Antropologie structurale* (1958).

²⁰ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 27: „mère monstrueuse incapable de donner l’amour.“

²¹ Tamže, s. 26: „et du parfum de femme... Tu es un homme, non? Tu vas quand même pas finir pédé!“

²² VERNANT, *La Mort dans les yeux* (1985), s. 98.

²³ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 137: „les beaux cheveux châtain.“

²⁴ Tamže, s. 505: „séductrice et castratrice.“

²⁵ Tamže, s. 137: „au regard médusé.“

²⁶ Mathilde od rodiny odišla za novým životom, Marlène aj Michelle odsúvajú rodinu na vedľajšiu koľaj.

im chýba záchytný bod. Voľný čas tráviavajú spoločne v dedinskej krčme diskutujúc o živote: nevedia, kým sú, ani presne čo chcú, tápajú v neistote. Matkina nevšimavosť najviac zasiahne jedného zo štvorice priateľov, a to vyššie spomínaného mladíka pred zrkadlom. Túto postavu označuje rozprávač na celej ploche románu ako „muža,²⁷ čo sa opájal matkiným parfumom“. Skrytá identita je výrazom autorskej stratégie, vyplývajúcej z ambície kombinovať rodinný román s detektívnym príbehom. Podľa kódu detektívneho románu je nevyhnutné čo možno najdlhšie udržiavať v tajnosti identitu vraha, v tomto prípade mladíka, stvárneného v texte v štyroch²⁸ veľmi podobných variantoch. Maskovanie identity postavy tvorí totiž pilier paralelnej románovej konštrukcie: odhalenie by znamenalo predčasné rozlúštenie detektívnej záhady. Perifrása „muž, čo sa opájal matkiným parfumom“ ukrýva páchatel'a závažných trestných činov, ktorý je obeťou matkinej výchovy. Postava trochu pripomína Jeana-Baptista Grenouilla, protagonistu svetoznámeho románu Patricka Süskinda *Parfum*. Príbeh vraha (*Das Parfum, die Geschichte eines Mörders*), ktorý pôvodne vyšiel v Zürichu v roku 1985.

Vyššie spomínanú úvodnú scénu Voltenauerovho románu, sprostredkovanú autorským rozprávačom, dopĺňa rozprávanie fokalizované na postavu, ktoré odhalí jej charakteristiku a nastolí jej zásadný problém:

Pozeral [...] na seba v zrkadle. Nepáčilo sa mu, čo videl.

Mladíka.

S anjelskou tvárou.

S androgýnnym vzhľadom.

Menej ženského ako matka, i keď si obliekol jej šaty.

Menej mužného ako otec, oblečený na každý deň.

Polo-muža, polo-ženu, ani muža, ani ženu.²⁹

Determinujúcim atribútom „muža, čo sa opájal matkiným parfumom“ je rozkolísaná, fluidná identita. Mladík prekonáva hlbokú krízu osobnej a sexuálnej identity. Koreňom tejto krízy je zlý vzťah „monštruóznej matky“ k citlivému synovi. Hoci matkin obľúbený parfum značky Shalimar znamená v sanskrte „dom lásky“, syn vyrastá „v dome nenávisti“,³⁰ ako konštatuje autorský rozprávač, ktorý mladíkov problém priamo pomenúva:

²⁷ V origináli použité slovo *homme* označuje nielen muža, ale aj človeka. Slovenský preklad „muž“ volím pre zvýraznenie jedného z nosných motívov románu, problému fluidnej identity postavy.

²⁸ Štvrtú postavu vytvoril autor pravdepodobne pre zvýšenie napätia pri lúštení detektívnej záhady. Vynechanie postavy štvrtej matky môže súvisieť so zámerom akcentovať analógiu medzi matkami a Gorgonami, ako sme uviedli vyššie.

²⁹ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 25: „Il [...] s'observa dans la glace. Il n'aimait pas ce qu'il voyait. Un jeune homme. Un visage d'ange. Des traits androgynes. Moins femme que sa mère quand il revêtait ses habits. Moins homme que son père dans sa tenue de tous les jours. Mi-homme mi femme. Ni homme, ni femme.“

³⁰ Tamže, s. 27: „en sanscrit, *Shalimar* veut dire demeure de l'amour [...] demeure de la haine.“

Ženy zbožňoval. Mal ich v úcte za to, čím boli. V skutočnosti bolo všetko zložitejšie. Skúšal to. Anjelskou tváričkou ich vedel zviazať. No vždy sa to zle skončilo. V rozhodujúcom okamihu sa neprejavil ako pravý chlap. Prechádzal od rozčarovania ku sklamaniu. Ženy nenávidel. Bol to vnútorný boj a nebolo z neho úniku...

Muž, čo sa opájal matkiným parfumom, si nikdy nepredstavoval, že láska a nenávisť si môžu byť také blízke³¹...

Ambivalentný vzťah syna k matke, stelesňujúcej celé ženské pokolenie, graduje najmä od chvíle, čo mladík cez vyvrtanú dieru v skrini, do ktorej ho matka z trestu zvykne zatvárať, uprene a vyjavene, akoby petrifikovaný, sleduje tú, čo mu dala život. V origináli použité adjektívum *médusé* opäť priamo odkazuje na mytologickú Medúzu.

Od toho dňa ju pravidelne pozoroval. Akoby ho bola uhranula. Nechápal, čo cíti pri pohľade na jej nahotu. Túžil po nej? Začalo sa mu o nej po nociach snívať. Znovu a znovu videl, ako si robí dobre. Každý večer a ráno sa usalašil v skrini a pozoroval ju. Rodičia mali už dávno oddelené spálne. Nikdy ju nevidel ísť večer za otcom. A otec nikdy nevošiel do jej izby. Nikdy ich nepočul milovať sa. Hoci striehol. Urobil si uzáver: miluje mňa. Nechce, aby ich podozrievali, preto sa k nemu pred otcom a priateľmi zle správa. Ale miluje ho. Nijaké iné vysvetlenie neprichádzalo do úvahy. Často sa prebúdzal uprostred noci. Spotený a s erekciou. Erotické sny mu prinášali príjemné pocity. Videl v nich mužské telá. Nahé. No sny neustále prerušovala matka. Počul jej hlas. Vrieskala. Aj v sne ho odháňala, tak ako v skutočnosti. Žiarlila, pretože ho videla hladkať svalnaté telá? Keď sa prebudil, usiloval sa nanovo si vybaviť erotickú atmosféru snov a vymazať z nich matku. Predstavoval si mužské telo. Kreslil si jeho obrysy. Začal pociťovať túžbu, no bolo to stále rovnaké: do predstáv sa mu votrela matka. Na mieste toho, koho si skúšal predstaviť, videl jej tvár, jej prsia nahradili mužnú hrud'. Nerozumel tomu. Vlastne tomu nechcel rozumieť. Hoci vysvetlenie bolo jednoduché: milovať mohol len matku. Akúkoľvek inú lásku mal zakázanú. Nie, nebol teplý. Veď to matka nechcela. Jediné, čo mohol urobiť, bolo urobiť jej radosť a vyhovieť jej očakávaniam.

A tak bude milovať ženy. Bude milovať túto ženu. Bude milovať svoju matku.³²

³¹ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 27: „Les femmes, il les adorait. Il vénérail ce qu’elles étaient. Dans la réalité, tout était plus compliqué. Il avait essayé. Il avait su les séduire avec son visage d’ange. Mais ça finissait toujours mal. Incapable d’être un homme, un vrai, au moment où ça comptait. Il voguait de déconvenues en désillusions. Les femmes, il les détestait. Un combat intérieur sans échappatoire.... L’homme qui s’enivrait du parfum de sa mère n’aurait jamais pu imaginer à quel point l’amour et la haine pouvaient être proches...”

³² Tamže, s. 138–139: „Depuis ce jour-là, il l’observait régulièrement. Il était comme médusé. Lorsqu’il la voyait nue, il n’arrivait pas à comprendre ce qu’il ressentait. Éprouvait-il le désir? Il avait commencé à en rêver la nuit. Il la revoyait se caresser. Tous les soirs, tous les matins, il s’installait dans le placard pour la contempler. Ses parents faisaient depuis longtemps chambre à part. [...] Jamais il ne les avait entendus faire l’amour. Et pourtant, il les surveillait. Il en avait conclu : c’est moi qu’elle aime. Devant son père et ses amis, elle le rabrouait pour qu’ils ne soupçonnent rien. Mais c’est lui qu’elle aimait. Aucune autre explication n’était envisageable. Il se réveillait souvent au milieu de la nuit. En sueur et en érection. Ses

Synova väzba k matke je patologická: až do osudného dňa, keď ju pristihne *in flagranti* s milencom, vníma matku ako „čistú a dokonalú ženu“.³³ V tej chvíli sa jeho láska prekloní do nenávisti a syn pripraví matku o život. Na tomto mieste môžeme uvažovať o istej analógii medzi potrestaním mytologickej Medúzy a jej švajčiarskej verzie: motiváciou bolo v oboch prípadoch prekročenie tabu (znesvätenie chrámu v mýte, porušenie manželského sľubu v románe) a žiarlivosť. Ani od mŕtvej matky sa však syn nevie odpútať: myslí na ňu čoraz viac, až jeho posadnutosť vyústi do vážnej duševnej choroby. Začne unášať mladé ženy, ktoré, namaľované a oblečené tak, aby pripomínali matku, zatvára do pivnice s exotickými hadmi. Márne sa pritom pokúša o pohlavný styk. V tejto súvislosti stojí za povšimnutie zrejme intencionálna voľba vražednej zbrane, presnejšie spôsob likvidovania obetí pomocou jedovatých hadov či hadov škrtičov. *Par excellence* medúzovský motív hada s bohatou a rozmanitou symbolikou³⁴ v judeo-kresťanskej kultúre má vo Voltenauerovom texte rôznorodý interpretačný potenciál. Román, tematizujúci patologický vzťah syna k matke, tzv. oidipovský komplex podľa Freuda, pripúšťa psychoanalytickú interpretáciu: had ako substitúcia mužského pohlavného orgánu v erekcii symbolizuje nenaplnenú túžbu po virilite, freudovsko-lacanovský *falus*. Azda najvypuklejšie sa to prejaví v scéne, v ktorej postava pri hlasnej hudbe tancuje s čiernym kráľovským pytlom: obrovského hada drží blízko pri tvári, vyplazuje naňho jazyk, pričom sa dostáva do tranzu.³⁵ Scéna je obrazom sexuálnej deviácie, ale zároveň i túžby stať sa naozajstným mužom, čo vie „narábať s hadmi, nebojí sa ich uštipnutia“.³⁶ Synovo opakované zlyhanie pri pokusoch o pohlavný styk je symbolickou kastráciou: jej predobrazom je podľa Freuda dekapitácia Medúzy. Hoci tento názor nie je bezvýhradne akceptovaný – J.-P. Vernant³⁷ upozorňuje na rozdiel medzi hlavou a penisom – ponúka sa i táto interpretácia. Chlapca zničila vlastná „matka, čo kastruje“:³⁸ stačila spomienka na ňu a syn celý stuhol, zmeravel, stratil schopnosť erekcie: „Je to tvoja vina, mami. Prečo mi to nedovolíš?

rêves érotiques lui procuraient un sentiment agréable. Il y distinguait des corps masculins. Nus. Mais ces songes étaient toujours interrompus par sa mère. Il entendait sa voix. Elle criait. Le rabrouait en rêve comme dans la réalité. [...] sa mère surgissait dans ses projections mentales. Il voyait son visage à la place de celui qu'il essayait d'imaginer, ses seins au lieu d'un torse viril. Il ne comprenait pas. Ou ne voulait pas comprendre. L'explication était pourtant simple : il ne pouvait aimer que sa mère. Tout autre amour lui était interdit. Non, il n'était pas une lopette. Sa mère ne voulait pas qu'il en soit une. Lui faire ce plaisir et répondre à ses attentes, c'était la seule chose à faire. Donc il aimerait les femmes. Il aimerait cette femme. Il aimerait sa mère.“

³³ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 26: „une femme pure et parfaite.“

³⁴ Symbolika hada je rôznorodá a antitetická: od hadov, ktorých v kolíske premohol Hercules, cez biblického púštitelu, Mojžišovho hada, k hadovi ako emblému lekárov a medicíny a i.

³⁵ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 219–220.

³⁶ Tamže, s. 219: „manipule les serpents sans craindre de se faire mordre.“

³⁷ VERNANT, *La Mort dans les yeux* (1985), s. 75–83.

³⁸ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 505: „mère castratrice.“

Vždy som ťa miloval. Prečo ma na oplátku nemáš rada? Tak to potom dopadne. Nadávala si mi do buzerantov. A teraz mi to nejde. Nenávidím ťa.“³⁹

Psychoanalytická interpretácia väzieb syna a matky sa vo Voltenauerovom románe javí ako produktívna. Nereflektuje však všetky aspekty viacvrstvového príbehu. I keď postavu monštruóznej matky môžeme chápať ako novodobú podobu hrôzostrašnej a smrtonosnej Medúzy, ponúka sa aj opačné nazeranie. Zlá matka je v románe vykreslená zároveň aj ako krásna a príťažlivá *femme fatale*, osudová žena priam s nadprirodzenou schopnosťou zvädzať a podmaniť si mužov v okolí. Je preto aj obrazom erotickej túžby a sexuálnej fantázie. Hrdá Marlène neakceptuje tradičnú rolu matky a manželky. Neuznáva konvenčný spôsob života ani zaužívanú morálku, naopak, presadzuje právo na slobodnú voľbu, na *modus vivendi*, ktorý si sama zvolí: preto nasadzuje manželovi parohy a zvädza mužov z dediny. Jej spôsob života, *nota bene* v rurálnom prostredí, je v rozpore so zvyklosťami konzervatívnej spoločnosti, ktorá si, navyše, veľmi zakladá na vonkajšom dojme.⁴⁰ Marlène prináša do pokojného rutinného chodu vecí chaos: ohrozuje mravy tradičnej švajčiarskej dediny, ktorá, lipnúc na stáročných zvyklostiach,⁴¹ odmieta akúkoľvek inakosť.⁴² V uzavretom vidieckom prostredí nemá Marlène ako žena právo verejne prejaviť svoje názory (pripomeňme, že ženy vo Švajčiarsku získali volebné právo až začiatkom sedemdesiatych rokov minulého storočia). Z tradičnej mužskej perspektívy je len trofejou či dehumanizovaným prostriedkom na uspokojenie najnižších pudov a potrieb. V tejto súvislosti je symptomatická scéna, ktorá je spúšťačom synovej duševnej choroby: chlapec pristihne matku súložiacu s milencom, vidí ju „na štyroch na posteli ako nejakú obyčajnú suku“.⁴³ Animalizácia ženy – ako exponovaný výraz nenávisti – je však predovšetkým prejavom vyhroteného konzervatívneho mužského pohľadu na svet, a ten je v patriarchálnej spoločnosti povýšený na zákon. Postavu matky vo Voltenauerovom románe môžeme preto vnímať aj ako znak „radikálnej inakosti“:⁴⁴ Marlène je obrazom slobodnej ženy, ktorá sa túži vymaniť z prostredia presiaknutého tradičnou mentalitou. Je symbolom odhodlania vybrať sa vlastnou cestou emancipovanej osobnosti. Natíska sa teda ďalšia paralela, vychádzajúca z feministických interpretácií mytologickej postavy. Novodobá švajčiarska Medúza nie je len monštruóznou

³⁹ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 222: „Maman, c'est de ta faute. Pourquoi ne veux-tu pas te laisser faire ? Je t'ai toujours aimée. Et toi ? Pourquoi ne m'aimes-tu pas en retour ? Tu vois le résultat. Tu me traitais de lopette. Et maintenant, je n'y arrive pas. Je te hais.“

⁴⁰ Manžel radšej akceptuje ženinu neveru, akoby sa mal na „posmech celej dediny“ rozviest.

⁴¹ Viacero scén zobrazuje tradičný život, odvíjajúci sa medzi prácou na poli, chovom hospodárskych zvierat a typickými lokálnymi zábavkami.

⁴² Motív inakosti je v románe pomerne frekvencovaný, napr. v epizóde, keď policajný vyšetrovateľ, priznaný homosexuál, odmieta xenofóbne poznámky svojich kolegov a pod.

⁴³ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 140: „à quatre pattes sur le lit comme une vulgaire chienne.“

⁴⁴ VERNANT, *La Mort dans les yeux* (1985), s. 82: „altérité radicale“.

matkou, ale i „krásnou ženou, ktorá sa smeje“. ⁴⁵ Vo falokratickom prostredí, čo ustrnulo v tradícii, je rovnakou obeťou ako jej antická predloha, potrestaná za skutok, ktorý spáchal Poseidón.

Vychádzajúc z antitetického interpretačného potenciálu mytologickej Medúzy a v súlade s vlastným zámerom modeluje Voltenauer postavu Marlène protirečivo: ako matku, ktorá je vinná za psychickú chorobu syna, a ako ženu, ktorá je obeťou spoločenských predsudkov. Podobne stvárňuje autor aj postavu syna: i on je vinníkom a zároveň obeťou. Tak ako antická Medúza v interpretácii J.-P. Vernanta, obaja predstavujú vo svojom prostredí radikálnu inakosť. Podobnosť v stvárnení matky a „muža, čo sa opájal matkiným parfumom“ je taká nápadná, že s istou licenciou by sme mohli interpretovať aj postavu syna s nevyhranenou, skôr ženskou identitou ako ďalší variant prepisu antickej predlohy. Svedčí o tom najmä motív hadov, ktorými ohrozuje unesené ženy. Azda najvypuklejšie sa táto podobnosť prejaví v jednej z finálnych scén románu, kde sa „Medúzino dieťa“, táto strašidelná „satanská bytosť“, ⁴⁶ s na bielo natretou tvárou a očami podmaľovanými na čierne, sama stáva smrtonosnou Medúzou.

Záver

Súčasný švajčiarsky po francúzsky píšuci autor Marc Voltenauer využíva v diele *Kto zabil Heidi?* antitetický potenciál Medúzy: jeho možným zámerom je tematizovať ženstvo a materstvo komplexne a kontradiktórne. Pri prepise mytologickej Medúzy kombinuje preto detektívny príbeh s reflexiou o súčasnej rodine: tú chápe ako miniatúru spoločnosti, pričom odhaľuje aj jej patológie. Situovanie príbehu novodobej Medúzy do konzervatívneho švajčiarskeho prostredia mu umožňuje uvažovať o bytí z dvoch rozdielnych perspektív, tradičnej mužskej a ženskej, a zároveň kriticky hodnotiť súčasnú švajčiarsku spoločnosť.

Marc Voltenauer spochybňuje radikálne odmietanie inakosti a úzkoprslé lipnutie na stáročných zvyklostiach. V románe vtipne poukazuje na stereotypy, pričom využíva humor a prvky prekvapenia. Príkladom je samotná voľba názvu diela: v rozpore s horizontom očakávania neoznačuje Heidi vrahovu obeť, ale najväčšiu favoritku tradičnej súťaže krásy kráv, ktorú zabili z konkurenčných dôvodov. Zapojením faktúálneho prvku z reálií regiónu – v kantóne Valais je súťaž kráv významným podujatím so zapojením lokálnych farmárov – do fiktívnej výpovede zdôrazní Marc Voltenauer intenciu posilňovať efekt skutočnosti. Umocňuje ho i samotnou voľbou krstného mena Heidi, ktoré odkazuje na kanonický text švajčiarskej klasickej literatúry: malá sirota, vyrastajúca v idylickom prostredí Álp s láskavým starým otcom, je hrdinkou rovnomenného diela *Heidi* (1880, 1881). Mýtickú postavu dievčatka z pera po nemecky píšucej švajčiarskej autorky Johanny Spyri poznajú viaceré generácie

⁴⁵ CIXOUS, *Le Rire de la Méduse* (1975), s. 26: „une femme belle qui rit“.

⁴⁶ VOLTENAUER, *Qui a tué Heidi?* (2017), s. 475: „être satanique“.

čitateľov aj mimo územia Švajčiarska. Možno preto konštatovať, že Marc Voltenauer prepisuje mytologickú Medúzu tak, aby spochybnil pomerne rozšírený názor o idylickom Švajčiarsku: jeho *Kto zabil Heidi?* búra konvenčnú predstavu o krajine, ukazujúc, že turistický raj môže ukrývať desivé tajomstvá. Text súčasne naznačuje, že tradičný detektívny román je už vo Švajčiarsku prekonaný. Napriek prítomnosti viacerých, rýdzo regionálnych detailov vo Voltenauerovej výpovedi nemožno autora považovať za predstaviteľa regionalizmu či „Regionalkrimi“: témy, ktoré zobrazuje, a otázky, ktoré nastoľuje, sú nielen aktuálne, ale aj výsostne univerzálne.

Literatúra

- CIXOUS, Hélène: *Le Rire de la Méduse*. In: L'Arc, č. 61 (1975), s. 26–54.
- HEDERICH, Benjamin: *Gründliches mythologisches Lexikon*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967.
- FREUD, Sigmund: *La Tête de Méduse*. In: Œuvres complètes, 16. Paris: PUF, 1991. [Medusenhaupt. 1922, preklad Jean LAPLANCHE.]
- JEANNERET, Sylvie – MÜLLER, Ralph : *Le roman policier en Suisse (romande et alémanique)*. In: Michel VIEGNES, Sylvie JEANNERET et Lora TRAGLIA (dir.), Les Lieux du polar. Entre cultures nationales et mondialisation. Neuchâtel: Éditions Livreo-Alphil, 2020, s. 35–57.
- LÉVI-STRAUSS, Claude: *Antropologie structurale*. [1958]. Paris: Plon, 1996.
- Slovník antické kultury*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1974.
- SPYRI, Johanna: *Heidi*. Gotha: Verlag von Friedrich Andreas Perthes, 1880.
- SPYRI, Johanna: *Heidi*. Paris: Flammarion, 1933.
- SÜSKIND, Patrick: *Das Parfum, die Geschichte eines Mörders*. Zürich: Diogenes, 1985.
- VERNANT, Jean-Pierre: *La Mort dans les yeux. Figures de l'autre en Grèce ancienne*. Paris: Hachette, 1985.
- VERNANT, Jean-Pierre: *La Mort dans les yeux. Réponse à un questionnaire*. In: Espaces, Journal de psychanalyse 13-14, printemps 1986. s. 283–299.
- VOLTENAUER, Marc: *Qui a tué Heidi?* Genève: Slatkine & cie, 2017.

Abstrakt: Mytologická Medúza je produktívnym symbolom, ktorý dlhodobo inšpiruje umelcov, spisovateľov a vedcov z rôznych oblastí. Potvrdzuje to aj Marc Voltenauer, súčasný švajčiarsky po francúzsky píšuci prozaik. Uznávaný autor detektívnych románov si vo svojom druhom románe *Kto zabil Heidi?* (2017) privlastní Medúzu, tú však, sledujúc vlastnú intenciu, prepíše: taká je východisková hypotéza uvažovania. Poukázaním na „medúzovské“ mytémy v texte so zdvojenou štruktúrou – detektívny príbeh a rodinný príbeh – štúdia vysvetľuje, ako autor využíva antitetický charakter symbolu. Zároveň ukazuje, že prepisom Medúzy autor nielenže udržiava v napätí čitateľa, ktorému ponúka napínavý detektívny príbeh, ale núti ho i premýšľať nad bytím v súčasnom svete. Román *Kto zabil Heidi?*, konštruovaný okolo prepísanej Medúzy, nastoľuje otázky individuálnych i spoločenských zlyhaní, pričom rúca idylickú predstavu o súčasnom Švajčiarsku. Aktuálnosťou a univerzálnosťou zobrazovaných tém prekonáva autor úzky rámec regionálnej literatúry a zaraďuje sa do jednej z významných línií súčasného detektívneho žánru.

Kľúčové slová: súčasný po francúzsky písaný švajčiarsky román, Marc Voltenauer, *Kto zabil Heidi?*, text so zdvojenou štruktúrou, Medúza, mytéma, prepis

prof. PhDr. Zuzana Malinovská, CSc.
Katedra románskych jazykov, literatúr a didaktiky
Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Račianska 59
831 02 Bratislava
Slovensko
zuzana.malinovska@fedu.uniba.sk

Návrh modelu literární výchovy v předmětu latinský jazyk

Bořivoj Marek

Praha

Proposal for a model of literary education in Latin classes

Abstract: This paper offers a model of literary education in Latin classes. It is partly based on the concepts of M. Löschmann and G. Schröder. Their model, however, needs to be significantly modified to suit the work with Latin texts (possibly also in translation): first of all, it is necessary to awaken the pupils' interest in reading the selected passage and to remind them of the cross-curricular knowledge. This is where appropriate questioning, references to visual art, work with multimedia or famous quotations, phrases, sentences, and proverbs come into play. The following steps are pretty much obvious for Latinists: language preparation, outlining basic literary and historical and other information, initial perception and understanding of the main idea of the text, checking comprehension, second reading, and deeper penetration of the text. The model's most important stage is translation and interpretation, where intertextuality also plays an important role and emphasizes the active, creative components and aesthetic values. The last phase is the summary, during which discussion and evaluation should take place. Like Löschmann and Schröder, we try not to separate the different components of literary education, i.e. cognitive and affective, throughout the process.

Keywords: Roman literature; literary education; didactics of literature; translation; teaching Latin

Didaktika literatury si v současnosti stále hledá místo mezi vědními disciplínami.¹ Pro didaktiku římské literatury to platí ještě více, neboť její moderní pojetí se teprve rodí. V úvahách o ní je proto nutné vycházet jednak z teorie a metodiky, které nabízí obecná didaktika literatury, jednak z didaktiky české, resp. slovenské literatury a z didaktik (literatur) cizích jazyků. Didaktika římské literatury se musí stát určitou syntézou těchto disciplín, přičemž je nezbytné, aby se v této syntéze navíc odrazila specifika práce s literaturou jazyka mrtvého.

Pokud se týká didaktiky literatur jednotlivých cizích jazyků, věnuje se jí tuzemská věda poměrně málo.² Zahraničních studií je více, ale jsou zaměřeny především

¹ Cf. Hník, *Didaktika literatury: od polemických diskursů...* (2015), s. 45–46. Je však důležité poznamenat, že mnoho velkých literárních teoretiků a historiků se věnovalo rovněž didaktice, resp. otázkám literární výchovy (Mathesius, Mukařovský, Götz, Hrabák ad.). Miroslav JEHLIČKA již v roce 1971 (*Úkoly metodiky literatury*, s. 9) uváděl, že teorie literární výchovy se nalézají na pomezí „příbuzných“ velkých vědních komplexů, pedagogiky a literární vědy. Z nich těží ideje a metody a o ně opírá svou dynamiku. Metodika literatury jako pedagogická disciplína se pak musí vyrovnat především s novými tendencemi v didaktice a psychologii.

² Většinou se jedná o primárně jazykově zaměřené studie (často v časopise „Cizí jazyky“), literatura obvykle stojí spíše na okraji zájmu; viz např. HRÁBKOVÁ, *Umělecký text na hodinách ruského a jiného cizího jazyka* (1993/1994) a *Umělecký text při výuce cizím jazykům* (1999/2000); PURM, *Čtení v cizím jazyce* (1993/1994); TANDLICHOVÁ, *Literární text ve vyučování anglického jazyka* (1993/1994); KOSTELNÍKOVÁ, *Práce s literaturou při výuce cizích jazyků* (1998/1999); CORNEJO, *O roli literatury v integrované výuce německého jazyka* (2001/2002); BERAN, *Literární text v hodině německého jazyka* (2006); KYLOUŠKOVÁ, *Jak*

na didaktiku literatur živých jazyků a na literární výchovu na stejné bázi. Práce s mrtvým jazykem je přece jen poněkud odlišná a badatelé, kteří se jí věnují, se mnohdy více soustřeďují na jiné didaktické cíle než na konstituování moderní literární výchovy.³

Kritiku literárního vzdělávání v našich zemích sleduje např. Ondřej Hník; všímá si zvláště hlasů volajících po „literárním zážitku“ a „estetizaci“ výuky.⁴ Současná didaktika literatury v podání téměř všech, kdo se jí u nás zabývají,⁵ přesunuje cíle předmětu od vědomostí k dovednostem, od nauky k četbě a tvorbě, od faktografie k zážitkovosti a kreativitě, od kvantity ke kvalitě, od „poznání o díle“ k „poznávání díla“;⁶ stručně a zjednodušeně řečeno na metodologické úrovni: od vědy k umění. Literární vzdělávání má být skutečně spíše výchovou než naukou. Hník obrací tradiční pořadí aktivit v hodinách „nauka – četba – tvorba“ na „četba – tvorba – nauka“,⁷ tedy od textu k literárnímu poznání.

Jestliže Hníkova koncepce vychází ze znepokojivého stavu v oblasti české / slovenské literatury (= čte se málo), přináší pro didaktiku latinské literatury (= nečte se téměř vůbec) podněty velmi cenné. Bude vhodné na tuto koncepci alespoň do jisté míry přistoupit a v souvislosti s prací s cizojazyčným textem ji ještě rozšířit a obohatit o složky a prvky, které práce s textem v mateřštině nevyžaduje. Pro latinskou literární výchovu proto považujeme za vhodnější pojetí Martina Löschmanna a Gisely Schröderové.⁸ Jejich model koncipovaný pro výuku cizího jazyka sice neodpovídá plně požadavkům na práci s latinským textem, je však inspirativní. Kromě kroků, které jsou

využít literární text ve výuce cizích jazyků (2007); SKOPEČKOVÁ, *Literární text ve výuce anglického jazyka* (2010) a další.

³ Spíše literárně-historická / teoretická než literárně-výchovná orientace, např. ANCONA, *A Concise Guide to Teaching Latin Literature* (2007) nebo HABINEK, *Latin Literature between Text and Practice* (2005); zaměření na práci s jedním autorem, např. FRITSCH, *Phaedri libellos legere* (1989) a *Horaz – in der Schule kaum noch behandelt?* (1993); zaměření na statistiku a ověřování literárních dovedností při různých zkouškách, např. MALASPINA, *Insegnare letteratura latina alle superiori ieri e oggi* (2014); nebo důraz na didaktické analýzy, např. KUHLMANN, *Lateinische Literaturdidaktik* (2010) – tato kolektivní monografie je však velmi komplexní a nabízí rovněž vynikající návody na kreativní formy didaktické práce; a další.

⁴ Cf. Hník, *Didaktika literatury: od polemických diskursů...* (2015), s. 41–44.

⁵ Především LEDERBUCHOVÁ, *Didaktická interpretace uměleckého textu... I* (1995), *Didaktická interpretace uměleckého textu... II* (1997) a *Čtenářská zkušenost žáka jako didaktický prekoncept* (2008); GERMUŠKOVÁ, *Literární text v didaktické komunikaci* (2003); NEZKUSIL, *Nástin didaktiky literární výchovy* (2004); ZITKOVÁ, *Didaktika literární výchovy na 2. stupni základní školy* (2010); BUBENÍČKOVÁ, *Didaktika literatury* (2014); VALA, *Poezie v literární výchově* (2011) a *Vybrané kapitoly z didaktiky literární výchovy* (2014); Hník, *Didaktika literatury: od polemických diskursů...* (2015) a *Didaktika literatury: výzvy oboru* (2017); KOUBEK, *Literární výchova a literární komunikace* (2019); VOJTÍŠEK, *Metodologické vlivy v současných didaktických interpretacích na střední škole* (2019); KRÁLÍKOVÁ, *Aspekty přípravy budoucích učitelů českého jazyka a literatury* (2022) a další.

⁶ Hník, *Didaktika literatury: od polemických diskursů...* (2015), s. 59.

⁷ *Ibid.*, s. 58.

⁸ LÖSCHMANN – SCHRÖDER, *Literarische Texte im Fremdsprachenunterricht* (1984).

pro latináře vcelku samozřejmé (jazyková příprava, prvotní vnímání a pochopení hlavní myšlenky textu, kontrola pochopení ad.), probouzí na prvním místě zájem žáků o četbu vybraného textu a připomíná mezipředmětové znalosti. Zařazuje rovněž interpretaci, která klade důraz na aktivní, tvořivé složky, na estetické hodnoty a celkové shrnutí poznatků a pocitů. Předpokládá i následnou rozvíjející činnost – diskusi, dramatizaci apod. Postup od četby textu přes interpretaci k závěrečnému vyvození poznatků, ale i dojmů je tedy patrný i zde. Löschmann a Schröderová se v průběhu celého procesu navíc snaží neoddělovat striktně jednotlivé složky, tj. kognitivní a afektivní.

Pokusíme se tedy podobu literární výchovy postavené na římské literatuře rozpracovat právě podle tohoto modelu, přičemž jej budeme průběžně upravovat, specifikovat a rozšiřovat.

Evokace a motivace

V první fázi práce s literárním textem, kdy je nutno vzbudit zájem žáků a vhodně je seznámit s látkou, je možné využít např. některých postupů vzdělávacího programu „Čtením a psaním ke kritickému myšlení“ (RWCT).⁹ Tomu je vlastní tzv. třífázový model učení (E-U-R): fáze evokace, fáze uvědomění si významu a fáze reflexe.¹⁰ Nám zde půjde o evokaci.

Evokace by měla s výukovým cílem dané hodiny především propojovat to, co žák již ví, zakusil nebo co si představuje. Během ní dochází k aktivizaci žákovských prekonceptů daného tématu. Prekoncepty se doplňují, vyvracejí nebo přestavují.¹¹ Chce-li vyučující zjistit, co žáci o daném tématu / textu vědí, nebo si myslí, musí jim klást správné otázky. Nesprávný je postup, kdy si učitel připraví sérii otázek a pouze čeká, než ze třídy zazní správná odpověď. Pokud se tak nestane, uvede správnou odpověď sám. Je naopak nutné, aby se učitel během evokace zapojoval minimálně a pouze navazoval dalšími zpochybňujícími a rozšiřujícími otázkami na to, co žáci již sami řekli, a to tím směrem, „jímž se bude ubírat další práce v uvědomění si významu informací, a připravovat půdu pro to, aby uspokojení z ‚aha‘ mohlo prožít co nejvíc žáků a co nejčastěji.“¹² Otázky by tedy měly znít: „Proč myslíte...?“, „Jak podle vás...?“, „Setkali jste se někdy s tím...?“ apod.

V případě latinské literární výchovy lze k evokaci využít řady nástrojů. Dobře může posloužit např. recepce tématu ve výtvarném umění (malířství, mozaiky, sochařství, architektura, fotografie ad). K úryvkům z kanonických autorů snadno najdeme výtvarná díla z antiky nebo nejspíše z období od renesance až po současnost

⁹ Cf. např. STEEL – MEREDITH et al., *Příručky RWCT 1–8* (2007).

¹⁰ Cf. např. ZORMANOVÁ, *Výukové metody v pedagogice* (2012), s. 113–119 nebo HAUSENBLAS – KOŠŤÁLOVÁ, *Co je E-U-R* (2006).

¹¹ Cf. *ibid.*, s. 56.

¹² *Ibid.*, s. 56.

(David, Rubens, Tizian, Poussin, Royer, Dalí, včetně českých – Preisler, Zrzavý, Štursa ad.).

Rozsáhlejší práce s multimédií se sice hodí spíše pro fázi „rozvíjejících činností“ nebo pro ukázkou mezioborových přesahů v interpretační fázi. Kratičká ukáзка toho, jak se vybraný text otiskl v multimédiích, zařazená hned v úvodu, může však mít silný evokační či motivační účinek. Je ovšem vhodné, aby daná video či audio ukáзка byla žákům blízká, aby je ihned upoutala, a vycházela tedy nejspíše z popkultury.¹³

Pro účely evokace poslouží také proslulé citáty z římské literatury (*Carpe diem*,¹⁴ *Memento mori*, *Hannibal ante portas*¹⁵ apod.). Použít lze i známá slovní spojení v češtině (zlatý věk, lví podíl, Tantalova muka, narcismus, Prokrustovo lože, lukulské hody, Ikarův pád atd.).

Kromě evokace existují i další možnosti, jak u žáků probudit zájem o četbu:

1) Paratextové činitele:

Od doby, kdy Gérard Genette přišel s konceptem paratextů, se sekundární knižní i mimoknižní texty vnímají jako důležitá součást knižní komunikace.¹⁶ Jaké paratexty lze ale reálně využít u textů římské literatury ve výuce? Skutečnou knihu (v jednom exempláři a obvyčejně v překladu) totiž do hodiny berou vyučující jen zřídka. Texty, resp. úryvky z děl římských autorů, se kterými se v hodině pracuje, ať už latinské, zrcadlové či v překladu, mají žáci v učebnici, čítance nebo je dostávají zpravidla vytištěné v podobě jakéhosi jednoduchého pracovního listu. Pracovní listy obsahují nejčastěji pouze jméno autora, krátký medailonek, název, případně stručné uvedení do kontextu. V takovém případě je stimulační působnost paratextu značně omezená. Jediná možnost je vytvořit obsáhlejší pracovní list, v němž budou vybrány a zvýrazněny např. zajímavé citáty z díla (spíše v překladu), vyjádření o díle z pera autorit, které mohou žáci znát, krátké ukázky z proslulých děl dotýčnou knihu recipujících, jméno překladatele nebo např. i dva překlady téhož úryvku určené k porovnání apod. Dále lze rozšířit medailonek o autorovi a přidat i některé obecně literární poznámky, např. o přiřazení díla k žánru, uměleckému směru apod.

¹³ Některé příklady: „Aeneis v komiksu“ v seriálu „Červený trpaslík“ (1988-2020); zmínky o antické literatuře v seriálu „Simpsonovi“ (1989-2021); repliky z filmů „Marečku, podejte mi pero“ (1976) či „Škola základ života“ (1938); tematické hudební skladby, např.: „Aeneas (Dido´ Song)“ zpěvačky Lark; Krylova „Omezená suverenita“; „Viva la vida“ od Coldplay a mnoho dalších.

¹⁴ HOR. *Carm.* 1, 11, 8.

¹⁵ Např. CIC. *Fin.* 4, 9.

¹⁶ Cf. MÜLLEROVÁ, *Paratexty a česká literatura* (2010) a MAREŠ, *Průvodce světem paratextů* (1993).

2) Krátká úvodní hra:

Nastolit téma textu zamýšleného k četbě lze i pomocí rozličných krátkých her. Žáci mohou vyplnit latinskou křížovku, jejímž řešením bude název díla nebo jméno autora, nebo totéž hádat v „šibenici“ apod.

3) Připomenutí znalostí z jiných předmětů:

S některými zmíněnými způsoby evokace a motivace může souviset i využití znalostí z příbuzných oborů. Nabízejí se především ČJL / SJL, historie, živé jazyky (a pokud možno jejich literatury), základy společenských věd nebo estetické výchovy.

Hranice jednotlivých způsobů evokace a motivace jsou propustné a zmíněné způsoby lze různě kombinovat a doplňovat. Nejedná-li se o vícehodinový seminář, měly by zabrat pouze několik úvodních minut hodiny.

Příprava ke čtení

a) JAZYKOVÁ PŘÍPRAVA

Třebaže zápolení s jazykem se může při literární práci stát jistým retardérem, v případě, že se rozhodneme pro práci s původním latinským textem, není možné se bez něj obejít. Učitel by měl mít dobrý přehled o gramatických znalostech žáků a neměl by volit text, který je výrazně převyšuje. I když jsou žáci na jazykové úrovni, na níž si poradí s texty vybrané obtížnosti, je třeba seznámit je s gramatickými neobvyklostmi úryvku a s novým lexikem.

b) ZÁKLADNÍ LITERÁRNĚ-HISTORICKÉ A DALŠÍ INFORMACE

Ke správnému porozumění latinskému textu z období antického Říma je rovněž nutné rozumné pensum metatextových informací: několik slov o autorovi, vzniku textu, jeho kulturně-historickém pozadí a kontextu úryvku. Část těchto informací podá učitel před četbou, část přímo během ní. Musí se však jednat spíše o podpůrný komentář usnadňující porozumění než o souvislý literárně-historický výklad. Učitel musí dobře zvážit, co je nezbytné, aby žáky neochudil o vlastní dojmy a vyvozování poznatků.

První, informativní čtení a kontrola porozumění

Učitel dává před prvním rychlým čtením jasný pokyn, která fakta a vztahy mají žáci zjistit. Textu zatím nemusí zcela porozumět, měli by se v něm ale orientovat a být schopni určit formu (proza, verš, dialog), osoby, místo, případně též klíčová slova a základní vztahy – kdo, kdy atd. Po čtení následuje kontrola. Pokud žáci nedošli ke správným zjištěním, odhalí vyučující, co jim v tom bránilo, a objasní případné gramatické a jiné překážky. Porozumění ověřuje jednoduchými otázkami, např.:

- Jde o popis nebo vyprávění?
- Může se jednat o (filosofickou) úvahu?

- Je možné určit vztah postav?
 - V případě, že je v textu více jmen, je možné určit hlavní postavy?
 - Opakují se tam nějaká slova?
 - Co to může znamenat?
- apod.

Druhé čtení a hlubší proniknutí do textu

Před definitivním překladem a interpretací by měl vyučující žáky postupně směřovat od porozumění na lexikální úrovni (např. klíčovými slovy), proniknutí do struktury textu přes žánrové určení, stanovení dějové linie v narativním i dramatickém textu, určení a rozestavení postav, jejich charakteristiku apod. až k pochopení smyslu čteného.

Může jim proto zadat, aby narativní text stručně převyprávěli vlastními slovy. S jeho pomocí, nebo ještě lépe s přispěním spolužáků mohou korigovat svá nepochopení a nepochopení. Ve velmi vzácných situacích, je-li vyučující příznivcem živé latiny, má k dispozici dostatečný počet hodin a žáci jsou již značně pokročilí, může je požádat, aby text převyprávěli v latině nebo v ní jednoduchými větami vystihli jeho hlavní myšlenky. V sejetí s jazykem originálu může být proniknutí do významu textu ještě důkladnější.

Překlad a interpretace

Žák jako interpret vstupuje do komunikace s literárním textem a jeho aktivní, tvůrčí účast na tomto dialogu je nezbytná k tomu, aby byl text dotvořen a konkretizován. „Tak jako je do struktury díla zabudován autor, je do ní zabudován i čtenář.“¹⁷ Žák má možnost zaujmout k dílu vlastní postoj, ztotožnit se s jeho myšlenkami, nebo je odmítnout, a „udělit“ mu tak místo ve své nejen čtenářské, ale hlavně životní zkušenosti.¹⁸ Bez konfrontace čtenářských zážitků žáků (jejich prekonceptů fikčního světa díla) není možné literární dílo adekvátně poznat.¹⁹

Z didaktického hlediska je zřejmě nejvhodnějším těžištěm literární komunikace právě vztah čtenáře a textu.²⁰ Důležitá je především otázka „dekódování textu

¹⁷ HRABÁK, *Čtení o románu* (1981), s. 34.

¹⁸ Cf. LEDERBUCHOVÁ, *Průvodce literárním dílem* (2002), s. 125 a HNÍK, *Didaktika literatury: výzvy oboru* (2017); podle ECA (*Meze interpretace*, 2004, s. 30) „interpretovat znamená reagovat na text světa nebo na svět textu produkováním dalších textů.“

¹⁹ Cf. DOLEŽEL, *Heterocosmica* (2003).

²⁰ Cf. VALA, *Výbrané kapitoly z didaktiky literární výchovy* (2014), s. 6. ALBERT a SOUCHON (*Les textes littéraires en classe de langue*, 2000, s. 34) uvádějí kromě čtenářsky orientovaného další dva modely literární komunikace: a) zaměřený na autora; b) zaměřený na text. Zaměření na autora obvykle zdůrazňuje kulturní, estetické a morální hodnoty díla, aniž se ohlíží na čtenáře a dobu, ve které se přijímá. To je z hlediska literární výchovy nevhodné, neboť žák do komunikace nepřináší téměř nic vlastního a pouze pasivně přijímá něco, co je mnohdy jeho současnosti velmi vzdálené, a tudíž pro něj často nepochopitelné. Literární komunikace zaměřená na text také potlačuje roli recipienta, a to natolik, že

a jeho zpětného kódování, tj. rekonstrukce textu a interpretace jako důkazu čtenářské konkretizace.²¹ Tímto způsobem se totiž projev právě ona čtenářova / žákova tvůrčí schopnost.²² Autorovy zážitky a záměr se v díle pomocí umělecké řeči představují jako vnější svět, souhrn (věcně) představitelných faktů, věcí a materiálních vztahů, a jako vnitřní svět, tj. jako tkanivo vnitřních procesů a souvislostí. Vnější svět si vybavuje čtenář silou představivosti, přenáší se do světa díla, dotváří ho, a cizí představy tak spojuje s vlastními. Na čtenáře tedy působí nejen jazyková, ale také estetická složka textu a musí recipovat a analyzovat jak věcné informace, tak jeho obrazný ráz. Zde se otevírá nesmírně široké pole didaktického uplatnění římské literatury. „Římané měli na paměti dvě důležitá a těsně související hlediska: formální dokonalost a psychologicky propracovanou rafinovanost. Jedno i druhé mířilo k co možná nejtěsnější a nejúčinnější komunikaci s adresátem. Jedno i druhé způsobilo, že se nepociťovala hranice mezi uměleckou a odbornou literaturou na základě žánrového určení, ale podle toho, jak dílo odpovídalo oběma uvedeným kritériím. Jestliže tato kritéria měla překročit hranici pouhé praktické zkušenosti a přirozených estetických potřeb, bylo nutné přistoupit k posuzování literárního díla s lepší výbavou. Tu mohla poskytnout rétorika.“²³ Díla římských spisovatelů, silně ovlivněná rétorickou výbavou svých autorů a vznikající v duchu uvedeného pozorování, se tak stávají vynikajícím nástrojem pozná(vá)ní výrazových prostředků. To přispívá k celkovému porozumění textu.²⁴

Je zřejmé, že na interpretaci se podílejí jak konkrétní znalosti, tak citová vztaženost, aktivují se intelektové i emoční složky osobnosti a vznikají emoce jak estetické a morální, tak intelektuální.²⁵

podle KYLOUŠKOVÉ (*Jak využít literární text ve výuce cizích jazyků*, 2007, s. 22) téměř nedochází k „analýze kulturního dialogu mezi literárním textem a čtenářem.“

²¹ Ibid., s. 21.

²² Čtenář musí podle INGARDENA (*O poznávání literárního díla*, 1967, s. 47) „nejen formou rozumění proniknout k tomu, co je vyjádřeno implicitně („mezi řádky“), ale také vlastní iniciativou a důvtipností vyplnit místa nedourčenosti v mezích toho, co text sugeruje nebo připouští.“ ECO (*Lector in fabula*, 1985, s. 80) hovoří o modelovém (kooperativním) čtenáři, který vlastně představuje jakýsi „soubor v textu zakódovaných podmínek zajišťujících úspěšnou aktualizaci potenciálně zamýšlených významů, jež do textu autor vložil.“

²³ KUŤÁKOVÁ, *Laudabile carmen. Část II.* (2017), s. 12 a GELL. 10,5-16.

²⁴ Hovoří se o dvou úrovních porozumění textu: 1) úroveň **významu** (vydělení základních smyslových bodů textu a určení jejich souvztažnosti) a 2) úroveň **smyslu** (čtenář chápe nejen syžet, ale i motivy, cíle, ideje, styl apod.); cf. KYLOUŠKOVÁ, *Jak využít literární text ve výuce cizích jazyků* (2007), s. 22; INGARDEN, *O poznávání literárního díla* (1967), s. 41 a MARTÍNEK, *Úloha latiny jako dorozumivacího jazyka* (1988), s. 217. Jitka RADIMSKÁ (*Méthodes de lecture des textes littéraires*, 1995, s. 63) uvádí, že jestliže je žák schopen text vysvětlit, znamená to, že ho pochopil; umí-li text interpretovat, je patrné, že si ozřejmil konotace textu; a dovede-li text analyzovat, znamená to, že k pochopení textu dokáže využít analytické postupy.

²⁵ Cf. ČÁP – MAREŠ, *Psychologie pro učitele* (2001), s. 98–100.

Pokud je žák připraven dostat se do textu hlouběji, neměl by učitel fungovat jako prostředník mezi textem a žákem, ani by mu neměl „podsouvat“ své znalosti, zkušenosti a hotové informace, nýbrž měl by mu ukázat prostředky, jejichž pomocí lze dílo analyzovat a interpretovat.²⁶ Pro náležitou interpretaci by žáci měli mít i vhodné pomůcky (v předmětné nebo virtuální podobě): především důkladnější slovník a příručku encyklopedického charakteru a měli by se naučit s nimi pracovat. Závažným problémem u římské literatury totiž nezdůvada bývá nedostatečná kulturní kompetence žáka, často i dosti pokročilého. Žáci mnohdy mívají vážné potíže proniknout do kulturního a sociálního zázemí jak prozaických (např. historiografie, Ciceronovy řeči a teoretické spisy, korespondence ad.), tak především básnických děl. Z neznalosti souvislosti a narážek v textu vzniká při interpretaci tzv. sémantický šum.²⁷ Ten pak obvykle vede k částečnému nebo naprostému nepochopení textu a jeho potenciální dezinterpretaci. Učitel také musí počítat s tím, že žák neuvykklý latinské četbě a téměř neseznámený se specifickou povahou jednotlivých žánrů římské literatury má výrazně sniženou schopnost predikce věcného smyslu textu.

K interpretaci tedy vyučující přistupuje, až žáci pochopí text a dbá o to, aby znali kontext, měli dostatečnou volnost k uplatnění osobního vkusu, mohli projevit své prožitky a dojmy a dokázali formulovat své estetické hodnocení. Zároveň je třeba usměrňovat následnou diskusi (řízený dialog) a vést žáky k poznání, že interpretace nemůže být vzhledem k mnohovrstevnatosti a proměnlivosti estetické normy nebo vkusu nikdy zcela vyčerpávající.²⁸ Nezbytným mezikrokem je zde překlad. V běžné výuce latiny se četba originálních textů děje až prostřednictvím překladu. Latina je v současnosti jediný cizí jazyk, při jehož výuce se klade důraz na spojení s jazykem mateřským. V moderních jazycích zpravidla probíhá při četbě u pokročilých žáků ono „myšlení v daném jazyce“, bez překládání, protože se v nich od počátku pěstují především komunikační schopnosti. V latině ale jde také o tříbení smyslu pro pochopení struktury textu a volbu výrazových prostředků. Obojí si žák velmi dobře uvědomí, když má tyto vlastnosti adekvátně přenést do mateřského jazyka, i proto je překlad nepominutelný. Plní dvojí roli: jednak porozumění textu samému, jednak rozvíjí vyjadřovací schopnosti v českém či slovenském jazyce a tříbí estetické citění výběrem vhodných slov. Díky rozvíjení slovní zásoby v češtině / slovenštině

²⁶ KYLOUŠKOVÁ (*Jak využít literární text ve výuce cizích jazyků*, 2007, s. 23) hovoří o tom, že by učitel měl žákům, pokud možno, horizont četby v cizím jazyce přiblížit horizontu četby v mateřštině. Časem už nemusí být tato učitelova pomoc nutná, aneb jak říká HORATIVS (*sat.* 1, 4, 119–120): ... *simul ac duraverit aetas / membra animumque tuum, nabis sine cortice*. Cf. také KOUBEK, *Literární výchova a literární komunikace* (2019), s. 5: „Abstraktní pojmy a kategorie vkládané do dialogu učitelem (autoritativně) vedou rychle k jím stanovenému cíli, nikoliv ale k utváření pevných, účinných („powerful“) literárně-vědných poznatků (obsahů) jako instrumentů využitelných v dalším životě a učení.“

²⁷ Cf. KYLOUŠKOVÁ, *Jak využít literární text ve výuce cizích jazyků* (2007), s. 25 a pozn. 3.

²⁸ Cf. LEDERBUCHOVÁ, *Didaktická interpretace uměleckého textu... II* (1997).

a rozšiřování arzenálu výrazových nástrojů pak může žák i lépe verbalizovat své hodnotící soudy o textu.

Samotná četba, třebaže s výkladem a základní interpretací, tvoří jen první stupeň literární výchovy. Žádoucí je, aby čtení vedlo k „vyššímu stupni“ interpretace, tj. ke kontextualizaci, která propojí intelektuální, kognitivní složku literární výchovy se složkou emoční a usnadní cestu k samostatnějším, kreativním formám práce s literaturou.

Příklad, jak vést žáky k estetickému zážitku, k vyhledávání krásna a toho, co významně působí na jejich emoce, nám poskytují už sami řeční a římsí učitelé. Je známo, že četní *grammatici* a další starověcí učitelé důsledně směřovali své žáky k tomu, aby jednak tvořili vlastní umělecká díla, jednak hodnotili díla již hotová, a to v oblasti hudby, tance, poezie i výtvarného umění.²⁹ Budeme-li se tedy zabývat antikou jako takovou a jejím kulturním, uměleckým a školním prostředím, můžeme tyto snahy částečně přesunout i do současnosti.

Intertextuálnost

V souvislosti s otázkami interpretace je nutné se u děl římské, případně celé antické literatury ještě zmínit o tom, jakou roli zde hraje intertextuálnost. Schopnost sledovat a postihovat intertextové vztahy se získává bohatými čtenářskými zkušenostmi. Proto je pro čtenáře-začátečníka latinských textů velice obtížné tyto provázanosti sledovat. Přitom je v řecké i římské literatuře intertextualita nesmírně silná a značně specifická. Rozsáhlá propojenost jak mezi řeckou a římskou literaturou, tak i uvnitř římské literatury samé umožňuje představit a ukázat žákům principy a různé formy intertextuálních vztahů (cento, aluze, citát, variace, parodie ad.) např. na detailech jednotlivých básní nebo prozaických úryvků i na drobných útvech (např. epigramech) jako celku. Žák se tedy seznámí s různými typy intertextuálních vztahů a příslušnou terminologií, ale při interpretaci by měl hlavně zažít, že jde „o sémantickou explozi, k níž dochází v místě doteku textů, o vytváření estetické a sémantické difference.“³⁰ Již při výběru textů by měl vyučující uvažovat nad tím, které na sebe odkazující texty vybrat, jak tyto texty komunikují a zda bude žákům tato komunikace srozumitelná. Pak jim může pochopení jednoho případně pomoci s pochopením druhého.

Pro interpretaci děl římské literatury má značný význam i vztah určitého díla / textu k literární i další umělecké tvorbě v pozdějších obdobích. Do intertextuálních vztahů můžeme tedy zařadit i problematiku literární (v širším pojetí i kulturní) tradice.

²⁹ Cf. BONNER, *Education in Ancient Rome* (2012), s. 237. Naznačuje to i QUINTILIANVS (*Inst.* 1, 8, 17): *Praecipue vero illa infigat* (scil. grammaticus) *animis, quae in oeconomia virtus, quae in decore rerum, quid personae cuique convenerit, quid in sensibus laudandum, quid in verbis, ubi copia probabilis, ubi modus.*

³⁰ LACHMANNOVÁ, *Intertextualita a dialogičnost* (2001), s. 247.

Provázanost však neexistuje pouze mezi texty, ale i mezi textem a dalšími druhy uměleckého vyjádření z jiných znakových systémů (malířství, hudba, divadlo, film či tanec). Toho s úspěchem využije vyučující, zapojí-li do výuky multimédia a další netextové umělecké formy.

Shrnutí, diskuse a hodnocení

V této fázi žáci musí již dospět k syntéze věcných i emočních složek literární výchovy a naplnit cíle kognitivní i afektivní. Mají dostatek vědomostí, jež by si měli shrnout, a také si již vytvořili vnitřní emoční vztah k textu. Ten jim poslouží jako východisko pro závěrečné hodnocení.

Tvořivý přístup by měl dát žákům příležitost vlastním úsilím rozkrývat mechanismy tvorby a čtenářské recepce. Učitel však rozhodně nesmí spoléhat na to (a u římské literatury to z důvodů výrazné kulturní a časové vzdálenosti platí dvojnásob), že žák na všechny poznatky přijde sám. Toho obvykle není schopen.³¹ Ideální je rozumná syntéza předávání hotových faktů ve správných okamžicích a motivující kombinace jeho dedukce a indukce.

Poznatky a fakta byly tradičně z hlediska žáků odsouzeny k pasivní recepci, ať už byly podávány před četbou, nebo po ní jako závěrečné shrnutí. Je ovšem nezbytné k těmto vědomostem zařadit i znalosti a dovednosti získané během četby a interpretace. Jen tak se stanou součástí aktivního učení a bude se na nich podílet celý kolektiv třídy. Vytvoří-li znalosti a dovednosti vzniklé takto v průběhu všech částí četby a interpretace shrnutí, pak se dospělo k prvnímu stupni poznávání díla.

Pokud se týká faktografie obecně, ukazují četné moderní výzkumy, že radikální odklon od ní směrem ke kompetencím tak, jak jej v současnosti razí mnoho pedagogů,³² není rozhodně žádoucí a že fakta, či spíše jakési vhodně a smysluplně pospojované řetězce faktů zasazené do kontextu a souvislostí jsou pro efektivní vzdělávání nezbytné.³³

Je žádoucí, aby žák získal vhodně strukturované znalosti, které tak snadněji a trvaleji uchová v paměti. Rozhodně však nejde o učení izolovaným poznatkům. Představa o literárně-historickém procesu a jeho dynamice se totiž vytváří zejména

³¹ Žák by např. na základě běžné představy o tom, co je umělecká literatura (nejspíše si pod ní představí prózu a poezii 19. a 20. století), vůbec nemusel pochopit, co má s literaturou společného dílo některého z římských historiografů – pokud by mu bylo předloženo bez komentáře.

³² Cf. obecně BŮŽEK, *K čemu jsou našim žákům ve 21. století vědomosti?* (2020), web; k moderně pojatému kurikulárnímu modelu VESELÝ a kol., *Hlavní směry vzdělávací politiky ČR do roku 2030+* (2019); KOTÁSEK a kol., *Národní program rozvoje vzdělávání v ČR* (2001) a McPHAIL – RATA, *Comparing Curriculum Types* (2015).

³³ Cf. WILLIAM, *Creating the Schools Our Children Need* (2018); CHRISTODOULOU, *Seven Myths about Education* (2014); ERICSSON – POOL, *Peak: Secrets from the New Science of Expertise* (2017); HIRSCH, *Why Knowledge Matters* (2018); KOUBEK, *Literární výchova a literární komunikace* (2019), s. 4; WILLINGHAM, *Why Don't Students Like School* (2009), s. 28 ad.

rozkrýváním vztahů mezi jednotlivými jevy, časových i věcných, týkajících se tematiky a ideově-uměleckých hodnot, a to v jednom období (synchronně, horizontálně) i v obdobích různých (diachronně, vertikálně). Dosud obvyklá literárně-výchovná praxe vykládá fakta a jevy (ve větší či menší míře) jako izolované.³⁴

Ani v literární výchově tedy není radno podceňovat osvojování faktických znalostí. Vedle prožívání četby a estetického obohacení představují totiž fakta ukotvená v souvislostech, zažitá a objevená z větší části vlastním přičiněním žáků cestu k rozvoji schopností a dovedností. Tu pak obvykle nelze zkrátit,³⁵ neboť snaha zcela vyloučit či obejít „úmorné biflování“ a pravidelné „nezáživné“ cvičení může vést k selhání i dobře nastaveného „zážitkového“ pojetí literární výchovy.³⁶

Při výběru poznatků z literární teorie a historie je nutno se zaměřit především na:

- 1) poznatky nezbytné k hlubšímu výkladu probíraného literárního díla,
- 2) poznatky spojené s obecně-vzdělávací a výchovnou hodnotou díla,
- 3) poznatky zaměřené na systém pojmů v literární teorii, uspořádání jevů v literární historii a metody literárního rozboru a interpretace.

Fakta týkající se římské literatury jsou důležitá, neboť na jedné straně se jedná o poznatky, které často významně formovaly evropskou literární tradici a mají co říci i dnes, a na straně druhé bývá znalost těchto zhusta klíčových dat právě pro značnou časovou odlehlost a převažující moderní způsob práce s informacemi (internet, sociální sítě a komunikátory) nedostatečná, ba i zkreslená.

Dojmy a zážitky z četby mohou žáci vyjádřit a hodnotit nejrůznějšími způsoby. Kreativnější a časově náročnější bude vhodnější zařadit až do „rozvíjejících činností“. Bezprostředně po skončení četby však může následovat diskuse.³⁷ Ta totiž skýtá velký prostor pro kreativní i evaluační vyjádření. Žáci mohou rozvinout své dojmy z četby, projevit svůj názor na smysl textu, zamýšlet se nad jeho dopadem a místem v literatuře a kultuře, přemýšlet o podobných textech a myšlenkách, uvědomit si, co v jejich nitru četba rozezněla, a spět k odpovědi na některou z otázek, jež text implicitně nebo explicitně nastolil. Nezbytným podnětem pro začátek diskuse musí být vhodně zvolená výchozí otázka. Učitel by ji měl citlivě volit podle toho, co vzbudilo zájem žáků v dřívější práci.

³⁴ Cf. CENEK, *K literární historii v literární výchově na středních školách* (1971), s. 61.

³⁵ Cf. ERICSSON – POOL, *Peak: Secrets from the New Science of Expertise* (2017), s. 112.

³⁶ Dlouhodobou kritikou proměny vzdělávání ve smyslu výrazného posunu od faktických vědomostí k orientaci pouze na kompetence je znám i Konrad LIESSMANN, *Teorie nevzdělanosti* (2008) nebo *Elitní vzdělávání může škodit* (2011): „Základní faktografické znalosti jsou naprosto nezastupitelné, bez nich se v informační záplavě vůbec neorientujete. ... Když něco vím, pak také vím, co se ještě chci dozvědět. Mladý Evropan by prostě měl vědět, kdo to byl Shakespeare, Dante či Goethe. Co pomůže, když na jejich jména sice na internetu narazíte, ale nebudete tušit, proč byli významní?“

³⁷ Cf. MAŇÁK – ŠVEC, *Výukové metody* (2003), s. 108–112.

Chce-li rozvinout rovněž rétorické schopnosti žáků, je možno diskusi pojmout v duchu antických *controversiae* a rozdělit žáky na dvě skupiny. Každá z nich bude hájit jiný názor na určitý aspekt textu (výhodné je, pokud jsou žáci skutečně zastánci daných názorů, v opačném případě, v pozici *advocatus diaboli*, je to zase větší rétorická výzva). Někdy se souboj argumentů vyvine zcela spontánně.

Čtenářské zážitky nesmějí zapadnout a vyvanout a povinností učitele je pomáhat žákům uvědomovat si je, verbalizovat a zvnitřňovat jako něco, co nadále ponesou jako součást své osobnosti.

Pokud z nějakého důvodu není prostor pro hromadnou diskusi, je nutné vyzvat alespoň některé žáky ke slovnímu hodnocení textu, všechny pak třeba krátkou formou písemnou. Žáci verbalizací dojmů také kultivují svůj projev a rozšiřují slovní zásobu.

Závěr

Představili jsme zde svůj model možné podoby literární výchovy v hodinách latiny. Ten vychází z modelu Löschmanna a Schröderové a zahrnuje některé prvky modelu Hníkova. Je ovšem vytvořen pro účely zcela specifické práce s římskou literaturou a některé jeho body bylo třeba konstituovat od samého základu. V gymnaziální výuce není pokadě možné ani nutné zahrnout do literární výchovy všechny vymezené kroky. Vždy je ale nezbytné, aby učitel usiloval o ústrojnou syntézu kognitivní a afektivní složky. Žák si pak musí stejnou měrou zažít a prožít čtený text i osvojit fakta založená na souvislostech. Zároveň je třeba, aby svou výchovu průběžně reflektoval, tj. byl schopen uvědomit si zdroje estetického prožívání a dobrat se aktu estetického hodnocení a dialogu s dílem a autorem.³⁸ Reflexe bývá velmi náročná a mnohdy proveditelná jen částečně. Reflektovat můžeme totiž kromě intelektuálního poznání i často těžko sdílitelné a kontrolovatelné emocionální prožitky a vnitřní děje, které nebývají doprovázeny zřetelnými projevy, změnami v chování, v myšlení, názorech, citech hned po četbě a výkladu, ale obvykle až po čase.

Vyučující by se měl vyvarovat role vševědoucího poskytovatele faktů a nechybujícího interpreta a měl by žáky důmyslně vést k tomu, aby veškeré cíle výuky a výchovy naplnili *per se*. Současně by ale měl bdít nad tím, aby se hodina příliš nerozvolnila, aby nebyly opomenuty klíčové poznatky a aby žáci v rozvíjejících činnostech nesklouzli k povrchnosti.

Literatura

- ALBERT, Marie-Claude – SOUCHON, Marc: *Les textes littéraires en classe de langue*. Paris: Hachette, 2000.
- ANCONA, Ronnie: *A Concise Guide to Teaching Latin Literature*. Norman: University of Oklahoma Press, 2007.

³⁸ Cf. JEHLÍČKA, *Způsoby vnímání literárního díla v letech dospívání* (1971), s. 30.

- BERAN, Václav: *Literární text v hodině německého jazyka, metody a formy práce s autentickými texty*. Praha: Pedagogická fakulta UK (dipl. práce), 2007.
- BONNER, Stanley: *Education in Ancient Rome: From the Elder Cato to the Younger Pliny*. London/New York: Routledge, 1977/2012.
- BUBENÍČKOVÁ, Petra: *Didaktika literatury*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2014.
- BŮŽEK, Lukáš: *K čemu jsou našim žákům ve 21. století vědomosti?*, 2020. On-line: <http://blog.aktualne.cz/blogy/lukas-buzek.php?itemid=36485> (přístup 24. 9. 2023).
- CENEK, Svatopluk: *K literární historii v literární výchově na středních školách*. In: *O literární výchově* (sborník statí). Ed. V. Dostálová. Praha: SPN, 1971, s. 61–67.
- CORNEJO, Renata: *O roli literatury v integrované výuce německého jazyka*. In: *Cizí jazyky* 45 (2001–2002), č. 4, s. 121–123.
- ČÁP, Jan – MARŠ, Jiří (eds.): *Psychologie pro učitele*. Praha: Portál, 2001.
- DOLEŽEL, Lubomír: *Heterocosmica: Fikce a možné světy*. Praha: Karolinum, 2003.
- ECO, Umberto: *Lector in fabula ou La Coopération interprétative dans les textes narratifs*. Paris: Crasset, 1985.
- ECO, Umberto: *Meze interpretace*. Praha: Karolinum, 2004.
- ERICSSON, Anders – POOL, Robert: *Peak: Secrets from the New Science of Expertise*. Boston: Mariner Books, 2017.
- FRIJSCH, Andreas: *Phaedri libellos legere. Weitere Anregungen zur Phaedruslektüre*. In: *Die Alten Sprachen im Unterricht* 36 (1989), H. 2, s. 19–22, 27–43.
- FRIJSCH, Andreas: *Horaz – in der Schule kaum noch behandelt?* In: *Mitteilungsblatt des deutschen Altphilologenverbandes* 36 (1993), s. 60–61.
- GERMUŠKOVÁ, Marta: *Literární text v didaktické komunikaci*. Prešov: Fakulta humanitních a přírodních věd PU v Prešove, 2003.
- HABINEK, Thomas: *Latin Literature between Text and Practice*. In: *Transactions of the American Philological Association* 135/1 (2005), s. 83–89.
- HAUSENBLAS, Ondřej. – KOŠTÁLOVÁ, Hana: *Co je E-U-R*. In: *Kritické listy* č. 23 (2006), s. 57–59.
- HIRSCH, Eric Donald: *Why Knowledge Matters: Rescuing Our Children from Failed Educational Theories*. Cambridge (Mass.): Harvard Education Press, 2018.
- HNÍK, Ondřej: *Didaktika literatury: od polemických diskursů po formování samostatného oboru; Didaktiky expresivních oborů: tvorba a její reflexe ve výchově a vzdělávání; Oborové didaktiky: balance a perspektivy*. In: *Oborové didaktiky: vývoj – stav – perspektivy*. Ed. I. Stuchlíková – T. Janík. Brno: Masarykova univerzita, 2015, s. 41–65, 383–385, 425.
- HNÍK, Ondřej: *Didaktika literatury: výzvy oboru*. Praha: Karolinum, 2017.
- HRABÁK, Josef: *Čtení o románu*. Praha: SPN, 1981.
- HRÁBKOVÁ, Radka: *Umělecký text na hodinách ruského a jiného cizího jazyka*. In: *Cizí jazyky* 37 (1993–1994), č. 5–6, s. 196–198.
- HRÁBKOVÁ, Radka: *Umělecký text při výuce cizím jazykům*. In: *Cizí jazyky* 43 (1999–2000), č. 3, s. 80–81.
- CHRISTODOULOU, Daisy: *Seven Myths about Education*. London: Routledge, 2014.
- INGARDEN, Roman: *O poznávání literárního díla*. Praha: Československý spisovatel, 1967.
- JEHLIČKA, Miloslav: *Úkoly metodiky literatury*. In: *O literární výchově* (sborník statí). Ed. V. Dostálová. Praha: SPN, 1971, s. 5–15.

- JEHLÍČKA, Miloslav: *Způsoby vnímání literárního díla v letech dospívání*. In: O literární výchově (sborník statí). Ed. V. Dostálová. Praha: SPN, 1971, s. 26–32.
- KOSTELNÍKOVÁ, Mária: *Práca s literatúrou pri výučbe cudzích jazykov*. In: Cizí jazyky 42 (1998–1999), č. 7–8, s. 121–122.
- KOTÁSEK, Jiří a kol.: *Národní program rozvoje vzdělávání v ČR (Bílá kniha)*. Praha: MŠMT, Ústav pro informace ve vzdělávání, 2001.
- On-line: https://www.msmt.cz/file/35405_1_1/ (přístup 24. 9. 2023).
- KOUBEK, Petr: *Revize RVP: Literární výchova a literární komunikace, analyticko-koncepční studie*. Praha: NÚV, 2019.
- KRÁLÍKOVÁ, Andrea – BAUMGARTNEROVÁ, Gabriela: *Český jazyk a literatura: písemná práce. Slohové útvary, metodika hodnocení, příklady hodnocení písemných prací*. Praha: Tauris, 2012.
- KRÁLÍKOVÁ, Andrea – ŠORMOVÁ, Kateřina: *Aspekty přípravy budoucích učitelů českého jazyka a literatury*. In: Učitelské vzdělávání a oborové didaktiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Ed. M. Janišová – M. Strouhal. Praha: Karolinum, 2022, s. 126–136.
- KUHLMANN, Peter (ed.): *Lateinische Literaturdidaktik*. Bamberg: C. C. Buchner, 2010.
- KUŤÁKOVÁ, Eva (2017). *Laudabile carmen. Část II. Kapitoly z římské rétoriky a poetiky*. Praha: Karolinum, 2017.
- KYLOUŠKOVÁ, Hana. *Jak využít literární text ve výuce cizích jazyků*. Brno: Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, 2007.
- LACHMANNOVÁ, Renate: *Intertextualita a dialogičnost*. In: Čtenář jako výzva. Ed. M. Sedmidubský – M. Červenka – I. Vízdalová. Brno: Host, 2001, s. 243–270.
- LEDERBUCHOVÁ, Ladislava: *Didaktická interpretace uměleckého textu jako metoda literární výchovy na občanské a střední škole I*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 1995.
- LEDERBUCHOVÁ, Ladislava: *Didaktická interpretace uměleckého textu jako metoda literární výchovy na občanské a střední škole II*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 1997.
- LEDERBUCHOVÁ, Ladislava: *Průvodce literárním dílem. Výkladový slovník základních pojmů literární teorie*. Praha: H+H, 2002.
- LEDERBUCHOVÁ, Ladislava: *Čtenářská zkušenost žáka jako didaktický prekoncept*. In: *Komunikace a výuka českého jazyka a literatury*. Brno: Masarykova univerzita, 2008.
- LIESSMANN, Konrad: *Teorie nevzdělanosti: Omyly společnosti vědění*. Praha: Academia, 2008.
- LIESSMANN, Konrad: *Elitní vzdělávání může škodit – rozhovor v časopise Euro*. Praha: Echo, 2011. On-line: <https://www.euro.cz/byznys/elitni-vzdelavani-muze-skodit-828254> (přístup 24. 9. 2023).
- LÖSCHMANN, Martin – SCHRÖDER, Gisela: *Literarische Texte im Fremdsprachenunterricht*. Leipzig: VEB Verlag, 1984.
- MALASPINA, Ermanno: *Insegnare letteratura latina alle superiori ieri e oggi*. In: Didattica delle lingue classiche. Atti del convegno, Torino, 2 aprile 2014. Ed. E. Nuti – G. Brandone – T. Cerrato. Torino: Liceo Classico “Massimo D’Azeglio”, 2014, s. 29–45.
- MAŇÁK, Josef. – ŠVEC, Vlastimil: *Výukové metody*. Brno: Paido, 2003.
- MAREŠ, Petr: rec. *Průvodce světem paratextů – Gérard Genette: Paratexte. Das Buch vom Beiwerk des Buches*. In: Česká literatura Vol. 41/5 (1993), s. 580–583.

- MARTÍNEK, Jan: *Úloha latiny jako dorozumívacího jazyka v soudobé vědě*. In: *Listy filologické* 111/4 (1988), s. 210–219.
- MCPHAIL, Graham – RATA, Elizabeth: *Comparing Curriculum Types: “Powerful Knowledge” and “21st Century Learning”*. In: *New Zealand Journal of Educational Research* 51 (1) (2015), s. 53–68.
- MÜLLEROVÁ, Lenka: *Paratexty a česká literatura*. In: *Česká literatura v intermediální perspektivě*. Ed. S. Fedrová. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis, 2010, s. 463–473.
- NEZKUSIL, Vladimír: *Nástin didaktiky literární výchovy: čtyřletá gymnázia a vyšší třídy víceletých gymnázií: z praxe pro praxi*. Praha: Pedagogická fakulta UK, 2004.
- PURM, Radko: *Čtení v cizím jazyce*. In: *Cizí jazyky* 37 (1993–1994), č. 5–6, s. 163–169.
- RADIMSKÁ, Jitka: *Méthodes de lecture des textes littéraires*. Brno: FF Masarykovy univerzity (disert. práce), 1995.
- SKOPEČKOVÁ, Eva: *Literární text ve výuce anglického jazyka: specifické aspekty didaktiky anglicky psané literatury ve výuce anglického jazyka v kontextu současných proměn české vzdělávací soustavy*. Plzeň: Západočeská univerzita, 2010.
- STEEL, Jeannie – MEREDITH, Kurt et alii: *Příručky RWCT 1–8*. Praha: Kritické myšlení, 2007.
- TANDLICOVÁ, Eva: *Literární text vo vyučovaní anglického jazyka*. In: *Cizí jazyky* 37 (1993/1994), č. 5–6, s. 193–196.
- VALA, Jaroslav: *Poezie v literární výchově*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2011.
- VALA, Jaroslav: *Vybrané kapitoly z didaktiky literární výchovy*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2014.
- VESELÝ, Arnošt a kol.: *Hlavní směry vzdělávací politiky ČR do roku 2030+*. Praha: MŠMT, Externí expertní skupina pro přípravu Strategie vzdělávací politiky ČR do roku 2030+, 2019. On-line: https://www.msmt.cz/file/51582_1_1/ (přístup 24. 9. 2023).
- VOJTIŠEK, Ondřej: *Metodologické vlivy v současných didaktických interpretacích na střední škole*. In: *Slovo a smysl* 16 (2019), č. 31, s. 209–224.
- WILLIAM, Dylan: *Creating the Schools Our Children Need*. West Palm Beach: Learning Sciences International, 2018.
- WILLINGHAM, Daniel: *Why Don't Students Like School*, San Francisco: Jossey-Bass, 2009.
- ZÍTKOVÁ, Jitka: *Didaktika literární výchovy na 2. stupni základní školy*. Brno: Masarykova univerzita, 2010.
- ZORMANOVÁ, Lucie: *Výukové metody v pedagogice*. Praha: Grada, 2012.

Abstrakt: Příspěvek nabízí model literární výchovy v hodinách latiny. Vychází se v něm částečně z pojetí Martina Löschmanna a Gisely Schröderové. Jejich model je ovšem nutno výrazně upravit, neboť je třeba, aby vyhovoval práci s latinským textem (případně též v překladu): na prvním místě je třeba probudit zájem žáků o četbu vybraného úryvku a připomínat mezipředmětové znalosti. Zde se uplatní vhodné kladení otázek, odkazy na výtvarné umění, práce s multimédií či s proslulými citáty, slovními spojeními, sentencemi a příslovími. Následují kroky, které jsou pro latináře vcelku samozřejmé: jazyková příprava, nástin základních literárně-historických a dalších informací, prvotní vnímání a pochopení hlavní myšlenky textu, kontrola pochopení, druhé čtení a hlubší proniknutí do textu. Nejdůležitější fází modelu je potom překlad a interpretace, kde důležitou roli hraje také práce s intertextualitou a které kladou důraz na aktivní, tvořivé složky a na estetické hodnoty. Poslední fází je shrnutí, během něhož by měly probíhat

diskuse a hodnocení. Podobně jako Löschmann a Schröderová se v průběhu celého procesu snažíme neoddělovat jednotlivé složky literární výchovy, tj. kognitivní a afektivní.

Klíčová slova: římská literatura; literární výchova; didaktika literatury; překlad; výuka latiny

PhDr. Bořivoj Marek, Ph.D.

Ústav řeckých a latinských studií

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

nám. Jana Palacha 2

116 38 Praha 1

Česká republika

borivoj.marek@ff.cuni.cz

Inšpiračné pramene Tobiasa Gottfrieda Schröera v jeho latinskej odbornej tvorbe

Slavka Oriňáková

Prešov

Inspirational sources of Tobias Gottfried Schröer in his Latin scholarly work

Abstract: Our attention has been focused on the personality of Tobias Gottfried Schröer since 2015, when we began to learn about the work of this Pressburg scholar in the 19th century, his pedagogical work and his views, especially in the field of youth education, within the framework of several consecutive VEGA projects (2015, 2019 and 2022). In this paper, we take a closer look at the inspirational sources for Schröer's Latin scholarly work reflected in the supporting themes and recurring motifs in his texts. We have worked with Latin works: *Syntaxis latina* (1829); *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839); *Isagoge in eruditionem aestheticam* (1842); *Institutiones pedagogicae* (1848). All of these works are related to Schröer's teaching profession. The main inspirational sources are history; antics and ancient mythology; nature, natural sciences; theology and religious feeling; ethics, moral education. The themes identified in the texts should not be understood in isolation; they are interconnected, but above all they are in the service of the didactic goals of the author.

Keywords: Tobias Gottfried Schröer, Inspirational sources, Latin scholarly work

Úvod

Na osobnosť Tobiasa Gottfrieda Schröera (1791 – 1850) sa sústreďuje naša pozornosť od roku 2015, kedy sme v rámci viacerých po sebe nasledujúcich projektov VEGA (2015, 2019, 2022) začali spoznávať jeho tvorbu, pedagogické pôsobenie a názory hlavne v oblasti výchovy a vzdelávania mládeže. Publikovali sme o ňom viaceré štúdie a jeden zborník charakteru vedeckej monografie, v ktorom sú komplexne zhrnuté výsledky dlhoročného výskumu. V tomto príspevku sa bližšie venujeme inšpiračným zdrojom Schröerovej latinskej odbornej tvorby premietajúcim sa do nosných tém a do opakujúcich sa motívov v jeho textoch. Pracovali sme s latinskými dielami:

- *Syntaxis latina* (1829);
- *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839);
- *Isagoge in eruditionem aestheticam* (1842);
- *Institutiones pedagogicae* (1848).¹

Všetky uvedené diela súvisia s učiteľským povoláním Schröera. V textoch identifikované témy netreba chápať izolovane, sú navzájom poprepájané, no hlavne sú v službách didaktických cieľov progresívneho pedagóga usilujúceho o prepojenie teoretického vzdelávania s praktickým životom.²

¹ Kvôli prehľadnosti uvádzame skrátené názvy diel. Plné názvy sa nachádzajú v závere štúdie v Prameňoch.

² ORIŇÁKOVÁ, *Gramatický spis Tobiasa Gottfrieda Schröera Syntaxis latina vo vzťahu k jeho náhľadom na estetiku a pedagogiku* (2020), s. 120.

1 História

Dominantné postavenie v Schröerovom profesionálnom aj osobnom živote mala história. T. G. Schröer patrí k súdobým autorom populárno-náučnej literatúry, ktorí sa domnievali, že základom všetkého vzdelania sú poznatky zo svetových dejín a ich didaktickým cieľom bolo skrz dejiny vzbudiť nadšenie pre všetky veľké dejinné počiny, čo by mohlo u mladého človeka viesť k vytvoreniu fundamentu etickej sily a mravnej hĺbky.³ Nesmierne široký priestor histórie v Schröerovej tvorbe pomocne rozdelíme na: 1. svetové dejiny; 2. antické dejiny a 3. legendy a mytológiu.

1.1 Svetové dejiny

Svetové dejiny nepatria k ústredným motívom v skúmaných latinských dielach. Napriek tomu sú Schröerove názory na dôležitosť poznania tejto problematiky viditeľné aj v latinských dielach s odlišným primárnym zameraním.

Didakticko-lingvistické zameranie a forma gramatickej príručky *Syntaxis latina*⁴ neposkytuje veľa možností presadiť v texte vlastnú osobnosť. Dokážeme však Schröerov vkus a názory vyvodiť z výberu príkladov pri jednotlivých syntaktických pravidlách. Ich obsahom bývajú často historické udalosti či fakty týkajúce sa prevažne starovekých dejín s presahom do antiky, napr.: *Persarum rex Darius Scythis bellum intulit* (Kráľ Peržanov Darius viedol vojnu so Skýtmi).⁵

V kompendiu *Isagoge in eruditionem aestheticam* je primárnou témou umenie a estetika, inšpiračným zdrojom je tu teda história umenia. Celé dielo je prejavom autorovej erudovanosti v zvolenej oblasti. Pri vysvetľovaní estetických pojmov a teórií argumentuje príkladmi z dávnej aj nedávnej minulosti, zároveň prezentuje svoje názory na súdobé umenie. Uvádza napríklad informácie z dejín architektúry či sochárstva⁶. Ani pri odkazovaní na neskoršie dejiny nezabúda na svoju vášeň pre antiku. Ako hodnotenie umelcov a ich diel z obdobia stredoveku a novoveku zvyčajne používa kritérium priblíženia sa k dokonalosti tvorby antických, v prvom rade gréckych umelcov.⁷

Dôležitosť štúdia histórie vo všeobecnosti aj s dôrazom na veľké osobnosti prezentuje Schröer v diele *Institutiones pedagogicae*. Priamo sa o tom zmieňuje v Kapitole III v § 84, kde vymenúva faktory pôsobiace na morálne utváranie charakteru mladého človeka. Na prvé dve miesta kladie práve čítanie morálnych kníh básnikov a historikov a nasledovanie príkladov slávnych mužov⁸.

³ LENGOVÁ, *Hudba v živote a diele Tobiasa Gottfrieda Schröera* (1998), s. 369.

⁴ Prvé dva spisy sú dosiaľ neobjavené: *Lectiones latinae in usum scholarum*. U. Ott. 1826 (Latinské lekcie na školské použitie) a *Orationes selectae ex historicis latinis*. U. Ott. 1827 (Reči vybrané z latinských historikov).

⁵ SCHRÖER, *Syntaxis latina* (1829), Cap. I. Reg. 4., s. 7.

⁶ Napr. SCHRÖER, *Isagoge in eruditionem aestheticam*, (1842), § 48, s. 28.

⁷ *Ibid.*, § 53, s. 33.

⁸ SCHRÖER, *Institutiones pedagogicae* (1848), s. 66.

Schröderova reč z roku 1839 (*De studio antiquitatis rite instituendo Oratio*, ďalej len *Oratio*) je vo svojej podstate obranou latinskej vzdelanosti, niet divu, že sa rečník orientuje hlavne na históriu a literatúru antického Ríma a Grécka. Iba v závere sa objavuje odkaz na dávnu minulosť Maďarov (oslovenie „*Alma Arpadi soboles*“ čiže „dobrotivé potomstvo Arpáda“)⁹ spolu s výzvou vážiť si svoj pôvod a dedičstvo.

1.2 Antické dejiny

Už sme spomenuli, že do príkladov v príručke *Syntaxis latina* Schröder vkladal fakty z antických dejín. Jeho celoživotná vášeň takto poslúžila hlavnému a sekundárnemu didaktickému cieľu: predstaviť konkrétnu latinskú syntaktickú štruktúru a zároveň upevniť poznatky z antickej histórie, ktorú autor sám vyučoval. Ako príklad uvedieme: *Junius Brutus primus Romae consul creatus est* (Junius Brutus bol prvý zvolený konzul Ríma).¹⁰

Zo skúmaných latinských prác má najautentickejší charakter *Oratio*. Hneď v úvode autor vyznáva svoju lásku k antike, zrod tohto citu možno na základe jeho slov časovo zakotviť už do začiatkov štúdií. Reč vyznieva ako obhajoba vzdelávania v latinskom a gréckom jazyku v čase, keď sa v spoločnosti zatiaľ nebadane začínajú množiť názory, že klasické jazyky v školách treba obmedzovať a radšej uprednostňovať dominantné jazyky ríše, maďarský a nemecký jazyk.

Schröder považuje za najdokonalejší spôsob učenia ten, ktorí uplatňovali Gréci, vyzdvihuje ich sústredenie na súlad všetkých ľudských schopností a vlôh, čo označuje pojmom „*humanitas*“.¹¹ To je dôvod, prečo pri štúdiu treba začínať od histórie antického Grécka, následne treba spoznávať grécku kultúru a umenie. Pripomína, že samotní Rimania mali grécku kultúru vo veľkej úcte, čo dokladuje napríklad citátom z Horatiovho diela *Ad Pisones*.¹²

Antické dejiny sú v kompendiu *Isagoge in eruditionem aestheticam* zastúpené hlavne dejinami antického umenia. Jeho vyzdvihovanie je prítomné v celom kompendiu a začína hneď v § 2: „Gréci, aj tí, ktorí ich nasledovali, Rimania, vynikli zmyslom pre krásu a vedou o nej nad všetky národy ...“¹³ Svoje názory na krásu a krásno Schröder predstavuje práve cez antické vzory a ako prostredník mu slúži antická literatúra. Často siaha po starostlivo vybraných citátoch napr. z Horatia (dielo *Ad Pisones* je citované až sedemkrát).

⁹ SCHRÖDER, *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839), s. 16.

¹⁰ SCHRÖDER, *Syntaxis latina* (1829), Cap. II. Reg. 8., s. 9.

¹¹ SCHRÖDER, *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839), s. 7–8.

¹² Ide o verše 323 a 324: „*Graís ingenium, Graís dedit ore rotundo / Musa loqui, praeter laudem nullius avaris.*“ SCHRÖDER, *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839), s. 8.

¹³ SCHRÖDER, *Isagoge in eruditionem aestheticam* (1842), § 2, s. 1: „*Graeci et, qui eos secuti sunt, Romani, sensu quidem pulchri ejusque scientia omnibus antecelluerunt ...*“

Podobne ako v predchádzajúcom diele aj v *Institutiones pedagogicae* sa Schröer vo výklade odbornej témy, t. j. v problematike výchovy, opiera o názory osobností z antiky. Popredné miesto uňho už tradične patrí Ciceronovi, tu využíva často spis *De officiis*, na viacerých miestach cituje Senecu ml. (napr. *Ad Novatum de Ira libri III, De Clementia* ai.). Súhlasí s názormi klasikov na výchovu, na zušľachťovanie charakteru mládeže, na autoritu a príklad rodičov a učiteľov ap. Opäť sa presviedčame o jeho sčítanosti vo vzťahu ku gréckym a rímskym autorom.

1.3 Legendy a mytológia

Legendy a mýty sú integrálnou súčasťou antiky. Schröer používa mytologické motívy na spestrenie textu a na názorné dokreslenie svojich myšlienok. So svojím klasickým vzdelaním a učiteľskou praxou v danej oblasti považoval orientáciu v antickej mytológii a legendách za samozrejmu vec, preto v texte zvyčajne neuvádza k mytologickému príbehu či postave žiadne bližšie súvislosti. U percipienta predpokladá rovnakú rozhladenosť.

Mytologické motívy sú v kompendiu *Isagoge in eruditionem aestheticam* prítomné hlavne v citátoch z antickej literatúry, autor si vyberá napríklad verše z Horatiových *Ód*.¹⁴ Keďže kompendium pojednáva o estetike, na viacerých miestach sa stretávame s príbehmi o Venuši a Gráciách, o Múzach a Apolónovi¹⁵ atď., no iba v základných kontúrach.

Žáner rečníckeho prejavu v prípade *Oratio* v porovnaní s odbornými dielami dáva autorovi viac priestoru na vyjadrovanie subjektívnych postojov, a to aj obrazným spôsobom. V prvej časti reči Schröer explicitne vyjadruje svoj názor na význam mytológie pre súčasníka. Mytologické príbehy považuje za základ, na ktorom stojí najstaršia história Grékov, vidí v nich symboly cností a múdrosti a v takomto kontexte sa v texte nenápadne objavujú (Múzy ako symbol umenia, resp. tvorivej činnosti: „*nie sú schopní zapáliť sa božským nadšením Múz*“)¹⁶. V závere zas nachádzame paralelu s príbehom o Faetónovi a Apolónovom voze, no opäť bez podrobnejšieho vysvetľovania: „*Stačí, že sa na tomto mieste a na tomto zhromaždení veľmi vzdelaných mužov po viac než dostatočnom prebratí ohlásenej témy ukázalo, že sa s vami úplne zhodujem v najlepších úmysloch formovania mládeže, aby ste si hádam nemysleli, že Apolónov voz bol zverený Faetontovi ...*“.¹⁷

¹⁴ SCHRÖER, *Isagoge in eruditionem aestheticam* (1842), § 26, s. 25.

¹⁵ *Ibid.*, s. 63–68.

¹⁶ „... *divino musarum afflatu incallescere nequeunt ...*“, SCHRÖER, *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839), s. 15.

¹⁷ *Satis est hoc loco et hoc eruditissimorum virorum conventu, indicata magis quam pertractata materia, significasse, me, ne fortasse Apollinis curriculum Phaëtoni commissum putetis, in optimis formandae juventutis consiliis Vobiscum plane consentire. ...*, SCHRÖER, *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839), s. 14. – Faetón (lat. Phaeton), syn boha slnka Hélia (lat. Apolón). Žiadal od svojho otca jeden deň riadiť slnečný voz. Boh Hélios, keďže sľúbil splniť synovi akékoľvek želanie, musel splniť aj túto prehnajú

Naopak spis *Institutiones pedagogicae* Schröer koncipoval primárne ako odbornú prácu, preto prvok obraznosti pravdepodobne zámerne potláčal. S mytológiou sa tu možno stretnúť ojedinele, v podobných intenciách ako v predchádzajúcich dielach: príbeh, resp. hrdina príbehu symbolizuje charakterovú črtu, cnosť, spôsob konania či myslenia. Napr. pri analýze vzťahu medzi rodičmi a deťmi Schröer prirodzene použil paralelu s Ikarom.

V príručke *Syntaxis latina* sa s mytológiou stretávame opäť iba v príkladových vetách, napríklad: *Romulus et Remus, Romae conditores, a Faustulo, pastore regio, educati fuisse dicuntur* (Hovorí sa, že Romulus a Remus, zakladatelia Ríma, boli vychovaní Faustulom, kráľovským pastierom).¹⁸

2 Príroda a prirodzenosť

Tematika prírody je tesne prepojená s náboženským cítením, s etikou a morálkou a v neposlednom rade aj s estetickými kategóriami a umením. Kategórie krásy a príroda, krásno v prírode Schröer rozoberá v dielach venovaných estetike. V prírode nachádza zákonitosti krásy, čo vedie k vyrovnanosti, harmónii a zušľachtovaniu ľudského individua rovnako v mimoumeleckej aj umeleckej oblasti. V *Isagoge in eruditionem aestheticam* zaznieva názor, že svet (príroda) je najdokonalejšie dielo krásna.¹⁹ Dominantnú časť argumentácie v kompendiu predstavujú práve paralely s prírodnými javmi a objektmi a zdôrazňovanie ich prirodzenosti. Na pomoc si zvyčajne berie autority umeleckého, prípadne vedeckého sveta. Podľa Schröera krásu spoznáваме v jednotlivých veciach, pričom spojenie týchto jednotlivín nazýva prírodou, svetom, stvorením.²⁰ Schröer je fascinovaný oboma aspektmi (jednotlivosťou aj celkom), všima si dokonalosť detailov v prírode (listy stromov, rozvité kvety, púčiky, krídla a perie vtákov a pod.)²¹, inde zas ospevuje hory, rieky, potoky moria, skaly, dediny atď.).²² V súvislosti s človekom, konkrétne s krásou človeka, sa Schröer pridŕžiava kritéria prirodzenosti – čo je prirodzené, je krásne. Každé odbočenie od prirodzenosti spôsobuje odklon od krásy. Prirodzenosť hodnotí ako najvyšší zákon estetiky. Nezabúda pritom na mnohých miestach textu pripomínať, že zákon prirodzenosti v umení najdokonalejšie uplatňovali Gréci a ich nasledovníci Rimania. Dva inšpiračné zdroje, antiku a prírodu, nachádzame v kompendiu ako nerozlučiteľnú dvojicu.

žiadosť. Faetón slnečné kone nezmáhol, slnečný voz nekontrolovateľne páliť všetko živé na zemi, preto zasiahol Zeus a zrazil Faetonta do podsvetia. Schröer použil tento mytologický príbeh ako paralelu berúc Faetonta za symbol nerozvážneho konania pri plnení dôležitej, ale náročnej úlohy bez náležitých skúseností.

¹⁸ SCHRÖER, *Syntaxis latina* (1829), Cap. I. Reg. 9., s. 9.

¹⁹ SCHRÖER, *Isagoge in eruditionem aestheticam* (1842), § 19, s. 10.

²⁰ SCHRÖER, *Isagoge in eruditionem aestheticam* (1842), § 10, s. 6.

²¹ Napr. SCHRÖER, *Isagoge in eruditionem aestheticam* (1842), § 23, s. 12.

²² Ibid., § 25, s. 14.

Čo sa týka *Syntaxis latina*, zákonitosti prírody, poznatky z prírodných vied aj jednoduché pozorovania prírody sa v príkladoch syntaktických pravidiel objavujú dosť často, napr.: *Aer inferior atmosphaera appellatur, superior aether* (Dolný vzduch sa nazýva atmosféra, horný éter).²³

Sú tu umiestnené aj jednoducho formulované názory na umenie, krásu, a prírodu: *Omnis ars imitatio est naturae* (Každé umenie je napodobňovanie prírody).²⁴

Príroda ako inšpiračný zdroj nie je v *Institutiones pedagogicae* veľmi výrazná. Napriek tomu Schröer ostáva verný svojmu štýlu výkladu a občas siahne po prírodnej analógii, či prirovnaní (napr. mládež ako nezrelé hrozno, v ktorom sa skrýva nádej na budúcu sladkú chuť).²⁵ V tomto spise autor úzko prepája prírodu a z nej vychádzajúcu prirodzenosť s náboženskou výchovou – upozorňuje, že diela prírody sú darom Stvoriteľa.²⁶ Prepojenie s krásou a umením v podobných intenciách ako v skoršom kompendiu nachádzame v § 74 venovanom zušľachtovaniu zmyslu pre krásu vo výchove mládeže.²⁷

3 Teológia a náboženské cítenie

T. G. Schröer vyrastal v nábožnej protestantskej rodine, no hlbokú vieru a zbožnosť v ňom prebudilo krátke ale intenzívne štúdium v Halle a Jene, kde navštevoval teologické a literárne prednášky.²⁸ Na základe zážitku objavenia svojho vzťahu k Bohu vedie svojich zverencov a zverenkyne podobnou cestou, odporúča štúdium náboženskej literatúry, histórie cirkvi, systematickej teológie a Sv. Písma. Zároveň vyzýva k živému prejavu lásky a úcty voči Bohu.²⁹

Náboženské cítenie prestupuje reflexie na všetky témy v Schröerovej tvorbe. Nie je to izolovaná oblasť ľudského života, je nerozlučne spojená s mravnou výchovou, ktorá sa završuje v náboženskej, no zároveň náboženstvo pestované už v detstve nenásilnou formou, hlavne príkladom vychovávajúcich, rozvíja cit pre pravdu a morálku.

Ďalším aspektom je chápanie náboženstva ako cesty ľudskej bytosti k rozumnému konaniu charakterizovanému harmóniou duševných síl. Rozumné konanie môže človek dosiahnuť spojením pravdy, dobra a krásna. Na tomto mieste je potrebné upozorniť aj na prepojenie nábožnosti a krásy, pričom nábožnosť je reprezentovaná výchovou k mravom. S. Kopčáková vyberá z diela *Institutiones pedagogicae* citát

²³ SCHRÖER, *Syntaxis latina* (1829), Cap. II., Reg. 8., s. 9.

²⁴ Ibid., Cap. III., Reg. 12, s. 10.

²⁵ SCHRÖER, *Institutiones pedagogicae* (1848), § 83, s. 65.

²⁶ Ibid., § 73, s. 57.

²⁷ Ibid., § 74, s. 58.

²⁸ KOPČÁKOVÁ, *Reflexia náboženských problémov hornouhorských evanjelikov a miesto náboženskej výchovy v teoretickom odkaze Tobiasa Gottfrieda Schröera* (2018b), s. 118.

²⁹ KOPČÁKOVÁ, *Miesto mravnej výchovy v diele Tobiasa Gottfrieda Schröera* (2018a), s. 189.

dotýkajúci sa vzťahu krásy a náboženstva: „Krása chytá človeka za jeho zmyslovú stránku, aby sa prepojilo zmyslové s duchovným, spája dva svety podobne ako náboženstvo, ktoré spája Zem a nebesá. Preto aj umenie a náboženstvo si priateľsky podávajú ruku a náboženstvo nemôže vo vyššom zmysle existovať bez estetického.“³⁰

V náznakoch objavujeme viaceré rozmery náboženského cítenia Schröera už v ranom diele *Syntaxis latina: Deus videt, quid in occulto boni aut mali peragamus* (Boh vidí, čo dobrého alebo zlého v tajnosti konáme).³¹

Kompendium *Isagoge in eruditionem aestheticam* je ďalším príkladom dialektického prepojenia inšpiračných zdrojov v Schröerovej tvorbe. Pre dokonalosť antického umenia, krásu a prírodu je zjednocujúcim princípom Boh ako Stvoriteľ a podstata idey krásna. V kompendiu však nie sú teologické tézy vykladané priamo. Náboženské motívy sú prítomné hlavne v citátoch a v analýzach umeleckých diel s touto tematikou, napr. opis Pánovej večere od Leonarda da Vinciho.³²

Náboženskú zakotvenosť v *Oratio* badať tiež len nepriamo cez oslovenia ako „*spoluveriaci*“, ³³ prípadne v apeloch na potrebu zušľachťovania mravov.

4 Etika a mravná výchova

Kompendium *Institutiones pedagogicae* možno označiť ako zrkadlo Schröerových úvah o mravnej výchove. Ale táto nosná téma je inherentne prítomná v každom jeho diele, či už rozoberá estetiku, náboženstvo, lingvistiku atď. S. Kopčáková vyzdvihuje názor, že za konečný a najvyšší cieľ všetkej výchovy je zušľachťovanie morálnej schopnosti človeka, ktoré sa zakladá na úsilí o cnosť.³⁴ Cnosť sa totiž nerodí v človeku, ale získava sa iba úsilím (štúdiom) a veľkou námahou, spočíva v zdokonaľovaní všetkých schopností ducha. Schröer uvádza metódy, ako podnecovať česťnosť a morálnosť: je to čítanie mravoučných kníh, príklady slávnych mužov, rodičov, učiteľov, spoločenstvo mravných ľudí, štúdium náboženstva.³⁵

Prepojenosť mravnej výchovy s náboženským cítením sme spomenuli vyššie, spojitosť s estetikou sa zase deklaruje v kompendiu *Isagoge in eruditionem aestheticam*. Na túto skutočnosť upozorňuje J. Lengová – duch človeka sa vyznačuje tromi podstatnými duševnými citmi: schopnosťou myslieť, chcieť a cítiť (pociťovať).³⁶ Harmónia týchto citov znamená naplnený ľudský život. Otázka vzťahu krásy, dobra a cnosti rezonuje neustále v celom kompendiu.

³⁰ Ibid., s. 184.

³¹ SCHRÖER, *Syntaxis latina* (1829), Cap. III., Reg. 16., s. 13.

³² SCHRÖER, *Isagoge in eruditionem aestheticam* (1842), § 18, s. 10.

³³ „*svavissime commilito*“, SCHRÖER, *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839), s. 4.

³⁴ KOPČÁKOVÁ, *Miesto mravnej výchovy v diele Tobiasa Gottfrieda Schröera* (2018a), s. 187–188.

³⁵ SCHRÖER, *Institutiones pedagogicae* (1848), § 84, s. 66.

³⁶ LENGOVÁ, *Hudba v živote a diele Tobiasa Gottfrieda Schröera* (1998), s. 371–372.

Oratio Schröer koncipoval s jasným apelačným a výchovným zámerom, s dôrazom na význam učenia sa vo všeobecnosti aj vo vzťahu k štúdiu latinčiny a gréčtiny. Smerovanie k ušľachtilosti mravov je inherentne prítomné, no Schröer sa vyhol prílišnému moralizovaniu. Iba v závere sa obracia na mládež priamo s výzvou, že iba cnosť a pravda dokážu zastaviť neduh novej doby – „prekliatu túžbu po zlate“.³⁷

Rané dielo *Syntaxis latina* signalizuje viaceré dimenzie myšlienok o mravnej výchove, ktoré nachádzame v neskorších odborných dielach. Ponúka sa nám tu obraz uvádzania názorov do praxe, môžeme tiež pozorovať nepriame výchovné pôsobenie na študentov. Výber príkladových viet je výrazne podmienený výchovou k mravnosti a cnosti: *Laetare, quoties aliquid boni perfeceris* (Teš sa, vždy keď vykonáš niečo dobré).³⁸

Záver

Tobiasa Gottfrieda Schröera charakterizuje celoživotná snaha o presah jeho myšlienok a názorov z teoretickej roviny do praxe. S cieľom identifikovať rámcové motívy jeho tvorby sme analyzovali štyri po latinsky písané diela rozdielneho charakteru. Bola to gramatická príručka (*Syntaxis latina*) ako zástupca ranej tvorby, slávnostný rečnícky prejav (*De studio antiquitatis rite instituendo Oratio*) a dve teoretické kompendiá ako vrcholné neskoré diela, prvé zamerané na estetiku (*Isagoge in eruditionem aestheticam*), druhé zamerané na pedagogiku (*Institutiones pedagogicae*). Jednoznačnú dominanciu majú inšpiračné zdroje:

- história, antika a antická mytológia;
- príroda a prirodzenosť;
- teológia a náboženské cítenie;
- etika, mravná výchova.

Tieto motívy presakujúce na povrch, nech už je dielo primárne orientované na akúkoľvek tému, pomáhajú dotvárať komplexnejší obraz o osobnosti Tobiasa Gottfrieda Schröera ako učiteľa 19. storočia.

Literatúra

KOPČÁKOVÁ, Slávka: *Miesto mravnej výchovy v diele Tobiasa Gottfrieda Schröera*. In: *Studia Historica Nitriensia*, 2018a., roč. 22, č. 1, s. 174–193. DOI: 10.17846/SHN.2018.22.1.174-193 dostupné na: <http://www.shnnitra.ff.ukf.sk/miesto-mravnej-vychovy-v-diele-tobiasa-gottfrieda-schroera/>

KOPČÁKOVÁ, Slávka: *Reflexia náboženských problémov hornouhorských evanjelikov a miesto náboženskej výchovy v teoretickom odkaze Tobiasa Gottfrieda Schröera*. In: *Historia Ecclesiastica*, 2018b, roč. IX., č. 1, s. 115–129.

³⁷ „... sacram illam auri fatem ...“, SCHRÖER, *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839), s. 14.

³⁸ SCHRÖER, *Syntaxis latina* (1829), Cap. III., Reg. 16., s. 13.

- KOPČÁKOVÁ, Slávka – ORIŇÁKOVÁ, Slavka: *Estetika a estetická výchova v diele Tobiasa Gottfrieda Schröera*. In: Slávka Kopčáková (Ed.). Tobias Gottfried Schröer (1791 – 1850). Estetika ako vízia lepšieho človeka. Prešov: FF PU v Prešove, 2021, s. 65-155.
- ORIŇÁKOVÁ, Slavka – ZUBAL, Pavol: *Aplikácia estetickkej výchovy do výučby jazykov a literatúry, umelecká činnosť Tobiasa Gottfrieda Schröera*. In: Slávka Kopčáková (Ed.). Tobias Gottfried Schröer (1791 – 1850). Estetika ako vízia lepšieho človeka. Prešov: FF PU v Prešove, 2021, s. 157-232.
- LENGOVÁ, Jana: *Hudba v živote a diele Tobiasa Gottfrieda Schröera*. Slovenská hudba, Bratislava, roč. 24, č. 3, 1998, s. 362-387.
- ORIŇÁKOVÁ, Slavka: *Gramatický spis Tobiasa Gottfrieda Schröera Syntaxis latina vo vzťahu k jeho náhľadom na estetiku a pedagogiku*. In: S. KOPČÁKOVÁ, ed. Súradnice estetiky, umenia a kultúry V. Estetická výchova a prax vyučovania estetiky v kontextoch európskeho estetického myslenia 19. a 20. storočia – dialóg s tradíciou a súčasné koncepcie. Studia Aesthetica XX. Edícia Opera Philosophica. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2020, s. 111-134.

Pramene

- SCHRÖER, Tobias Gottfried (1829): *Syntaxis latina regulis perspicuis ac concinnis comprehensa, captui potissimum juventutis accomodata. Appendix continet Exempla germanica latine reddenda et Prosodiam latinam*. Posonii: sumtibus Josephi Landes.
- SCHRÖER, Tobias Gottfried (1839): *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio die 3. a Non. Sept. MDCCCXXXVIII habita, qua munus publicum auspicatus est Tobias Godofreus Schröer Philologiae, Historiae etc. Professor in Lyceo evang. A. C. Posoniensi*. Posonii: sumtibus C. A. Hochschorner.
- SCHRÖER, Tobias Gottfried (1842): *Isagoge in eruditionem aestheticam*. Posonii: Typis Caroli Friderici Wigand.
- SCHRÖER, Tobias Gottfried (1848): *Institutiones Paedagogicae sive De Arte educandi liber synopticus. Quem scholis suis conscripsit Godofredus Schröer lycei evang. Posoniensis professor*. Magyar – Ovári. Typis & Sumptibus Alexandri Czéh.

Táto štúdia je výstupom z projektu VEGA č. 1/0065/22 *Medzi minulosťou a súčasnosťou estetiky na Slovensku – kritické čítanie a kritické edície v kontextoch historickej pamäti a aktualizácie poznania*.

Abstrakt: Na osobnosť Tobiasa Gottfrieda Schröera sa sústreďuje naša pozornosť od roku 2015, kedy sme v rámci viacerých po sebe nasledujúcich projektov VEGA (2015, 2019, 2022) začali spoznávať tvorbu tohto prešporského učenca 19. storočia, jeho pedagogické pôsobenie a názory hlavne v oblasti výchovy a vzdelávania mládeže. V tomto príspevku sa bližšie venujeme inšpiračným zdrojom Schröerovej latinskej odbornej tvorby premietajúcim sa do nosných tém a do opakujúcich sa motívov v jeho textoch. Pracovali sme s latinskými dielami: *Syntaxis latina* (1829); *De studio antiquitatis rite instituendo Oratio* (1839); *Isagoge in eruditionem aestheticam* (1842); *Institutiones pedagogicae* (1848). Všetky uvedené diela súvisia s učiteľským povoláním Schröera. Nosnými inšpiračnými zdrojmi sú história; antika a antická mytológia; príroda, prírodné vedy; teológia a náboženské čítanie; etika, mravná výchova.

V textoch identifikované témy netreba chápať izolovane, sú navzájom poprepájané, no hlavne sú v službách didaktických cieľov autora.

Kľúčové slová: Tobias Gottfried Schröer, inšpiračné zdroje, latinská odborná tvorba

Mgr. Slavka Oriňáková, PhD.

Ústav jazykových kompetencií Centra celoživotného a kompetenčného vzdelávania

Prešovská univerzita v Prešove

Ul. 17. novembra 15

080 01 Prešov

Slovensko

slavka.orinakova@unipo.sk

Latinské epigramy v novolatinskej gramatografii vo fondoch slovenských knižníc – východiská, pramene, hypotézy (na príklade fondu SNK v Martine)

Frederik Pacala
Bratislava

Latin epigrams in Neo-Latin grammar in Slovak libraries – origins, sources, hypotheses (on the example of the collection of SNL in Martin)

Abstract: The aim of this paper is to introduce solutions, sources and hypotheses related to the research of poetic texts included in grammar books of Latin and Greek preserved on the territory of today's Slovakia between the 16th up to ca. the 18th century. The text corpus of the research is made up of works published in Slovakia as well as abroad. In the contribution, which is a practical case study of the source material, the author presents Latin and Greek grammar books preserved in the Slovak National Library in Martin, of which 271 were identified during their study. Paratexts in the form of verses can be found in only ca. 20 % of them. This number gets even lower with repeated editions of individual grammar books, which contain the same paratext units. In the second part of this text specific works are presented, such as Melancthon's grammar *Compendium Grammaticae Latinae majus D. Philippi Melancthonis* by Eliaš Ursiny, published in Levoča in the year 1619, or specific poems from other grammar books published on Slovak territory. In the conclusion the author describes other questions and directions of the research, which aims to define the paratext epigram in Latin grammar books as a separate genre with specific criteria, content and function (students' motivation, teachers praise) throughout the work.

Keywords: Grammatography, epigram, Slovak National Library in Martin, paratext

Úvod

Latinské epigramy ako žáner predstavujú svojim rozsiahlym tematickým zameraním a spoločenským či literárnym zacielením mnoho možností na odborný výskum, od otázky ich vzniku v antike až po spoločenskú funkciu moderných epigramov v súčasnej literatúre, čo dosvedčuje stály záujem bádateľov o túto tematiku.¹ Svoju rôznorodosť ukazujú epigramy aj v rámci novolatinskej literatúry, kde ich môžeme nájsť nielen vo funkcii primárneho textu, ale aj v role paratextu (čiže sekundárneho textu) s rôznymi funkciami, charakteristicky v dobovej odbornej literatúre. Nasledujúci príspevok sa pokúsi predstaviť východiská, pramennú základňu a hypotézy spojené s výskumom latinských epigramov v špecifickom korpuse odbornej literatúry – novolatinskej gramatografii² z fondov slovenských knižníc a nastoliť otázky, ktoré budú pre jeho ďalšie smerovanie kľúčové. Vychádzať preto

¹ Z najnovšej literatúry sú to e. g. HENRIKSEN (ed.), *A Companion to Ancient Epigram* (2019) či KANELLOU (ed.), *Greek Epigram from the Hellenistic to the Early Byzantine Era* (2019). V poslednom období sa v slovenskom prostredí sústavne venoval epigramom Miloslav Konečný (cf. KONEČNÝ, *Poetika epigramov Konštantína Halapiho: K výskumu latinskej barokovej epigramatiky*, 2011; KONEČNÝ, *Poetika epigramov Jozefa Ignáca Bajzu*, 2015).

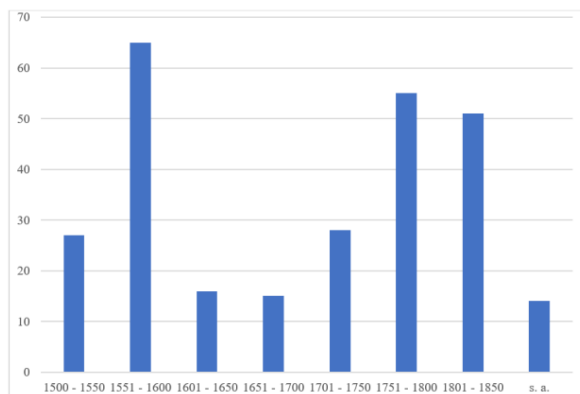
² Termín gramatografia používame vo význame *písanie gramatík, gramatická spisba, gramatické texty*. K vzťahu medzi termínmi gramatografia a gramatikografia cf. MACHAJDÍKOVÁ – ELIÁŠOVÁ, *Preface* (2023), s. 7.

budeme z doposiaľ preskúmaného fondu SNK v Martine – štúdia tak tvorí prakticky orientovanú prípadovú sondu to pramennej základne k tejto širokej téme.

Z rozsiahleho celku epigramatických útvarov tvoreného množstvom rôznorodých jednotiek sme si pre náš výskum zvolili gramatiky latinčiny (prípadne iné učebnice používané pri výučbe latinčiny) a v menšom rozsahu aj gramatiky gréčtiny.³ Tie svojou povahou ponúkajú ucelenú skupinu prameňov, i keď sa ich charakter počas storočí značne menil. Vidieť to môžeme pri porovnávaní východiskových prameňov výskumu, ktorými boli latinské gramatiky napísané alebo vydané na území dnešného Slovenska v 16. a začiatkom 17. storočia, obsahujúce väčšie množstvo básnických textov, a gramatiky z druhej polovice 18. storočia často len s jednou básňou, ktorá sa preberala z jedného vydania do druhého. Potreba ich skúmania prameňov z ich dôležitosti z literárno-historického hľadiska, ako aj kvôli ich motivačnej a estetickej funkcii. Z hľadiska literárnej teórie sa, v kontexte nami skúmaného korpusu diel, zas vynára potreba definovať termín *epigramma*, ktorý mohol mať na základe proveniencie tlačí rôzny význam. Z tohto dôvodu nebudú pre nás dôležité len otázky viažuce sa k obsahu, ale aj k forme. V štúdiu tak chceme predstaviť texty, ktoré sme pri prvom prieskume objavili a ktoré nie sú odbornej verejnosti známe.

1. Gramatiky v SNK: textový korpus

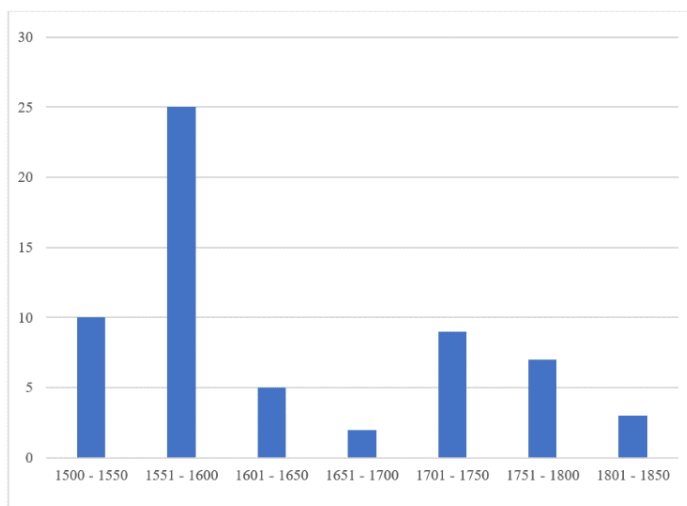
Textový korpus našich prameňov tvoria popri tých domácich aj diela vydané síce v zahraničí, ale uchovávané v slovenských knižničných fondoch a dokázateľne používané na slovenskom území v rozmedzí 16. až 18. st. Pramenná základňa výskumu sa môže javiť ako veľmi široká. Jej rozsah ilustruje korpus 271 gramatík latinčiny a gréčtiny dochovaných vo fondoch *Slovenskej národnej knižnice* v Martine – pri spracovávaní korpusu sme pracovali s online katalógom, ako aj s dostupnými tlačnými katalógmi knižnice. Dobu ich vzniku ilustruje nasledujúci graf:

Graf 1: Časové rozloženie všetkých prameňov z SNK Martin

³ V prípade gréckych gramatík sa náš primárny záujem bude upriamovať len na latinsky písané veršované útvary.

Ako môžeme vidieť, najbohatšie zastúpené boli v skúmanom korpuse diela vydané v rokoch 1551 – 1600 a rokoch 1751 – 1850, v ktorých evidujeme až 171 tlačí, čo tvorí vyše 60% percent všetkých diel. Lepší prehľad o nami skúmanej problematike epigramov však prinesie graf obsahujúci jednotky s paratextovými dielami vo veršovanej forme, ktorý znižuje celkový počet diel na šesťdesiatjeden, čo je približne 20% z celkového počtu skúmaných tlačí tejto knižnice. Nasledujúci graf preto ukazuje časové rozloženie tlačí obsahujúcich veršované paratextové jednotky:

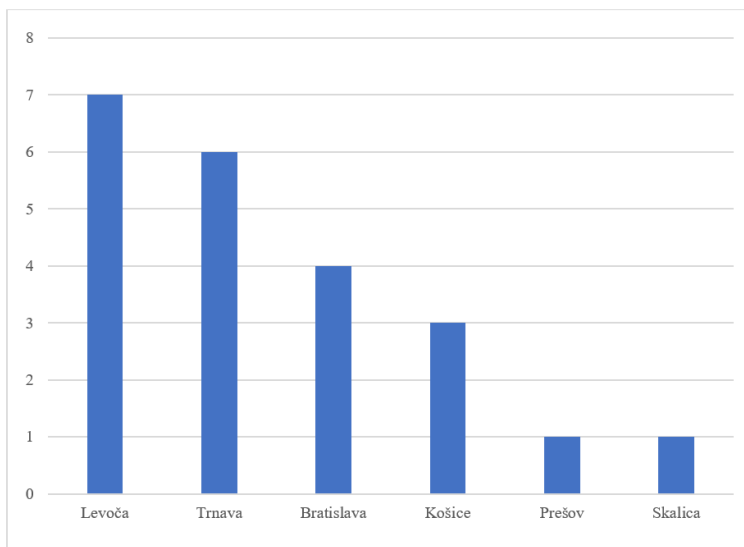

Graf 2: Časové rozloženie prameňov obsahujúcich veršované paratextové jednotky

Ťažisko pramennej základne sa markantne presunulo do 16. storočia,⁴ ktoré zastupuje nadpolovičný podiel všetkých tlačí. Toto zistenie nie je nečakané, keďže väčší počet paratextových jednotiek môžeme nájsť aj v iných dielach z obdobia humanizmu. Básne boli vo väčšine prípadov tvorené pre konkrétne vydanie diela, o čom svedčia odkazy na autora či na inštitúciu, pre ktorú dielo vzniklo.

Z pohľadu proveniencie zastupujú väčšinu tlačí diela vydané mimo súčasného Slovenska. Najčastejšie tu nájdeme diela vydané v Nemecku – šesť tlačí z Kolína nad Rýnom a Frankfurtu či štyri tlače z Wittenbergu. Najzastúpenejším mestom však bol švajčiarsky Bazilej s celkom siedmimi tlačami. Okrem nemeckých a švajčiarskych tlačí evidujeme aj tlače z Viedne (3), Benátok (1) či Verony (1). V prípade tlačí domácej proveniencie evidujeme diela z celkom šiestich miest. Najzastúpenejšími sú tlače vydané v Levoči, ktorých v korpuse nachádzame sedem, ďalej tlače z Trnavy v počte šesť a bratislavské tlače v štyroch exemplároch. V menšom počte potom tlače z Košíc (3) a po jednej tlačí z Prešova a Skalice. Štyri tlače boli defektné alebo nebolo možné dohľadať miesto ich vydania.

⁴ Dôvody presunu ťažiska môžu mať aj mimoliterárny charakter a mohli byť ovplyvnené fungovaním knižného trhu v závislosti od politických pomerov etc.

Graf 3: Počet vydaných prameňov na základe miesta vydania na území dnešného Slovenska

2. Epigramy z gramatik zo SNK

Na počiatku nášho výskumu stálo dielo *Compendium grammaticae latinae majus d[omini] Philippi Melanchthonis*, ktoré môže poslúžiť ako vhodný príklad ilustrujúci možné prístupy k skúmanému materiálu. Gramatiku vydal pre levočskú školu v roku 1619 Eliáš Ursiny.⁵ Paratexty tohto diela sú obsiahnuté v celej prvej zložke A (f. A1^r – A8^v), čiže zaberajú celkom osem fólíí. Z prozaických textov to je úryvok z prvej knihy *Institutio oratoria* od Quintiliana,⁶ ďalej venovanie *dominis iudicibus ac senatoribus quinque regiarum liberarumque civitatum, Cassoviae, Leutschoviae, Barthae, Epperiessini, Cibini*, za ktorým nasleduje vlastný autorský list a *Salve, lector amice* [et] *benevole* podpísaný iniciálami *B. U.*⁷

Následne obsahuje táto gramatika sériu ôsmich básní od ôsmich autorov, ktoré boli napísané pre toto vydanie diela. Konkrétne ide o básne:

- f. A 6^v – *EPIGRAMMA Ad studiosam juventutem IN COMPENDIUM Grammatices, quod vir Reverendus, Doctissimus* [et] *Humanissimus, D[omi]n[us] M[agister] ELIAS VRSINVS DELITIANUS, Misnicus: Ecclesiastes,* [et] *Scholae Leutcho-*

⁵ MELANCHTHON et al., *Compendium grammaticae latinae majus d[omini] Philippi Melanchthonis* (1619). O tejto gramatike základnú informáciu cf. BUŽÁSSYOVÁ, *From ancient species and figura accidents to rudiments of the word-formation disciplines in Latin and vernacular grammars (16th to 18th centuries)* (2019), s. 417. Eliáš Ursiny študoval na univerzite vo Wittenbergu. Pôsobil na školách v Bánovciach nad Bebravou, v Prahe a v Levoči (viac k Ursinymu cf. REZIK – MATTHAEIDES, *Gymnaziológia*, 1971, s. 86–87).

⁶ Quint. Inst. 1, 4 (v tlači uvedené ako 1, 14).

⁷ Cf. MELANCHTHON et al., *Compendium grammaticae latinae majus d[omini] Philippi Melanchthonis* (1619), f. A 1^v–A 8^v.

viensis Rector dignissimus, in praedictae suae Scholae usum, auctius [et] emendatius nuper edidit od Štefana Xylandera (1572 – 1619), ktorý bol v dobe napísania básne kňazom v Spišskom Podhradí (*Ecclesiae Waraliensis Pastor*) (13 elegických distich)

- f. A 7^r – *ALIUD* (incipit *Qui docet [et] pueros puerorum quiq[ue] Parentes*) od levočského doktora (*Med[icinae] Doctor*) Samuela Spilenbergera (1572 – 1654) (4 elegické distichá)
- A 7^r – *AD CLARISSIMUM HUIUS NOVAE Grammatices Auctorem* od Jána Bocatia (1569 – 1621) (*Consularis Cass, Reipub. Ac Liteerariae Director*) (5 elegických distich)
- f. A 7^v – *ALIUD* (incipit *Musarum decus, aptiore forma*) od Zachariáša Flotwedelia, rektora gymnázia v Bytči (*Brunsviga-Saxo Illustrus florentisq[ue] Gymnasii Bytschensis Rector*) (25 falekých veršov)
- A 8^r – *ALIUD* (incipit *Grammatices aditum pandens iuvenilibus annis*) od Stanislava Horlerusa, učiteľa levočskej školy (5 elegických distich)
- A 8^r – *ALIUD* (incipit *Grammatic[ae] e studio qui vult decerpere fructum*) od Melchiora Schnella, učiteľa zo Spišských Vlachov (3 elegické distichá)
- A 8^v – *ALIUD* (incipit *Quis bona nunc laudat? quis doctas promovet artes?*) od Juraja Peschcovia, učiteľa zo Spišskej Novej Vsi (*Ludimagister montanae cititatis IGLO*) (5 elegických distich)
- A 8^v – *Ad eos qui Grammaticen discunt* Jána Haška, ďalšieho levočského učiteľa (*Collega Tertiae Classis*) (5 elegických distich)

Uved'me aspoň prvú báseň v kompletnom znení:

EPIGRAMMA

Ad studiosam juventutem

IN COMPENDIUM

Grammatices, quod vir Reverendus,
Doctissimus [et] Humanissimus, D[omi]n[us]
M[agister] ELIAS VRSINVS DELITIANUS,
Misnicus: Ecclesiastes, [et] Scholae Leutschoviensis
Rector dignissimus, in praedictae suae Scholae usum,
auctius [et] emendatius nuper edidit.

Prodiit haud pridem pueri DONATUS in usum,
Qui placeat pueris, perplaceatque viris.
Nam vir Phoebaeam cupiens gestare coronam,
Hoc quasi lactandus simplice lacte, puer.
GRAMMATICUM Musis iterum decus additur: ortu
Seque novo extollit LEUCOVIANA schola.
URSINI Genius tibi contulit hosce libellos,
Sed quibus accessit multus ab arte nitor.

RECTOR is est clarus, MYSTES quoq[ue] candidus idem:
 Nam patriae fasceis gestat utrosque meae.
 O Schola tu felix, talem sortita Magistrum?
 MISNIA cui multos non tulit ora pares.
 Hos igitur partus studio complectere, quisquis
 Ex humili gestis tollere valle caput.
 Ferre famem, tolerare sitim, contemnere somnos,
 Commoda sunt studiis multa datura tuis.
 Hac modo stes in arena: etenim sic vera paratur
 Gloria, quae recta ducit ad astra via.
 Si male percepit fidi documenta Magistri
 Discipulus, culpet segnius ingenium.
 Sed tu Pieridum cultor, primasque Magister,
 Vive Aris longo tempore, vive Scholis.
 Ede alios etiam posthac duce Numine faetus,
 Et LOGICUM docto pectore profer opus.
 Sic [et] nostra fluet, pariterque externa juventus
 Undique, praeceptis instituenda tuis.

 M[agister] STEPHANUS HOLZMANNUS, *alias*
Xylander L. Ecclesiae Waraliensis Pastor, fecit.

Po obsahovej stránke predstavujú básne z Ursinyho *Compendia* jednotný celok: časť z nich nabáda žiakov k usilovnému štúdiu, časť je zastúpená panegyrickými veršami odkazujúcimi na samotného Ursinyho a jeho dielo. Z pohľadu žánru je kľúčový nadpis prvej z básní, v ktorej sa priamo odkazuje na epigram (*epigramma*), pričom ďalšie básne bez názvu naň odkazujú zámenom (*Aliud*). Prvou z otázok výskumu tak bolo, či pojem epigram zastupuje nejaký konkrétny druh básne, alebo ide len o všeobecne používaný termín na krátku báseň rôzneho obsahu či formy.⁸ V prípade tejto gramatiky je po formálnej stránke v básňach najzastúpenejším metrom elegické distichon, s jedinou výnimkou vo štvrtej básni *Musarum decus, aptiore forma*, ktorá je napísaná faleckým veršom. Forma tak vo väčšine prípadov zodpovedá pre epigram zaužívanému elegickému distichu. Tento východiskový prameň, obsahujúci

⁸ Problematikou definície žánru sa v rámci odborných publikácií zaoberá väčšina bádateľov venujúcich sa epigramu. Ako príklad uveďme úvod z kapitoly *What Is an Epigram?: Defining a Genre* Christera Henrikséna: *And yet defining this genre has always been very problematic. There are two distinct but interconnected reasons for this: a variety of content and forms that appears hard to fit into a single category; and the uncertainty of the boundaries separating it from other genres with similar characteristics.* HENRIKSÉN (ed.), *A Companion to Ancient Epigram* (2019), s. 21. V rámci dobovej, teda novolatinskej, poetiky uveďme definíciu Julia Caesara Scaligera: *Epigramma igitur est poema breve cum simplici cuiuspiam rei, vel personae, vel facti indicatione: aut ex propositis aliquid deducens. Quae definitio simul complectitur etiam divisionem: ne quis damnet prolixitatem. Est simplex indicatio rei, ut anthematis. Donaria na[m]que non sine inscriptione.* SCALIGER, *Poetices libri septem* (1561), p. 170.

pestrú paletu básní, na ktorých je možné skúmať kontakty medzi autormi básní a autorom gramatického diela, ako aj žáner epigram, priniesol aj novú otázku: Je takýchto obsahovo rozsiahlych a pestrých diel v rámci gramatografie, a špecificky gramatografie z územia Slovenska, viac?

Odpoveď môže poskytnúť práve prieskum tlači vydaných na území Slovenska, zachytávajúcích domácu básnickú produkciu či básne spojené s konkrétnym dielom alebo autorom. Ako sme uviedli skôr, *Slovenská národná knižnica* nám neponúka v tomto prípade enormné množstvo diel. Ako jediné dielo obsahujúce viac básní evidujeme vyššie predstavenú gramatiku *Compendium grammaticae latinae majus d[omini] Philippi Melanchtonis*. Ostatné gramatiky tak obsahujú len jedinú báseň. Najzastúpenejšou medzi latinskými gramatikami je báseň *Ad studiosos grammatices*, ktorá sa viaže so šiestimi vydaniaми gramatiky Gregora Molnára⁹ *Elementa grammatica latinae*:¹⁰

AD STUDIOSOS GRAMMATICES

Huc, Huc GRAMMATICES amica Pubes!

Non tales tuus Author hoc Libellô

Tractat res, avidus colonus affert:

Qualésve à Calabris reportat agris,

aut quales Polyphemus ad sodales,

Vel quae dona suos ad hospites dat;

Quin aequum pretiosius, vel quidquam

Caepit, quàm Amphytrione, durus ille

Eurystheus scapulis Olympum Atlantis,

Cùm missus petit ex sororis Afrae

Hortis Hesperidúmve mala poma.

MOLNAR tale tibi tulit Libellô

Munus, non lepidô, tamen futurus

Gratus: nam quid in hoc ferè volumen

Scripsit cum Diomede Priscianus;

Aut quod Grammaticus notat Philippus:

Certo continet hic brevis Libellus.

Ergò GRAMMATICAM brevem Magistri

MOLNAR, tu Studiosa sanè Pubes,

Hanc discas, iterúmque saepè volvas:

Si vis GRAMMATICUS bonus vocari:

Huc, huc, GRAMMATICES amica Pubes!

⁹ Gregor Molnár študoval vo Wittenbergu, neskôr pôsobil ako rektor školy v Kolozsvári (viac cf. PÉTER, *Új magyar irodalmi lexikon*, 2000, s. 1401).

¹⁰ Na tomto mieste uvádzame prepis básne z najstaršieho martinského vydania z roku 1640 (MOLNÁR, *Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis*, 1640, f. A 1°). Jednotlivé vydania básne sa medzi sebou líšia len po formálnej stránke.

Báseň evidujeme v *Slovenskej národnej knižnici* vo vydaniach Molnárovej gramatiky od roku 1640 až do roku 1804. Po obsahovej stránke sa báseň (22 faleckých veršov), ako napovedá jej názov, obracia na študujúcu mládež, ktorú nabáda k využívaniu tejto Molnárovej učebnice. Hoci je báseň vo všetkých vydaniach uvedená anonymne (autorom mohol byť aj samotný Molnár), jej autor bol nepochybne adekvátne vzdelaný: v obsahu básne preukazuje znalosť gramatikov či gréckej mytológie (e. g. odkazy na kráľa Eurysthea a jeho úlohu pre Hérakla získať zlaté jablká zo záhrady Hesperidiiek), ktorou zaujímavo obohacuje celú báseň a pridáva jej aj vyššiu umeleckú hodnotu.

S konkrétnou učebnicou, a to s Komenského *Ianua linguae latinae reserata aurea*, sa spája aj báseň *Nescio dexterius reserari JANUA LINGUAE*.¹¹ Autorom básne bol Komenského priateľ, kazateľ Georgius Vechnerus, ktorý s ním na diele spolupracoval. Jej väzbu na dielo vidíme už v jeho prvom vydaní z Lešna z roku 1631.¹² Napriek tomu však báseň neevidujeme vo všetkých na Slovensku dostupných vydaniach, čo prináša ďalšie možnosti výskumu.

Z často vyskytujúcich sa básní uvedme ešte epigram z gréckej gramatiky Jacoba Gretsnera *Epigramma ad studiosum adolescentem*, ktorý evidujeme v korpuse celkom osemkrát, čím tento epigram prekonáva počtom výskytov aj Molnárovu báseň.¹³ Z diel vydaných na území Slovenska ide, s úvodnou básňou z Ursinyho *Compendia*, len o druhé použitie pojmu *epigramma* v názve básne. Po formálnej stránke má báseň rozsah štyri elegické distichá, čo zodpovedá najčastejšiemu využívanému veršu tohto žánru v básňach z tlači vydaných na území Slovenska. Po obsahovej stránke je podobne ako väčšina básní tvorená odporúčaniami, v ktorých sa však neodkazuje na samotného autora, ale len na gréčtinu ako predmet štúdia. Báseň by tak potenciálne mohla byť využiteľná aj v iných gréckych gramatikách.

V rámci zbierky Národnej knižnice ďalej evidujeme aj báseň *Heus Puer! heus! si docta virum tibi nomina quaeris*, z donátovskej gramatiky, ktorú pripravil Leonard Culmann,¹⁴ chronogram *Ad lectorem amicum* (*Si quae vix pueros teneros urgentia verba*) taktiež z donátovskej gramatiky od Pavla Doležala¹⁵ a báseň *Ad Zoilum* uvedenú v gramatike Johannisa Schuleka *Grammatica latina*.¹⁶

¹¹ Z exemplárov vydaných na Slovensku evidujeme v Martine dve jednotky vydané v Levoči, a to v rokoch 1672 a 1724 (COMENIUS, *Ianua linguae latinae reserata aurea sive Seminarium linguae latinae & scientiarum omnium*, 1672, 1724).

¹² ZOUBEK, *Život Jana Amose Komenského na oslavu trisetleté památky jeho narození* (1892), s. 266.

¹³ Prvé vydanie GRETSNER, *Rudimenta linguae graecae* (1649), f. A 1^r.

¹⁴ DONATUS et al., *Aelii Donati Viri Clarissimi, De Octo Partibus Orationis Methodus* (1700), f. A 1^r. K tejto gramatike cf. napr. ELIÁŠOVÁ BUZÁSSYOVÁ – MACHAJDÍKOVÁ, *Nie je donát ako donát* (2020), s. 133–137. Tam aj ďalšie odkazy na literatúru.

¹⁵ DONATUS – DOLESCHALIUS et al., *Donatus Latino-Germanico-Hungarico-Bohemicus* [1748], p. 172. O tomto texte pozri viac BUZÁSSYOVÁ – MACHAJDÍKOVÁ, tamtiež, s. 138.

¹⁶ SCHULEK, *Grammatica latina* (1833), p. [2].

Pramenná základňa svojím rozsahom predstavuje uchopiteľnú skupinu diel. Výsledkom systematického prieskumu fondov SNK je tak celkom šesťdesiatjeden tlačí obsahujúcich paratextové jednotky, z ktorých bolo celkom dvadsaťdva tlačí vydaných na území Slovenska. Práve ich ďalší výskum prinesie najhodnotenejšie výsledky pre chápanie žánru epigram v latinskej gramatografii na Slovensku.

3. Záver

Na záver ešte zhrňme poznatky, ktoré vyplývajú z doteraz preskúmaného materiálu. Predstavením Ursinyho *Compendia* sme sa snažili poukázať na stav produkcie gramatík na začiatku 17. storočia z územia dnešného Slovenska, ako aj predstaviť východisko celého výskumu, ktorým toto dielo, bohaté na paratexty, s istotou je. Ako ukázkový príklad časti textového korpusu sme si zvolili diela *Slovenskej národnej knižnice*, ktorá pre náš výskum disponuje dostatočným počtom jednotiek. Na základe ich výpočtu a výpočtu diel obsahujúcich priamo paratexty, sa pre náš výskum javí ako ťažiskové obdobie 16. storočia, ktoré v sebe obsahuje väčšinový podiel tlačí s veršovanými jednotkami a taktiež diela s väčším počtom básní. V nasledujúcom výskume budeme textový korpus ďalej rozširovať o ďalšie knižnice, e. g. *Lyceálnu knižnicu v Bratislave* či *Lyceálnu knižnicu v Kežmarku*.

V rámci diel vydaných na území dnešného Slovenska sa však ťažisko pramennej základne presúva k neskorším obdobiam, čo vyplýva z častejšieho vydávania gramatických diel ako takých. Ruku v ruku s tým prichádza aj tendencia uvádzať len jedinú báseň, čo môže reálny počet básnických diel medzi obdobiami vyrovnáť. Fenomén opakujúcich sa básní viažucich sa na konkrétne diela taktiež prináša ďalšie možnosti výskumu. Tým môže byť skúmanie ich pôvodu alebo väzieb, ktoré môžu vypovedať o určitých tendenciách, či už zahraničnej alebo domácej produkcie.

Medzi ďalšími cieľmi výskumu, ktorým nebola v tomto príspevku venovaná priama pozornosť, uvedme posúdenie literárnej hodnoty analyzovaných epigramov, oboznámenie sa s osobnosťou autora gramatiky a autora epigramu/básnického diela, postavenie autora paratextu voči autorovi diela, či klasifikáciu epigramov podľa rôznych kritérií, ako napríklad súvis/nesúvis s témou gramatiky, akcent na antické/kresťanské hodnoty, či kritérium závislosti textu na inom literárnom diele. Vedľa týchto parciálnych otázok nesmieme zabúdať na *epigram* ako samotný žáner, ktorý bude potrebné skúmať na čo možno najväčšom dostupnom pramennom materiáli. Snahou ďalšieho výskumu tak bude zdefinovať paratextový epigram v latinských gramatikách ako jednotný žáner so špecifickými kritériami, obsahom a funkciou. Či sa to však podarí, ukáže až ďalší výskum.

Literatúra

Pramene

- COMENIUS, Johannes Amos: *Janua linguae latinae reserata aurea sive Seminarium linguae latinae & scientiarum omnium* [...]. Leutschoviae: Typis Samuelis Brewer, 1672.
- COMENIUS, Johannes Amos: *Janua linguae latinae reserata aurea sive Seminarium linguae latinae & scientiarum omnium* [...]. Leutschoviae: [s. n.], Anno MDCCXXIV.
- DONATUS, Aelius – CULMANNUS, Leonhard et al.: *Aelii Donati Viri Clarissimi, De Octo Partibus Orationis Methodus: Quaestiunculis Puerilibus undique collectis, illustrata*. Leutschoviae: [s. n.], Anno MDCC.
- DONATUS, Aelius – DOLESCHALIUS, Paullus et al.: *Donatus Latino-Germanico-Hungarico-Bohemicus* [...]. Posonii: Prostat apud Michaëlem Institoris Compactorem Priboczensem, in Comitatu Thuroczyensi, [1748].
- GRETSNER, Jacobus: *Rudimenta linguae graecae, ex primo libro institutionum*. Leutschoviae: Typis Laurentii Breveri, MDCXLIX.
- MELANCHTHON, Philipp – URSINY, Eliáš – SCHULTZ-BARTPHENSIS, Daniel – XYLANDER, Štefan – BOCATIUS, Ján et al.: *Compendium grammaticae latinae majus d[omini] Philippi Melanchtonis* [...]. Leutschoviae: Ex Officina Typographica Danielis Schultz, An[n]o 1619.
- MOLNÁR, Georgius: *Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae juventutis institutione, ex praecipuis grammaticorum praeceptis*. Cassoviae: Extant apud Comoactores, Anno MDCXL.
- SCALIGER, Iulius Caesar: *Poetices libri septem*. [Lugduni]: Apud Antonium Vincentium, M. D. LXI.
- SCHULEK, Joannis: *Grammatica latina cum interpretatione occurrentium exemplorum Slavico-Hungarico-Germanica, usibus et captui scholasticae juventutis ita accommodata, ut sine libro Donati faciliiori modo et breviori tempore scopum consequi liceat*. Szokolczae: Typis Francisci Xav. Skarniczl & Filiorum, 1833.

Sekundárna literatúra

- BUZÁSSYOVÁ, Ľudmila: *From ancient species and figura accidents to rudiments of the word-formation disciplines in Latin and vernacular grammars (16th to 18th centuries)*. In: *Listy filologické* 142 (2019), č. 3–4, s. 407–443.
- HENRIKSÉN, Christer (ed.): *A Companion to Ancient Epigram*. Hoboken: John Wiley & Sons, 2019.
- KANELLOU, Maria – PETROVIC, Ivana – CAREY, Chris: *Greek Epigram from the Hellenistic to the Early Byzantine Era*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- KONEČNÝ, Miloslav: *Poetika epigramov Jozefa Ignáca Bajzu*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2015.
- KONEČNÝ, Miloslav: *Poetika epigramov Konštantína Halapiho: K výskumu latinskej barokovej epigramatiky*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2011.
- MACHAJDÍKOVÁ, Barbora – ELIÁŠOVÁ BUZÁSSYOVÁ, Ľudmila: *Preface*. In: *Greek – Latin – Slavic. Aspects of Linguistics and Grammatography*. Eds. B. Machajdíková a Ľ. Eliášová Buzássyová. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2023, s. 7–9.

ELIÁŠOVÁ BUZÁSSYOVÁ, Ľudmila – MACHAJDÍKOVÁ, Barbora: *Nie je donát ako donát*. In: *Hortus Graeco-Latinus Cassoviensis: zborník príspevkov z klasickej filológie, latinskej medievistiky a neolatinistiky III*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2020, s. 127–148.

PÉTER, László: *Új magyar irodalmi lexikon 2* (H – Ö). Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000.

REZIK, Ján – MATTHAEIDES, Samuel: *Gymnaziológia. Dejiny gymnáziá na Slovensku*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1971 (dostupné online:

https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1158/Rezik_Gymnaziologia-1-diel-Skoly-magnatov-a-slachticov-/1).

ZOUBEK, František Jan: *Život Jana Amose Komenského na oslavu trisetleté památky jeho narození*. V Praze: J. Otto, 1892.

Abstrakt: Cieľom príspevku je predstaviť východiská, pramene a hypotézy týkajúce sa výskumu zameraného na básnické texty obsiahnuté v gramatikách latinčiny a gréčtiny dochovaných na území dnešného Slovenska medzi 16. až ca. 18. storočím. Textový korpus výskumu tvoria diela vydané na území Slovenska, ako aj v zahraničí. Autor v príspevku, ktorý je praktickou prípadovou sondou do pramenného materiálu, predstavuje gramatiky latinčiny a gréčtiny dochované v Slovenskej národnej knižnici v Martine, ktorých bolo pri skúmaní identifikovaných 271. Paratexty vo forme veršov obsahuje len ca. 20% z nich. Tento počet ešte znižujú opakujúce sa vydania jednotlivých gramatík, ktoré obsahujú rovnaké paratextové jednotky. V druhej časti textu sú predstavené už konkrétne diela, ako napríklad melanchtonovská gramatika *Compendium Grammaticae Latinae majus D. Philippi Melanchtonis* Eliáša Ursinyho, vydaná v Levoči v roku 1619, či konkrétne básne z ďalších gramatík vydaných na území Slovenska. V závere autor popisuje ďalšie otázky a smerovanie výskumu, ktorý si kladie za úlohu zadefinovať paratextový epigram v latinských gramatikách ako jednotný žáner so špecifickými kritériami, obsahom a funkciou (motivácia žiaka, chvála autora) v rámci celého diela.

Kľúčové slová: Gramatografia, epigram, Slovenská národná knižnica v Martine, paratexty

Mgr. et. Mgr. Frederik Pacala
Katedra klasickej a semitskej filológie
Filozofická fakulta UK
Gondova ulica 2
811 02 Bratislava 1
Slovensko
pacala1@uniba.sk

Persian Kings in Herodotus' Writings and in Near Eastern Sources

Lukáš Pecha

Brno

Perzskí králi v Herodotových spisoch a blízkovýchodných prameňoch

Abstract: Mentions of the rulers of the Persian empire appear very often in the works of Greek historians. Greek writers liked to describe primarily the military conflicts that took place as part of the Greco-Persian wars, but in addition they also dealt with events at the Persian royal court or with relations between Persia and other countries and ethnic groups. An important position in Greek historiography is occupied by the writings of the “father of history”, Herodotus, who mentions several Persian rulers (Cyrus the Great, Cambyses II, Darius I, Xerxes I and Artaxerxes I). Each of these rulers is depicted in a different way in Herodotus' *Histories*. While Cyrus is portrayed positively as a successful conqueror and a just ruler, Herodotus picks up rather negative traits in the other members of the Persian royal dynasty. Herodotus takes the most critical attitude towards Cambyses, who is described as a despot and a cruel ruler. If we compare Herodotus' account with sources from the ancient Near East, we find in some cases similarities between both groups of sources, but on the other hand, significant differences are also sometimes visible (especially related to Cambyses' stay in Egypt). Herodotus' *Histories*, like the works of other Greek historians, were undoubtedly based on historical events, but he adapted their interpretation to his own ideological and artistic motives.

Keywords: Herodotus; Greek historiography; Persia; Persian kings

The rulers of ancient Persia, who were members of the Achaemenid dynasty, were a favourite and often repeated subject for the works of Greek writers. In their work, Greek historians apparently drew on a highly heterogeneous set of sources of varying reliability, which included various legends, unverified reports, and other accounts of historical events passed down in oral as well as in written tradition. Their writings were intended exclusively for a Greek audience, and the choice of their sources, the selection of historical events, and the manner in which these events were recorded corresponded to this.

In examining and interpreting the Greek historiographical tradition concerning Persian rulers, we can make interesting comparisons between Greek sources and records that come either directly from ancient Persia or from areas that were politically and culturally close to Persia (among other reasons, because they belonged directly to the Achaemenid empire or, at least, were politically or culturally tied to it). We are referring here both to inscriptions of the Persian rulers themselves and to records from Mesopotamia, Egypt, or other areas of the ancient Near East. The sources that come from the Near East can be further divided into two large groups, which differ from each other mainly by who their authors were and what goals the authors pursued with their works. The first group is represented by records of official nature that were created at the royal court by royal scribes. These records were

undoubtedly authorized by the ruler himself (or by his authorized representatives) and performed primarily ideological functions. Their goal was to portray the relevant ruler as an ideal monarch, and the content and form of the texts were subordinated to this function. The second group consists of texts that were created outside the royal court. Their authors remain largely unknown to us, and we know very little about their motivations. The authors of these texts often take a significantly more critical attitude towards the kings and frequently provide informations that do not appear in texts of official nature. Without a closer knowledge of their authors and the environment in which these texts were created, we cannot say with certainty to what extent they were also influenced by the ideological intentions of their creators. By comparing Greek sources and records of both abovementioned types from the ancient Near East, we can gain valuable information concerning Greek ideas about ancient Persia and its rulers.

The aim of this paper is to describe the portrayal of the three first Persian rulers, i.e. Cyrus, Cambyses and Darius, in the writings of Herodotus, and to compare the information contained therein with the narratives of Persian and other ancient Near Eastern sources.

Herodotus and Persian kings

The “father of history” Herodotus of Halicarnassus (c. 484 – 425 BCE), whose monumental *Histories* (Ἱστορίαι) deal in great detail with the history, culture, religion and customs of ethnic groups and states in the ancient Near East, occupies a unique position within the Greek historiography. Understandably, matters related to ancient Persia play a prominent role among these topics. There is an enormous amount of scholarship devoted to Herodotus' history.¹ The researchers who examined the historiographical writings of Herodotus focused mainly on several basic aspects of his work: 1) the setting of Herodotus' writings in the contemporary political and cultural context of the Greek states in the 5th century BC (we can assume that Herodotus' depiction of Persian history and society reflects the conditions prevailing in contemporary Greek states, which Herodotus, like other ancient authors, transfers to the Persian Empire, 2) the evaluation of Herodotus' personal experiences in relation to the studied subjects (that is, how much his description of historical events was influenced by his personal characteristics), 3) the critical analysis of the sources that

¹ For more general overview, see e.g. BAKKER – DE JONG – VAN WEES, *Brill's Companion to Herodotus* (2002); DEWALD – MARINCOLA, *The Cambridge Companion to Herodotus* (2006); ROLLINGER – TRUSCHNEGG – BICHLER, *Herodot und das Persische Weltreich* (2011); BICHLER, *Herodots Welt* (2001); DUNSCH – RUFFING, *Herodots Quellen – Die Quellen Herodots* (2013); MORGAN, *Greek Perspectives of the Achaemenid Empire* (2013). For Greek and Latin sources in general, see BICHLER – ROLLINGER, *Greek and Latin Sources* (2021). The overall history of the Persian empire is in detail described in the voluminous book by Pierre Briant, see BRIANT, *From Cyrus to Alexander* (2002).

the Greek historian presumably used in his work. However, the question of the mutual relationship between Herodotus' writings (or writings of other Greek or Latin authors) and authentic sources from Persia, Mesopotamia and other areas of the ancient Near East has not yet been systematically investigated. The scientific literature that deals with Herodotus' work approaches his writings rather from the perspective of Greek history and culture, and therefore in these studies there is a lack of emphasis on the comparative aspect, which would also take into consideration the sources from the Near East. For a better understanding of Herodotus' work, it would certainly be very beneficial to comprehensively compare these two groups of sources and, based on the consideration of current political and cultural conditions, to explain any differences between ancient and Near Eastern sources.

Of the Persian rulers who were members of the Achaemenid dynasty, Herodotus mentions five of them. Frequently mentioned are: 1) Cyrus the Great (559 – 530 BCE), the founder of the Persian empire, 2) Cambyses II (529 – 522 BCE), his son and conqueror of Egypt, 3) Darius I (521 – 486 BCE), who started a new line of Persian rulers, and 4) Xerxes I (485 – 465 BCE), who made a significant impact on the history of Greco-Persian relations. In addition to them, Herodotus only sporadically refers to Artaxerxes I (464 – 424 BC), son of Xerxes (6, 98; 7, 106; 7, 151–152).

Individual Persian rulers who appear in Herodotus' writings represent distinct types characterized by certain sets of characteristics. Relatively positive evaluations are found with regard to Cyrus and Darius, who are portrayed as successful conquerors and thoughtful organizers. In contrast, Xerxes is evaluated in a decidedly negative way, as a cruel despot and violent man, and Cambyses is portrayed as literally insane, suffering from fits of uncontrollable rage. Herodotus gives a very apt characterization of the Persian rulers in his Book 3 (3, 89): “On account of this and other like doings, the Persians say that Darius was a huckster, Cambyses a master, and Cyrus a father; for Darius looked to making a gain in everything; Cambyses was harsh and reckless; while Cyrus was gentle, and procured them all manner of goods.”²

Cyrus the Great in Herodotus' Histories

Herodotus deals in great detail with the personality of the founder of the Persian empire. The important moments to which Herodotus pays most attention are 1) Cyrus' childhood, youth and rise to power, 2) the struggle with Croesus, king of Lydia, 3) the campaign against the Massagetae and Cyrus' death. By contrast, the conquest of Babylon, the most powerful empire of that time, which was undoubtedly a key event in the rise to power of the Persian empire, is described rather briefly in

² The quotations of Herodotus' *Histories* are given after the classic translation by George Rawlinson; see RAWLINSON, *The Histories* (2018).

Herodotus because it was not particularly interesting from the point of view of the Greek reader.³

Herodotus devotes a fairly long section of Book 1 to how Cyrus came to power (1, 95–130), giving the fairy tale story of how the Median king Astyages decided to have his grandson Cyrus killed because, according to the oracles, he would overthrow his grandfather and seize control of Media. However, Cyrus eventually escaped the trick and finally became the ruler of Media and founder of a great empire. Herodotus points out that Cyrus stood out among the others for his bravery and honesty, making him eminently fit to hold the office of king.

In Herodotus' account of the battle with Croesus (1, 75–90), Cyrus emerges as a skilled warrior and experienced strategist. After the indecisive battle at Pteria, Croesus disbanded his army and marched back to the centre of his empire where he intended to plan another expedition to the east, against the Persian empire, later in the following year. But when Cyrus learned of this, he reacted very quickly and promptly marched at the head of his army to Sardis (1, 79). He thus used the moment of surprise and as a result he defeated the Lydian army and eventually conquered Sardis (1, 84).

Cyrus is further portrayed as a generous ruler who was able to show mercy to defeated enemies if they acknowledged their mistakes and showed bravery and wisdom. A classic example of this approach is his treatment of the defeated Croesus (1, 86–90). First, Cyrus decided to burn him alive along with 14 Lydian magnates. Herodotus here presents Cyrus' decision in a rather lenient manner – not as a manifestation of Cyrus' cruelty, but he says: “I know not whether Cyrus was minded to make an offering of the first-fruits to some god or other, or whether he had vowed a vow and was performing it, or whether, as may well be, he had heard that Croesus was a holy man, and so wished to see if any of the heavenly powers would appear to save him from being burnt alive.” (1, 86). But when he saw Croesus braving his fate, he ordered the fire on the stake to be extinguished. In the end, Croesus was saved by the intervention of Apollo himself and therefore “Cyrus, [was] convinced by this that Croesus was a good man and a favourite of heaven” (1, 87). Cyrus appears here again as a ruler who was able to recognize the qualities of his enemy and eventually made Croesus his advisor.

A significant role in Herodotus' account is played by the description of Cyrus' last campaign against the Massagetae in Central Asia (1, 201–214). This account is very interesting because it shows the important role of Croesus in the ruse that was set against the prince Spargapises, son of Tomyris, queen of the Massagetae. In the end, however, Cyrus was defeated in a battle by the army commanded by Tomyris herself (Herodotus only briefly mentions that Cyrus fell in battle, without giving any details).

³ For the history of Persia under Cyrus, see BRIANT, *From Cyrus to Alexander* (2002), pp. 31–50.

Herodotus (rather surprisingly) describes Cyrus' death as rather ignominious: "The greater part of the army of the Persians was destroyed and Cyrus himself fell, after reigning nine and twenty years. Search was made among the slain by order of the queen for the body of Cyrus, and when it was found she took a skin, and, filling it full of human blood, she dipped the head of Cyrus in the gore, saying, as she thus insulted the corse, "I live and have conquered thee in fight, and yet by thee am I ruined, for thou tookest my son with guile; but thus I make good my threat, and give thee thy fill of blood." (1, 214). It is the only place in Herodotus' writings where the author portrays the Persian ruler in a rather negative way. However, as Herodotus himself admits, there are many versions of how Cyrus died, and he gives the one that seemed most likely to him.⁴

Cyrus' campaign against Babylon (539 BCE) which was undoubtedly of vital political importance is only briefly described by Herodotus (1, 188–191). There is no mention in Herodotus' *Histories* that the inhabitants of Babylon voluntarily opened the gates of the city and let the Persian soldiers in, as some other sources claim. This story is told, above all, in the famous inscription of Cyrus which was written on a clay cylinder found in Babylon (see below).

Cyrus the Great in the sources from the Near East

Cyrus left no inscriptions of his own in Persia.⁵ However, there are some (mostly very short) inscriptions from Babylonia.⁶ The only long inscription which contains relevant information on historical events that this ruler undoubtedly had written is the famous inscription in the Babylonian language on a clay cylinder, which describes the successful Persian expedition into Babylonia, which eventually culminated in the capture of the city of Babylon itself and the annexation of the whole of Mesopotamia to the Persian empire.⁷ The inscription explicitly states that Marduk, the supreme god of Babylon, urged Cyrus to undertake a campaign to Babylonia to defeat and depose the Babylonian king Nabonidus (555 – 539 BCE), who had repeatedly sinned against Marduk and other great Babylonian deities: "He (i.e. Marduk) searched through all the countries, examined (them), he sought a just ruler

⁴ For example, Ctesias of Cnidus, the Greek historian living in 5th and 4th centuries BCE, claims that Cyrus was killed during his campaign against Derbices, whose king was Amoraëus. He was struck with a javelin and shortly after that, he died from this wound (Ctesias 7). But according to other sources, Cyrus passed away peacefully in bed, surrounded by his loved ones (e.g. Xenophon, *Cyropædia* 8.7; Diodorus 2.44.2). For Ctesias' history, see LLEWELLYN-JONES – ROBSON, *Ctesias' History* (2010); LENFANT, *Ctésias de Cnide* (2004); STRONK, *Ctesias' Persian History* (2010); WIESEHÖFER – ROLLINGER – LANFRANCHI, *Die Welt des Ktesias* (2011).

⁵ For some presumably later inscriptions in Iran mentioning Cyrus' name, see SCHAUDIG, *Die Inschriften Nabonids* (2001), pp. 557–562.

⁶ SCHAUDIG, *Die Inschriften Nabonids* (2001), pp. 548–556.

⁷ SCHAUDIG, *Die Inschriften Nabonids* (2001), pp. 550–556; KUHRT, *The Persian Empire* (2007), pp. 70–74.

to suit his heart, he took him by the hand: Cyrus, king of Anshan,⁸ he called, for dominion over the totality he named his name.“ (lines 11–12).

And further: “Marduk, the great lord, who cares for his people, looked with pleasure at his good deeds and his righteous heart. He ordered him to go to Babylon, and let him take the road to Babylon. Like a friend and companion he went by his side. His massive troops, whose number was immeasurable like the water of a river, marched with their arms at their side. Without battle and fighting he let him enter his city Babylon. He saved Babylon from its oppression. Nabonidus, the king who did not honour him, he handed over to him. All the inhabitants of Babylon, the whole of the land of Sumer and Akkad, princes and governors knelt before him, kissed his feet, rejoiced at his kingship; their faces shone.” (lines 14–18).

Furthermore, similar account can be found in the so-called Verse Account of Nabonidus (in Babylonian) which was composed presumably shortly after Cyrus’ victory over Nabonidus. This text, which is unfortunately rather fragmentary, also talks about the guilt of Nabonidus, who was defeated by Cyrus with the help of the Babylonian gods.⁹

Similarly, in the Old Testament, which represents a totally different kind of text, the founder of the Persian empire is again described as the ideal king, chosen by God.¹⁰

“Thus says the Lord to Cyrus, his anointed,
Cyrus whom he has taken by the hand
to subdue nations before him
and undo the might of kings;
before whom gates shall be opened
and no doors closed:
'I will go before you
and level the mountains,
I will break in pieces the doors of bronze
and cut asunder the bars of iron.
I will give you treasures from dark vaults,
hoarded in secret places,
that you may know I am Yahweh,
Israel's God who calls you by name.
For the sake of Jacob, my servant, and Israel, my chosen,
I have called you by name
and given you your title, though you do not know me.”¹¹

⁸ Anshan, today’s Tall-e Malyan, was an important city in southwestern Iran, in the region of Fars.

⁹ SCHAUDIG, *Die Inschriften Nabonids* (2001), pp. 563–578; KUHRT, *The Persian Empire* (2007), pp. 75–80.

¹⁰ Isaiah 44.28–45.1–7.

¹¹ KUHRT, *The Persian Empire* (2007), pp. 83–84.

Summary

Overall, the image of Cyrus in Herodotus' *Histories* could be characterized as that of a ruler who was undoubtedly endowed with distinctive personal qualities – natural authority, discretion, intelligence, cunning, and also generosity towards his enemies. At the same time, Cyrus is also portrayed as a ruler who, in making important strategic decisions, was guided not only by his own reason and experience, but also attached great importance to the advice of his friends. In particular, the deposed Lydian king Croesus, to whom Cyrus showed mercy after the conquest of his capital Sardis, plays an important role in this regard. As for Cyrus's attitude towards the customs of conquered peoples, Herodotus makes no comment (this is in sharp contrast to his son Cambyses; see below). Nevertheless, according to Herodotus' account, Cyrus died an ignominious death.

On the whole, the image of Cyrus in Herodotus' writing is in full agreement with the positive evaluation of that ruler found in various sources of, coming from various regions and various periods. E.g., in Xenophon's book *Education of Cyrus* (Κύρου παιδεία), the Persian monarch is portrayed in an idealised form as the perfect ruler, as the model of all the virtues of kingship. Although we do not know exactly what sources Herodotus drew on in his work, we can assume that he was strongly influenced by the positive assessment of this ruler that appears in various types of sources from the Near East. Cyrus differs from most other Persian rulers primarily in that he has left us almost no official sources depicting him as an ideal ruler. Most of the texts that mention Cyrus come from authors outside the Persian royal court. Since these sources describe Cyrus's deeds almost exclusively in a positive light, we can assume that Cyrus was indeed able to win the favour of a significant part of the population of the countries that became the object of his expansion through a sophisticated combination of various political tools.

Cambyes II in Herodotus' Histories

Cambyes is mentioned by Herodotus in Book 3.¹² Herodotus is much more critical of him than of Cyrus. In particular, in the story of the king's campaign to Egypt and the subsequent occupation of the country, Herodotus documents the negative character traits of the Persian monarch. According to Herodotus, the dominant feature of Cambyes' personality was his disrespect for the customs of conquered peoples (but sometimes even also of Persian customs themselves). A classic example of this attitude is the desecration of the mummified corpse of the Egyptian ruler Ahmose II (Amasis in Greek; 570 – 526 BCE) at Sais (in the western Nile Delta), by which Cambyes sinned not only against Egyptian but even his own Persian customs.¹³

¹² For the reign of Cambyes see BRIANT, *From Cyrus to Alexander* (2002), pp. 50–61.

¹³ Herodotus' point of view is shared by many other Classical authors, see BRIANT, *From Cyrus to Alexander* (2002), pp. 55–56.

Herodotus vividly describes the rampage of the Persian ruler as follows (3, 16): „After this Cambyses left Memphis, and went to Sais, wishing to do that which he actually did on his arrival there. He entered the palace of Amasis, and straightway commanded that the body of the king should be brought forth from the sepulchre. When the attendants did according to his commandment, he further bade them scourge the body, and prick it with goads, and pluck the hair from it, and heap upon it all manner of insults. The body, however, having been embalmed, resisted, and refused to come apart, do what they would to it; so the attendants grew weary of their work; whereupon Cambyses bade them take the corpse and burn it. This was truly an impious command to give, for the Persians hold fire to be a god, and never by any chance burn their dead. Indeed this practice is unlawful, both with them and with the Egyptians – with them for the reason above mentioned, since they deem it wrong to give the corpse of a man to a god; and with the Egyptians, because they believe fire to be a live animal, which eats whatever it can seize, and then, glutted with the food, dies with the matter which it feeds upon.“

Cambyses' impulsive decision-making and volatility also come to the fore, for example, in Herodotus' depiction of his campaign against the Aithiopians: “When the spies had now seen everything, they returned back to Egypt, and made report to Cambyses, who was stirred to anger by their words. Forthwith he set out on his march against the Ethiopians without having made any provision for the sustenance of his army, or reflected that he was about to wage war in the uttermost parts of the earth. Like a senseless madman as he was, no sooner did he receive the report of the Ichthyophagi than he began his march, bidding the Greeks who were with his army remain where they were, and taking only his land force with him.” (3, 25). Because of this ill-advised decision, the expedition against the Aithiopians ended in failure, as the lack of food eventually led Cambyses' soldiers to cannibalism.

Cambyses is also said to have had many Egyptians executed (including Memphid governors) who glorified the sacred bull Apis. This was allegedly because he thought they were celebrating his failure in his expeditions to the south and to the oasis of Siwa (3, 27). On other occasions he repeatedly showed his disrespect for the gods (3, 37): “Many other wild outrages of this sort did Cambyses commit, both upon the Persians and the allies, while he still stayed at Memphis; among the rest he opened the ancient sepulchres, and examined the bodies that were buried in them. He likewise went into the temple of Vulcan, and made great sport of the image. For the image of Vulcan is very like the Pataeci of the Phoenicians, wherewith they ornament the prows of their ships of war. If persons have not seen these, I will explain in a different way – it is a figure resembling that of a pigmy. He went also into the temple of the Cabiri, which it is unlawful for any one to enter except the priests, and not only made sport

of the images, but even burnt them. They are made like the statue of Vulcan, who is said to have been their father.”

During his stay in Egypt he also killed the sacred bull (Apis), for which the gods have struck him with madness (3, 28–30). However, as Herodotus states, Cambyses was said to have been insane before this, which he illustrates with other incidents from his life. According to Herodotus, Cambyses committed two serious crimes against members of his own family. First, he had his brother Smerdis, whom he feared for his growing power, murdered. The primary cause of Cambyses' animosity towards his brother was, of course, a quite petty jealousy: for Smerdis alone had drawn the bow brought by the messengers (the Ichthyophagi) of the Aithiopes to about two fingers (3, 30).

Later, Cambyses committed incest when he married his own sister (Herodotus points out that this woman was his sister by both parents; 3, 31). Some time later, he also married his other, younger sister, whom he later killed in a fit of rage (3, 32). Herodotus also lists other instances of Cambyses' rampage (3, 34–36). He explains the king's behaviour by saying that he had suffered from a “holy disease”, i.e. epilepsy, since birth (3, 33).

On the other hand, Herodotus points out that Cambyses was generous to the defeated Egyptian king Psammetichus (Psammenitus in Greek): “Cambyses allowed him to live with him, and gave him no more harsh treatment; nay, could he have kept from intermeddling with affairs, he might have recovered Egypt, and ruled it as governor. For the Persian wont is to treat the sons of kings with honour, and even to give their fathers' kingdoms to the children of such as revolt from them.” (3, 15). Psammetichus was eventually executed after planning an uprising against the Persian rule: “He was discovered to be stirring up revolt in Egypt, wherefore Cambyses, when his guilt clearly appeared, compelled him to drink bull's blood, which presently caused his death. Such was the end of Psammenitus.” (3, 15).

As Herodotus describes, Cambyses' violent deeds eventually became the indirect cause of his unfortunate demise (3, 61–66). During Cambyses' stay in Egypt, a usurper who posed as Cambyses' brother Smerdis rose up against him in Persia. Cambyses decided to return to Persia to intervene against the rebels, but on the way he suffered a fatal injury: “So when he saw that he had needlessly slain his brother Smerdis, he wept and bewailed his loss: after which, smarting with vexation as he thought of all his ill luck, he sprang hastily upon his steed, meaning to march his army with all haste to Susa against the Magus. As he made his spring, the button of his sword-sheath fell off, and the bared point entered his thigh, wounding him exactly where he had himself once wounded the Egyptian god Apis.” (3, 64).

Cambyes in the sources from the Near East

Even Cambyes did not leave any inscriptions of his own, but references to his campaign to Egypt appear in several authentic Egyptian sources that were written presumably shortly after the Persian annexation of that country. The hieroglyphic inscription on the statue of the Egyptian dignitary Udjahorresnet is of fundamental importance.¹⁴ This statue, which is now housed in the Vatican Museum, contains the autobiography of this noble man. During the reigns of the Egyptian kings Ahmose II and Psammetichus III (526 – 525 BCE), Udjahorresnet held a number of high positions at the royal court. He was “the prince, count, royal seal bearer, sole companion, true beloved, King’s friend, the scribe, inspector of council scribes, chief scribe of the great outer hall, administrator of the palace, overseer of the royal *kbnwt* vessels¹⁵ under the King of Upper and Lower Egypt, Khnemi bre (Amasis), overseer of the royal *kbnwt* vessels under the King of Upper and Lower Egypt, Ankhare (Psammetichus III)”.¹⁶

In his inscription, Udjahorresnet explicitly names Cambyes as the supreme ruler of Egypt and expresses his absolute loyalty to him: “The Great Chief of all foreign lands, Cambyes came to Egypt, the foreign peoples of every foreign land being with him. He gained majesty of this land in its entirety. They established themselves in it, and he was Great Ruler of Egypt and Great Chief of all foreign lands.”¹⁷

After the Persians conquered Egypt, Udjahorresnet retained his influence. During the reign of Cambyes, he was appointed the office of chief physician, the king’s friend and administrator of the palace.¹⁸ In his inscription, he further claims to have used his influence over Cambyes to convince the Persian king of the need to follow Egyptian traditions. He is also said to have composed an Egyptian royal titlature for Cambyes.

Two dedicatory inscriptions of Cambyes to Apis have also survived, i.e., to the Egyptian sacred bull who was according to Herodotus killed by the raging Persian king. The Demotic Chronicle also records a decree of Cambyes concerning the revenues of the Egyptian temples.¹⁹

When we compare Herodotus’ account with these authentic sources, which come directly from Egypt, a radically different picture of the Persian ruler emerges. Instead of a cruel despot who, in a fit of madness, ravages Egyptian tombs, desecrates

¹⁴ On this inscription, see KUHRT, *The Persian Empire* (2007), pp. 117–122. For Udjahorresnet see BRIANT, *From Cyrus to Alexander* (2002), pp. 57–59. For Egyptian sources from the period of Persian rule in general, see also VITTMANN, *Egyptian Sources* (2021), pp. 155–162.

¹⁵ This type of vessels was presumably part of the Egyptian war fleet; see KUHRT, *The Persian Empire* (2007), p. 120, n. 7.

¹⁶ Udjahorresnet (b), see KUHRT, *The Persian Empire* (2007), p. 117.

¹⁷ Udjahorresnet (c), see KUHRT, *The Persian Empire* (2007), p. 118.

¹⁸ *ibid.*

¹⁹ For these texts, see KUHRT, *The Persian Empire* (2007), pp. 122–126.

the corpses of rulers and kills sacred animals, we see a ruler who, like his father Cyrus, to the extent possible respected local traditions and sought to exploit his contacts with members of local elites, whom he tried to involve in the activities of the Persian royal administration. Cyrus and Cambyses probably created a state whose parts were rather loosely attached to the Persian ruler. This is well documented in Mesopotamia, where according to administrative and economic records from Babylon and other cities no major administrative changes took place under these two Persian rulers, and most of the local dignitaries who had been involved in the administration before the annexation of the territory to Persia remained in their positions.

By contrast, under Darius I and especially Xerxes, Persian rulers sought to attach the annexed areas more firmly to the Persian empire. The activities that were regarded as important (politics, military, administration of state property) became subject to more intensive supervision by Persian dignitaries. In this context, it should be emphasized that no major revolts against Persian rule are documented during the reigns of Cyrus or Cambyses. More significant internal political problems began to emerge only during the reign of Darius I (shortly after his accession, revolts are documented in many regions of the Persian empire, especially in Elam, Babylonia, and other regions). Also during the reign of his successor Xerxes, there were revolts in Babylonia and Egypt (in particular, revolts in Egypt represented a constant element of political development under later Persian rulers, until the end of the Persian empire).

Summary

Cambyses, in sharp contrast to his father, comes across as a very volatile ruler who does not follow the advice of his friends and advisors (Herodotus states that Croesus also took part in the expedition to Egypt – see 3, 14; but according to Herodotus' account, Croesus did not play any prominent role in planning the military and political actions of the Persian ruler; in one fit of rage, Cambyses even decided to execute him; see 3, 36). A distinctive feature of Cambyses' character is his hostile attitude towards the customs and cultural traditions of other ethnic groups (as well as of Persians themselves), which was especially evident during his stay in Egypt.

But if we examine the sources from the ancient Near East (Egypt), we have the impression that Cambyses, like his father Cyrus, was a ruler who tried to act not as a foreign usurper, but as a monarch who approaches local traditions with maximum respect, honors local deities and involves high-ranking local dignitaries in the management of the conquered territories. For no other Persian ruler is there such a large discrepancy between his assessment in Herodotus' Histories and in sources from the Near East. The reasons for such a negative assessment of King Cambyses in Herodotus' writings remain unclear. We can assume that Herodotus deliberately projected negative characteristics onto the personality of Cambyses in order to make

the contrast between the founder of the Persian Empire, Cyrus the Great, and his successors all the more striking. This conception is consistent with the idea of the gradual degradation of human society that often appears in the Greek conception of history. The fact that Cyrus reigned in a more distant past, with which Herodotus and his contemporaries had no personal experience, may also play a role, whereas Cambyses' reign was closer to their present, whose political situation was determined by the Greco-Persian wars. Herodotus felt the need to explain how the Persian empire had been transformed from a state ruled by an able and wise ruler, Cyrus, who respected the traditions of his subjects, into an expansive empire that caused concern among its neighbours. The explanation he found was that Cyrus' successors (beginning with his son Cambyses) fell short of the qualities of the founder of the Persian empire, and for this reason there must necessarily have been a gradual erosion under their rule of the values on which Cyrus had built his empire in its formative phase.

Darius I in Herodotus' Histories

Herodotus mainly describes the following motifs: 1) Darius' ascent to the throne (successful struggle against the usurper Gaumata; 3, 70–87), 2) the administrative reorganization of the Persian empire that Dareios carried out after his accession to the throne (3, 89–97), 3) the military activity of Persians on European territory and the beginning of the Greco-Persian wars (Books 4–6).

Of fundamental importance is the account of the struggle with the usurper Gaumata, which is described in great detail by Herodotus.²⁰ Herodotus describes Darius' journey to the throne as follows: besides Darius, six other Persian noblemen (Otanés, Aspathines, Gobryas, Intaphernes, Megabyzus and Hydarnes), opposed the usurper, the magus Gaumata. Gaumata took advantage of the confusing political situation that arose after the untimely death of king Cambyses. He pretended to be Cambyses' brother Smerdis and thus laid claim to the vacant Persian throne. The conspirators broke into the royal palace, where Gaumata was with another magus, and they killed both of them in a skirmish. This was followed by a general retaliation against the magi: when the Persians learned of the magi's deception, they took revenge and killed all the magi they encountered (3, 77–79). After a period of 5 days, the conspirators conferred on how to arrange state affairs. Herodotus here gives speeches by the conspirators suggesting how the Persian empire should be organized after the usurper was removed. Otanés recommended that the management of the empire be entrusted to all Persians. Megabyzus argued for an oligarchic organization, but Darius, whose view eventually prevailed, suggested that the Persian empire should

²⁰ For the reign of Darius I see BRIANT, *From Cyrus to Alexander* (2002), pp. 107–161.

remain a monarchy (3, 80–83). Finally, Herodotus adds an anecdote about how Darius became king of Persia thanks to the cunning of his groom (3, 85–87).

Further, Herodotus' description of the administrative organization of the Persian empire states that Darius divided its territory into 20 administrative districts, which he designated to pay taxes to the royal treasury. This part of Herodotus' writings is very interesting because it demonstrates the relatively solid knowledge the Greek historian had of the administrative divisions of the Persian Empire. Although the number of provinces (satrapies) and their names are somewhat different from King Darius's own inscription at Bisutun (see below), Herodotus's account is not fundamentally different from the authentic Persian inscription. Herodotus states that in dividing up the territory of the Persian Empire, Darius tried to proceed on the basis of the ethnic affinities of the local population and thus sought to create administrative units that would be homogeneous in terms of the origin of their inhabitants. Herodotus also highlights the importance to the Persian Empire of the regular collection of tributes in gold, silver and in kind.

From Herodotus' description we get the impression that the administrative division of the Persian Empire and the fiscal system of the state were carried out very carefully and thoughtfully, which is in line with Herodotus' conception of the first three rulers of the Persian Empire: Cyrus appears in his book as the idealized founder of the state, Cambyzes as a cruel despot and conqueror, and only Darius is the ruler who followed a rational approach to state-building and sought to create a state entity that would not be a short-lived patchwork of unrelated territories and ethnic groups, but would function as a single unit, prospering economically, administratively, and politically. From Herodotus' description, it could be inferred that only Darius gave the Persian empire a solid administrative structure. It is certain, however, that some system of administration of state affairs and collection of taxes must have existed already during the reigns of Cyrus and Cambyzes, although the written sources from the reigns of these two earlier rulers do not provide us with any information in this respect.

Herodotus quite understandably devotes a great deal of attention in his History to the military activity of the Persian army on the European mainland. He describes important military encounters between the Persians and the Greeks. Darius is there described as unsuccessful ruler who was not able to conquer the territory of Greece. However, Darius does not play as active a role in describing the war events in Greece as the later king Xerxes (whom Herodotus mentions in great detail); rather, the Persian warlords or the Greek allies of the Persian king play a crucial role.

Darius I in the sources from the Near East

Unlike his predecessors, Dareios left quite a lot of written records, among which the monumental inscription accompanied by a relief that was carved on a rock face at the site of Bisutun (Behistun in older literature) in the mountainous region of western Iran stands out. The Bisutun inscription is by far the longest and the most informative inscription among all the Persian royal inscriptions (on the Bisutun inscription see Kuhrt 2007, 141–158).

The Bisutun inscription mainly describes Darius' rise to power and the struggle with the usurper Gaumata, which is substantially shorter than Herodotus' long account, but still it is more or less consistent with the depiction of these events in Herodotus' historical writings: "Ten days of the month Bagayadi were past, then I, with a few men, killed that Gaumata the magus, and his foremost followers. A fortress, by name Sikayahuvati, a district by name Nisaya, in Media, that is where I killed him. I took the kingship away from him; with the help of Auramazda, I became king; Auramazda granted me the kingship." (§13).

Like Herodotus, Darius also mentions the administrative division of his empire. Unlike Herodotus, who lists 20 provinces, Darius states that its territory was divided into 23 satrapies (they are listed in § 6).

On the other hand, Dareios does not mention military actions in Greece in his inscriptions. The inscription from Bisutun only describes in detail the battles that Darius fought shortly after his accession to the throne with rebels in various parts of the empire (mainly in the eastern regions of the empire; i.e. Elam, Media and Babylonia). The great attention that Darius pays to fighting the rebels is related to his efforts to prove the (not entirely clear) legitimacy of his rule. He stresses that the local rulers who have rebelled against him are mere usurpers, and that Darius alone is the only rightful ruler of the entire empire and the worthy successor to Cyrus and Cambyses. Therefore, it is not possible to compare the information contained in Herodotus' *Histories* with the sources from the Near East.

Summary

The assessment of King Darius in Herodotus' *Histories* is largely ambivalent. On the one hand, the Greek historian appreciates the courage and decisiveness of the Persian ruler, which he demonstrated in the fight against the self-proclaimed ruler Gaumata and in the subsequent administrative reorganization of the Persian empire. Darius appears here – similarly to his predecessor Cyrus – as a successful ruler who was able to overcome the political crisis of the Persian empire, expanded the territory of Persia thanks to successful military conquests and further raised its political and military prestige.

On the other hand, it is quite understandable that when describing Darius's political and military activity, which affected the interests of the Greek states,

Herodotus is critical of the Persian ruler and highlights his failures, which led to a temporary interruption of Persian activity in the western regions.

If we compare Herodotus' description of Darius' reign with the data contained in the sources from the Near East (especially the Bisutun inscription is of key importance), we do not see any fundamental contradictions between these two groups of sources, as was the case with Cambyses. The description of Darius' fight with Gaumata is basically the same, as is the information about the administrative organization of the Persian empire. Mentions of campaigns to Greece do not appear in Darius' inscriptions.

On the other hand, Herodotus does not mention the wars with the rebels, which play a major role in Darius' inscription. Given the numerous correspondences between Herodotus' writings and King Darius' inscription at Bisutun, it is very likely that the Greek historian had some copy of this inscription to his disposal. It is known that copies of the Bisutun inscription were sent to various parts of the Persian Empire and translated into local languages. We can therefore assume that Herodotus was also familiar with this text.

It is obvious that Herodotus was primarily interested in those aspects of Darius' rule that were relevant to the Greek readers. The references to suppressed revolts in the inscription from Bisutun were primarily of propagandistic significance to Darius and were important in terms of Persian internal politics – Darius repeatedly stresses that the local leaders who rebelled against the king in various parts of the Persian empire were impostors and their claims to power were in all cases unfounded. It is interesting that Darius makes no mention of the wars in Greece in his inscriptions, but in general we can say that Darius (like other members of the Persian royal family) almost never describes wars in his inscriptions. This (almost complete) absence of mentions of wars is undoubtedly related to the Persian ideology of kingship, which portrayed the Persian ruler primarily as a capable manager of the empire and a loyal servant of the gods, not primarily as a conqueror and warrior (in a similar way, the kings of Babylonia were also portrayed in their official documents and it is probable that the Persian royal ideology was influenced by the Babylonian concept of kingship).

General summary

Herodotus very often mentions the rulers of the Persian empire in his *Histories*, while his assessment of individual Persian rulers is very different. His presentation of king Cyrus, who is portrayed in Herodotus' writings as a brave and wise ruler, is almost entirely positive. In contrast, the “father of history” takes a significantly more critical stance towards other members of the Persian royal dynasty. In the books dedicated to Darius I, he praises his ability as a ruler, but emphasizes his failure in trying to dominate Greece. Herodotus has the worst assessment of king Cambyses, whom he describes as a cruel ruler, suffering from fits

of rage that affect not only conquered nations (defaming the mummy of the Egyptian ruler, killing the sacred bull Apis), but also his closest people (killing his own sister).

If we compare Herodotus' descriptions with sources from the ancient Near East, we find a number of points of contact between these two groups of sources, but also some differences. In the case of Cyrus and Darius, we can say that the image of these rulers in Herodotus more or less agrees with what the sources from the ancient Near East tell us about them. On the other hand, the assessment of Cambyses is clearly negative in Herodotus. It seems that in some cases Herodotus used reliable sources, which he supplemented at his discretion with various anecdotes in order to increase their appeal to his readers. This is especially clear in the description of Darius' fight against Gaumata, which is very detailed in Herodotus, in contrast to the laconic account of these events in Darius' own inscription. For greater interest, Herodotus added to this account the story of Darius' cunning groom, and he also included (no doubt completely fictitious) speeches of three Persian nobles who advocated different forms of state organization (democracy, oligarchy, monarchy).

On the other hand, we can say that in the case of Cambyses, Herodotus either did not have sources from the Near East at all, or he deliberately ignored them, because he wanted for ideological reasons to portray Cambyses as a bad ruler par excellence, in order to put him in stark contrast to his father Cyrus. In any case, it is evident that the Persian kings are depicted in Herodotus' historical writings not as real historical figures, but as idealized types of personalities to whom certain complexes of characteristics are attributed (partly based on authentic historical sources, partly based on purely fictitious constructions). Herodotus' Histories thus depict Persian history and the rulers of the Persian empire through the ideological prism of a Greek observer who tries to simplify and, thanks to this, also understand the complex genesis of Greek-Persian relations.

Literature

- BAKKER, Egbert J. – DE JONG, Irene J. F. – VAN WEES, Hans (eds.): *Brill's Companion to Herodotus*. Leiden – Boston – Köln: E. J. Brill, 2002.
- BICHLER, Reinhold: *Herodots Welt. Der Aufbau der Historie am Bild der fremden Länder und Völker, ihrer Zivilisation und ihrer Geschichte*. Berlin: Akademie Verlag, 2001.
- BICHLER, Reinhold – ROLLINGER, Robert: *Greek and Latin Sources*. In: *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*. Ed. B. Jacobs – R. Rollinger. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, 2021, pp. 169–185.
- DEWALD, Carolyn – MARINCOLA, John (eds.): *The Cambridge Companion to Herodotus*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2006.
- DUNSCH, Boris – RUFFING, Kai (eds.): *Herodots Quellen – Die Quellen Herodots. Herodot-Forschung 40 Jahre nach Detlev Fehlings „Die Quellenangaben bei Herodot“* (Classica et Orientalia, 6). Wiesbaden: Harrassowitz, 2013.

- KUHRT, Amélie: *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*. London – New York: Routledge, 2007.
- LENFANT, Dominique: *Ctésias de Cnide. La Perse, L' Inde, Autre Fragments*. Paris: Les Belles Lettres, 2004.
- LLEWELLYN-JONES, Lloyd – ROBSON, James: *Ctesias' History of Persia: Tales of the Orient*. London – New York: Routledge, 2010.
- MORGAN, Janett (2013): *Greek Perspectives of the Achaemenid Empire: Persia through the Looking Glass*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.
- RAWLINSON, George: *The Histories of Herodotus*. Scribe Publishing, 2018.
- ROLLINGER, Robert – TRUSCHNEGG, Brigitte – BICHLER, Reinhold (eds.): *Herodot und das Persische Weltreich – Herodotus and the Persian Empire* (Classica et Orientalia, 3). Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- SCHAUDIG, Hanspeter: *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften*. Münster: Ugarit-Verlag, 2001.
- STRONK, Jan Pieter: *Ctesias' Persian History. Vol. 1: Introduction, text, and translation* (Reihe Geschichte, 2) Düsseldorf: Wellem, 2010.
- VITTMANN, Günter: *Egyptian Sources*. In: A Companion to the Achaemenid Persian Empire. Ed. B. Jacobs – R. Rollinger. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, 2021, pp. 155–162.
- WIESEHÖFER, Josef – ROLLINGER, Robert – LANFRANCHI, Giovanni B. (eds.): *Die Welt des Ktesias – Ctesias' World* (Classica et Orientalia, 1). Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.

Abstrakt: V dielach gréckych historikov sa veľmi často objavujú zmienky o panovníkoch perzskej ríše. Grécki spisovatelia s obľubou popisovali predovšetkým vojnové konflikty, ktoré sa odohrávali ako súčasť grécko-perzských vojen, ale okrem toho sa venovali aj daniu na perzskom kráľovskom dvore alebo vzťahom medzi Perziou a inými krajinami a etnickými skupinami. Významnú pozíciu v rámci gréckej historiografie zaujíma predovšetkým spis „otca dejepisu“, Hérodota, ktorý sa zmieňuje o niekoľkých perzských panovníkoch (Kýros Veľký, Kambyzes II., Dareios I., Xerxes I. a Artaxerxes I.). Každý z týchto vládcov je v Hérodotovych Dejinách predstavovaný odlišným spôsobom. Zatiaľ čo Kýros je predstavovaný pozitívne ako úspešný dobyvateľ a spravodlivý panovník, u ostatných členov perzskej kráľovskej dynastie vyzdvihuje Hérodotos skôr negatívne rysy. Najkritickejší postoj zaujíma Hérodotos ku Kambysovi, ktorý je popisovaný ako despota a krutý vládca. Pokiaľ porovnáваме Hérodotovo líčenie s prameňmi zo starovekého Predného Východu, nachádzame v niektorých prípadoch zhody medzi oboma skupinami prameňov, avšak na druhej strane sú niekedy zrejme aj významné rozdiely (najmä pri Kambysovom pôsobení v Egypte). Hérodotos, rovnako ako ostatní grécki dejepisci, nepochybne vychádzal z historických udalostí, avšak ich interpretáciu prispôbil svojim vlastným ideologickým a umeleckým motívom.

Kľúčové slová: Hérodotos; grécka historiografia; Perzia; perzskí králi

PhDr. Lukáš Pecha, Ph.D.
 Department of Classical Studies
 Faculty of Arts
 Masaryk University
 Arna Nováka 1
 602 00 Brno
 Czechia
 116220@mail.muni.cz

Postava obetavej panny

– prieniky antickej tragédie a stredovekej náboženskej hry

Alexandra Rychtarčíková

Bratislava

A female character of a self-sacrificing virgin – similarities and differences between ancient tragedy and medieval religious play

Abstract: It is well known that Hrotsvitha of Gandersheim was inspired in her dramas by Terentius' comedies. However, in her work, we can also find other motives, similarly present in ancient Greek tragedy – a mortal-god vertical, boundaries between the private and public, divine law and order (Diké-Zeus-God), topic of morality, piousness and virtue, human fate and destiny, origin of sin (in ancient Greece, family curse), etc. The aim of this paper is to point to the common and different features of ancient tragedy and medieval religious play regarding the character of a sacrificed virgin (martyress), based on the textual analysis and comparison of the Sophocles' and Euripides' tragedies *Antigone* and *Iphigenia in Aulis*, respectively, and Hrotsvitha's plays *Sapientia* (sisters Spes, Fides, Caritas) and *Dulcitius* (sisters Agape, Chionia, Irena). The comparison focuses on the reflection of this character in the selected works of these three authors and in different genres, as well as on the reasons (internal or external, voluntary or enforced) for the act of (self-)sacrifice. By sacrificing herself for "higher good" (in most cases for faith, in case of Iphigenia for eternal fame and Greek freedom), the female character surpasses her *feminea fragilitas* while still preserving own *virginitas* and *castitas*, and thus becoming the real hero. The male characters tend to break the decisive and brave heroines by promised although fictitious marriage or threats of torture and death, but females refuse the commands of men that deny traditions and divine law. However, at the end, girls are rewarded by gods for their sacrifice – they enter eternal life and join gods or ancestors in the Underworld (in case of ancient tragedy) or Christ after a holy wedding (in case of medieval play).

Keywords: Sophocles, Euripides, Hrotsvitha, drama, tragedy, sacrifice, female character, martyress

Je známe, že Hrotsvitha z Gandersheimu ¹ (asi 935 – 973 ² mníška z nemeckého kláštora, prvá známa stredoveká autorka a prvá známa ženská dramatička) tvorila v 10. storočí, v čase rozvíjajúcej sa otonskej renesancie, pričom nadviazala na umelecké kvality rímskeho cisárstva, byzantského umenia, ale aj na antické pramene.³

¹ O živote a tvorbe Hrotsvithy z Gandersheimu pozri viac, ZACHOVÁ, *Hrotsvitha z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 9–37.

² Roky Hrotsvithinho narodenia a smrti sú diskutabilné. Narodiť sa mala medzi rokmi 912 a 940 a zomrieť niekedy po roku 973. In: AUGOUSTAKIS – TRAILL, *A Companion to Terence* (2013), s. 399. Eva Stehlíková dáva rok Hrotsvithinho narodenia do súvislosti s rokom smrti cisára Otta I., pričom za najčastejšie prijímaný považuje rok 935. In: STEHLÍKOVÁ, *Velké a slavné volání* (1993), s. 69.

³ Medzi jej ďalšie inšpiračné zdroje patria aj autori ako Aurelius Prudentius Clemens (4. – 5. storočie), Ancius Manlius Torquatus Severinus Boethius (5. – 6. storočie), najmä pre jeho komický štýl a záujem o aritmetiku, čo uplatnila Hrotsvitha napríklad v dráme *Sapientia*, a liturgická dráma. Pozri viac, ZACHOVÁ, *Hrotsvitha z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 95–100.

V úvode k svojim hrám nazýva Hrotsvitha samu seba *clamor validus Gandershemensis*, teda silný gandersheimský hlas.⁴ Tento význam sa mohol dostať aj do saskej verzie jej mena, „*hrôth*“ ako hlas a „*swîth*“ ako silný. Hrotsvitha mala údajne urodzený pôvod, aj keď o jej živote veľa nevieme.⁵ Stehlíková vo svojom článku tvrdí, že Hrotsvitha nezložila kláštorne sľuby, a tak sa nestala mníškou a po celý život žila v kláštore iba ako kanonistka. Práve tam sa vraj zoznámila s Terentiovou tvorbou a zároveň aj s Donatovým komentárom k jeho hrám, ktorý jej pomohol lepšie ich pochopiť.⁶

Najzreteľnejšie sú antické motívy viditeľné v jej druhej knihe⁷ (napísanej asi po roku 965),⁸ v ktorej sa venovala dráme. Ako sama uviedla v predslove k svojim hrám, napísala *comediae in emulationem Terentii*.⁹ V jej diele nájdeme i motívy, ktoré sa nachádzajú aj v starovekej tragédii – paralely ponúkajú napríklad prvky vertikála človek-boh, hranice medzi súkromným a verejným, božská *diké*, resp. spravodlivosť a poriadok, otázka mravnosti, cnosti a zbožnosti, ľudský údel a hovoriace mená, osud človeka, dedičný hriech, resp. úvaha o jeho pôvode (v antickej tragédii ale v súvislosti s rodovou kliatbou či generačnou vinou). Mnoho z týchto prvkov je však prítomných aj v podstate žánru (stredovekej) náboženskej hry, príbehovo vychádzajúcej z Biblie a iných zdrojov, chronologicky predchádzajúcich antickej tragédii. To kladie (jednoznačne nezodpovedateľnú) otázku, v ktorých dielach a kultúrach sa tieto motívy objavujú ako prvé, resp. z ktorých priamo vychádzajú autori a autorky neskorších dôb. Nie je preto ani dostatočne možné rekonštruovať, či sa pri ich preberaní do svojich diel (tak drám, ako aj legend a eposov) inšpirovala Hrotsvitha práve antickou tragédiou, alebo tak konala pod vplyvom požiadaviek rôznych žánrov stredovekej literatúry. V príspevku preto ponúkam skôr hypotetické prieniky a paralely, vychádzajúce z komparácie zvolených dramatických diel.

⁴ Pozri viac, HROTSVITA, Praef., AUGUSTAKIS – TRAILL, *A Companion to Terence* (2013), s. 399; STEHLÍKOVÁ, *Velké a slavné volání* (1993), s. 69.

⁵ Pozri viac, STEHLÍKOVÁ, *Velké a slavné volání* (1993), s. 69.

⁶ Pozri viac, AUGUSTAKIS – TRAILL, *A Companion to Terence* (2013), s. 400–401.

⁷ Jej tvorba je zoradená do troch kníh. Prvá pozostáva z ôsmich legend, druhá zo šiestich hier a posledná z dvoch historických eposov. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 13. Medzi hry patria *Paphnutius*, *Dulcitius*, *Gallicanus*, *Abrahám a Mária*, *Calimachus* a *Sapientia*. Hry sa dajú tematicky rozdeliť do troch dvojíc. *Paphnutius* a *Abrahám a Mária* rozvíjajú príbeh o spásе neviestky, ktorá uverí v Krista a vykoná pokánie. Hry *Dulcitius* a *Sapientia* opisujú pevnosť troch mladých panien vo viere, ktoré sa jej nevzdajú ani pod hrozbou mučenia. Hry *Gallicanus* a *Calimachus* rozprávajú o tom, ako rímska elita uverí v Krista a vzdá sa svojej pohanskej viery. Spomedzi Hrotsvithiných hier sa posledná dvojica tematicky najviac vzďaľuje od Terentiovo diela.

⁸ In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 23.

⁹ HROTSVITA, *Praef.* Hrotsvitha označila svoje hry za komédie, pretože majú šťastný koniec (viera mučeník a mučeníkov je silnejšia než hrozby mučenia a prináša im spásu, radosť z obetovania sa pre Boha), aj keď sa venujú vážnym témam a príbehovo opisujú život kresťanov a svätcov. Šťastný koniec bol v jej ponímaní spätý s obrátením neverca k viere alebo vyplynul zo spojenia veriacich s Kristom, z tzv. božskej svadby.

Prítomnosť vyššie uvedených prvkov v Hrotsvithinom diele a môj výskumný záujem o drámu ma motivovali preskúmať Hrotsvithino dramatické dielo a porovnať ho s antickou tragédiou, s ohľadom na postavu obetavej panny, resp. mučenice. Pre textovú komparáciu som si zvolila postavy Sofoklovej (497 – 406 pred n. l.)¹⁰ Antigony z rovnomennej tragédie (asi 442 pred n. l.),¹¹ Euripidovej (480 – 407/6 pred n. l.)¹² Ifigénie z tragédie *Ifigénia v Aulide* (407/6 pred n. l.)¹³ a postavy troch sestier – mučeníc z Hrotsvithiných hier *Dulcitius* (Agapes, Chiona, Irena) a *Sapientia* (Spes, Fides, Caritas). Pokúsim sa definovať dramatické uchopenie tejto postavy tromi vybranými autormi, ako aj dôvody (vnútorné či vonkajšie, dobrovoľné či vynútené) za aktom jej obetovania resp. sebaobetovania, a formulovať tak možné spoločné znaky medzi antickou tragédiou o Hrotsvithinou stredovekou náboženskou hrou. Treba však pripomenúť, že nie je isté, či ide o priame vplyvy antickej tragédie na Hrotsvithine drámy, resp. doplniť, že na Hrotsvithu mala veľký vplyv aj dovtedajšia široká hagio-grafická tradícia (ktorej sa však v príspevku pre rozsahové dôvody venovať nebudem).¹⁴

V rozsahových ani obsahových možnostiach tohto príspevku nie je sprostredkovať filologickú analýzu textov ani hlbšiu analýzu poetiky či štýlu autorov. Doplnila by som preto, že hoci som si pre analýzu zvolila výlučne Hrotsvithine dramatické texty, obdobné (vyššie uvedené) prvky nájdeme aj v jej legendách, resp. v žánri legendy ako takom. Mučenica je typ postavy a jej príbeh modelom, ktorý sa objavuje v celej stredovekej literatúre už od jej začiatkov v 4. a 5. storočí.

Prekonanie *feminea fragilitas* alebo motivácie pre obeť

Všetky vybrané ženské postavy spája ich odvaha prekonať vlastnú *feminea fragilitas*. Sila, akou prekypujú, je veľmi dynamická a zároveň sa stáva hýbateľom deja. Ako príklad nám môže poslúžiť tragédia *Antigona*, kde počiatkový vzdor hlavnej hrdinky proti novým rozhodnutiam tyrana Kreonta odmietnuť staré, bohmi dané zákony rozpožhybuje vír udalostí končiaci viacnásobnou smrťou (Antigony osobne, Kreontovho syna a jej snúbenca Haimóna a jeho matky Eurydiky). Sofoklés akoby so svojimi postavami a ich údelom súcitol. V jeho tvorbe je prítomný humanizmus a obdiv k veľkej sile ľudského individua, ktoré sa svojimi činmi až heroizuje, a to tým viac, čím väčšej nepriazni osudu čelí.¹⁵ Podobné prvky nájdeme aj u Hrotsvithy.

¹⁰ CANFORA, *Dějiny řecké literatury* (2004), s. 164.

¹¹ Tamtiež, s. 182.

¹² Tamtiež, s. 187.

¹³ Tamtiež, s. 208. Postava Ifigénie Taurskej z Euripidovej tragédie *Ifigénia v Tauride*, príbehovo „neskoršej“, ale časom napísania mladšej asi o šesť rokov, sa od Aulidskej líši – „intriguje“, klame a nie je takou cnostnou hrdinkou. Preto som sa rozhodla ju do výberu pre komparáciu nezaraďiť.

¹⁴ V tomto ohľade ponúkajú podnetné paralely napríklad príbehy spracované v kolekcii *Acta Sanctorum*, kde sa čitateľ môže zoznámiť s ďalšími variantmi sujetu o troch umučených sestrách.

¹⁵ Pozri viac, STIEBITZ – DĚDINA – HOŠEK, *Sofoklés. Tragédie* (1975), s. 14.

V zvolených hrách sa opakuje podobný model – muži chcú panny všemocne zlomiť (a to najprv mierne, hoci aj ponúknutým, aj keď fiktívnym sobášom, a/alebo vyhrážkami o mučení a smrti),¹⁶ ale ženy odmietajú mužské nariadenia popierajúce tradíciu a božské zákony a volia vernosť a smrť, za ktorú ich bohovia odmenia (tak, že muky ani smrť nepocitujú a ich duše sú spasené). To, že musia stredoveké ženské postavy podstúpiť mučenie, naznačujú aj názvy hier – *Passio sanctarum virginum Agapis, Chioniae et Hirenae* a *Passio sanctarum virginum Fidei, Spei et Karitatis*.¹⁷ Vzdanie sa viery, resp. popretie vlastných bohov by bolo netradičným obrazom, ktorý nenachádzame ani v antickej tragédii.

Z textovej analýzy a komparácie zvolených hier vyplýva, že Antigona zomiera za trest, pretože sa nechce podvoliť diktátu moci, pričom nad novým zákonom tyrana stojí jej presvedčenie a viera v božstvo a ním stanovené pravidlá a hodnoty. Ifigénia sa obetuje pre „blaho“ väčšiny, šťastnú plavbu, slobodu Grékov a víťazstvo vo vojne, pričom si uvedomuje, ako sama hovorí, „menejcennosť“ svojho pohlavia oproti obrovskému, odvážnemu a silnému vojsku mužských bojovníkov.¹⁸ Ifigénia je však jedinou zo ženských postáv, ktorá s obetovaním spočiatku váha. V tomto ohľade pripomína Sofoklovu Isménu, ktorá sa rozhodne až príliš neskoro. Ifigéniina smrť má zároveň až akýsi apotropaický účinok, aj keď by sme jej príbeh mohli aj „prevrátiť“ a interpretovať ho ako obetu nevinnéj panny pre „hriešnu“ Helenu.

Sestry v Hrotsvithiných hrách sa obetujú nezištne pre svoju novú vieru a lásku ku Kristovi, čo pôsobí ako o to odvážnejší čin, keďže predstavitelia moci ich vypočúvajú, odsúdia a viacnásobne mučia. Ženy musia zomrieť kvôli pevnosti svojej viery, pretože tá oslabuje moc tyranov a podľa slov Antiocha (Hadriánovho poradcu v hre *Sapientia*) kvôli nej trpí aj mier v ríši.¹⁹

Antigona na druhej strane vykonáva obetu až sekundárne, pretože smrťou pyká najmä za svoj čin, resp. zločin, ako ho sama nazýva.²⁰ Hoci ju Kreón uväzní zaživa v hrobke, sama sa rozhodne pre samovraždu. Aj napriek tomu, že vedela, aký trest jej za porušenie vládcovho rozkazu hrozí, vykonala ho.²¹

Hlavný rozdiel medzi antickými a stredovekými hrdinkami vidím teda v princípe sebaobetovania, resp. obety druhého človeka, ktorej predchádza udanie. Kým u antických tragikov sú motivácie postáv pre obetovanie viac či menej autorskou invenciou (hoci aj tí sa držia variantov mýtov), u Hrotsvithy odrážajú viac dobový spoločensko-nábožensko-politický kontext, ako aj žánrové požiadavky, najmä v súvislosti

¹⁶ Sap. 3. 3 – 3. 4. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 103–104.

¹⁷ Pozri viac, ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 25, 28, 95. Ďalšími Hrotsvithinými témami v tvorbe boli pád (*lapsus*) a obrátenie (*conversio*).

¹⁸ EUR. IA 1368 – 1401.

¹⁹ Sap. 1. 2 – 1. 3. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 101–102.

²⁰ SOPH. Ant. 74.

²¹ SOPH. Ant. 21–38.

so stredovekou náboženskou hrou, resp. vplyvy paralelných textov o sestrách mučeníciach, prítomných v kánone svetovej literatúry už od konca antiky a začiatku stredoveku.

Odmena za obetovanie

Všetky vybrané postavy tzv. obetavej panny sa obetujú pre vyšší zákon a vo výsledku je irelevantné, či ho reprezentuje Zeus, Diké alebo Kristus. Poriadok sveta je spochybňovaný, a preto je obeta mladej ženy potrebná pre vyššie, verejné dobro. Je to požiadavka presahujúca subjekt, privátnu zónu jednotlivca.

Božský zákon a prítomnosť sú nespochybniteľné, aj keď náhľad a názor autorov na božstvo a jeho relevanciu sa líšia. A pritom je to práve postava boha, kto rozhoduje o konaní postáv a rozvíja medzi nimi vzťahy a konflikty. Aj keď vybraní autori zobrazujú božstvo rôznym spôsobom a zastávajú odlišné názory, zhodujú sa v tom, že božská spravodlivosť a dohľad nad životmi smrteľníkov sú pre udržanie spoločenského poriadku nevyhnutné.

V zvolených hrách sú navyše bohovia skôr tí dobrí (aj keď vrtošivosť bohyně Tyché môžeme medzi riadkami nájsť v Euripidovej *Ifigénii v Aulide*, kde si Artemis vyžiada pannin život), a za obetovaný život mladej ženy a dievčatá odmenia. Keď uvažuje o smrti Antigona, vníma ju ako vykúpenie a nádej sa, že ňou preruší rodovú kľatbu (zoslanú za Laiovo previnenie na celý rod), teší sa na predkov v podsvetí, kde bude môcť ďalej (vo večnosti) cnostne „žiť“.²² Na druhej strane však predsa len aj ona, keď ju vedú do hrobky, plače nad svojím osudom – že sa nikdy nevydala a nemala deti (prítom ale používa slovné spojenie, že „sa zasnuhuje s Acherontom“²³). Podobnosť nájdeme v *Ifigénii v Aulide*.²⁴ Tu je však zaujímavé, že o odovzdávaní panny Hádrovi hovorí jej otec. Hoci aj on trúchli a v skutočnosti to urobí nechce, tiež ju – podobne ako Sapientia svoje dcéry – odovzdáva ako „nevestu bohu“.

Sestry v oboch Hrotsvithiných hrách sa do neba za Kristom tešia, hovoria o sebe, že sú ako jeho nevesty a čaká ich božská svadba.²⁵ Tá im má byť darom za ich obetu a pevnosť vo viere. Na tomto príklade je viditeľný aj odlišný koncept predstáv o posmrtnom živote – kresťanský v nebi, antický v podsvetí (hoci aj tam je pre hrdinov vyčlenený kraj Elyzejských polí ako možná paralela k raju).

V antických tragédiách sú zázračné prvky prítomné oveľa menej než v stredovekých náboženských hrách či legendách, hoci v oboch prípadoch súvisia so zásahom boha. Tu dodáva láska k Bohu človeku (najčastejšie panne-mučeníci) zázračnú silu neucítiť bolesť aj napriek krutému a násilnému trýzneniu.

²² SOPH. *Ant.* 69–77.

²³ SOPH. *Ant.* 808–815.

²⁴ EUR. *IA.* 461–464, 540.

²⁵ Hrotsvita. Sap. 4. 4. In: ZACHOVÁ, Hrotsvita z Gandersheimu. *Duchovné dramata* (2004), s. 14–15.

Zdrojom pre nadprirodzenú silu a odvahu pri mučení sú pre hrdinky ich cnosti. Kresťanské cnosti sa vrstvia aj v hovoriacich menách stredovekých hrdiniek. Tie majú alegorický význam (pravdepodobne aj v súvislosti so žánrovými požiadavkami a tradíciou, pretože rovnaký princíp nájdeme napríklad aj v legendách). V prípade stredovekých hier je to viera, nádej a láska (Fides, Spes a Caritas) ako tri hlavné kresťanské cnosti,²⁶ v prípade zvolených antických tragédií vyjadrujú významy mien skôr vzťah k rodu – Antigóné (asi vo význame „namiesto matky“) a Ifigeneia („narodená so silou“). Hovoriace mená predznamenávajú údel hrdiniek a zväčšujú ich tragédiu, pretože svoj osud jednoducho musia naplniť.

Formu akéhosi zázraku nájdeme aj v tragédii *Ifigénia v Aulide*, kde Artemis Ifigénii zamení za laň, ktorú namiesto nej obetuje veštec Kalchas. Artemis z nej navyše spraví kňažku vo svojom chráme v Tauride, kde však bude musieť vykonávať krvavé obety, a to všetkých Grékov, ktorí vkročia na tauridské územie. Ifigénia je tak zachránená iba z jedného uhla pohľadu, akoby sa totiž stala rukojemníčkou v rukách bohyne.²⁷ Uvedený príklad by mohol slúžiť aj ako demonštrácia toho, že spomedzi zvolených autorov to bol práve Euripidés, kto konanie „dobrého“ boha spochybňoval. Prirodzene, v stredovekých náboženských dielach (legendách či hrách), autori konanie božstva nijako nespochybňovali a smrť pre vieru a Boha vnímali pozitívne, ako jeho oslavu. V kresťanskej viere sa takáto smrť nevníma problematicky, v mučeníkoch ani mučeníciach nevyvoláva pocit krízy, bezmocnosti ani úzkosti.

(Ne)rešpektovanie autorít

Zvolené hry sa okrem postavy mladej obetavej panny prelínajú aj v postave drsného mužského predstaviteľa moci. Ako som spomínala vyššie, ženské postavy radšej zomrú, ako by mali stratiť svoju *virginitas* a *castitas*. Na rozdiel od mužských postáv sa práve ony stávajú skutočnými hrdinkami. Muži ich ale označujú za drzé a bláznivé, pretože sa vládcom vysmievajú a radšej volia smrť.²⁸

Mužské postavy sú jednoznačne slabšie a egoistickejšie než tie ženské. Mužská sebadôvera naráža na ženskú ochotu a odvahu obetovať sa. Kým rímski cisári Hadrián a Dioklecián v hrách *Sapientia* a *Dulcitus*, ani nimi poverení miestodržiteľia a správcovia zvyčajne neberú svoje rozhodnutia späť – odvolanie rozhodnutia by ich totiž vykreslilo ako slabochov – a sú jednoznačnými reprezentantmi zlej strany, vládovia z antických tragédií Agamemnón a Kreón sú oveľa prepracovanejšími postavami, vďaka čomu ich nemôžeme jednoznačne odsúdiť a dokonca rozumieme aj ich motiváciám a chápeme, že sami sú obeťami v rukách bohov. Niekde medzi nimi sa nachádza postava Menelaa, ktorý hľadá len na svoj prospech, a to aj za cenu obety svojej netere, a je ochotný klamať či zamlčovať pravdu.

²⁶ Pozri viac, ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 97.

²⁷ Pozri Euripidovu tragédiu *Ifigénia v Tauride*.

²⁸ Hrotsvita. Sap. 5.7. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 109.

Vo všetkých hrách platí pri ženských postavách rovnica krása – dobro – bohatstvo. Antigona a Ifigénia sú dcérami kráľov, stredoveké sestry majú údajne tiež šľachtický pôvod, ktorý dopĺňa pôvab a ušľachtilosť.²⁹ Hrotsvitha naplno realizuje princíp *claritas ingenuitatis*. Hoci sú všetky zvolené hrdinky krásne a mladé príslušníčky šľachtického stavu, nie sú reprezentantkami prepychu, ale naopak skromnosti, čistoty a úcty pred nemennými a nepísanými zákonmi, a sú si plne vedomé svojej ľudskej úlohy v spoločenskej i duchovnej hierarchii. Aj napriek svojmu mladému veku sú veľmi rozumné a prevyšujú mužské postavy, s čím súvisí eticko-náboženský koncept *sófrosyné* a boj proti *hybris*. Zatvrdnutí sú vládcovia, hoci práve oni považujú konanie a rozhodnutie žien za spupné a drzé.³⁰

Tak ako rímski mocenski pohlavári odmietajú zázraky, grécki vládcovia odmietajú niekedy uznať zmysel a relevantnosť veštíeb. Agamemnón s Menelaom dokonca v istom bode plánujú vraždu veštca Kalchanta, aby zachránili Ifigéniu,³¹ z veštca Teiresia ako zapredaného sa zase vysmieva Kreón. Vo všeobecnosti platí, že ak sa vládcom veštba/viera nehodí, označia veštcov/veriacich za zmanipulovaných a prospechárskych.

Istou autoritou je pre panny aj postava rodiča, najmä matky. Kým v jednej z Hrotsvithiných vybraných drám matka nevystupuje, druhej dala názov – *Sapientia*. Je to ona, kto dcéry priamo motivuje obetovať svoj život za novú vieru, a ony sú jej vďačné, hovoria, že už od malička do nich vlievala cnosť a odvahu.³² Dcéry sú natoľko odhodlané a v tomto ohľade „správne vychované“, že sa dokážu „povzbudzovať“ samy a matka sa stáva akoby len garantkou ich konania.

Silné materinské puto, ale s opačnou motiváciou, je čitateľné aj zo vzťahu medzi Klytaimnestrou a Ifigéniou. Tá oroduje za dcérin život, dokonca sa utieka o pomoc k Achillovi, ktorého nazýva božím synom (synom bohyne)³³ a skláňa sa k jeho kolenám, akoby uňho hľadala azyl.³⁴ Nakoniec ale Ifigénia začne matku presvedčať, že sa obetovať musí, pretože účel jej života je iný – matka ju predsa vychovala pre celé Grécko a nielen pre seba.³⁵ Otec je pre ňu spočiatku miláčikom, neskôr chladným katom, ale napokon správnym vládcom aj vojakom. Pre Antigonu nehrá rolu matka ani otec. Naopak, sama musí zložiť preklatie celého rodu.

²⁹ Pozri viac, Hrotsvita. Sap. 3.6. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 104.; Hrotsvita. Dulc. 1.1.

³⁰ Hrotsvita. Sap. 5.3 – 5.4., 5.7. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 108 – 109.

³¹ EUR. IA 513 – 521.

³² Hrotsvita. Sap. 4.3 – 4.4. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 107.

³³ Jeho matkou bola bohyňa Thetis.

³⁴ EUR. IA 900 – 916.

³⁵ Pozri viac, EUR. IA 1368–1401.

Formálna rozdielnosť alebo záver

Antické hrdinky majú oveľa prepracovanejšiu psychológiu a tiež aj rétorické schopnosti, vďaka čomu o svojej obete – živote i smrti – viac uvažujú. Hrotsvithine hrdinky na rozdiel od nich svoj osud prijímajú „ľahšie“. Túto odlišnosť zapríčiňuje najmä otázka žánru a malá možnosť Hrotsvithinej autorskej invencie.

Hrotsvithine hry sú kratšie, „údernejšie“, ale zároveň modelovejšie,³⁶ pracujú s väčšou šablónovitosťou a predvídateľnosťou konania aj rozuzlenia, podobne ako legendy.

Podľa žánrových požiadaviek sú stredoveké náboženské hry koncipované skôr ako jednoduchá konfrontácia dvoch protichodných princípov (často spor dobra, lásky, viery v Boha a zla, hriechu, pokušenia) v porovnaní s antickou tragédiou, kde sa napätie a divácke očakávania budujú premyslenejšie, aj keď autori pracujú so známou látkou.

Na to, akú malú plochu majú stredoveké hry (v porovnaní s antickými tragédiami), obsahujú oveľa „krvavejšie“ opisy mučenia. Jeden z dôvodov by sme mohli vidieť v tom, že Hrotsvithine drámy sa údajne na rozdiel od antických neinscenovali,³⁷ ale iba nahlas čítali, akokoľvek sú dynamické, divadelné a dramatické³⁸ a majú inscenačný potenciál. Scény mučenia a vrážd však v stredovekej tvorbe v prípade obety veriacich nemajú negatívny, vystríhajúci účel, ako to bolo v niektorých prípadoch v antickej tragédii (kde bol smrteľník ostentatívne potrestaný za rúhanie sa voči božstvu). Mohli by sme preto uvažovať nad tým, že Hrotsvitha sa prostredníctvom týchto scén snažila poukázať práve na Božiu lásku a odmenenie obety, resp. že vďaka odovzdanosti Bohu človek žiadne muky ani bolesť nepocituje, jeho viera a láska ho ochráni.

Je tiež dôležité pripomenúť, že výchova ako taká, spolu s premenou smerom k viere, má v kresťanstve i kresťanskej literatúre svoje významné miesto. Pre vykreslenie neochvejnej viery si Hrotsvitha pre svoje drámy vybrala príbehy z obdobia neskorej antiky, a to príbehy mučeníkov a mučeníc (v hrách *Calimachus*, *Sapientia*, *Dulcitius*) a príbehy z doby Konštantína Veľkého, z čias prvého veľkého rozvoja mníšskeho stavu (v hrách *Gallicanus*, *Abrahám a Mária*, *Paphnutius*).³⁹

³⁶ Z kompozičného hľadiska ide často o nasledujúcu šablónu: vytrvalosť a sila mučenieckej skúšanosti počas súdu; sudca je najprv mierny, potom drsný; muky sa stupňujú; nastupuje zázračná nezraniteľnosť protagonistky; nastáva krutá smrť (najčastejšie statím); myšlienka na nebeského ženicha Krista. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 21–22.

³⁷ To, že išlo o knižné drámy určené na čítanie, potvrdzuje aj voľba slovík z predslovu k hrám – dictare, lectitare, legere, svedčiacich skôr o účele textov na verejné čítanie. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 23–24, 28–29. Pozri tiež, STEHLÍKOVÁ, *Veľké a slavné volání* (1993), s. 71–72.

³⁸ Pozri viac, ZACHOVÁ, *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 44; DEKANOVÁ, *Latinská dráma a Hrotsvita z Gandersheimu* (2003), s. 340.

³⁹ Pozri viac, LEONARDI, *Středověká latinská literatura* (6. – 15. století) (2014), s. 190.

V antickej tragédii sa smrť na javisku ukazovať nemohla, a tak sa na jej oznámenie využívala postava posla. V *Antigone* aj *Ifigénii* v *Aulide* je opis mierny a zvláštne poetický – obesenie a prebodnutie milencov, pokojná cesta dievčaťa s venčekom na hlave k obetnému oltáru za spevu a tanca.⁴⁰

Mohli by sme sa tiež domnievať, že pre dodržanie jednoduchkej kompozičnej stavby a priamočiare záverečné vyznenie posolstva mučeníckej smrti absentuje v stredovekej náboženskej hre postava mladíka, ktorý by dej skomplikoval tým, že by chcel vládcu presvedčiť, bojovať za život panny alebo sa s ňou, či pre ňu obetovať, ako to nachádzame v prípade Sofoklovho Haimóna a Euripidovho Achilla.

Aj napriek zjavnému modelovému charakteru Hrotsvithiných hier však musíme oceniť, že Hrotsvitha priniesla do dejín divadla a literatúry nový žáner knižnej drámy, resp. prozaického rýmovaného hagiografického dialógu⁴¹ o láske, kresťanskej cnosti i statočnosti, miestami s prvkami a kvalitami podobnými antickej tragédii. Istú mieru jej autorského vkladu môžeme nájsť v hre *Dulcitius*⁴², pre ktorú vytvorila komickú fraškovitú scénu. V nej ukázala s láskavým i uštipačným humorom morálnu skazenosť predstaviteľov moci v kontraste k statočnosti troch panien.

Podľa slov samotnej Hrotsvithy z prológu k jej hrám sa ona, na rozdiel od Terentia, ktorý opisoval hanebné smilnenie chlipných žien, venovala chvályhodnej cudnosti svätých panien – napísala tzv. umraveného Terentia. Jej dráma má značné výchovné zámery, čo je však s ohľadom na divadlo ako spoločensko-politickú reflexívnu inštitúciu prítomný jav aj v starovekých Aténach klasického obdobia.

Na záver si teda vďaka komparácii postáv obetavej panny, ako aj poetík autorov či dobových a žánrových okolností ovplyvňujúcich ich tvorbu, dovoľím tvrdiť, že Hrotsvitha z Gandersheimu bola vzdelaná žena, znala antických prameňov a zároveň inšpirovaná stredovekou príbehovou schémou aj hagiografickou tradíciou, ktoré využila na osvetu smerom k viere. Jej dramatická tvorba ju preslávila v dejinách literatúry, drámy aj divadla, hoci nemala priamych nasledovníkov.⁴³ Hrotsvithe nechýbala odvaha ani obetavosť či životné odhodlanie a odovzdanie sa „vyššiemu cieľu“, presahujúcemu ju samu i hrdinky jej diel.

⁴⁰ Pozri viac, SOPH. *Ant.* 1192 – 1243; EUR. *IA* 1540–1612.

⁴¹ In: ZACHOVÁ, *Hrotsvitha z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 23.

⁴² Táto hra je údajne voľným spracovaním legendy vychádzajúcej zo skutočnej udalosti z čias vlády cisára Diokleciána a prenasledovania kresťanov na začiatku 4. storočia. In: ZACHOVÁ, *Hrotsvitha z Gandersheimu. Duchovní dramata* (2004), s. 25–26.

⁴³ Jej dielo malo veľký vplyv na drámu v 16. storočí (na náboženské i didaktické hry). V roku 1592 vyšiel súbor hier s názvom *Cornelia Schonaea, Kresťanský Terentius alebo Svätá komédia*. Pozri BROCKETT, *Dejiny divadla* (1999), s. 135.

Pramene a literatúra

Pramene

Euripidis Fabulae. Vol 3. Ed. Gilbert Murray. Oxford: Clarendon Press, 1913.

Hrotsvithae Opera. Ed. Paul von Winterfeld. Berlin: MHG, 1902.

Sophocles. Vol 1. The Loeb classical library. Ed. Francis Storr. London: William Heinemann Ltd, 1912.

Sekundárna literatúra

AUGOUSTAKIS, Antony – TRAILL, Ariana: *A Companion to Terence*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2013. 541 s.

BROCKETT, Oscar G.: *Dějiny divadla*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. Z anglického originálu prel. Milan Lukeš. 948 s.

CANFORA, Luciano: *Dějiny řecké literatury*. 2. revidované a doplnené vydanie. Z talianskeho originálu prel. Dagmar Bartoňková a kol. Praha: KLP, 2004. 893 s.

ČERNÝ, Václav: *Stredoveká dráma*. Bratislava: SVKL, 1964. 186 s.

DEKANOVÁ, Alexandra: *Latinská dráma a Hrotsvita z Gandersheimu*. In: Literatúry ako súčasť medziludských spoločenskostí, zborník z konferencie. Nitra: UKF, 2003, s. 323–349.

LEONARDI, Claudio: *Středověká latinská literatura (6. – 15. století)*. Z talianskeho originálu prel. Lenka Česková a Kateřina Garajová. Praha: Academia, 2014. 502 s.

LESKY, Albin: *A History of Greek Literature*. Londýn: Methuen & Co. Ltd., 1963. 2. vydanie. Z nemeckého originálu prel. J. Willis, C. de Heer. 921 s.

STEHLÍKOVÁ, Eva: *Antické divadlo*. Praha: Karolinum, 2005. 383 s.

STEHLÍKOVÁ, Eva: *Velké a slavné volání aneb Několik poznámek o životě a díle Hrotsvity z Gandersheimu, učené paní, která v klášterním tichu vyhlásila boj marnosti a hříchu. Pak na svou pěst sepsala jako Terentius dramat šest*. In: Divadelní revue: Praha, Divadelní ústav, 1993/3, s. 69–73.

STIEBITZ, Ferdinand – VALEŠOVÁ, Olga: *Euripidés. Trójanky a jiné tragédie*. Praha: Svoboda, 1978. 455 s.

STIEBITZ, Ferdinand – DĚDINA, Václav – HOŠEK, Radislav: *Sofoklés. Tragédie*. Praha: Svoboda, 1975. 623 s.

VAJDIČKOVÁ, Zuzana: *Hrotsvitha z Gandersheimu, Dulcitius*. In: Javisko: Bratislava, Národné osvetové centrum, 1996/12.

ZACHOVÁ, Irena: *Hrotsvita z Gandersheimu. Duchovní dramata*. Praha: Vyšehrad, 2004. 160 s.

Abstrakt: Je všeobecne známe, že Hrotsvitha z Gandersheimu vychádzala vo svojich dramatických textoch z Terentiových komédií. Okrem toho však v jej diele nájdeme aj ďalšie motívy, ktoré sa nachádzajú aj v starogréckej tragédii – vertikála človek-boh, hranice medzi súkromným a verejným, božská *diké*, otázka mravnosti a zbožnosti, ľudský údel a hovoriace mená, dedičný hriech (v antike rodová kliatba), atď. Hlavným cieľom príspevku je poukázať na spoločné a odlišné znaky antickej tragédie a stredovekej náboženskej hry s ohľadom na postavu obetavej panny (mučenice), a to na základe textovej analýzy a komparácie Sofoklovej tragédie *Antigona*, Euripidovej tragédie *Ifigénia v Aulide* a Hrotsvithiných hier *Sapientia* (sestry Spes, Fides, Caritas) a *Dulcitius* (sestry Agapes, Chiona, Irena). Komparácia sa zameriava na mieru reflexie tohto typu postavy vo vybraných hrách troch zvolených autorov a v rôznych žánroch, ako aj na dôvody (vnútorné či vonkajšie, dobrovoľné či vynútené) za aktom

(seba)obetovania. Obetovaním sa pre „vyššie dobro“ (vo väčšine prípadov pre vieru, v prípade Ifigénie pre večnú slávu a slobodu Grékov), prekonáva ženská hrdinka svoju *feminea fragilitas*, zachovávajúc si ale stále svoju *virginitas* a *castitas*. Tak sa stáva skutočnou hrdinkou. Mužské postavy chcú odvážne panny všemožne zlomiť – ponúknutým (fiktívnym) sobášom aj vyhrážkami o mučení a smrti – ale ženy odmietajú mužské nariadenia, popierajúce tradíciu a božské zákony. Za vernosť bohovia panny odmenia – čaká ich večný život v priazni bohov alebo predkov v podsvetí (v prípade antickej tragédie) alebo svätá svadba (v prípade stredovekej hry).

Kľúčové slová: Sofoklés, Euripidés, Hrotsvitha, dráma, tragédia, obeť, ženská postava, mučenica

Mgr. et Mgr. art. Alexandra Rychtarčíková
Katedra divadelných štúdií
Divadelná fakulta, VŠMU
Svoradova 4
813 01 Bratislava
arychtarcikova@gmail.com

Středověké encyklopedie a jejich didaktická relevantnost

Dana Stehlíková

Brno

Medieval educational literature and its didactic relevance

Abstract: At present, Czech students of upper secondary schools learn Latin mostly two hours a week for two years. In such a short time it is impossible to cover all the grammar and syntax necessary for reading the original ancient texts. The paper tries to show that one should not abandon reading the originals, but look for ways to offer students an authentic reading experience. One possibility is to work with easy medieval texts, especially those that were intended for a wider reading audience in their time. Medieval encyclopaedias, especially their natural history sections on plants, animals and minerals, are a very useful source of such texts. The encyclopaedias are written in simple language and offer many interdisciplinary overlaps, metatextual information, intersections with the present day, and suggestions for students' creative work.

Keywords: medieval encyclopaedias, Latin didactics, upper secondary schools, Latin reading

Ačkoli není pochyb, že při výuce latiny studenti získávají mnoho znalostí a kompetencí obecnějšího charakteru, jako jsou na příklad některé ze *soft skills*, základním cílem výuky latinského jazyka stále zůstává překlad a interpretace originálních textů. Jejich soubor se v českém prostředí již od dob Rakouska-Uherska příliš neproměňuje, ba dokonce působí dojmem jistého kánonu, jak nedávno ukázal ve své disertační práci Bořivoj Marek.¹ Jedná se o texty prověřené staletími a protkané estetickými a morálními hodnotami, které ve školách pomáhaly formovat osobnost malých či mladých čtenářů. Současně se však vesměs jedná o texty, které vyžadují hlubší znalosti latinského jazyka, a proto jejich četba bývala zařazována do výuky až po úplném zvládnutí základní gramatiky a syntaxe, procvičované předtím na vykonstruovaných cvičných větách či uměle upravených originálních textech. V současné době však většina z asi sedmi tisíc českých gymnaziálních studentů,² kteří do latinského jazyka pronikají dvě hodiny týdně po dobu dvou let,³ požadované znalosti nemá. Jedním z možných řešení této situace je práce s českými překlady, vhodně kombinovaná s četbou originálu tak, aby studenti nebyli připraveni o hodnoty, které s sebou četba římské literatury nese. Podnětné návody pro takto diferencovaný

¹ MAREK, *Literární text ve výuce latiny* (2021), Appendix II, podává přehled o autorech čtených ve výuce latiny od konce 19. století až do současnosti.

² Tento počet se výrazně nemění od posledního *Rámcového vzdělávacího plánu* z roku 2007. Vývoj od roku 2003 do roku 2017 dokumentuje VANÍKOVÁ, *Současný stav výuky latiny v ČR* (2019). V následujících letech se dle *Statistické ročenky školství* počty studentů udržovaly na přibližně stejných číslech, s rozdílem maximálně v řádu stovek (viz <https://statis.msmt.cz/rocenka/rocenka.asp>).

³ MAREK, *Literární text ve výuce latiny* (2021), s. 98.

přístup v českých školách podává právě disertace B. Marka.⁴ Pro práci s překlady se ostatně vyslovují již dlouho také didaktici v Německu, kde má výuka latiny ve školském systému nesrovnatelně lepší pozici.⁵

Další možností, jak české studenty udržet alespoň v nějakém kontaktu s originálními texty a zprostředkovat jim autentický zážitek z četby, je pracovat s takovými originálními ukázkami, které nekladou vysoké nároky na znalosti latiny. Hledat je mezi tradičními autory římské lyriky, epiky, rétoriky či historiografie je však velmi obtížné. I v případě, že svůj záběr rozšíříme na veškerou dochovanou římskou literaturu, máme k dispozici velmi omezenou množinu snadných textů. Velkým rezervoárem snadných, a přitom zajímavých textů je naopak literatura středověká, a to z několika důvodů. Za prvé se jedná o texty, jejichž autoři neměli latinu jako mateřský jazyk, a úroveň jejich psaného projevu tedy záleží na úrovni jejich školního vzdělání, případně také na tom, pro jaké čtenáře byly tyto texty psány. Texty pro širší čtenářskou obec bývají zpravidla pro překlad nenáročné. Za druhé se ze středověké literatury dochovalo nesrovnatelně větší množství textů než z antiky, a je zde tedy z čeho vybírat. Třetí obecně platnou výhodou středověkých textů je relativní blízkost středověku, ať již časová, nebo místní, což může být důležitým motivačním prvkem. Pozůstatky středověku či raného novověku vidíme všude kolem sebe, hmotné pozůstatky antiky jsou na našem území sporadické. Můžeme si zajít do středověké krčmy či na rytířský turnaj provozovaný na středověkém hradě, řada fantasy příběhů evokuje atmosféru středověké společnosti. Antika je v tomto směru více vzdálená. Sama za sebe hovoří skutečnost, že v případě antiky nemáme analogický pojem pro její současnou recepci a manifestaci, který by odpovídal pojmu *medievalismus*.⁶ Pro regionálně či projektově orientovanou výuku se tak můžeme snadno opřít o nápisy v místních kostelech a na morových sloupech, o středověké listiny⁷ či různé hmotné památky (domy slavných učenců apod.).

Ne vždy sice středověké texty naplňují hodnoty, které bývají spojovány s četbou literatury antické, nicméně i pro kanonické texty platí, že každý z nich je pro některý ze stanovených cílů výuky vhodný více, jiný méně. Také středověké texty tedy v závislosti na svém obsahu mohou nabízet nějakou, každý jinou, přidanou hodnotu, a to i v případě textů jazykově jednodušších. Je na učiteli, aby dokázal rozpoznat, jaké možnosti daný text nabízí, v kterých oblastech bude žáka rozvíjet, jaké kompetence v něm bude upevňovat.

⁴ Svoje návrhy diferencované práce s latinskými originály a překlady podává MAREK, *Literární text ve výuce latiny* (2021), kap. 7. Ze zahraniční literatury lze zmínit z poslední doby prakticky orientovaný příspěvek k diferenciaci při výuce latiny od Heike WOLF, *Individualisierung im Lektüreunterricht am Beispiel von Ovids Metamorphosen* (2015).

⁵ NICKEL, *Synoptisches Lesen. Zu Bedingungen und Möglichkeiten im Lateinunterricht* (1999); KIPF, *ad fontes? Überlegungen zur Begründung der Originallektüre im altsprachlichen Unterricht* (2005), s. 63–65.

⁶ MÜLLER, *Medievalism* (2010); SCHMIDT, *Medievalism in Modern Children's Literature* (2010).

⁷ WERTHNER, *Mittelalterliche Urkunden. Lokalkolorit im Lateinunterricht* (2010).

Poukazování na středověkou literaturu a její využitelnost ve výuce latiny se může zdát na jedné straně jako objevování již objeveného. Minimálně od poloviny minulého století se objevují některé středo- a novolatinské ukázky v latinských učebnicích či čítankách. Na druhou stranu lze konstatovat, že v českém prostředí se jedná o sporadické případy, jak dokumentuje B. Marek.⁸ Rovněž v zemích, jejichž tradice vzdělávání v klasických jazycích nebyla narušena komunistickým režimem, není situace výrazně lepší. To platí dokonce i pro kolébku latinské medievistiky, Německo. Ani zde není výuka na základě středověkých textů žádnou samozřejmostí, jak si hned ukážeme. Mohlo by se sice zdát uspokojivé, že v rámci nejstaršího německého didaktického časopisu *Der Altsprachliche Unterricht* (AU)⁹ vyšlo od roku 1958 do roku 2023 patnáct monotematických sešitů, které se věnují středověkým či humanistickým autorům, při bližším pohledu ovšem patnáct sešitů představuje jen mizivé procento. V rámci tohoto časopisu totiž vychází každý rok šest čísel.

V poslední době se tedy v Německu na poli latinské didaktiky stále silněji ozývá kritika klasického kánonu autorů a volá se po využití textů z celého období trvání latinské literatury, tedy i textů středověkých či humanistických.¹⁰ Některé z nedávných počinů bych ráda uvedla, neboť lze doufat, že tato tendence se s jistým zpožděním objeví také na východ od německých hranic. V první řadě je třeba upozornit na poměrně mladý projekt „Mittel- & Neu-Latein macht Schule“, který běží od prosince 2021 na Georg-August-Universität v Göttingen ve spolupráci se zástupci latinistiky na univerzitách v Innsbrucku a Bonnu.¹¹ Projekt fungující na platformě Wikipedie má za cíl zprostředkovat jak studentům, tak vyučujícím co nejjednodušší přístup k didaktickým materiálům pro četbu středo- a novolatinských textů. Zapojit se může kdokoli z odborné veřejnosti. Na workshopu, který byl uspořádán v létě téhož roku, bylo konstatováno, že středověké texty jsou součástí výuky pouze v osmi ze šestnácti spolkových zemí a že tento trend má klesající úroveň. Způsob propagace a podpory výuky latiny zahájený tímto projektem může být inspirativní, ačkoli zatím jsou dostupné materiály zpracovány na různé úrovni, často ne příliš atraktivní formou.¹²

⁸ Viz pozn. 1.

⁹ V letech 1951 až 1998 vycházel časopis pod názvem *Der altsprachliche Unterricht: Arbeitshefte zu seiner wissenschaftlichen Begründung und praktischen Gestalt*, od roku 1999 má název *Der altsprachliche Unterricht Latein, Griechisch: pädagogische Zeitschrift*.

¹⁰ Např. KIPF, *Brauchen wir einen Kanon? Überlegungen zu einem Kernproblem des altsprachlichen Unterrichts* (2001); KIPF, *ad fontes? Überlegungen zur Begründung der Originallektüre im altsprachlichen Unterricht* (2005), s. 64, 68.

¹¹ Projekt zastrešuje *Die Neulateinische Gesellschaft* (Westfälische Wilhelms-Universität, Münster), https://mnl-schule.dnlatg.de/wiki/index.php/Mittel-_und_Neulatein_macht_Schule!.

¹² Pro tu by mohly být vzorem spíše systematicky organizované materiály Ulfa Jespera, které se zaměřují na antické texty (včetně Bible a Augustina), <https://www.latein-unterrichten.de/>.

Kromě uvedeného projektu stojí za zmínku alespoň tři nedávno vydané články německých kolegů-didaktiků. V prvním z nich se Rainer Nickel pokusil nabídnout seznam snadných latinských textů od antiky až do humanismu. Jeho seznam obsahuje čtrnáct položek, přičemž čtyři konkrétní ukázky autor na závěr otiskl a opatřil slovní zásobou.¹³ Jeho článek má příznačný název *Leicht, aber relevant!*, na který se odvolává rovněž titul mého apologeticky laděného příspěvku. V letošním roce vydaly Dorit Funke a Mona Henke-Bockschatz shrnující článek, založený na diplomové práci druhé z autorek, který na základě zkoumání určitých jazykových jevů u vybraných středověkých autorů dokazuje, že středověké texty jsou pro výuku latiny obohacením a nelze je považovat za méně hodnotné než texty antické.¹⁴ *Last but not least* je třeba uvést velmi cenný článek Petera Kuhlmanna z univerzity v Göttingen, který lze bez nadsázky označit za programový manifest moderní latinské didaktiky, neboť shrnuje dosavadní postavení latinských textů pozdějších historických období ve výuce latiny v Německu na základě kurikulárních dokumentů, a především vyjmenovává pozitivní důvody pro jejich užívání a vypořádává se s nejčastějšími argumenty proti.¹⁵

Případ Německa a časopisu AU, v němž první monotematický sešit ke středověkým autorům vyšel již v padesátých letech minulého století, ukazuje, že i když existuje určitá didaktická podpora pro využívání středolatinských textů ve výuce, není zdaleka samozřejmé, že ji budou učitelé využívat. Proč se tak neděje má jistě řadu subjektivních, ale i objektivních důvodů, z nichž nejvíce se nabízejí dva. Jednak lze předpokládat, že učitelé latiny jsou velkými milovníky a obdivovateli antiky a jednak se během svého vysokoškolského studia důkladně seznámili právě s oním neměnným kolegiem velikánů, jakými jsou Cicero, Vergilius, Ovidius, Horatius, Catullus, Sallustius, Tacitus a pár dalších vyvolených, kteří prošli gymnaziálním sítím 19. a první poloviny 20. století. Ze středověké literatury toho studenti latiny ochutnají tak málo, že na nich nemůže zanechat trvalejší stopu. Je pochopitelné, že mají blíže k prověřeným antickým autorům a jakákoli sonda do textu, který je jim poněkud cizí, vyžaduje silnou vnitřní motivaci a dostatek času k jeho dohledání a zařazení do kontextu, v jehož rámci by byl text použitelný. Učitelé tíhnoucí k inovaci ve výuce tak zpravidla nesahají po nových autorech, ale spíše po nových učebnicích, případně po moderních latinských překladech či parafrázích známých příběhů. Dochází tak k určitému zacyklení, jehož setrvačnost nelze rozseknout jinak než působením na vysokoškolské studenty učitelství latiny a formováním jejich vztahu k dalším etapám vývoje latinské literatury.

¹³ NICKEL, *Leicht, aber relevant! Leichte lateinische Prosatexte* (2022). Týž autor se podobnému tématu věnoval již v článku NICKEL, *Mittelalterliche Texte im Lateinunterricht* (2010).

¹⁴ FUNKE – HENKE-BOCKSCHATZ, *Für die Schule unbrauchbar? Eine kleine Korpusstudie zum Mittellateinischen* (2023).

¹⁵ KUHLMANN, *Mittel- und neulateinische Texte im Lateinunterricht: Bestandsaufnahme und Perspektiven* (2023).

Stávajícím učitelům pak je třeba nabídnout kompletní přípravy konkrétních vyučovacích jednotek, nejlépe dostupné online.

V českém prostředí poukazovala Jana Kepartová již v roce 2008 na nutnost vytvoření webových stránek zaměřených na latinskou filologii.¹⁶ O potřebě online platformy určené učitelům latiny a antických dějin se mluvilo rovněž v dubnu 2023 v Brně na půdě Filozofické fakulty Masarykovy univerzity na setkání učitelů latiny a antických dějin pod názvem „Jak vrátit antiku do procesu vzdělávání a do veřejného prostoru?“. K tomu nelze nedodat, že by to měla být platforma, která bude dávat prostor také středověké či humanistické literatuře, protože právě na ní můžeme dobře sledovat, jak se antická kultura propisovala do literatury a vzdělanosti následujících staletí a kde všude můžeme její „propisy“ pozorovat ještě dnes. Jako formální vzor by mohla sloužit dvě webová prostředí s fokusem na výuku dějin 20. století, jednak vzdělávací portál pro učitele dějepisu „Dějepis v 21. století“,¹⁷ který spravuje Ústav pro studium totalitních režimů, a jednak aplikace s materiály pro badatelskou výuku „HistoryLab“.¹⁸ Učitelům latiny či latinské literatury je třeba nabídnout konkrétní vyučovací jednotky se všemi materiály, neboť průnik do pozdějších fází jejího vývoje může být komplikovaný a odrazující (chybějící edice, neznalost rukopisné problematiky či širšího kontextu nejen latinského, ale i vernakulárního písemnictví).

Úkolem tohoto příspěvku však není pouze obecná apologie hodnot středověké literatury a vhodnosti jejího využití ve výuce. Jak název napověděl, cílem je především poukázat na zcela opomíjený žánr naučné literatury, totiž encyklopedie. Jestliže se totiž podíváme na charakter středověkých textů tu a tam navrhovaných pro gymnaziální četbu,¹⁹ nelze si nevšimnout, že jejich výběr je stále uskutečňován v intencích četby antické literatury. Jde tedy především o texty krásné literatury, které splňují estetická, případně také mravní kritéria (epika, lyrika, drama, historiografie, exemplum).²⁰ Naučná literatura přírodovědného obsahu je zastoupena velmi vzácně. Na možnosti využití některých přírodovědných textů, které dokumentují přechod mezi starým a moderním pohledem na svět, upozornil F. P. Waiblinger, v tomto případě se však jedná o velmi náročné ukázky z Mikuláše Koperníka, Tychona de Brahe a Izáka Newtona.²¹ Četba vysoce učených a jazykově komplikovaných textů, které byly ve své době konzumovány pouze odborníky v dané oblasti, je v českém prostředí s výjimkou několika osmiletých gymnázií prakticky vyloučena. Jakkoli tedy najdeme v akademické

¹⁶ KEPARTOVÁ, *Antické tradice na našich gymnáziích aneb antika kolem nás* (2008), s. 13.

¹⁷ Dostupné na <https://www.dejepis21.cz/>

¹⁸ Dostupné na <https://historylab.cz/>.

¹⁹ Buď právě na stránkách časopisu AU či dalších didaktických časopisů, jako jsou *Forum Classicum*, *Pegasus* či rakouský *IANUS*.

²⁰ Paradoxně jsou zde zastoupeny nezdědka také texty dochované velmi vzácně, v jednom či dvou rukopisech z oblasti svého vzniku, které ve své době měly velmi malý okruh čtenářů.

²¹ WAIBLINGER, *Wandel des Weltbildes – Naturwissenschaftliche Fragen im Lateinunterricht* (2001).

sféře historických dob mnoho obsahově lákavých pojednání právnických, lékařských či přírodovědných, ve výuce se mohou uplatnit spíše v překladech.

Pro didaktické účely se lépe hodí literatura populárně naučná, která byla ve své době určena širší čtenářské obci, u níž se předpokládala nižší znalost latiny a pojednáváné problematiky. K ní patří právě encyklopedie. Lze namítnout, že texty přinášející věcné informace nesplňují tradiční kritéria výběru textů k četbě: nemají morálně formativní potenciál, nepopisují mezilidské vztahy, nemohou vtáhnout svého čtenáře do určitého příběhu, v němž by prožíval spolu s hrdiny jemu dobře známé emoce atd. Encyklopedie nemají svoje hrdiny a nejsou poskládány z lidských příběhů. Svůj příběh však má každá jednotlivá informace v nich obsažená, protože urazila dlouhou a spleťitou cestu, než se do dané encyklopedie dostala. Navíc je každá encyklopedie sama o sobě součástí dlouhého příběhu tohoto žánru. Objevování tohoto příběhu, případně objevování mikropříběhu jednotlivých informací může studentům ve výuce přinést mnoho zajímavých kulturně historických poznatků a prostřednictvím kreativní práce s těmito texty konec konců také kýžené emoční prožitky.

Na zmíněném webu projektu „Mittel- & Neu-Latein *macht Schule*“, najdeme encyklopedie v seznamu nabízených žánrů, nicméně v ní jsou zatím umístěny pouze dvě položky, které k poznání tohoto druhu písemnictví příliš nepřispívají. Za prvé je zde ukázka z Theobaldova *Physiologu*, který patří spíše do alegorické poezie a jeho zařazení mezi encyklopedie je více než diskutabilní. *Physiologus* je ve své podstatě bestiářem. Bestiář však není kniha, jejíž náplň by odpovídala náplni podobně vytvořených názvů knih, které popisují další části živé a neživé přírody, tj. herbář a lapidář. Herbáře a lapidáře jsou totiž texty orientované na faktické informace, především na praktické využití rostlin a kamenů, včetně užití magického. Alegorická rovina zde zcela chybí. Proto také zoologicky zaměřené části encyklopedií neoznačujeme jako bestiáře,²² zatímco části o rostlinách a kamenech jsou za herbáře a lapidáře označovány běžně. Druhá ukázka, kterou web nabízí, je pasáž z humanistické encyklopedie *Margarita philosophica* německého autora Gregora Reische, vydaná na začátku 16. století. Součástí ukázky je také obrázek ze starého tisku, který obsahuje dvě přírodovědné kapitoly, vysvětlující, jak vzniká povodeň a jak vzniká rosa. O to větší zklamání poté přináší samotná ukázka originálu, která je zde připravena pro četbu. Pojednává totiž o tématu, z něhož by jistě měl radost gymnaziální učitel 19. století, o jeho motivačním potenciálu pro sedmnáctiletého studenta lze však pochybovat. V ukázce hovoří učitel a žák o tom, co je to ctnost, a to s pomocí citátů z Augustina a Cicerona. Není v ní nic, co by nějak odráželo snahu po změně v kánonu četby, žádný nový impulz. Studenti se mohou pouze utvrdit v dojmu, že humanistická literatura o ctnosti je stejně nudná jako antická; v lepším případě si z toho vyvodí fakt, že morální témata byla zajímavá jak pro pohanské

²² Bestiář ovšem může být jedním z pramenů pro zoologické části encyklopedií.

čtenáře doby Ciceronovy, tak pro křesťanské čtenáře, kteří žili v Německu na přelomu 15. a 16. století. Patrně lze odhadnout, jaký by byl výsledek dotazníku, v němž by si studenti mohli vybrat mezi četbou textu o povodni, či o ctnosti. Představy učitelů a žáků o tom, co je zajímavé, se mohou rozcházet. Věty o kvetoucích růžích, o dívce, která čte knihu, či žácích poslouchajících ve škole učitele jsou příliš infantilní, věty o ctnostech římských občanů zase příliš vážné.²³ Oba tyto extrémy se však zcela jistě nacházejí mimo oblast pozornosti 15 či 16 letých studentů.²⁴

Ačkoli lze alespoň hypoteticky počítat s jistou atraktivitou středověkých encyklopedií pro mladé studenty, či aspoň část z nich, zatím encyklopedie nedostaly příležitost tyto studenty oslovit. Naprostá absence četby encyklopedických textů ve výuce latiny je patrně dána jejich špatnou dostupností (často je třeba pracovat se starými tisky) a také tím, že encyklopedie jsou předmětem většího odborného zájmu teprve v posledních desetiletích. Nejvýznamnější zástupci tohoto žánru, tedy encyklopedie Arnolda Saxona,²⁵ Tomáše z Cantimpré,²⁶ Bartoloměje Anglického²⁷ či Vincenta z Beauvais,²⁸ jsou texty tzv. zlatého věku encyklopedií, tedy 13. století, což je doba enormního nárůstu literatury, která bývá v literárně historických příručkách zpracovávána velmi výběrově, často již s přihlédnutím k literatuře ve vernakulárních jazycích. O 14. či 15. století to platí dvojnásob.²⁹ Učitel vzdělaný především v klasické literatuře a obeznámený s několika významnými středověkými eposy či kronikami o existenci encyklopedií pravděpodobně vůbec netuší.

Jaké benefity tedy ve výuce latiny mohou poskytnout středověké encyklopedie, a to především jejich přírodovědné části? Vyjmenujme alespoň ty nejdůležitější:

²³ Dnes úsměvný, ale historicky zajímavý je článek Ernsta Riesse z roku 1910, v němž jeho autor kritizuje *status quo* a popisuje svou představu o tom, jak by měla vypadat učebnice přitažlivá pro hochy ve věku 14 let, viz RIESS, *Latin in the Secondary Schools* (1910), s. 141.

²⁴ Na základě své praxe tuto situaci realisticky hodnotí WOLF, *Individualisierung im Lektüreunterricht am Beispiel von Ovids Metamorphosen* (2015), s. 56.

²⁵ STANGE (ed.), *Die Encyclopädie des Arnoldus Saxo, zum ersten Mal nach einem Erfurter Codex, II – De naturis animalium, III – De gemmarum virtutibus, IV – De virtute universalis* (1906).

²⁶ BOESE (ed.), *Thomas Cantimpratensis. Liber de natura rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos. I. Text* (1973) ; VOLLMAHN (ed.), *Thomas Von Cantimpré Liber de Naturis Rerum. Kritische Ausgabe der Redaktion III (Thomas III) eines Anonymus* (2017).

²⁷ VENTURA (ed.), *Bartholomaeus Anglicus. De proprietatibus rerum VI. Liber XVII.* (2007); ostatní přírodovědné knihy je nutné číst ze starých tisků (např. PONTANO (ed.), *Bartholomaei Anglici De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII* (1601).

²⁸ Pro Vincentiovu encyklopedii je možné konzultovat její online podobu na:

<http://sourcencyme.irht.cnrs.fr/encyclopedia/liste>, nebo opět staré tisky, např. [s. n. (ed.)], *Bibliotheca mundi – Vincentii Burgundi ... Bellovacensis Speculum Qvadruplex* (1624).

²⁹ V 15. století vznikla jediná středověká encyklopedie bohemikálního původu. Jejím autorem byl Pavel Židek, lékař Jiřího z Poděbrad, edici s českým překladem vydala HADRAVOVÁ (ed.), *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Žídka. Část přírodovědná* (2008).

1. Encyklopedie jsou psány jednoduchým věcným stylem, pro jehož pochopení postačí základní znalosti gramatiky, ze syntaxe především znalost vedlejších vět s *quod/quia*, vedlejších vět vztahných či vět časových s *cum*; obejdeme se bez znalosti akuzativu či nominativu s infinitivem, gerundiva, gerundia. Jelikož se nejedná o líčení děje, nesetkáme se s ablativem absolutním, *cum historicum*, dokonce nemusíme umět ani imperativ, futurum I, II či plusquamperfektum. Nevýhodou sice může být nezvyklá slovní zásoba, kterou učitel musí k textu doplnit, nicméně ve srovnání s krásnou literaturou se zde v daleko větší míře setkáváme se slovy, která si studenti mohou odvodit z angličtiny, případně je znají z české odborné terminologie.

2. Encyklopedie pokrývají mnoho oblastí lidského poznání, a řada témat má proto zajímavé přesahy ke školním předmětům: knihy o rostlinách, zvířatech či kamenech lze propojit s biologií, knihy o různých evropských regionech se zeměpisem a dějepisem, v některých encyklopediích se pojednává také o matematice či lékařství. Encyklopedie jsou zkrátka velmi poučnými zdroji informací o tom, co se v dané době považovalo za základní vědění o určitém tématu, a přinášejí také cenné svědectví o tom, které obory byly vznímány jako důležité pro všeobecné poučení zvědavých intelektuálů hledajících poučení v těchto knihách.

3. Encyklopedie jsou žánrem, který se těší zájmu čtenářů od antiky až do dnešní doby. Nicméně zatímco antický čtenář si četl encyklopedii jako beletrii od začátku do konce a hledal v ní spíše intelektuální občerstvení, ve středověku prochází funkce encyklopedií vývojem směřujícím k pragmatismu, kdy čtenáři cíleně hledají zcela konkrétní informace. Studenti tak mohou pronikat do fascinujících dějin evropské vzdělanosti, poznat staré základy našich dnešních oborů, uvědomit si, z jakých kamenů jsou tyto základy složeny (není to jen pohanská antika recipovaná křesťany, ale recepce vzdělanosti arabské). Budou patrně překvapeni zjištěním, že naše dnešní pomůcky pro rychlé dohledání konkrétní informace v objemných textech nejsou žádnou samozřejmostí a že se postupně vyvíjely dlouhá staletí (různé typy abecedního řazení, křížové odkazy, rejstříky).

4. Středověké encyklopedie jsou kompilace sestavené na základě starších odborných textů. Poskytují možnost zamyšlení nad řadou otázek, které s tím souvisejí, jako je chápání autorství ve středověku a dnes, středověký postoj k autoritám, dnešní definice pojmů kompilace a kompilát atd. Stejně jako se my dnes utápíme v záplavě informací, encyklopedisté zlatého věku stáli před náročným úkolem vybrat z velkého množství latinských zdrojů, které byly díky překladům z řečtiny a arabštiny v Evropě nově dostupné, základní vědění každého oboru a tyto obory logicky uspořádat tak, aby vznikl kompletní obraz světa. Jejich autorský vklad tedy spočíval především ve zvolené metodě (výklad podle jednotlivých dnů stvoření světa, podle čtyř základních elementů atd.).

5. Encyklopedické texty tvoří podnětný základ pro kreativní úkoly. Studenti mohou porovnat konkrétní heslo na Wikipedii či v nějakém tištěném slovníku s analogickým heslem středověkým (ideálně se k tomu hodí právě různé živočichové, rostliny či nerosty dle zájmu studentů). Poté si mohou sami vyzkoušet sestavit encyklopedické heslo po středověkém způsobu jako puzzle z různých zdrojů, jak odborných, tak do určité míry kuriózních a opatřit je iluminacemi;³⁰ mohou se zamyslet nad tím, které dnešní obory by si dnes pro svou vlastní encyklopedii vybrali jako základní, jak by je systematicky uspořádali, do jaké míry jejich vybrané obory souvisejí se skladbou předmětů na všeobecných gymnáziích (co chybí, co přebývá?). Mohou si sami pro sebe formulovat výhody a nevýhody abecedního řazení oproti systematickému (logickému) řazení látky a mohou si vyzkoušet pro nás nezvyklé středověké způsoby abecedního řazení (syllabické, poloabecední).

Další, již více konkrétní možnosti metatextových informací, které lze v encyklopediích načerpat, a průniky s dnešní dobou se již odvíjejí vždy od tématu zvolené ukázky (např. znalosti o exotických zvířatech či rostlinách, samozřejmě přítomnost magických účinků, představy o rozmnožování živočichů, pokusy o základní systematizaci rostlin a živočichů atd.). Zkrátka jde především o to, aby byl studentům text vždy předáván ve formě balíčku, tj. to nejcennější – originální text – by mělo být zabaleno do ochranné fólie různých zajímavostí, detektivního pátrání a experimentálního zkoumání, protože rozbalování fólie musí být napínavé a vzrušující.

Kromě toho středověké encyklopedie poskytují řadu jiných benefitů, které obecně platí pro práci s jakýmkoli druhem středověké literatury. Do výuky totiž lze snadno zakomponovat nejen staré tisky, ale také středověké rukopisy,³¹ s nimiž mohou studenti absorbovat řadu kodikologických a paleografických zajímavostí (o psacích látkách, jejich ceně, užívání zkratk, různých ukazovadel pro zdůraznění textu atd.), a přinejmenším karolinskou minuskulu si jistě zvládnou i přečíst. Středověké rukopisy lze ostatně využít i při četbě římských autorů.³² Tradiční četba jejich textů, která je založena na překladu a interpretaci krátkého úseku z originálu, totiž předkládá studentům v podstatě statický text, který je výsledkem snažení jeho

³⁰ Jako vzor mohou sloužit bohatě iluminované rukopisy encyklopedie Tomáše z Cantimpré *De naturis rerum*, z nichž je řada volně dostupná online (např. rukopisy X A 4 a XIV A 15 Národní knihovny ČR v Praze jsou dostupné v digitální knihovně Manuscriptorium: <https://new.manuscriptorium.com/>).

³¹ Taková výuka latiny rozvíjí u studentů řadu potřebných kompetencí, jak ukazuje KREUTZ, *Zum Gebrauch mittelalterlicher Handschriften im kompetenzorientierten Lateinunterricht* (2016) a obecněji KREUTZ, *Historisches Lehren und Lernen mit digitalisierten Quellen. Zum Potenzial der Historischen Grundwissenschaften in der Lehrerbildung* (2022).

³² I ve výuce antické literatury, ať již latinské, nebo řecké, se v poslední době, objevují podněty pro využívání autentických nápisů, papyrů a rukopisů, např. FUNKE, *Sprachwandel und Textvielfalt sichtbar machen. Anregungen für den Lateinunterricht* (2020), HUMAR, *Lesen und Schreiben in der Antike – zum didaktischen Umgang mit 'schulischen' Papyri und Handschriften im altsprachlichen Unterricht* (2023).

editora. Studenti si vůbec neuvědomí, co za tímto statickým textem zůstává skryto, jakým procesem či osudovými zkouškami text během staletí procházel (edice vzniká z mnoha různých pozdějších opisů, často chybových, text musel projít sítím křesťanské pozdní antiky, musel být zpravidla opsán během karolinské renesance či později, mohl být znovuobjeven až humanisty, dnes jsou rukopisy někde uloženy, zdigitalizovány atd.). Učitel by tedy měl studentům předložit skutečný literární text, nikoli cvičnou jednotku, jejímž jediným osudem je být rozpitvána na nejmenší možné kousíčky.³³ Obloukem se tak vracíme k nutnosti diferencované výuky latinského jazyka i literatury, která byla zmíněna na začátku a která umožňuje studentům, aby se se skutečným literárním textem setkali.

Konkrétně v případě textů encyklopedických mohou studenti zažít poutavý historický příběh, na jehož konci stojí dnešní Wikipedie. Tento příběh jim dá nahlédnout do dějin knihy, vzdělanosti i školství, což jsou oblasti, které v tradiční výuce dějepisu založené na chronologii panovníků a válek nemají mnoho místa. Pokud se budou studenti aktivně podílet na vytváření tohoto příběhu (budou rozhodovat o výběru tématu, o průběhu práce na něm, budou se podílet na hodnocení), stanou se součástí dynamického procesu, který v nich zanechá autentické prožitky či otisky. Zážitek společného vytváření vzdělávacího obsahu, při němž je učitel pouze průvodcem studentů, si přece v latině, popelce mezi všemi ostatními gymnaziálními předměty, můžeme dovolit. A encyklopedie se k tomu svým pestrým obsahem samy nabízejí.

Prameny a literatura

- BOESE, Hans (ed.). *Thomas Cantimpratensis. Liber de natura rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos. I. Text.* Berlin – New York: de Gruyter, 1973.
- FUNKE, Dorit: *Sprachwandel und Textvielfalt sichtbar machen. Anregungen für den Lateinunterricht.* In: PFLB (PraxisForschungLehrer*innenBildung) – Zeitschrift für Schul- und Professionsentwicklung 2 (2020), č. 4, s. 41–51.
- FUNKE, Dorit – HENKE-BOCKSCHATZ, Mona: *Für die Schule unbrauchbar? Eine kleine Korpusstudie zum Mittellateinischen.* PFLB (PraxisForschungLehrer*innenBildung) – Zeitschrift für Schul- und Professionsentwicklung 5 (2023), č. 3, s. 193–205.
- HADRAVOVÁ, Alena (ed. transl.). *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná.* Praha: Academia, 2008.
- HUMAR, Marcel: *Lesen und Schreiben in der Antike – zum didaktischen Umgang mit 'schulischen' Papyri und Handschriften im altsprachlichen Unterricht.* In: Forum Classicum 2023, č. 2, s. 106–113.
- KEPARTOVÁ, Jana: *Antické tradice na našich gymnáziích aneb antika kolem nás.* In: Netradiční přístupy k výuce klasických jazyků. Sborník z konference konané v rámci projektu FRVŠ 2007 Propagace výuky latinského jazyka, řešeného na Katedře klasické filologie FF UP

³³ Srov. WOLF, *Individualisierung im Lektüreunterricht am Beispiel von Ovids Metamorphosen* (2015), s. 57.

- v Olomouci [CD-ROM]. Ed. Barbara Pokorná. Olomouc: Univerzita Palackého, 2008, s. 10–13.
- KEPARTOVÁ, Jana: *Kulatý stůl k výuce antických dějin na vysokých školách: návrhy metod a témat – společné reflexe na základě kulatého stolu konaného 15. listopadu 2019*. In: *Marginalia historica* 1 (2021), s. 125–133.
- KIPF, Stefan: *ad fontes? Überlegungen zur Begründung der Originallektüre im altsprachlichen Unterricht*. In: *Pegasus-Onlinezeitschrift* V (2005), č. 2–3, s. 58–71.
- KIPF, Stefan: *Brauchen wir einen Kanon? Überlegungen zu einem Kernproblem des altsprachlichen Unterrichts*. In: *Texte in neuem Rahmen. Innovative Konzepte zum lateinischen Lektüreunterricht*. Ed. Stefan Kipf aj. Bamberg: Buchner, 2001, s. 46–58.
- KREUTZ, Jessica: *Historisches Lehren und Lernen mit digitalisierten Quellen. Zum Potenzial der Historischen Grundwissenschaften in der Lehrerbildung* [online]. In: *Zeitschrift für digitale Geisteswissenschaften* 2022, DOI: 10.17175/2019_001_v2. (pdf verze bez paginace)
- KREUTZ, Jessica: *Zum Gebrauch mittelalterlicher Handschriften im kompetenzorientierten Lateinunterricht*. In: *Der Altsprachliche Unterricht* 59 (2016), č. 1, s. 51–55.
- KUHLMANN, Peter: *Mittel- und neulateinische Texte im Lateinunterricht: Bestandsaufnahme und Perspektiven*. In: *PFLB – PraxisForschungLehrer*innenBildung* 5 (2023), č. 3, s. 107–119.
- MAREK, Bořivoj: *Literární text ve výuce latiny*. Disertační práce, Univerzita Karlova. Praha, 2021.
- MÜLLER, Ulrich: *Medievalism*. In: *Handbook of Medieval Studies I*. Ed. by Albrecht Classen, Berlin, New York: de Gruyter, 2010, s. 850–865.
- NICKEL, Rainer: *Fachdidaktik und Kompetenzorientierung im altsprachlichen Unterricht*. In: *Alte Sprachen – neuer Unterricht*. Ed. Magnus Frisch. Speyer: Kartoffeldruck-Verlag Kai Brodersen, 2015, s. 35–52.
- NICKEL, Rainer: *Leicht, aber relevant! Leichte lateinische Prosatexte*. In: *Der Altsprachliche Unterricht* 65 (2022), č. 1, s. 2–9.
- NICKEL, Rainer: *Mittelalterliche Texte im Lateinunterricht*. In: *Der Altsprachliche Unterricht* 53 (2010), č. 4, s. 4–8.
- NICKEL, Rainer: *Synoptisches Lesen. Zu Bedingungen und Möglichkeiten im Lateinunterricht*. In: *Latein auf neuen Wegen. Alternative Formen des Unterrichts*. Ed. Friedrich Maier. Bamberg: Buchner, 1999 [Auxilia 44], s. 143–161.
- PONTANO G. B. (ed.). *Bartholomaei Anglici De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*. Francofurti: Richter 1601. [repr. Frankfurt am M.: Stein, 1964]
- RIESS, Ernst: *Latin in the Secondary Schools*. In: *The Classical Weekly* 3 (Feb. 19, 1910), č. 17, s. 140–142.
- SCHMIDT, Siegrid: *Medievalism in Modern Children's Literature*. In: *Handbook of Medieval Studies I*. Ed. by Albrecht Classen, Berlin, New York: de Gruyter, 2010, s. 856–873.
- [s. n. (ed.)]. *Bibliotheca mundi – Vincentii Burgundi ... Bellovacensis Speculum quadruplex, naturale, doctrinale, morale, historiale ... opera & studio theologorum Benedictinorum collegii Vedastini in academia Duacensi*. Duaci: Bellerus, 1624. [repr. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1964–1965]

- STANGE, Emil (ed.). *Die Encyklopädie des Arnoldus Saxo, zum ersten Mal nach einem Erfurter Codex, II – De naturis animalium, III – De gemmarum virtutibus, IV – De virtute universali*. Königliches Gymnasium zu Erfurt, Beilage zum Jahresbericht 1905/06. Erfurt: F. Bartholomäus, 1906.
- VANÍKOVÁ, Martina: *Současný stav výuky latiny v ČR*. In: Auriga 61 (2019), č. 2, s. 97–108.
- VENTURA, Iolanda (ed.). *Bartholomaeus Anglicus. De proprietatibus rerum VI. Liber XVII*. Turnhout: Brepols, 2007.
- VOLLMANN, Benedikt Konrad (ed.) *Thomas Von Cantimpré Liber de Naturis Rerum. Kritische Ausgabe Der Redaktion III (Thomas III) eines Anonymus*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2017.
- WAIBLINGER, Franz Peter. *Wandel des Weltbildes – Naturwissenschaftliche Fragen im Lateinunterricht*. In: Antike verpflichtet. Bildung statt Information. Für Peter Neukam. Ed. Dieter Friedel, Friedrich Maier, Klaus Westphalen. Bamberg: Buchner, 2001, s. 105–119.
- WERTHNER, Barbara: *Mittelalterliche Urkunden. Lokalkolorit im Lateinunterricht*. In: Der Altsprachliche Unterricht 53 (2010), č. 4, s. 48–58.

Abstrakt: V současné době se čeští gymnaziální studenti učí latinu převážně dvě hodiny týdně po dobu dvou let. Za tak krátkou dobu nelze zvládnout celé pensum gramatiky a syntaxe, které je nutné pro četbu originálních antických textů. Příspěvek se snaží ukázat, že by se nemělo na četbu originálů rezignovat, nýbrž hledat možnosti, jak studentům nabídnout autentický zážitek z četby. Jednou z možností je pracovat se snadnými středověkými texty, a to především takovými, které byly určeny ve své době pro širší čtenářské publikum. Velmi vhodným zdrojem takových textů jsou středověké encyklopedie, především jejich přírodovědné části o rostlinách, zvířatech, nerostech. Encyklopedie jsou psány jednoduchým jazykem, nabízejí mnoho interdisciplinárních přesahů, metatextových informací, průníků s dnešní dobou a podnětů pro kreativní práci studentů.

Klíčová slova: středověké encyklopedie, didaktika latiny, gymnázia, latinská četba

doc. Mgr. Dana Stehlíková, Ph.D.

Ústav klasických studií

Filozofická fakulta

Masarykova univerzita

Arna Nováka 1

602 00 Brno

Česká republika

Prehľad latinských tlačí 16. storočia v košických pamäťových inštitúciách v súčasnosti

András Szeghy

Košice

An Overview of the 16th-Century Latin Prints in Košice Institutions at Present

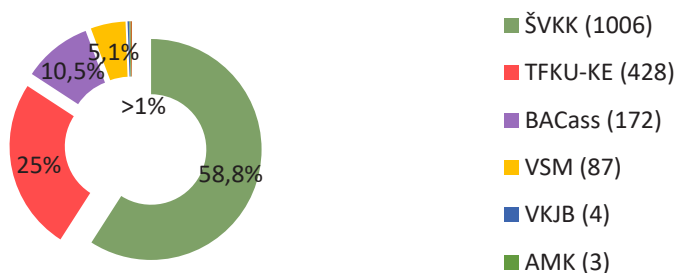
Abstract: The main goal of the contribution is an overview of Latin prints of the 16th century, preserved in Košice in seven institutions - libraries, archives and a museum. First, individual institutions are described with their constructive historical background and the reasons for the presence of the given prints in them. After pointing out the share of prints between individual institutions, the language composition and the share of Latin in the examined funds, a short presentation of the originators, or provenance of the examined Latin prints, distribution by country of origin and by place of publication. A fundamental contribution is the evaluation of statistical data, according to which apparently the most fundamental motive for the procurement of books in Košice at that time was the Reformation and less so the Counter-Reformation, mostly from Germany and also Switzerland, France, less so from Belgium and Italy. The almost complete absence of prints published in Hungary or Transylvania can also be regarded as striking. Mainly thanks to the existence of the Košice University in the 17th and 18th centuries, as well as the Upper-Hungarian Museum in the 19th century, the thematic spectrum of local Latin prints expanded from mostly theological content to ancient literature and linguistics, history, law, anthologies, biographies and some natural Science. Individual reports are supplemented with percentage values and four graphs.

Keywords: Latin prints, 16th century, libraries, Košice, statistics

Tlače 16. storočia na území Košíc boli bibliograficky spracovávané v dvoch etapách (prvá v rokoch 2003 – 2010 a druhá hlavne v období rokov 2016 – 2023). Spracovávanie sa dialo v rámci celoslovenského programu evidencie tlačí 16. storočia pod názvom *Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných na území Slovenska*, ktorý je postupne vydávaný hlavnými štátnymi a univerzitnými knižnicami od 90. rokov 20. storočia. Na území Košíc boli dané tlače počas výskumu zistené v siedmich pamäťových inštitúciách, konkrétne: Štátna vedecká knižnica v Košiciach (ďalej ŠVKK), Východoslovenské múzeum v Košiciach (VSM), Archív Košického arcibiskupstva (BACass), Teologická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku, pobočka Košice (TFKU-KE), Štátny archív v Košiciach (ŠAKE), Verejná knižnica J. Bocatia (VKJB) a Archív mesta Košice (AMK). V rámci Košíc neboli napriek ich rozmanitej histórii zistené ďalšie subjekty, v ktorých by sa mohli tlače 16. storočia, a to napriek tomu, že sa historické knižnice na území Košíc overiteľne vyskytovali v 1. polovici 20. storočia aj na ďalších miestach. Knihy niektorých z nich sa síce stali súčasťou vyššie uvedených inštitúcií, v iných prípadoch sa však stopa stráca hlavne v súvislosti s 2. svetovou vojnou a so zmenou režimu v Československu po vojne. Absencia tlačí 16. storočia bola zistená v prípade farností z územia dnešných Košíc

na základe pasportizácie zo strany Slovenskej národnej knižnice zo začiatku tohto storočia. Obdobne dopadol aj prieskum knižnice rádu dominikánov z územia Košíc, ktorého súčasťou bola do násilnej likvidácie rádov vtedajším režimom aj miestna historická knižnica. V zmienenom Generálnom katalógu boli tlače 16. storočia vo fondoch Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach vydané vo zväzku XI.A¹ a tlače ostatných inštitúcií s dodatkami sa ocitnú v pripravovanom zväzku XI.B. Takmer dvojtretinový podiel skúmaných tlačí patrí ŠVKK (58,8%), štvrtina TFKU-KE (25%), desatina BACass (10,5%) a ešte menej VSM (5,1%). Ostatné tri inštitúcie majú spolu len vyše polpercentné zastúpenie (VKJB 0,23%, AMK a ŠAKE po 0,18%).

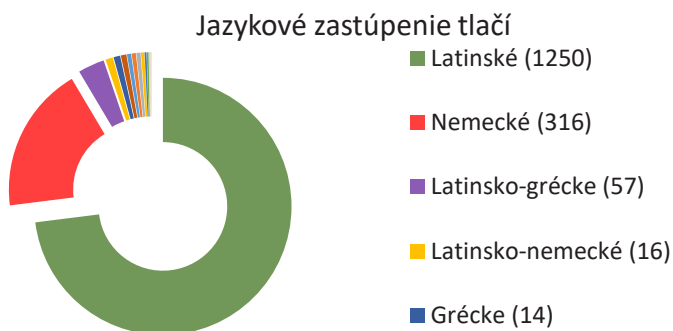
Podiel skúmaných tlačí podľa inštitúcií

Z jazykového hľadiska tvoria knihy v latinčine z celkového počtu skúmaných tlačí (1712) takmer tri štvrtiny (73%; v prípade ŠVKK 71,7%, ostatné inštitúcie o čosi viac, 74,8%). V prípade diel s kombináciou s ďalším či ďalšími jazykmi je podiel latinčiny vyšší o takmer 5,5%, pričom spolu tvoria takmer štyri pätiny všetkých tlačí, 79,2% (ŠVKK 79,8%, ostatné inštitúcie 78,5%). Týka sa to hlavne prekladov s paralelným dvojjazyčným textom, gramatík a lexikálnych diel (napr. výkladové slovníky), v nemalej miere aj právnických a teologických diel, prípadne výkladov pôvodných diel. Latinčina v nich bola kombinovaná hlavne s gréčtinou (mierne nadpolovičná väčšina z viacjazyčných, z celku vyše 3%) a sú to preklady antických autorov, biblické texty a gramatiky. Z ďalších jazykov bola v kombinácii s nemčinou a hebrejčinou (právo, teológia a reformačné diela), okrajovo ešte s taliančinou a francúzštinou. Druhým dominantnejším jazykom tlačí 16. storočia pre Košice bola nemčina s výskytom 18,5%. Ostatné jazyky (v rámci diel ako nosné) sa vyskytovali len málopočetne a týka sa to hlavne gréčtiny a hebrejčiny, spravidla v kombinácii s iným jazykom: ~4,7% a 1,3%. Ostatné jazyky boli zastúpené len sporadicky až jednotlivo:

¹ SZEGHY, *Tlače 16. storočia v Štátnej vedeckej knižnici v Košiciach* (2010).

maďarčina a taliančina po 0,53%, francúzština 0,29%; čeština, holandčina. Treba spomenúť, že v nemalom počte tlačí sa okrem nosného jazyka (hlavne latinčiny) nachádza aj bezvýznamný podiel inojazyčného textu, najčastejšie gréčtiny, hebrejčiny či nemčiny, zriedkavo opačne i latinčiny (takéto tlače boli pri výskume započítané medzi jednojazyčné). Špecifická skupina štvor- a viacjazyčných diel (0,4% celku; hlavne slovníky) obsahuje okrem latinčiny, gréčtiny, nemčiny a hebrejčiny aj francúzštinu, taliančinu, češtinu, holandčinu, španielčinu, flámčinu, poľštinu, maďarčinu, chaldejčinu, aramejčinu, angličtinu, no okrem jedného prípadu sa na všetkých podieľa aj latinčina.²

Z hľadiska proveniencie danej skupiny tlačí nachádzame dve jadrá pôvodných knižných fondov. Zásadným vlastníkom väčšej časti danej skupiny tlačí boli košickí jezuiti, ktorých knižnica slúžila od roku 1658, resp. 1660 zároveň aj ako knižnica Košickej univerzity. V súčasnosti tvorí základ historického fondu Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach. Po rozpustení cirkevných rádov panovníkom Jozefom II. (1773) a po reorganizácii uhorských univerzít sa väčšina exemplárov dostala do správy dedičov univerzitnej knižnice - hlavne Košickej kráľovskej akadémie a po roku 1855 Kráľovskej právnickej akadémie. Po vzniku Československa a zrušení akadémie sa podstatná časť fondu dostala do správy mesta Košice a následne mestskej verejnej knižnice a od 50. rokov 20. storočia krátkodobo aj do dočasnej správy Vysokej školy poľnohospodárskeho a lesného inžinierstva a Ústrednej pôdohospodárskej knižnice.

² Týka sa to skladby alebo kontextu druhotného jazyka diela s minimálnym významom, resp. podielom na diele, napr.: prefácie, dedikácie, privilégiá, cenzorské vyjadrenia, citácie iných diel, slovné spojenia, drobné marginálie a poznámky, popisy schém, inojazyčné termíny a pod. Komentované diela v pôvodnom jazyku, priebežné inojazyčné pasáže, výkladové a prekladové slovníky, gramatiky, tezaury a pod. sme však i napriek malému objemu voči hlavnému jazyku diela zaevidovali do danej jazykovej kombinácie pre jeho nosný význam v danom diele. Viacjazyčné slovníky boli (s výnimkou jediného slovníka) zarátané tiež, keďže latinčina v nich tvorila prekladovú zložku.

Od roku 1954 sa stal spomínaný fond súčasťou novovznikajúcej Štátnej vedeckej knižnice. Koncom 20. storočia ešte došlo k istým prerozdeleniam o. i. aj historického knižničného fondu medzi Štátnou vedeckou knižnicou v Košiciach, Východoslovenským múzeom, resp. Verejnou knižnicou Jána Bocatia. Historická knižnica niekdajšieho košického katolíckeho biskupstva je druhým najpočetnejším pôvodným vlastníkom (nielen) latinských tlačí 16. storočia v Košiciach. Aj táto skupina prešla v priebehu 2. polovice 20. storočia rozdelením, pričom staršia, resp. cennejšia a menšia časť zostala v archíve košického arcibiskupstva a väčšia časť bola presunutá do správy knižnice košického pracoviska Teologickej fakulty v Ružomberku. Vlastníkom väčšiny knižnej zbierky múzea bolo samotné múzeum už od jeho vzniku v 19. storočí. Pár latinských tlačí 16. storočia v Archíve mesta Košice pochádza zo staršej činnosti mesta, no hlavne z 2. polovice 19. storočia. V tom čase bola zbierka kníh v mestskom archíve početnejšia, avšak po vzniku Hornouhorského múzea mu boli vedením archívu odovzdané historické knihy, prípadne vymenené s písomnými prameňmi múzea. Jedným z dôvodov bola snaha mestského archívu uchovávať dokumenty výlučne písomného charakteru. V Štátnom archíve v Košiciach sa tlače v 50. rokoch 20. storočia nachádzali vďaka jeho predchodcovi, Pôdohospodárskemu archívu, resp. župnému archívu, a tiež z iných zdrojov.

Z hľadiska miesta vydania sú celkovo v skúmanej skupine kníh výrazne najpočetnejšími tlače z Nemecka (tvoria až 42,7%), so zhruba tretinovým až polovičným odstupom nasledujú tlače zo Švajčiarska (25,6%) a Francúzska (18,2%). Nemecké a švajčiarske tlače spolu tvoria vyše 2/3, resp. spolu s francúzskymi takmer 5/6 všetkých košických latinských tlačí 16. storočia. Možno teda konštatovať, že drvivá väčšina košických tlačí pochádza z týchto troch krajín. Zvyšná necelá desatina je z Talianska a Belgicka. Ostatných sedem krajín (Poľsko, Rakúsko, Veľká Británia, Česko, Holandsko, Slovensko a Maďarsko) a diela nezisteného pôvodu sú zastúpené len marginálne.

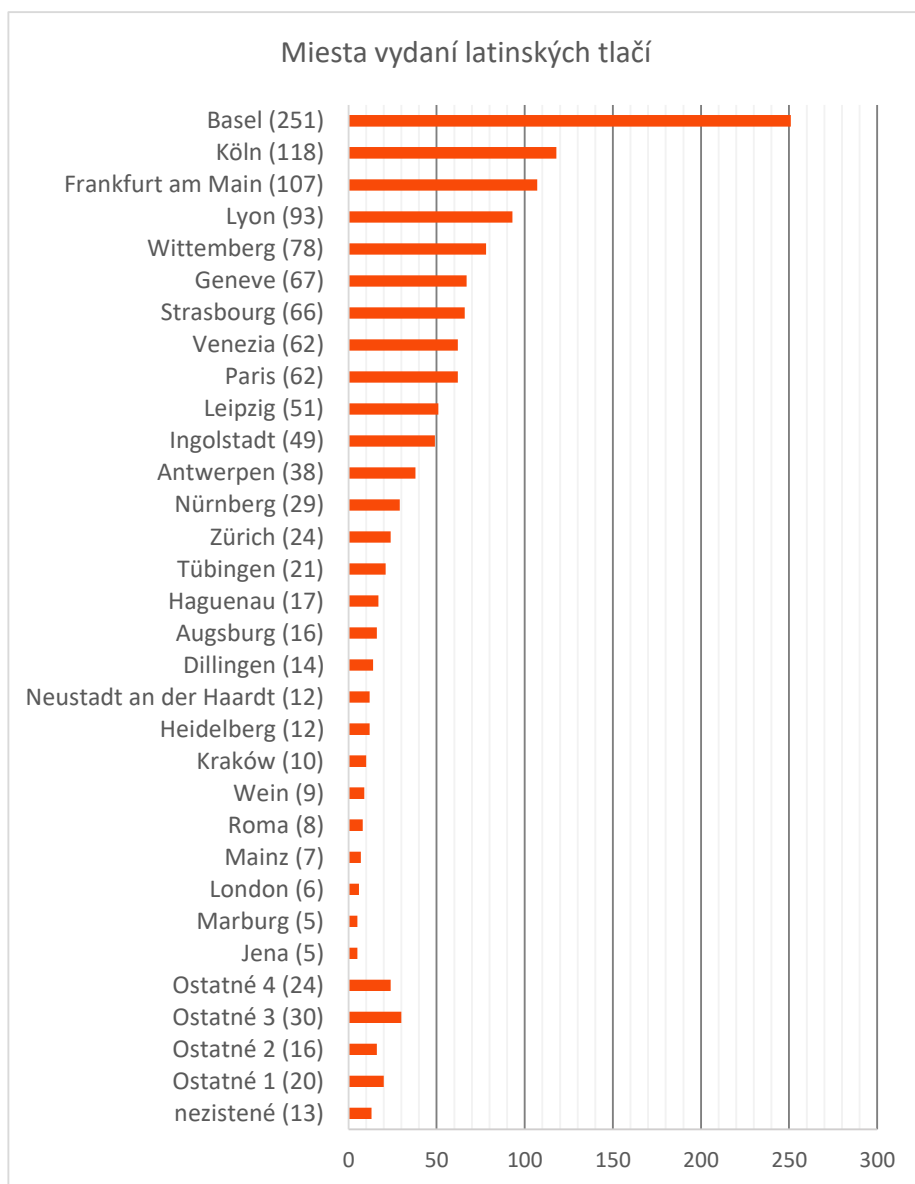
Daný pôvod a podiel vydání hlavne z troch najpočetnejších krajín zjavne odzrkadľuje významný vplyv reformácie aj na región Košíc počas 16. storočia, a to prostredníctvom viacerých prúdov (hlavne Lutherovho a Kalvinovho), a priebežnej i následnej protireformácie na dejiny Uhorska v danej dobe. Tento predpoklad podporujú dve skutočnosti. Veľký podiel skúmaných tlačí tvoria diela hlavne z oblasti teológie, čo však samo odzrkadľuje len fakt, že ich v danej dobe vlastnili cirkevné subjekty, ako jezuitské kolégium a košické biskupstvo. Medzi dielami sa však zachovali okrem katoľických diel aj početné kontroverzné a polemické diela a biblické a náboženské preklady, výklady a komentáre, vydané v protestantských regiónoch, čo poukazuje na význam reformácie aj v Košiciach v 16. storočí.³

Porovnávajúc počty tlačí ŠVKK a zvyšných zmienených košických pamäťových inštitúcií je podiel krajín vydania latinských tlačí 16. storočia súhrnne veľmi podobný, s evidentnejším rozdielom len pri väčšom počte švajčiarskych tlačí v prípade ŠVKK.⁴ Za zarážajúcu však pokladám takmer úplnú absenciu tlačí zo 16. storočia z Uhorska, ktorého súčasťou boli aj Košice. Jednou z príčin síce mohla byť neustála vojenská nestabilita, keďže počas storočia došlo k okupácii centrálnej časti krajiny Osmanskou ríšou, no zhruba desiatka tlačiarenských centier zostávala zväčša v rámci zvyšného kráľovského Uhorska i odštiepeného Sedmohradska, s ktorými Košice naďalej udržiavali obchodné i kultúrne styky. Ďalšími príčinami mohli byť aj malý počet vydaných diel uhorských tlačiarov a zvýšený záujem hlavne o diela predstaviteľov protestantizmu z nemeckých krajín, Švajčiarska a Francúzska.

Pri hľadisku zastúpenia tlačí podľa jednotlivých miest vydání sa na rozdiel od väčšieho počtu miest vydání tlačí ŠVKK skupina tlačí ostatných inštitúcií vyznačuje väčším počtom diel na menší počet miest vydání. Jednotlivé miesta vydania sú zobrazené v nasledujúcom prehľade.

³ FRIMMOVÁ, *Slovensko v stredoeurópskom kontexte začiatkom novoveku* (2012), s. 20–23. Za ďalšie preskúmanie stojí, či boli dané knihy obstarané do jednotlivých historických knižníc niekdajších pôvodcov už v 16. storočí, alebo až neskôr, hoci časť z nich má exlibrisy a supralibrosy už zo 16. storočia.

⁴ Krajiny podľa počtu zastúpenia skúmaných tlačí v ŠVKK a ostatných inštitúciách: Nemecko (331, 246), Švajčiarsko (220, 126), Francúzsko (133, 113), Taliansko (53, 26), Belgicko (38, 14), Poľsko (7, 4), Rakúsko (2, 7), V. Británia (3, 3), Česko (2, 3), Holansko (3, 1), Slovensko (0, 3), Maďarsko (1, 0).

Je evidentné, že ďaleko najpočetnejšie zastúpenie voči ostatným miestam vydania má Bazilej (vyše 18% všetkých latinských tlačí). Spolu s tlačami vydanými v Kolíne predstavuje viac ako štvrtinu, resp. prvých šesť miest vydání uvedených v grafe spolu viac ako polovicu všetkých košických tlačí 16. storočia s latinčinou. Ďaleko najviac miest vydání (aj vrátane početnejšieho zastúpenia kníh) je z Nemecka

(37), nasleduje Francúzsko (9), ďalej Taliansko (7), Švajčiarsko (4), Belgicko (3), potom Česko, Poľsko a Holandsko (po 2), napokon Rakúsko, V. Británia, Maďarsko, Slovensko (po 1).⁵

Za zmienku stoja tri bardejovské tlače, autorom ktorých je Leonard Stöckel a Severinus Sculteti, keďže až od 2. polovice 16. storočia sa v malom rozbieha kníhtlač aj na území dnešného Slovenska. Z tematického hľadiska spomínanej skupiny kníh predstavuje zásadne najväčšie zastúpenie teológia (vo veľkej miere katolícka i protestantská, polemická, apologetická a kontroverzná, biblické a iné komentáre a výklady a liturgika), čo vychádza z pôvodného zamerania z knižných fondov cirkevných inštitúcií – jezuitského kolégia a košického biskupstva. Ich skladba sa odlišuje od skupiny tlačí, ktoré boli obstarané neskôr, v čase existencie univerzitnej knižnice a knižnice Kráľovskej právnickej akadémie alebo od zbierky múzea, ktoré mali tematickú variabilitu o čosi pestrejšiu.⁶ Za čiastočne prekvapivý možno pokladať značný počet teologických diel z obdobia vzniku a šírenia reformácie (preklady biblických textov a komentáre k nim, polemiky a kontroverzie). To, že sa dostali do Košíc v čase, keď vo vedení krajiny i mesta boli protestanti, sa dá predpokladať. No tieto sa následne zachovali v rámci katolíckych cirkevných inštitúcií aj v čase pre šírenie protestantizmu nepriaznivého vývoja, v období rekatolizácie Uhorska. Ďalšou početnejšou skupinou sú diela s antickými autormi, krásna literatúra a rečníctvo (v rámci toho často práve preklady diel antických i dobových autorov). Celkom prijateľné zastúpenie nájdeme z oblasti jazykovedy (hlavne gramatiky a lexikálne diela, ako viacjazyčné či výkladové slovníky). Početnejšie sa vyskytuje ešte história, biografie významných osôb, rôzne antológie a cirkevné dejiny ako aj právo (rímske i cirkevné). Naopak, len v malom počte nájdeme samostatne vyhranenú filozofiu (najčastejšie sa vyskytuje prirodzene v kombinácii s teológiou a metafyzikou) a z prírodných vied hlavne astronómiu a matematiku, ďalej aj medicínu a napokon sú prítomné s najmenším zastúpením ešte geografia, etnografia a chronológia.

⁵ Z priestorových dôvodov je v grafe uvedených posledných päť skupín miest vydání len súhrnne. V skupine Ostatné 1 je výskyt miesta vydania len s jednou tlačou: Beauvais, Dresden, Ettlingen, Firenze, Hamburg, Hannover, Lauingen, Liège, Milano, Neuburg, Olomouc, Oppenheim, Papia, Poitiers, Smalkalden, Solingen, Vizsoly, Wolfenbüttel, Wrocław, Würtzburg. V skupine Ostatné 2 majú miesta vydania po dve tlače: Douai, Ferrara, Franeker, Görlitz, La Rochelle, Leiden, Oberursel, Sélestat. Skupina Ostatné 3 pozostáva z miest vydania, prítomných po tri tlače: Bardejov, Bremen, Hanau, Herborn, Freiburg am Breisgau, Leuven, Morges, Praha, Schwäbisch Hall, Zerst. Napokon skupina Ostatné 4 s miestami vydania, každé po štyri tlače: Frankfurt an der Oder, Helmstedt, Magdeburg, Mühlhausen, Padova, Rostock. Napokon do kategórie 'nezistené' boli zaradené tlače, ktorým chýbalo impresum, resp. nemali uvedené či dostatočne overené miesto vydania.

⁶ Vzhľadom na minimálne množstvo skúmaných diel vo zvyšných troch pamäťových inštitúciách tieto nemožno z obsahového hľadiska hodnotiť či porovnávať.

Literatúra

- FRIMMOVÁ, Eva: *Slovensko v stredoeurópskom kontexte začiatkom novoveku*. In: 16. storočie v zrkadle knižnej kultúry. Banská Bystrica: Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, 2012, s. 13–31.
- SZEGHY, Andrej: *Tlače 16. storočia v Štátnej vedeckej knižnici v Košiciach*. Edícia Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných na území Slovenska. Zv. XI.A. Košice: Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2010.

Abstrakt: Hlavným cieľom príspevku je prehľad o latinských tlačiach 16. storočia, zachovaných v Košiciach v siedmich inštitúciách - knižniciach, archívoch a múzeu. Najprv sú opísané jednotlivé inštitúcie so stručným historickým pozadím a dôvodmi prítomnosti daných tlačí v nich. Po poukázaní na podiel tlačí medzi jednotlivými inštitúciami nasledujú jazyková skladba a podiel latinčiny v skúmaných fondoch, krátka prezentácia proveniencie skúmaných latinských tlačí, rozdelenie podľa krajiny pôvodu a podľa miesta vydania. Zásadným prínosom je zhodnotenie štatistických údajov, podľa ktorých boli zjavne najzásadnejším motívom obstarávania kníh v Košiciach v danej dobe reformácia a pomenej aj protireformácia, a to najviac z Nemecka a tiež Švajčiarska, Francúzska, pomenej aj Belgicka a Talianska. Za zarážajúcu možno pokladať aj takmer úplnú absenciu tlačí, vydaných v Uhorsku či Sedmohradsku. Hlavne vďaka existencii Košickej univerzity v 17. a 18. storočí, a tiež Hornouhorského múzea v 19. storočí sa rozšírilo tematické spektrum miestnych latinských tlačí väčšinou teologického obsahu aj o antickú literatúru a jazykovedu, históriu, právo, antológie, biografie a niektoré prírodné vedy. Jednotlivé prehľady sú doplnené percentuálnymi hodnotami a štyrmi grafmi.

Kľúčové slová: latinské tlače, 16. storočie, knižnice, Košice, štatistiky

Mgr. András Szeghy
Štátna vedecká knižnica v Košiciach,
Oddelenie historických fondov a bibliografie
Pri Miklušovej väznici č. 1
042 30 Košice
Slovensko
andras.szeghy@svkk

Divinum Karola Ota Mollera vo svetle myšlienkového sveta 17. storočia

Marek Šibal

Bratislava

Karl Otto Moller's divinum in the light of 17th century world of thought

Abstract: Karl Otto Moller is one of the most important figures in the history of pharmacy and medicine in present-day Slovakia. His greatest contribution is generally considered to be the establishment of the medical and pharmacy school in Banská Bystrica under the name of *Academia Molleriana*. His dissertation, *De divino in medicina*, in which he explores the aspect of divine agency in medicine, is in line with the unity of scientific and religious thought, characteristic of contemporary Christian scholars. This tendency was largely motivated by Moller's affiliation with the Pietist movement, which promoted the idea that the acquisition of knowledge should be inextricably linked to the building and strengthening of faith. At the same time, Moller drew on ancient Greek medical writings, especially the texts of the so-called *Corpus Hippocraticum*. In this treatise, Moller also draws on the work of many contemporary academics, which also partially contribute to the portrayal of his scientific grounding. These include the works of prominent European scholars, including those from Germany, France, and England, such as the Cartesians Nicolas Malebranche and Géraud de Cordemoy, as well as the pioneers of so-called chemical medicine – iatrochemists – who followed up on the medieval alchemical tradition, such as Jean Baptiste van Helmont or the later ‘founder of modern chemistry’, Robert Boyle.

Keywords: Karl Otto Moller, *De divino in medicina*, pietism, iatrochemistry, cartesianism

Karol Oto Moller, významný lekár a farmaceut, zohral dôležitú úlohu v oblasti vedy a medicíny v Uhorsku na prelome 17. a 18. storočia. Jeho dizertačná práca pod názvom *De divino in medicina* sa stala príkladom spojenia vedy a náboženskej filozofie, ktoré do istej miery charakterizovalo uvedené obdobie. Mollerovo dielo zároveň ponúka náhľad do kontextu vedeckých a medicínskych diskusií v 17. storočí.

Karol Oto Moller¹ sa narodil 10. januára 1670 v Prešporku a po ukončení štúdií na miestnych školách odišiel v roku 1686 na univerzitu v nemeckom Altdorfe pri Norimbergu. Toto jeho rozhodnutie však nebolo náhodné, keďže Mollerov strýko, Daniel Viliam Moller, pôsobil ako rektor a dekan Filozofickej fakulty tamjšej univerzity po tom, čo tam ako protestant musel emigrovať v dôsledku Tököliho protihabsburského povstania (1678 – 1686). Moller na univerzite začal študovať medicínu, a to najmä pod vedením pietistických učiteľov. Veľký vplyv na neho mali

¹ K životu a dielu Karola Ota Mollera pozri SZINYEI, *Magyar írók élete és munkái*. XIV. (1914); WESZPRÉMI, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia Centuria prima – Centuria altera. Pars prior* (1774), s. 117; ŠIBAL – ŠIBALOVÁ, *Vita Caroli Ottonis Moller – biografický portrét Karola Ota Mollera* (2020), s. 241–245.

najmä Johann Moritz Hoffmann a Jakob Pankraz Bruno.² Nemecký univerzitný svet významne ovplyvnil práve pietizmus, čo sa prejavilo aj na Mollerovej tvorbe a jeho pôsobení. Po úspešnom absolvovaní univerzity sa Moller vrátil do Uhorska a založil si lekársku prax v Banskej Bystrici. Počas povstania Františka II. Rákociho (1703 – 1711) potom pôsobil v povstaleckom vojsku, kde si hlavne vďaka svojej dezinfekčnej tinktúre pod názvom *essencia dulcis*, resp. *aurum potabile*, vybudoval pozitívne renomé. Po povstaní sa vrátil do Banskej Bystrice, kde založil lekársko-lekárnickú školu *Academia Molleriana*, na ktorej si postupne vybudoval povesť jedného z najlepších lekárov v krajine. Okrem toho podnikal množstvo vedeckých ciest, počas ktorých sa venoval najmä skúmaniu minerálnych vôd, napr. na Sliachi, v Bojniciach či v Turčianskych Tepliciach. Svoje pozorovania a zistenia potom spracovával v podobe vedeckých článkov a štúdií. Až do svojej smrti bol hlavným lekárom Banskej Bystrice. Zomrel 9. apríla 1749.

Jednou z prvých Mollerových vedeckých prác je jeho dizertácia pod názvom *De divino in medicina*,³ ktorou v roku 1696 ukončil univerzitné štúdium. Zaoberá sa v nej problematikou božského elementu a jeho pôsobenia v medicíne. Práca je rozdelená do šiestich kapitol, z ktorých prvá predstavuje úvod k dielu a zvyšné kapitoly sa zameriavajú na jednotlivé oblasti medicíny – fyziológiu, patológiu, semiológiu (náuku o symptómoch ochorení), dietetiku, farmaceutiku, resp. chémiu a chirurgiu. Práve predpoklad Božej prítomnosti vo vedeckom skúmaní je charakteristickým znakom tvorby pietistických učencov, teda aj Karola Ota Mollera.

Pietistické hnutie sa začalo formovať v 17. storočí ako protireakcia na podobu súdobého a etablovaného protestantizmu. Zástancovia tohto hnutia zdôrazňovali praktický kresťanský život s potrebou osobného pokánia a vnútorného prebudenia.⁴ Hoci pietizmus sa spája predovšetkým s nemeckým luteranizmom, podobné obrodenecké hnutia sa v danom období formovali na pozadí viacerých kresťanských tradícií. V rámci katolíckej cirkvi vzniká napr. jansenizmus či kvietizmus ako opozícia k jezuitskej spiritualite, ďalej možno spomenúť kalvínsky pietizmus v Holandsku, či Moravskú cirkev grófa Zinzendorfa. V anglickom prostredí išlo napr. o tzv. Spoločnosť

² WESZPRÉMI, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia Centuria prima – Centuria altera. Pars prior* (1774), s. 115. Hoci vo Weszprémiho diele je uvedené iba priezvisko „Bruno“, pravdepodobne ide o Jakoba Pankraza Bruna, dekana univerzity v Altdorfe, ktorého Moller s honorifikačnými prívlastkami spomína v úvode svojej dizertácie. Okrem neho v súdobej literatúre figuruje i meno Friedricha Jakoba Bruna, o čosi mladšieho študenta altdorfskej univerzity, ktorý získal titul doktora v roku 1690, teda len niekoľko rokov pred vydaním Mollerovej dizertácie; pozri BRUNO, *De catarrho suffocativo* (1690). Mollerovým profesorom tak zrejme bol Jakob Pankraz Bruno a nie Friedrich Jakob Bruno, ako bolo uvedené v štúdiu o Mollerovom živote; pozri ŠIBAL – ŠIBALOVÁ, *Vita Caroli Ottonis Moller – biografický portrét Karola Ota Mollera* (2020), s. 243.

³ MOLLER, *De divino in medicina* (1696).

⁴ STROM, *Introduction* (2010), s. 1.

priateľov (Kvakeri) či neskôr metodistov. Na prvý pohľad by sa preto mohlo zdať, že pietizmus ako mysticko-náboženské hnutie odmietal akékoľvek racionálne skúmanie prírody a sveta a stavал sám seba do opozície s vedou a súdobým osvietenstvom. Takáto predstava však vychádza predovšetkým zo staršieho výskumu osvietenstva, ktorý ho interpretoval ako výsostne sekulárne hnutie.⁵ Novší výskum⁶ však ponúka na danú problematiku novú perspektívu a takýto antagonizmus vyvracia, čoho svedectvom je aj skúmaná Mollerova práca.

Moller sa vo svojej práci snaží nájsť a demonštrovať príklady Božieho pôsobenia v jednotlivých oblastiach medicíny, a to na základe svojej definície, ktorú formuluje v úvodnej kapitole:

*... per Divinum in morbis nihil aliud intelligendum veniat, quam Vis quaedam admirabilis magis, quam investigabilis, cujus causam neque sensu, neque ratione assequi nobis datum est.*⁷

... pod pojmom 'božské pôsobenie' v chorobách netreba rozumieť nič iné, než určitú moc, skôr podivuhodnú než skúmateľnú, príčinu ktorej nám nie je dané pochopiť ani zmyslami, ani rozumom.⁸

Zaujímajú ho teda také aspekty, ktoré sa vymykajú štandardnému racionálnemu chápaniu, resp. na vysvetlenie ktorých z Mollerovho hľadiska ľudské poznanie nestačí. Jeho predstava sa tak podobá na istú formu konceptu „Boha medzier“ (God of the gaps), čo je apologetický princíp kladúci Boha do medzier v ľudskom poznaní, na ktoré veda zatiaľ nenašla odpoveď. Príkladom takéhoto postupu môže byť pasáž zo štvrtej kapitoly, kde opisuje prípad ľudí, voči ktorým už na prvý pohľad pociťujeme odpor, hoci to rozumom nedokážeme vysvetliť:

Scilicet, si sec. Excellentiss. D. Valentini (...) inclinatio animi diversa in diversis nihil aliud est, quam instinctus quidam mentis, eo ipso sec. nos Divinus erit, quia mentis naturam et operandi rationes ignoramus.

Teda ak podľa znamenitého pána Valentiniho (...) rozličná náklonnosť ducha k rozličným veciam nie je ničím iným, než akýmsi popudom mysle, tak potom podľa nás bude tento popud od Boha, pretože povahu mysle a spôsob jej uvažovania nepoznáme.

Moller sa taktiež na niektorých miestach vysporadúva s rôznymi pseudo-vedeckými prístupmi, ktoré boli v období na prelome 17. a 18. storočia pomerne

⁵ Táto línia výskumu sa opierala predovšetkým o prácu historika Petera Gaya zo šesťdesiatych rokov dvadsiateho storočia. Pozri GAY, *The Enlightenment*, Vol. 1 (1966); *The Enlightenment*, Vol. 2 (1969).

⁶ Pozri napr. OSLER, *Mixing Metaphors* (1998); *Reconfiguring the World* (2010); FERNGREN (ed.), *Science and Religion: A Historical Introduction* (2002).

⁷ MOLLER, *De divino in medicina* (1696), s. 3.

⁸ Preklady z pramenných jazykov, pokiaľ nie je uvedené inak, sú autorské.

rozšírené. Polemizuje tak napr. s liečbou pomocou amuletov, sošiek, sympatetického prášku (*pulvis sympatheticus*) či masti na zbrane (*unguentum armarium*). V prípade posledných dvoch uvedených postupov išlo o prípravky, ktoré sa mali aplikovať na zbraň, ktorá spôsobila poranenie, v domnienke, že napomôžu liečbe.⁹ Moller tieto metódy hromadne označuje ako „*curationes magneticae*“, magnetické liečebné metódy, a v súvislosti s nimi spochybňuje najmä snahu súdobého škótskeho lekára Williama Maxwella v jeho traktáte *De medicina magnetica*¹⁰ vysvetliť účinky magnetizmu prostredníctvom prirodzených príčin. Moller sa nazdáva, že:

... multa tamen hic incerta et fabulosa occurrunt, ita ut de illorum effectu certi esse nequeamus.¹¹

... predsa sa tu vyskytujú mnohé neisté a nepodložené veci, takže nemôžeme mať istotu o ich účinku.

Kritizuje i úsilie pseudochemikov o výrobu zlata pomocou kameňa mudrcov. Títo sú podľa neho:

... deceptores (...) et impostores dicendi et ad Garamantas ablegandi.¹²

... klamári (...) a podvodníci a treba ich vyhnáť ku Garamantom.

Moller tu odkazuje na staroveký kmeň Garamantov sídliači v južnej Líbyi. Zmienky o ňom môžeme nájsť aj v antickej literatúre, konkrétne u Hérodota (4. 174, 183), Tacita (Ann. 3. 74; 4. 23, 26; Hist. 4. 50) a Plinia Staršieho (Nat. 5. 4, 5, 8; 6. 38; 8. 61, 70; 13. 33). S antickými motívami a tematickými inšpiráciami pracuje Moller v súlade s dobovými tendenciami vo svojej dizertácii aj na niektorých iných miestach. Odkazuje na antické grécke texty, predovšetkým na Corpus Hippocraticum, prípadne Galénove spisy *De simplicium medicamentorum temperamentis et facultatibus* (*Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*) a *Methodus medendi* (*Θεραπευτικὴ μέθοδος*). Tieto odkazy však spravidla slúžia iba na dokreslenie pointy, než ako plnohodnotná sekundárna literatúra.

V súlade s dobovými akcentmi a celkovým charakterom spisu sa Moller snaží do textu integrovať i odkazy na náboženskú literatúru. Táto má však, rovnako ako v prípade antických zdrojov, predovšetkým doplňujúcu povahu a Moller prostredníctvom nej neprezentuje vecné argumenty. O biblické pramene sa Moller vo svojej práci opiera iba na dvoch miestach. Prvým je odkaz v kapitole o farmaceutike a chémii na text 38. kapitoly deuterokánonickej starozmluvnej knihy Sirachovca, v ktorom sa prejavuje úcta lekárom a lekárskemu umeniu. Druhé miesto sa nachádza v kapitole

⁹ Bližšie pozri GARRISON, *An Introduction to the History of Medicine* (1921), s. 288–289.

¹⁰ MAXWELLUS, *De medicina magnetica* (1679).

¹¹ MOLLER, *De divino in medicina* (1696), s. 24.

¹² MOLLER, *De divino in medicina* (1696), s. 29.

o patológii a odkazuje na text o morovej rane z Druhej Samuelovej knihy.¹³ Religiózne akcenty práce sa prejavujú aj občasnou argumentáciou z pozície teológie. V kapitole o fyziológii, v ktorej sa Moller zaoberá rôznymi druhmi telesného pohybu, rozvádza aj úvahu o racionálnej a zmyslovej duši (*anima rationalis, anima brutalis*) a schopnosti prenášať zmyslové vnemy do mozgu a následne ich spracovávať. V tejto pasáži sa okrem iných opiera aj o dielo anglikánskeho teológa Richarda Bentleyho, ktorým podporuje svoju argumentáciu o božskom pôsobení:

... *sicut sentit Anglus Theologus Richard. Bentley Refut. Atheismi Orat. II* ¹⁴
sensationes omnes internae et externae earumque modus incognitus nobis et divinus
*dicendus erit.*¹⁵

... ako sa domnieva anglický teológ Richard Bentley v Druhej reči svojej Konfutácie ateizmu, všetky vnútorné i vonkajšie vnemy a ich povaha sú pre nás neznáme a bude ju potrebné označiť za božské pôsobenie.

Relevantnú sekundárnu literatúru Moller čerpá od množstva súdobých autorov, ktorých diela kriticky vyhodnocuje. V kapitole s titulom *Cap. V. Divina Pharmaceutica et Chymica proponit et declarat* tak napr. čerpá z diel popredných predstaviteľov iatrochémie, resp. chemiatrie či chemickej medicíny. Iatrochémia predstavovala vyústenie alchymistickej tradície v období raného novoveku a podujala sa liečiť choroby pomocou liekov pripravených chemicky, najmä prostredníctvom sublimácie a destilácie, namiesto využitia prípravkov zhotovených na prírodnej báze.¹⁶ Priekopníkom tejto novej metódy v Európe bol švajčiarsky učenec Paracelsus,¹⁷ ktorý sa pomerne ostro vymedzoval voči vtedajším autoritám medicínskej tradície, teda Hippokratovi, Galénovi a Avicennovi, a usiloval sa nájsť efektívnejší spôsob prípravy liekov. Nasledujúce generácie lekárov a chemikov, medzi ktorých patrili napr. Michael Ettmüller, Georg Wolfgang Wedel, Jan Baptist van Helmont alebo Robert Boyle, nadviazali na Paracelsovo dielo. Význam ich práce spočíval okrem iného v snahách o postupné rozpracovanie systému chemických prvkov, o ich definovanie a popis ich vlastností.¹⁸ Azda najvýznamnejším spomedzi nich bol práve spomenutý van Helmont, ktorého práce boli v kontinentálnej Európe, najmä vo Francúzsku a Nemecku, spočiatku

¹³ Sir 38, 1: *Lekárovi preukazuj úctu, aká mu patrí pre jeho dôležitosť; veď i jeho stvoril Pán.*; Sir 38, 4: *Pán stvoril liečivé byliny vychádzajúce zo zeme a rozumný muž nimi nepohŕda.*; Sir 38, 12a: *Aj lekárovi daj príležitosť, veď aj jeho stvoril Pán*; 2Sam 24, 15: *Tak dopustil Hospodin na Izrael mor od toho rána po stanovený čas, takže z ľudu od Dánu po Beér-Sěbu zahynulo sedemdesiattisíc mužov.* Citované podľa Bibliu. Slovenský ekumenický preklad s deuterokánonickými knihami (2008).

¹⁴ BENTLEY, *A confutation of atheism from the origin and frame of the world. Part II* (1693).

¹⁵ MOLLER, *De divino in medicina* (1696), s. 6.

¹⁶ HAAGE, *Iatrochemie* (2005).

¹⁷ Celým menom Aureolus Philippus Theophrastus Bombastus Paracelsus von Hohenheim (1493 – 1541).

¹⁸ SZABADVÁRY, *History of Analytical Chemistry* (1966), s. 21–35.

prijímané s istou dávkou kontroverzie. V Anglicku si však jeho teórie získali v polovici 17. storočia širšiu popularitu a výrazne ovplyvnili kariéru Roberta Boylea, ktorý položil základy chémie ako samostatnej vednej disciplíny.¹⁹

Kedže spomínaní autori sa venovali výrobe liekov, neprekvapí, že s ich dielami Moller pracuje v kapitole venovanej Božiemu pôsobeniu vo farmaceutike. Tu sa okrem iných tém snažil poukázať jednak na problematiku presného merania množstva liečivej látky, jednak na jej rozličný účinok v závislosti od spôsobu prípravy či kombinácie s inými látkami. Na jednom mieste ilustruje Moller pomocou príkladu dvoch látok, arabskej gummy a ópia, ktoré obsahujú podobné zložky, paradoxnú skutočnosť, že môžu mať celkom odlišné účinky. V prípade arabskej gummy išlo o jej laxatívne účinky, zatiaľ čo v súvislosti s opiom Moller poukazuje na jeho schopnosť vyprázdňovanie utlmiť. Svoje tvrdenia koreluje s prácami súdobých vedcov Johanna Nicolausa Pechlina, Georga Wolfganga Wedela, Johanna Ludwiga Hannemanna a Michaela Ettmüllera, ktorí sa pokúsili nájsť odpoveď na rovnakú otázku. Ich hypotézy a závery však preňho nie sú dostatočne presvedčivé, preto uvedenú časť uzatvára konštatovaním, že chémia zatiaľ nie je schopná danú problematiku uspokojivo vysvetliť. Opiera sa pritom aj o dielo spomenutého Roberta Boylea *The sceptical chymist* (1661), čím opäť preukazuje dobrú orientáciu v aktuálnej vedeckej literatúre:

Neque vero vel modificatio particularum figurata, earumque certus motus, vel principium aliquod specificum lucem hic foeneratur, quia quoad prius et ad sensum haec plane nondum sunt exposita, et Chymia, quae ad hoc negotium expediendum a quibusdam extollitur, verus et genuinus corporum analysta non est, quod ipsi maximi per ignem Philosophi Helmontius Tr. Potestas Medicaminum §. 65.²⁰ Illustriss. Boyle in Chymist. septe.²¹ confessi sunt.²²

A predsa ani zobrazený pomer častíc a ich určitý pohyb, ani nijaký konkrétny princíp na túto skutočnosť nevrhá svetlo, pretože, ako bolo uvedené skôr, tieto veci ešte neboli jasne vysvetlené z hľadiska významu, a ani chémia, ktorú podaktorí vyzdvihujú, že sa má podujat' na túto úlohu, nie je skutočným a pravým deliteľom telies, čo na príklade ohňa dosvedčili sami veľkí učitelia Helmont v traktáte *Potestas Medicaminum*, §. 65, a znamenitý Boyle v diele *The sceptical chymist*.

¹⁹ TSHISUAKA, *Helmont, Jan Baptist van*. (2005); SZABADVÁRY, *History of Analytical Chemistry* (1966), s. 35. K otázke vplyvu van Helmontovho diela na Roberta Boylea pozri tiež CLERICUZIO, *From van Helmont to Boyle. A study of the transmission of Helmontian chemical and medical theories in seventeenth-century England* (1993).

²⁰ HELMONT, *Helmontius ecstaticus, sive Visa medicaminum potestas ab Helmontio somniente, revisa a vigilante Joanne Henrico Cohausen. M. D.* (1731), s. 230–249.

²¹ BOYLE, *The sceptical chymist or Chymico-physical doubts & paradoxes, touching the spagyrist's principles commonly call'd hypostatical, as they are wont to be propos'd and defended by the generality of alchymists* (1661).

²² MOLLER, *De divino in medicina* (1696), s. 20.

V Mollerovej dizertácii je tiež možné pozorovať istý vplyv karteziánskej filozofie, a to v kapitole o fyziológii, kde odkazuje aj na práce Gérauda de Cordemoya, resp. Nicolasa de Malebranche.²³ Karteziánska filozofia Reného Descarta pracovala s konceptom dualizmu tela a mysle, na ktorý jeho žiaci nadviazali teóriou okazionalizmu. Keďže telesné a duševné procesy sú podľa karteziánskeho dualizmu od seba nezávislé, pokúša sa okazionalizmus odpovedať na otázku kauzality v rámci ich vzájomného vzťahu. Jediným možným hýbateľom matérie sa stáva sám Boh, čo vylučuje existenciu akýchkoľvek iných hýbateľov, ako je napr. myseľ.²⁴ Cordemoy i Malebranche boli obaja prívržencami okazionalizmu a Moller na ich spisy odkazuje práve v časti, v ktorej píše o vzťahu medzi telom a myslou, a v ktorej tiež poukazuje na nevedomé telesné pohyby, ako napr. peristaltiku či systolu a diastolu, a na skutočnosť, že myseľ tieto pohyby nedokáže kontrolovať:

*... Omnipotentissimum Numen voluisse, ut duae hae diversissimae res tam firmiter copularentur, utque certas quasdam mentis cogitationes certi quidam sequantur corporis motus, et rursus certae quaedam mentis cogitationes certos quosdam corporis excipiant motus, ut adeo nunquam hi excitentur, quin et illae excitentur, et vicissim, non alia virtute, modo et ratione, quam quia sapientissimo Numini ita placuit...*²⁵

... všemohúci Boh chcel, aby tieto dve úplne odlišné veci boli tak pevne prepojené, aby po nejakých konkrétnych úvahách mysle nasledovali nejaké konkrétne pohyby tela a naopak, aby po nejakých konkrétnych pohyboch tela nasledovali nejaké konkrétne úvahy mysle, tak, aby tieto nikdy neboli podnietené, pokiaľ nebudú podnietené aj tamtie a opačne, a to žiadnou inou mocou, spôsobom a príčinou, než pretože sa to tak páči premúdre mu Bohu...

Na základe uvedeného tak možno konštatovať, že snaha identifikovať aspekty Božieho pôsobenia v lekárstve v diele *De divino in medicina* Karola Ota Mollera bola výraznou mierou motivovaná jeho pietistickými východiskami. S tým súvisí aj istá averzia voči ezoterickým pseudovedeckým praktikám, proti ktorým sa Moller na niektorých miestach vymedzuje. Objavuje sa tu aj práca s antickými, resp. biblickými textami, spravidla však len v suplementárnej funkcii na dokreslenie pointy. V rámci sekundárnej literatúry potom Moller spracúva množstvo prác rozličných súdobých autorov. Dovedna ide až o 58 mien vrátane jedného anonymného zdroja. Ide napr. o texty iatrochemikov, ktorí Mollera ovplyvnili v otázke prípravy liečiv, ako aj mnohých ďalších európskych lekárov, učencov či teológov. Moller preukazuje veľmi

²³ CORDEMOY, *Discours physique de la parole* (1668); *Le discernement du corps et de l'âme* (1666); MALEBRANCHE, *De la Recherche de la Vérité* (1678).

²⁴ GARBER, *How God Causes Motion* (1987), s. 567–568; KIM, *Cartesian Dualism and The Unity of a Mind* (1971), s. 337–338.

²⁵ MOLLER, *De divino in medicina* (1696), s. 6.

dobrú orientáciu v súdobej odbornej literatúre a jeho spis *De divino in medicina* zapadá do súdobých vedecko-teoretických prác. Možno ho preto považovať za dôležitý príspevok do vedeckého dialógu na prelome 17. a 18. storočia.

Literatúra

- CLERICUZIO, Antonio: *From van Helmont to Boyle. A study of the transmission of Helmontian chemical and medical theories in seventeenth-century England*. In: *The British Journal for the History of Science* Vol. 26 (1993), No. 3, s. 303–334.
- FERNGREN, Gary B. (ed.): *Science and Religion: A Historical Introduction*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002.
- GARBER, Daniel: *How God Causes Motion: Descartes, Divine Sustenance, and Occasionalism*. In: *The Journal of Philosophy* Vol. 84 (1987), No. 10, s. 567–580.
- GARRISON, Fielding H.: *An Introduction to the History of Medicine*. Philadelphia, London: W. B. Saunders, 1921.
- GAY, Peter: *The Enlightenment: An Interpretation. Vol. 1: The Rise of Modern Paganism*. New York: Alfred A. Knopf, 1966.
- GAY, Peter: *The Enlightenment: An Interpretation. Vol. 2: The Science of Freedom*. New York: Alfred A. Knopf, 1969.
- HAAGE, Bernhard D.: *Iatrochemie*. In: *Enzyklopädie Medizingeschichte*, Band 2, H – N. Eds. W. E. Gerabek, B. D. Haage, G. Klein, W. Wegner. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2005, s. 651–652.
- KIM, Chin-Tai: *Cartesian Dualism and The Unity of a Mind*. In: *Mind* Vol. 80 (1971), No. 319, s. 337–353.
- OSLER, Margaret J.: *Mixing Metaphors: Science and Religion or Natural Philosophy and Theology in Early Modern Europe*. *History of Science* 36, 1998, s. 91–113.
- OSLER, Margaret J.: *Reconfiguring the World: Nature, God, and Human Understanding from the Middle Ages to Early Modern Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010.
- STROM, Johnathan: *Introduction*. In: *Pietism and Community in Europe and North America*. Ed. J. Strom. Leiden, Boston: Brill, 2010, s. 1–14.
- SZABADVÁRY, Ferenc: *History of Analytical Chemistry*. Oxford, London, Edinburgh, New York, Toronto, Paris, Frankfurt: Pergamon Press, 1966.
- SZINYEI, J.: *Magyar írók élete és munkái. XIV. Budapest, 1914. s. v. Moller Károly Ottó*. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> [cit. 30. 9. 2023]
- TSHISUAKA, Barbara I.: *Helmont, Jan Baptist van*. In: *Enzyklopädie Medizingeschichte*, Band 2, H – N. Eds. W. E. Gerabek, B. D. Haage, G. Klein, W. Wegner. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2005, s. 567.

Pramene

- BENTLEY, Richard: *A confutation of atheism from the origin and frame of the world. Part II*. London: The Phoenix in St. Paul's Church-yard, 1693.
- Biblia. Slovenský ekumenický preklad s deuterokánonickými knihami*. Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť, 2008.
- BOYLE, Robert: *The sceptical chymist or Chymico-physical doubts & paradoxes, touching the spagyrist's principles commonly call'd hypostatical, as they are wont to be propos'd and defended by the generality of alchymists*. London: J. Cadwell, 1661.

- BRUNO, Fridericus Jacobus: *De catarrho suffocativo*. Altdorf: Typis Henrici Meyeri, Univ. Typographi, 1690.
- CORDEMOY, Géraud de: *Discours physique de la parole*. Paris: Florentin Lambert, 1668.
- CORDEMOY, Géraud de: *Le discernement du corps et de l'âme, en six discours, pour servir à l'éclaircissement de la physique*. Paris: Florentin Lambert, 1666.
- HELMONT, Jan Baptist van: *Helmontius ecstaticus, sive Visa medicaminum potestas ab Helmontio somniente, revisa a vigilante Joanne Henrico Cohausen*. M. D. Amstelodami: Apud Salomonem Schouten, 1731.
- MALEBRANCHE, Nicolas de: *De la Recherche de la Vérité*. Paris: André Pralard, 1678.
- MAXVELLUS, Guillelmus: *De medicina magnetica libri III*. Frankfurt: Zubrodt, 1679.
- MOLLER, Carolus Otto: *De divino in medicina*. Altdorf: Literis Henrici Meyeri, Univ. Typographi, 1696.
- WESZPRÉMI, S.: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia Centuria prima – Centuria altera. Pars prior*. Lipsiae: Ex Officina Sommeria, 1774, s. 115–117.

Abstrakt: Karol Oto Moller predstavuje jednu z najvýznamnejších postáv dejín farmácie a medicíny na území dnešného Slovenska. Za jeho najväčší prínos je všeobecne považované vybudovanie lekárskej a lekárskej školy v Banskej Bystrici pod názvom *Academia Molleriana*. Jeho dizertačná práca s názvom *De divino in medicina*, v ktorej skúma aspekt Božieho pôsobenia v lekárstve, sa nesie v duchu jednoty vedeckého a náboženského myslenia, vo veľkej miere motivovaného Mollerovou príslušnosťou k pietistickému hnutiu, ktoré presadzovalo myšlienku, že nadobúdanie poznania má byť neodlučiteľne späté s budovaním a upevňovaním viery. Zároveň nadväzoval Moller na antickú grécku lekársku spisbu, najmä na texty tzv. *Corpus Hippocraticum*. Moller v tomto traktáte vychádza i z prác mnohých súdobých akademikov, ktoré taktiež čiastočne dopĺňajú obraz o jeho vedeckých východiskách. Figurujú medzi nimi diela významných európskych učencov, okrem iného z Nemecka, Francúzska i Anglicka, ako sú napr. karteziáni Nicolas Malebranche či Géraud de Cordemoy, ako aj priekopníkov tzv. chemickej medicíny, iatrochemikov, ktorí nadväzovali na stredovekú alchymistickú tradíciu, ako napr. Jean Baptiste van Helmont, či neskorší zakladateľ modernej chémie Robert Boyle.

Kľúčové slová: Karol Oto Moller, *De divino in medicina*, pietizmus, iatrochémia, kartezianizmus

Mgr. Marek Šibal, PhD.

Ústav lekárskej terminológie a cudzích jazykov

Lekárska fakulta

Univerzita Komenského v Bratislave

Špitálska 26

813 72 Bratislava

Slovensko

marek.sibal@fmed.uniba.sk

Paratextové poetické príspevky J. G. Macera Szepsia v dielach krakovských humanistov 16. storočia¹

František Šimon – Jana Balegová

Košice

Paratextual poetic contributions of J. G. Macer Szepsius in the works of Cracow humanists of the 16th century

Abstract: The paper is dedicated to the commendatory poems of J. G. Macer Szepsius in the works of two important humanists from Cracow in the XVI. century, Jakub Górski and Stanisław Orzechowski. Jakub Górski wrote the rhetorical handbook *De figuris tum grammaticis, tum rhetoricis* (Cracow, 1560), Macer contributed to it by celebrating the author's coat of arms and a poem celebrating the author who teaches the youth the "pure" Latin language and to decorate it with rhetorical figures. Stanisław Orzechowski is the author of the polemical counter-reformation work *Chimaera sive de Stancari funesta regno Poloniae secta* (Cracow, 1562), in which he opposes Francesco Stancaro, the Italian supporter of the reformation. In the commendatory poem in this work, Macer compares the author to Bellerophon, who killed the mythological monster Chimera, and similarly, Orzechowski saves the world from the monster represented by Stancaro.

Keywords: 16th century Latin literature, commendatory poems, J. G. Macer Szepsius, Jakub Górski, Stanisław Orzechowski

16. storočie sa v poľských dejinách nazýva aj zlatým vekom Poľska. Intelektuálnym centrom krajiny bol v tom čase Krakov, sídlo poľských kráľov a Jagellovskej univerzity, na ktorej študovalo i mnoho študentov z Uhorska. Žil a pôsobil tu aj pôvodom uhorský humanistický autor Ján Gregor Macer Szepsius (cca 1530 – po 1579), rodák z Moldavy nad Bodvou, ktorý študoval na artistickej fakulte univerzity a po skončení štúdia v Krakove zostal. O jeho živote vieme len veľmi málo. Zaujímal sa o prírodné vedy a alchýmiu a výsledkom tohto záujmu bolo vydanie prekladu Paracelsovho spisu *Archidoxae*, ku ktorému napísal aj úvod, marginálie a register.² Venoval sa aj literatúre a svoje literárne diela publikoval v Krakove. Jeho najväčším dielom je básnická skladba *De vera gloria libellus*, v ktorej vyzdvihuje Božiu slávu a kritizuje honbu za bohatstvom, rozkošou, krásou, slávou, ako aj predstaviteľov viacerých povolání.³ Ako typický humanistický vzdelanec publikoval aj mnoho príležitostných básní, najčastejšie v paratextoch diel svojich súcontníkov.

Paratext, ako ho definuje autor pojmu a termínu G. Galetti, sú „sprievodné produkty [textu], ktoré sa líšia rozsahom a vzhľadom, ... [je to] prah, ktorý ponúka svetu možnosť buď vstúpiť dovnútra, alebo sa otočiť späť, nedefinovaná zóna medzi

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0255/22 *Medicus poeta. Novolatinská literatúra lekárskych autorov spätých so Slovenskom*.

² PARACELSUS, *Archidoxae* (1569). K dielu pozri bližšie ŠIMON, *Úvod J. Gregora Macra Szepsia* (2018).

³ ŠIMON, *Satira na povolania v diele J. G. Macera Szepsia* (2018).

vnútrom a vonkajškom.”⁴ Konkrétne ide o rôzne druhy predhovorov a príhovorov, dedikačné listy mecenášom, komendačné básne.⁵ Tieto básne sa nazývajú rôznymi menami (*carmina liminaria*, *commendatory*, *laudatory poems*, *Widmungsedichte*, *Ehrungsgedichte*, *Empfehlungsgedichte*), patria do paratextu a sú druhom príležitostnej poézie.⁶ Práve obdobie raného novoveku, v ktorom Macer žil, sa považuje za epochu paratextu.⁷

Macer prispieval svojou poéziou najčastejšie do prác svojho priateľa, švajčiarskeho lekára pôsobiaceho v Krakove Antona Schneebergera (1530 – 1581).⁸ Tieto básne už boli sčasti spracované,⁹ takže príspevok je venovaný komendačným básňam v dielach iných autorov než Schneeberger. Ide o práce dvoch významných krakovských humanistov tej doby, Jakuba Górskeho a Stanisława Orzechowského.

Jakub Górski (1525 – 1585) pochádzal z nižšej šľachty, bol teológ, filozof, profesor a rektor Krakovskej univerzity, archipresbyter krakovského Kostola Nanebovzatia Panny Márie. S Macerom boli kolegovia z univerzity. Macer učil na univerzite v rokoch 1555 – 1562 ako extraneus,¹⁰ o niečo starší Górski začal ako extraneus učiť v roku 1554/55. Neskôr pôsobil ako riadny profesor a stal sa i dekanom filozofickej fakulty.¹¹ V roku 1560 vyšla jedna z jeho rétorických príručiek pod názvom *De figuris tum grammaticis, tum rhetoricis*¹² (O gramatických a rétorických figúrach). Dielo predstavuje zbierku rétorických pravidiel, ktorá vznikla kompiláciou, ale bola obohatená o osobné

Titulná strana Górskeho príručky
De figuris tum grammaticis, tum rhetoricis
(1560)

⁴ GENETTE, *Paratexts* (1997), s. 1–2.

⁵ V slovenskej neolatinistickej literatúre sa paratextom zaoberala Katarína Karabová, pozri KARABOVÁ, *Autorské predhovory* (2018); KARABOVÁ, *Captatio benevolentiae* (2019); KARABOVÁ, *Rekonštrukcia* (2020); KARABOVÁ, *Nenápadné súvislosti* (2020).

⁶ DAM VAN, *Poems on the Threshold* (2015), s. 52.

⁷ AMMON VON -VÖGEL, *Einleitung* (2008), s. XV.

⁸ Pozri o nich SUCHARSKI, *Antoni Schneeberger i Jan Grzegorz Macer* (2011).

⁹ ŠIMON – BALEGOVÁ, *Epigram o soli* (2018); ŠIMON, *Zwei Empfehlungsgedichte* (2018); ŠIMON – STEGER, *Celebration of a military doctor* (2022).

¹⁰ WISŁOCKI, *Liber diligentiarum* (1886), s. 448.

¹¹ MIKUŁA, *Górski Jakub* (2015), s. 72.

¹² GÓRSKI, *De figuris* (1560).

postrehy autora.¹³ Spis má bohatý paratext, obsahuje Górskeho erb, dve básne na tento erb, dedikáciu mecenášovi, Ioannesovi Lowczowskému, opátovi kláštora v dnešnej časti Krakova Tyniec, kde Górski dielo napísal, príhovor mladému čitateľovi a napokon komendačné básne jedenástich autorov.

Jednu z básní na erb napísal aj Macer. Górskeho erb znázorňuje obľúbenú heraldickú postavu, grifa, mytologické zviera skladajúce sa z častí viacerých zvierat. Zvyčajne je okrídlené s telom leva a hlavou orla. Takejto podobe presne zodpovedá aj grif na Górskeho erbe, ktorého Macer nazýva *gryphs bicorpor*, t. j. grif s dvoma telami.

In eadem arma Gregorii Macri

*Abdita fortunae virtus, quam sancta gubernat
Gryphs inter volucres, signa bicorpor habet
Praesulis effulgent insignia Gryphe paterna,
Sed virtute, nitet plus tamen ipse sua.
Quam quia consequitur, vultu fortuna sereno¹⁴
Gryphe micant merito Praesulis arma pii.
Virtutem Praesul, virtus habet incluta Gryphem*

Na ten istý erb od Gregora Macera

Tak ako tajomná sila osudu svätosťou vládne,
spomedzi vtákov má Grif podobu dvojice tiel.
Po predkoch zdedené biskupské odznaky Grifom sa skvejú,
predsa však omnoho väčšiu žiaru mu dodáva cnosť.
Pretože osud ju získava s jasným výrazom v tvári,
právom sa na erbe kňaza zbožného ligoce Grif.
Biskup je cnostný a cnosť, čo je povestnou, za znak má Grifa.

Prvá z množstva komendačných básní je práve od Macera. Autor v nej ohlasuje „nové časy“ a „novú slávu“ pre múzické umenie. Górskeho zobrazuje ako učiteľa, ktorý učí mládež „čistému“ latinskému jazyku a jeho zdobeniu rétorickými figúrami. Nielen latinčina, ale aj „sarmatské jazyky“, t. j. jazyky poľsko-litovského štátu, potláčajú „barbarské“ slová, t. j. stredovekú latinčinu. Macer prorokuje užitočnosť tejto knihy a želá autorovi, ktorý je „*formator linguae*“ (tvorca, formovač jazyka), dlhý život.

In Iacobi Gorscii librum de schematibus

*Quis chorus hoc niveo gaudet fulgore Dearum
Quid resonat laudum tam speciosus honos?
Agnosco Cytaramque Dei Clioque decoram
Carminaque Euterpes emodulata manu.*

¹³ WYSZOGRODSZKA, *Humanista działaczem* (2016), s. 29, o diele pozri aj RYCZEK, *Renesansowe teorie figuratywności* (2017).

¹⁴ Ov. Tr. I, 5, 7: *vultu ridet Fortuna sereno*.

5

Iam nova Phoebei consurgit gloria montis,

Iam nova Pyeridum tempora laurus habet.

Barbara Sarmaticis cedunt vocabula linguis

Tinnit et excelso lingua latina sono.

Haec quoque iam Musas et fortia verba togati,

10

Iuris, conspicuo terra decore colit.

His quoque pyerius donat sua munera Phoebus,

Carminum componens verba soluta modis.¹⁵

Gorscius ante alios latiam dum schemate linguam,

Vestit et informat pura latina loqui.

15

Grammaticos vario nectit paradiigmate flores,

Oraque Rhetorico flumine docta rigat.¹⁶

Neve procul Lymphae proprio de fonte petantur,

Tullius exemplar oris ubique sui est.

Hic primum, pueros paulatim assuescere puro

20

Sermoni cupiens, schemata parva docens.

Inde tropos, pauloque ferens sese altius, infert

Rhetoricum verbi simplicis omne decus

Tum quibus effulget sententia tersa figuris

Explicat et filo nectit ubique pari

25

Totaque ne careat specioso oratio flexu,

Tres docet immensi fluminis inde sinus.

Hinc iuvenes latii libate insignia fontis,

Pocula castalio hinc cingite flore caput.

Hinc vobis doctae crescet facundia linguae

30

Quae placitum flexis mentibus omne dabit.

At tu qui studio Gorsci mea munera tanto

Prosequeris, mecum curre per ora virum,¹⁷

Dixit et excelso rutilantia vertice templa

Ingrediens, Clío detulit alma librum

35

Euterpe laudes et Calliopeiâ caneant

Quas medius florens Gorscius inter erat

Sic pariter Divae, pariter quoque Gorscius arcem

Scandentes oculis se eripuerunt meis

Tunc ego iucundi captus modulamine cantus,

40

Suscipiensque novi commoda magna libri.

Vive precor dixi linguae formator et ultra

Nominis accrescat gloria lausque tui.

¹⁵ Ov. Tr. 4, 10, 22: scribere temptabam verba soluta modis.

¹⁶ Prop. III, 3, 52: *lymphis a fonte petitis ora Philetæa nostra rigavit aqua.*

¹⁷ Verg. G. III, 9: *virum volitare per ora.*

Na knihu Jakuba Górskeho O rečníckych prostriedkoch
 Čo je to za chór s takýmto leskom belostným bohýň?
 O akých chválach je tento prekrásne znejúci spev?
 Poznávam citaru božskú i pôvabnú bohyňu Kleio,¹⁸
 poznávam piesne, čo plynú z bohyne Euterpé¹⁹ rúk.
 5 Nová už povstáva sláva pohoria božského Foiba,²⁰
 nové už časy tu sú pre veniec z vavrínu Múz.
 Sarmatským jazykom²¹ dáva sa prednosť pred barbarskou rečou,
 jazyk latinský zvukom zrodeným v nebesiach znie.
 Táto krajina tiež si už jasne a dôstojne Múzy,
 10 ako aj rímskeho práva trvalé výrocky ctí.
 Týmto tu Foibos Olympský svoje dary už dáva,
 spájajúc slová prózy na spôsob básnických diel
 vtedy, keď Górski predstihnúc iných do figúr šati
 latinský jazyk a učí bezchybnú latinskú reč.
 15 K ozdobám jazyka pripletá princípy poznania rôzne,
 jeho učené ústa zvlažuje rečnícky prúd.
 Aby od vlastného prameňa Nymfy nebola vlaha
 vzdialená, všade je vzorom Cicero pre jeho reč.
 Górski túžiaci chlapcov postupne navyknúť čistej
 20 reči dáva im najprv malé len figúry znať.
 Potom trópy a idúc na úroveň o niečo vyššiu
 rečnícke ozdoby všetky prostých prináša slov.
 Vykladá, aké sú figúry, ktorými zdobí sa veta,
 všade, aby ich splietol, užíva rovnakú niť.
 25 Aby však celá reč nebola bez obmien pôvabných, preto
 učí, že táto veľká rieka má zálivy tri.²²
 Okúste mladíci z prameňa v Látii nápoj tu skvelý,
 na hlavu veniec s kvetom kastílskym²³ dajte si tu.
 Tu vaša výrečnosť v učenom jazyku vzrastie a myslím
 30 poddajným poskytne všetky zásady náuky tej.
 Lásková Kleio však riekla: „Ty, ktorý o moje dary
 štúdiom Górskeho vážnym budeš sa snažiť, nuž pod'
 ústami mužov so mnou,“ a vstupujúc do chrámov, ktoré
 zlatom sa lesknú, knihu priniesla z vysokých hôr.

¹⁸ Múza hrdinského básnictva a historiografie.

¹⁹ Múza hudby a lyrickej poézie.

²⁰ Parnassos, mytologické sídlo Múz.

²¹ Sarmatia je poetické označenie Poľska, sarmatizmus bola ideológia spoločného poľsko-litovského štátu, sarmatské jazyky sú teda poľský a litovský.

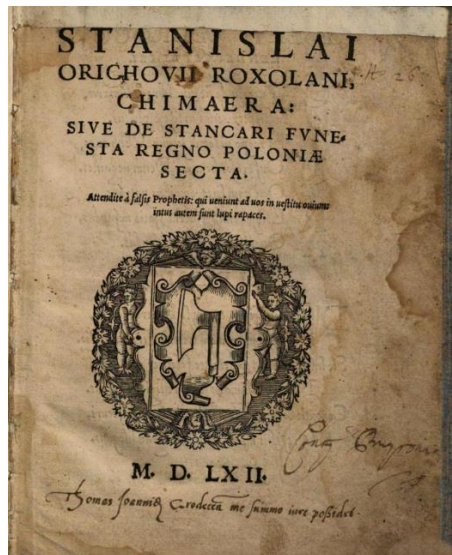
²² Ide o gramatické a syntaktické figúry a trópy.

²³ Kastalia, prameň pod vrchom Parnassos, sídlo Múz.

Euterpé s Kaliopéiou²⁴ spievali oslavné piesne,
 uprostred týchto Múz úžasný Górski bol tiež.
 Takto stúpajúc na hrad rovnako Múzy i Górski
 postupne z dohľadu svojich očí sa stratili preč.
 Potom, čo bol som nadchnutý tónmi slastného spevu,
 uznajúc, že nová kniha preveľkú osožnosť má,
 riekol som: „Ži, prosím, jazyka tvorca a nech tvoja sláva,
 ako aj chvála mena naďalej zažíva rast.

Stanislav Orzechowski (1513 – 1566) bol významným spisovateľom a katoľickým kňazom. Narodil sa v meste Przemysł na priesečníku kultúr Východu a Západu. Sám o sebe napísal: „*est mihi genetrix Polonia, procreatrix Ecclesia, altrix Roxolania, patria Peremislia*“ (zrodilo ma Poľsko, stvorila cirkev, živila rusínska zem a vlasťou mi je Przemysł).²⁵ Orzechowski študoval v západnej Európe, stal sa odporcom reformácie, hoci na druhej strane bojoval proti celibátu. Je autorom známeho diela *Chimaera sive de Stancari funesta regno Poloniae secta*²⁶ (Chiméra alebo o učení zhubnom pre Poľské kráľovstvo, 1562). Dielo bolo reakciou na spis *Canones reformationis ecclesiarum Polonicarum*²⁷ (Zákony reformácie poľských cirkví) talianskeho teológa Francesca Stancara (1501 – 1574), prívrženca reformácie, ktorý istý čas pôsobil aj v Poľsku. Podľa Orzechowského je reformácia dielom Satana, ktorý si želá zničiť katolícky svet a Stancaro so svojimi názormi sa podobá na mytologickú Chiméru chrliacu oheň zo svojich troch papúl. V mytológii ju zabil Bellerofontes a jeho novodobým napodobniteľom má byť poľský kráľ Žigmund II. August alebo dokonca sám Orzechowski.²⁸

Práca má bohatý paratext, okrem Macerovej básne a ďalších deviatich koma-
 dačných básní obsahuje *praefatio*, dva príspevky Jakuba Górskeho, list poznaňskému

Titulná strana Orzechowského diela
Chimaera sive de Stancari funesta regno Poloniae
 (1562)

²⁴ Múza epickej poézie.

²⁵ ORZECOWSKI, *Chimaera* (1562), s. 6.

²⁶ ORZECOWSKI, *Chimaera* (1562), poľský preklad Stanislava Orzechowskiego i Franciszka Stankara (2012).

²⁷ STANCARO, *Canones reformationis* (1552).

²⁸ Pozri bližšie WOJTKOWSKA-MAKSYMİK, *Chimera w sporach* (2017).

dekanovi Andrzejowi Przeclawskému (1499 – 1571), slovo čitateľovi, list portugalského kráľa Sebastiana (1554 – 1578) kardinálovi Hosiovi (1504 – 1579) a taktiež dva grafické príspevky, zobrazenie kresťanského bojovníka a orlice s korunou, znaku poľského kráľovstva. O rok neskôr vyšlo v Kolíne ďalšie vydanie,²⁹ ktorému chýbajú niektoré časti krakovského vydania, no pribudli iné. Macerova báseň je v nezmenenej podobe v oboch vydaniach. Je pozoruhodné, v akej spoločnosti sa Macer vyskytol. Okrem Jakuba Górskeho sú autormi príspevkov profesor krakovskej univerzity Wojciech Wędrogowski (? – 1584), kráľovský sekretár Melchior Pułłowski (1539 – 1588), poznaňský biskup Wawrzyniec Goślicki (okolo 1530 – 1607), Ľvovský arcibiskup Jan Dymitr Solikowski (1539 – 1603) a rektor jezuitskej univerzity vo Vilniuse Jakub Wujek z Wągrowca (1541 – 1597).

V komendačnej básni prirovnáva Macer Orzechowského k Bellerofontovi. Tak ako on zahubil Chiméru, tak autor knihy zachráni svet pred netvorom predstavaným Stancarom. Poliaci a Litovčania sú vyzývaní, aby odporovali reformácii, aby sa pomýlené duše vrátili k pravej viere. Orzechowski je prirovnávaný k známemu haeresiomastixovi, t. j. biču na herézu, čo bol prívlastok Alfonsa de Castro (1495 – 1558), známeho španielskeho teológa a bojovníka proti heréze.

Multifidam Haeretici et Stancar genuere Chimaeram

Cuius iam multo tempore flamma furit.

Nunc Deus afflictum quo mundum peste levaret.

Haec Orichovio fortia tela dedit.

5 *Ipsae quibus totum possit defendere mundum,*

Bellerophontea scismata falce secans.

Haec acies ferri valida, haec invicta securis

Auferet ecce tuum Dira Chimaera caput.

Quique diu errores verbis latuere politis,

10 *Huius ab eloquio mox retegente cadent.*

Surgite Sarmaticae gentes, animamque cathenis

Eripite Haereticos hocque fugate Duce.

Sancta Patrum Synodus Tridentum lecta venito,

Auxiliumque duci iam dato iamque novo.

15 *Qui nunc Herculeae superum virtute robustus*

Monstra animae ex sacra religione levat.

Pacificat saevae mentes erroribus olim,

Implicitas, puras et sternit ad astra vias.

*Hic gerit exuvias hostis clavamque trinodem.*³⁰

20 *Hydra ferox ista est interimenda manu.*

Vive precor longum superis donantibus aevum,

Haeresiomastix fortis acute potens.

²⁹ ORZECZOWSKI, *Chimaera* (1563).

³⁰ Ov. *Fast.* I, 575: *clava trinodis*.

Heretici a Stancar splodili Chiméru, z mnohých
 častí čo je a dlho plameň jej vyčíňa už.
 Teraz Boh, aby svet zbavil náказы, ktorá ho trápi,
 Orichoviovi šípy tieto tu nezdolné dal,
 5 ktorými sám by celý svet mohol zachrániť nesúc
 belerofontovskou kosou kacírstvu úplný zmar.
 Toto, hľa, mocné železné ostrie a sekera táto
 nezlomná, Chiméra strašná, hlavu ti odsekne z pliec.
 Tých, ktorí za slová vzdelané skrývajú omyly dlho,
 10 odhalí výrečnosť jeho zaraz a zahubí ich.
 Povstaňte sarmatské kmene a dušu si vymaňte z okov,
 na čele s týmto mužom zažeňte bludárov preč.
 Posvätná vybraná synoda otcov do Tridentu príď a
 pomôž vodcovi, ktorý daný a nový už je.
 15 Tento má teraz silu a schopnosti Herkula božské,
 beštie duše on z viery posvätnej odstrániť vie.
 Pokoj dá myslím, čo kedysi zblúdili v omyloch strašných,
 cestu im vydľáždi správnu, ktorá má ku hviezdám smer.
 Trofej nepriateľa nesie a trojitý kyjak,
 20 táto divoká hydra rukami zahynúť má.
 S pomocou Božou ži ešte dobu čo najdlhšiu, prosím,
 ty, čo si silný a múdry na bludy herézy Bič.

Všetky tri spomenuté básne sú zložené v elegickom distichu a obsahujú niekoľko ohlasov na klasikov rímskej literatúry, Ovidia a Vergilia. Kým prvá z troch uvedených komendačných básní je prostredníctvom opisu erbu poctou autorovi, ďalšie dve reflektujú i témy diel. V komendačnej básni v Górskeho príručke Macer chváli autora a v stručnosti naznačuje obsah práce. V básni v Orzechowského diele *Chimaera* ide okrem chvály autora o jasné stanovisko v náboženskom spore. Macer bol katolík, odporca reformácie, čo bolo v zhode s tendenciou krakovskej univerzity, ktorá bola v druhej polovici 16. storočia už jasne vyhranená proti reformácii.³¹ Už samotný fakt, že Macer prispel do tejto publikácie, svedčí o jeho príslušnosti ku katolicizmu.

Pokiaľ ide o jazykovo štylistickú stránku básní, využil Macer pomerne bohatý poeticko-rétorický aparát. Z najbežnejších výrazových prostriedkov básnickej reči sú tu zastúpené najmä substantívno-epitetonické dvojice, poetizmy metonymického pôvodu, expresíva, synekdocha, perifráza, exklamácia, metafora atď. a samozrejme obrazy z antického mytologického inventára. Básne J. G. Macera Szepsia síce neprekračujú bežný štandard súdobej literárnej produkcie, sú však ďalším z radu zaujímavých dokladov o vzdelanostnej úrovni, básnických zručnostiach a kontaktoch humanistických vzdelancov slovenskej proveniencie.

³¹ Kovács, *A krakkói egyetem* (1964), s. 150–151.

Literatúra

- AMMON VON, Frieder – VÖGEL, Herfried: *Einleitung*. In: Die Pluralisierung des Paratextes in der Frühen Neuzeit: Theorie, Formen, Funktionen. Eds. F. von Ammon – H. Vögel. Berlin: LIT Verlag, 2008.
- DAM VAN, Harm-Jan: *Poems on the Threshold: Neo-Latin carmina liminaria*. In: Acta Conventus Neo-Latini Monasteriensis. Proceedings of the Fifteenth International Congress of Neo-Latin Studies, Münster 2012. Leiden: Brill, 2015, s. 50–81.
- GENETTE, Gérard: *Paratexts. Thresholds of interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- GÓRSKI, JAKUB: *De figuris tum grammaticis tum rhetoricis*. Cracoviae: Siebeneycher, 1560.
- KARABOVÁ, Katarína: *Autorské predhovory ako významný prvok kontextuality literárneho diela*. Sambucus XIII, 2018, s. 106–116.
- KARABOVÁ, Katarína: *Captatio benevolentiae v autorských predhovoroch barokových literátov*. In: Studia Bibliographica Posoniensia 2019. Bratislava: Univerzitná knižnica, 2019, s. 84–98.
- KARABOVÁ, Katarína: *Rekonštrukcia životných osudov autora literárneho diela na podklade paratextov*. In: Sambucus XIV, 2020, s. 61–68.
- KARABOVÁ, Katarína: *Nenápadné súvislosti dedikácií vo vybraných tlačiach slovenskej proveniencie*. In: Studia bibliographica Posoniensia 2020, Bratislava: Univerzitná knižnica, 2020, s. 35–46.
- KOVÁCS, Endre: *A krakkói egytem és a magyar művelődés*. Budapest: Akadémia kiadó, 1964.
- MIKULA, Maciej: *Górski Jakub starszy h. Szeliga*. In: Profesowowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tom 1. 1364-1780. Ed. W. Uroszczak. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015, s. 72–75.
- ORZECOWSKI, Stanisław: *Chimaera sive de Stancari funesta regno Poloniae secta*. [Krakov]: s. t., 1562.
- ORZECOWSKI, Stanisław: *Chimaera sive de Stancari funesta regno Poloniae secta*. Coloniae: Apud Maternum Cholinum, 1563.
- PARACELUS, Philippus Theophrastus: *Archidoxae libri X*. A. Schröter (transl.). Cracoviae: Officina typographica Mathiae Wirzbietae, 1569.
- RYCZEK, Wojciech: *Renesansowe teorie figuratywności (ii): Jakub Górski*. Pamiętnik Literacki CVIII, 2017, z. 3, s. 101–119.
- STANCARO, Francesco: *Canones reformationis ecclesiarum Polonicarum*. Francofordii ad Viadrum: Johannes Eichhorn, 1552.
- Stanislava Orzechowskiego i Franciszka Stankara pisma o państwie i religii – „Chimaera” i „Reguły reformacji”*. Ed. K. Koehler. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2012.
- SUCHARSKI, A. Robert: *Antoni Schneeberger i Jan Grzegorz Macer – dwaj przyjaciele w szesnastowiecznym Krakowie*. In: Decus Sapientiae Sambucus Supplementum III. Eds. E. Buzássyová – E. Juríková – N. Sipekiová. Trnava: Spolok Slovákov v Poľsku a FF TU v Trnave, 2011, s. 190–198.
- ŠIMON, František – BALEGOVÁ, Jana: *Epigram o soli od Jána Gregora Macra Szepsia (1562)*. In: Zahraniční lékaři na Slovensku : slovenskí lékaři v zahraničí. Bratislava: Stimul, 2018, s. 56–60.
- ŠIMON, František: *Úvod J. Gregora Macera Szepsia k Paracelsovmu dielu Archidoxae (1569)*. Kultúrne dejiny 9, 2018, s. 67–81.

- ŠIMON, František: *Satira na povolania v diele J. G. Macra Szepsia De vera gloria libellus*. In: Eds. L. Buzássyová – E. Juríková – J. Grusková. *Ideológia v premenách času v pamiatkach gréckej a latinskej tradície*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2018, s. 254–262.
- ŠIMON, František: *Zwei Empfehlungsgedichte von Johannes Gregor Macer Szepsius (ca 1530 – nach 1579)*. In: *Graeco-Latina Brunensia*. 23, 2018, č. 2, s. 163–170.
- ŠIMON, František – STEGER, Florian: *Celebration of a military doctor. An unknown poem by Johannes Gregor Macer Szepsius (ca. 1530 – after 1579)*. In: *Graeco-Latina Brunensia* 27, 2022, č. 2, s. 151–158.
- WISŁOCKI, Wladislaus. *Liber diligentiarum facultatis artisticae Universitatis Cracoviensis Pars I (1487 – 1563)*. Cracoviae: Sumptibus Academiae litterarum, 1886.
- WYSZOGRODSZKA, Sylwia: *Humanista działaczem kontrreformacyjnym. Wpływ podróży zagranicznych na zmianę postawy Jakuba Górskiego (1525–1585)*. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne* 15, 4/2016, s. 25–44.
- WOJTKOWSKA-MAKSYMIAK, Marta: *Chimera w sporach o Tróję Świętą w latach 60. XVI wieku (na przykładzie sylwy IV Andrzeja Trzecieckiego)*. *Prace filologiczne. Literaturoznawstwo* 7 (10), 2017, s. 347–362.

Abstrakt: Príspevok je venovaný komendačným básňam J. G. Macera Szepsia v dielach dvoch významných krakovských humanistov zo 16. storočia, Jakuba Górského a Stanisława Orzechowského. Jakub Górski napísal rétorickú príručku *De figuris tum grammaticis, tum rhetoricis* (Krakov, 1560), Macer do nej prispel oslavnou básňou na autorov erb a básňou oslavujúcou autora, ktorý učí mládež "čistej" latinčine a ako ju zdobiť rétorickými figúrami. Stanislav Orzechowski je autorom polemického protireformačného diela *Chimaera sive de Stancari funesta regno Poloniae secta* (Krakov, 1562), v ktorom oponuje Francescovi Stancarovi, talianskemu stúpecovi reformácie. V komendačnej básni v tomto diele Macer prirovnáva autora k Bellerofontovi, ktorý zabil mytologickú príšeru Chiméru a Orzechowski podobne zachraňuje svet pred netvorom, ktorého predstavuje Stancaro.

Kľúčové slová: latinská literatúra 16. storočia, komendačná báseň, J. G. Macer Szepsius, Jakub Górski, Stanisław Orzechowski

prof. PhDr. František Šimon, CSc.
Katedra klasickej filológie
Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach
Moyzesova 9
040 01 Košice
Slovensko
frantisek.simon@upjs.sk

doc. Mgr. Jana Balegová, PhD.
Katedra klasickej filológie
Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach
Moyzesova 9
040 01 Košice
Slovensko
jana.balegova@upjs.sk

Juraj Bahil a jeho protifajčiarska osveta v didakticko-reflexívnej básni *Elegia de pipa* (1735)

Angela Škovierová – Oľga Vaneková

Bratislava

Juraj Bahil and his anti-smoking education in his didactic-reflective poem *Elegia de pipa* (1735)

Abstract: Religious writer, teacher, and evangelical clergyman Juraj Bahil (1689 – 1760) is the author of baroque poetry, congratulatory poems, and a religious work, which for the most part remained in manuscript form. An exception is the didactic-reflective poem directed against smoking, *Elegia joco-seria de pipa*. This was published almost a hundred years after its creation in the yearbook of the Malohontská learnt society *Solennia Bibliothecae Kishontanae* from 1830, whose editor was Matej Holko Junior. In the study, we present the poem, it and its author. We point to its reworking as a contemporary Slovak. However, we primarily focus on the educational content of the Latin original of the poem as well as on its formal characteristics and present short samples with a working translation.

Keywords: Juraj Bahil, M. Holko Jr., pipe, smoking, tobacco, harmfulness of smoking

Druhú polovicu 18. a začiatok 19. storočia charakterizuje rozvoj prírodných vied a nové nazeranie na svet, spôsobené osvietenskými myšlienkami prúdmi prenikajúcimi aj do Uhorska. Osvietenstvo prinieslo nové názory i na spoločenský význam zdravotnej ochrany a osvety. Slovenskí osvietenskí vzdelanci postupne začali pociťovať spoluzodpovednosť za nízku vzdelanostnú (i zdravotnú) úroveň slovenského ľudu a v snahe povzniesť jeho kultúrnu úroveň a zlepšiť životné podmienky sa orientovali na rôzne formy ľudovýchovnej činnosti. Zakladali čitateľské krúžky, spolky miernosti, učené spoločnosti, organizovali sa tzv. nedeľné školy a prednášky. V kostoloch zneli kázne praniejúce nemierne pitie a ďalšie nezdravé zlovyky, písali sa diela so zdravotno-výchovným obsahom a vzdelanci sa snažili o ich propagáciu a cirkuláciu medzi tými, ktorí vedeli čítať.

Jedným z takýchto združení racionalisticko-osvietensky orientovaných vzdelancov bola aj Učená malohontská spoločnosť, ktorá vznikla s cieľom aktivizovať seba-vzdelávanie a napomáhať rozvoju literárnej činnosti. Pôsobila v rokoch 1808 – 1855 v Nižnom Skálniku (okres Rimavská Sobota). Združovala vzdelancov regiónu Malohont a na pamäť výročia jej zakladajúcej schôdze v rokoch 1809 – 1842 vychádzal zborník *Solennia Bibliothecae Kishontanae*, kde boli publikované výsledky bádania jej členov. Išlo najmä o obsahhlejšie prozaické články osvetového a vlastivedného charakteru a množstvo príležitostných poetických útvarov (vo všetkých jazykoch, ktoré sa v tomto období u nás používali).¹

¹ ŠKOVIEROVÁ – PORIEZOVÁ, *Latinská príležitostná próza a poézia na stránkach Solennii* (2012), s. 170–176.

Z priemeru príležitostnej poézie publikovanej v zborníku sa vymyká rozsiahla latinská položartovná elegia o fajke *Elegia joco-seria de pipa*.² Z hľadiska dejín medicíny je táto báseň s dĺžkou 130 dvojverší, ktorá bola v ročenke Malohontskej učenej spoločnosti publikovaná takmer sto rokov po svojom vzniku, prvou zdravotno-výchovnou publikáciou namierenou proti fajčeniu.³

Jeden zo zakladateľov Učenej malohontskej spoločnosti – slovenský osvietenec, historik a organizátor kultúry Matej Holko mladší (1757 – 1832),⁴ ktorý do jej ročenky sám prispieval článkami o dejinách cirkvi, kultúry, estetiky, školstva a vzdelávaní, v prozaickom predhovore editora hovorí, že Juraj Bahil napísal báseň v roku 1735, a vyzdvihuje jej osvetový charakter.

Juraj Bahil, ktorý sa narodil v roku 1689 v Čerenčanoch, v okrese Rimavská Sobota, bol taktiež jednou zo vzdelaných osobností regiónu Malohont. Pochádzal z evanjelickej rodiny, ktorej viacerí členovia sa venovali duchovnej službe. Kňazom bol jeho otec Vavrínek, ale aj brat Ján a synovec Matej, ktorý sa preslávil aj ako autor polemickej náboženskej literatúry.⁵

Juraj Bahil navštevoval školy v Čerenčanoch, Kameňanoch, Kežmarku a v Prešove. Pôvodne chcel študovať právo a orientovať sa na politickú dráhu, stal sa však súkromným učiteľom v šľachtickej rodine Andrášiovcov na Krásnej Hôrke a po roku sa vrátil k otcovi, ktorému potom dva roky vypomáhal v úrade. Od roku 1714 pôsobil ako rektor evanjelickej školy v Prietrži, potom od roku 1722 bol 12 rokov rektorom v Hrachove, kde v hradnom kaštieli od roku 1631 fungovala *Schola castellana Rahoviensis*, v 17. a 18. storočí v celom Uhorsku známa ako gymnázium pre chlapcov zo šľachtických rodín.⁶ V rokoch 1734 – 1739 bol Juraj Bahil evanjelickým farárom v Čerenčanoch, odkiaľ musel odísť pre nadmerné pitie. Posledné roky života prežil v biede v Klenovci a zomrel 2. februára 1760 v obci Tisovec-Rimavská Píla u syna, ktorý tu bol učiteľom. Krátko pracoval ako korektor brewerovskej tlačiarne v Levoči, kde vydal niekoľko kníh, medzi nimi napr. učebnicu rétoriky (*D. Conradi Dieterici institutionum rhetoricarum sciagraphia*. Leutschoviae, 1725),⁷ v roku 1728 sa

² *Solennia Bibliothecae Kishontanae XXII* (1830), s. 41–51.

³ *Slovenský biografický lexikón A – B*, zv. I. (2002), s. 149; HEGYI – FILÍPKOVÁ, *Fragmenty z histórie slovenskej medicíny* [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: <https://www.zzz.sk/clanok/10417-fragmenty-z-historie-slovenskej-mediciny>.

⁴ *Encyclopaedia Beliana – Holko, Matej ml.* [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/holko-matej-ml>.

⁵ *Slovenský biografický lexikón A – B*, zv. I. (2002), s. 149, heslá Juraj Bahil a Matej Bahil.

⁶ *História hrachovského školstva* [online]. [cit. 2023-09-06]. Dostupné na: <https://zssamavozara.edupage.org/about/?subpage=1>.

⁷ SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, heslo_Bahil György [online]. [cit. 2023-09-06]. Dostupné na: <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>; Antológia staršej slovenskej literatúry (1981), s. 195–196.

postaral o druhé levočské vydanie Komenského diela *Orbis sensualium pictus* s drevorytni od profesora levočského lýcea Jonáša Bubenku z roku 1679, v ktorom vykonal revíziu českého textu a dodnes je predmetom jazykovedného štúdia.⁸

Okrem žartovnej elégie o fajke je Juraj Bahil aj autorom barokovej poézie, gratulačných básní k sobášu, náboženského diela a významných jazykovedných biblických prác, zostavil napr. *Objasnění temných slov Starého i Nového zákona*. Jeho dielo však z väčšej časti ostalo v rukopisnej podobe.

Vo svojej didakticko-reflexívnej básni *Elegia joco-seria de pipa* namierenej proti fajčeniu autor síce žartovným tónom, ale veľmi ostro vystupuje proti fajčeniu a fajčiarom. Vstup do básne tvorí chronostich. V ňom sa J. Bahil zmieňuje o tom, že v oblasti Malohontu vďaka fajke (fajčeniu) zahynuli traja muži.⁹ Po správnom zoraďení príslušných verzálok (rímskych číslic), sa v dvojverší: „*ACCIDI In KIIs Honth res DIXero DIgna notatV, / Una pro pIpa tres perIere VIrI!*“ ukazuje rok 1735. Ide o letopočet udalosti, ktorá básnika podnietila k napísaniu elégie. Potvrdzuje, a o presný dátum ho dopĺňa editor básne Matej Holko mladší, ktorý podľa J. Mišianika text J. Bahila v „Solenniach“ uverejnil s radosťou a akiste v ňom videl predovšetkým zaujímavý kultúrohistorický dôkaz o začiatkoch používania exotической rastliny tabaku u nás.¹⁰ Preklad titulu, ktorým M. Holko báseň opatril: *Žartovno-vážna elégia o fajke. Na počesť fajky, ktorá pred niekoľkými rokmi, t. j. v roku 1735, 25. novembra spôsobila smrť trom (ľuďom), ju zložil Juraj Bahil, vydal Matej Holko, 74-ročný fajčiar, dňa 13. septembra roku 1830*, ukazuje aj istý nadhľad a iróniu vydavateľa, ktorý sa napriek tomu, že bol fajčiarom, dožil na tú dobu vysokého veku.

Elégia o fajke vznikla na základe správy o tragickej smrti jedného fajčiara, ktorého v kokavských lesoch zabili dvaja pastieri, pretože im nechcel požičať fajku a dať tabak. Vinníci boli potom popravení (mečom), pričom jedného z nich J. Bahil (ako kňaz) sprevádzal na popravisko.¹¹

V čase, keď J. Bahil napísal svoju báseň o fajke, bol tabak veľkou vzácnosťou a fajčenie sa stalo módou. História tabaku a fajčenia siaha až do doby 6000 rokov pred n. l. Pôvodní obyvatelia Ameriky ho používali ako liek, halucinogén a bol súčasťou náboženských obradov a rituálov. Tabak, teda listy rastliny *Nicotiana tabacum* prišiel do Európy v roku 1558 z mexického polostrova Yucatánu. Priviezli ho prví prieskumníci Nového sveta. O rozšírenie fajčenia na celé územie Španielska a Portugalska sa v krátkej dobe zaslúžilo množstvo Kolumbových námorníkov, ktorí postupne sadili semená tabaku v okolí takmer všetkých prístavov, prevažne pre vlastnú spotrebu. Netrvalo to ani pol storočia a tabak sa začal pestovať komerčne. Do konca 16. storočia

⁸ ČUMA, Jana *Amosa Komenského Orbis Pictus stále aktuálny* (1991), s. 605 a 607.

⁹ M. Holko v predhovore hovorí konkrétne o lesoch v okolí Kokavy.

¹⁰ *Antológia staršej slovenskej literatúry* (1981), s. 751.

¹¹ Tamže, s. 195.

bol tabak populárny vo všetkých európskych krajinách. Nikotín, účinná látka obsiahnutá v každej tabakovej rastline, dostal názov podľa Jeana Nicota (1530 – 1600), zmocnenca francúzskeho kráľa v Portugalsku, ktorý s tabakom oboznámil Francúzsko.

Spočiatku, keď bol tabak privezený do Európy, vzbudilo to značnú nevôľu. Pápež Urban VII. (1521 – 1590), ktorého pontifikát síce trval len necelé dva týždne, bol prvý, kto zakázal tabak. Podľa jeho výnosu mal byť exkomunikovaný každý, kto „užije tabak v priestore pred kostolom alebo vnútri kostola, či už žuvaním, fajčením fajky, alebo vdychovaním vo forme prášku nosom“.¹² Aj anglický kráľ Jakub I. (1566 – 1625) uverejnil v roku 1604 *A Counterblaste to Tobacco* (Veľký protest proti tabaku),¹³ rozhorčený pamflet proti jeho užívaniu. Odsúdil ho ako „zvyk hnusný pre oko, odporný pre nos, škodlivý pre mozog, nebezpečný pre pľúca, ktorý čiernym smradľavým dymom najskôr pripomína hrozný dym pekiel, ako stúpa z bezodnej priepasti.“ Ukázalo sa ale, že ani odpor pápeža a kráľovského majestátu nevedol k obmedzeniu fajčenia.

V Európe sa postupom času fajčenie stalo bežným a spočiatku sa tiež, podobne ako vo svojej pôvodnej vlasti, využívalo aj na liečebné účely. Starodávnou obvyčajou bolo vykurovanie alebo vydymovanie priestorov, ale fajčenie sa uplatňovalo napríklad pri bolesti zubov či migréne, alebo u chorých na mor, astmu a rakovinu. Od 16. storočia popularita „barbarskej byliny“, ako tabak pomenovali Čiňania, neustále stúpala a postupne sa fajčenie stalo luxusnou výstrednosťou a nakoniec módnou potrebou.¹⁴

Báseň J. Bahila sa podobne ako jarmočné piesne, ktoré mali špecifický charakter, šírila medzi ľuďom, avšak nie v originálnej – latinskej verzii, ale v prepracovaní anonymného autora do dobovej podoby slovenčiny používanej evanjelikmi a jej zápisy sa nachádzajú napr. v Laučekovej zbierke *Epistolarum tomus VIII* v Matici slovenskej alebo v *Manuscriptum 50 plagularum* (Ústredný štátny archív v Bratislave, fond Zay, rkp. č. 72).¹⁵ J. Mišianik slovenskú verziu básne radí medzi jarmočné skladby, ktoré sa obracajú na masového poslucháča a majú charakter hrôzostrašných noviniek jarmočných piesní s dôrazne výchovnou, moralistickou a didaktickou tendenciou.¹⁶

¹² *Pápež, ktorý zakázal fajčiť* [online]. [cit. 2023-09-30]. Dostupné na:

<https://hnonline.sk/history/starsie-dejiny/22216350-papez-ktory-zakazal-fajcit-urban-vii-chcel-aby-uzivatelov-tabaku-stihol-najtazsi-trest>

¹³ LUCK, *The Complete Guide to Cigars: An Illustrated Guide to the World's Finest Cigar* (2008), p. 13; *A Counterblaste to Tobacco. Imprinted at London by R. B. Anno 1604* [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: https://books.google.sk/books?id=EasUAAAAYAAJ&dq=a+counterblaste+to+tobacco&pg=PT6&redir_esc=y#v=onepage&q=a%20counterblaste%20to%20tobacco&f=false.

¹⁴ *O tabaku* [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: <https://www.fajciaren.sk/clanky/detail/o-tabaku>; *Aká je história tabaku a fajčenia?* [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: <https://www.najlekaren.eu/aktuality/aka-je-historia-tabaku-a-fajcenia.html>.

¹⁵ *Antológia staršej slovenskej literatúry* (1981), Edičné poznámky, s. 790. Zostavovatelia antológie neuvádzajú bližšiu špecifikáciu dostupnosti.

¹⁶ *Antológia staršej slovenskej literatúry* (1981), s. 751–757.

Slovenská verzia básne z neskorších desaťročí 18. storočia nie je doslovným prekladom, ale skôr voľným a skrátaným prebásnením latinskej 260 veršovej predlohy.¹⁷ Autor slovenskej verzie pôvodné latinské verše rozširuje, skraca, úplne vynecháva alebo ich vo svojom spracovaní voľne presúva na rôzne miesta básne. Oproti latinskej pôvodine má báseň v domácom jazyku 206 veršov.

Ako príklad voľnejšie chápaného prístupu anonymného prekladateľa k latinskej pôvodine uvádzame záver anonymnej slovenskej verzie a náš preklad posledných 10 veršov z latinskej verzie:

v. 251 – 260:

*Dic, quid id est, sodes, quod sic infasciant, et sic,
Ad quidvis animos pellicit atque trahit?
An non Philtrorum sunt talia pragmata Pipis
Insita, quae nulla lege coërcet homo?
Nonne Magistratus cupiebat saepe mederi?
Num posuit Pipis impedimenta malis?
Num quid profecit? Pipas non sustulit, illo
Sunt et erunt semper, quo ante fuere loco.
Stat proin immote sententia, nonque vacillat:
Philtra insunt Pipae, vis quibus assidua est.*

v. 196 – 206:

Když fajčárům fajky užívat zbraňuje
ó, by jen fajčáři vrchnost poslouchali
a fajkám škodlivým věčné „vše“ dali!
Než nemá-li dohán užítku žádného,
znajíc, že nestvoril nic Bůh daremného,
pravda, dohán chválu nemůže stratiť,
ale zbytek fajky musí se haniti;
mírné užívání ovšem chválu má,
ale zbytek s hanbú, škodú spojen bývá
Kdo pak jednú fajku příliš zamiluje,
těžko ten na mírnost při ní pamatuje!

Povedz, prosím, čo je to, čo tak učaruje a tak priťahuje a láka duše k čomukoľvek. Či nie sú vložené do fajok také nástroje nápojov lásky, ktoré človek nijakým zákonom neovláda? Či sa úrady opakovane neusilovali pomáhať? Či nepoložili škodlivým fajkám prekážky? A malo niečo úspech? Fajky neodstránili, sú a vždy budú na tom mieste, kde boli predtým. Stále teda bez zmeny a zakolísania ostáva v platnosti myšlienka: Vo fajkách sú uložené nápoje lásky, ich moc je trvalá.

Tragická udalosť vraždy, ktorej príčinou bolo fajčivo, bola pre autora latinskej skladby len úvodom, vďaka ktorému mohol naširoko rozviesť dôvody, prečo je fajčenie škodlivé. J. Bahil chcel ukázať, prečo je fajčenie zhubné pre fajčiara a nebezpečné pre jeho domácnosť. Upozorňuje na zdravotné následky fajčenia, ktorými môžu byť neuhasiteľný smäd, dráždenie na kašeľ alebo zvracanie, nechutenstvo a aj tuberkulóza.

Gingivam mordet, linguamque acredine fumi / Deglubit, cupide quem trahit ore Pipo. / Provocat ad vomitum crebro, fastidia gignit, / Inflammatur nimium guttura, fertque sitim. / Progeneratque pthisim, veterem prope suffocat illa, / Pallorem inducit ac emaciat faciem. / Contemnerat pretioso dulce sapore palatum, / et stomachi succos Pipa perire facit.

¹⁷ Prebásnenie od neskoršieho anonyma je publikované len v skrátenej podobe v *Antológii staršej slovenskej literatúry*, ale jej zostavovatelia neuvádzajú, s ktorým prekladom pracovali.

Ďasno páli a jazyk štipľavosťou dymu odiera [tabak], ktorý žiadostivými ústami vťahuje fajčiar. Opätovne dráždi na zvracanie, vyvoláva nechutenstvo, priveľmi rozpaľuje hrdlá a prináša smäd. Podporuje vznik tuberkulózy, takmer zadúša, zostarnutej tvári dodáva bledosť a vysušuje ju. Vzácnu sladkou chuťou ničí podnebie a spôsobuje stratu žalúdočnej šťavy.

Fajčenie podľa J. Bahila spôsobuje kašeľ dráždiaci hrdlo. Ale to nie je všetko; zatažuje srdce a škodí pľúcam (*Et titillatus gutturae, tussis adest / Nec satis hoc; Pectus gravat et pulmonibus obstat*). Napokon podotýka, že fajka prináša svojmu pánovi smrť a vyjadruje ľútosť nad jeho blízkymi a domácnosťou ([pipa] *noxia pipanti, perniciosa domo*). Fajčenie môže dokonca zničiť aj manželský vzťah.

Conqueritur conjunx nimium, quod ab ore mariti / Halitus au! teter sit sibi nempe gravis. / Infectum dohani fumi quis ferre valeret? / Hinc advertit ab hoc ora tenellus amor. / Oscula nec libat, sibi nec libanda relinquit, / Oscula delectant foetido ab ore nihil. / Pipa toros foedat, foedat domicilia Pipa, / Foetet pulvinus, foetet et ipsa domus, / Et paries, mensae, sellae, vesteque focique, / Aër infectus, cunctaque vasa domus. Foetet et ipso Pipo,...

Manželka sa veľmi ponosuje, že z úst manžela vychádza zápach, och! Zaiste jej je nepríjemný a odporný. Kto by chcel znášať napáchnutie dymom z tabaku? Od tohto odvracia ústa nežná láska. Bozky nerozdáva ani sa nenechá bozkávať. Bozky sa netešia ničomu zo smradľavých úst. Fajka znečisťuje lôžka, domovy poškvŕňuje fajka. Páchne poduška, smrdí aj samotný dom. Aj stena, stoly, stoličky, oblečenie a panvice. Znečistený je vzduch a všetko zariadenie domu. Smrdí aj sám fajčiar...

J. Bahil hovorí o fajčiarskej závislosti (*Pipae vasallus cogitur esse Pipo*) a popisuje správanie fajčiara. Fajka je podľa neho vášňou, ktorá človeka celkom zotročuje. Je akýmsi „nápojom lásky“, od ktorého nemôžu ľudia odvrátiť ani úrady. V básni sa ako refrén opakuje vyjadrenie *Philtru insunt Pipae...*, pričom *philtru* (z gr.) je magická tekutina alebo akýkoľvek iný prostriedok (prášok, masť alebo prírodnina a pod.), vzbudzujúci v osobe, ktorá ho požíva, lásku, ba až závislosť a posadnutosť. V závere slovenskej verzie sa objavuje slovo *vrchnosť*, možno ako ekvivalent latinského *magistratus*, čiže úrady. Nazdávame sa, že aj v našom prostredí sa už v 18. storočí začali prejavovať prvé snahy o reguláciu fajčenia, resp. používania tabaku, ale pravdepodobne ostávali bez účinku a protifajčiarska osвета sa naplno rozvinula až v druhej polovici 19. storočia ako súčasť všeobecnej zdravotníckej osvety. V tomto období už začínajú tlačiť aj u nás vychádzať nielen príručky pestovania tabaku,¹⁸ ale aj osvetové protifajčiarske publikácie.¹⁹ J. Bahil si v úvode svojej latinskej básne napr. povzdychol: *Ergo cur jam nulla jubet lex frangere Pipas?* Zaujímavé je, že v slovenskej verzii nachádzame aj slovné spojenie *škodlivé fajky*, rovnako ako v latinskej. Na druhej strane sa autor nevyhýba pripomenutiu (tradovaného) využitia

¹⁸ *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 19. storočia* (2016), záznamy č. 9284, 11533, 11535 a 13618.

¹⁹ Tamže, záznamy č. 2436 a č. 405.

tabaku proti bolesti zubov *Et nimios qui vult dentis cohibere dolores* a uznáva aj úžitok dohánu / tabaku. Slovenskému veršu: „znajíc, že nestvoril nic Búh daremného, / pravda, dohán chválu nemúže stratiti, / ale zbytek fajky musí se haniti..., by v latinskej verzii zodpovedali verše 151 a 152 (*Quis tamen et dohano fructum laudesque negaret? / Nil frustra scimus quippe creasse Deum...*) a 159 – 162: *Sed dominantem nunc Pipae culpamus abusum, (Usus enim laudem, crimen abusus habet) / Credite difficile est Pipa moderatius uti* / pričom latinský verš 162: *Philtrā insunt Pipae, vis quibus assidua est*, je totožný so záverečným 260. veršom slovenského anonymného prepracovania:

Kto by popieral úžitok a chválu dohánu? Vieme totiž, že Boh nestvoril nič nadarmo... Ale obviňujeme panujúce zneužívanie fajky (využitie si zaslúži chválu, zneužitie žalobu), verte, že je náročné používať fajku s mierou. Vo fajke sú vložené nápoje lásky, a ich sila je stále prítomná.

Verše 161 a 162 by mohli korešpondovať so záverečnými veršami slovenskej verzie: Kdo pak jednú fajku príliš zamiluje, / ťažko ten na mírnost pri ní pamatuje! V latinskom origináli básne možno sledovať oproti jej slovenskému prekladu niektoré rozdiely. Slovenský dobový preklad je pre čitateľa pochopiteľne menej náročný a zrejme je určený recipientom z ľudu, preto má aj znaky jarmočných piesní, zatiaľ čo latinskú verziu M. Holko mladší uverejnil, ako sám v jej predhovore uvádza, „... ako dôkaz, že naši predkovia neboli takí nevzdelaní v umeniach, ako si to mnohí myslia.“²⁰ Okrem didaktického zamerania bola báseň vybraná do periodika *Solennia Bibliothecae Kishontanae*, určeného miestnym intelektuálnym elitám, i pre svoj vyšší literárny štýl odkazujúci na klasickú latinskú vzdelanosť, ako vidno i v nasledujúcej ukážke prekladu veršov 133 – 150:

A koľko už fajky spôsobili osudných škôd alebo požiarov, ty, ó moja Múza, rozpovedz, ako bol fajčiari pre mnohých priamou príčinou žalostnej, nešťastnej a nezaslúženej smrti. Flegetonské plamene by nedokázali pohltiť to, čo ničí zápalnými hranicami Etny stvorená fajka. Domnievam sa totiž, že fajku vytvorili suroví Kyklopi. Prekliata nádoba! Nešťastné dielo! Koľko statkov, koľko príbytkov, koľko mestečiek a plné stodoly už odovzdala zlorečená fajka oheň chrliacemu pánovi? Sám fajčiari často hovorí o úžitku zo svojej fajky, kým sa jeho obydlie premieňa na popol. Ó kiež by bola zahubila prvotná priepasť Atlasu alebo divoký kmeň, alebo by bol úder blesku zasiahol toho, kto ako prvý zasial tabak a tiež po svete rozšíril škodlivé výťažky rastlín. Alebo by Nicotius nikdy nebol venoval Európe svoje dary a Pandorina skrinka by tak bola ostala zatvorená.

²⁰ Antológia staršej slovenskej literatúry (1981), s. 790, por. aj *Prooemium Editoris* v periodiku *Solennia Bibliothecae Kishontanae* XXII (1830), s. 42.

J. Bahil vo svojej básni využíva dobovo príznačné štylistické prostriedky a figúry. Jeho dikcia je vzrušená, miestami až nástojčivá. Štýl je expresívny, bohatý na zvolania (*Proh! Au! Exsecrabile vas! Perniciosa manus!*) a básnické otázky. Prirovnania sú výstižné, zdôrazňujú negatívne účinky fajky a fajčenia (Fajka je *perniciosa*, *noxia*, *foetida*, jej zápach je *teter* a *gravis*). Nechýba irónia, napr. keď prirovnáva fajku ku kadidlu a fajčiara ku kadidlonosičovi: Kto by teda závidel niekomu toto sväté kadidlo, keď fajka svojmu kadidlonosičovi robí zlú službu? (*Ergo quis invidet sacrum hoc thymiama cuiquam, Cum mala thurifico munera pipa ferat?*) Ako klasický vzdelanec pozná a uplatňuje repertoár z antickej mytológie, v súvislosti s fajčením použil motívy plameňov, ohňa ako skazy a záhuby. Pri vypočítavaní zhubných účinkov fajčenia privoláva na pomoc Múzu, ktorá mu má pomôcť uviesť príklady škôd napáchaných fajčiarmi (*Pauca tamen mea Musa refer, bene nam meministi / Quid Pipae possint et Pipo ferre mali* alebo *Aut incendia tu mea Musa refer*). Nachádzame tu aj motív ohnivej podsvetnej rieky Phlegethon, v podobe adjektíva *Phlegethontae* (*flammae*), ktorá nemá také zhubné účinky ako aktivity fajčiara. Pôvod fajky autor odvodzuje od sopky Etna a Kyklopov (*Nam duros Cyclopas Pipam fabricasse putarim*), ktorí spolu s Hefaistom mali v útrobach sopky Etny kováčsku dielňu a fajka je ich dielom. Na prvého pestovateľa tabaku privoláva autor záhubu tiež mytologického/antického pôvodu: mala ho pohltiť priepasť Atlasu alebo zničiť nejaký divý kmeň či usmrtiť úder blesku. *O utinam permisset Atlantis prima vorago, / Aut fera stirps, fulmen vel tetigisset eum, / Qui primus dohanum plantaverat, atque per orbem / Noxia plantarum pharmaca disseruit*. Vo veršoch *Aut Nicotius Europae sua dona dedisset / Nunquam, Pandorae pyxis abesset ita* môže byť *Nicotius*, ktorý, ak by Európe nedaroval svoje dary, bola by táto ušetrená zhubnej nádielky Pandorinej skrinky, personifikáciou fajčenia (boh fajčenia?) ale môže ísť aj o narážku na skutočnú, vyššie spomenutú osobu Jeana Nicota.

Výrazným rozdielom medzi latinskou verziou J. Bahila a anonymnou slovenskou verziou je, že v slovenskej verzii alúzie na antiku a jej mytológiu nenachádzame (takmer) vôbec. Výnimkou je verš v závere slovenskej verzie: ó by jen fajčári vrchnost poslúchali / a fajkám škodlivým večné „vale“ dali! Ukazuje to na skutočnosť, že pre domáce (resp. ľudové a asi menej vzdelané) publikum autor úplne upúšťa od obrazov využívajúcich odkazy na mytológiu a antické reálie. Zatiaľ čo v intelektuálnej zameranom periodiku Malohontskej učenej spoločnosti bola takáto verzia odkazujúca na antickú vzdelanosť preferovaná.

Popri štylisticky bezpríznakových slovách z oblasti anatómie, ako napr. *gingiva*, *lingua*, *guttur/guttura*, *palatum*, *stomachus*, *cerebellum*, *synciput*, *os* (*oris*), *labrum*, *dentes*, *dens caninus*, *collum*, *nares*, *pectus*, *pulmones*, *saliva*, *frons* a klinickej terminológie, napr.: *vomit*, *sitis*, *phtisis*, *pallor*, *dolor*, *hebetudo*, *vertigo*, *ingenium*, *halitus*, *tussis*, *asthma*. J. Bahil báseň obohacuje aj dobovými odbornými anato-

mickými výrazmi, ako napr. *succus stomachi*, *siphonus labiis* a i., výrazmi z botaniky, napr. *Folia cerasi*, *gens zingara* alebo výrazmi stredovekého pôvodu, napr. *vasallus*. Pre autora je prirodzené aj využitie pôvodom gréckych slov. Napr., slovo *thymiana* (gen. *thymiamatis* = vydymovadlo, kadidlo), alebo keď hovorí o omamnej lákavosti fajky a prirovnáva ju k nápoju lásky, používa grécke slovo *philtr* (z gr. *philtion* / lat. *philtrum* = nápoj lásky). Hlavnú úlohu v jeho elégii má *Pipa* a *Pipo* (fajka a fajčiar), slová pochádzajúce zrejme z taliančiny/vulgárnej latinčiny, avšak v rozličných podobách adaptované skoro vo všetkých európskych jazykoch. Ako obohatenie sa ukazuje i využitie nárečového slova Dohanus/Dohán, ktoré bolo frekventované vo viacerých oblastiach, vrátane Gemera a Hontu.²¹ Išlo o pôvodne turecké slovo duhan, prebraté z perzskej alebo arabskej pôvodiny duhhán. K nám sa dostalo v 17. storočí prostredníctvom maďarského výrazu dohány. J. Bahil ho využíva aj ako synonymum slova tabacum. J. Bahil teda, čo je pre vzdelaneckú tvorbu typické, obohacuje svoju poéziu celou škálou slov, od odborných výrazov, cez slová prevzaté z ľudovej latinčiny, zo stredoveku, grécizmy, či nárečové výrazy mimoeurópskeho pôvodu. Ich funkciou bolo najmä štylistické obohatenie textu. Na rozdiel od textu J. Bahila, text anonymnej slovenskej verzie viac využíva hovorový jazyk a nevyhýba sa vulgárnym slovám („sračka“).

Latinská a slovenská verzia básne sa líšia aj použitým veršom. Zatiaľ čo J. Bahil v latinskej verzii využíva elegické distichon (130 x 2 = 260 veršov), v slovenskej verzii nachádzame pravidelný dvanásťslabičník, združené rýmovaný, celkovo 206 veršov. Rýmovaný preklad časomerných veršov do dvanásťslabičníka (alebo trinásťslabičníka) bol na našom území rozšírenou dobovou praxou, napr. evanjelický vzdelanec Michal Semian v roku 1771 zložil v elegickom distichu rozsiahlu latinskú gratulačnú sobášnu báseň pre Pavla Šramka, následne ju sám preložil do domáceho jazyka a použil pritom trinásťslabičný združené rýmovaný verš.²² Pre multietnické a multilingválne prostredie územia dnešného Slovenska bolo typické aj to, že nielen pri oficiálnych dokumentoch, napr. obežníkoch, vznikali ich verzie vo viacerých jazykových mutáciách, ale ukazuje sa, že takáto prax bola zaužívaná aj v prípade poézie alebo kázní. Latinská verzia v takýchto prípadoch slúžila ako vzorová a vychádzalo sa z nej pri preklade do národných jazykov.

Báseň Juraja Bahila je zaujímavým a na svoju dobu veľmi pokrokovým dielom, ktoré presne pomenúva škodlivé následky fajčenia. Nestratila na aktuálnosti ani v období, keď bola publikovaná a ani dnes.

²¹ Dohán [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: <https://narecie.sk/dohan>.

²² VANEKOVÁ, K *Latinskej príležitostnej poézii na prelome 18. a 19. storočia* (2021), s. 145–159.

PRÍLOHA

Preklad úvodu editora Mateja Holka mladšieho k publikovanej básni Juraja Bahila

Predhovor editora/vydavateľa.

Kedže cieľ nášho literárneho spoločenstva je ten, že sa nielen my sami vzájomným priateľstvom a vytrvalou činnosťou povzbudzujeme k literárnemu vzdelávaniu, a tak je zjavný nejaký prospech našej ušľachtilej záľuby; ale že to, čo sa týka našej drahej vlasti, predovšetkým však tohto malohontského kraja, čo ho oslavuje a zdobí, vysvetľujeme a spracovávame; a nielen naše, ale aj pojednania/rozpravy ďalších našich priateľov, nie cudzie nášmu spolku, prijímame, zhromažďujeme a na všeobecný úžitok premieňame. Preto teraz prinášam Báseň o fajke a proti fajke, ktorú pred 90 rokmi napísal Juraj Bahil, 12 rokov rektor školy v Hrachove, potom v rokoch 1734 – 1739 kazateľ slova Božieho v Čerenčanoch. Túto báseň som oprášil a uviedol späť do života, pretože prináša pripomenutie hrozného zločinu u nás spáchaného, a je aj dokladom toho, že naši predkovia a predchodcovia v cirkevnej službe neboli takí veľmi nevzdelaní a neznali v učenosti, ako sa niektorí nezaslúžene domnievajú. Kiež by bol však básnik do tejto elégie vložil viac správ, čo by samotný skutok objasnili. Z rozprávania viem toto: táto vražda sa stala v kovavských lesoch a spáchali ju pastieri ošípaných.

Literatúra

Antológia staršej slovenskej literatúry. Eds. J. Mišianik a E. Tkáčiková. Bratislava: VEDA, 1981.
A Counterblaste to Tobacco. Imprinted at London by R.B. Anno 1604 [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na:

https://books.google.sk/books?id=EasUAAAAYAAJ&dq=a+counterblaste+to+tobacco&pg=PT6&redir_esc=y#v=onepage&q=a%20counterblaste%20to%20tobacco&f=false.

Aká je história tabaku a fajčenia? [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na:

<https://www.najlekaren.eu/aktuality/aka-je-historia-tabaku-a-fajcenia.html>.

Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 19. storočia. A. Klimeková a J. Ondroušková. Martin: Slovenská národná knižnica, 2016, zv. 1–7.

ČUMA, Andrej: *Jana Amosa Komenského Orbis Pictus stále aktuálny.* In: *Pedagogika, časopis pro pedagogické vědy* XLI (1991), č. 5–6, s. 603–609.

Dohán [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: <https://narecie.sk/dohan>.

HEGYI, Ladislav – FILÍPKOVÁ, Zuzana: *Fragmenty z histórie slovenskej medicíny.* In: *Bedeker zdravia* [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: <https://www.zzz.sk/clanok/10417-fragmenty-z-historie-slovenskej-mediciny>.

História hrachovského školstva [online]. [cit. 2023-09-06]. Dostupné na:

<https://zssamavozara.edupage.org/about/?subpage=1>.

Encyclopaedia Beliana – Holko, Matej ml. [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/holko-matej-ml>.

LUCK, Steve: *The Complete Guide to Cigars: An Illustrated Guide to the World's Finest Cigars.* Bath, UK: Parragon Inc., 2008.

O tabaku [online]. [cit. 2023-09-08]. Dostupné na: <https://www.fajciaren.sk/clanky/detail/o-tabaku>.

Slovenský biografický lexikón A – B, zv. I. Martin: SNK, 2002.

Solennia Bibliothecae Kishontanae XXII (1830), s. 41–51.

SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái*, heslo Bahil György [online]. [cit. 2023-09-06].

Dostupné na: <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.

ŠKOVIEROVÁ, Angela – PORIEZOVÁ, Miriam: *Latinská príležitostná próza a poézia na stránkach Solennii*. In: Sambucus 8. Eds. D. Škoviera a N. Šipekiová. Kraków: Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2012, s. 170–176.

VANEKOVÁ, Olga: *K latinskej príležitostnej poézii na prelome 18. a 19. storočia*. In: Podoby literatúry na prelome 18. a 19. storočia. Ed. M. Braxatoris a M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského, 2021, s. 145–159.

Abstrakt: Náboženský spisovateľ, učiteľ a evanjelický duchovný Juraj Bahil (1689 – 1760) je autorom barokovej poézie, gratulačných básní a náboženského diela, ktoré z väčšej časti ostalo v rukopisnej podobe. Výnimkou je didakticko-reflexívna báseň namierená proti fajčeniu *Elegia joco-seria de pipa*. Táto bola takmer sto rokov po svojom vzniku publikovaná v ročenke Malohontskej učenej spoločnosti *Solennia Bibliothecae Kishontanae* z roku 1830, ktorej editorom bol Matej Holko mladší. V štúdiu predstavujeme báseň i jej autora. Poukazujeme na jej prepracovanie do dobovej slovenčiny. Primárne sa však zameriavame na osvetový obsah latinského originálu básne i na jeho formálne charakteristiky a uvádzame krátke ukážky s pracovným prekladom.

Kľúčové slová: Juraj Bahil, M. Holko ml., fajka, fajčenie, tabak, škodlivosť fajčenia

Mgr. Angela Škovierová, PhD.

Ústav lekárskej terminológie a cudzích jazykov

Lekárska fakulta

Univerzita Komenského v Bratislave

Špitálska 24

813 72 Bratislava

Slovensko

+421 2 90119 449

angela.skovierova@fmed.uniba.sk

Mgr. Olga Vaneková, PhD.

Ústav lekárskej terminológie a cudzích jazykov

Lekárska fakulta

Univerzita Komenského v Bratislave

Špitálska 24

813 72 Bratislava

Slovensko

+421 2 90119 449

olga.vanekova@fmed.uniba.sk

Tomáš Jordán, *protomedicus Moraviae* a brněnský lékař

Libor Švanda – Natália Gachallová – Tereza Ševčíková

Brno

Thomas Iordanus, protomedicus Moraviae and Brno physician

Abstract: The aim of the paper is to point out the ambivalent relationship of a prominent figure of early modern medicine, Thomas Jordan of Klausenburg (1540 - 1586), to Brno where he worked for a large part of his life. He made a name for himself outside Central Europe as an author of several writings on epidemiology and balneology. In *Luis novae in Moravia exortae descriptio*, he described an outbreak of an epidemic taking place in Brno at Christmas of 1577 which within a few months afflicted 80 people inside the city walls and about a hundred more in its immediate vicinity. The central part of the work contains a detailed description of the progression of the disease, its individual symptoms and treatment methods, based on which Jordan diagnosed it as an extragenital infection of syphilis and identified its source in the local baths. In the extensive introductory passages, he puts focus on the perks of Brno and its surroundings, deals with the life of its inhabitants, describes the region's geography, water supplies, climatic conditions, cultivated crops, etc. In terms of genre, these passages can be regarded a sort of *laus urbis* and demonstrate its author's fondness for Brno. However, an attentive reader cannot miss his remarks relativising this relationship.

Keywords: history of medicine, Latin literature, Tomas Jordan, Brno, 16th century, *laus urbis*

Tématem našeho příspěvku je osobnost významného humanistického učence a lékaře 16. století Tomáše Jordána z Klausenburku (1540 – 1586), kterou bychom chtěli krátce představit a poté blíže poukázat na jeho ambivalentní vztah k městu Brnu, v němž velkou část svého života působil, jak se jeví v jeho díle *Brunnogallicus seu Luis novae in Moravia exortae descriptio*.

Důvod volby našeho tématu je prostý, v současné době se totiž věnujeme překladu zmíněného raně novověké lékařského spisu do češtiny a shledáváme ho podnětným nejen z pohledu historie medicíny, ale také z hlediska literárního. Impulsů k tomu, abychom se do překladu pustili, bylo několik. Už před několika lety nás naše bývalá kolegyně a učitelka Elena Marečková upozorňovala, že povědomí o Tomáši Jordánovi a jeho díle je u nás spíše nízké a neodpovídá jeho významu. Po propuknutí pandemie Covid-19 se pak zvedl zájem o epidemiologii a vše, co souvisí s šířením infekcí, což se promítlo i do témat, kterými se začali ve zvýšené míře zabývat nejenom odborníci z oblasti přírodních věd. Pro nás to byl další podnět k tomu, abychom obrátili k Tomáši Jordánovi pozornost, neboť jeho přínos v oblasti epidemiologie přesahuje hranice střední Evropy, a přitom je spojený s městem Brnem, kde působíme. Třetím výrazným impulsem pak bylo vydání Jordánova *Pestis phaenomena*, který do maďarštiny nedávno přeložil respektovaný znalec dějin medicíny (dnes již bohužel zesnulý) László Magyar.¹ Když v návaznosti na to Robert Offner, který maďarský překlad opatřil

¹ JORDAN, A *Járványokról* (2022).

Jordánovou biografií, hledal překladatele pro Jordánův spis *Brunnogallicus*, oslovil nás František Šimon s návrhem, abychom překlad pořídili v Brně.

Tomáš Jordán, známý v dějinách medicíny také jako Kolozsvári Jordán Tamás nebo Thomas Jordanus von Klausenburg, pocházel z města Kluz v Sedmihradsku (dnešní Cluj-Napoca v Rumunsku), ale brzy odešel za lékařským vzděláním do tehdejších významných evropských center v Německu, Francii, Itálii a Švýcarsku (Wittenberg, Paříž, Montpellier, Basilej, Curych, Padova, Bologna, Pisa, Řím), aby se učil u věhlasných lékařů, jako byli Vittore Trincavelli, Guido Guidi, Girolamo Cardano, Johannes Crato von Krafftheim, Giulio Alessandrini a další.² Své studium završil ve Vídni, ve věku 27 let mu zde potvrzen doktorský titul a následně se jako vojenský lékař účastnil tažení proti Turkům v Uhrách. Po této válečné zkušenosti pracoval krátce ve Vídni a r. 1569 byl jako první jmenován hlavním lékařem moravského markrabství (*primus medicus publicus Moraviae, protomedicus Moraviae*).

Tomáš Jordán (*Brunnogallicus*, tisk z roku 1583, s. 2
(München, Bayerische Staatsbibliothek)

Usadil se v Brně, kde žil až do své smrti roku 1586. Ve své pozici se snažil svěřenou oblast důkladně poznat, procestoval Moravu a postupně se seznamoval s přírodními a zejména zdravotními podmínkami jejích obyvatel. Jako renesanční vzdělanec hlouběji zkoumal také účinky místních léčivých pramenů, klimatických podmínek, zabýval se však také historií Moravy, numismatikou, ovládal také několik jazyků (francouzštinu, italštinu, němčinu, češtinu, maďarštinu, angličtinu, latinu). Šíře jeho zájmů byla pozoruhodná.³

² Jordán sám zmiňuje svá studia v listu Juliu Alexandrinovi, JORDAN, *Brunnogallicus* (1583), s. 3–5.

³ Pro více informací o Jordánově životě viz OFFNER, *Neue Daten zur Biographie des Klausenburger Arztes Thomas Jordanus* (2018), s. 89–112.

Je autorem spisů z oblasti epidemiologie a balneologie, díky kterým se stal známým i mimo střední Evropu. Těmi nejvýznamnějšími jsou:

- *Pestis phaenomena seu de iis quae circa febrem pestilentem apparent exercitatio*. Frankfurt am Main 1576.⁴
- *Brunnogallicus seu Luis novae in Moravia exortae descriptio*. Frankfurt am Main 1580.
- *Kniha o přirozených vodách hojitedlných neb teplícech moravských*. Olomouc 1581. (V překladu slavkovského písaře Ondřeje Zborského.⁵) V původním latinském znění text vyšel až krátce po Jordánově smrti (v mírně rozšířené verzi) pod titulem *De aquis medicatis Moraviae Commentariolus*. Frankfurt am Main 1586.⁶

Tématem traktátu *Luis novae in Moravia exortae descriptio* je nákaza, která se objevila v Brně o Vánocích 1577 a během tří měsíců jí onemocnělo na 80 lidí uvnitř městských hradeb, asi stovka dalších na brněnských předměstích a neznámý počet dalších v brněnském okolí. Text autor dokončil 15. 10. 1578 a s dedikací ho poslal nejprve Juliu Alexandrinovi do Tridentu, a když mu byl i s děkovným dopisem vrácen, tak také Ondřeji Dudičovi do Tridentu, který souhlasil s Jordánovou diagnózou, že se jedná o nový typ syfilidy. Začátkem roku 1580 text vyšel u Wechela ve Frankfurtu nad Mohanem, a protože vzbudil velkou pozornost, o dva roky později ho Wechelovo nakladatelství vydalo znovu, doplněný o Jordánův doslov a posudek Johanna Cratona (*censura Cratoniana*).⁷

Jádro spisu tvoří podrobný popis šíření nákazy, jejího prudkého průběhu, jednotlivých symptomů a způsobů léčby choroby, kterou Jordán diagnostikoval jako brněnskou příjici, extragenitální infekci šířící se z jednoho zdroje, konkrétně z Adamových lázní, které se nacházely poblíž Židovské brány.⁸ Jordánův výklad je

Současná podoba domu na Orlicí ulici 16, kde Tomáš Jordán žil v letech 1570-1586. (Foto: archiv autorů)

⁴ Pro více informací viz doprovodná studie László Magyara k překladu *Pestis phaenomena* do maďarštiny, JORDAN, *A járványokról* (2022).

⁵ GELLNER, Tomáš Jordán: *k 350. výročí jeho smrti* (1936), s. 57–58.

⁶ Ibid., s. 69–75.

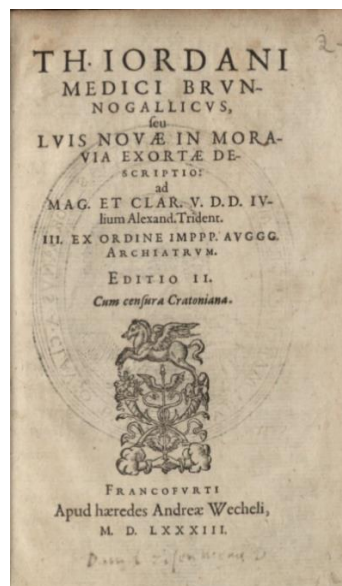
⁷ Potřetí text vyšel ve sborníku GRUNER, *De morbo Gallico scriptores medici et historici* (1793), s. 496–582. Pro více informací viz GELLNER, Tomáš Jordán: *k 350. výročí jeho smrti* (1936), s. 52–53.

⁸ JORDAN, *Brunnogallicus* (1583), s. 18–19. Souhrnně o průběhu šíření epidemie, jejích příznacích a léčbě u Tomáše Jordána viz GELLNER, Tomáš Jordán: *k 350. výročí jeho smrti* (1936), s. 44–52. Nejednalo se tedy

dokladem posunu v lékařském přístupu k nemocem a jejich léčení v době renesance a humanismu: sice je stále do jisté míry ovlivněn antickými a středověkými autoritami (Hippokratés, Galén, Lucretius, Avicenna aj.), jejich díla však nepoužívá primárně k vysvětlování příčin a způsobů léčby, nýbrž k popisu některých patologií. Zrcadlí se v něm postupný přechod od středověkého pojetí směrem k empirickému chápání medicíny, který je však v 16. století stále spíše na začátku.

V tomto příspěvku však chceme ponechat stranou Jordánovo líčení příčin epidemie, okolností jejího propuknutí, popisu symptomů, průběhu choroby a její léčby u jednotlivých pacientů. Nedílnou součástí textu je totiž také rozsáhlý a neméně zajímavý úvod, v němž autor vyzdvihuje přednosti života v Brně a okolí. Začíná etymologickým exkurzem o původu pojmenování města a pokračuje jeho geografickou charakteristikou. Zvláště zmíní, že město je od západu chráněno kopcem, na jehož návrší stojí hrad Špilberk, k němu připojí malý historický exkurz, aby vysvětlil, proč je hrad pobořený. Následuje popis vinic a sadů na úbočích kopce, potom i samotného města; s odvoláním na Hippokrata se věnuje podnebí a směru větrů, kterými vysvětluje obzvlášť zdravé ovzduší. Tímto způsobem pokračuje klimatickými poměry, rybnatými řekami a rybníky, úrodnými poli, pěstovanými plodinami, které se vyvážejí i do sousedních krajů a měst (Vídeň, Krakov, Vratislav).⁹ Žánrově mají tyto pasáže blízko k *laus urbis*, chvále města, které je vykreslováno ve značně stylizované a idealizované podobě, s využitím mnoha *topoi*, které tomuto žánru patří.¹⁰ Z popisu je patrný autorův kladný vztah k místu, které přijal nakonec za svůj domov a strávil zde zbytek života.

Pozornému čtenáři ale neuniknou autorovy poznámky, které tento vztah relativizují a život v Brně staví do negativního světla. Jedná se o dvě skutečnosti, na které čtenář v Jordánově textu narazí. Na prvním místě je to provinční charakter

Brunnogallicus
Titulní stránka tisku z roku 1583
(München, Bayerische Staatsbibliothek)

o klasickou formu tzv. francouzské nemoci, o níž souhrnně pojednává ARRIZABALAGA, *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe* (1997); v češtině viz také DIVIŠOVÁ, *Francouzská nemoc v radách lékařů 16. století* (2018). Po lékařské stránce se Jordanovu spisu blíže věnoval GYÖRY, *Der Morbus Brunogallicus* (1912).

⁹ JORDAN, *Brunnogallicus* (1583), s. 11–17.

¹⁰ K žánru *laus urbis* (*encomion*) v českém prostředí konce 16. a začátku 17. století viz např. úvodní studii Vojtěcha Pelce k edici dvou humanistických panegyriků oslavujících Prahu: PELC, *Žánr popisu měst a Loci communes* (2019), s. 15–18.

města. Pro kosmopolitního, zcestovalého humanistického vzdělance, který se dlouho pohyboval v univerzitních kruzích mnoha evropských měst, bylo pochopitelně Brno intelektuálně málo podnětným prostředím. Svá studia Jordán dokončil ve Vídni, kde poté několik let působil a byl v neustálém styku s místními učenými. Když byl jmenován moravským zemským lékařem, je možné že i z důvodu blízkosti Vídně si Jordán zvolil jako své sídlo Brno, a nikoli Olomouc, která tehdy byla hlavní moravskou metropolí. Přestože z Vídně se nestěhoval daleko, přechod do Brna pro něho musel být velkou změnou. Explicitní doklad najdeme v dopise, kterým Jordán dedikuje spis *Brunnogallicus* Juliu Alexandrinovi, v němž si posteskl, že neví, jakým řízením osudu se na Moravě ocitl, a vzpomíná na léta strávená ve společnosti intelektuálů:¹¹

Nescio quo meo fato in has sum devolutus terras, ubi licet ad vitam honeste neque illiberaliter traducendam omnia abunde suppeditentur, animus tamen suo destitutus pabulo, reciproca studiorum aemulatione sublata, commercio literatorum privato, quid voluptatis residuum censes?

Steriles absque socio Musae,

οὐν τε δὴ ἔρχόμενοι.¹²

Et amant alterna Camoenae.¹³

Ačkoliv se mi dostává všeho ke slušnému a spořádanému životu, můj duch přeci jenom postrádá potravu. Když jsem ztratil možnost těžit ze vzájemné inspirace a přišel o styky se vzdělanci, jaké potěšení mi podle tebe ještě zůstalo?

Bez druha jsou Múzy jalové,

kráčejí ve dvojici.

A těší je vzájemný rozhovor.

Kontakt s Vídni a tamějšími intelektuály v omezené míře zajišťovala častá korespondence, pocit určité izolace mohla mírnit také nově navázaná přátelství a styky s dalšími vzdělanci. Víme o Jordánově blízkém přátelství s Janem Blahoslavem, Janem ze Žerotína, s nímž podnikl i některé cesty, a s některými dalšími intelektuály na Moravě i jinde. Předchozí zkušenost života ve velkém univerzitním městě to ale nemohlo nahradit.

Druhá oblast, kde se projevuje určitá frustrace nad životem v Brně, potažmo na Moravě, kde byl hlavním zemským lékařem, je životní styl zdejších obyvatel. Ti se podle zmínek nebo jen implicitních narážek v textu *Brunnogallicus* jen málo v běžném životě starají o zdravou životosprávu a oddávají se způsobu života, který je dobrým podhoubím pro šíření chorob. Velmi explicitní je následující ukázka:¹⁴

¹¹ JORDAN, *Brunnogallicus* (1583), *Epistola dedicatoria ad Iulium Alexandrinum*, s. 6.

¹² HOM. *Il.* 10, 224.

¹³ VERG. *Ecl.* 3, 59.

¹⁴ JORDAN, *Brunnogallicus* (1583), s. 15.

Hinc evenit, quia solum sponte alimoniam profusissime producit annonamque liberaliter suppeditat, ut gens durioribus non exerceatur laboribus: cupediis, vino et genio plus quam par est indulgent, opiparis assueti ferculis certatim sese invitant: dum epulantur carnibus pisces varia aromatum conditura infectos commiscendo suam invitant ὀρεζῖν: vineis colendis, vini mercimonia quaestum faciunt, domi cauponiam exercent. Vivitur in diem, saginae dediti voluptatibus cum sint obsequentes, parum juvant haeredem.

Agricolae utriusque sexus et quibus res sunt accisae, ad temulentiam usque cerevisia sese ingurgitant, eadem locupletes mero aestuantes voluptatem explent. Eduliorum duntaxat et cibarium praeparationi aqua relegata: profluentem et quae tubis advehitur in potu aspernati, puteales vero nitro pollutas accusantes, vinum et cerevisiam illis substituunt.

Protože půda sama poskytuje obživu více než štědře a každoročně dává bohatou úrodu, dochází k tomu, že lidé nejsou nuceni k těžké práci: doprávají si lahůdky a víno ve větší míře, než je zdrávo, a jsou zvyklí se navzájem o překot zvát k bohatým hostinám. Když hodují, svůj apetit povzbuzují střídáním masa a ryb naložených do směsí různých koření. Obdělávají vinice, obchodování s vínem jim přináší zisk, a doma provozují šenky. Žijí ze dne na den, a protože se oddávají obžerství a následují své tužby, nestarají se o budoucnost.

Sedláci bez ohledu na pohlaví, pokud se jim něco špatného přihodí, prochlemtají se pivem až k opilosti, a když už ho mají dost, rozpálí se a svou žízeň hasí neředěným vínem. Vodu používají pouze k přípravě pokrmů a potravin. K pití pohrdají tekoucí vodou, která je přiváděna potrubím; tvrdí, že voda ze studny je znečištěná ledkem, místo ní pijí víno a pivo.

Z dnešního pohledu činí text zajímavým Jordánův postřeh, že nezdravý způsob života je umožněn úrodností kraje, který lidem dopřává obživu bez nutnosti příliš tvrdě pracovat; svůj volný čas pak věnují přejídání a pití. Protože Jordán jako *protomedicus Moraviae* usiloval o pozvednutí zdravotní kultury v zemi, s takovou životosprávou nemohl souhlasit. Vliv klimatu a výživy na zdraví obyvatel považoval za zásadní, a i proto se svými spisy věnoval osvětě a snažil se propagovat zásady zdravého způsobu života, aby, jak o tom píše v listu jihlavskému lékaři Jakubu Horstovi, společně s dalšími lékaři „čistili Augiášův chlév a lidi navykali na úctu k vědě a na životosprávu pořádnější“.¹⁵

Na závěr tedy můžeme shrnout, že Tomáš Jordán si Brno a Moravu velmi oblíbil, o čemž svědčí, že zde zůstal do konce života, navázal mnohá přátelství s významnými představiteli veřejného života, své děti dokonce pojmenoval po svých

¹⁵ GELLNER, Tomáš Jordán: k 350. výročí jeho smrti (1936), s. 55–56.

žerotínských patronech, a jeho texty se vyjadřují o Brnu velmi pozitivně. Vztah k městu, které se mu stalo novým domovem, však není černobílý: ukázali jsme si, že negativně vnímá jednak životní styl Brňanů, potažmo Moravanů, na jejichž zdraví měl coby zemský lékař dohlížet, jednak ho omezuje nedostatečně podnětné intelektuální prostředí, které ve srovnání s Vídní nebo dalšími evropskými univerzitními městy nemohly uspokojit potřebu vzdělaného humanisty dále prohlubovat a rozvíjet své poznání a schopnosti.

Prameny a literatura

ARRIZABALAGA, JON – JOHN HENDERSON – ROGER FRENCH: *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe*. Yale University Press, 1997.

DIVÍŠOVÁ, Bohdana: *Francouzská nemoc v radách lékařů 16. století*. Praha: NLN, 2018.

GELLNER, Gustav: *Tomáš Jordán: k 350. výročí jeho smrti*. Brno: Časopis Matice moravské, 1936 (Zvláštní otisk z ČMM 60, 1936).

GRUNER, Christian Gottfried: *De morbo Gallico scriptores medici et historici*. Jenae: Bibliopolii Academici, 1793. Dostupné z URL

<https://archive.org/details/demorbogallicos00grun/page/n5/mode/2up?ref=ol&view=thheater> [cit. 20. 10. 2023].

GYÖRY, Tibor: *Der Morbus Brunogallicus (1577): ein Beitrag zur Geschichte der Syphilisepidemien*. Giessen: Alfred Töpelmann, 1912.

JORDAN, Thomas: *A járványokról*. Ed. et tr. László A. Magyar. Budapešť: Gondolat, 2022.

JORDAN, Thomas: *Brunnogallicus seu Luis novae in Moravia exortae descriptio*. Francofurti: Apud haeredes Andreae Wecheli, 1583². Dostupné z URL <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00028784?page=1> [cit. 20. 10. 2023].

OFFNER, Robert: Neue Daten zur Biographie des Klausenburger Arztes Thomas Jordanus (1540–1586): *Epidemiologe, Balneologe und Protomedicus von Mähren*. Sudhoffs Archiv, Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte 102, 1 (2018), s. 89–112.

PELC, Vojtěch: *Žánr popisu měst a Loci communes*. In: Jan Hubecius / Bartoloměj Martinides: *Dva humanistické popisy Prahy*. Úvodní studie, edice, překlad a komentář Vojtěch Pelc. Praha: Jednota klasických filologů, 2019, s. 15–18.

Abstrakt: Cílem příspěvku je poukázat na ambivalentní vztah významného raně novověkého lékaře Tomáše Jordána z Klausenburku (1540–1586) k městu, v němž velkou část svého života působil. Je autorem několika spisů z oblasti epidemiologie a balneologie, díky kterým se stal známým i mimo střední Evropu. Jedním z nejvýznamnějších je *Luis novae in Moravia exortae descriptio* – popis nákazy, která se objevila v Brně o Vánocích 1577 a během tří měsíců ji onemocnělo na 80 lidí uvnitř městských hradeb a asi stovka dalších v bezprostředním okolí. Jádro spisu tvoří podrobný popis průběhu nákazy, jednotlivých symptomů a způsobů léčby choroby, nedílnou součástí textu jsou však rozsáhlé úvodní pasáže, v nichž autor vyzdvihuje přednosti města Brna a jeho okolí, pojednává o obyvatelích, popisuje jeho geografii, vodstvo, klimatické poměry, pěstované plodiny atd. Žánrově mají tyto pasáže blízko k *laus urbis* a je z nich patrné, že autor si Brno oblíbil. Pozornému čtenáři ale neuniknou autorovy poznámky, které tento vztah relativizují.

Klíčová slova: dějiny lékařství, latinská literatura, Tomáš Jordán, Brno, 16. století, *laus urbis*

Mgr. Libor Švanda, Ph.D.
Centrum jazykového vzdělávání LF MU
Kamenice 753/5
625 00 Brno
Česká republika
svanda@phil.muni.cz

Mgr. Natália Gachallová, Ph.D.
Centrum jazykového vzdělávání LF MU
Kamenice 753/5
625 00 Brno
Česká republika
natalia.gachallova@phil.muni.cz

Mgr. Tereza Ševčíková
Centrum jazykového vzdělávání LF MU
Kamenice 753/5
625 00 Brno
Česká republika
tereza.sevcikova@med.muni.cz

Theologia supplementaris* alebo doplnková teológia v Iuvencovom biblickom epose *Evangeliorum libri quattuor

Viktor Wintner

Brno

Theologia supplementaris or Supplementary Theology in the Biblical Epic *Evangeliorum libri quattuor* by Juvenecus

Abstract: Gaius Vettius Aquilinus Juvenecus, the 4th century author of the epic *Evangeliorum libri quattuor*, is primarily known as the founder of the literary genre of biblical epic, by means of which early Christian writers tried to equal classical literature represented by the epics of Homer and Virgil. His work, however, is not to be regarded as a mere versification of the Gospel. Apart from various stylistic additions it also contains the additions of theological nature, by which the poet tries to specify and elaborate upon the original text in the spirit of literal, allegorical or moral exegesis. This, together with his attempt to explain Jewish religious traditions and to justify Christ's tragical death upon the cross by predestination, creates a brief but theologically not inconsiderable exegetic apparatus, which can be termed *theologia supplementaris*.

Keywords: Juvenecus, *Evangeliorum libri quattuor*, biblical epic, supplementary theology

Úvod

Po celé stáročia sa kresťanská literárna tvorba obmedzovala na oblasť prózy. Klasickí vzdelanci však považovali za vrchol literárneho umenia poéziu, a to poéziu epickú. S cieľom vyrovnáť sa klasickým eposom v podaní Homéra a Vergília sa preto Gaius Vettius Aquilinus Iuvenecus, urodzený kňaz hispánskeho pôvodu a súčasník cisára Konštantína Veľkého, okolo roku 330 rozhodol previezť Evanjelium do daktylského hexametra a dať tak kresťanom ich vlastný epos.¹ Pri jeho tvorbe sa však neobmedzil len na obyčajné prebásnenie prozaického originálu, ale tam, kde to uznal za vhodné, ho rozšíril o drobné teologické doplnky. Tie sa síce častokrát obmedzujú len na jedno dvojveršie, verš či obyčajné slovné spojenie, no aj to málo svedčí o Iuvenecovej oboznámenosti s relevantnými teologickými spismi a či už svoje poznatky získal priamo z originálov, z prekladov či prostredníctvom ústnej tradície, prehľad mal aj o dielach napísaných v gréckom jazyku.² Za jeho najpravdepodobnejšie exegetické zdroje sa považujú diela z pera Tertulliana, Ireneia a Origena³, a ako vhodní kandidáti na porovnanie jeho výkladu s inými autormi sa nám ponúkajú traja doboví komentátori Matúšovho evanjelia: Hieronymus zo Stridonu, Hilarius z Poitiers a Chromatius z Aquileje.⁴

¹ GREEN, *Latin Epics of the New Testament: Juvenecus, Sedulius, Arator* (2006), s. 1–14.

² DE GIANNI, *Juvenecus. Evangeliorum liber quartus. Introduzione, testo criticamente riveduto e commento* (2020), s. 20–21.

³ COLOMBI, *Paene ad verbum. Gli Evangeliorum libri di Gioveneco tra parafrasi e commento* (1997), s. 11.

⁴ ORBÁN, *Juvenecus als Bibelexeget und als Zeuge der «Afrikanischen» Vetus-Latina-Tradition: Untersuchungen der Bergpredigt (Mt. 5, 1–48) in der Vetus Latina und in der Versifikation des Juvenecus (I 452–572)* (1995), s. 340.

Na základe porovnania Iuencovho textu s predhieronymovským prekladom Biblie známym pod menom *Vetus Latina* sa vo svojej štúdii pokúsime identifikovať básnikove exegetické zdroje, dohľadať k nim dobové paralely a špecifikovať ich funkciu. Výklad bude sprevádzaný našimi vlastnými pokusmi o hexametrický preklad skúmaných pasáží do slovenčiny.

Iuencova exegéza

Ako ukázkový príklad Iuencovej exegézy býva tradične uvádzaný výklad darov, ktoré malý Ježiš dostáva od troch mudrcov:

Mt 2, 11

Et intrantes in domum invenerunt puerum cum Maria, matre eius. Et procidentes adoraverunt eum, et apertis thesauris suis optulerunt ei munera, aurum, thus et murram.

I 247–251

*Et postquam puerum videre sub ubere matris,
Deiecti prono straverunt corpore terram
Submissique simul quaesunt; tum munera trina
Tus, aurum, murram **regique hominique Deoque**
Dona dabant.*

Potom, čo v maštaľke zbadali dieťaťko v náručí matky
s pokorou vrhli sa na zem a prosili o zmilovanie.
Trojaké dary mu priniesli: kadidlo, zlato a myrhu;
človeku myrhu, kráľovi zlato a kadidlo Bohu.

Ako vidíme, Iuencov výklad je stručný, no výstižný. Troma slovami hladko začlenenými do Matúšovho textu vysvetľuje čitateľovi význam jednotlivých darov nadväzujúc na staršiu exegetickú tradíciu. Bezprostredným zdrojom mohol byť Ireneus, podľa ktorého Kristovi darovali myrhu, pretože je tým, kto sa obetoval za ľudský rod, zlato, lebo je kráľom, ktorého vláda potrvá večne, a kadidlo, pretože je Bohom, ktorý sa Židom zjavil, aj keď po tom netúžili.⁵ Za zmenou poradia jednotlivých darov však zrejme netreba hľadať iné dôvody, než tie metrické.⁶ O tom, že Iuencov výklad bol v danej dobe úplne bežný, svedčí skutočnosť, že ho môžeme vidieť aj u jeho mladších súčasníkov Hilária⁷, Hieronyma⁸ a Chromatia.⁹

⁵ *...murra quidem, quod ipse erat qui pro mortali genere humano moreretur et sepeliretur; aurum vero, quoniam Rex cuius regni finis non est; tus vero, quoniam Deus, qui et notus in Iudaea factus est et manifestus eis, qui non quaerebant eum.* IRENAEUS. *Libri quinque adversus haereses*, III 9, 2.

⁶ COLOMBI, *Paene ad verbum. Gli Evangeliorum libri di Giovenco tra parafrasi e commento* (1997), s. 15–16.

⁷ *Denique oblatio munerum intelligentiam in eo totius qualitatis expressit: in auro regem, in thure Deum, in myrrha hominem confitendo.* HILARIUS, *Commentarius in Evangelium Matthaei*, I 5.

⁸ Hieronymus dokonca Iuvenca pochvalne cituje: *Pulcherrime munerum sacramenta Juvenus presbyter uno versiculo comprehendit: thus, aurum, murram regique hominique Deoque // dona ferunt.* HIERONYMUS, *Commentaria in Evangelium S. Matthaei*, I 2, 14.

⁹ *Nam in auro regni potestas, in thure Dei honor, in myrra corporis sepultura monstratur.* CHROMATIUS, *Tractatus in Matthaum*, V 1, 29–30.

Nasledujúca pasáž venovaná almužnám (Mt 5, 38–42) nám však ukáže, že v niektorých prípadoch si Iuvenus môže počínať aj ako úplne samostatný vykladač:

Mt 5, 42

Omni petenti te da ei, et volenti mutuari a te, ne avertaris te.

I 558–560

*Si quis egens poscet vel si simulabit egentem,
ex animo miserans largire; aut mutua si quis
orabit, tribue et mitem ne subtrahe vultum.*

Či už ťa o pomoc poprosí žobrák pravý či lživý,
zľutuj sa nad ním, a keby aj niekto pôžičku žiadal,
požičaj bez toho, aby si nad ním ohŕňal nosom.

Pravý kresťan podľa neho dopraje almužnu každému, kto o ňu požiada, a to vrátane tých, ktorí svoju chudobu len predstierajú. Pomáha, pretože pomáhať druhým je správne. Iuvenus tu naplno rozvíja potenciál slovíčka *omni petenti*¹⁰, ktoré v Hieronymovej Vulgáte dnes už nenájde¹¹ a zároveň tým vykladá Písmo v duchu hesla *Te autem facientem elemosynam, nesciat sinistra tua quod facit dextera tua* (Mt 6, 3).¹² Podobný výklad sa v dobových komentároch k evanjeliu nevyskytuje, čo znamená, že daný dodatok treba považovať za Iuencov vlastný.¹³ Otázkou pravda je, či sa ním nedostáva do sporu s apoštolom Pavlom, ktorý v súvislosti s preukazovaním úcty vdovám v prvom liste Timotejovi píše: *viduas honora, quæ vere viduæ sunt* (1 Tim 5, 3). Pavlovi totiž nestačí, že sa niekto ako núdzny tvári. Musí ním aj skutočne byť. Pre Iuvenca je to však samotný akt pomoci, čo robí kresťana kresťanom, a to aj v prípade, že sa jej dostane niekomu, kto si ju nezaslúži. Z hľadiska morálky je to napokon ten podvodník, kto sa voči Bohu previnil, nie darca, ktorý mu chcel úprimne pomôcť. Iuencov ideálny kresťan teda pomáha zo zásady.

Niektoré Iuencove dodatky možno považovať za reakciu na dobové teologické spory o postavení Boha syna v rámci Svätej Trojice. Napríklad, majiteľ vinice v podobenstve o zlých vinohradníkoch (Mt 21,33–46) posielal svojho syna na výber dane z úrody takto:

Mt. 21, 37

Novissime autem misit ad eos filium suum unicum dicens: Forsitan verebuntur filium meum.

¹⁰ KIEVITS, *Ad Iuenci Evangeliorum librum primum commentarius exegeticus* (1940), s. 134.

¹¹ *Qui petit a te, da ei : et volenti mutuari a te, ne avertaris. Biblia Sacra iuxta Vulgatam clementinam. Editio electronica* (2007), Matthaeus 5, 42.

¹² COLOMBI, *Paene ad verbum. Gli Evangeliorum libri di Giovenco tra parafrasi e commento* (1997), s. 28–29.

¹³ ORBÁN, *Juvenus als Bibelexeget und als Zeuge der «Afrikanischen» Vetus-Latina-Tradition: Untersuchungen der Bergpredigt (Mt 5,1–48) in der Vetus Latina und in der Versifikation des Juvenus (I 452–572)* (1995), s. 348.

III. 726–728

*Ultima iam domino natum dimittere mens est,
quod subolem **partemque sui** vis digna pudoris
cultorum cordi venerandam posceret esse.*

Napokon napadlo pána, že pošle tam do vinohradu
vlastného syna, čiast' seba, ved' súdnosť vinohradníkov
istotne prinúti k tomu, že potomka jeho si uctia.

Vzhľadom na historický kontext vzniku Iuvencovho diela sa tu logicky ponúka vysvetlenie, že slovné spojenie *partemque sui* je narážkou na nicejské vyznanie viery, podľa ktorého je Boh Syn rovnakej podstaty ako Boh Otec.¹⁴ Ako je totiž známe, Areios túto skutočnosť spochybňoval, kladúc tak Syna voči Otcovi do podriadeného postavenia.¹⁵ Opakovane pritom zdôrazňoval, že Syn nie je časťou Otca: *...ὁ υἱὸς οὐκ ἐστὶν ἀγέννητος οὐδὲ μέρος ἀγέννητου κατ' οὐδένα τρόπον οὔτε ἐξ ὑποκειμένου τινός... καθότι οὐδὲ μέρος θεοῦ ἐστὶν οὐδὲ ἐξ ὑποκειμένου τινός* (Epistula ad Eusebium 4–5).¹⁶ Zdá sa teda, že sa Iuvenec voči tomuto spornému stanovisku snažil vymedziť.

Podobne je to aj pri spore o Dávidovom synovi (Mt 22, 41–46), kde Iuvenec Dávidovými ústami označuje Krista nielen za Pána, ale aj za Boha:

Mt 22, 43

Ait illis: Quomodo ergo David in spiritu vocat eum Dominum, dicens...

IV 48–50

*Cur illum dicere David
divino flatu scriptum est Dominumque **Deumque**,
quod proprium patrem non aequum est dicere nato?*

Nato zas Kristus: „Tak prečo sa potom vraví, že Dávid
vedený Božím vnuknutím nazval ho Pánom a Bohom?
Vari je zvykom, že otec tak nazýva vlastného syna?

Tým sa zase raz mohol pokúsiť vyjsť v ústrety nicejskému vyznaniu viery, ktoré Synovo božstvo opakovane zdôrazňuje: *Πιστεύομεν... εἰς ἓνα κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν... Θεὸν ἐκ Θεοῦ... Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ... ὁμοούσιον τῷ πατρί...*¹⁷

Takýto postup možno sledovať aj u Hilária, ktorý taktiež pracuje s obidvoma výrazmi: *... sed similitudo nominis, qua Dominus Domino dicebat, et qua a dextris collocabat, donec omnes inimicos subderet pedibus ipsius, significabat et de consortio nominis substantiae unitatem, ... ut meminissent in eo, qui ex David oriebatur, aeternae*

¹⁴ MCGILL, *Juvenecus' Four Books of the Gospels: Evangeliorum libri quattuor* (2016), s. 232.

¹⁵ DROBNER, *Patrologie: Úvod do studia starokresťanské literatury* (2011) s. 309.

¹⁶ DUDZIK, *Počátky ariánskeho sporu* (2019), s. 106–107.

¹⁷ DROBNER, *Patrologie: Úvod do studia starokresťanské literatury* (2011), s. 316.

*virtutis et potestatis et originis substantiam contineri, et **Deum in homine mansurum*** (XXIII 8).

So slovným spojením *Dominumque Deumque* sa v Iuencovom epose môžeme stretnúť ešte raz, a to pri zvestovaní narodenia Jána Krstiteľa, kde ho však autor prebásňuje priamo z originálu:

Lk 1, 16

*...et multos filiorum Israhel convertet **ad Dominum Deum** ipsorum...*

I 23–25

*Istius hic, populi partem pleramque docendo
ad verum convertet iter, **Dominumque Deumque**
continuo primus noscet plebemque novabit.*

Vravím vám, na správnu cestu raz obráti učením svojím
ohromné zástupy ľudu, on ako prvý hneď spozná
Pána a Boha, a stane sa tým, kto obrodi ľudstvo.

Pokiaľ sa však slová *Dominus et Deus* v origináli vzťahujú na Otca a nie na Syna, ako je to v Matúšovi 22, 37 (*Ait illis Iesus: Diliges **Dominum Deum** tuum in toto corde tuo et in tota anima tua et in tota mente tua.*), Iuencus ho preštylizuje:

IV 40–41

***Sublimem caeli Dominum** devotio cordis
diligat; est istaec virtus firmissima legis.*

Zo srdca milujte najvznešenejšieho Pána, čo vládne
na nebi: „To je ten najvyšší spomedzi zákonov našich.“

Je to totiž Boží Syn, ktorého božský pôvod ariánstvo spochybňovalo. Ohľadne Otca k pochybnostiam, a teda ani k ich vyvráteniu, dôvod nebol.

Tomu, že uvedené pasáže skutočne majú istý teologický význam nasvedčuje aj výskum Rogera Greena, ktorý prítomnosť antiarianizmu v Iuencovom epose skúmal z hľadiska básnikovho skracovania pôvodného textu o pasáže, pri ktorých existovalo riziko, že by mohli byť vykladané v prospech Areiovej teológie.¹⁸ Na definitívne potvrdenie Iuencovho predpokladaného antiarianizmu však ešte bude potrebné zistiť, do akej miery boli ním rozšírené alebo skrátané pasáže predmetom súdobých teologických polemík, teda či sa o nich vo svojich dielach zmieňujú aj

¹⁸ Najvýraznejšou z nich je pravdepodobne vynechanie Ježišovho zvolania na kríži (Mt 27, 46): *Circa horam nonam clamavit Iesus voce magna dicens: Heli Heli lama zapthani? Hoc est: Deus meus, Deus meus, ut quid me derelinquisti?* JÜLICHER, *Itala: Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung. I. Matthäus-evangelium* (1972), s. 207. Tá je totiž prebásnená slovami *Et Christus magna genitorem voce vocabat // Hebraeae morem linguae; sed nescia plebes // Heliam vocitare putat.* (IV 692–694) GREEN, *The Evangeliorum libri by Juvenus: Exegesis by Stealth?* (2007), s. 65–80.

najslávnejší bojovníci proti ariánskej heréze na kresťanskom Východe a Západe, Athanasios a Hilarius.

Zmysel iných dodatkov spočíva v oboznámení rímskeho čitateľa s biblickými reáliami. Tak je to napríklad pri trhaní klasov v sobotu (Mt 12,1-8), kedy Iuvencus zdôvodňuje rozhorčenie farizejov dodatočným vysvetlením, že Starý zákon veriacim prikazuje v sobotu odpočívať:

Mt 12, 1-2

1. In illo tempore abiit Jesus per segetes sabbatis; discipuli autem eius esurientes coeperunt vellere spicas, et manducare. 2. Pharisei autem videntes illos dixerunt ei: Ecce discipuli tui faciunt, quod non licet eis facere sabbatis.

II 561-565

*Haec ubi dicta dedit, messis per culta gravatae
praeterit, et populus sectantum discipulorum
spicarum gravidam carpebat in ordine frugem.
Ille dies veteri poscebat lege quietem,
sabbata nam priscis repetebant otia iussis.
Ecce Pharisei coram reprehendere Christum,
quod sanctae legis calcarent iura metentes // discipuli.*

Po týchto slovách sa cez polia plné obilia vybral.
Na jeho nasledovníkov však medzitým doľahol hlad, a
preto si začali pre seba trhať obilné klasy.
Onoho dňa sa však čakalo od nich, že práci sa vyhnú,
pretože bola sobota, kedy sa pracovať nesmie.
Preto sa Spasiteľ od farizejov výčitiek dočkal
za to, že jeho nasledovníci nectia si Zákon.

Matúš totižto nevysvetľuje, čo presne sa kresťanom v daný deň zakazuje, čo mohlo u čitateľa neznalého židovskej a kresťanskej vierouky vyvolať otázku, či sa jedná o prácu na poli, zber obilia alebo prácu ako takú? Iuvencus preto explicitne uvádza, že na daný deň pripadá pracovný pokoj, čo znamená, že zakázaná je akákoľvek pracovná činnosť.

Starozákonných reálií sa týka aj nasledujúca pasáž pojednávajúca o prepustení manželky (Mt 19, 1-12):

Mt 19, 8

Ait illis: Quoniam ad duritiam cordis vestri permisit Moyses vobis dimittere uxores vestras: ab initio autem non fuit sic.

III 473-475

*Moyses praecepit, quod pectora dura videret,
scribere discidium, **quo saxea corda revinci**
per proprios apices possent sub iudice flamma.*

Mojžiš, keď pobadal bezcitnosť skrytú vo vašich srdciach,
povolil rozvod, no jedine preto, aby vás mohol
vašími vlastnými skutkami usvedčiť pred Božím súdom.

Mojžišovo rozhodnutie umožniť mužom rozvod prostredníctvom prepúšťacieho listu Iuvencus vykladá ako cielenú snahu priviesť hriešnikov k tomu, aby sa pred Božím súdom usvedčili svojimi vlastnými rukami. Tým jednak vysvetľuje Mojžišovu ochotu ustúpiť „bezbožnému“ želaniu zástupov a zároveň ospravedľňuje Ježišov odmietavý postoj k rozvodu, ktorý, ako vieme, pripadal byť radikálny už jeho súčasníkom.¹⁹

Doslovný výklad evanjelia však nie je tým jediným, ktorý básnik využíva. Nasledujúce verše nám dosvedčia aj jeho znalosť alegorézy:

Mt 5, 25

*Esto consentiens adversario tuo cito cum es cum eo in via, ne forte tradat te adversarius iudici
et iudex tradat te ministro et in carcere mittaris.*

I 509–515

*Est tibi praeterea semper contraria virtus
corporis; hoc casti celeri curetur amore,
dum rapidae tecum graditur compita vitae.
Accusabit enim polluti corporis usus
et te sublimi statuet sub iudice vinctum.*

Jesto aj telesnej sily, čo duši sa na odpor stavia.
Tá sa má liečiť zdržanlivosťou a rýchlo, kým telo
po ceste ľudského života kráča po tvojom boku.
Inak ťa jeho hanebné vrtochy na konci vekov
poženú pred Boží súd a tam ťa usvedčia z hriechu.

Nepriateľ z Matúšovho evanjelia z Iuvencovho pohľadu predstavuje ľudské telo, nestriedme užívanie ktorého môže človeka priviesť do záhuby. Tento výklad, vo svojej dobe značne kontroverzný, má pravdepodobne pôvod v gnosticizme prísne rozdeľujúcim svet na hmotný a duchovný, pričom jeho zaradením sa básnik mohol snažiť o prepojenie danej pasáže s nasledujúcim oddielom venovaným cudzoložstvu a rozvodu.²⁰ K Iuvencovi sa mohol dostať napríklad prostredníctvom Tertulliana.²¹ Zmieňuje sa o ňom pravda aj Hieronymus²² a Hilarius²³, ale obaja ho radia k výkladom

¹⁹ *Dicunt ei discipuli eius: Si ita est causa viri cum uxore, non expedit nubere.* Mt 19,10.

²⁰ COLOMBI, *Paene ad verbum. Gli Evangeliorum libri di Giovenco tra parafrasi e commento* (1997), s. 24–26.

²¹ *...nam etsi caro peccatrix, secundum quam incidere prohibemur, cuius opera damnantur concupiscentis adversus spiritum, ob quam carnales notantur...* TERTULIANUS, *De anima*, XL 2.

²² *...plerique arbitrantur, de carne dictum et anima, vel de anima et spiritu: quod penitus non stat.* HIERONYMUS, *Commentaria in Evangelium S. Matthaei*, I. V 27.

²³ *Quid autem a pluribus in hoc capite sensum sit, non putavi esse tractandum. Hoc enim, quod adversario reconciliari benevolentia iubemur, ad corporis et spiritus adversantium sibi concordiam retulerunt...* HILARIUS, *Commentarius in Evangelium Matthaei*, IV 19.

nesprávnym. Len Chromatius sa o ňom vyjadruje kladne, no nepriateľa považuje za Ducha Svätého stojaceho v protiklade k nerestiam ľudského tela.²⁴ Voľbou tejto alegorickej interpretácie sa teda Iuvencus vedome vydáva proti prúdu dobovej exegetickej tradície. Možné však je, že sa ňou snažil predísť nesprávnemu výkladu danej pasáže, ktorá môže človeka priviesť k presvedčeniu, že sa má v záujme spásy svojej duše podriaďovať nepriateľovi úplne vo všetkom, a to vrátane prinášania obetí pohanským božstvám, čo je hrozba, na ktorú upozorňuje práve Chromatius.²⁵

Takýto radikálny exegetický postup je však u Iuvenca dosť ojedinelý. Jeho alegoréza má totiž zvyčajne podobu drobných, ľahko prehliadnutelných dodatkov, ktorých teologická platnosť vyplýva už zo samotného Písma, čo môžeme vidieť napríklad pri vynesení rozsudku nad posledným sluhom v podobenstve o strieborných talentoch (Mt 25, 14–30):

Mt 25, 29

...omni enim habenti dabitur, et abundabit; ei autem qui non habet, et quod habet, auferetur ab eo.

IV 255–256

*At cui parva subest **segni** substantia **corde**,
id minimum penitus iuste tolletur ab illo...*

Kto má však pramálo bohatstva vo svojom srdci, ten právom príde aj o ono málo, čo odo mňa na starosť dostal.

Ako možno vidieť, zmienkou o bohatstve v nečinnom srdci dáva Iuvencus jasne najavo, že talenty z podobenstva netreba chápať v materiálnom, ale v duchovnom zmysle slova. Či sa však nimi myslí viera, konanie dobrých skutkov alebo šírenie evanjelia, to už neupresňuje. Hieronymus a Hilarius sa prikláňajú k evanjelizácii.²⁶

Charakteristický pre Iuencovu teológiu je aj zvýšený dôraz na morálku, teda na potrebu zachovávanania cnosti, ktorá Božím vyvoleným otvára cestu ku spásu. Ten možno zase raz vidieť v perikope venovanej prepusteniu manželky (Mt 19, 1–12):

²⁴ *Alii vero, quorum assertio planior mihi videtur, adversarium hic Spiritum sanctum existimant intelligendum, qui adversatur vitii et desiderii carnis.* CHROMATIUS, *Tractatus in Matthaeum*, VIII 3.

²⁵ *Habemus adversarios et gentiles qui fidei nostrae adversantur, qui nos interdum tempore persecutionis ad nefanda sacrificia cogunt: numquid propter huiusmodi adversarios agendum hoc est, quemadmodum voluntati ipsorum consensum sacrilegum commodemus, ne inimici permaneant?* CHROMATIUS, *Tractatus in Matthaeum*, VIII 1.

²⁶ *Pecunia et argentum, praedicatio Evangelii est, et sermo divina...* HIERONYMUS, *Commentaria in Evangelium S. Matthaei*, IV. XXV 207. *Igitur unusquisque secundum fidei suae mensuram talentum, id est, Evangelii praedicationem a praedicante suscepit. Haec enim incorrupta substantia est, hoc Christi patrimonium aeternis haeredibus reservatum.* HILARIUS, *Commentarius in Evangelium Matthaei*, XXVII 6.

Mt 19, 12

*Sunt enim spadones, qui de matris utero sic nati sunt, et sunt spadones, qui facti sunt ab hominibus. Et sunt spadones, qui se ipsos castraverunt propter regnum cælorum: **qui potest capere capiat.***

III 490–494

*Quisque capax fuerit, **celsa virtute capessat,**
quod paucis lectisque Deus vult pandere munus.*

Preto nech každý, kto dostal tú možnosť, chopí sa cnostne šance, veď iba niektorým doprial Pán takúto milosť.

Sloveso *capere* však nevykladá v zmysle „pochopiť“, ale skôr „chopiť sa príležitosti“, pričom podobne postupuje Hieronymus²⁷ aj Hilarius.²⁸ S podobnými výrazovými prostriedkami autor pracuje aj v pasáži o nebezpečenstve bohatstva (Mt 19, 23–30):

Mt 19, 26

Aspiciens autem Jesus dixit illis: Apud homines hoc impossibile est, apud Deum autem omnia possibilia sunt.

III 532–533

*Sed Deus **electis** facilem praepandit in aethra
possibilemque viam, **virtus quam celsa capessat.***

Vy však vedzte, že Najvyšší pripravil pre vyvolených cestu do neba, ktorá je schodná len pre ľudí cnostných.

Nielenže teda apeluje na potrebu cnosti, ale zdôrazňuje vyhradenosť spásy pre niekoľko málo vyvolených, čo svedčí o jeho mravnom elitarizme.²⁹

Morálny apel sa skrýva aj v pasáži venovanej znameniam konca (Mt 24, 3–28):

Mt 24, 12–13

*12 Et quoniam abundavit iniquitas, refrigescet caritas multorum. 13 Sed **qui permanserit ad finem, hic salvus erit.***

IV 114–116

*Haec inter **si quis protectum a vulnere pectus
ad finem servare queat,** sublimia lucis
aeternis vitae sertis redimitus adibit.*

²⁷ Quasi hortantis vox Domini est, et milites suos ad pudicitiae praemium concitantis. Qui potest capere, capiat; qui potest pugnare, pugnet, superet ac triumphet. HIERONYMUS, *Commentaria in Evangelium S. Matthaei*, III. XIX 147.

²⁸ Nobis circa eunuchos sermo sit et voluntas. In uno posuit naturam, in altero necessitatem, in tertio voluntatem... voluntatem in illo qui spe regni coelestis, talis esse decreverit: cui nos similes effici, si tamen possimus, admonuit. HILARIUS, *Commentarius in Evangelium Matthaei*, XIX 2.

²⁹ COLOMBI, *Paene ad verbum. Gli Evangeliorum libri di Giovenco tra parafrasi e commento* (1997), s. 28.

Kto si však uprostred takýchto útrap dokáže srdce zachovať nepoškvrnené až dokonca, tenhľa raz vstúpi s víťazným vencom na hlavu do ríše večného života.

Tu je všeobecne znejúci výraz *permanere* moralisticky vyložený v zmysle „vytrvať v nepoškvrnenosti hriechom“. Slovo *vulnus* totižto v neskorej antike označuje nielen ranu telesnú, ale aj duchovnú, t. j. ranu spôsobenú hriechom.³⁰

Posledný typ Iuvencových teologických dodatkov, o ktorom je potrebné sa zmieniť, je istý Matúšom podmienený sklon autora k fatalizmu, čím sa rozumie jeho tendencia opisovať dianie evanjelia ako osudom predurčené. Tú možno jasne vidieť napríklad pri krátkom rozhovore medzi Ježišom a Judášom v Getsemanskej záhrade (Mt 26, 47–56):

Mt 26, 50

Dixitque illi Jesus: Amice, ad quod venisti?

IV 519–520

Totum complere licebit,

huc venisse tuo quaecumque est causa paratu.

Ježiš mu povedal: „Nech si už dorazil z akéhokoľvek dôvodu, vedz, že to, čo si zosnoval, to sa aj stane.

Už v evanjeliách podľa Lukáša (22, 48)³¹ a Jána (18, 4)³² Ježiš jasne dáva najavo, že o Judášovej zrade vie. Pri poslednej večeri v Jánovi (13, 27) ho dokonca priamo vyzýva k tomu, aby vykonal, čo vykonať má,³³ čo je verš, na ktorý upozorňuje aj Hilarius.³⁴ Iuvenec sa teda pri tejto inak celkom podľa Matúšovho rozprávania spracovanej pasáži pravdepodobne inšpiruje Jánom, podčiarkujúc tak Ježišovu ochotu dobrovoľne sa podrobiť chystanému trestu.³⁵

Ešte zrejmejšia je predurčenosť Ježišovho konca pri opise ukrižovania (Mt 27, 32–44):

³⁰ SOUTER, *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.* (1949), s. 452.

³¹ *Dixit autem illi Iesus: Iuda, osculo filium hominis tradis?* JÜLICHER, *Itala: Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung. III. Lucas-evangelium* (1976), s. 250.

³² *Iesus autem sciens omnia, quae ventura erant super eum, processit et dixit eis: Quem queritis?* JÜLICHER, *Itala: Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung. IV. Johannes-evangelium* (1963), s. 189.

³³ *Dicit ergo ei Iesus: Quod facis, fac celerius.* JÜLICHER, *Itala: Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung. IV. Johannes-evangelium* (1963), s. 153–154.

³⁴ *Dat igitur in se potestatem dicendo: „Fac quod facis“ (Joan. XIII 27): scilicet quia voluntatis crimen pro facti pensatur invidia, re perageret quod voluntate iam faceret.* HILARIUS, *Commentarius in Evangelium Matthaei*, XXXII 1.

³⁵ MCGILL, *Juvenecus' Four Books of the Gospels: Evangeliorum libri quattuor* (2016), s. 259.

Mt 27, 32–33

32. Exeuntes autem invenerunt hominem Cyrenaeum venientem obviam sibi nomine Simonem; hunc angariaverunt, ut tolleret crucem eius. 33. Et venerunt in locum, qui dicitur Golgotha, quod est Calvariae locus.

IV 653–656

*Ecce sed egressi quendam cepere Simonem
Cyrena genitum lignumque adferre iubebant,
**quo dominum lucis iussis suffigere saevis
instans urgebat saeculi inmutabilis ordo.***

Po ceste stretli však istého Šimona z Kyrény, ktorý na príkaz Rimanov Kristovi musel vypomôcť s krížom. Nezvratný osud totižto naliehal, aby sa splnil jeho ukrutný rozkaz a Kristus bol pribitý na ňom.

Otázkou zostáva zmysel týchto dodatkov. Pre Matúša je typické, že sa snaží presvedčiť židovských čitateľov evanjelia o tom, že Ježiš z Nazaretu je mesiášom, ktorého príchod predpovedá Starý zákon. Autor evanjelia sa pritom opiera o rôzne starozákonné proroctvá. U Juvenca však žiadne podobné citácie či konkrétne odkazy na Bibliu nevidíme. To jediné, na čo odkazuje on, je neosobná sila osudu. Pravdepodobne teda je, že snaha básnika v tomto prípade nebola totožná s tou Matúšovou, ale že mu išlo prioritne o to, aby odkazom na nezvratný osud ospravedlnil Ježišovu smrť na kríži, ktorú mnohí pohania vnímali ako nehodnú pravého Božieho Syna. Na jeho bezmocnosť a opustenosť ostatne poukazuje už v 2. storočí Kelsos, ktorému apologeta Origenes kontruje argumentom, že Ježiš zomrel kvôli ľuďom a že jeho utrpenie mu bolo súdené, čím sa mohol stať inšpiráciou pre vyššie uvedené Juvencovo dvojveršie.³⁶

Záver

Ako sme mali možnosť vidieť, Juvencovo dielo naozaj nie je len obyčajným prebásnením evanjelií. Obsahuje aj teologicky významné pasáže, ktoré svedčia o básnikovej snahe doplniť rozprávanie evanjelistov o relevantný exegetický materiál. Ten má za cieľ čitateľovi vysvetliť niektoré biblické reálie, poukázať na dôležitosť cnosti pre spásu duše, odôvodniť utrpenie Božieho Syna na kríži či podčiarknuť rovnocennosť Boha Otca a Syna v duchu nicejského vyznania viery. Pri svojom výklade pritom básnik neváha striedať doslovnú, alegorickú aj moralistickú metódu. Napriek tomu, že viaceré z jeho dodatkov majú dohľadateľné zdroje či aspoň dobové paralely, vieme aj o takých, ktoré svedčia o jeho vlastnom autorstve (I 558–560), či o jeho vedomom

³⁶ Ἐπεὶ δὲ ὁ ἐπαγγελλόμενος εἰδέναι τὰ τοῦ λόγου πάντα Κελσος ὀνειδίξει τῷ σωτήρι ἐπὶ τῷ πάθει ὡς „μὴ βηθηθέντι ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἢ μὴ δυνηθέντι ἑαυτῷ βοηθῆσαι,“ παραθετέον ὅτι τὸ πάθος αὐτοῦ ἐπροοφητεύετο μετὰ τῆς αἰτίας, ὅτι χρήσιμον ἦν ἀνθρώποις τὸ ἐκεῖνον ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανεῖν καὶ μὴ ὡς τὸν ἐπὶ τῷ καταδικασθῆαι παθεῖν. ORIGENES, *Proti Kelsovi I–II* (2016), s. 288–289 (I 54).

rozhodnutí vydať sa proti prúdu dobovej exegézy (I 509–515). Aj to dokazuje, že v básnikovi sa skrýva kus samostatne mysliaceho vykladača, ktorý by bol býval schopný aj hlbšieho teologického výkladu, ale ktorý si v tomto smere zvolil cestu dobrovoľného sebaobmedzenia s cieľom ponúknuť vzdelaným sympatizantom kresťanstva dielo, ktoré ich zaujme predovšetkým svojimi umeleckými kvalitami. Preto jeho teológiu – tak citlivo, ba až nenápadne zakomponovanú do textu pôvodiny – navrhujeme označovať za teológiu doplnkovú.

Literatúra

Primárna literatúra

Biblia Sacra iuxta Vulgatam clementinam. Editio electronica (ed. M. TWEENDALE). Londini: CBCEW, 2007.

GAIUS VETTIUS AQUILINUS IUVENCUS: *Evangeliorum libri quattuor* (ed. I. HUEMER). Pragae-Lipsiae-Vindobonae: F. Tempsky, 1891.

HIERONYMUS STRIDONIENSIS: *Commentaria in Evangelium S. Matthaei*. In: *Patrologia Latina* XXVI. Parisiis, 1845, s. 15–218.

HILARIUS PICTAVIENSIS: *Commentarius in Evangelium Matthaei*. In: *Patrologia Latina* IX. Parisiis, 1844, s. 917–1078.

CHROMATIUS AQUILEIENSIS: *Opera omnia*. Turnhout: Brepolis, 1974.

IRENAEUS LUGDUNENSIS. *Libri quinque adversus haereses I–II*. Cambridge University Press, 1857.

Itala: Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung, I–IV (ed. A. JÜLICHER). Berlin: Walter de Gruyter, 1938 – 1963.

ÓRIGENÉS: *Proti Kelsovi I–II* (Přel. M. Šedina). Praha: Oikoymenh, 2016.

Prekladová literatúra

CANALI, Luca – Paola SANTORELLI: *Aquilino Giovenco. Il Poema dei Vangeli*. Milano: Bompiani, 2011.

GALLI, Francesca: *Giovenco. I Libri dei Vangeli*. Roma: Città Nuova, 2012.

KNAPPITSCH, Anton: *C. Vettii Aquilini Iuveni Evangeliorum libri quattuor I–IV*. Graz: Fürstbischöfliches Gymnasium, 1910–1913. (latinsko-nemecká bilingva dostupná na stránke <https://opac.ku.de/TouchPoint/search.do?methodToCall=volumeSearch&dbIdentifier=2&forward=success&catKey=83240&isPeriodical=N>)

MCGILL, Scott: *Juvenus' Four Books of the Gospels: Evangeliorum libri quattuor*. London – New York: Routledge, 2016.

Sekundárna literatúra

COLOMBI, Emanuela: *Paene ad verbum. Gli Evangeliorum libri di Giovenco tra parafrasi e commento*. In: Cassiodorus, 3 (1997), s. 9–36.

DE GIANNI, Donato: *Iuvenus. Evangeliorum liber quartus. Introduzione, testo criticamente riveduto e commento*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2020.

DROBNER, Hubertus: *Patrologie: Úvod do studia starokřesťanské literatury*. Praha: Oikoymenh, 2012.

DUDZIK, Pavel: *Počátky ariánského sporu*. Praha: Oikoymenh, 2019.

GREEN, Roger: *Latin Epics of the New Testament: Juvenus, Sedulius, Arator*. Oxford: OUP, 2006.

- GREEN, Roger: *The Evangeliorum libri by Iuvenus: Exegesis by Stealth?* In: Poetry and Exegesis in Premodern Christianity. Ed. W. Otten – K. Pollmann. Leiden: Brill, 2007, s. 65–80.
- HERZOG, Reinhart: *Der Bibelepik der Lateinischen Spätantike*. München: Fink Verlag, 1975.
- KIEVITS, Herman: *Ad Iuveni Evangeliorum librum primum commentarius exegeticus*. Gröningen: M. de Waal, 1940.
- ORBÁN, Árpád: *Juvenus als Bibelexeget und als Zeuge der «Afrikanischen» Vetus-Latina-Tradition: Untersuchungen der Bergpredigt (Mt. 5,1–48) in der Vetus Latina und in der Versifikation des Juvenus (I 452–572)*. In: *Vigiliae Christianae* 49 (1995), č. 4, s. 334–352.
- ROBERTS, Michael: *Biblical Epic and Rhetorical Paraphrase in Late Antiquity*. Liverpool: Francis Cairns, 1985.
- SOUTER, Alexander: *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.* Oxford: Clarendon Press, 1949.
- WACHT, Manfred: *Concordantia in Iuveni Evangeliorum libros*. Hildesheim – New York – Zürich, Ols-Weidmann, 1990.

Abstrakt: Gaius Vettius Aquilinus Iuvenus, autor eposu *Evangeliorum libri quattuor*, je známy predovšetkým ako zakladateľ žánru biblickej epiky, ktorým sa ranokresťanskí spisovatelia snažili povýšiť kresťanskú literatúru na úroveň literatúry klasickej, reprezentovanej Homérovou a Vergíliovou epikou. Jeho dielo však nie je len obyčajným prebásnením evanjelia. Popri rôznych štylisticky podmienených dodatkoch obsahuje aj dodatky rázu teologického, ktorými sa básnik usiluje upresniť či rozvinúť pôvodný text v duchu doslovnej, alegorickej či moralistickej exegézy. Tá spoločne s jeho snahou o vysvetlenie biblických reálií a odôvodnenie Ježišovho tragického konca na kríži osudovou predurčenosťou vytvára rozsiahly skromný, no teologicky nezanedbateľný exegetický aparát, ktorý možno označiť za doplnkovú teológiu.

Kľúčové slová: Iuvenus, *Evangeliorum libri quattuor*, biblická epika, doplnková teológia

Mgr. Viktor Wintner
 Ústav klasických štúdií
 Filozofická fakulta, Masarykova univerzita
 Arna Nováka 1
 602 00 Brno
 Česká republika
 475669@mail.muni.cz

Vera eruditio v podaní Franza Wagnera (ako kľúč k porozumeniu diela Martina Szent-Ivanyho)*

Svorad Zavarský

Bratislava

Vera eruditio in the thought of Franz Wagner SJ (as a key to understanding the works of Martinus Szent-Ivany)

Abstract: This article is the first attempt to present Franz Wagner's *Dissertatio philologica de vera eruditione* (1701) to Slovak scholarship. The work is an important literary monument written in the form of a dialogue reflecting the historical thinking about the state of knowledge and education not only in present-day Slovakia, but also in the broader context of Central Europe. In his text, Franz Wagner identifies the then flaws in different departments of knowledge (and education) and proposes steps to help improve the unfavourable state of affairs. In his opinion, it is important for the humanities to regain their dignity and reputation. Another precondition of the advancement of learning is to make libraries accessible to the public. Wagner pays attention to the ethical consequences of preferring science and technology to the humanities. For him, the crucial instrument for promoting true erudition is *encyclopaedia*, which is defined by him as a circle of scholarly disciplines in whose middle one particular science is placed. In a truly erudite person, a thorough knowledge of one particular discipline should be complemented by a general knowledge of the principles and axioms of all other sciences. This means that Wagner's *encyclopaedia* is one that is customized and personalized, and it differs depending on the interest of a respective scholar. The article draws a parallel between the thought of Franz Wagner and that of Martinus Szent-Ivany, and Wagner's *De vera eruditione* is considered as a key to a better understanding of Szent-Ivany's *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*.

Keywords: Franz Wagner, Encyclopaedia, Erudition, Early Eighteenth Century, Martinus Szent-Ivany

Franz Wagner SJ sa narodil r. 1675 v meste Wangen im Allgäu vo Švábsku a ako 15-ročný vstúpil v rakúskom Kremse do Spoločnosti Ježišovej, čím sa napriek svojmu nemeckému pôvodu stal členom Rakúskej provincie jezuitov. Po štúdiách filozofie vyučoval rétoriku v Kremse, Bratislave a Trnave, kde aj ako 25-ročný napísal svoju Rozpravu o pravom vzdelaní (*Dissertatio philologica de vera eruditione*). Franz Wagner sa po celý život venoval zveľaďovaniu kurikula nižších, t. j. gymnaziálnych tried jezuitského vzdelávacieho systému v Rakúskej provincii (*studia inferiora seu humaniora*), najmä gramatike a rétorike. Je dokonca autorom reformy gymnaziálneho štúdia, ktorej návrh bol publikovaný v Trnave r. 1735 pod názvom *Instructio privata seu typus cursus annui pro sex humanioribus classibus in usum magistrorum Societatis Jesu editus*. Okrem toho bol Wagner zanietým propagátorom zavádzania histórie do štúdia na jezuitských školách. Sám bol autorom nielen učebníc histórie a geografie, ale aj niekoľkých odborných prác v oblasti, ktorú dnes nazývame najnovšie dejiny, súčasné dejiny alebo *Zeitgeschichte*. Zomrel vo Viedni r. 1748.¹

* Tento príspevok je čiastkovým výsledkom projektu VEGA č. 2/0086/24 *Ungaria reflorens: medievizmus a modernizmus raného novoveku na Slovensku*.

¹ STOEGER, *Scriptores provinciae* (1855), s. 386–387.

Spomenutá Filologická rozprava o pravom vzdelaní, ktorá vyšla akademickou tlačou v Trnave r. 1701, je text, na ktorý chcem upriamiť pozornosť v tomto príspevku. Stögerova bibliografia Rakúskej provincie uvádza, že práca bola neskôr publikovaná aj vo Viedni, v Košiciach a v Augsburgu.² V predhovore augsburského vydania z r. 1720 sa píše, že Wagnerova Rozprava o pravom vzdelaní predstavuje akýsi „predkrm“ (*promulsis*) všetkých jeho neskorších diel.³ Ide teda o text, ktorý má význam pre interpretáciu celého Wagnerovho diela. Vízia pravej vzdelanosti (*vera eruditio*), ktorá sa zrkadlí v jeho prvotine, sprevádzala Franza Wagnera po celý jeho život.

Wagnerovu rozpravu o pravom vzdelaní vnímam okrem toho aj ako kľúč k lepšiemu porozumeniu deväťdielného diela Martina Sentivániho SJ (1633–1705) *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*, ktoré vychádzalo v Trnave v rokoch 1689–1709 (ďalej len *Miscellaneá*). Wagnerovo myslenie, explicitne vyjadrené v jeho rozprave, sa prakticky zrkadlí v mnohých aspektoch Sentivániho *Miscellaneí*. Keďže Sentiváni je veľmi málovravný, ba priam mlčanlivý, pokiaľ ide o teoretickú bázu a zámer *Miscellaneí*, predstavuje Wagnerova rozprava cenný referenčný rámec, v ktorom je možné *Miscellaneá* adekvátne zhodnotiť. Preto pri jednotlivých aspektoch Wagnerovej rozpravy, ktorým sa tu venujem, načrtnem vždy aj paralelu so Sentivániho *Miscellaneami*.

Dissertatio de vera eruditione je štylizovaná ako dialóg dvoch jezuitských školastikov, z ktorých jeden vystupuje pod menom *Crito*, druhý pod menom *Aenodorus*. Rozhovor sa začína v trnavskej jezuitskej záhrade *Stella* (ktorá v skutočnosti jestvovala),⁴ kde *Crito* navrhne svojmu priateľovi, aby si zahrali šach. *Aenodorus* sa tomu sprvu bráni hovoriac, že nie je v šachoch žiaden majster, no napokon privolí. Avšak po prvých ťahoch *Crito* vidí, že hra s *Aenodorum* nesľubuje žiaden skutočný zápas, a tak navrhne, aby hru ihneď ukončili, čo *Aenodorus* s úľavou prijme. Tento incident dá *Critonovi* zámienku, aby s *Aenodorum* nadpriadol rozhovor o vzdelaní. Poznamenáva, že so vzdelaním je to „v súčasnosti“ (teda na samom začiatku 18. storočia) tak ako s *Aenodorovou* schopnosťou hrať v šachy – nie je síce úplne neznalý, ale majstrom rozhodne nie je.

Ústami *Critona* rozdeľuje Wagner obec vzdelancov do troch skupín – *semi-docti*, *docti* a *doctissimi*. K prvým, t. j. k nedoukom, radí drvivú väčšinu absolventov gymnaziálneho a univerzitného štúdia. Druhí sú tí, ktorí dosiahnu dokonalé poznanie v jednej konkrétnej disciplíne. A napokon do tretej skupiny počíta vzdelancov, ktorým sa podarí obsiahnuť encyklopedické vedomosti (o Wagnerovom pojme encyklopédie pozri nižšie). *Crito* tvrdí, že stav vzdelanosti je v jeho dobe (t. j. na samom počiatku

² Ibidem, s. 386.

³ WAGNER, *Crito seu de comparanda vera eruditione dialogus* (1720), Lectori benevolo.

⁴ ŠIMONČIČ, *Záhrady Trnavskej univerzity* (1998), s. 194.

18. storočia) nanajvyš neuspokojivý. Nepopiera síce, že priemernosť (*mediocritas*) je pilierom spoločnosti, no jednako zastáva názor, že čím viacerí sa budú usilovať o dokonalosť, tým lepšie. Tento neutešený pohľad na dobovú situáciu opiera *Crito* o autoritu Justa Lipsia, ktorý svoje *Monita et exempla politica* (1605) zakončil pamätihodnou vetou: „Európe hrozí temnota nevedomosti“.⁵ Lipsius túto výstrahu formuloval v súvislosti so skutočnosťou, že bohatí ľudia jeho doby vynakladali veľké sumy peňazí na vývoj vojenskej techniky namiesto toho, aby podporovali školstvo a vzdelanosť. Lipsiovo varovanie nestráca morálne posolstvo ani u Wagnera, no navyše priberá aj iný význam. Na jednom mieste rozpravy *Crito* emfaticky zvolá: „Vzdelanosti hrozí záhuba zo strany [samotných] vzdelancov!“⁶ Wagner tu myslí na to, že vzdelanci prejavujú nedostatok záujmu o iné oblasti poznania mimo svojej úzkej špecializácie, a poukazuje na pohrdanie slobodnými umeniami a na nebezpečenstvo stále rozširujúcej sa priepasti medzi prírodnými a humanitnými vedami. Wagner verí, že tento nepriaznivý stav je možné prekonať jedine tým, čo nazýva *ἐγκυκλοπαιδία* (jeho ortografia).

Crito kriticky rozoberá úroveň jednotlivých disciplín gymnaziálneho a univerzitného kurikula od poézie až po teológiu a dospieva k záveru, že mená ako *poeta, rhetor, philosophus* či *theologus* sú len prázdny nálepky, ktoré slúžia na to, aby vzbudzovali obdiv medzi prostým ľudom a následne podnecovali pocit márnej slávy u obdivovaných. Zaujímavé sú napr. jeho slová na adresu súvekých poetov, ktorými odsudzuje nekritickú imitáciu klasických vzorov:

... *solem orientem ijsdem equis vehunt, quos Ennius & Maro junxerant . . .
quàm obsoletis armis Hectorem toties mortuum occidunt! . . . Si Acherontem
subeunt, faces veterrimas accendunt, mirum quod nondum exustas.*⁷

Nechávajú, aby ranné slnko na oblohu vynášali tie isté kone, ktoré do jeho koča voľakedy zapriahli Ennius a Vergilius. Aké len predpotopné zbrane používajú na to, aby usmrtili Hectora, ktorý bol zabitý už toľkokrát! Keď zostupujú do podsvetia, zažínajú prastarú fakľu, ktorá, čuduj sa svete, ešte stále nezhořela.

Crito hovorí, že autori takejto poézie sa nemôžu nazývať *básnikmi* – v skutočnosti sú to iba *vetešníci* – a ťažká si, že málokto chápe, koľko úžitku môže poézia získať z histórie, etiky či astronómie. Dovolím si poznamenať, že Wagner tu nastavuje veľmi kritické zrkadlo tomu, čo dnes v neolatinistike nazývame *Antikrezeption*. Keď na jednom mieste Wagner hovorí, že „naše uctievanie antiky je

⁵ LIPSIIUS, *Monita et exempla politica* (1605), s. 213: . . . *inscitiae caligo aut tenebrae (falsus sim!) imminent Europe*.

⁶ WAGNER, *Dissertatio philologica de vera eruditione* (1701), s. 14: *Eruditioni pernicies certa imminet ab Eruditis*.

⁷ WAGNER, *Dissertatio*, s. 48.

príliš servilné,⁸ akoby sme počuli ozvenu Sentivániho výrokov o nadradenosti modernej doby nad antikou a o tom, že mylná mienka o ustavičnom úpadku sveta (vychádzajúca zo starovekej predstavy) musí byť nadobro vykorenená z ľudskej mysle.⁹ Tak u Sentivániho ako aj u Wagnera máme do činenia s reflexiou európskej *querelle des anciens et des modernes* na Slovensku.

Ďalší nedostatok, ktorý *Crito* identifikuje v školstve svojej doby, je zarážajúce zanedbávanie histórie a tvrdí, že nik nemôže byť naozaj vzdelaným bez poznania dejín. Wagnerov dôraz na dejiny je veľmi dôležitý, lebo nám osvetľuje skutočnosť, prečo Martin Sentiváni takmer tretinu svojich *Miscellaneí* venoval chronologickým synopsám. Pre Sentivániho práve chronológia (v podobe chronologických tabuliek) predstavovala „vedeckú“ časť histórie a poskytovala základný materiál pre nadobudnutie historického poznania či vytvorenie historického diela. Sentiváni tak v *Miscellaneách* reagoval na aktuálny nedostatok a požiadavku svojej doby. V tejto súvislosti je dôležité ešte raz zdôrazniť, že Wagner sa celý svoj život venoval historickej práci, a že v súlade s trendom posilňovania histórie v jezuitskom školstve pôsobil od roku 1728 ako osobitný profesor histórie na univerzite vo Viedni¹⁰ a od roku 1754 aj na univerzite v Trnave.¹¹

Do tretice uveďme ešte jeden výrečný príklad Wagnerovej kritiky dobového školstva. *Crito*, autorovo druhé ja, lamentuje nad premrštenou záľubou filozofov v logike a jej subtilnostiach, a to na úkor prírodnej filozofie:

*Logicæ apinæ irretiunt multa, & tenebras etiam luci admiscent. Multi sunt, qui, quæ jucundissima scitu, velunt transeuntes salutent, quia plana . . . Dicam Tibi in aurem aliquid, quasi nemo audiat. In Logicam naturalis Philosophia, quanta est, tota migravit . . . Vin causam? accipe verissimam: videri malumus Philosophi, ac esse . . . Si germani Philosophi nomen ambis . . . Grassaberis pedetentim per omnem rerum naturam, non Aristotele solùm, sed & Plinio Duce, accersito etiam in subsidium Paracelso, & omni Empyricorum apparatu.*¹²

Nezmyselné subtilnosti logiky zamotávajú mnohé veci a do svetla [poznania] primiešavajú tmu. Je mnoho tých, čo okolo vecí, ktorých poznanie spôsobuje najväčšiu rozkoš, prechádzajú takmer bez povšimnutia, a to len preto, že ide o veci obyčajné . . . Niečo ti pošepkám tak, aby to nik nepočul: Z celej prírodnej filozofie stala sa číra logika . . . Chceš vedieť príčinu? Poviem ti pravdu pravdúcu: Radšej chceme ako múdri vyzerat' namiesto toho, aby sme múdrymi skutočne boli . . . Ak sa chceš nazývať ozajstným filozofom . . . budeš

⁸ Ibidem, s. 13: „Nimis abjectè antiquitatem adoramus . . .“

⁹ SZENT-IVANY, *Dissertatio prima cosmographica* (1689), passim, najmä s. 23–30.

¹⁰ LUKÁCS, *Catalogi personarum VII* (1993), s. 574.

¹¹ LUKÁCS, *Catalogi personarum IX* (1994), s. 440.

¹² WAGNER, *Dissertatio*, s. 59–61.

opatrne, z nohy na nohu postupovať cez všetky veci vo svete a za sprievodcu si vezmeš nielen Aristotela, ale aj Plinia, a na pomoc si privoláš taktiež Paracelsa i celý výstroj empirikov.

V *Miscellaneách* sa Sentiváni otvorene hlási k svojej záľube v tzv. historickej fyzike (*physica historica*), ktorá kladie dôraz na racionálne vysvetľovanie konkrétnych fyzikálnych skutočností a javov. Hovorí, že táto by sa mala v školách pestovať, lebo je oveľa užitočnejšia a atraktívnejšia ako tzv. scholastická fyzika (*physica scholastica*),¹³ ktorá podľa neho zbytočne operuje so subtilným aparátom logiky a metafyziky, čo napokon predstavuje jednu z hlavných prekážok skutočného vedeckého poznania.¹⁴

Ďalej Wagner hovorí, že rozdelenie vedy na jednotlivé disciplíny je len pomôckou pre začiatočníkov. Takéto „škatuľkovanie“ však prekáža ozajstnému poznaniu. Tí, ktorí sú skutočne vzdelaní, „synovia vedy“, sa voľne pohybujú v celom priestore poznania a sú schopní vytvárať dosiaľ nevyskúšané spojenia a kombinácie.¹⁵ Zdá sa, že Wagner predkladá *radikálny koncept interdisciplinarity*. Radikálny preto, lebo podľa neho interdisciplinárna nespočíva iba v spolupráci dvoch či troch vedných disciplín, ale znamená radikálne a úplné zrušenie hraníc medzi vednými disciplínami vôbec. Mnohé oblasti vedy, hovorí, zostávajú dosiaľ skryté. V tejto súvislosti treba spomenúť, že Wagner prirovnáva knižnicu k dielni vynálezcu; v nej vzdelanec konštruuje niečo nové tak, že z rôznych kníh vyberá čiastočky poznania a vytvára novú skutočnosť. Podľa Wagnera „múdroseť ešte nie je natoľko vyčerpaná, aby zo svojej hlavy nemohla zrodiť nové dcéry.“¹⁶ Na jednom mieste dialógu veľmi moderným spôsobom uisťuje *Crito* svojho priateľa *Aenodora*, že nie je dôvod obávať sa, že by sa jednotlivé oblasti poznania bili v zápase o ovládnutie našich mozgových buniek.¹⁷ Sú naopak jedna voči druhej priateľské a pokrok v jednej časti znamená obohatenie celku. Aj Martin Sentiváni bol presvedčený o nevyčerpatelnosti vedy, a preto aj do *Miscellaneí* zakomponoval metódu na generovanie nových poznatkov (*Brevissima methodus tradendi et assequendi quascunque humanas scientias*).¹⁸

Aenodorus oponuje *Critonovej* kritike stavu vzdelanosti a tvrdí, že je to podľa neho v súlade s prirodzeným chodom vecí vo svete, aby obdobie rozkvetu (t. j. renesanciu) vystriedalo obdobie letargie. V tejto súvislosti však *Crito* (Wagner) poukazuje na dobový pokrok technológie a prírodných vied bez adekvátneho pokroku v humanitných vedách. Keď sú humanitné vedy zanedbávané, slúži pokrok technológií na neetické ciele:

¹³ SZENT-IVANY, *Dissertatio tertia* (1709), s. 94

¹⁴ SZENT-IVANY, *Dissertatio prima de scientiis in genere* (1709), s. 8–10.

¹⁵ WAGNER, *Dissertatio*, s. 14.

¹⁶ Ibidem, s. 13: *Non est tam effœta sapientia, ut not etiamnum filias generet e cerebro...*

¹⁷ Ibidem, s. 105: *Metum inanem metuis fore, ut belligerentur inter se scientiæ de cerebri cellulis.*

¹⁸ SZENT-IVANY, *Dissertatio prima de scientiis in genere*, s. 22–26.

*Quotidie ingeniosius morimur, & necamus. Artificia quid? In αὐτομάτοις, αὐτοφώνοις, αὐτοζώοις exauthoratae naturae illudimus . . . Non jam oculis tantum videmus; & spero fore, qui Antipodas in vitro etiam nobis ostendat.*¹⁹

Deň čo deň zomierame a zabíjame sofistikovanejšie . . . Vysmievame sa prírode, ktorú chceme tromfnúť pomocou našich prístrojov . . . Vidíme už nielen očami; a už len čakám, že jedného dňa nám niekto ukáže antipóda v sklenej nádobe.

Ako je to možné, pýta sa ústami *Critona* Wagner, že dcéry (prírodné vedy) sú na tom tak dobre, zatiaľ čo matka (filozofia a *humaniora*) sa nachádza v dezolátnom stave? *Crito* identifikuje príčinu: nedostatok finančnej podpory a absencia verejných knižníc. Martin Sentiváni explicitne píše, že jeho plán publikovať *Miscellaneá* bol podnietený skutočnosťou, že väčšina tých, čo majú nadanie pre vedy, nemajú prístup k študijnej literatúre. *Miscellaneá* mali teda kompenzovať nedostupnosť knižníc.²⁰

Tým hlavným prostriedkom, ktorý má napomôcť rozvoju pravej vzdelanosti, je pre Franza Wagnera koncept encyklopédie (enkyklopaidia). Wagner roku 1701 definoval encyklopédiu ako kruh vedných disciplín, v ktorého strede sa nachádza jedna jediná konkrétna veda, ktorej sa ten-ktorý vzdelanec venuje. Túto jednu konkrétnu vedu má človek ovládať dokonale, zatiaľ čo ostatné disciplíny si má osvojiť vo forme ich základných princípov. Z toho vyplýva, že vo Wagnerovom ponímaní nejestvuje jedna všeobecne platná enkyklopaidia. Podoba encyklopédie sa mení podľa svojho nositeľa, toho-ktorého konkrétného vzdelanca. Wagnerova encyklopédia je individualizovaná, personalizovaná. Jej štruktúra sa mení podľa konkrétného záujmu toho-ktorého vzdelanca, podľa záujmu, ktorý leží v strede kruhu jeho encyklopédie. Wagnerov pojem encyklopédie odpovedá na etické otázky jeho doby, cieľom jeho encyklopédie je zachovať prioritu čistej vedy oproti technike a aplikovaným vedám a znovu nastoliť vážnosť humanitných vied. Wagnerovu definíciu chápem ako výsledok napätia medzi v tom čase ešte stále živou požiadavkou univerzálneho poznania na jednej strane a neustále rastúcim objemom vedeckých poznatkov na strane druhej.

Wagner si je vedomý toho, že nie je možné, aby jednotlivec obsiahol celú šírku ľudského poznania, a preto za ideál považuje učenca, ktorého detailné poznanie jednej konkrétnej vedy dopĺňa všeobecné poznanie základov a axiém všetkých ostatných vied – to sú tí *doctissimi*. Tento Wagnerov ideál veľmi dobre korešponduje so Sentivániho dôrazom na potrebu vždy, vo všetkých vedách postupovať *more mathematico* a s jeho požiadavkou, aby sa na začiatku diskusie akéhokoľvek problému vždy najprv stanovili princípy a axiomy, a aby sa vždy vychádzalo z predbežných pozorovaní (*observations*). Môžeme povedať, že Sentivániho *Miscellaneá* predstavujú vlastne rozsiahlu

¹⁹ WAGNER, *Dissertatio*, s. 30.

²⁰ SZENT-IVÁNY, *Dissertatio prima de scientiis in genere*, s. 7.

zbierku takýchto axiém a pozorovaní, ktoré môžu slúžiť ako pomôcka a nástroj pre každého, kto by si želal nasledovať ideál Wagnerovej encyklopédie.

Na koniec dizertácie zaradil Wagner pasáž o blaženom živote, ktorý podľa neho spočíva v poznaní a pokojnej kontemplácii všetkého z nejakého vzdialeného miesta. Načrtáva alegorický obraz vidieckej vily umiestenej v blízkosti platónskeho mesta. Ide o veľkolepú budovu situovanú na svahu pri brehu majestátnej rieky, ktorou môže byť Rýn alebo Dunaj. Z vily sa ponúka malebný výhľad na krajinu za riekou i na samotné platónske mesto. Stavba pozostáva z piatich miestností, z ktorých prvá je zasvätená bohyni Pohostinnosť (*Ξενία*) a slúži ako jedáleň, druhá miestnosť nesie meno bohyně Veselosti (*Ιλαρότης*) a nachádzajú sa v nej hudobné nástroje a rozličné hry, tretia miestnosť poskytuje priestor pre veľkú knižnicu, vo štvrtnej sa nachádza študovňa (*Musaeum*), ktorej dominuje veľkorozmerný portrét Justa Lipsia, piata miestnosť je zasvätená bohyni Čnosť (*Αρετή*) a slúži ako svätyňa zbožnosti a spálňa zároveň. Takto vyzerá ideálne miesto – alebo stav mysle – kde môže učenec prebývať a obdivujúc spoznávať stvorený svet. Wagner toto miesto, či tento stav, prirovnáva k vysokému vrchu alebo k rozhľadni umiestenej na oblohe, odkiaľ sa vzdelanec môže kochať takmer božskou perspektívou:

*Finge tibi hominum quempiam seu nubibus impositum, seu inter stellas inambulantem: ut ille astrorum ordines, siderum virtutes admirabundus recenseat, in humanas res eminus despiciat, ut formicarum ritu grandi sphaeræ circumvolvantur, laborent, arent, militent, navigent, somnient, machinentur, ædificent, miserrimas inter curas mori properent; Ipse interim quietus, felix vanissimos mortales securus derideat. Hæc est specula sapientis, è quâ ille omni mundo insultat.*²¹

Predstav si človeka stojaceho na oblakoch alebo prechádzajúceho sa medzi hviezdami, predstav si, ako s údivom pozoruje poriadok a vlastnosti nebeských telies, ako sa z výšky pozerá na záležitosti ľudí, ktorí sa pohybujú sem a tam po povrchu veľkej gule ako mravce, lopotia sa, obrábajú polia, vedú vojny, plavia sa po moriach, snívajú svoje sny, všeličo vymýšľajú, budujú a uprostred pramizerných starostí sa ženú k smrti. Medzitým ten, čo šťastný stojí na nebi, sa v pokoji a bezpečí môže smiať z márnosti bláznivých smrteľníkov. Toto je mudrcova rozhľadňa, z ktorej sa smeje nad celým svetom.

Pozemské šťastie vzdelanca je však iba obdobím prípravy na večnosť, obdobím, v ktorom nič nie je dôstojnejšie ako kultivovanie mysle stvorenej na obraz svojho pôvodcu:

Hic ego cum meo Critone Magni Heri Imperium expectamus, dum ex his vinculis ad superna illa, & beatiora evocet, morte placidâ solutos. Evolabimus

²¹ WAGNER, *Dissertatio*, s. 141.

*tunc ex Innocentiâ nostrâ ad grandem illam Metropolim, & per siderum regiones, non sanè ignotas magnis itineribus tendemus ad immensam Lucem, in cuius extremos hactenus radios tam acriter intuebamur.*²²

Na tomto mieste ja a môj Crito očakávame vládu Veľkého Pána, až kým nás On pokojnou smrťou nevyslobodí z týchto pozemských pút a nepovolá k blaženejším putám neba. Vtedy vzlietneme z našej nevinnosti k onej veľkej Metropole a cez hviezdne kraje, nie celkom neznáme, budeme dlho putovať smerom k nesmiernemu Svetlu, konččky lúčov ktorého sme dosiaľ tak pozorne skúmali.

Na pozadí Wagnerových obrazov môžeme lepšie porozumieť, čo mal na mysli Martin Sentiváni, keď v dedikácii prvého zväzku *Miscellaneí* (1689) napísal, že „na zemi je len táto jedna blaženosť: vedieť.“²³

Wagnerova rozprava *De vera eruditione* sa rozprestiera medzi dvoma obrazmi záhrady. Na začiatku sa účastníci dialógu stretávajú v skromnej a pomerne zanedbanej záhrade menom *Stella*, ktorá patrila jezuitskému kolégiu v Trnave, rástli v nej iba domáce rastliny a košaté lipy poskytovali tieň tým, čo pod nimi odpočívali. Na konci dizertácie *Crito* vyobrazuje pomyselnú záhradu, ktorá leží pri pomyselnom sídle vzdelanca. Táto záhrada je priestranná a malebná, je v nej vysadené množstvo botanických druhov pochádzajúcich z celého sveta, o ktoré sa umne stará záhradník. Je plná najrozličnejších záhradných doplnkov a žije v nej dokonca aj zverina. Tento obraz dvoch záhrad je Wagnerovou metaforou pokroku poznania. V záverečnom odstavci rozpravy vyzýva Wagner svojich čitateľov, aby na ceste za vzdelaním vynaložili všetky sily, a to aj na úkor zdravia, hovoriac, že cieľom tejto cesty nie je nič menšie ako „prevýšiť našich predkov, všetkých do jedného, a zmocniť sa onoho pásma vysokého vrchu, do ktorého od stvorenia sveta ešte nik neprenikol.“²⁴

Tak Wagner ako aj Sentiváni si veľmi dobre uvedomovali, že na konci 17. a začiatkom 18. storočia bolo univerzálne poznanie v zmysle poznania všetkých jednotlivostí nereálne. Sentiváni napísal: „Kedyže ľudia dosiahnu úplnú encyklopédiu všetkých vied?“²⁵ Je lepšie venovať sa detailne jednej konkrétnej vede, než okúsiť z mnohých len niečo bez toho, aby sa dosiahla dokonalosť. Je zrejmé, že Sentivániho *Miscellaneá*, ktoré predstavujú zbierku axiém, pozorovaní, otázok a odpovedí zo širokého spektra vedných disciplín, mohli byť pre Wagnera inšpiráciou pri

²² Ibidem, s. 131.

²³ . . . *unam hanc in terris esse beatitudinem: Scire*. Sentivániho vyjadrenie je variáciou slov Atanáza Kirschera, ktorý v dedikácii cisárovi Leopoldovi I. vo svojom diele *Ars magna sciendi* napísal: *Nihil, quam omnia scire, divinius esse, Caesar Sacratissime, Plato pronunciavit scite sane, et pereleganter*.

²⁴ WAGNER, *Dissertatio*, s. 143: . . . *ut majores nostros omnes ad unum superemus, teneamusque eum magni montis tractum, quo nemo hactenus hominum jam inde a primo orbe penetraverit*.

²⁵ SZENT-IVANY, *Dissertatio prima de scientiis in genere*, s. 6: *Quando igitur quis perveniet ad perfectam omnium scientiarum Encyclopediam, seu universalitatem*.

formulovaní jeho konceptu encyklopédie. Sentivániho uprednostňovanie dôkladnej znalosti jednej konkrétnej vedy nevylučuje úsilie o všeobecnú, základnú znalosť ostatných vied. Naopak, práve skutočnosť, že Sentiváni zostavil *Miscellaneá*, svedčí o tom, že on sám, hoci si získal meno najmä ako astronóm a matematik, ašpiroval na dosiahnutie toho, čo jeho mladší kolega Wagner definoval pojmom encyklopédie. Obidvaja dobre vedeli, že pravda a morálka sú ohrozené, keď sa začne spochybňovať jednota poznania. Franz Wagner kládol osobitný dôraz na *studia humaniora*, ktoré zostali mimo zorného poľa Martina Sentivániho. Jednako však musel Sentiváni Wagnerov koncept nielen poznať, ale musel sa s ním v istom zmysle aj stotožňovať, pretože v čase, keď Wagner publikoval svoju rozpravu, bol Sentiváni nielen predstaveným trnavskej akademickej tlačiarne,²⁶ ale ako cenzor bol zodpovedný aj za obsah kníh, ktoré vychádzali spod trnavského tlačiarenského lisu.

Sentiváni a Wagner tvorili v čase, keď rozsiahle územia Uhorského kráľovstva získavali konečne slobodu spod osmanského jarma. Bol to aj čas, keď rekatolizácia v krajine dosahovala triumf. Tieto historické procesy našli odozvu aj v intelektuálnej sfére: Roku 1701 vyšla v Trnave prvýkrát tlačou výročná panegyrická reč o nepoškvrnenom počatí Panny Márie²⁷, v ktorej autor robí paralelu medzi Trnavskou a Oxfordskou univerzitou a tvrdí, že Trnavská univerzita požívala (alebo by mala požívať) v Uhorskom kráľovstve tú istú autoritu ako Oxfordská univerzita v Anglicku.²⁸ Literárna produkcia historickej Trnavskej univerzity v prvej tretine 18. storočia veľmi dobre odzrkadľuje atmosféru intelektuálneho nadšenia a túžbu po skorom zotavení sa krajiny po dlhom období turbulencií. Súčasťou tohto „budovateľského“ entuziazmu bola aj snaha o pozdvihnutie úrovne školstva a vzdelania.

Dielo Franza Wagnera dosiaľ nepritiahlo pozornosť odbornej verejnosti. Napriek jeho nepopierateľnému významu pre intelektuálne dejiny strednej Európy v prvých decéniách 18. storočia, zostáva Wagner takmer neznámou postavou. Slovenská neolatinistika môže byť hrdá na skutočnosť, že Franz Wagner začal svoju dráhu a formuloval svoje základné myšlienky práve v Trnave.

Literatúra

- LIPSIUS, Justus: *Monita et exempla politica. Libri duo*. Antverpiae: Ex Officina Plantiniana apud Ioannem Moretum, 1605.
- LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. VI (1700–1717)*. Romae: Institutum Historicum S. I., 1993.

²⁶ LUKÁCS, *Catalogi personarum VI* (1993), s. 84.

²⁷ Tieto reči zaznievali každoročne 8. decembra v univerzitnom kostole aj pred rokom 1701, no až od tohto roku vychádzali pravidelne tlačou. Peniaze na vydávanie týchto mariánskych rečí venoval palatín Pavol Esterházy.

²⁸ *Hungaria in immaculatam conceptionem* (1701), s. 12.

- LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. VII (1718–1733)*. Romae: Institutum Historicum S. I., 1993.
- LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. IX (1748–1760)*. Romae: Institutum Historicum S. I., 1994.
- STOEGER, Johann Nepomuk: *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora*. Viennae: Typis Congregationis Mechitharisticae, 1855.
- SZENT-IVANY, Martinus: *Dissertatio prima cosmographica seu de mundi systemate*. Editio secunda correctior et auctior. In: SZENT-IVANY, Martinus: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*. Decadis primae pars prima. Tyrnaviae: Typis Academicis, 1689, s. 1–37.
- SZENT-IVANY, Martinus: *Dissertatio prima de scientiis in genere*. In: SZENT-IVANY, Martinus: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*. Decadis tertiae pars secunda. Tyrnaviae: Typis Academicis, 1709, s. 1–47.
- SZENT-IVANY, Martinus: *Dissertatio tertia de scientia physicae*. In: SZENT-IVANY, Martinus: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*. Decadis tertiae pars secunda. Tyrnaviae: Typis Academicis, 1709, s. 94–144.
- ŠIMONČIČ, Jozef: *Záhady Trnavskej univerzity*. In: ŠIMONČIČ, Jozef: *Mojej Trnave. K dejinám Trnavy a okolia*. Trnava: B-Print, 1998, s. 194–196.
- WAGNER, Franz: *Dissertatio philologica de vera eruditione*. Tyrnaviae: Typis Academicis, per Joannem Andream Hörmann, 1701.
- WAGNER, Franz: *Crito seu de comparanda vera eruditione dialogus*. Editio secunda. Augustae Vindelicorum [Augsburg]: Sumptibus Georgij Schlüter, & Martini Happach, 1720.

Abstrakt: Príspevok je prvým pokusom predstaviť slovenskej odbornej verejnosti dielo Franza Wagnera SJ *Dissertatio philologica de vera eruditione* (1701). Ide o významnú literárnu pamiatku napísanú formou dialógu, ktorá dokumentuje dobové myslenie o školstve a vzdelávaní nielen na Slovensku, ale aj v širšom stredoeurópskom kontexte. Franz Wagner v texte identifikuje dobové nedostatky v jednotlivých odvetviach poznania (a vzdelávania) a navrhuje kroky, ktoré by mohli nepriaznivý stav zlepšiť. Podľa neho je potrebné prinavrátiť vážnosť humanitným predmetom a knižnice otvoriť verejnosti. Zamýšľa sa nad etickými dôsledkami uprednostňovania prírodných vied a technológií na úkor humanitných vied. Najdôležitejším nástrojom pravej vzdelanosti je podľa Wagnera *encyklopédia*, ktorú definuje ako kruh vedných disciplín, v strede ktorého sa nachádza jedna konkrétna veda. Skutočný vzdelanec má dokonale ovládať svoj odbor, pričom disponuje aj základnými poznatkami (princípmi a axiómami) všetkých ostatných vied. Wagnerova encyklopédia je teda personalizovaná a individualizovaná a líši sa v závislosti od záujmu toho-ktorého vzdelanca. V článku sa robí paralela medzi myslením Franza Wagnera a Martina Sentivániho a na Wagnerov text *De vera eruditione* sa nahliada ako na kľúč k lepšiemu porozumeniu Sentivániho diela *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*.

Kľúčové slová: Franz Wagner, encyklopédia, vzdelanosť, začiatok 18. storočia, Martin Sentiváni

Mgr. Svorad Zavarský, PhD.
Historický ústav SAV, v. v. i
Klemensova 19
814 99 Bratislava
Slovensko
svoradzavarsky@gmail.com

ZOZNAM AUTOROV

doc. Mgr. Marcela Andoková, PhD.

Katedra klasickej a semitskej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

doc. Mgr. Jana Balegová, PhD.

Katedra klasickej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, SR

doc. Mgr. Erika Brodňanská, PhD.

Katedra klasickej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, SR

Alyssa Bryl, MA

Department of German, Nordic, and Slavic+, College of Letters and Science, University of Wisconsin-Madison, USA

doc. Mgr. Ludmila Eliášová Buzássyová, PhD.

Katedra klasickej a semitskej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

Dr. phil. Vincenzo Damiani

Institut für Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin, Universität Ulm, Deutschland

Mgr. Natália Gachallová, Ph.D.

Centrum jazykového vzdelávání, Lékařská fakulta, Masarykova univerzita v Brně, ČR

Mgr. Panagiotis Geropoulos

Department of Philosophy and Pedagogy, Aristotelian University, Thessaloniki, Greece

doc. Mgr. Jana Grusková, PhD.

Katedra klasickej a semitskej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

PhDr. Tomáš Hamar, PhD.

Institute of Medical Terminology and Foreign Languages, Faculty of Medicine, Comenius University in Bratislava, SR

PhDr. Petr Honč, Ph.D.

Department of Languages and Medical Terminology, Third Faculty of Medicine, Charles University in Prague, Czechia

doc. Mgr. Róbert Horka, PhD.

Katedra biblických vied, Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

doc. Mgr. Erika Juríková, PhD.

Katedra anglického jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, SR

doc. Andrej Kalaš, PhD.

Department of Philosophy and History of Philosophy, Faculty of Arts, Comenius University in Bratislava, SR

Mgr. Katarína Karabová, PhD.

Katedra klasických jazykov, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, SR

Mgr. Andrea Kasardová

Katedra klasickej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, SR

Mgr. et Mgr. Anabela Katreničová, PhD.

Inštitút romanistiky, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove, SR

Mgr. Jozef Kordoš, PhD.

Katedra klasických jazykov, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, SR

doc. PhDr. Lubor Kysučan, PhD.

Katedra enviromentálnych štúdií, Fakulta sociálnych štúdií, Masarykova univerzita v Brně, ČR

Mgr. Ivan Lábaj, PhD.

Katedra klasickej a semitskej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

Mgr. Lucia Lauková, PhD.

Institute of Medical Terminology, Faculty of Medicine, Comenius University in Bratislava, SR

Mgr. Barbora Machajdíková, PhD.

Katedra klasickej a semitskej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

prof. PhDr. Zuzana Malinová, CSc.

Katedra románskych jazykov, literatúr a didaktiky, Pedagogická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

PhDr. Bořivoj Marek, Ph.D.

Ústav řeckých a latinských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze, ČR

Mgr. Slavka Oriňáková, PhD.

Ústav jazykových kompetencií Centra celoživotného a kompetenčného vzdelávania, Prešovská univerzita v Prešove, SR

Mgr. et Mgr. Frederik Pacala

Katedra klasickej a semitskej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

PhDr. Lukáš Pecha, Ph.D.

Department of Classical Studies, Faculty of Arts, Masaryk University, Czechia

Mgr. et Mgr. art. Alexandra Rychtarčíková

Katedra divadelných štúdií, Divadelná fakulta, VŠMU, SR

doc. Mgr. Dana Stehlíková, Ph.D.

Ústav klasických štúdií, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita v Brně, ČR

Mgr. András Szeghy

Oddelenie historických fondov a bibliografie Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach, SR

Mgr. Tereza Ševčíková

Centrum jazykového vzdelávání, Lékařská fakulta, Masarykova univerzita v Brně, ČR

Mgr. Marek Šibal, Ph.D.

Ústav lekárskej terminológie a cudzích jazykov, Lekárska fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

prof. PhDr. František Šimon, CSc.

Katedra klasickej filológie, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, SR

Mgr. Angela Škovierová, Ph.D.

Ústav lekárskej terminológie a cudzích jazykov, Lekárska fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

Mgr. Libor Švanda, Ph.D.

Centrum jazykového vzdelávání, Lékařská fakulta, Masarykova univerzita v Brně, ČR

Mgr. Ol'ga Vaneková, Ph.D.

Ústav lekárskej terminológie a cudzích jazykov, Lekárska fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, SR

Mgr. Melinda Vasil'ová, Ph.D.

Institute of Medical Terminology, Faculty of Medicine, Comenius University in Bratislava, SR

Mgr. Viktor Wintner

Ústav klasických štúdií, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita v Brně, ČR

Mgr. Svorad Zavarský, Ph.D.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied v Bratislave, SR

Hortus Graeco-Latinus Cassoviensis IV

Zborník príspevkov z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky

Katedra klasickej filológie
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Vydavateľ: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Vydavateľstvo ŠafárikPress

Rok vydania: 2024
Náklad: 100 ks
Rozsah strán: 422
Rozsah: 31,61 AH
Vydanie: prvé
Tlač: EQUILIBRIA, s. r. o.

Účelová publikácia, nepredajná.

Umiestnenie: <https://unibook.upjs.sk/sk/>

Dostupné od: 15. 4. 2024

DOI: <https://doi.org/10.33542/HTS-0302-9-0>
ISBN 978-80-574-0301-2 (tlačená publikácia)
ISBN 978-80-574-0302-9 (e-publikácia)

ISBN 978-80-574-0301-2

9 788057 403012